

Sir R. E. Hollard has afterwards remarked in his report to the then British Government of India. Raiji Sahab's innocence was unscrupulously butchered and on one pretext or another he was robbed of all his property so honestly earned. The modern history of India and particularly of Sourashtra can not produce a parallel instance of the grossest and most cruel injustice done to Raiji Sahab. The persecution Raiji Sahab was subjected to, is looked upon by the then British Government of India as a veritable "blot" on the Judicial record of the State. Such being the case it is our fervent request to the readers and especially the non-Gujarati readers of this Volume to patiently go through at least the English passages quoted herein. The writer is sure that even such a partial perusal of the contents of this thrilling biography will convince the reader that the Raiji-case is undoubtedly a net-work of political intrigues and that therefore it does not deserve to be shelved untouched as an old episode of by-gone years.

Raiji Sahab is dead, but his case is not dead. It has lived through the last fifty years though unlistened by competent authorities, in the memory of the history-minded people of Sourashtra. Raiji Sahab is dead, but his case has been kept alive by his heirs through petitions and representations repeatedly made. Hence it is our prayer to the present Sourashtra Government as successor to the Nawabi Rule of Junagadh to do unqualified justice, out of regard for Truth to Raiji Sahab's heirs in exile, by returning to them their lost property the deprivation of which bears eloquent testimony even to-day to the ruthlessness

wilfully practised by the scheming administrators of the Junagadh State. The present Sonrashtra Government need not be reminded of the fact that the policy of our Bharat Government has got restored the attached or confiscated lands of Bardoli to their original owners, has handed over to the late Darbar Gopaldas his Dhasa Taluka attached by the British Government, has caused the return of the Nav-Jivan Printing Press with compensation to its Boards of Trustees and has placed the eight Bania families of Vanod Raj in possession again of their forfeited properties. These very facts and this very logic induce us to request the very same Government to rise above partiality and treating the Raiji-case as purely political render full justice to the claimants of the property in question.

Dhari
1-6-53

J. P. JOSHIPURA

પ્રસ્તાવના

મંત્રીશ્રેય રાયજી સાહેબની જીવનકથાના પૂર્વાર્ધ ભાગમાં પ્રસ્તાવના રૂપે કાંઈક કહ્યા પછી તેના ઉત્તરાર્ધ ભાગમાં પ્રસ્તાવનાને પાંછું રચાવ આપવું એ કદાચિત્ કોઈને અનુચિત લાગશે, પરંતુ એ પ્રકારની અનુચિતતાને ઉચિતતાના રૂપમાં ફેરવી નાંખવાના કારણ રૂપે અમારે કહેવું પડશે કે, રાયજી સાહેબનું પૂર્વજીવન તેમના ઉત્તરજીવનથી એટલા બધા પ્રમાણમાં જૂના રૂપનું છે કે, તેમની જીવનકથાના ઉત્તરાર્ધ ભાગમાં આવતી હકીકત પરત્વે અમારે પ્રસ્તાવના રૂપે થોડુંક પણ કહેવું પડે જ. કોઈપણ મનુષ્યનો ખરી પરીક્ષા તેના સંપત્તિકાળના વર્તન ઉપરથી થઈ શકતી નથી; પરંતુ ખરી પરીક્ષા તો તેના વિપત્તિકાળના વર્તન ઉપરથી જ થઈ શકે છે. જે કોઈ સંપત્તિકાળમાં તેમજ વિપત્તિકાળમાં એકરૂપ રહી શકે તે જ મહાન ગણાય છે એ એક સર્વમાન્ય સત્ય છે. રાયજી સાહેબે પોતાના વિપત્તિકાળમાં જે પ્રકારની ધીરોદ્ધતતા, તેજસ્વિતા, આત્મમુક્તતા, સત્યનિષ્ઠા, ન્યાયપ્રિયતા, અખંડ ઉત્સાહસંપન્નતા, વગેરે મનુષ્યને મહાન બનાવનાર જે ગુણો બનાવેલા તે એટલા તો અસાધારણ કોટીના છે કે તે આપણને માટે અનુકરણીય થઈ શક્યા વિના રહી શકે તેમ નથી.

જીવનકથાઓ ઇતિહાસનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે, એટલે જે જીવન-કથા લખાય તે તેની વિષયજૂત વ્યક્તિની અનેકવિધ જીવનશૈલીનું જો સાર્વભૌમિક અવિકૃત ચિત્ર આપે તેની હોય તો જ તે આપણને ઉપકારક થઈ પડે છે, અને રાયજી સાહેબની આ જીવનકથામાં, બની શકે તેટલી કાળજી રાખીને, બધી હકીકત તેના સાર્વભૌમિક રૂપમાં અમારા પાઠકગણ સમક્ષ મૂકેલી છે, અને ધૈર્યતા કર્યા વિના એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે, અને આ કથા લખવામાં કોઈપણ હકીકતને ગાળી કાઢેલી નથી જ. કોઈપણ વસ્તુને જો એપ દેવમાં આવે છે તો તે એપ કોઈક કાળે પણ ધમાધ જવા પામે છે. અને તેમ થાય છે ત્યારે એપ રહિત બનેલ વસ્તુનું મૂલ્ય ઘટી ગયા વિના રહેતું પણ નથી. અમેએ આલેખેલી આ જીવનકથામાં કદાચિત લખાવટનો એપ કોઈને લાગશે; પરંતુ અમને ખાતરી છે કે, અમે આપેલ હકીકત પરત્વે અમારો કોઈપણ

પાઠક પ્રતિવાદ કરી શકે તેમ નથી: કારણ કે અમે જે હકીકત આપેલી છે તે હસ્તાવેશ સાધનોથી પ્રતિપાદિત થઈ શકે તેવી છે જ.

રાયજી સાહેબની જીવનકથાનો આ ઉત્તરાર્ધભાગ રાયજી સાહેબે પોતાને થયેલ ધોર ઇનસાફ દુર કરાવવાને માટે લીધેલ ભેષ્મને લગતી રોમાંચક હકીકતથી ભરપૂર છે: એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇનસાફ આપવાનો દેખાવ કરવાની સાથે સાથે પોતાનો રાજદ્વારીય કક્કો ખરો પાડી દેખાડવાને રાજદ્વારીય પુરોષા કેવાકેવા પ્રકારની સત્યાજાસાત્મક વિકૃતિઓનો આશ્રય લે છે તે વાત પણ આપણને આ કથાભાગમાં આલેખાયેલ તથા ચર્ચાયેલ રાયજી સાહેબ સંબંધે બે વાર આલેખ મુકદ્દમાની હકીકત ઉપરથી પ્રત્યક્ષ ચર્ચ આવશે. અમે વળી એમ પણ કહીએ છીએ કે, આ જીવનકથાનો પૂર્વાર્ધભાગ વાંચીને જે કોઈ વિચાર-શીલ પાઠક રાયજી સાહેબને મહાન માનવાને પ્રેરશે તે જો આ ઉત્તરાર્ધભાગ અક્ષરશઃ અને સ્થિરબુદ્ધિથી વાંચી વિચારી લેશે તેા રાયજી સાહેબે પોતાના સંપ્રકાળના કરતાં પોતાના વિપ્લવકાળમાં જે વિખૂતિદર્શન આપણને કરાવેલું છે તે તેમને મહત્તમ બનાવનારું છે એમ તેવા અમારા પાઠકને કબૂલ કરવું પડશે જ. રાયજી સાહેબે પોતાના રાજ્ય સેવાકાળમાં જે અખંડ અને અધૃષ્ટ રાજનીતિ ચલાવી રાખેલી તેનું મૂલ્ય સૌરાષ્ટ્ર તથા ગૂજરાતમાંનાં રાજ-મહારાજાઓ તથા મહાજનો આંકતા હતા અને તેને પરિણામે તે સર્વેએ, હુંદાર્થ ગયાથી નિર્ધન બની ગયેલ રાયજી સાહેબને કેવા કેવા પ્રકારે મદદ કરીને જિજ્ઞાસા રાખેલા: એ બધી હકીકત પણ આ કથા ભાગમાંથી અમારા પાઠકના જાણવામાં આવશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાયજી સાહેબનો જીનાગદ રાજ્ય સાથેનો સંબંધ વૃદ્ધિ પછી રાજ્યની સાસન વ્યવસ્થામાં કેટલું બધું અંધેર પ્રવર્તી રહેલું, પ્રજા કેટલી બધી તરત થયેલી, રાજ્યધન કેટલા મહોટા પ્રમાણમાં વેડકાઈ કે હુંદાર્થ ગયેલું, કાવતરને અંગે હોળીતું નાળીયર બનવા પામેલ પાટવી કુંવર શેરજમાખાનજીને તેના કુછદેમાથી પાછા ન વાળનાર રાજ-પુરોષાએ કેવા કેવા દ્રોહ કરીને સ્વાર્થ મિદ્ધિ કરી લીધેલ વગેરે હકીકતોથી આ ઉત્તરાર્ધકથા દ્રાષ્ટાણુ વિદ્વાન લેખકને એક કચ્છુરસાત્મક નાકિકા કે નયલ કથા લંખવાતું વસ્તુ પૂરું પાડે તેમ છે.

આ જીવનકથા અમે લખી ત્યારે તે પ્રકટ થશે કે કેમ એ બાબને અમે શંકાશીલ હતા, અને અમે મહોટો ધનવ્યય કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં

પણ ન હતી. વળી રાયજી સાહેબના વંશજો આ જીવનકથાને છપાવીને પ્રકટ કરે એવી અમારી ઇચ્છા પણ ન હતી, કારણ કે જેની જીવનકથા જે દોષએ પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ પ્રમાણે લખેલી હોય તેના વંશજો તેવી કથાને પોતાની રૂચિ મુજબનું રૂપ અપાવવાને નથી મથતા એવું કંદો શકાયું નથી. પરંતુ એક લેખક તરીકે અમારા સદ્બાએ તથા રાયજી સાહેબનું નામ આજે પણ લોકોને જ્ઞાતકાળની અનેકાનેક બાબતોનું સ્મરણ કરાવી દે છે એટલે જ્ઞાનાગરના દેશાક સન્મનોએ બેળા મળીને આ જીવનકથા છપાવવાની જવાબદારી પોતાને માથે લીધેલી અને એ જવાબદારીને અતુલક્ષીને તેઓએ આ જીવનકથા છપાવવાને માટે સાર્વજનિક ઢોળે નાણાં એકઠાં કરવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી, અને પરમાત્માની કૃપાથી તેઓની તે પ્રવૃત્તિ સફળ પણ થયેલી છે. આપણા ગુર્જર વાંક. મયમાંની જીવનકથાએ પૈકી જે દોષપણ આમ સાર્વજનિક ધનસંગ્રહથી પ્રકટ થવા પામી હોય તો તે આ એક જ જીવનકથા છે. અને તે તેની વિશિષ્ટતા પણ ગણાશે. જ્ઞાનાગરથી માંડીને તે છેક મુંબઈ સુધીના પ્રદેશમાંથી આ જીવનકથાના મુદ્રાંકન પરત્વે નાણાં મળેલાં છે. એ એક જ હકીકત રાયજી સાહેબના નામમાં રહેલ જાડુનો અક પુરાવો ગણાશે એમ પણ અમે કહી શકીએ છીએ. અમારે મુક્ત કંઠે અહીં એટલું તો કહેવું પડે જ કે, રાયજી સાહેબ જીવનકથાનું પ્રકાશન સમિતિએ આગ જેવી દેવી આકૃતથી નુકશાન થયું છતાં પણ જે પરિશ્રમ લાઘવે પોતે ઉપાડેલ કામને પાર ઉતારેલું તે બદલ તેને ધન્યવાદ થટે છે અને જુદીજુદી માતિનાં અનેક પ્રશ્નોએ તેમજ સ્ત્રીઓએ આ કામે મુક્ત હસ્તે નાણાં ભરીને રાયજી સાહેબ બણી જે સદ્માર્ગ દર્શાવેલો છે તે બદલ એક લેખક તરીકે, અમે તેમને ઉપકાર કદિ પણ બૂલીએ તેમ નથી. રાયજી સાહેબ જેવી ઇતિહાસધાન વિશ્વતિની પૂર્ણ આપણા દિશમાં થતી રહે એટલું ઇચ્છી અમે અમારું વક્તવ્ય અહીં સમાપ્ત કરીએ છીએ.

વનસદન, ચાંતિકુંજ

મુ. ધારી.

તા. ૧૦-૬-૫૩

જ. પુ. જોષીપુરા

રાયજી સાહેબ જીવન ચરિત્ર પ્રકાશન સમિતિનું નિવેદન

રાયજી સાહેબની જીવન કથાનો ‘પૂર્વાર્ધ’ છપાયા પછી એક વર્ષની અંદર અમો તેનો ‘ઉત્તરાર્ધ’ છપાવી મહાર પાડી શકશું કે કેમ તે પરત્વે અમને શંકા હતી; પરંતુ ‘પૂર્વાર્ધ’ વંચાયા પછી અમને કઠોરના ‘મૃદુ માનવી’ તરીકે ખ્યાતિ પામેલ ડૉ. વિશ્વપ્રસાદ ન. વૈષ્ણવ અને અમદાવાદવાળા શ્રીયુત કમળાશંકર ગો. ભયેચ તરફથી ઉદાર મદદ મળતાં અમારી સમિતિ આ ‘ઉત્તરાર્ધ’ નું દુક સમયમાં પ્રકાશન કરી શકે છે તે માટે અમારી આ સમિતિ પૂર્વોક્ત સદ્ અહરથોનો આભાર માને છે. તદઉપરાંત સ્વ. રાયજી સાહેબના જીજ્ઞ રહ્યા સહ્યા કેટલાક પ્રશંસકોએ પણ નાણાંકીય મદદ કરેલ છે. અને તેનો પણ અમો આભાર માનીએ છીએ.

૨. ઉત્તરાર્ધ છપાવવાના ફંડમાં નાણાં ભરનારની નામાવલિ નીચે મુજબ છે:—

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,	મુંબઈ	રૂ. ૧૫
શ્રીયુત શાંતિલાલ છોટાલાલ અવાશીઆ,	રાજકોટ	„ ૧૦
„ હિમતલાલ કલ્યાણરામ બક્ષી,	વડોદરા	„ ૧૧
„ ડૉ. વિશ્વપ્રસાદ નરસિંહપ્રસાદ વૈષ્ણવ,	કોટર	„ ૭૦૦
„ કમળાશંકર ગોપાળશંકર ભયેચ,	અમદાવાદ	„ ૫૦૦
„ નટવરલાલ જોડાલાલ ધોળાકીઆ,	ભરૂચ	„ ૧૧
„ નરશંતરાય ભૂપતરાય વૈષ્ણવ,	જુનાગઢ	„ ૨૫
„ વેણીલાલ ત્રંબકલાલ ઝોઝા	જામનગર	„ ૫૦
„ હાજી હસમખેલ અગ્રેહાની,	જુનાગઢ	„ ૨૦
„ અખડુલ કરીમ મુ. અગ્રેહાની	„	„ ૧૦

૧૩૫૨

૩. આ ભાગ ધાર્યા કરતાં વિશેષ મોટા ચતાં છપામણ ખર્ચ કંઈક વિશેષ થવા સંભવ છે જેને પહોંચી વળવા આ ભાગની કીંમત રૂ.

ચાર રાખેલ છે, અને તે કોમત જોને 'પૂર્વાધ' બેટ તરીકે મળેલ નથી તેમજ જેણે તે ખરીદેલ નથી તેની પાસેથી જ સેવામાં આવશે.

૪. આ 'ઉત્તરધ' માટે પણ જોઈતાં નાણાં ઉધરાવવા, તથા તેમાં લેખકની સંમતિથી સુધારો વધારો કરવાનાં કામમાં તેમજ તેને છપાવવાના તથા તેનું પ્રેક્ષ તપાસવા વીગેરે કામમાં સમિતિના સેક્રટરી શ્રી. ઉદરંગલાલ ખુચે કાળજીપૂર્વક શ્રમ લીધેલ છે; છતાં પણ કંઈક મુદ્રણ દોષો રહી ગયા હશે જે લાયકમંદ નભાવી લેશે એવી આશા છે.

૫. છેવટે અમારે વિદીત કરવું જોઈએ કે, સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની જનતાએ અમારા તરફથી પ્રકટ કરાએલ આ જીવનકથાને ભાવ ભેર વધાવી લઈને જે વિશ્વતિ પૂજા તરફ પોતાનું દળણ જતાવેલ છે તે બદલ અમે તેનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

મંગળાચ રા.૩,
જુનાગઢ,
તા. ૨૦-૬-૫૩
રાત્રીવાર.

જશવંતરાય દુલેરાય રાણા
પ્રમુખ, રા. જ. અ. પ્ર. સમિતિ.

‘પૂવાર્ધ’ પરત્વે વર્તમાન પત્રો તથા સાક્ષરો
 == તરફથી આવેલ અભિપ્રાયો ==

વહેમાતરમ તા. ૨૩-૭-૫૨ના
 (અંકમાંથી)

મંત્રીશ્રવર રાયજી સાહેબ

ઉદ્દેશ

પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી આલા (પૂર્વાર્ધ);

★

જુનાગઢ રાજ્યનો ઇતિહાસ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય-
 કાળમાં ખાસ વિલક્ષણતા ધારણ કરે છે. આ
 જીવનચરિત્ર જુનાગઢના એક રાજદક્ષ રાજમંત્રીનું
 છે. અને તે તત્કાલીન જુનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્રની
 તવારીખનો ખ્યાલ આપે છે. ચરિત્રકાર કહે છે:
 “પુરુષોત્તમરાયજી ‘દેવ’ હતા એવું મનાવવા
 અમે માગતા નથી. અમે તો કહીએ છીએ કે
 એઓ મનુષ્ય હતા, તથાપિ તેઓ એક મનુષ્ય
 જોઈ પશુ હતા.” વ્યક્તિ, સમાજ કે રાજનાં
 મૂલ્યાંકન હમેશાં કાળમર્યાદાને આધીન રહે છે.
 આ જીવનચરિત્રને એ દ્રષ્ટિએ મૂલવવું જોઈએ

આકા શેઠ રૂઢીટ, અમદાવાદ
તા. ૨૧-૭-૫૨

શ્રી. હરેંગલાલ સાહેવાલ ધુચ

મંત્રી રાયજી સાહેબ જીવન ચરિત્ર સમિતિ, જૂનાગઢ, તથા શ્રી પરમ
સ્નેહી શ્રી જયસુખરાયજી, ધારી.

આપના તરફથી શ્રીમાન નામધન્ય રાયજી સાહેબના જીવન ચરિત્ર
પુસ્તક મળ્યું તેને સાર સમિતિનો આભાર માત્ર હું સમિતિએ અને
સુખ્યત્વે તેના લેખક શ્રી. રા. સ્નેહી બાઈશ્રી જયસુખરાયજીએ આ પુસ્તક
તૈયાર કરી પ્રકટ કરીને એક મહાન નરતનની, નાગર જાતિની, સૌરાષ્ટ્રની
અને ભારતની સેવા કરી છે. કેવળ તટસ્થતાને માગનારા વિવેચકોને આમાં
કદાચ જાતિ પ્રત્યે અથવા મૌર્યપૂત્ર પ્રત્યેનો પક્ષપાત દેખાય તોપણ આ
ગ્રંથમાં સંભવિતતા, ઐતિહાસિક હકીકતો અને ગજનીતિની દશનાનો એવો
સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે કે, આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારું
સ્થાન ભોગવશે.

મારા પુણ્ય પિતાશ્રીને લઈને મારે સદગત સાથે કીકીક પરિચય હતો
અને જ્યારે જ્યારે હું તેમને મળતો ત્યારે એમનું મનોહર સૌજન્ય, વિચાર
દક્ષતા અને સંરક્ષક ધર્મનિષ્ઠા પ્રકાશતાં. અને એમના જીવનની એ બાબતોએ
પણ દશાન્ત સેવા યોગ્ય હતી. એમના જેવાં જીવનો જાતિને તેમજ દેશને
મહત્ત્વ કરે એમાં કાંઈ શંકા નથી.

, પુનઃ આભાર સાથે

અવદીય
જયેન્દ્રરાય બ દુશાળના
શુભાચિન્તન

તા. ૧૩-૧૦-૫૨ના 'જયહિંદ' પત્રે આપેલી સમાલોચના

★

સૌરાષ્ટ્રની અભિજાત

મુત્સદ્દીગીરીનું યુગવિસર્જન

સ્વ. પુરુષોત્તરાય ઝાલા ને જૂનાગઢ રાજ્યના ૨૪ વર્ષ સુધી દિવાન હતા અને ને સામાન્ય રીતે 'રાયજી' નામના વહાલસોયા નામથી પ્રસિદ્ધ હતા, તેમના જીવન ચરિત્રનો આ પુર્વાર્ધ છે.

જૂનાગઢનું દિવાનપદ મોટે ભાગે નાગરોને ત્યાં ગિરવી રહેતું. દિવાન અમરજીએ ને રાજસચિવની કે મુત્સદ્દીગીરીની પરંપરા ઉભી કરેલી તે ઉત્તરોત્તર સુરત ગોકુળજી ઝાલા, અનંતજી દિવાનમાં જળવાઈ રહેલી. આવનગરમાં ગમા ઝોઝા અને રાજકોટમાં કલ્યાણરામ બક્ષી તેની લઘુ આદરણીઓ હતી. આ ભૂદાસતા આજે નામશેષ બનતી જાય છે. તેને લેખકે અચર્ય કરીને સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા ઉપર એક મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

આ રાયજી માત્ર ૨૧ વર્ષની નાની વયે જૂનાગઢના દિવાન બનેલ અને પોતાના બુદ્ધિ બળે રાજ શેતરૂંજના દાવમાં એટલે સુધી વિજયી બની ગયા કે જૂનાગઢમાં ધણી-રણી, કડે-ધડે અને સર્વ સત્તાધીશ બની ગયા. XXXX નવાબ સાહેબને થયું કે મને કોઈ એવળખેલ નહિ ! તેલું સ્વમત્ત ધવલ્યું. તેમાં રાયજીના દુરમનોએ મીઠું ભળાવ્યું. રાયજીને હદપાર કરવાનાં ચક્રો ગતિમાન થયાં. પણ રાયજી કાંઈ એમ નવાબથી ગાળ્યા જાય તેમ ન હતા. તેણે ગરૂ નજરથી રાજપ્રખંધનું નિરીક્ષણ શરૂ કરી પોતાના જમસૂસો ગોઠવી દીધા. નવાબનું કાવતરું પરિપક્વ થાય, તેની પહેલાં તે રાયજીએ પોતાની આગબોટ (કાજવા દરવાજા આગળનો તેનો ખંડો, ને આજે પણ તે નામે સુપ્રસિદ્ધ છે.) ખાલી કરીને ચૂપકીયા ટ્રેન પકડીને મુજબ પહોંચી ગયા, નવાબના પાસવાનો બે કલાક

મોડા પડ્યા અને રાયજી વંજે માપી ગયા ! તે આજનીવડી અને કાલનો દિ. નવાળે ધણા ધમપછાડ કર્યા, પણ બિટિરા હદમાંથી તેને પાછા મેળવવા એ કાંઈ આસાન કામ ન હતું. આ. પછી તો રાયજી ઉપર નવાળે પુરં વેર લીધું ગરાસનાં ગામે આંચકી લીધાં પાયમાલ કરી નાખ્યા.

આ રાયજી સાહેબે શેષ જીવન રાજકોટ સદરમાં જ પુરં કરેલું તે તો ગર્વ કાલની વાત છે.

રાયજી કાંઈ ઉંચ કેળવણી પામેલા ન હતા પણ તેમનામાં રાજકીય દીર્ઘદર્શિતા ઉંચ કોટિની હતી. તેઓ રાજદ્વારીય કુનેહભાજ હતા. રંગમહેતોના બેદબરોનો સુમાહિતગાર હતા. ભાવનગરમાં સામળદામભાઈ અને છુનાગઢમાં રાયજી અને છેલ્લે સર પ્રભાશંકર પટણી સાહેબ એટલે કાઠીયાવાડની રાજરમતના ખેલદાના છેલ્લાં મુળું વીસર્જન

જીવન ચારિત્ર્યું સાહિત્ય આપણે ત્યાં સ્વલ્પ છે. તેમાંએ મુત્તમદી કોટીના ગંજપુરોનાં ચરિત્રો તો વળી નહીવળ છે.

આ પુન્તકના રચયિતા એક સમર્થ સાહિત્યકાર છે. એટલે ચરિત્ર નાયકનાં મુગજોને તેમણે ઠીક લક્ષમાં લીધાં છે તેમાં નગ્યા તસ્વીરો, અનુ-વાંગિક ઉન્નેષોની વીપુલતા, રાજવંજો, મુત્તમદીઓ તથા તેના પ્રુદ્ધ આપત્ય તેમજ સંસ્કાર ધનને સન્માનતાં જરૂરે બુલ્લા નથી વળી એજન્સી કોટી અને તેની મેલી મુત્તસદીગીરીને પણ તેમણે અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આલગી છે. તો વળી રાયજીના ખાનગી અને રાજકીય જીવનનો પ્રભાવ પાડનારા ગૌરવવંતા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ તો સુવર્ણ રજની પેઠે કપીકાસના વીશળ પટ ઉપર પથરાઈને ઝળહળતો પ્રકાશ ફેલાવે છે.

છુનાગઢમાં રાજકાંતિ તો તે કાળમાં ડગલેને પગલે આવતી. ૧૮૫૨માં રાજમાતા ચક્ષતી પ્રુ અને નવાજ મલોજીખાન વચ્ચે ગજખટપટ ઘર થઈ. તેમાં દિવાન પંડી દિવાન વિલાય કોલા ગએલા એજન્સી બચબીલ જની. સરકાર સ્વાના કરેલું. તેમાં દફતર ખાતાના એક કારકુને રાજ્યની લગામ હસ્તગત કરીને પોતાના પ્રુદ્ધ વેલવધો ગંબીર જની કચળની બાજની લગામ દાયમાં

કાંઈ લીધેલી. આ વિચક્ષણ મુત્સદી તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મુઠ ગોકુળજી જાણા. ગીરના જંગલોના સિંહસમુદ્ ગુનાગદગુ રાજકારણ હંમેશાં વિકરાળ અને કુટરથ રહ્યું છે.

એટલે જુનાગઢ એક કાળે નાગર મુત્સદીગીરી માટે મશહૂર હતું. બુધ્ધિમત્તા તે નાગરની જ. રાજતંત્રની જટિલ શુભે નાગર વિના કોઈ ઉકેલી શકે નહિ.

તે રાજકીય પટાખાજનો યુગ આજે આથમી ગયો છે, તેની સમાધાનના આજે પાનપટીમાં પર્યાપ્તિ જની રહી છે. તે ખરેખર શોચનીય છે.

આ પુસ્તક કાઠિયાવાડની રાજખટપટોથી ભરપુર છે. ચરિત્રનાયકના જીવનની વિશેષતા, તેની જીવન-સૌરભ તે બીજી બાજુ રાજપ્રખ્યા, કાવાદાવા કાવતરાં, અવ્યવસ્થા અને તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે યોજાતા અફેયુહ તથા તેના ધડબોપાનાં વ્યક્તિ વિશેષ ચિત્રો સજીવ જનીને ઇતિહાસના પ્રવાહમાં તણાતાં આવતાં હોવાથી આખો તપ્તો બુલંદ બને છે. આ પાત્રોની સાથે સમભાવ સાધીને વાંચક તેના વાંચનમાં ધડીભર તદ્દુપ બને છે. અને જીવન-કથા નવલકથાના રૂપમાં પલટાઈ જાય છે.

જીવનની સંધ્યા આંખાવાડીયામાં વીતાવી રહેલા પંડિતધુગના અવશેષ સમાન પ્રતિભા સંપન્ન લેખક આઝાબીડ અને તેજસ્વી બુધ્ધિના વિદ્વદશન છે. ગાયકવાડના કેળવણીખાતાના વિદ્યાઅધિકારી શ્રી જ. પુ. જોશીપુરાએ આજથી ત્રણ દાયકા પહેલાં વિદેહ મુજર સાક્ષરો નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરેલું તે આજે પણ સીમાચિહ્ન મણાય છે. તેઓ ચિરંજીવ સાહિત્યના સર્જનમાં માનનારા છે. તેમની પાસે તેવા હંચ કોટિનાં અપ્રગટ એવાં દૂડીગધ પુસ્તકો આજે પણ મંજુપામાં શુંગળાઈ રહ્યાં છે !

તા. ૫-૧૦-૫૨ના સયાજી વિજયમાં આવેલો સાક્ષર રમણુલાલ વસંતરાય દેસાઈને

રાયજી સાહેબ

આપણી ખડુ પાસેના અને છતાં આજના કાળથી દૂર સાગતા આજ સૌરાષ્ટ્રમાં વિલિન થયેલા જુનાગઢનાં નવાજસાહી રાજ્યમાં પોતાની જવસંત કારકીદોથી સુપ્રસિદ્ધ થયેલા રાયજી સાહેબ ઉદે' પુરોત્તમગાય મુંદરજી ઝાલાના આ મુંદર અને ઉત્તેજક જીવન ચરિત્રના લેખક શ્રી. જયમુખરાય જોષીપુરા આપણા એક વિદ્વાન, મચોટ લેખક અને કવિ છે એ આપણે ખરેખે જાણીએ. કૃષિ અને વિદ્યા એ બંનેની વચ્ચે ધારી જોવા મળે સૌરાષ્ટ્રીય, ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વસી વેદાવની આકાશ વ્યવસ્થાનું ચિત્ર ખડું કરતા શ્રી જયમુખરાય જોષીપુરા એ વખત વડોદરાના-એટલે કે જુનાગઢના અમમખ્ય માદાર તરિકે ઝોળખાતા હતા. અને મયાજી માદિત્ય માલા નામે ઉપયોગી મધાવહીના તેમજ જન્મદાતા હતા એ આપણાથી જુનાય એમ નથી. અને જૂલીએ તો તે વાસ્તવિક પણ નથી. અને ૧૯૧૬-૧૭ના યુગમાં અને તે પછી તેમજ અનેક લેખકોને લેખન કાર્યમાં પ્રવેશ કર્યા હતા એ અંગત રીતે તો હું જાણી શકવાનો નથી. મને ૧૯૧૨માં વડોદરા ખાતે બચવશી સાદિત્ય પત્રિકા પ્રમંજે થીયુન જોષીપુરાએ તેમાં આગેવાની બર્ધો બાગ લીધી હતી અને તે મમયે તેમજ પ્રમિદ કરેલી માદાર માલા આજ પણ એક મારા રેરન્મ પુસ્તક-આધારજન માદિતિ મંથ તરિકે જોવા સરખી છે. આવા એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને કાયે અનેક રંગેથી બરેલી રાયજી સાહેબ સરખી વિશિષ્ટ ગાદારી વ્યક્તિનું જીવન ચરિત્ર લખાય એ ખરેખર રમ બહુ. મ દિનીદુ' અને ઉત્તેજક જાને એ મદદ છે. જન્મ ચરિત્રના લેખા રહે છે તે પ્રમાણે આ ચળદારી નાટકો પ્રયમમાં છે અને તે રંગમાં જન્મ મુખિ રૂપી નાટકસાગ્રમાં મગધીમ વર્તો પર્વત એક રૂપ પાંચાઈ અને હટાદો પેલી મેદા રૂપા નાજક રાયજી મદેવના અર્થ જીવનને આવડી જેની આ રૂપ છે. નાટ્ય, જાંબો, અને અંતરંગીક રૂપેએ આવી પુનઃ

માહિતી સમૃદ્ધ બનાવવામાં સફળ થયા છે; જીવન ચરિત્રના સાહિત્ય પ્રકારમાં ઉચ્ચસ્થાને બેસે એવી આ કૃતિ માત્ર જાયા ચિત્ર કે પ્રસંગ ચિત્ર નથી, પરંતુ રાજ્યો, રાજ્યવંશો, કોમો અને મુત્સદીઓ તથા તેમનાં યુદ્ધિ આપણ તથા સંસ્કાર છટાને ચિતરતો આ વિરાળ ઇતિહાસ પટ છે એ આપણે જરૂર કહી શકીએ. એજન્સી તથા અંગ્રેજ રાજ અમલના સંબંધો પણ એમાં રૂપદ્ર માય છે. અને કયા નાયકના જીવન પ્રસંગો ઉપરાંત એના જીવન ચરિત્રને રૂપરૂં કરતા કેટલાય પ્રસંગો આ ગ્રંથને એક ઇતિહાસિક નવલકથા સરખો રસમય બનાવી દે છે. માથે સાથે આ રસમય કથા એક સાચી જીવન કથા છે એ દર્શાવનારા લેખો અને દસ્તાવેજ પૂરાવાનો શ્રી જયસુખરાયભાઈએ કરેલો અભ્યાસ તેમની ચીવટાર્ધ અને ચોકસાઈનો આપણને બહુ ઉંચો ખ્યાલ આપે છે. આજના યુગને કોમ ન ખપતી હોમ તો બલે, કોમો નાણુદ ચરેજ છતાં ઇતિહાસિક અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ કોમોએ રાજદાર, સંસ્કાર અને સાહિત્યમાં બજવેલો ભાગ અભ્યાસની દ્રષ્ટિએ નિષ્ફળ તો નથી જ. હજી ઉત્તરાર્ધ આવવાનો છે તેની આપણે રાહ જોઈશું. રાયજી સાહેબ જેવા વિશીષ્ટ બર્ણા જીવનની રસમય વિગતોમાં દેશી રાજ્યની ખામીઓ ખુખીઓ ખટપટો, વ્યવસ્થા, અવ્યવસ્થા, કાવત્રાં અને તેના પ્રતિકાર તથા એજ પ્રવાહોમાં ખેલી રહેલી અનેક વ્યક્તિઓનાં જીવંત ચિત્રો સાથે ચાલી ગયેલી સદીના ઇતિહાસને આખેદુખ રજુ કરના માટે શ્રી જયસુખરાયભાઈને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. અભ્યાસ અને મનોરંજન, બંને બેગાં કરનાર કલાકાર ધન્યવાદને જ પાત્ર હોય.

સયાજી વિજયના તંત્રી

શ્રીયુત હરિરાય. ભ. ખુચના પત્રમાંથી

અવતરાણુ

વડોદરા, ન્યુખીલી બાગ પાછળ

તા. ૭-૧૦-૫૨

સ્નેહિતાપત્રી નવસુખભાઈ

મુ. રાયજી સાહેબના જીવન ચરિત્રનો પૂર્વાર્ધ 'ગ્રીય' + ૪ + જોયો. તમારી વર્ષોની છુછા અને પ્રયત્ન હેવટ મૂર્તિમાન થયાં અને રાયજી સાહેબ પ્રત્યે તમારા અને આપણા આદરભાવનું ત્રણ તમે ચુકચુક. ધન્ય છે તમારી લાગણીને ધન્ય છે તમારા નિશ્ચયને । ૪ ૪ ૪ મને તો અસ્થા સૈકા પહેલાનું જીનાગઢ મારી દ્રષ્ટિ સમીપ પ્રત્યક્ષ તાલું અને ખડું થયું. કંઈક સ્મરણે તાળ થયાં અને ખુબ રસપૂર્વક લીટીએ લીટી સખ્દે સખ્દ વાચી ગયો. ભાષા સંકલના અને અનેક અનેલી અને સાંભળેલી ઘટનાઓના સ્મરણથી તમારી લેખન શક્તિની સ્પોટતા જણાઈ. રાયજી સાહેબના જીવનના રાજકીય, સામાજિક, અને સાંસારીક પ્રશ્નો પણ તેમના 'પ્રત્યેના આદરભાવમાં વધારો કરે તેડું સહાયતા અને શુધ્ધ ધાર્મિકે લખાયેલ છે; તમે નાનામાં નાનો બનાવ કે સીધો અને આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા નાનામાં નાના માણસને સુંદરજી હિતાળનીસચી માંડીને સુલાગદાસ, કલ્યાણભાઈ, જાલવસંપભાઈ, મગનલાલ સુંદરજી સુધીને જુલ્યા નયો. હરીદાસભાઈ અને જહાડદીનભાઈ સાથેના તેમના વ્યવહારને પણ ધણી સંભાળ પૂર્વક છતાં નિખાલમ ભાવે વ્યક્ત કર્યા છે.

દોલતબેન અને કુટુંબ પ્રકરણ સરસ્વતીચંદ્રની સુષુસુંદરીના કુટુંબ જીવનનો ખ્યાલ આપે છે.

ગોકુલજીભાઈ અને મનઃસુખરાયભાઈને તેમના, આધ્યાત્મિક અને રાજકીય ગુરુ તરીકે બહુ યોગ્ય રીતે સ્થાપિત કર્યા છે.

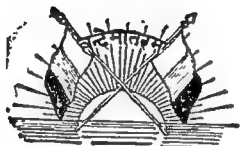
પેસા લઈને બાકુતી જીવન ચરિત્ર લખનારા વિદ્વાનો કરતાં તમારો ગ્રંથ ખરેખર વધુ આદરણીય લાગે છે.

સયાજી વિજયભાઈ 'રમણુભાઈ દેસાઈ હમણું સાહિત્ય પાનાતું' સંચાલન કરે છે. તેણે પુસ્તક વાંચી તમારા રાયજી સાહેબનું અવલોકન ક્યું છે તે તમને વાંચવા આ સાથે મોકલું છું. મને લાગે છે કે તેણે કથાનાયક અને કથાલેખક બંનેને માનભરી રીતે ન્યાય આપ્યો છે.

હરિરાય. બ. ખુચના

સપ્ટેમ્બ્ર પ્રભુમ

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણાંક	વિષય	પત્રાંક
૧૧	પુરુષોત્તમરાયજી પછીનું જૂનાગઢ અને તેમના ઉપર થતા રહેલ પ્રહારો	૧
૧૨	મીરજાં અવાનઅલી વેગની દીવાનગીરી, પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર દોષારોપણ... ..	૨૬
(૧)	રાયજી સાહેબ સામે કપાટ પ્રબંધ, તેમના ઉપર મૂકાયેલ કૃત્રિમ તણીમત, અને તે પરત્વે થયેલ અપહાસજનક નિર્ણય	૪૪
(૨)	નવાબ સાહેબની બદનકી બદલ મુકદ્દમા અને 'મહીકાંઠા ગેઝીટ' વાંચનારાઓને મળેલ કારાગારવાસ	૮૦
(૩)	શાહમદદ (પાટવી કુંવર) શેર ભુભાખાનજીનો દેહાંત	૮૫
(૪-૬)	બંદેશ અને આગગાડીના પ્રશ્નો	૮૯
૧૩	જગનિકાનું છેદન અને હોદ્દાચુંક ન્યાયે સ્વામી સેવકનું પુનર્મિલન	૯૭
૧૪	દોષારોપમાર્થી મુક્ત થવાના રાયજી સાહેબે કરેલા પ્રયાસો	૧૨૬
૧૫	દિલ્હી સરકાર-નિયુક્ત તપાસપંચે કરેલ કામ	૧૭૭
૧૬	મિ. (સર) આર. ઈ. હોલ્ડાન્ડનો નિવેદન-લેખ; દિલ્હી સરકારનો નિર્ણય અને મિ. રેંડોલ્ફ કરેલ આપસુદી ઠરાવ	૨૫૦

૧૭	મિ. રેંડાલે કરેલ રાજ્યનો ચઢીઘટ; અને તેની મિષ્કલતા	૩૦૧
૧૮	નાના મહોદા રાજા મહારાજાઓ તથા દરબારોથી કરાયેલી રાયજી સાહેબની કદર	૩૨૬
૧૯	પુરુષોત્તમરાયજીનું મિષ્ટમંડલ તથા સ્વપ્નમંડલ...	૩૬૮
૨૦	બ્રિટિશ અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને રાયજી સાહેબ...	૩૮૨
૨૧	પુરુષોત્તમરાયજીની ધર્મનિષ્ઠા, તેમના પ્રયાસો અને તેમની સીધ્યાશ્રા	૩૯૫
૨૨	પુરુષોત્તમરાયજીનું અવસાન, અને ઉપસંહાર	૪૦૯
	પરિશિષ્ટ—૧	૪૫૦
	—૨	૪૫૬

શ્રી
મંત્રીશ્વર
“રાયજી સાહેબ.”
(ઉત્તરાર્ધ) .

પ્રકરણ ૧૧ મું

પુરુષોત્તમરાયજી પછીનું જૂનાગઢ, અને તેમના
ઉપર થતા રહેલ પ્રહારો.

રાયજી માહેએ કેવા સદ્ગુણ સંયોગમાં રાજ્ય સેવામાંથી મુક્તિ માગેલી, એ મુક્તિ એમને કોના દયાથી તથા કેલી દીલ કર્યા પછી નવાળ સાહેબે આપેલી તથા રાજ્યના દીવાન યુનીલાલજી અને તેમની સાથેના રાજ્યની ઉચ્ચતમ હજુર અદાલતના સભાસદ ગુલાબાસ લાલભાઈ એ ઉભય સમર્થ કાર્યભારીઓએ કેવી ઉદાત ભાવનાથી રાજ્ય સેવાનો ત્યાગ કરીને અર્થદાસત્વ તથા શ્રેષ્ઠ રાજ્યાધિકારની બાલુપાતને ઠોકર મારેલી એ બધી હકીકત આપણે, આ જીવન કથાના પૂર્વાર્ધના દસમા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ, એટલે એ વિષયનું પિષ્ટપેષણ અત્ર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તથાપિ આ ત્રિપુટીના રાજ્યસેવા ત્યાગથી રાજ્ય જીવનને એક વજ્રપાતના જેવી હાનિ ભોગવવાનું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું તથા એ વજ્રપાતને દિવસેથીજ બાબી ગજકુળની નવાખીનો અસ્ત સદાને માટે થવાનું સૂચન કરતી કળ્લરલવણી રાત્રિએ પોતાનો પ્રમાણ બતાવવાનો આદર, કરી, લેખે, દત્તે, એનું ને આપણે. નિ.મં.ક. મંડી. રાત્રીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૯૦૩ના ઓક્ટોબર માસની તારીખ ૨૭ સુધીના પૂર્વ-હાલીન ઇતિહાસની સાથે તે તારીખ પછીના આ જૂનાગઢ રાજ્યના એટલે કે નવાળ મોહોબતખાન ત્રીજાં જે સંયોગમાં રાજ્ય ત્યાગ કરીને પાકિસ્તાન ગયું.

તથા ગુલાબદામજી બેળ ત્રિદાય થઈ ગયલા, અને તેને બીજેજ દિવસે પુરુષોત્તમ-
રાયજીએ પશુ પોતાની જન્મજૂની ત્યાગ કરી દીધેલા હતા.

આમ ગયજી સાહેબવાળા કાર્યભારી મંડળ પરત્વે જે પરિક્રાંતિ થવા
પામેલી તે રાજ્યની જનતાને ગમે તેટલી અનિષ્ટ લાગી હશે તો પણ તે પોતાના
અભિપ્રાયને સુવ્યક્ત કરી રાજ્ય ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે એવી સ્થિતિમાં
ન હતી. બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપગિતાની સ્થાપના થવા પછીના “ઝેર ગયાં
ને વેર ગયાં તૂળી કાળા કેર ગયા કરનાર” એ કવિ દવપતરામની ઉક્તિથી પ્રશસ્ત
એવા આપણા આધુનિક સંસ્કૃતિવાળા જમાનામાં અચાતિનો પુનરુદય થશે એવી
કલ્પના એ વખતે સોરહી પ્રગતે આવે એ બહુ સંભવિત વાત ન હતી, એટલું જ
નહિ, પરંતુ કાંઈ પણ રાજ્યનું શાસનવિધાન ગમે તે પ્રમાણ હોય તો પણ
માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલ પડ્ધતિકારો પોતાનો પ્રભાવ ત્રણે કાળમાં બતાવ્યા વિના
ગૂંતા નથી અને નિરંતર સુખની સ્થાપના કે તેનું અસ્તિત્વ એક કેવળ આકાશ-
કુસુમ પ્રાપ્તિ હોવાના એક સ્વપ્ન સમાન છે એ ઐતિહાસિક સત્ય તેના લક્ષ્યમાં
ગૂંધેનું પણ નહિ. સર્વોપરિ શાસનતંત્ર એકજ વ્યક્તિના પ્રભુત્વ હેઠળ હોય કે
બહુ સંખ્ય વ્યક્તિઓના સંઘના પ્રભુત્વ હેઠળ હોય, તો પણ તે પોતાના છત્ર
તળેનાં શાસનતંત્રો ઉપર પોતાના કાબુની લગામને પોતાની રૂચિ પ્રમાણે તંગ
કે ઢીલી કરે છે એ રાજનીતિનું જે એક અનુપેક્ષિતવ્ય સુત્ર છે તેને કાંઈપણ
પ્રજાએ ભૂલવા જેવું નથી જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારી મંડળ પરત્વે જે
પરિક્રાંતિ થયેલી તેના ગર્ભમાં જે બધી બાબતો સમાયેલી તેનું સાચું જ્ઞાન
સામાન્યતઃ જનતાને હોઈ ન શકે અને પ્રવર્તમાન જમાનો તો હતો પ્રત્યેક
વિષયે ભ્રમ અર્થાને પ્રાધાન્ય આપનારો, એટલે જૂનાગઢમાં જે દેશકાર થયેલો
તે સાર્વત્રિક અર્થાનો વિષય બની ગયેલો હતો, અને તે અર્થાનો પડધો છેક
બંગાળા સુધી પડ્યો પણ ખરો. ઉપરાજ્યોની પ્રજાઓ વસ્તુતઃ સર્વોપરિ રાજ્યની
પ્રજા બની જતી હોવાથી તેવા રાજ્યોની પ્રજાનાં સુખદુઃખની ગણના સાર્વત્રિક
કે સાર્વભૌમિક સુખદુઃખ રૂપે જ થાય છે એ ધોરણે મુંબઈ છલાકાનાં ધણીખરાં
અંગ્રેજો તેમજ ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમાં, આપણા આ કથાપુરણના સમયે
અને પ્રગતિ પરાયણ “કારભારને” આલેખતા સ્મૃતિલેખો તથા એ
કારભાર બદલાવાથી રાજ્યને થાય તેવી હાનિની ચિંતા દર્શાવનાર
અભિપ્રાયો પ્રકટ થવા માંડેલા હતા. એ બધાં વર્તમાનપત્રો તો, વસ્તુતઃ,
પોતાની સમજ પ્રમાણે, પોતાનો ધર્મ આચરી રહેનાં હતાં, અને તે બદલ

તેમને અભિનંદન પણ આપી શકાય. પરંતુ એ સમયનાં ધણાં આરોગ્ય રાજ્યોમાં પ્રવર્તેલા તથા તેમને આવરી રહેલા સંયોગોનું પાકું જ્ઞાન જોઈ તેટલા પ્રમાણમાં તેમને ન હોવાથી તેમનાં તેનાં લખાણોથી કોને, કેવા પ્રકારે તેલી હાની થવાનો સંભવ રહે છે એ વાતની કલ્પના તેઓ બગબગ સંકળનાં નહિ, અને તેને પરિણામે તેમનાથી પ્રકટ કરાતા ગુણિ લેખો તથા ચિંતાલેખોથી “શાબ્દાર” છોટી જતા કાર્યભારીને ઘણીવાર લાભ થવાને કેટલી હાની પડે ચી જતી પણ હતી તેમાં પણ ક્યારે કેટલું પણ દેશી રાજ્યની રીત ગણ્યાતા પરંતુ પોતાના ગણની અધીનિને પામેલ હોય એવા રાજ્ય કાર્યભાર અન્ય કોઈ ગણપુરુષનાં કીર્તિગાન રાજ્ય બહારનાં વર્તમાન પત્રોમાં થવા લાગે તેના અધીનિ પામેલ રાજપુરુષને પોતાના વતનમાં સુખથી વસવાની વચ્ચે આશંક્ય ધર્મ પડે અગર તો તેને બીજા અનેક નાની મહોટી યાતનાઓ ભોગવવાનો વારો સાંપડી આવે તેમાં નવાઈ ન હતી. આમ થવાનું સુખ કારણ એ કે, એવા પ્રશસ્ત કાર્યભારીનો તેજોદ્રેષ કરી રહેલા તેના ગુણ વિશેષીઓ તેના લેખોનો અવળી અર્થ કરીને ગણના કાનમાં ઝેર રેડવા મંડી પડતા હોય છે. આ જમાનામાં એવા લેખોને છપાતાં અટકાવી શકાત નથી, અને તેના લેખોના લેખકોની કદરવાનીતા તે સુચક પણ છે. અપ્રકારના ગુણિયોએ પુરોત્તમરાયણને જેમ લાભ કરેલો છે તેમ હાનિ પણ પહોંચાડેલી છે. એમ આમાઈ માનવું છે. છતાં અમે તેમને થયેલ હાનિ ન કરતાં જે લાભ થયેલો છે તેનું મૂલ્ય ધણું વધારે આંકીએ છીએ. આપ તેમના સંબંધ લખાવવા લેખોનો એક મહોટો અંગદ, આપણા આ કથનાવકના એક પ્રશંસકે કરેલો હતો અને તે અમે જોયેલો પણ હતો. પરંતુ કાળ બળે તેનું અસ્તિત્વ ટાળી દાદિલું છે, એટલે અમે, અતિ વિરનારનો દોષ વહેરી લઈને તેમના જે યોગ્ય પણ ફક્ત વાનગી રૂપે આ અંકમાં રજૂ કરવાનો કરી શકેલા નથી. છતાં કલકત્તામાં છપાવેલ ‘ધી ઓગાલી’ નામક સુવિખ્યાત અંગ્રેજ દેનીક પત્રના તા. ૬-૧૦-૦૩ને રોજ પુરોત્તમરાયણના કાર્યભાર શાળેને અગ્રણીને જે એક લેખ પ્રકટ થયેલો તે અમને કૌતુહલ થયેલ હોઈને અમે તેને આ નીચે ઉતારીએ છીએ:—

*

*

*

જૂનાગઢ રાજ્યના સ્થાન વજીર બહાદુરબાઈ, સી. આઈ. ઇ. ડીપર મિ. ઝાલાની લાગવમ-પ્રજ્ઞતા-અને તેટલી ગણ્યાતા હોય, તેણે તેમના

[રાયજી સાહેબના] રાજકીય વિરોધીઓ જો કોઈપણ તેમને હોય તે-
ઓને એટલું તો કમુચ રાખવું પડે જ કે, રાજ્યની સમૃદ્ધિ સંપન્નતા તથા
સ્થિરતા અને એથી પણ અધિક ગણાય તે રાજ્યમાં (પરિમાણિત થઈ રહેલ)
ન્યાયની શુદ્ધતા એ (બધું) મહેટે ભાગે તેમની રચના અને ચોજનાનું
પરિણામ છે, અને જો કે વિવિધ જાતિ તથા ધર્મવાળી આખી પ્રજાને
મતોપ આપવાનું કામ અંશદ્રવ્ય છે, છતાં રાજ્યનું પરમ હિત મિ. જાલાને
ગમે વળગી રહેતું તો હતું જ "

આટલો, ઉપર મુજબ, પ્રસ્તાવ કર્યા પછી અમે આ પ્રકરણથી જૂનાગઢ
રાજ્યની રંગભૂમિ ઉપર, ઇ. સ. ૧૯૦૩ના અંતભાગેથી તે ઇ. સ. ૧૯૧૭
સુધીનાં ચૌદ વર્ષોના ગાળામાં રમાયેલ રહેલ દ્વેષદર્શિકા અને કશું સ્વાત્મક
ભવાઈનું અક્ષરસિખિત ચિત્ર અમારા પાઠક સમક્ષ રજુ કરશું. આ ભવાઈમાં
દુર્બળ મનના દીવાનોની આત્મક્રાંતિ રક્ષક બીરતા, રાજવલ્લભોની મદોન્મતતા,
રાજપ્રિય બની બેઠવાને માટે કાર્યભારીઓએ રાખેલી સોલુપતા, રાજહૃદયને
તેના માયા રૂપમાં ન દેખાડે એવી તની અસાતવ્યતા, સત્યપ્રકાશ કરવામાં આડે
આવી રહેતી ચારિત્ર્યની રાજસેવકોમાં દેખાઈ રહેલી અશુચિતા, પ્રજાપીડક
અન્યાયપરાયણતા, રાજકુળનો ક્ષય કરનારી કુચરિતતાને પોષતી યુવરાજના
સંસર્ગીઓની સભાન કર્તવ્યહીનતા, રાજ્યકલ્યાણપર રાજપુરુષોના માર્ગમાં
ઉપસ્થિત થતી રહેતી વિઘ્ન પરંપરા તથા “પર મરો કે કન્યા મરો, પણ ગોરતું
તરભાણું ભરો” એ પ્રકારમાં વ્યાપક બની રહેલી કેટલાક રાજપુરુષોની નીનિ
જાણતા તથા રાજ્યધનની જોખેજોખે થઈ રહેલી દુર્વ્યવસ્થા; એ વગેરે પ્રકારના
મણિકાઓની અનિષ્ટ દસ્યમાળા આપણા જોવામાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક આવશે.

પૂર્વોક્ત ભવાઈનો પહેલો પ્રવેશ સરદાર રાવ બહાદુર બહેચરદાસ દેશાઈની
ખીજ વારની દીવાનગીરીથી આરંભાયેલો હતો. આ બહેચરદાસજીની પહેલી
વારની એટલે કે રાયજીસાહેબના “કારભાર”માંની અને આ તા. ૨૭-૧૦-૩ થી
૨૩ થયેલ ખીજવારની દીવાનગીરી વચ્ચે આકાશ પાતાળ જેટલો ફરક દેખાઈ
પડેલો હતો. બહેચરદાસજીનો સ્વભાવ અતિ અને અનિચ્છિત પ્રકારે સરલ હતો,
એટલે તેમને જે કોઈ જે દિશાએ દોરે તે દિશાએ તેઓ દોરાઈ જાય તેવા
હતા. રાયજી સાહેબના વારામાં આ દીવાનજીની મદદમાં સમર્થ કાર્યકરોની
ગોઠવણ કરાયેલી એટલે તે સમયની તેમની દીવાનગીરીનો કાળ જૂનાગઢ રાજ્યના

ધનિકાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત થવાને પાત્ર થય્યો. પરંતુ આ બીજી વાગ્ની તેમની દીવાનગીરી એટલી તો નિરાશાજનક, નિષ્ફળ અને ઘૃણાપાત્ર નીવડેલી કે, પ્રગળે તેમના ખડેલા કારભારની મ્હોંકાટ સ્તુતિ કરી તેમને ‘મફલીફૂતમર્નૂપિહઃ’ જેવા ગગી લીધેલા હતા તેજ પ્રગળે આ તેમના બીજી વારના કારભારને સંભવિત ધાતક નીવડેલો જોઈને તેને વખોડી કાઢવામાં લેગ પણ આંચકો ખાદ્યો ન હતો ! આ અમારા કથનને પુષ્ટિ આપે તેવી દ્રષ્ટીન લો કે વિસ્તારપૂર્વક હવે પછી આ પ્રકરણમાં અમે આપવાના છીએ, તોપણ સોનેરી આ દીવાનજના કારભાર પરત્વે કેવી વફાઈ થઈ ગયેલી હતી તે બતાવવાને માટે, નીચે પ્રમાણે ભાટ કવિ અનુક્રમે માધવ અને શિવજ્ઞાત્રથી સ્વામવ જે બે મિત્રો અમને ઇ. સ. ૧૯૦૪માં જ પ્રાપ્ત થયેલાં હતાં તે અમે અમારા પાઠક આગળ રજુ કરીએ છીએ:—

(૧) કવિત.

કુનાકી કુંડી હંડી ઉદક અધર્મ ભરી
એસી ફર કુંડીમેં પ્રભોદ કેસેં પાયે હો !
પૂર પાપ પ્રીતિ ઓર હિત રાજરીતિ એસી
લંબની અનીતિ સોઇ નીરખી સોભાયે હો !
માધવ બનંત, ગુણવંત શ્રી રસુબખાન !
પાનકુકે પાસિયાકે દોરખેં દોરાયે હો !
જૂનેમદ જૂનો તાકું ચૂનો ચોપમપવેકું
કારીગર કુનખી કહાસેં હુંદ સાયે હો !

(૨) કવિત.

બાબી શ્રી રસુબખાન ! કહે સખ સોંગ એસે
ઓર અખ ચોગમેં અયોગ એક કીને તં !
ભારી મોહકારી સંપત્તિકું દેનેવારી એસી
રેખા બિચારીકા બિનોદ છીન લીનેં તં !
કહે શીવસાલ બલકે આવે શુન મંચ અસે
પંચ રૂપનીતિકે પિત્રાન્વે ના નચીને તં !
નાગર સુખના નર દાનાકે નીકાર દે કર
કુનખી કુનનાકું દીવાનપદ દીને તં ! !

પૂર્વોક્ત કવિતો અમે વાનગી રૂપે આપેલ છે, અને તે તથા તેનાં આ
 ઝોગણીશમી સદીના મંત્રવીરને લગતાં કવિતો અદ્વરમી મદીના સુદવીર દીવાન
 અમરજીને લગતાં કવિતોની પેઠે સોરઠના વિશિષ્ટ સાહિત્યમાં ચિરંજીવ બની
 પણ રહેશે. આ પ્રમાણે કાર્યભારી મંડળ પગલે જે ફેરફાર થયેલા તે વસ્તુનાં
 સંખ્ય રૂપાંતર કરનાર કાલજેવ પ્રેરિત બેઠી કાંતિનો એક પ્રકાર હતો, એટલે
 આની બેઠી કાંતિનો લાભ લેનાર ખાટસ્વાદિયા લોકો વિવિધ કોટીના ખાળાખાળા
 કરવાને મંડી પડીને વિકલ રાજકારણને અધિકાધિક વિપ્લવતા આપવાને પોતાની
 નિરંકુશ કલ્પનાને ઘોડે ચઢી બેસે એમાં નવાઈ નહિ. માનવ પ્રકૃતિ જેટલા
 માણસમાં અપકારક છે તેટલા પ્રમાણમાં ઉપકારક નથી એ એક અનુભવ નિદ્ધ
 સત્ય છે. આમ હોઈને મંત્રમાનસ બહુરૂપી બને એ સ્વાભાવિક જ હતું, અને
 તેમાં પણ રાજકારે જે ઇસમનો જેવો સ્વાર્થ તેવું તેના મનનું વલણ બને એ પણ
 સ્વાભાવિક હતું. આમ હોઈને નાગરો કે જેમણે બહુભાગે રાજ્યની નોકરીને
 પોતાનો મુખ્ય વ્યવસાય દીર્ઘકાલથી ગણી રાખેલો તેના માનસને આવા
 દીર્ઘકાલ કારભારના અકલ્પિત ફેરફારને પરિણામે અનેક પ્રકારની વિકૃતિઓ
 ક્રુપ્ધ બનાવી મુકે એમાં નવાઈ જેવું નથી. કેટલાક પોતાના મનને એવું
 મનાવવા લાગેલા કે, રાયજી સાહેબ ગયા છે તો ખરા, પરંતુ એ તો તેમનું
 એક પ્રકારનું રીસામણું છે, અને રાજ્યને તેમના વિના ચાલે તેમ નથી
 એટલે તેઓ પાછા આવવાના જ, અને દીવાન બહેચરદાસ તેમના આત્મચિત્ર
 હોઈને તેમને પાછા લાવશે જ. કોઈ વળી એમ પણ કહેતા કે વહી ગયલ
 પાણી પાછાં વળી શકે જ નહિ એટલે રાયજી સાહેબના પગ ફરીથી રાજ્યમાં
 થાય એવી કલ્પના કરવી એ કેવળ મુખર્તા છે. કોઈ વળી એવી ટીકા કરતા
 હતા કે સુનીલાલ તથા શુલાબદાસ જેવા પરદેશીય શૂદ્રરથોને એક તરફ પોતાથી
 દળાયલા રાખવાની નીતિ ચાલુ રાખી બીજી તરફ રાયજી સાહેબે તેવા સ્વતંત્રતા
 પ્રિય કાર્યભારીઓની સલાહ લેવાનું સમ્યુ તેવું આ ફળ તેમણે આપ્યું !
 કોઈ કોઈ પોતાનો અભિપ્રાય એવો પ્રદર્શિત કરવા લાગેલા કે, રાયજી સાહેબે
 પોતાના ધણી નવાજને તથા તેના પાટવી કુંવરને વધારે પડતા અંકુશ નીચે
 રાખવાના પ્રયાસો કરેલા તેવું પરિણામ આવું મારું જ આવે ! કોઈ કોઈ વળી
 એવું પણ બોલતા સંબળાતા હતા કે, જે થયું તે ઠીક જ છે, કારણ કે રાયજીએ
 ધણા ખાહોશ મુન્સદીઓને, પોતાના સ્વાર્થ ખાતર, રાજ્ય સેવામાં પ્રવેશવા
 દીધેલા નહિ કે આગળ વધારેલા નહિ તે છુટે તેમને પગડેલા છે; કોઈ કોઈ
 પોતાને રાજ્યકાર્યકુશળ ગણી રહેલાઓ તે પોતાનું પાણી ખતાવવાનો વારો

આવેલો છે એમ સમજીને પ્રમુખ વડે પોતાના કુટુંબકાળની પ્રતીક્ષા પણ કરી રહેલા ! નવાળ સાહેબના પ્રીતિબાજન જેવા મનાયલા રાજપુરને ના હાથમા હવે રાજ્યશામન તંત્રની લગામ મુકાઈ જશે એવી અર્થહીન ધ્રુવના કરીને કેટલાક નાના મહોટા નાગરો તેમ સંબંધિત રાજ્યસુવર્ણરક્તના ધરનાં પગથીયાં ધસવાને મંડી પણ પડેલા ! કેટલાક પોતાનો ઉત્તર માધી ચેવાને સ્વતંત્ર પ્રયાસમા પડેલા તો બીજા કેટલાક વિદેશી તથા દિવ્યમતોથી નાગરોએ, પીવાય નહિ તો દોળી નાખવાની સ્વાર્થનીતિના પ્રયેયો આરબી દીધેલા પણ ખરા ! ગયજ સાહેબનું નામ નિશાન પણ જુનાગઢમા ન રહે એવા બ. ઇસાઈથી કેટલાક તો અણુગજતા નનામા કાગળો લખી લખીને તેમજ નવાળના હજુરીઓ તથા પાસવાનેને સાધી સાધીને રાજકર્તા તથા તેમના પાટવીદંવરને અધિકાધિક ભરમાવીને જૂના જનાવવાનો ધધો આદરી દીધેલો પણ હતો ! મતક્ષમ કે, આ અણુપારેવ પરિવર્તનને પશ્ચિમે વિશેષત નાગર-માનસ બહુ પ્રકારે વિદ્મિત થઈ ગયેલું, અને નાગરોની વિસિષ્ટતા રૂપે મણાવાતી રહેતી તેમની મુત્પદ્દીગીરી તથા એકતા કાણ જાગે ક્યા પાતાળમા જઈ બેરેલી ! આમ એક તરફ આવા દરજો ઉપસ્થિત થઈ રહેનાં ત્યારે બીજી તરફ “આપદાકેદીઆ” “જાણકાર” વગેરે મતાધારી ખટપટીઆઓ હસ્તચેખો લખી લખીને બીજાને રાજ્યગાગવાને અને તેમ કરીને જાપડેલી ખટપટને વધારે ઘેરી બનાવવાને કુદ્યુક્ત પણ થયલા ! અને આ રાજકીય પ્રમંજને વિરિધ દ્રષ્ટિએ આલેખના રાસડાઓ તથા દુહાઓના અંગેગ રાક્ષાઓ ફાટી નીમરવા અને ધરપરમા સ્ત્રીપુરોધી ગરાવા લાગેલા એ વધાનમાં ! જુનાગઢની નવાળીમા જ્યારે જ્યારે રાજ્યકાર્યભારીઓ બદલાયલા ત્યારે ત્યારે તેવા પડેલ કાર્યભારીઓ તથા તેમના પાડનાર પ્રતિપક્ષીઓ મળધે જે તે કાળે જે જે પગાવે બનેતા તે તેનું આસજેન કરનાર ગમડાઓ તથા દુહાઓ આજે પણ જે ગોળવામાં આવે તો ઉપનબ્ધ થઈ શકે તેમ છે અને તેઓ હતિહામપૂર્ન કરી આપીને અનેક મમરવાઓને ઉઠવી આપે તેવા પણ છે મનવબ કે, રમજ સાહેબનું રાજકીય પતન યથા પડી જુનાગઢને નાગરવાડો કે જે એક કરના જેવો છે તેમાં જે બધા દરજો ઉપસ્થિત થયા પામેલાં તે ખરેખર જોજનક દનાં, અને તેઓ એકંદરે નાગરોની અદુરુષ્ટિ, એવના ન દેખ તો પણ રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરી સેવાની લેવુપના, સ્પર્ધાધના, અપકારના વગેરે આત્મચાતક તથા મૌરવબંજા અવગુણોનો આનિષાર દરનારાં પણ બનેલા દનાં ! અમે પોતે આ બેડી પશ્ચાતિમાં હતિહામ દ્રષ્ટિએ થજો રમ્મ લઈ રહેલા તેથી અમે

સ્વાનુભવે પુરોક્ત આપતોનું આલેખન અત્ર કરેલું છે એટલે આ જુલકથા જમાનામાં અમારા આ લેખના પાઠકો અને અતિશયોક્તિ દોષમાંથી મુક્ત રાખશે એવી આશા અમે રાખી રાખીએ. અહીં અમે એટલું પણ ઉમેરીએ છીએ કે, પુરોક્ત રૂપમાં નાગર સમાજ ન્યારે સંબ્રમિત બની ગયેલા હતા ત્યારે નાગર સિવાયની હિંદુ તથા મુસલમાન જનતા પણ પુરોક્ત ફેરફારની અસરથી મુક્ત રહી શકેલી ન હતી. જે હિંદુઓ તથા મુસલમાનોને રાજ્ય સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંબંધ હતા તેઓ આ રાજ્યના શાસનતંત્ર અંગે થયેલ ફેરફારને એક મહા અનિષ્ટ રૂપ માનીને રાજ્યના ભાવિ પરત્વે અશુભ કલ્પના કરી રહેલા હતા અને વળી નવમાં નવાબથી નવાબીનો અંત આવનાર છે એવું પણ બાખી રહેલા હતા. આમ એકંદરે હિંદુ તથા મુસલમાન જનતા આ પ્રસંગે અશુભ દર્શન કરી રહેલી ત્યારે તેમાં પણ એક નાનકડો તથાપિ ગણનાપાત્ર નહિ એવો એક વર્ગ હતો કે જેને રાયણ સાહેબના વારામાં અંકુશિત થઈ રહેવું પડેલ હતું. આ વર્ગને આ રાજકીય ફેરફારથી નિરંકુશ બની સ્વહંદ્યચારી થવાની મોહળાશ મળી ગયેલી, અને તેવાઓને પુરુષોત્તમરાયણના વિરોધીઓ તરફથી ઉત્તેજન મળતું રહેલ એટલે તેઓ આકેલ સાંઠ જેવા બનીને પ્રજાજનોને નાનાવિધ ત્રાસ આપવાને મંડી પડેલા પણ હતા; એટલુંજ નહિ, પરંતુ હિંદુ વસતિવાળા નગર ભાગોમાંની શેરીઓ તથા ગલીઓ કે જેમનો ઉપયોગ બહુભાગે સ્ત્રી વર્ગથીજ કરાતો હતો તેમાં જાળીલ મુસલમાન નીચા ધરના યુવકોનાં ભ્રમણો પણ થવા માંડેલાં હતાં. રાજ્યનો ધણી નવાબ પોતાના રાજમહાલમાં પોતાને માથે આવી પડેલ ભારની ચિંતામાં અસ્ત બની જોડેલા હતા અને તેના પ્રતિનિધિ રૂપે પ્રગ્ત રક્ષક બનેલ નવો દીવાન એટલે નિર્જાળ અને સરસ પ્રકૃતિનો હતો કે તે દારી નીસરેલ રોગને વ્યાપક બનતાં અટકાવી શકેલ નહિ.

હવે આપણે બીજા એક વિષયમાં દષ્ટિપાત કરશું. બિલાડી ધરમાં ન હોય ત્યારે દરમાં બરાબ જોડેલા હાંદરો ધરમાં દોડાદોડ કરી મૂકી ધરધણીને નાતું મહોડું નુકસાન પહોંચાડે છે તેમ રાયણ સાહેબ જેવી નિયામક પ્રભાવ પૂર્ણ વ્યક્તિ રાજ્યમાંથી અસ્થ થઈ ગયા પછી નવાબ સહેનના તથા યુવજનના હજુરીઆઓ, પામવાનો તેમજ તેમની ખુશામદ કરીને આગળ પધપાની આગંધા રાખનારા તથા ચેનકેન પ્રકારેજ પોતાને રાજકીય ગણાવતા નાના મહોટા દેટવાલ રાજબૂતરા, જણે કે રાજ્ય હવે પોતાને ઘેર આવેલું

હોય એમ સમજીને એટલા તો ઉન્નત બની ગયલા કે, તેઓ પોતાને કાવતાં કામ કરાવી લેવાને નવાળ સાહેબ તથા શાદબદ્ધના નામનો ઉપયોગ કરી સરકારી કચેરીઓના તથા ન્યાયાધીશીઓના અધ્યક્ષોને દબાવવા મંડી પડેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્વાર્થસાધક પ્રગળતો કનેપી લાંચસ્વત ખાદને ન્યાયાધીશીઓ તરફથી ચતા નિર્ણયો ઉપર પાણી ફેંવી દેતા પણ હતા. આવા જનતા માત્રને ત્રાસ અને પીડા આપે એવા કામોમાં રમ્યાપરમ્યા રહેનાર રાજ-વલ્લભોમાં આપણે ખાસ કરીને, રાજ્યની સદર અદાલતના ન્યાયાધીશ શ્રી ડોસાભાઈ ખરશેદજી ગાંધીએ સખી રાએલ રાજનિશીમાં નોંધેલ અપ્પ રહેમાન, મામદ પતંગીઓ, મહામહામાં ઉસ્તાદ, મીયાં જામીરી, પાસવાળો, કાકુબઅલી વગેરે મુસલમાન ઈસ્તિમોનાં નામો ગણાવી શકીએ છીએ. આ પ્રકારની નીતિ-બદ્ધતાના વટાણિયામાં અણસમજી લોકો ફસાઈ પડીને પૂર્વોક્ત હજુરીઆઓ વગેરેની મદદથી પોતાની વિરૂધ્ધ થયેલ હુકમનામાંઓની બલવણી પોતનાં ઘરો ઉપર થતી અટકાવવાને પોતાનાં ઘરોનું 'સોચું' કે 'ખોડું' વેચાણ નવાળ સાહેબને થઈ ગયાનું અદાલતોને જણાવવા લાગેલા અને બલવણીઓનું કામ અટકી પડેલું પણ હતું. નાનાં મહોટાં ફાજલારી કામોમાં પણ કબજો વધી પડેલી અને ન્યાયાધીશ તથા દીવાન ખુદ પણ, આ બધા ચેપ ફસાતો જતો હતો તોપણ તેને આંખ બંધ કરીને જોઈ રહેતા હતા. આ વિષયને પ્રતિપાત્રિ કરનાર કુણા દાખલાઓ અમે અત્ર આપી શકીએ તેમ છીએ, પરંતુ અતિ વિરતારના બધે અમે તેમ કરતાં અટકીએ છીએ તથાપિ જે કોઈ પાઠકને અમારા આ કથા ભાગ પરત્વે શંકા થાય તેણે સ્વ. "કલ્યાણરાય જોશાભાઈ બક્ષીનું જીવન જ્ઞાન" એ નામના મંથનું "અણુધારી લીંસ" મયાળાવાળું દશમું પ્રકરણ વાંચી લેવાની કૃપા કરવી એવી અમારી તેને નમ્ર મામના છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પુરુષોત્તમરાયજીવળું જે કાગ મર આર. ઈ. હોલાડે ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં ચલાવેલ છે તેના કામોનો મંથ જૂનાગઢ રાજ્યને દફતરે છે તેમાંથી પૂર્વોક્ત ડોસાભાઈ ગાંધીની અગ્રેજ રાજનિશી 'ડયુ' અક્ષરાંકવાળી જોઈ લેવી એવી અમારી તેને ભલામણ પણ છે.

આમ એક તરફ બધારે હજુરીઆઓને, ઉપરવ વ્યાપક બનતો જતો હતો ત્યારે બીજી તરફ રાજ્યના શામતાત્રને વાંખીવાંખી નાખી નિર્જલ બનાવવાને રાજ્યાધિકાર લોભી ઉચ્ચ કક્ષાના કેટલાક અમલદારોએ અણુજાનતો પ્રવાય શરૂ કરી દીધેલા હતા. ગયજી માહેને જે કે ગજનામું

પેશ કરી દીધેલું હતું તો પણ તેમણે તે મંજુર થયું નહિ ત્યાં સુધી પોતાના ભાગનું કામ કરવાનું સોત્સાહ આણી વાર્ષિક આયન્ય પત્રક (બજેટ) તથા ખાજા રાજ્યકાર્યો પુરાં કરી લીધેલાં હતાં, અને તે પરત્વે નિવેદન લેખ પણ દીવાનજીને સોંપી દીધેલ હતા. આ ઉપરાંત તેમણે જે સત્યપૂર્ણ ઇતિહાસ રૂપે આદરાય એવું એક મહત્ત્વપૂર્ણ કામ પણ પોતે આપેલ રાજનામાને મંજુર થઈ આવતાં જે દોઢ માસ વ્યતીત થઈ ગયેલો તેનો લાભ લઈને ખાખી રાજકુળાન્ત્રી સ્થાપના સોરઠમાં થઈ તે સમયથી માંડીને તે ઉદ્ધ. ઈ. સ. ૧૯૦૨ આખર સુધીના એકસો પંચાવન વર્ષોના ગાળામાં જુનાગઢ રાજ્યને જે જે સમયે જે જે સંયોગને આધીન થવું પડેલું અને તેના શાસનતંત્રમાં જે બધાં રૂપાંતરો થવા પામેલાં અને તેને પરિણામે તેને જે જે લાભહાનિનું ભોક્તા બનવું પડેલું તે તે બધાં રાજ્યોપકારક વાતોનો સાંગોપાંગ ગણાય તેનો એક સંક્ષિપ્ત અહેવાલ ઇતિહાસ હજુર અદાલત સભાસદ શ્રીબાબુસાહેબે હરતે તયાર કરાવી તેને છપાવી પ્રકટ કરી દેવાવવાની યોજના રૂપે કરી લીધેલું હતું. આ ઇતિહાસ અંગ્રેજી ભાષામાં પણ જે સ્વતંત્ર ભાગમાં લખાયેલો છે, અને તે એવી દબે લેખાવાયેલો છે કે, તે બચિષ્યનાં રાજ્ય શાસન તંત્રના વાહકોને માર્ગદર્શક તેમજ સોઠી ઇતિહાસના ગ્રેમીઓને ઉપકારક થઈ રહે તેવી માહિતી આપશે જ એ જે શ્રેયોના નામ આ પ્રમાણે છે. સોરઠના ખાખી રાજકર્તાઓ અને તેમના રાજ્ય વહીવટનો સંક્ષિપ્ત વૃતાંત Babi Rulers of Sorath with a Short account of their Administration.) અને (૨) જુનાગઢ રાજ્ય વહીવટ અંગે રખાયેલ કચેરીઓ દફતરો તથા ખાતાઓના ઇતિહાસનો સાર (A synopsis of the offices and Departments in the administration of the Babi Rulers of the Junagadh State.)" આ બે પ્રમાણુ અથો પૈકી પહેલામાં દરેક નવાખના રાજકાળમાં થયેલ મહત્ત્વનાં કાર્યો તેના સમયનું શાસનતંત્ર તેના રાજકાળમાં રાજ્ય પ્રાપ્ત વાર્ષિક ઉપજ તથા નેમાથી થયેલ ખર્ચ અને તે ખર્ચના પ્રાપ્ત થઈ શક્યા તે પ્રકારે વગેરે બાબતોનું મુદત્તર તથા રાજ્યમાં સંચાલ્યેલે પત્રોથી પ્રતિપાદિત થઈ શકે તેવું વર્ણન આપાયું છે, અને બીજા અંશમાં જે તે નવાખના વખતમાં રાજ્ય કાર્યો જે બધાં ખાતાઓ હતા અગર તેમાં નવું જોડેલું જે જે ખાતાનું કન્વામાં આવેલ તે તથા તેમનાથી કનતાં કામે તે બધાં ખાતાઓના થયેલ ક્રમિક વિકાસની ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આલેખવામાં

આવેલ છે. મનસખ કે આ બે અંચોને આપણે નવાળી રાજ્યદેહના સર્વવિગ્ન દર્શન સંબંધ એવી સંજ્ઞા આપી શકીએ તેમ છીએ, અને એમ પણ કહી શકીએ કે, જે કોઈએ આ બે અંચોનું તટસ્થ તથા સુદમ બુદ્ધિથી અધ્યયન કરેલું ન હોય તેને આ નવાળી રાજ્યની શામન વ્યવસ્થા અગર તો રાજ્ય કાર્યભારીઓથી કરાયેલાં કામો પરત્વે કોઈપણ પ્રકારે અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો પણ નથી. આ બે અંચો આપણા આ કથાવીરના 'હારહાર'ના સ્મારક સ્થંભો રૂપે આપણા ઇતિહાસ વિષયક વાકમયમાં અમર રહે તેવા છે. અત્યુગ્તિ તથા અસ્પૃશ્યતાના અભાવવાળા આ બે અંચોમાંની હકીકતની જૂનાઈ શોભા તેમના લખાવનારની અત્યુગ્તિતાનો મહિમા વધારી દે તેવી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ બે અંચોની અનુપમતાની દૃષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય છે કે આ બે અંચો લખાયા તે પહેલાં કે તે પછી જુનાગઢના આખી નવાળોના શાસનકાળ પરત્વે જે જે પુસ્તકો લખાયેલાં છે તે પૈકા કોઈને પુર્વનિદિષ્ટ એ અંચોની હારમાં કદિ પણ મુકી શકાશે નહીં તેમ વળી બીજા કોઈ દેશીય રાજ્યોનો ઇતિહાસ પુર્વોક્ત એ અંચોની રૂબે લખાઈને પ્રકટ થયેલો હોય એવું આપણે જોઈ શકતા પણ નથી. રાયજી સાહેબ એક વિનીત પદ્ધતિ બતાવે તેમણે હંમેશાં પોતાના સેવ્ય રાજ્યના વિરોધી યદ્ય બેમતા સ્પિટિશ રાજદારીય અમલદારોને, પોતાના આંતર્યાલ અપવાદોને અને છેવટે પોતાને કલંકિત કરવાને માટે ઉદ્યુક્ત થયેલ સ્વસેવિત રાજ્યને પણ નિર્ભયતાપૂર્વક પડકારેલ છે. આ હકીકતને પ્રાધાન્ય આપીને જો આપણે વિચારશું, તો પુર્વોક્ત એ અંચોને તેમની રાજદારીય દૃષ્ટિના તેમજ સંબંધિત વિકટ પરિસ્થિતિના પૂર સામે સ્વાયત્ત પાળ-સેતુબંધ-ના એક મહાદૃશ્ય રૂપે જ આપણે ગણવા પડશે. આવા આ બે અંચોને, એમના નમર ત્યાગ પછી એમના વિદેશીઓએ "બુગલનાથ" નામ આપીને અંગ્રેજ ભાષાથી અનુલેખ એવા નવાજ સંસ્કરણનાથને એ પરત્વે ભરમાવવાનો પ્રયાસ કરેલો અને તેને પરિણામે તે અંચોની જટલી નકલો જૂનાગઢના સરકારી જાપખાનામાં રહી ગયલી તે તમામને જપ્ત કરવામાં અને અલગથી જનાવી દેવામાં આવેલી પણ હતી, એ છતાં એ અંચો આજ સુધી હજી જોવા મળેલા છે અને તેમની ઉપયોગિતા મમળનારાઓ તેમનો ઉપયોગ યથા પ્રયત્ન કરે છે અને કરતા રહેશે. રાયજી સાહેબ પછલા કાર્યભારીઓને એ બે અંચોનું ગૌરવ ઘટાડી દેવાની જતિ નવાજ સાહેબને રીઝવવાને ઈન્દરે યદ્ય આવેલી હશે તેથી તેમણે પાછળથી "ધ રાઇસ ઓફ ઇડિયા"ના તે સમયના ઉપ-અધિપતિ (મર)

સ્ટેન્લી રીડને હસ્તે, મહોટો ધનવ્યય કરીને એક અંગ્રેજી ઇતિહાસ ગ્રંથ તૈયાર કરાવેલો છે પણ ખરો. પરંતુ આ ઇતિહાસ ગ્રંથ સર સ્ટેન્લી રીડે એવી તો કુશળનાથી લખી આપેલો છે કે, તેને આપણે એક વાસ્તવિક ઇતિહાસના કરતાં એક રૂચિરા ગદ્યપદ્ય છંદમાં પ્રકટ કરાવેલી સચિત્ર પ્રશસ્તિનું નામ આપી શકીએ. આવા આ ગ્રંથના વખાણનારાઓ એ ગ્રંથના પ્રાકટ્યથી આત્મસંતોષ મેળવી લીધેલો હશે; પરંતુ નવાળ સાહેબ : સુલખાનજીને એ ગ્રંથના પ્રકાશનથી આનંદ થયો હશે કે નહિ તે એક પ્રશ્ન અનુત્તરીય રહેવાનોજ, હવે એમ અમારી આ શ્રવનકથાના પાઠકને, પૂર્વનિર્દિષ્ટ એ પ્રકારના ઇતિહાસ ગ્રંથોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી વાંચી જવાની વિનંતિ કરીને આ વિષયની સમાપ્તિ કરીએ છીએ.

પૂર્વોક્ત, રાયજીસાહેબના વારમાં પ્રકટ થયેલ ગ્રંથદ્વય “સુગલનામું” શબ્દ પ્રયોગથી નવાળ સાહેબને ઓળખાવાયલા તેથી તેમના મન ઉપર તે શબ્દનો સંસ્કાર દેલો હોય થયેલો એ જોકે જાણી શકાયું નથી; તથાપિ મનુષ્યના મુખમાંથી નીસરતા શ્વાસની એકજ ડુંક ગમે તેટલા સ્વચ્છ કપડાંને મસિન ખનાવી દે છે તેમ પૂર્વોક્ત શબ્દ પ્રયોગથી નવાળ સાહેબનું મન રાયજીસાહેબ પરત્વે સેરા પણ મસિન થયેલું નહિ હોય એમ કહી શકાય નહિ. મનુષ્ય એક અદ્ભૂત પ્રાણી છે એટલે તેને જો એક વાર પણ તેના સિધ્ધાંતથી કે માર્ગથી યોડાકે પણ સ્પર્શિત કરી શકાય છે તો પછી તેને અધિકાધિક સ્પર્શિત કરવામાં સ્પર્શન કરાવનારને બહુ શ્રમ જણાવવો પડતો નથી, એ ન્યાયે આ “સુગલનામું” શબ્દ રચનારાઓએ ગમે તેવી ખોટી ખોટી વાતો નવાળ સાહેબ કને રજુ કરવા માઢીને રાયજી સાહેબનો પક્ષ રાજ્યની નોકરીમાંથી નાખૂદ કરી નાંખવાના પ્રયાસો આરંભેલા હતા, અને તેને પરિણામે પહેલે જાપાટે, ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના ઉપરાધમાં દીવાન મુનીલાલ” એ રાજ્યની નોકરીમાં ભેરેલા કેટલાક નાના નોકરોને ‘રાયજીના વારના’ ગણીને ઘેર બેમાડી દેવામાં આવેલ, અને તે પછી રાયજી સાહેબના સમાસર્જનમાં હોય અદાદ લઈ જવામાં આવેલી હતી. દરમિયાન દીવાન જહેયરદાસના બાઈ ગોપાલદાસ દેશાઈ બાવનગર રાજ્યમાંથી રજા લઈને જૂનાગઢ રાજ્યમાં નોકરીએ પોતાના બાઈની મહેલે આવી પહોંચેલા હતા, અને તેમણે બધી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીને, બક્ષી છોટાલાલજીએ જેમ નવાળ સાહેબનું પદનું સાધી લીધું હતું તેમ પાટવીકુંવરનું પદનું સાધી લેવાની પ્રવૃત્તિ કરીને તેમના દેશીય સહયોગને પદે તેઓ વિરાજી ગયેલા હતા. આ ગોપાલદાસજી અને તેમના મહોટાબાઈ દીવાન

ખડેયરદામના સ્વભાવ વચ્ચે ધણે ફેર હતો. દીવાન બહેયરદાસ સાદા, સંત, ઈંડા, અદ્દ અને પોતા થકી ખટપટના ઈંડા પાણીમાં કતરે તેવી પ્રકૃતિ વિનાના અને દોરાયા દોરાય તેવા સ્વભાવના હતા. જ્યારે ગ્રેષ્ઠાલગસજી ઉર્દે નાના સાહેબ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના, ઈંડા પાણીમાં કતરે એવા, મનમાં આવે તેનું બોલી નાંખનારા, બુદ્ધિશાળી, અધિકાન્વેષી તથા પોતાનો પક્ષ જમાવી પોતાના પ્રતિપક્ષનો પરાભવ કરવાને પ્રયત્નશીલ રહે તેવા હતા. અહીં અમારે આ બે બાઈઓના માનમ પરત્વે અણકડેસ રહી ગયથી એક સમસ્યાની પૂર્તિ દરી મેલી પડે છે. રાયજી માહેબ રાજ્ય સેવામાંથી ખસ્યા પછી પૂર્વોક્ત બે બાઈઓ જૂનાગઢ રાજ્યના મહોટા અધિકારપદે આવેલા તેથી તે સમયના ધણા ભોકો તેમને રાયજી સાહેબના વિરોધી ગણી રહેવા હતા. પણ કેટલીક હકીકતને આધારે અમે કહી શકીએ છીએ કે, આ દબાય ગાઈઓ જોકે રાયજી સાહેબ કપર થતા અગર થનાર પ્રકારે અટકાવી શકેલા નહિ, તથાપિ તેમણે અવિરલ વળન રાયજી સાહેબ બણી રાખીને, પોતાના સ્વાર્થને હાનિ ન પહોંચે એટલે અરો સાવધાન રહીને શક્ય તેટલી મદદ પરીક્ષા માગે કરવાની બાબતે શિદ્ધિતા બતાવેલી નહિ. આવા અમારા આ દબનની પ્રુટિમાં અમે અનેક દાખલા આપી શકીએ તેમ છીએ. નવાબ બહાદુરખાનજીએ રાયજી સાહેબને બગડુ મહાલ તામે 'મહાદેવીઆ' નામક દીંગાની જમીન ઇનામમાં આપેલી તે ઉપર રાયજી સાહેબે પોતાને ખર્ચે 'બહાદુરપુર' નામનું ગામ વસાવેલું હતું, અને યળી જૂનાગઢ તળમાં નવાબ મોહોબખાન તથા બહાદુરખાન-એ બંનેએ રાયજી સાહેબને પોતાને વારતે એક બાગ બનાવવા અર્થે થોડીક જમીન પણ આપેલી હતી, અને એ જમીન ઉપર તેમણે એક પાકા કુંડ જેવા કુવાવાળો સુંદર બગીચો બનાવેલો પણ હતો, રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું તે પછી ને ખટપટ જમી થઈ અને જોને પરિણામે પૂર્વોક્ત ગામ તથા બાગને રાજ્ય જમીનમાં સેવાયસ તે ખટપટ રાયજી સાહેબના વિરોધી હોરાસાલ બહી વગેરેથી રચાયલી હોઈને એ મિશ્કત જમીનમાં સેવાનો કુકમ દીવાનજી તરફથી થયો જોઈએ એવો શાસનપત્રક હેઈને દીવાન બહેયરદાસે ગમે તે વિધિએ, અપાયસ આદાને અનુવર્તી એનાં પહેતાં રાયજી સાહેબના ને રાજકરો જૂનાગઢમાં હતા તેમને થનાર કુકમની અગાઉથી બગર પહેંચાવીને એ ગામ તથા બાગમાંથી ને માર્ગ મિશ્કત ખસેડવા જેવી દેશ તે ખસેડી સેવાનો મામો મોઢા કરી આપેલો હતો. આ એક સત્ય ઘટના છે અને તે અમારી જાણમાં તે વખતથીજ છે. હવે અમે ખીજ એક વાત અમારા વિધનની પ્રુટિમાં રહેયું. દીવાન

બેગ સાહેબના વાગમાં ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાથે રામજી સાહેબ સામે ફોજદારી કામ ચલાવવાની જે યોજના થતી હતી તે વખતે ગોપાલદાસજી જૂનાગઢમાં હતા એટલે તેમને જ્યારે તા સાતમી સપ્ટેમ્બરે સદર અદાલતના ન્યાયાધીશ ડાસાભાઈ ગાધી મળવાને માટે સદજ્જ ગયલા ત્યારે પૂર્વોક્ત કામ ચલાવવાને માટે નિયુક્ત થયેલ તપાસ પત્રની આ નાના સાહેબને ખબર પડી ગયલી એટલે એમણે એ પગલા સામે નાપસંદગી બતાવતાં એ ડાસાભાઈને આ પ્રમાણે કહેલું હતું—“xxx xxx તપાસપત્ર નીમાયુ છે અને તમે પોતે તથા ગુલામ મહમદ તેમા સભ્યો છો. (આ કામ ચલાવવાને) દીવાન સાહેબ નિર્ણય (રાતલ આમલકી) છે. તેઓ જે આ કામ કરી રહેલા છે તે સાથે નથી. xxx” નાના સાહેબના આ ઉદ્ગારો તેમની રામજી સાહેબ પ્રતિ જે અવિરોધતા હતી તે તથા એક પ્રકારે તરફેણ બતાવનારી છે. એમ હરદાઈ તટસ્થ વિચારક મૂકી શકશે આમ હોઈને અમે કહી શકીએ છીએ કે, રામજી સાહેબ ગયા પછી, રાજ્યકાર્યમા સમર્થ ગણાવેલા તેમના રતેહી મંબ પીએને રાજ્યની નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાને માટે જે પ્રવૃત્તિ થયેલી તેવું ઉદ્ભવ સ્થાન નવાબ સાહેબ તથા મુવગજ એ ઉભયના મહાસયો હતા અને એ મહાસયોમાં લપાઈને બેસી રહેલ બક્ષી છોટાલાલજીએ રતેહી સળધીઓને ધરબેળા કરી દેવાવવાને માટે શક્ય તેટલી નવાબને ઉશ્કેરણી કરી રહેલા હતા. આમ કરવામા તે છોટાલાલજીનો મુખ્ય હેતુ તો તેવા રાજ્યની નોકરીમાંથી દૂર કરાયેલઓ ઠેંગણે પોતાના લાગતા વળગતા તથા વિશ્વાસપાત્ર પુરોહિત ગોહરી દ્વારા પોતાનો શ્રેષ્ઠાધિકાર રાજ્યમાં સ્થાપી ખીન્ને રામજી બનવાનો હશે એમ સમજી શકાય છે પણ તેમની પાસે કાંઈ સમર્થ માણસો ન હતા એટલે તેઓ રામજી સાહેબની પેઠે પોતાનો કારભાર જમાવવાની બાબતે નિષ્ફળ નીવડેલા હતા. અને તેને પરિણામે રાજ્યને તથા પ્રજાને સોસલું પડેલું પણ છે. આમ બક્ષી છોટાલાલ જ્યારે પોતાનું બળ જમાવવા તથા વધારવાને કૂદી પડેલા ત્યારે દીવાન બહેચરાસના પડખામા રહીને ગોપાલદાસજી પણ પોતાના પક્ષને સળગાવી તેના મુળ રાજ્ય જુમિમા ઉંડા લોતારવાને મથી રહેલા હતા. આમ રાજ્યમા એક બીજાની મામે ધુરંદરી રહેવા બે પક્ષોની ઉત્પત્તિ થઈ આવતા જે વલોણ થયેલું તેને પરિણામે નવનીન નીકળવાને બદલે જે એર પેદા થયેલું તેણે આ આખી રાજ્યને છોરડે આત્મચાત કરવાને માર્ગે મૂકી દીધેલું હતું અને એ આત્મચાત અતે થયેલો આપણા જોવામા પણ છે. અહીં આપણે નવાબ સાહેબ રસુલખાનના મનોબાવના

પ્રકાર પરત્વે એ વાતનો ક્ષેત્ર ની લેવો એ ઇષ્ટ છે. નવાખ સાહેબે દીવાનજી ચૂનીયાલને દેકાણે બહેચરદાસને બેમાડી પોતાના કુળની જુની ગજ નીતિ પ્રમાણે કરેલું ખરું; પણ તેમને સયજી સાહેબવાળા નાચળ દીવાનને પદે કાઢીને બેસાડી ન દેતાં એ પદ ખાલી રાખેલું અને તેમના વાળી કચેરીના મકાનને પણ તાણું દેવડાવી દીધેલું હતું. આ હકીકતે નવાખ સાહેબની સુગઢ પરત્વે વિવિધ તકો કરી શકાય. નવાખ માહેબ પાકા હતા અને તેઓ કોઈ રમત ખેતી રહેલા હતા એવું અનુમાન તેમણે ભરેલ અનેક પગલાંઓ ઉપરથી નીકળી શકે છે. અબજયા પરદેશીને રાજ્યની મહોટી જગાએ ન બેમાડવો એ તેમને સિદ્ધાંત હતો અને એ સિદ્ધાંતને અનુમરીને શુભાશ્ચસજી ગયા પછી તેમની હજૂર અદાલતના ન્યાયાધીશની જગાએ તે અતુર નવાખે બક્ષી છોટાલાલને ગોઠવી દીધેલા હતા પણ બક્ષીજીને પદ્ધતિ પુરૂંક ન્યાયાલયમાં ખેમીને કામ કરવાની ટેવ છુટી ગયલી એટલે અગર તો નવાખ સાહેબના અખંડ સંપર્કમાં ન રહી મકામ તો રાજ્યમાં પોતાની અધિકારિતાને જાહેરમાવાનો વારો આવી જશે તેવી જીતિને લીધે તેઓ પોતાની ફરજ બજાવવામાં એટલા તો મદોત્સાહ, જિજ્ઞસીન અને અનિયમિત બની ગયા કે ન્યાયખાતાની પવિત્રતા દુષિત થવા માટેલી અને તેઓ ઉઠ્ઠખજ હજુરીઆઓ વગેરેના ન્યાયના કામમાં આડા પડવાના પ્રયાસોને અટકાવી શકેલા પણ નહિ. પરિણામે એ મરોંપરિ ન્યાયામન ઉપર રાજ્યથી પરિચિત એવા એક નિવૃત્ત પણ સમર્થ નોકર શ્રી કલ્યાણરાય જોઠાબાઈ બક્ષી કે જેઓ જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી જ છડી રાજ્યના દીવાનને પદે ગયલા તેમને પુનઃ બોલાવીને સ્થાપી દેવાની નવાખ માહેબને ફરજ પડેલી હતી. કલ્યાણરાયજી એ પ્રમાણે મરોંપરિ ન્યાયાધીશ બનીને આવેલા તો ખરા; પરંતુ ન્યાયખાતાની પ્રતિગ્તિ વધતી જતી દુર્દશાને તેઓ ખાળી શકેલા નહિ અને અંતે તેમને પણ રાજ્ય સેવામાંથી સ્વેચ્છાએ નીકળી જવું પડેલું હતું. આ વિષય પરત્વે અપર્યે હવે પત્રીના પ્રકરણમાં વાંચી શકશું એટલે આ કથા આટલેથી અમે અટકાવીએ છીએ.

ઉપર અમે સુચવી ગયા છીએ તેમ જોષાલજીસજીના આગમન પછી રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને બે પક્ષો ઉભા થયલા હતા. એક પક્ષની રાજદારી બક્ષીજીની હતી અને બીજીની મરદારી જોષાલજીસજીની હતી દીવાન બહેચરદાસનો એગ્રે કે જોષાળજીસજીનો પક્ષ આરંભ કાળમાં નાનો અને નિર્બળ હતો તેને મહેઠા તથા મળજી બનાવવો અને બક્ષીજીના પક્ષને તોડી

પાડે. એ ગોપાળજસહનું પ્રથમ કર્તવ્ય થઈ પડેનું હતું અને તેથી તેમણે પોતાની મઠે નડિવાદવાસી પાટીદાર ગ્રહસ્થ ગોઠુલભાઈ ખેરીસ્ટરને રાજ્યસેવામાં આણી મુકી બીજા કેટલાક પાટીદારોની આચાત પણ કરેલી. બધી છોટાલાસે પણ રામજી માહેમના સગા મંબધીઓ પૈકી ધણાને નોકરીમાંથી દૂર કરવી તેમનાં રચાનો ઉપર પોતાના સગા મંબધીઓને ગોઠવાવી દીધેલા. આમ આ બેય પક્ષો પોતપોતાનું બળ વધારવા મહેલા ત્યારે ત્રીજી તરફ શાહજાન શેરજીભાખાનજી ગણ્યના મહાસેમાં પોતાના અગ્રેજ તથા દેશી સહયોગી આદિ માથે ફરીને નામર હીન્ટરો તથા ફોજદારોને ધડા લઈને નોકરીમાંથી રમ્મ દેવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહેલા, એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રમાણે ખાલી કરાવાતી જગ્યાઓ ઉપર કાચુની કંવાને પણ અપાત્ર ગણાય તેવા તથા માડમાંડ વાંચી વિચારી શકે એવા મુમલમાનોને નિયુક્ત કરાવવાનો ધંધો આદરી બેઠેલા હતા અને તેને પશ્ચિમે તેના શાહજાનના આશ્રિત જેવા વહીવટદારો તથા ફોજદારો એટલા તો ઉશ્ચિત બની ગયલા કે, વહીવટી તથા જલદારસ્તી પોલીસ ખાનામાં અનિષ્ઠ સડો દાખલ થઈ ગયેલા અને તેના છાટા છેક ન્યાયખાતાને પણ ઊડવા લાગેલા. આ પ્રમાણે ચિત્રિશ સગર જીનાગઢના મુમલમાની રાજ્યમાં મુમલમાન નોકરો વધારે સખ્યામાં હોવા જોઈએ એવો જે ઉપદેશ કરી રહેલ તે ઉપદેશ શાહજાન મારફત અમલમાં અણાતો જતો હતો અને રાજ્ય નબળું ને વધારે નબળું પડવા પણ મહેનું. અર્થાત્ જેના હાથમાં તેના મહેમાં એ ન્યાયે એક કાળે અભેદ ગણાયેલ શાસનતંત્રમાં ભેદી શકાય તેના પ્રકારે રૂપાંતર થોડા વખતમાં થઈ બેઠેનું, અને અગ્રેય મનોભાવવાળા નવાખ સાહેબ તો બેલગામ બની ગયલ શાહજાન તથા રાજપુરોથી રચાતા એવો જોઈ રહેલા હતા, અને ઉપર તેમણે રાજ્યના નોકરોની બાહાલી, ખરતરશી તેમજ બદલી એ બધી બાબતો પોતાના અધિકારમાં રાખી લેવાનું પગલું ભરીને પુર્વોક્ત ત્રણ પક્ષો પૈકી કોઈપણ પક્ષ પોતાનું બળ વધારવાને પરદેશમાંથી કોઈપણ પુરુષની આચાત રાજ્યમાં ન કરી શકે એવી યોજના કરીને એ ત્રણે પક્ષની મુરદોને સંજોગ ચલાના માર્ગને રૂઢી દીધેલા પણ ખરો પરતુ જે કોઈ એક વ્યક્તિના સંગદેવનું સક્રમણ બીજી વ્યક્તિ માથે સક્રિય હોય તેવી વ્યક્તિઓ પરત્વે રામ છે એવો જે મનોધર્મ વિધાનો નિધાત છે તે અનુમાર, ઉપર પ્રમાણે બરબેલ ખટપટને પશ્ચિમે ગોપાલગમ રચિત પાટીદાર પક્ષ અને બીજી તરફ બધી છોટાલાસ રચિત નાગર પક્ષ એ બે વચ્ચે રાજ્યાધિપત્ર પ્રાપ્ત કરી લેવાને મઠે અપ્રજાજનની સ્પર્ધા મહાઇ ગયેલી હતી. પરંતુ અપ્રજાજન એ જુલુ ખાદેલી

તે એ કે, તેમણે બિટિશ અમલદારોની તથા યુવરાજની મદદથી વિજય મેળવવાની આશા મણેલી હતી. પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે, નવાજ સાહેબે જોકે ગમે તે કારણે રાયછ સાહેબને તથા તે ના કેટલાક સગામંડળીઓને નોકરીમાંથી છુટા કરેલા હતા, તો પણ તેમને નાગર નામ પ્રતિ દેશ ચર્ચ આવેલો નહિ અને તેથી તેમણે સેવામુક્ત થયેલ નાગરોને દેખણે ઘાંભળ નાગરો ગાંધી દીર્ઘતા પણ હતા. પરિસ્થિતિ અગર વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી છતાં નાનાભાઈએ રાહત્તમની આગેવાની નીચે રહીને નાગર નામ માત્રને અમલદારી દહને તેમને ગળ્યસેવામાંથી ભ્રમણ કરવાને પ્રયામ કરેલો હતો. આ પ્રયામને “ભ્રમણ દ્વિ નરસિંહ મોતી”નું નાટક. એકસો વીસ વર્ષો પહેલાં દીવાન અમલદારે પોતાના આર્થમાં શસ્ત્ર રૂપે ગણનાર ગોંડળના સ્વામી કુંભાજીએ બુવામ રચાવીને એ સમયના નવાજને પોતાના અનન્ય રાજ્યબંધન દીવાન વિરુદ્ધ બંધેરીને શત બનાવેલ તેમ ગોપાલદાસજીએ “ગોંડાટી વાંકાતેર નાટક કંપતી”ને સાધીને પૂર્વોક્ત ભ્રમણરાજનું ભોગપ્રિય નાટક તે નાટક મંડળો પામે બજવાવવાનો પ્રયત્ન કરી તેમાં નરસિંહ મહેતા જેવા માધુ પુરુષના મુખે નાગર માત્રને બુવા-પાત્ર ઠગવે એવા શબ્દો બેલાવવાની યોજના કરેલી હતી, અને તે કંપમાં તેમણે પોતાની મહેદે પાટીવર શ્રદ્ધા પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગોકુલબાઈ ગોંડાટીને લીધેલા પણ હતા. એ પછી એ નાટક રાજ્યને ખર્ચે બજવાવવાની ગોંડાટી કરીને તે જોવાને માટે સોઠ પ્રાંતના તે સમયના બિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર ઇલેને તેમણે આમંત્રણ પણ હતા. આ નાટક સોઠ રંજનાર્થ કરાવાય છે એવો દેખાવ કરવાના હેતુથી તેમણે બદાકદીન કે લે ના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓને પણ આ નાટક જોવાને આમંત્રણ આપ્યું, અને તે ઉપરાંત યુવરાજ, કેપ્ટન કાર્નેગી તથા ગળ્યના કેટલાક અમલદારો વગેરેનું મંડળ પણ ત્યાં આમંત્રાયનું હતું. પરંતુ અંગ્રેજ અમલદારોને આ નાટકનું વસ્તુ યથાર્થ રૂપમાં સમજાય અને એ નાટક કરાવવામાં જે શુભ હેતુ હતો તે ખર આજે તેટલા સાર એ નાટકના વસ્તુને નક્ષેપમાં દર્શાવતી એક અંગ્રેજી અધિકારી જરૂર દેખાયેલી; એટલે તે જરૂરતે પહેલી વળતા ગોકુલબાઈને હાથે એવી એક અધિકા લખાવવામાં આવેલી, અને તેની છાપેલી નકલોની વહેંચણી પ્રેક્ષક વર્ગમાં ફરવામાં આવેલી હતી. આ અધિકા છપાયા પહેલાં ગોપાલદાસજીએ વર્ણવેલા તપાસાર્થ નહિ હોય એવું કહી શકાય નહિ. આ અધિકામાં, નરસિંહ મહેતાનો વેષ બજવાર એક પ્રસંગે પોતાના મુખથી, “કુંભારે મિળવેલ ધન નાગરો ભોગવતા રહે (Let the Nagars enjoy their ill-gotten ,

wealth)" એવા નિધ શબ્દોમાં નામર, સમસ્તને આશીર્વાદ આપે એવી યોજના કરાયેલી હતી. આ યોજનાને એક બ્રષ્ટ માનસનું સંતાન ગણી શકાય. પૂર્વોક્ત શબ્દો નરસિંહ મહેતા જેવા મહા ભક્તરાજના મુખમાંથી ઋરે એ હકીકત જ એ ભક્તરાજના ભારતમાન્ય મહિમાને દુર્ગિત કરે તેવી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ કૃતિત વચનનો 'હાલના નાગરો ખોટે માર્ગે પેસો મેળવનારા છે એવો વ્યંગિતાર્થ' સમસ્ત નાગર જાતિને હાનિકર નાવડે એવી સંભવિત બ્રામક છાપ અંગ્રેજ અમલદારો, રાજકુળ તેમજ નાગર સિવાયના પ્રેક્ષકોના મન ઉપર પાડે એવું એ વચન ત્રીજ વિષમય પણ હતું. કાઠિયાવાડના અંદાજના તથા બહાજના રાજદારીય પ્રવાહોનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન પોતાને મળ્યા પછી જ સયશ માહેજે જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રગતિને અને તેટલી મળત મનાવવાના ઉદ્દેશો જ બહાઉદ્દીન કોલેજની સ્થાપના કરેલી છે એ વાતનું તેમજ તેનાં ફળ દેખાયા પણ લાગ્યાં છે એ હકીકતનું જ્ઞાન આ બે આદ્ય મકારવાળા નામધારી રાજપૂરોએ કેમ રહ્યું નહિ હોય એ એક જવાબ માગતો સવાલ છે. નાટક આરંભાયું અને પ્રવેશ પછી પ્રવેશ બજવાતો ગમશે ત્યાં સુધી તો નાટક-શાળામાં શાંતિ વ્યાપી રહેલી હતી. પરંતુ એક પ્રવેશ એવો આવ્યો કે, તેમાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ શબ્દો નરસિંહ મહેતાનો વેષ બજવનાર સે અમળના મશહૂર નટ અંબાલાલ ત્રવાડીના મુખમાંથી નાગરોના સંબંધાયા અને તરેત જ આખી નાટકશાળા વિદ્યાર્થી ગણના નિરુકાર દર્શક પાદપ્રદાર તથા ગર્જનથી શાહજાદાને તેમજ આમંત્રિત મળીને એટલી તો અણગમતી ચર્ચ પડેલી કે, તેમને સ્વમાનપાલનાર્થ તે હોડીને ચાલી નાસવું પડેલ હતું. એ છતાં વિદ્યાર્થીઓનું તાકાન આજુ જ નહેવું, અને નાટક સમાપ્ત થયું ન થયું એટલામા તો ન્યાતમળનો એક રાખ્યા રિત્ત રથાનિક વિદ્યાર્થી સુવકો એકરૂપ બનને શહેરમા હોકારો મચાવતા અને બનેલ હકીકતથી નમરજનોને વાકેફ કરી નરસિંહ મહેતાનું અપમાન કરનાર સામે ચેત્ત્ય પગલા બગાડવાને માટે તેમને ઉરકેંદવા મંડી પડેલા હતા. આ નાટક દિવસના આગમી થયલું એટલે સાંજ તથા મત્રિએ સુવકોને યથાગતિ પ્રદર્શિત આ પ્રમુખે કરવાને કીક અવકાસ આપેલો. પેલી અંગ્રેજ અધિકારી કેટલીક નક્કો આ સુવકોના હાથમા આવી ગયલી. એના લખનાર લખાવનારએ એના વહેચાયેલી નક્કો જ્યાં ત્યાંથી પાછી મેળવી લેવાના પ્રયાસો કરતા. પણ તમામ નક્કો તેમને પુન પ્રાપ્ત ચર્ચ રહેલી નહિ. સુવકો ઉરકેનાઈ ગયલા હતા અને અગ્રગણ જનતાની સહાયુર્જાત તેઓ મેળવી રહેલા હતા. એમ ચર્ચામા ને ચર્ચામા ચાર પાચ

વિવેકો વ્યતીત ચપ્ ગયા એટલામાં તો “ધ કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સમાં” આ પ્રમંગ પરત્વે સખ્ત દીકા કરતો એક અંગ્રેજી લેખ પ્રકટ થવા પામેલો અને નાગરોની બદનક્ષી તથા નરમિંદ મહેતાને જિતારી પાડવા બદલ રાજકોટના તથા કાઠિયાવાડના ઈનર ભાગોના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોમાં આ પ્રમંગે ગંભીર ચર્ચા તથા વિચારણાનું રૂપ ધારણ કરી લીધેલું પણ ખરું. પશ્ચિમને નાના સાહેબ હોઈ ગોપાલરામજીએ અમયરૂના વાપરીને અગ્રગણ્ય યુવકોને પોતાની પાસે બોલાવીને સમાધાનવૃત્તિથી ઉપડેલા તોફાનને શમાવી દીધેલું, અને અંતે ગોકુલભાઈ ગભ્યની નોકરી છોડીને ચાલતા પણ ચપ્ ગયા હતા. આ બનાવ અંગે અમે એટલુંજ કહેશું કે, ‘નાગરો અવળે માર્ગે ધન કમાનારા છે’ એવો પ્રચાર પૂર્વોક્ત નાટક દ્વારા કરવાની યોજના કર્યાને બદલે જો ગોપાલરામજીએ પોતાના બુદ્ધિ સામર્થ્યનો ઉપયોગ, નાગરોએ અનિષ્ટ માર્ગે મેળવેલ દાંધ પણ પ્રકારની સંપત્તિ ગોતી કાઢવામાં કરીને દુષિત જનોને સજ્જએ પહોંચાડવાનો પ્રયામ કરેલો હોત તો એક તરફ જેમ રાજ્યકલ્યાણ તેઓ સાધી શકત તેમ બીજી તરફ પોતાની નીતિ રીતિને જે કક્ષાની ગણાવનાર નાગરો પોતાનામાં પવેશેક્ષી બ્રહ્માનો પુરાવો મળનાં તેવી બ્રહ્માને અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનું સજ્જનાર પૂર્વોક્ત રાજપુરોનો ઉપકાર પણ માનત. આ સ્થળે એટલું પણ નોંધી લેવું પડે છે કે, ગયજી સાહેબના વારામાં જૂનાગઢના યુવકોએ ઇ. સ. ૧૯૦૬ સાલમાં “ધ જૂનાગઢ યુનિયન ક્લબ એટમે કે જૂનાગઢ એકવર્ધક સભા” નામની એક સાર્વજનિક સંસ્થા, ઉછરતી પ્રભમાં સદાચાર નિષ્કાળનિત હૃદયબળ તથા સમયોચિત બૌદ્ધિક ઉત્કર્ષ સાધતાં રહેવાની વૃત્તિ જગાડવાનો આદર્શ કલ્પીને સ્થાપેલી હતી. તેણે પૂર્વોક્ત પ્રકારનો સંક્ષેપ જાણ કરેલો અને રાજપુરોને પીછે હઠ કરવાની ફરજ પાડેલી પણ હતી. જૂનાગઢના રાજપુરોને નમાવનાર આ પ્રમંગ અચૂક ઇતિહાસમાન્ય ગણાશેજ.

પૂર્વોક્ત બધી હકીકતનો સાર એટલો જ છે કે, જૂનાગઢ રાજ્યના મંત્રિમંડળ પરત્વે જે પરિવર્તન થયતું તેને પશ્ચિમને રાજ્ય શાસનાધિકાર પોતપોતાના હાથમાં કેન્દ્રિત કરવાને માટે કરવાનું (૧) જક્ષી છોટાલાલનો, (૨) દીવાન બહેચરદાસ તથા શાહબાદ શેરજીઆખાનની હાથે પરિપૂર થતા જતા એ દીવાનજીના બાઈ ગોપાલરામનો, અને (૩) નવચળ સાહેબ રસુવખાનજી પુરનો:- એમ ત્રણ પક્ષો પ્રયત્ન કરી રહેલા હતા; અને એ ત્રણે વચ્ચે જે એંચનાથ ચપ્ રહેલી હતી તેને બીધે રાજ્યમાં પ્રતિદિન અસહકાર ચંપતી ગયલી,

હતી, અને ગાંધીનાં નાણાંની પણ દુર્ઘટક યથા મોડેલો હતો. દાખલા તરીકે અહીં નોંધી શકાય છે કે, “રેલ્વે ખાતાની” ઉપજની જે હુંડીઓ આવતી તે પ્રથમ દીવાન-કચેરીમાં આવતી અને તે પછી તેનાં નાણાં ગાંધીરાયમાં બરાબી દેવામાં આવતાં હતાં એવો ચિત્રિતો પ્રથમથી જ શ્રદ્ધા કરાયેલો હતો તેને બદલે આ દીવાન બહેન-દાસજીના ખીણ-વારના કારભારકાળમાં એ હુંડીઓનાં નાણાં વગર દિગ્બળે બારેબાર ગમે ત્યાં વેચાઈ જવા લાગેલાં હતાં । આમ આગાડી-ખાતા અંગે ગાંધીને જે કમાણી થતી હતી તે શુભ થવા માટેની તે વાતની જરૂર મોટી મોટી પણ નવાજ સાહેબને ધોષી એટલે એઓશ્રીએ પણ તે ઉપજમાંથી થોડો ધણો ભાગ મેળવવાનું શરૂ કરીને પોતાના ખાનગી તોપાખાનામાં તેનો ઉમેરો કરાવવા માંડ્યો પણ ખરો. આમ જે નાણાં ગાંધીના મોકાટા તોપાખાનામાં જ અચિત થતાં એછલાં હતાં તે નાણાં કાં તો ખાસખાસ શુભ થઈ જતાં હતાં અગર તો નવાજ સાહેબના ખાનગી તોપાખાનામાં જઈ પડતાં હતાં. નવાજ માંડેલ રસુલખાનજીનાં દેહાંત પછી બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારે મુજબના એસિમિટર નં. બાદશાહી પામે ગાંધીના આ મોકાટા તેમજ નાના એટલે કે ખાનગી તોપાખાનાનો જે દિમાજ તપામાવેલો છે અને તે દિમાજ તપાસીને જે અહેવાલ તેમણે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારને મોકેલો છે. તેમાં તેમણે ઇ. સ. ૧૯૦૪થી ઇ. સ. ૧૯૧૦ એટલે કે રામજી માહેજવાળું કાર્યભારીમંડળ જૂનાગઢ છોડીને ગયા પછીનાં વર્ષોમાં રૂબા પાંચેલ નાણાંની અનેક પ્રગત્તી દુર્ઘવરથા તથા તેમનો દુરુપયોગ થવાના મેંકડો દાખલા ગોતી કારીને આ માત્ર વર્ષની મુદતમાં જે રૂપીઆ એક કરોડ લગભગનો દુર્ઘટક થયેલો છે તે વિસ્તાર પૂર્વક જણાવેલો છે, એમ અમે જણી શકેલા છીએ. આ અહેવાલ પરત્વે અમારે સંખેાઆર્થ માથે સખવું પડે છે કે, બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારે ગમે તે કારણે એ રા. બાદશાહી તંકથી રજુ કરાયેલ અહેવાલને શુભ ગણીને તેમાં જતાવાયલ દોષોને માટે જવાબદાર ગણાય તેવા છંદો સામે વિધિપુર સર પગતો બંધાવી પાતને પડતી મુશ્કેલી પોતાના કતવ્યની ઉપેક્ષા કરી બાંધવના દતિદાસકારોને અનેક રૂગંતઓ ઉઠાવવાનો અવકાશ આપેલો છે. અર્થાત રામજી સાહેબનાં અધિકાર કાળમાંના જે શામલ પ્રયત્નને છેક ઇ. સ. ૧૯૧૭-૧૮માં પણ સર આર. ઇ. હોવાડે “કાર્યસમર્થ” ગણી જતાવેલો છે તે, આ બહેન-દાસજીના વાગમા હિત બિન યથ ગમથે હતો અને તેને ઠેકાણે તેમા અનેક પ્રકારની વિપર્ણતા તથા અસજકતા આવી એઠેલી હતી. નવાજની થાવ જો એ છે કે, બહેન-દાસજી

પછી, (મર) મીરજી અગામ અલી મેગ જેવા ધિરિશ મરકાર તરફથી માર્ય કુશળ ગણાયલા મનપુરુષ દીવાનને પટે આવેલાં તે છતાં તેઓ પણ, ગમે તે કારણે, બસ થયવ સંજ્ઞાની સામ્ય વ્યવસ્થાને દુસ્ત કરી રાખેલા નહિ; એટલું જ નહિ. પરંતુ તે અધિકારિક બસ થતી તથા બ્રહ્મ થતી મયલી તોપણ તેઓ તે તરફ પોતાની આંખો બંધ રાખીને પ્રાપ્ત થયવ દીવાનગીરીને વળગી નહેવા પણ ખરા ! મન્યતા કે રાજકુળતા હોય ગમે તેવા યામ તેમાં આપણે શું. એવા કોઈ સ્વાર્થ માધ્યમ હોયએ આ જીભવ દીવાનજીઓને પોતાના સાચા કર્તવ્યને ભુલાવ્યું તો નહિ હોય ? !

હવે આપણે અહીં આ કથા નાવકને લગતી એકમુદાની વાત વર્ણવીને આ પ્રશ્નને મમાપ્ત કરશું. આ મુંદાની વાત રામજી માહેબને સર્વથા પાયમાલ કરવાને માટે જે અધમ તરફીઓ તેમના વિરોધીઓએ રચેલી તેમને લગતી છે. રામજી સાહેબે જુનાગઢ છોડ્યું તે પછી પણ નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી પોતાના મનથી રામજી માહેબના પ્રશંસક બની રહેલા હતા; એટલે કોઈક જિએ પણ નવાબ માહેબ એમને ફરીથી રાજ્યમાં સ્થાપિત કરશે એવી બીતિ એ તેમના શત્રુગણને નહેતી, અને તેથી તેમણે એક પછી એક કારસ્તાન રચીને નવાબ માહેબને પુરોગામગચ્છના પાસા વિરોધી બનાવી દેવાના પ્રયામે આગંબી દીધેલા હતા. એ શત્રુગણે જે પહેલું કાવતરું રચેલું તેનું રૂપ આ પ્રમાણે હતું. આગલા નવાબ માહેબ બહાદુરખાનજીએ રામજી સાહેબને તેમની રાજ્ય મેનથી પ્રવજ થઈને બેગડુ મહાલ તામેનો ‘મહાદેવીઆ’ નામથી ઓળખાવ્યો તીઓ છનામમાં આપેલો, અને તે ઉપર રામજી સાહેબે પોતાના ખાનગી ખર્ચે ‘બહાદુરપુર’ નામનું ગામ વસાવેલું હતું. રામજી સાહેબના વિરોધી બક્ષી છોટાલાલે, આ ગામ વસાવવામાં રામજીએ ગિરિંગલમાંથી માટ મફત મેળવેલો છે અને તેથી રાજ્યને નુકસાન થયું છે એવી મનઘર્ષને એક અહેવાલ મોકલી આપવાની પ્રેરણા બેગડુ મહાલના વહીવટદાર ગ. કૃપાશંકર મદ્રાશંકર વસાવડને ફરેલી પગલું જે કાટ (લાખડાં) રામજીમાહેબે ગિરિંગલમાંથી મેળવેલ તે તેમણે તેની-કિમ્મત ચૂકવીને ખરીદેલો હતો અને જે નાણાં તેમણે મહાલનકુશળનામાં બરેલાં તેની પહેલો પણ તેમણે મેળવી લીધેલી હતી. આમ હોઈને પૂર્વોક્ત વહીવટદાર કૃપાશંકરે એટી હકીકત પરવે અજોડામજી મોહનવાની સ્પષ્ટ ના પાડી દીધેલી હતી. પંચિામે આ કૃપાશંકર ઉપર ના પાડવામાં આવેલી, તેમને ચેકરીમાંથી દૂર કરવામાં આવેલ અને તેમના સામે તરકક

સ્ત્રીને કામ ચલાવવામાં આવેલ પથ્થર હતું. પરંતુ આ કપાશકરને રાજકોટવાળા સમયે ધર્મી બહી માધવરાયની સંગીત મઠ મળેલી એટલે એમની સામેનું કામ એમને કરી દાનિ મરી શકેનું નહિ પરંતુ એ કાટમાલ મળ્યું નવાળ માહેનને કહેવામાં આવેલ એટલે એ સંબંધે તપાસ કરવા તથા તે તપાસ થાય ત્યાં સુધીમાં એ બહાદુર પુત્ર ગામને જાતીમાં રાખવા દર્શાવેલ નવાળ માહેબે ધર્મપથ રૂપમાં આજ્ઞા કરેલી હતી કે નહિ કરેલી હોય તોપણ એટલે એ ગામને જાતીમાં ચેલામાં આવેલું. આ પ્રમાણે થયેલું એટલે રાવજી સાહેબના વિગ્રહીમાંડો પૂર્વોક્ત મટમાલને બગતી વાત પડતી મુદ્દાને બીજાને એક કિસ્મો હતો કરેલો હતો. રાવજી સાહેબની બાગમાં જીતમ પ્રકારની કેરીઓ થતી હતી એટલે ખટપટથી એ મરીની પ્રશસા નવાળ સાહેબ પાસે કરવા માટેની અને તેને પરિણામે તે કેરીઓ ખાવાનું મન નવાળ માહેબને થઈ આવતા તેઓશ્રીએ તે કેરીઓ વેચાતી આપના માટે રાવજી સાહેબને પૂછવાની વ્યવસ્થા કરવાની આજ્ઞા મધ્ય રાજ પુરુષને આપેલી હતી, અને એ પ્રમાણે નવા સાહેબને મુજાવાયજી પથ્થર હતું પરંતુ રાવજી સાહેબ પોતાની કેરીઓની કિંમત પોતાના સ્વામી કનેથી એ એવા તેઓ ધનતોબી કે મૂર્ખ ન હતા, એટલે તેમણે, જે આમાની કેરી નવાળ માહેબને પર્મદ હોય તે આમાં ઉપર દેખરખ ગણવા મારે કોઈ સરકારી એ કાગળાત ગોઠવી દેવા નવાળ માહેબને દર્ખ જણાવી ફળની કિંમત શેરા પરત્વે રૂપિયા ના મહેની હતી પરંતુ આવેલ તેમના તરફથી અપાયેલ જવાબ કોઈએ નવાળ સાહેબને પહોંચાડેલો નહિ અને તેો પરિણામે એ રાવજી સાહેબની બાગ પથ્થર જાત થવા પામેલી હતી. આ બધા પગલા નવાળ સાહેબની ખરેખરી આજ્ઞાથી બગતા હતા કે ખારેખાર થતી રહેતી ખટપટથી તે પરત્વે કશું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી એ છતાં એટલું તો જણાવું છે કે, નવાળ નસુલખાનડના દેહાત સુધીમાં એ ગામ તથા બાગ જે કે જાતીમાં રહેલ તોપણ તેમને ખાસમાં મરવામાં આવેલ નહિ અને નેમની ઉપજને પથ્થર રાજકોટમાં બેળની ન દેવડા ત્યાં દલાયદી જમે રાખવામાં આવેલી હતી આ પ્રમાણે ગામ તથા બાગ જાત થઈ ગયેલ ત્યારે પુરોહિતમગધજીએ તે જાતી પત્તે જે કુમ્ભો રૂપ હોય તેમની ખરી નકત્તા મેળવવા માટે ગમ્યતા “બહાગ્ગની-ગમ્ય-મળી-દગ ના” અધિકારી કીમ્બુલ (સાચા) સ્થિતિમાં ~~જેનેલ-મળી~~ તથા ૧-૮-૧૯૦૫ને રોજ એક અર્જ મોકલેલી હતી અને તેનો જવાબ તેમને એ કચેરીએથી ત્રણ અઢવાડીયા પીતા બાદ એ રોજ મળેલો કે અમન કુમ્ભ ન્યા દરેર નથી આ જવાબ ઉપર જ ગણાય, પયુ

જે અધિકારી પાસે મુળ હુકમ કે તેની નકલ કે તેનો પ્રાપ્ત હોય, પણ ન હોય તે બીજા યથા રૂપમાં જવાબ આપી શકે ? કદાચિત એવું પણ હશે કે આ અધિકારીને એ ગામ તથા બાગ જમીનમાં બાગીચા જે પ્રાપ્ત લખાણ મોકલવામાં આવ્યું હશે તેમાં અગત્ય હુકમ પ્રાપ્ત કરેલો છે તે તથા તેવા હુકમનો અર્થ વગેરે બાબતોનો જિજ્ઞેષ્ય પણ કમચલ નહિ હોય એટલે પણ એ એ અધિકારી પ્રાપ્ત સ્પષ્ટ પ્રમાણે જવાબ આપી શકેલ નહિ હોય. જે હોય તે તે ખરું પગલું એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે કે આ બધી બાબતો આગેઆર થવા પામેલી છે આમ માનવાનું મગજ એ છે કે પુરોગતમરાયણને અનેક અભેદ કરીને એ ગામ બાગ પરત્વે થયેલ હુકમોની ખરી નકલો માંગી કરેલી તે 'ત્રાં' આજસુધી એ નકલો જેમ એમને પ્રાપ્ત થઈ શકેલ નહિ તેમ તેમના પુત્રોને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકેલી નથી નવાઈની વાત એ છે કે દીવાન હુકિદામજી તથા દીવાન બહેયરદામજીને લુનાગદમાં કોઠાધિકારે સ્થાપનાર પુરોગતમરાયણ ખદ હતા અને એ કમચ બાધઓની કદર પણ રાજ્ય તરફથી પુરોગતમરાયણને થયેલા જ સારા રૂપમાં તથા પ્રમાણમાં કરાવેલી હતી, છતાં આ બહેયરદામજી કે તેમના બાધ ગોપાલદામજી એ બેમાંથી કોઠાપણ આ જમીની પ્રમંગે નવાજ સાહેબ આગળ આવી હકીકત મુકી શકેલા નહી. રા. હગનવાલ પંડ્યા કે જેઓ નવાજ સાહેબનું રાયણ સાહેબ સંબંધે ખરું મન માં છે તે જણતા હતા તેઓ આ કિસ્સા પરત્વે તા. ૩ ૪ ૧૮૦૨ના શુભગતી વતમાન પત્રમાં લખી ગયા છે તે આ પ્રમાણે છે—

“નવાજ સાહેબ રસુલખાનજી પાસે પણ એમના [તેણે સાહેબના] સંબંધી સાચી વાત રજૂ થઈ શકી ન હતી” “આચી વાત રજૂ થઈ શકી ન હતી” તે શા કારણે, એ પ્રશ્નનું ઉત્તર શ્રીયુત હગનવાલજી કે જેઓ જેઓ પૂર્વોક્ત હુકિદામજી તથા બહેયરદામજીના કુટુંબ સાથે સારા રેનેહ સંબંધ ધરાવતા હતા તેમણે જ આપી દીધેલ હોત તો એ વિષયે બીજા કોઠાપણ પ્રકારની કસબનાં કરવાનો અવકાશ કોઈને રહેત જ નહિ. પરંતુ રા. હગનવાલજીએ આ પ્રકારના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાની બાબતે મૌન જ બજી રહેવાનું ઉચીત ગણેલું છે એટલે આપણે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવા જેટલી મોકળાસ આપણને પ્રાપ્ત થઈ આવે છે અમારો અભિપ્રાય વિષયે એવો છે કે, બહેયરદામજી તથા ગોપાલદામજી સાચી વાત રજૂ કરી શકેલા નહી તે હકીકત માનવ સ્થાવરમાં સામાન્ય જ એક પ્રકારની દુર્જવાત રહેલી છે તેનું પરિણામ જ હતું. સ્વધાન બોધ બેચવાની બીજીને બીજે પાંચાશયે

સત્ય રહેતાં મનુષ્ય પાછે બાગે ઝાટકે છે જ, ઝાટકે એ કારણે પૂરોહિત અને ગૃહસ્થો નવાળ સાહેબને સત્ય દર્શીકત કહી શક્યા ન હોય તો તે બધું આશ્ચર્યજનક ઘટના ન ગણાય એ છતાં, અમે આ પ્રકરણમાં અગાઉ - કાળી ગયા છાએ તે પ્રમાણે અમે દૂરીથી કહીએ છીએ કે, સમગ્ર સાહેબને જે જે-છાનસાદ થઈ ઝેરો હનો તે પગરે આ જેવ બાહ્યોને સામણી થતી ન હતી એમ તો નં જ હતું. રાજકર્તાને અગ્રિય ભાગે તેવો. પણ સાચો મંત્રો-પદેશ કરનાર કાર્યભારીઓની સંખ્યા ઇતિહાસમાં અવપનમ જ દેખાય છે.

ઉપર પ્રમાણે, રાજ્યમાં શામનનંતને સમગ્રી પરિકાંતિને સીધે અરિનત્વમાં આવેય અનિષ્ટ બ્રોને બેકાક જતાંત મખાપ્તિને પામે છે, અને તે સાથે બહેચરદામછની દીવાનગીગીને પણ અંત આવી જાય છે. દીવાન બહેચરદામ જેવા ઠાકા હતા તેવા જ તેમના નાના ભાઈ ગોપાલદામ તીખા એટલે કે ગરમ પ્રકૃતિના હતા, અને ખીંછ દેટલીક બાબતોમાં એ જે બાહ્યો વચ્ચે સ્વબાધ-મિદ્ધ અમમાનના એટલો પ્રમાણમાં હતી કે, રાજ્યકાર્યભાર વહી રહેવાની બાબતે જે પ્રકારની એકતા એ જે વચ્ચે પરિપાક્ત થઈ રહેવી જોઈતી હતી તે થઈ રહી શકેલી નહિ. બહેચરદામછની નિષ્કપટતા, અતિ સરમતા, બસાઈની અનિશયના તથા અનિષ્ટ પ્રસંગોને પહોંચી વળે નહિ તેવી શક્તિહીનતા વગેરે દેટલાક અવ્યવહાર કુલજ પુરુષને શોભાવે એવા ગુણોને સીધે એમની દીવાનગીરી મિખંજ તેમજ અધિકાર જાગતી બની રહેલી હતી અને તેને પરિણામે જે બહેચરદામછ પોતાની પહેની દીવાનગીરીના કાળમાં 'દેવ' રૂપે સોકમાનથી પૂર્ણ રહેવા હતા તેજ બહેચરદામછ તેમની આ ખીંછ વારની દીવાનગીરીના કાળમાં સોકપૂણને પાત્ર ગણાઈ જવા પ્રાપ્તો ! આ એક વાત. ખીંછ તરફ એક હકીકત એવી હતી કે, બ્રિટિશ સરકાર આ બહેચરદામછને અસેગનીને તેમને ઠેકાણે ગ્રામ એક સુસંવાન ગૃહસ્થને દીવાનને પદે સ્થપાવી દેવાનો પ્રયામ કરી રહેવ અને તે પ્રયામને સફળ કરવા સાર નવાળ રમુયપ્પાન ઉપર દખાણુ પણ તે સરકાર કરી રહેવા હતા. પરિણામે નવાળ સાહેબને બ્રિટિશ સરકારની મહેજાને લાચારીએ પણ વશ થવું પડેલું, અને એવા

આમત્રેલા પશુ હતા. આમ (સર) મીરજાં અખાસ અલી બેગની દીવાનને પદે નિયોજના થયલી એટલે બહેચરદાસજીની તખીયન નાદુરસ્ત દશી કે નહિ હોય તે પશુ, તેઓ રાજ્ય સેવામાંથી મુક્ત થઇને પોતાના વતન નડિયાદ બેળા થઇ ગયલા. આ બહેચરદાસજીની દીવાનગીરીને આપણે ગયજી માહેનના “કાન્બાર”-વાળી જૂનાગઢની નવાબીની આયે (મર) મીરજાં અખાસ અલી બેગની દીવાન-ગીરીના મળથી તે છે નવાબ મોહોબનખાન ત્રીજા પાકિસ્તાનમાં જઇ નસ્યા ત્યાં સુધીની નવાબીની ક્યાને સંકલિત કરનારી એક અન્તર્નાટિકા ગણીએ તે તે અનુચિત ગણાશે નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મીરજાં અવાસ અલી બેગની દીવાનગીરી: પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર દોષારોપણ.

જુનાગઢના નવાબી રાજ્યને પોતાના સ્થાનવર્ણ કંબલમાં આવરી રહે તેવી અધારી ધોર અમાવાસ્યાની રાત્રિનો અમલ જામે તે પહેલાંના પ્રદર્શનમળના જેવી બહેચરદાસજીની દીવાનગીરીનો છેડો, ગત પ્રકરણમાં કહેનાઇ ગયું છે તેમ આવેલો અને તેમને ઠેકાણે મુંબઇ સરકારના “આર્ચિવ્સ ટ્રસ્ટી” મીરજાં અખાસ અલી બેગ જેવા બ્રિટિશ રાજ્યમાં બાહોશ મનાવવા તથા સરકારના પ્રીતિબાજક એવા મુમલમાન ચંદરચ દીવાન અનીને જુનાગઢ રાજ્યના રાસન તંત્રના મુખ્ય નિયામક બની ચૂક્યા હતા, જુનાગઢના મુમલમાની રાજ્યમાં પરદેશીય મુમલમાન ચંદરચને દીવાનનું પદ આ પ્રમાણે પહેલીવાર પ્રાપ્ત થયતું હતું અને તેમ થયાથી બ્રિટિશ સરકારના રાજદારીય ખાતાની તીવ્ર ઈચ્છા પરદેશીય મુમલમાનને જુનાગઢ રાજ્યમાં અધિકાર વાલે પદે મુકાવવાની હતી તે પરિવૃત્ત થવા પામેલી આ નવાબ સાહેબ રસુલખાન તો કોઇપણ પરદેશી હિંદુ કે મુમલમાનને દીવાનને પદે મુકવાની વાતે વિરુદ્ધ મતના હતા અને તે એટલા પ્રમાણમાં કે, દીવાન બહેચરદાસજીને બદલવા ગારે જ્યારે

ન્યારે તે સમયના કાઠિયાવાડના 'એન્ટ ટુ ધ ગવર્નર' જૂનાગઢ આપીને-
કોઇ નવો મુમલમાન દીવાન લાવવાને માટે નવાળ સાહેબને કહેતા હતા ત્યારે
ત્યારે, 'મેરે શહે મેં પગડીઆં બોલે હેં; જે આપકું વોહ પધડી પસંદ ન હોવે
તો મેં દુમરી પધડીવાલાકું ઉમટી જગા પર બિદા હડે', મગર પરદેસી લાનેંકી
ખાત મુજકું પસંદ નહિ'—એવા બાવનો જવાબ આ નવાળ સાહેબ એ અંગ્રેજ
અધિકારીને આપી દેતા હતા, એવી પણ લોકવાયકા એ વખતે પ્રચલિત હતી,
અને એ લોકવાયકા પાયા વિનાની હોય એવું એ નવાળ સાહેબના એકંદર
વર્તન ઉપરથી દેખાઇ આવતું પણ નથી. કોઇ પ્રતિષ્ઠા કદાચિત એવો વાદ
કરે કે નવાળ સાહેબે હરિદાસ, સુનીલાલ તથા બહેચરદાસ કે જે બધા પરદેશીય
હતા તેમને દીવાનને પદે સંપ્રેષ્ટા એટલે તેઓથી પરદેશીય દીવાનો રાખવાની
વિરુદ્ધતા ધરાવતા ન હતા, તો અમારે એ વાતનો પ્રતિવાદ આ પ્રમાણે
કરવો પડે છે. એક મહત્વપૂર્ણ હકીકત એ છે કે, વઝીર બહાદુરખાનખાન
આખા ધાર્યભારી મંડળના અધિક્ષતા હતા અને વળી જે સંયોગમાં હરિદાસજી
જેવા પરદેશીય મુદરદાને દીવાનને પદે લાવવા પડેલા તે સંયોગ અમાધાન્ય
હતો અને તે છતાં એ મમથેજ પુરોગતમરાયણ જેવા પૂર્વજ પંપનાએ રાજ્ય
મંબંદ પુરુષને દીવાનના જેટલાજ અધિકાર નવાળ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ
આપીને વસ્તુતઃ રાજ્યનો "કારભાર" તેમનેજ સોંપેલો હતો. વળી દીવાન
સુનીલાલજી પણ રાજ્યની નોકરીમાં હરિદાસભાઈના વાસમાં 'દીવાન-મહનોશ'
રૂપે હતા એટલે નવાળ સુલખાનજી તેમને અપરિચિત પરદેશી ગણે નહિ એ
પણ સ્વાભાવિક જ હતાં; અને દીવાન બહેચરદાસની પ્રથમ આપાત જે વખતે
થયેલી તે વખતના મંથોગો એવા હતા કે, એમને એમની કુટુંબ સાથેના
લાંબા મંબંદને લીધે રાજ્યને એમના પગલે કોઇ પણ શંકા રાખવા જેવું હતું
નહિ, અને તે છતાં એ બહેચરદાસજીની પહેલી દીવાનગીરી તો વસ્તુતઃ એક
ધોંગડા રૂપ જ હતી; કારણ કે અનુદૂળ સંયોગે સુનીલાલજીને ફરીથી દીવાનને
પદે સ્થાપી તેમની આગલી નોકરીની કદર કરવાની હતી. આમ હોઇને આપણે
સુખેથી કહી શકીએ કે, નવાળ સુલખાનજીએ પોતાની રાજ પ્રુશીથી બેગ
સાહેબની દીવાન તરીકે પસંદ ન કરેલી નહિ. અને એ પસંદગી એમણે ન
કરેલી તે વાતને પ્રુષ્ટિ આપે તેવી એક હકીકત એવી છે કે, નવાળ સાહેબે
રાજ્યના નોકરોની નીમણૂક, ફેરવણી વગેરે બાબતો પગલે જે અધિકારો
દીવાનને આપી સંપ્રેષ્ટા હતા તે બધા તેઓથીજ, બેગ સાહેબ આગ્યા તે
પડેલાં પોતાના ખુદના હાથમા કેન્દ્રિત કરી છતાં દીવાનને એવા અધિકાર મંહનના

પણ હતી. આટલું આ પ્રકરણનાં આરંભમાં કલા પત્રી અમે હવે આપણી આ ધ્યાને આગળ ચલાવશું.

આમ ક્ષિટિશ મરમરના દબાણને વશ થઈને નવાબ સાહેબ રમુલખાન જીએ મુંબઈ મરમરના રાજદારીય કાર્યકર સર સ્ટેનિંગ એડવોકેટનીના ખામ માનિતા પુર્વોક્ત બેગ સાહેબને જીનામજીની દીવાનમીરી સ્વીકારવા માટે પુછાવેલું એ વાત બાદ દિટિએ જોનારને કદાચિત નવાબ સાહેબની હજીના પરિણામ જેવી લાગે. પરંતુ એ પુગણ, ક્ષિટિશ સન્કાર તરફથી કમતા રહેલ દબાણને ઠાકનારો એક શિળાચાર મિવાય અન્ય કાંઈ ન હતું. આ પુછાણના સંબંધમાં ૧૦ જાનવાય પંડ્યા તા. ૧૫-૫-૩૨ના ગુજરાતી પત્રના અકમાં એવું લખી ગયા છે કે, દીવાન બહેચરદાસજીના જ બાઈ રા. ગોપાલદાસે જ પત્ર લખીને બેગ સાહેબને જીનામજીની દીવાનમીરી મંબાળવા માટે આમંત્રણ હતા. રા. ગોપાલદાસજીએ પુર્વોક્ત પત્ર લખેલ હશે એટલી વાત અમે કમુલ રાખીએ છીએ પરંતુ એ પ્રકારનો પત્ર પોતાના કુટુંબના હાથમાંથી સરી જાય તેવી દીવાનમીરી મંબાળી લેવાને બેગ સાહેબને કે જીનામજીને આમંત્રણ નોટસે લેત્ય હ એ ગોપાલદાસજી પોતા થકી બતાવવાને તયાર થાય એ એક માનવ સ્વાર્થની દિટિએ સામાન્યન કદાપી ન શકાય તેવી હકીકત છે, અને વળી નવાબ સાહેબના કન્યા મિના એ ગોપાલદાસજી એ પ્રકારનું આમંત્રણ કોઈને મોકલી શકે પણ ખરા ? ગોપાલદાસજીનો બેગ સાહેબ સાથેનો સંબંધ જૂનો હતો એ વાત અમે કદાપિ કમુલ રાખીએ તોપણ એ સંબંધે જ એ ગોપાલદાસજી બેગ સાહેબને દીવાનને પદે સ્થાપવાને નિમ્ન થયા હતા એ વાત અમે હરગીજ કમુલ રાખી શકતા નથી બહેચ દાસજી તથા જીનામીરી છોડે અને ગોપાલદાસ જેવો મહત્તાકાક્ષી અને મુરારો પ્રિય ગ્રેષ્ઠાધિકારી ખાલી પડનાર દીવાનના પદ ઉપર પોતાની આપના કરાવવાને ગને તેટલી જહેમત ન લેવા એવી અસંભવિત ધટપના કોણ કરશે ? આ છતાં રા. જાનવાલજીએ, બેગ સાહેબને દીવાનમીરી અપાવ્યાનું માન ગોપાલદાસજીને આપવાને મથી રહેવા હોય એમ દેખાય છે ! આ જાનવાલજીએ આ સંબંધે “ગુજરાતી” પત્રમાં જે લખેલું તે વિચારણીય થઈ પડે છે. રા. જાનવાલ લખે છે કે - “મીન” અખાસ અલી બેગ x x x એમના (ગોપાલદાસના) પૂર્વના આદર મિત્ર હતા. x x x એ. બેગ સાહેબની સાથે ગોપાલદાસજીનો સંબંધ પ્રથમ બહુ સારો રહેતો જણાતો હતો, પણ પાછળથી તેવો રહી શક્યો નહિ. એક વાર નાના સાહેબને

ખા. નવાખ સાહેબે સોંપેલા કામ માટે બહારગામ જવાનું થયું ત્યાંથી પાછા ફરતાં કાંઈક વિશેષ વિલંબ થઈ ગયો તેનું કારણ અન્ય કદખીને તેમને નડીઆદ રહેવાનો હુકમ થયો; તથાપિ પગાર મહારી મારફત મોકલાયે જતો. પાછળથી તે પછુ 'મિનિસ્ટ્રી'ની સલાહથી બંધ થઈ ગયો. નવાખ સાહેબનું મનોબળ જોઈએ તેનું દં નહિ હોવાથી એક મ્યાનમાં એ તલવાર રહી ન શકે. x x x"

આ પ્રકારની રબ્બ રચનાવાળું રા. છગનલાલજીનું લખાણ એક સમસ્યા જેવું દેખાઈ આવે છે. એમ સાહેબને દીવાનગીરી અપાવીને ગોપાલદાસજીએ એમના ઉપર મહોટો લેપકાર કરેલો હતો છતાં અંતે એ બંને "સારા મિત્ર" હતા તોપણ એમ સાહેબે પાછળથી એ ગોપાલદાસજીનો પગ રાજ્યમાંથી કઢાવી નાંખેલો એ એક અકલગતાનું કાર્ય એમ સાહેબે કરેલું છે એવો અનિવાર્ય નીકળી શકે એવા રૂપમાં રા. છગનલાલજીએ લખીને એક મિત્ર તરીકે પોતાનો ગોપાલદાસ ભણીનો જે મિત્ર ધર્મ તે બાળકના સિવાય અન્ય કાંઈ છગનલાલે કરેલું હોય એમ અંતે પૂર્વે અવતારિત ફરમાને આધારે કહી શકીએ છીએ. કુંકામાં એટલુંજ કે, એમ સાહેબને દીવાનગીરી પ્રાપ્ત થયેલી તે વિષયે જે જે બાબત બનેલી હશે તે તે તમામ બાબત શિસ્તીના પરિણામ રૂપ હતી, અને એ પરત્વે ગોપાલદાસજીએ એક પત્ર લેખક તરીકે જ કામ કરેલું હતું એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. વળી એમ સાહેબના વારામાં ગોપાલદાસજીનો હાથ શાસનકાર્યમાં હતો એવું પછુ દેખાતું નથી, એટલે રા. છગનલાલજીએ લખેલું છે તે પ્રમાણે "એ તલવારને" "એક મ્યાનમાં" રહેવાનો યોગ કે સંભવ હતો જ નહિ. તેમ વળી, "નવાખ સાહેબનું મનોબળ જોઈએ તેનું દં નહિ હોવાથી" ગોપાલદાસજીને રાજ્યમાંથી દૂર કઢાવી શકાયલા એમ મનાવવાનો રા. છગનલાલજી જેવા નવાખ સાહેબના આપ્ત રાજપુરુષથી કરાયેલો પ્રયાસ પછુ ગેરવ્યાજબી લાગે છે; કારણ કે નવાખ સાહેબ રસુલખાનજીએ, રાજ્ય સાહેબચાળા શાસનતંત્રમાં જે ફેરફારો થયલા તે પૈકી મુદ્દાના ફેરફાર પરત્વે જે જ્ઞાન બનાવેલી છે તે કાંઈ હનિહાસકારની દૃષ્ટિ બહાર રહી શકે તેમ નથી. આ નવાખના ચારિત્ર્યનું જે કાંઈ સક્ષમ નિરીક્ષણ કરશે તેણે તેઓ એક વ્યવહારકુશળ, આગ્રહી રવબાવ-વાળા, સંયમી, જેનો હાથ પોતે જાલ્યો હોય તેને ન હોનાર, અનુકૂળ સંયોગમાં જ પોતાના ખર્ચ મનોબાવ પ્રકટ કરનાર અને સાવધાનતાથી રાજ્ય-દિનની રક્ષા કરનાર રાજકર્તા ગણવાનું પાશે. બાકી તો જે રાજકર્તાએ કે રાજપુરુષે રાજ્યકાર્યોનો બધો બાર પોતાના એકલાના માથા ઉપર ઊપાડી લીધેલો હોય તે રાજકર્તાની કે રાજપુરુષની દૃષ્ટિ રાજ્યમાં થતાં રહેતાં ઝીણાં ઝીણાં કે

નાનાં નાનાં કામો સુધી ન પહોંચી શકે એ વાત જાણી છે. મતલબ કે, ગોપાલદાસજીને રાજ્યસેવામાંથી ખસવું પડેલું તે ક્રેવળ તે સમયની “મિનિસ્ટ્રી (કાર્યભારી ગણતરી)” તરફથી નવાળ સાહેબને અપાયેલી સલાહનું પરિણામ હોય એમ કહેવા માટે અમને કોઈ સમજ કારણ મળતું નથી. જરાક વધારે ઉંડી અને ઝીણી નજરે જોતાં અમને તો એવું જાણે છે કે, પાટવીકુંવર શેરજીભાનખાનજીના સહચર તરીકે ગોપાલદાસજી એ શાહજાદાને અનિષ્ટ માર્ગે વિચરતાં નિવારી શકેલા નહિ એ વાત નવાળ સાહેબને ખટકી રહેલી હતી, અને તેથી તેમણે યુક્તિ કરીને ગોપાલદાસજીને રાજ્યમાંથી ખસેડી દીધેલા હતા, અને તેમ કરવામાં કદાચિત્તે બેગ સાહેબે નવાળ સાહેબને ટેકા આપેલો હોય તો તેમાં નવાઈ પણ નહિ. આ બધી હકીકત આવી છે છતાં આપણે એમ સ્વીકારી લઈએ કે, બેગ સાહેબને દીવાનગીરી અપાવી તેમને ઉપકૃત કરનાર ગોપાલદાસ જ હતા અને બેગ સાહેબ અંતે અપકારી નીવડેલા, તો પછી, ખોળ તથા હોરા સિવાયની કામના કોઈ મુમલમાન પરદેસીય ગૃહસ્થના હાથમાં જુનાગઢ રાજ્યની દીવાનગીરી મુકવાની જે પ્રમજ છજ્જા સિટિશ સરકાર લાંબા વખતથી સેવી રહેલા હતા તેને સફળ કરી આપ્યાનું માન આપણે આ ગોપાલદાસજીનેજ આપવું પડે; એટલું જ નહિ, પણ રાજ્યની જૂની પ્રજાસિકાનો જંગ થયેલો તેને પરિણામે રાજ્યને તેમજ પ્રજાને અનેક પ્રકારની હાનિ ભોગવવાના જે પ્રમંગો ઉદ્ભૂત થઈ આવેલા છે તે તમામ પરત્વે પણ આ ગોપાલદાસજીને આપણે જીપકારક ગણવા પડશે.

હવે આપણે બેગ સાહેબ અને રાયજી સાહેબ વચ્ચેના રનેહસંબંધ પરત્વે થોડુંક જાણી લેશું. ઇ. સ. ૧૮૯૩ની સાલમાં જુનાગઢ રાજ્યના એ સમયના સરન્યાયાધીશ ગ્રહામ મહંમદ બાવાખીયા મુનસી બેરિસ્ટરની મધ્યસ્થતાથી પુરોત્તમરાયજી અને બેગ સાહેબ એક બીજાના પરિચયમાં આવેલા, અને એ પરિચય અંતે મૈત્રીના રૂપમાં ફલિત થયેલો હતો એમ આ બેગ સાહેબે ખૂટે ‘માઈડીઅર રાયજી સાહેબ’ એવા શબ્દો વાપરીને લખેલ ઘણા પત્રો તથા ખાજળથી કહેન કથનોને આધારે જણાઈ પણ આવે છે. પ્રભાસ પાટણની હિડું અને મુસલમાન જનતા વચ્ચે કલહચાલ્યા કરતો હતો તે ટાળી દેવાના હેતુથી રાયજી સાહેબના વારામાં તકરારી મુદ્દાઓ પરત્વે પ્રાથમિક તપાસ કરાવવા સારું તટસ્થ ગૃહસ્થોની જે એક સમિતિ નીમાઈ હતી તેના એક સભ્ય તરીકે રાયજી સાહેબે આ બેગ સાહેબની નીમણૂક કરાવેલી

જિવ્હામે હૃદયે તુ હલ્લાહલમ્—એ વચનની યથાર્થતા સમજવામાં આ બેગ સાહેબ અને રાયજી સાહેબ વચ્ચેની મૈત્રી, ખરેખર, એક પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત પુર પાડે તેવી છે. નેપથ્યનિત વિપની બચંકરતાવું માપ કાણુ કાઢી શકે ?

બેગ સાહેબની દીવાનગીરીના કાળમાં રાજ્ય કલ્યાણુ સાધક કે રાજકુળને લાભકારક અગર તો લોકહિત સાધક બન્યું હોય એવું એક પણ કામ થયલું દેખાતું નથી. એમનો આખોય અધિકારકાળ ખટપટો તથા સ્વજંઘાચારી રાજ-વ્યવસ્થાની નિરંકુશ ચર્ચાઓથી વિખલિત થઈ રહેલો હતો. એમના વારામાં જે મુખ્ય બનાવો બનેલા તે આ પ્રમાણે હતા:—(૧) ગયજી સાહેબને કપટ-પ્રત્યંધથી તથા બક્ષાત્કાર દોષિન ઠરાવી તેમની તમામ મિશ્કત રાજ્યમાં ખાલસા કરવામાં આવેલી; (૨) નવાબ સાહેબની બદનક્ષી કરનાર “મહીકાંદા ગેઝીટ” સંચિત અમદાવાદમાં પ્રેરેલ થતા સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્ર સામે મુંબઈની ફોજદારી અદાલતમાં કરાયેલ કાર્ય; (૩) આ વર્તમાનપત્ર વાંચનારાઓને તે વાંચવા બદલ ગુન્હેગાર ગણી, કોઈપણ પ્રકારનો કાયદેમર વિધિ કર્યા વિના પકડી પકડીને અપાયેલ કારાગાર નિવાસનો પ્રસાદ; (૪) પાટવીકુંવર શાહમદાદ શેરજીમાખાનનું અકાલ અવમાન; (૫) વેરાવળ બંદર પરત્વે કોઈક પ્રકારની રાજકીય યોજના સંબંધે કરાયેલ પ્રવૃત્તિ, (૬) કાઠિયાવાડ આગગાડી માત્ર મંજૂર વહીવટ ચલાવાતી હતી તેને ટેકાણે જે તે રાજ્યની આગગાડીનો વહીવટ જે તે રાજ્ય કરે એવું ધોરણ દાખલ કરાવાયા પરત્વે પ્રવાસ, (૭) અને નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને, બ્રિટિશ સરકારે બક્ષેલ છ. સી. એન. આર્થના ખેતાબને અંગે ગોઠવાયેલ ઉત્તમ; અને આટલા કામો સિવાય બીજું એક પણ મહત્વવાળું કામ આ બેગ સાહેબના વારામાં થયું હોય તો તે અમારા જાણુવામાં આવેલ નથી. વિગેરત ખેડ કરાવે એવી હકીકત આ દીવાનજીના વારામાં એ બનેલી છે કે, જુનાગઢ રાજ્યના ન્યાયખાતામાં તથા પોલિસ ખાતામાં ખટપટી અને બેચેનતા બની બેઠેલ નવાબ સાહેબના તેમજ શાહમદાદના હજુરીઓથી, પામવાનોથી તેમજ કેટલાક રાજાશ્રિય મનાયેલા મહેલો અમલદારોથી કરાતી રહેલ કમરોને તથા કાયદા કાનુનીને કોરાણે મુગવી પોતાનું ધારુ કરાવી લેવા માટે જે તે ખાતાના અમલદારો ઉપર થતા રહેલ દબાણને કાત ચિતે સાખી વેવાનું જત આ દીવાન માહેબે શક્તિ ધરી ગંખીને પ્રગળીડનને હોતગિત કરેલ; અને તેના પશ્ચિમી કલ્યાણુરાયજી જેવા હજુર-અમલત-મજામદને રાજનામું આપીને નોકરીનો ત્યાગ કરેલા પડેલું પણ હતો. અગ્રજન આ માથે અમારે કહેવું

જોઈએ કે, કલ્યાણુરાય બક્ષી રાજન, મું આપી છુટા થાય એ વાત બેગ સાહેબને બહુ રચ્તી ન હતી પરંતુ કલ્યાણુરાયજી અને બેગ સાહેબ એ બે શ્રેષ્ઠાધિકારીઓની રજીટ અગર તો મનઃમુશ્કિત એક બીજાથી ઘણી બિન કોટીની હતી. * જ્યાં સુધી પોતાની જાનને કાંઈ નુકસાન કે અડચણ ન થાય ત્યાં સુધી બીજાઓને ચનાં સુખદુઃખને તથા એ રસ્તે રાજ્યનો કારોબાર દીસો ખડા, ભવિષ્યમાં શું થશે એવી કલ્પનાને અતિશય મહોટું રૂપ ન આપવું એવો સિદ્ધાંત બેગ સાહેબનો હતો અને કલ્યાણુરાયજી એ મિધ્યાંતને અમાન્ય ગણી રહેલા હતા, અને તેથીજ તેમણે રાજ્ય સેવામાંથી મુક્તિ માગી લીધેલી હતી. મુસદ્દો વચ્ચે ઘણીવાર એટલો સક્ષમ તકાવત રહેલો હોય કે, સામાન્યતઃ- સ્થુળ દષ્ટિએ જોનારના જાણવામાં તે આવી શકતો તથા અને તે કોઈ વિરલ પ્રમંજેજ, જેવું હોય તેવું હોઈ એ નિયમ પ્રમાણે પ્રકટ થઈ આવે છે. બેગ સાહેબ અને કલ્યાણુરાયજી એ એ વચ્ચે આ પ્રમાણે જે મૌલિક સ્વભાવ બેઠે હતો તેને પરિણામે જ કલ્યાણુરાયજીએ રાજ્ય સેવામાંથી ખસી નીસરવાડું અને બેગ સાહેબે તેમાં છુડયા રહેવાનું પર્મદ કરેલું હતું. એટલુંજ આપણે આ પ્રસંગે કહેશું. મનસખ કે, પુરુષોત્તમરાયજીએ મહા પરશ્વત્રમ વેડીને રાજ્યના ન્યાયખાતાને તથા પોલીસખાતાને સર્વથા સ્વતંત્ર અને શુદ્ધ બનાવી દીધેલ તે પૂનઃ પરાધીન તથા મક્કિન બની જવા પામેલાં, અને તેમ તે થઈ ગયલાં તેવું માન બેગ સાહેબના પુર્વનિર્દિષ્ટ નીતિસુત્રને લીધે તેમને જ આપી શકાય તેમ છે. વધારે આશ્ચર્યકારક ઘટના તો એ છે કે, જે બ્રિટિશ સંસ્કારની 'કાઠીયાવાડ એજન્સી' પુરુષોત્તમરાયજીને હાથે કમેકમે અને દ્રઢતા પુર્વક પરિશોધિત થતી જતી શાસન વ્યવસ્થામાં પણ અધિકાધિક સુધારા કરાવવાને માટે વતોણા વારે ગળ્યના કાપનારી મંડળને દબાવ્યાં કરતી-રહેત હતી તે જ 'એજન્સી' આ બેગ સાહેબના વારામાં ઉદ્ભવેલી તથા પોતાની રહેલી અસ્તવ્યસ્તતા કે અસામકતાને સુવ્યવસ્થા માની રીતે તટસ્થભાવે વર્તી રહેવામાં પોતાના સાર્વભૌમ કર્તવ્યની દ્રવિશી સમજ રહેલી હતી ! ખરેખર, રાજદ્વારીય સમસ્યાઓ અદમ્ય જ હોય છે, અને તેમની પૂર્તિ દેવળ દીર્ઘ દરખનાવાળા જ કરી શકે છે.

* જુઓ- ગ. રા. કલ્યાણુરાય જોશીબાઈ બક્ષીનું " જીવન જ્ઞાન " પાન, ૧૮૨ ૬૫૨-૫૩.

ઉપર પ્રમાણે અમારાથી કરાયેલ વિવેચના કોઈ અમારા પાકને અચ્ચિત્તર કે અત્યુક્તિ રૂપે કદાચિત લાગશે. પરંતુ અમે જે કહેલું છે તે અક્ષરશઃ ખરું છે, અને તે તેવું જ છે એ ખતાવી દેવા સારૂ અમે તે સમયના સંબંધના સર ન્યાયાધીશ પારસી ગૃહસ્થ ડોસાભાઈ ખરશેજી ગાંધી, ખી. એ. એલ. એલ. ખી જેવા અતિવિનીત તથા સત્વનિષ્ઠ સંબંધુર પોતાના ન્યાયને લગતા કામમાં ચતી રહેલ કબજો પરત્વે બેગ સાહેબ તેમજ હજુર-અદાલત-સભાસદ બક્ષી કેલ્યાણરાયજી પાસે વારંવાર દોડી જઈને જે અનેક ફર્યાદો કરેલી છે અને જેની નોંધ તેમણે પોતાની રાજનિશીમાં રાખેલી છે તે અમે આ નીચે લોક સમક્ષ મુકી દેવાનું ઉચિત ધારેલું છે. આ પ્રકારની નોંધ એ સર ન્યાયાધીશ પોતાની જવાબદારીમાંથી બચી શકાય તેવા હેતુથી તથા પોતાની ન્યાયપરાયણ વૃત્તિને સંતોષવાના ઉદ્દેશથી લખેલી હોય એમ સમજી શકાય છે. એ નોંધ, એ સર ન્યાયાધીશના અકાલ દેહાંત પછી તેમનાં વિધવા પત્નીએ મુબંધમાં કાયદેસર વિધિ કરીને પુરુષોત્તમરાયજીને તેમને તેમની સામેના કામે ઉપકારક થાય એટલા માટે સોંપી દીધેલી હતી. આ નોંધને ઉપયોગ પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાના તરફથી કરાયેલ અર્જ તથા વિવાદ લેખોમાં છુટથી કરેલો હોઈ તે જુનાગઢ સંબંધના તેમજ બ્રિટિશ સરકારના હક્કરે પણ તે નોંધ અસ્તિત્વ ધરાવી રહેલ પણ છે. આ ઇતિહાસ પાત્ર નોંધ આ પ્રમાણે છે.—

“તા. ૯-૧-૧૯૦૬-કાળીદામ સૌભાગ્યદેના કામની આંક ૧૯/૧૨ વાળા પરંતુરુથ ફેજદારી વિવાદની સુનાવણી પૂરી થઈ ત્યારે સુમારે દશ વાગે (હજુરી) મામદ પતંજીઓ અદાલતમાં આવ્યો અને તેણે કહ્યું—‘મકાનો હું સંબંધને સોંપી દેવા ધારું છું’ તો મને પાંચ છ કિલોસની મુલત આપવા મહેલ્યાની કરો.’ મેં તેને સમજાવ્યું આપી કે, ‘તમારી દલીલ ગમે તે હોય, પરંતુ મકાનોને ફેસલા સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, અને સુનાવણી પૂરી થઈ ગઈ છે તેથી હવે આ કામમાં (ખીલુ) કાંઈ થઈ શકે નહિ.’ (એમ કહીને) તેને રજા આપેલી હતી. x x x x”

“તા. ૨૨-૧-૦૬—પહેલાં જુા, નવાળા માહેબે, માળીઆમાં ઉપરિચિત થયેલ

ઘોર (માર્ધા બદલ) ના મુકદ્દમાને, એક તહીમતનાર પરત્વે દાખી દેવાનો દુકમ કરેલો હતો. આજ સાંજે ખીજા તહીમતદારની બાબતમાં પણ એવો જ દુકમ આવેલો છે. માટે વિચારીને વર્તવું જોઈશે.”

“તા. ૨૨-મે-૦૬—કપર કહેવાયલી બાબતમાં કલ્યાણરાય બક્ષીની સલાહ મેં લીધેલી. તેણે કહી દીધેલું કે, મારે રા. છોટાલાલ બક્ષીને મળવું અને દીવાન સાહેબને પણ (આ બાબત) જણાવવી.”

“તા. ૭-૭-૦૬—જુલાઈની ચોથી તારીખે અહમદ ડાંગરો દીવાન-દફતરમાંથી એક લખાણ લઈ અનંતરાયવાળી એક દળાર કોરી સાથે આવેલો અને આજ મામદ પતંગીઓ (હજુરી) એ કોરી તેને મોખી દેવા માટે અને તે લેવાની ના પાડે તો સરકાર ખાલમા કરી દેવા બદલ એક લિખિત દુકમ લેતો આવેલો. ‘આ તો અન્યાય કર્યાનું મજાલ’ એમ મામદને કહેવામાં આવેલું, ત્યારે તેણે કહ્યું— ‘અનંતરાયને જોલાવા પછી મને જોલાવજો.’ મેં અનંતરાયને સુચના મોખી છે.”

“તા. ૧૯-૭-૦૬—(એક હજુરીઓ) મહમદખાન હસ્તાક્તો નોંધર, અબ્દુર રહેમાન અદાલતમાં આવ્યો અને રેવાશંકરવાળા મુકદ્દમાના મળધમા કલ્કે કે-તમારે તેની દીકરીને સોંપી દેવા દુકમ કરવો જોઈએ, નહીંતર બાકુબાઈ બેરિસ્ટર એ મળધમા નવાબ માહેમ પાસે ફરિયાદ કરશે. મેં જવાબ આપ્યો કે— ‘હું અન્યાય કરી શકું તોમ નથી, ફાયદાથી જે થશે તે કરાશે.’”

“તા. ૨૦-૭-૦૬—દીવાન માહેમ રામકોરથી પાઠા આવ્યા. આગમણી આવતાનો વખત થયો ને પટેલા રા. છોટાલાલ બક્ષીએ કલ્કે-એ છોટાની રેવાશંકરને લવાયે કેમ ન થયી

જોઈએ ? ' મેં નવાબ આપ્પો-ફોજદારી કામમાં કાંઈ થઈ શકે નહિ. ' XXXX "

"તા. ૨૪-૮-૦૬- ધણા દિવસો સુધી મેં રાજનિશીમાં કાંઈ નોંધેલું ન હતું XXX પરંતુ પરિસ્થિતિ જોતાં રાજનિશીમાં નોંધ રાખવી એ મને જરૂરું લાગે છે. એટલા માટે હું ફરીથી રાજનિશી લખવાનું શરૂ કરું છું. "

"મને શુક્રેસરે દીવાન સાહેબે ખુદે પોતાને બંગલે મને ખામુખાં કહ્યું- 'નવાબ સાહેબ તમારા વિષે ઘણો હલકો અભિપ્રાય ધરાવે છે ' ગઈ કાલે દીવાની મુનમદ રા. અમૃતલાલ અદલતમાં મારી પાસે આવેલા અને તેમણે મને આ પ્રમાણે હજી ત જાહેર કરેલી હતી, કસ્તુર માલણ અને જમનાદાસે હાજર થઈને દીવાની મુકદ્દમા આંક ૧૨૦/૫૮ અંગે આંક ૪/૧૦ વાળા કામની બજાવણી મુદ્દવી રાખવા અર્જ કરેલી છે. હુકમનામાની બજાવણી મોકલ રાખવી એવું નવાબ સાહેબનું ફરમાન છે, એમ જમનાદાસ વકીલે મુનસફને કહેલું હતું. આ ઉપરથી મુનસફ દીવાન સાહેબ પામે ગયા હતા. દીવાન સાહેબે તેને કહ્યું- 'મહિપ્રત્યાદ અગર એવા કોઈ બીજા માણસ આરક્ત નવાબ સાહેબના મુખ-હુકમો આવે તો તમારે તેમનો અમલ કરવો. ' મુનમદે કહ્યું- 'કાંતો આપનો ખુદનો અગર તો નવાબ સાહેબનો લખેલ હુકમ હોવો જ જોઈએ, અને ન્યાયની બાબતમાં મુખ-હુકમ ચાલી શકે નહિ. ' એ પછી દીવાન સાહેબે જમનાદાસને કહ્યું- 'મુનમદના નામથી નવાબ સાહેબને કહેજો કે વિશ્વાસ-પાત્ર લોકો આરક્ત હુકમ મોકલવાનું રાખે. ' દીવાની મુનમદ મારી પાસે આવ્યા અને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. આ બાબતની મેં નોંધ લીધેલી છે. મુનસફને મેં (આ પ્રમાણે) સલાહ આપી- 'આવી બાબતોમાં અર્ધ-મરદારી નિવેદન મોકલવું એ વધારે સારું છે, અને જો વિશ્વસનીય

માણસો માગત મુખ-હુમ આવે તો ફરતે તેના નેધે રાખવી જોઈએ અને એક અર્ધ-સગ્રામી નિવેદનથી મને તમારે ખબર આપવી.’

“(કેટલાંક ઘરો ઉપર જાગવણી થતી ત્યારે) એ ઘરો નવાજ સાહેબની માલીકીનાં છે એમ જાહેર કરીને ધણાંય હુકમનામાંઓની જાગવણી બંધ રખાવાય છે. આ જાગત તરફ પણ દીવાન સાહેબે જીલકુલ ‘ખ્યાન દીપ્ત’ નથી, અને (એ મંબંધી) પત્ર વ્યવહાર અમરદુબાઈ તરફ મોકલી દેવાય છે. નવાજ સાહેબના પાસવાનો તહોમતદારો કે સાશીઓ દ્વારા તોપણ અદાલતમાં હાજર થતા નથી, અને દીવાન સાહેબ આ જાગતમાં કોઈપણ પ્રકારનો શાસન મંબંધ રક્ષક હુકમ કાઢવાને સમર્થ નથી. નવાજ સાહેબ લોકોનાં ખાતગી (માલીકીનાં) ઘરોના ખોરા ધણી થઈ ખેસે છે. તેઓ (દીવાન સાહેબ) આ તમારો સંઘર્ષ જોઈ રહ્યા છે. કસવાયલ પાયરીઓ ઉપર કારકૂનો કામ કરી રહે છે, છતાં નવાજ સાહેબની આશા વિના “જાગેશમાં” તેમની મંજૂરી આપવાની તેઓ ના પાડે છે. આવી સ્થિતિમાં બપિખ્ય માટે સારી આશા ખાંધી શકાતી નથી. જિનામાં ચપક્ષ ખૂનવાળા મુઝામમાં (સંકેતવાચક) બાવને દસ વર્ષ કેહની સજા થઈ તે કારણે નવાજ સાહેબ નાખુશ થયેલા છે. બાલાગામમાં એક માણસને ધમ્મ કરાવાથી તે મરી ગયો છે. આ જાગતે આરોપીને એક ખાત કેહની સજા થમલી છે તેથી નવાજ સાહેબ નારાજ થયેલા છે. વળી એ ઉપરાંત છોડવડી (ગામ)ના કામમાં પુરાવાને અભાવે દાખા પટેલને છોડી મૂકેલ તેટલા રાફ ગયે વર્ષે મને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાનો હતો. હજી પણ એ કામ નવાજ સાહેબના મનમાં રમી રહેતું છે. તેમાં વળી રામજી સાહેબ સંબંધી (વિરદમાં) કામ ઉપરિચિત થઈ આવેલું છે. એ કામમાં મુખ્ય સાક્ષી વજર સાહેબ છે જે વાત બદલ આપતી

નથી. આ કામ જો મારી પાસે આવશે અને પુરાવો બીલકુલ નહિ હોય, તો હું ફાંસલામાં મૂકાઈશ. વળી જે પુરુષના વાસમાં મને રાજ્યમાં નોકર સખવામાં આવેલ છે તે મારા સમક્ષ એક આરોપી તરીકે આવે આ દેખાવ મારા મનને કેટલો કટંગો થાય. આવી સ્થિતિ થાય તેના કસ્ટાં લાંબી રત્ન ઉપર જીતરીને ખસી નીસરવું એ જગમ માર્ગ છે, અને હું એ સંબંધેજ વિચાર કર્યા કરું છું. તક મળતાં રત્ન માટે હું દીવાનને વાત કરીશ."

"તા. ૨૬-૮-૦૬- સાંજે દીવાન-દફતરે (હું) ગયો. રાપજી માટે નિયોજનાર તપાસપંચ (કમિશન ઓફ રાપજી) ના ઉપયોગ માટે અંગ્રેજી કાયદામાંથી મેં એક ખરડો દીવાન સાહેબને લખાવ્યો. માણેકલાલભાઈ* પાસે તેનું ભાષાંતર કરાવવા તેણે (મને) કહ્યું. હું માણેકલાલભાઈ પાસે ગયો અને તેમને (મેં) તે ખરડો અને અંગ્રેજી કાયદો આપ્યો."

'તા. ૨૭-૮-૦૬- મેં એ ખરડો સુધાર્યો અને સાદું લખ્યો."

'તા. ૨૮-૮-૦૬- ઉપર ખતાવેલ કામ છપાવવામાં (મેં) ભાગ લીધો."

'તા. ૩૦-૮-૦૬- પૂર્વોક્ત કાર્ય પૂરું થયું છે."

"તા. ૧-૯-૦૬- દીવાન સાહેબના કબાઈથી પૂર્વનિર્દિષ્ટ ફેતિની એક નકલ (મેં) મિ. મુનસીને મોકલી આપી."

"તા. ૨-૯-૦૬- એ ખરડામાં વધારે ફેરાર (કરાયો)."

"તા. ૪-૯-૦૬- પૂર્વનિર્દિષ્ટ ખરડામાં વળી પાછો ફેરાર (કરાયો)."

"તા. ૫-૯-૦૬- નોંધવા જેવું કામ નથી. મિ. વાડીઆને એક કાગળ લખ્યો."

* જૂનાગઢના નામર ગૃહસ્થ, રાજ્યના એક અમલદાર અને ખરડી હોટાલાલ-જના સાહેબ.

‘તા. ૭-૬-૦૬- દીવાન સાહેબને મળવા માટે હું તેમને બંગલે ગયો; તે પહેલાં હું નાના સાહેબ (ઓપાલદાસ) ને પણ મળ્યો. હું ધણી દિવસથી તેની પાસે ગયો ન હતો અને તેથી તેને અપમાન જેવું ન લાગે તેથી હું તેની પાસે ગયો. હું ઇચ્છા પૂર્વક તેમની પાસે જતો ન હતો; કામથી એ મને તપાસખંચ [કમિશન] પરત્વે પૂછે જ. પણ એ શુદ્ધસ્થનો સ્વભાવ એવો છે કે, તે પૂછ્યા વિના રહી શક્યા નહિ. તેણે કહ્યું- “કમિશન નિયુક્ત થયું છે અને તમે પોતે ત્યાં મિ. શ્યામ મહમદ તેમાં સભ્યો છો. દીવાન સાહેબ આ મુકદ્દમો [અદાલતવાને માટે] આમલ રાખે છે. તેઓ જે આ કામ કરી રહ્યા છે. તે સાચું નથી. તમારી પોતાની અને મુનસીની સામે રાયજી વાંધો ઉઠાવી શકશે.’ આ મનસખની વાત તેમણે કરવા માંડેલી. આથી મારા મનમાં ધણો ઉદ્દેગ-ફોબ થઈ આવેલો છે અને મારે ત્યાં જવું જોઈતું ન હતું એમ સમજી હું પસ્તાયો. મેં હા સિવાય કશો જવાબ આપેલો નથી. પછી હું દીવાન સાહેબને મળવા ગયો.”

‘તા. ૮-૬-૦૬- એક ખાસ ગાડી (સ્પેશીયલ રેલ્વે ટ્રેક્ટ) એ મિ. વાડીઆ (બેરિસ્ટર, આજે ઉપડયા. ગઈ કાલે બપોરે તેઓ આવ્યા હતા.”

‘તા. ૯-૬-૦૬- ખરડો પૂરો થયો છે. (તે કપર) સદી (મુકદ્દમામાં આવી છે.)

‘તા. ૧૦-૬-૦૬- સૂચનાપત્રો કાઢ્યાં, હજારો સંબંધમાં અનુકુળ-લાભકારક જવાબ ન મળ્યો.”

‘તા. ૨૧-૬-૦૬- દીવાન સાહેબ મુંબઈ ગયા.”

‘તા. ૨-૧૦-૦૬- દીવાન સાહેબ પાછા આવ્યા.”

* આ સર ન્યાયાધીશના કચનની પુષ્ટિમાં કલ્યાણરાય જેઠાલાઈ બંદીતું જીવન પ્રનાંત ” પાન. ૧૭૮-૧૮૦

“તા. ૩-૧૦-૦૬- દીવાન સાહેબને હું કચેરીમાં મળ્યો. પ્રાંત સાહેબે (પોલિટિકલ એજન્ટ) ચોટા ખુનના કામ બાબતે એક સખત પત્ર દીવાન સાહેબને લખેલો અને તેમને મહોંએ પણ પાત કરેલી, આ ઉપરથી દીવાન સાહેબે મને કહું શબ્દોથી ઠણકા આપ્યો. મેં જવાબમાં જણાવ્યું કે- ‘ન્યાયની અદાલતો પોલિસ ઉપર આધાર રાખે છે, અને જ્યાં પોલિસ નિર્બળ હોય છે ત્યાં [અમે] નિરૂપાય [છીએ]’ વધારે કાંઈ કહેવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ. જે સમયથી પોલિસ-ખાતું શાહજાદા [પાટવી કુંવર શેરજીભાખાનજી] ની દબરેખ નીચે સોંપવામાં આવેલ છે તે સમયથી ફાજદારો સુપરિટેન્ડેન્ટ તથા મુનસફની દરકાર રાખતા નથી. માળીઆ મુનસફ ફાજદારને તેની પોતાની ફરજ સારી રીતે અદા કરવાની ફરજ પાડી તેને પરિણામે થયેલ કડવાશને કારણે તેની (મુનસફની) બદલી કરી નંખાયેલી છે. આવા સંયોગમાં ન્યાયની અદાલતો શું કરી શકે? દીવાન સાહેબે આપેલ મુચના પ્રમાણે હવે પછીથી પોલિસના દોષો તેમને વિદિત કરવામાં આવશે. તેઓ [આ બાબતે] કેટલું કરે છે તે જોવાશે.’

ઉપર પ્રમાણે રાન્યના સર ન્યાયાધીશે ન્યાય બાધક મયોગોને લગતી કશું કયા મંદેપમાં પણ દખ્તાતો આપીને આલેખી છે. મનવજ કે, તા. ૮-૭-૦૬ને રોજ દીવાન બહેચંદ્રાસજી વિદાય થયા પછી પણ દીવાન બેગ બહેચંદ્રા વારામાં સોડા આપું રહેલા; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે પ્રકારનો મદારોગ ન્યાય ખાતાને ઘેરતો જતો હતો તેને અટકાવવું કામ દીવાન સાહેબે નવાજ સાહેબને મળીને અગર નેઓથી આગળ ચાચી દફતર ખૂટી તેમને સાચી સલાહ આપી કરવાતું હતું. પરંતુ નવાજ સાહેબને સાચી સલાહ આપતા જતાં તેમને નાખૂજ થવાનો પ્રયત્ન આવે તો પોતાના હિતમાં એ નાખૂટી આગ્રય રૂપ યદ્ય પડે એવી કોઈ બીજી બેગ સાહેબને લાગતી હો તેથી તેઓ પુરોક્ત પ્રકારનાં નિર્દોષે નિગારી શકે એવું કહેવું પણ

ભરતા ન હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ ન્યાયખાત ના અમનદારે સીધે સીધા નવામ સાહેબ માથે અથગ્રાહ પડે એવી નનાહ તેમને આપવાને તેઓ ચૂંતા પણ ન હતા । પુર્વે અવતરિત રાજનિર્દીના ફેટલાક ફરતાઓ અમારા આ કથનને પ્રતિપોષક થાય-તેરા છે આમ હોઈને નિરપાય જની બેરેલા સર ન્યાયાધીશ તેમજ મુન્શફે દીવાનજી પાસે કેવળ પોતાના રાજ્ય રીતે મળ્યું રહેના અને જેમ ચાલતું હતું તેમ જતા દેવાની નીતિને પકડી રહેવા પણ હતા । પરંતુ મલ્હાધુનયજી કે જેમણે પોતાની આ રાજ્યની પહેલીવારની નોકરીમા ધણા સારા દલાડા જોયલા તેમણે આ તેમની બીજી વારની નોકરી અંગે અનુભવવા પડતા વિપરીત, પ્રશ્નપીડક તથા ભવિષ્યમા રાજ્યને હાનિ કારક નીવડે એવો ભય દાખવનારા સયોગોને કીધે જે અકળામણ થતી હતી તેનો પારો પ્રતિભિ એટલો વધતો અપતો કે તેમને શક્ય તેટલી ઉતાવળે રાજ્યની નોકરીમાથી મુક્ત થઈ જવાના વિચારે ઘેરી લીધેલા હતા. પરંતુ તેમની પ્રકૃતિ એવી હતી કે, તેમના મનમા ઘોળાઈ રહેલ આશ્વતોનો તામ એકદમ કાઢી લઈ શકે નહિ બીજી તરફ તેઓ ખુદ કોઈપણ પ્રકારની અતિશયતાના પાકા ફૂલમન હતા તેમ વળી સામાન્યતઃ માનવ સંભાવમા રહેલ સ્વાર્થ સાધક દુર્મંસતાને અમુક હદ સુધી ક્ષંતિય ગણવી પડે એવું પણ તેમનું માનવું હતું. આવી તેમની બેનોદશા હોવાથી તેઓ કો પિણ્ય પગલું ભર્યા પહેલા પોતાની આત્મવક્ષતાને આધારે અંબીરતા પુર્વક શક્ય તેટલું બેનોમંથન કર્યા પછી જ પોતાના પેટની વાત કોઈક જ કને કોઈક જ વાર અને તે પણ ખડ્ગમા માથે શબ્દોમા યથા પ્રમગ કરવા જોડણી પોતાના મનને મોકલ્યું મૂંઝા હતા આવી તેમની પ્રકૃતિનો અનુભવ અમને પ્રથમ કદિ પણ થયેલો નહિ, અને વળી તેઓજ બીજવારજ આગમન જુનાગઢમા રિફરેલા મામલ વાળા સમયમા થયેલુ એટલે એમની અને અમારી વચ્ચે અર્પચિતતાને પરિણામે અમે એમની વિશ્વ યોડક પણ પૂર્વમંદ ધરાવી -હેન હતા પરંતુ દેવયોગે ઈ સ ૧૯૦૮ એટલે કે વિ સં. ૧૯૬૪ના માધ અગમા એક ગબીર રિપવ પડેલે તેમની અને અમારી વચ્ચે રાજમેટ મુકામે ત્યાના નગરમેઠ મગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ બુચની હાજગીમા જે વાતચીત થયેલી તેને છેક અ તે વ્યારે આ કલ્યાણરાજ્યએ પોતાની સંભાલિદ સચમિનનાની ઉપરવટ ધઇને પણ, “ જુનાગઢની પ્રજા અત્યારે દળાઈ નહેવી છે, હતા ત્યાના અબણુ દેમની પડે ત્યાના બણુનાઓ મુગે મ્હોએ બધુ માખી હેન છે અને છાતી ચલાવીને તેમાંના કોઈ કાઈ બોલના લખતા પણ નથી એ જોઇને મને ઘણેજ ખેદ થાય છે.”

બગેરે શબ્દોમાં જે લક્ષ્યારો કાઢી બતાવેલા હતા ત્યારે, અમને તેમની સાચી પ્રકૃતિ સમજાવણી હતી અને તેને પરિણામે અમારો એમની બણી જે થોડો ઘણો અસહભાવ હતો તે ઓસરી જંબા પામેલો હતો; એટલું જ નહિ પરંતુ હવે આ કલ્પ ભુરાયજીનો જુનાગઢ રાજ્ય સાથેનો જુનો સ્વંય સર્વથા તૂટી પડવાની અણીએ જઈ પહોંચેલો છે એવું પણ અમને તે સમયે જણાઈ આવેલું હતું અને એ પ્રમાણે અમારા મનમાં જગી આવેલ વિચારને અમે એ જ વર્ષના ડીસેમ્બર માસમાં એમણે આપેલ નોકરીના શરૂનામા રૂપે દર્શિત થયેલો દેખી શકેલા હતા. આ શરૂનામું એમણે દીવાન બેગ સાહેબ સમક્ષ જ્યારે રજુ કરેલ ત્યારે આ દીવાન સાહેબ એ સ્વીકારવા કે સ્વીકારાવવાને એકદમ તૈયાર દેખાવેલા નહિ, અને તેમણે કલ્યાણરાયજીને પોતાને કોઈ નુકસાન કે અડચણ નહીં છતાં, * “ખીજાને થતા સુખદુઃખને” તથા એ રસ્તે રાજ્ય કારોબાર દીલો પડતાં ભવિષ્યમાં શું થશે તેની કલ્પનાને” નમે “અતિશય મોટું સ્વરૂપ” આપો છો, “તે એક જાતની નબળાઈ છે”— એવા શબ્દો સંભળાવીને રાજ્યમાં રહેવાને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરેલો પણ ખરો. પરંતુ એક વાર કોઈપણ બાબત પરત્વે નિશ્ચય કર્યા પછી તેને અનુવર્તી રહેવાની વાતે કલ્યાણરાયજી હંમેશાં આગ્રહી જ રહેતા, એટલે તેમણે રાજ્યની નોકરીને તિલાંજલિ આપી દીધેલ હતી. ખેર, પરંતુ પૂર્વે દર્શેખિત અવતરણ ચિહ્નવાળા શબ્દો બેગ સાહેબની ભાવના તથા રાજનીતિને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટતા આપનારા છે એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી. રાજ્યની પ્રજા પીડાતી હોય તો તે પોતાનું ફાડી લે, પરંતુ દીવાન જેવા જવાબદાર રાજપુરે પોતાને નુકસાન થવાના ચોમને ઉપસ્થિત થવા ન દેવો એ તેનું કર્તવ્ય છે, એવી કોઈ મમજ બેગ સાહેબની હોય એવું પૂર્વનિર્દિષ્ટ તેમના કથનનો માર છે એમ હરકોઈ કહી શકે. વસ્તુતઃ આ બેગ સાહેબ દીવાનજીના વારામાં રાજ્યનું શાસનતંત્ર અધિગ્રાધિક શુદ્ધ તથા નિયમબદ્ધ થતું જેવાની આશા પ્રજાજનોએ ગમેલી હોય તેને ઠોકણે ન્યાય તથા પોલિસ—એ બે લોક કલ્યાણકર ખાતાંઓને અગ્રયરિત રાજવંશજોનાં ભક્ષ્ય જની રહેવાનો વારો આવેલ એ એક ખેલ્લનક તથા આશ્ચર્યકર નીતિ રહસ્ય ગણાશેજ. મહા-પરિશ્રમ વેડીને પોતાના વડીલ જેવા હરિમગજાઈ દીવાનને યોગ્ય પણ નારાજ

* આ વાક્યમાંના અવતરણ ચિહ્નવાળા શબ્દો કલ્યાણરાય સિખિત તા. ૨૮-૧૧-૦૮ વાળા પત્રમાંથી લીધેલા છે.

કરીને, રાજકુટુંબ માથે સંબંધ ધરાવનાગણોનો દોષ મૂકી લઇને, “દુઃખારનાં” બધાંય અંગોને આ બેય સોમહિત સ્વધિક્ષુષ્ય ખાનાના કામમાં દરમ્યાનગીરી કરતાં અટકાવી દેતાં ઉદ્ભવેલ અપ્રીતિ કે વૈરવૃત્તિના બોક્તા બની અને છેવટમાં બ્રિટિશ મરકારની રાજ્યના આંતર પહીનટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને આગ્રહ એવી રાજનીતિની ગતિને સ્તંભિત કરી દીધાને પરિણામે તેમના ગાયનો ભોગ બનીને રાયજી સાહેબે જે ન્યાય તંત્રને સ્વાર્ગસંપૂર્ણ, સ્વતંત્ર, મુલ્યુવરિયત, સ્વાધીન ગતિદ અને પરિશુદ્ધ બનાવી દીધેલ ને ન્યાય તંત્રને આ ભેગ સાહેબના શૈક્ષણિકારકાળમાં વીખાઈપીખાઈ જવાનો વારો આવ્યો એ હકીકત એટલી તો અક્ષતલ્ય છે કે, ઇતિહાસને પાને તેના સખ્દચિત્રને કુસ્તિન રૂપમાં દેખાડ્યા વિના રહી શકાય નહિ જ.

પરંતુ ભેગ સાહેબે રાજ્યના સામનતંત્રને ભાંગીને બૂકો થઇ જવાની સ્થિતિએ પહોંચી જવાની બાબતે જે શુદ્ધિપૂર્વક ઉદ્દેશીનતા કે જડતા બતાવેલી છે તેનો બચાવ આપણે બીજી એક રાજદ્વારીય દૃષ્ટિથી કરી શકીએ. આ બચાવનામું એટલે પોતાના એક વારના મિત્ર પુરોહિતમરાયજીને છૂંદી નાંખવા માટે તેમણે ગપાડેકું મહારાજ્ય કાપ્યું. એમના આમર્થ્યનું માપ તથા મૂલ્યાંકન એ મહારાજ્યની મિદિ ઉપરથી જ નીકળી શકે તેમ હતું, અને એ મહારાજ્યને પાંચ જનારવા કરતાં રાજ્યમાં ગમે તેટલી અગત્યતા આપી જાય તો પછી તે અગત્યતા બ્રિટિશ રાજદ્વારીય ખાતાની આખે સુગત્યતા દેખાવાની છે એવી તેમને ખાતરી હશે તેથી જ નેમણે સોંકાપચાહની અવગણ કરવાનું ઉચિત ધારેલું હશે એવી કલ્પના આપણે કરી શકીએ ખરા. જો આપણે તેમના મમતમાં થયેલ મહેટા મહેટાં કામોનો યોગ્ય ધણી મિત્તા પૂર્વક મમાસાયના કરી લેશું.

(૧) રાયજી સાહેબ સામે કપટ પ્રત્યેક, તેમના ઉપર લદાયેલ તહેામત અને તે પદત્વે કરાયેલ અપહામગત્તક અને પ્રહમન રૂપનો નિર્ણય:—(મર) ગીરગં અગામ અહીં ભેગની દીવાનગીરી તો રાયજી સાહેબ ઉપર કપટ પ્રત્યેકી લગાવેલ તહેામત માટે સારંહના બંદે દેશીય ગાંધોના અને આગળ વધીને એટલીએ તો મુજર્જવાળા બ્રિટિશ મમતના ઇનિદાનમાં એક અને એક અમર કથાનું સ્થાન ભોગવી રહેશે. ભેગ સાહેબ જેવા બ્રિટિશ અમલદારની હુકમવાળા દીવાન ન જે ન, રિવિયન: તેમની મરદારી ને રાયજીસાહેબના વિદેશીઓને પ્રખ્ત હા ન હેન અને જે વ્યવસ્થાથી અને વળ વાપરને તેમણે એ મહારાજદ્વારીય નર્મને પાર કાપારી આપેલું ન હેન, તો પુરોહિતગ-

રાયજીના શત્રુઓના મનની મનમાંજ મરી જત એ નિઃસંશય વાત છે. રાયજી સાહેબ ઉપર બનાવટી તહેમત મૂકી તેમને જમીન દોસ્ત કરી દેવા માટે તેમના વિરોધીઓએ દીવાન બહેચરદાસના વારામાંજ ફાકટ ફાંફાં મારેલાં હતાં અને તેમાં જો કે અદલાંજો તેઓ સફળ થયેલ હતા છતાં તેમની મુગદ પૂર્ણાંજે બર આવી શકેલી નહિ એમ પૂર્વનિર્દિષ્ટ ચેજનિશીમાંની તા. ૭-૯-૦૬ વાળી નોંધ ઉપરથી સમજી શકાય છે. રાયજી સાહેબ ઉપર લખવાને તૈયાર કરાતો મુકદ્દમો ચલાવરાવવાને બહેચરદાસજી તૈયાર નહિ હોય એ કારણે તેમને દીવાનગીરી છોડવી પડેલી હોય તો તે અસંભવિત વાત નથી. બેગ સાહેબનાં પગલાં જૂનાગઢમાં થયેલાં તે જાણે કે રાયજી સાહેબ સામે ફાજદારી મુકદ્દમો જિમ્મો કરી તેમને છૂંદી નાંખવા માટેજ થયેલાં હોય એમ એ નવા દીવાન સાહેબના આગમન સાથેજ ગતિમાં મૂકાઈ ગયેલ પુરુષોત્તમરાયજી વિરુદ્ધના કામ અંગે થઈ રહેલ દોડધામ તથા વ્યવસ્થાના રૂપ ઉપરથી સહજ સમજાઈ આવે છે. રાયજી સાહેબે સ્વેચ્છા અનાકમણીય શામન વ્યવસ્થાને તોડી પાડવા, કહેવાતા અને દીર્ઘકાળથી ચવાતા રહેલ નાગર બળને નષ્ટ કરવા તથા બવિખ્યામાં રહેતે રહેતે સોળ્યને પરદેશીય મુસલમાન કાપંબારીઓને હાથે શુદ્ધ મુસલમાની રંગ ચલાવરાવી દેવાના પ્રયોજનથીજ રાયજી સાહેબ સામે કપટ-પ્રબંધ રચાયેલ હોય અને એ કપટ પ્રબંધ સફળ કરવા પછીથી રાયજી સાહેબને ગજદારીય હક્કતા વાપરીને પુનઃ નિર્દોષ દગવવાની કોઈ યોજના કોઈ તરફથી ન કરાઈ હોય એમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણકે ગજદારી યંત્રનાં ચક્ર ચલ્યાં ને ચલ્યાં બંને રીતે ફેરવી ફેરવાવી શકાય છે. બેગ સાહેબને તો અમે આ પ્રહમન-નાટ્ય પ્રયોગમાં કેવળ એક વ્યવસ્થાપક સૂત્રધાર રૂપે ગણીએ છીએ. આ કપટ પ્રબંધ રચવામાં જે ગૃહસ્થોએ ભાગ લીધેલ હતો તેમને બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. પહેલા વર્ગમાં તેમના એટલે કે રાયજી સાહેબ ઉપર વેર લેનારાઓ જેવા કે, (૧) હોરમસજી એદમજી વાડીઆ બેરિસ્ટર, (૨) બેગ સાહેબના જુના મિત્ર અને “એમ્બ્રસી”ની હુકમાળાં ગુલામ મહમદ મુનસી, બેરિસ્ટર, અને (૩) જૂનાગઢના વતની લલાણા જમનાદાસ વીરજી વકીલ, બીજા વર્ગમાં પુરુષોત્તમરાયજીનો તેજ; હોય કરી તેમના વિરોધી બનેલ જેવા કે, જક્કી છોટાલાલ અને તેમના બાળેજ માણેકલાલ ધારણજી નાણાવટી ઉપગંત બીજા યોગદાતા તેમના નાના મહેલો નાગર ગૃહસ્થોને આપણે ઝોહરી શક્તીએ છીએ. નાગરોએ નાગરોને કાપ્યાની વાત દાખ નથી નથી. દતિદાસ તે વાતનાં ઉદાહરણો આપી શકે તેમ છેજ. પૂર્વોક્ત બે પ્રકારનાં મંડળો પૈકી પહેલાનાં હોરમસજી વાડીઆ બેરિસ્ટરની વકીલાત કરવાની સનદ સર

શીરોગ્રસાદ મહેતાના અધિકારકાળમાં રદ કરાયેલ હતી તે કારણે તેમનો રેત્ન પુરો-
 તમરાયજી ઉપર તેમણે ફલવેસો હતો; ખીજા વેરી ગુલામમહંમદ મુનસીને નવાબ
 સાહેબે ખુદે, સ્થાનિક મુમલખાનોની તરફેણ કરીને ખાસ હુકમથી રાજ્યની નોકરી-
 માંથી કમી કરેલા હતા એટલે તેઓ પણ આ ક્યાબીરના અકારણ શત્રુ બની રહેલા
 હતા; અને ત્રીજા કલાણા ગૃહસ્થ જમનાદાસ વીજીની ફેટલીક અથોમ વર્તાવુંકેને
 તેમની ધીજા વર્ગના વજીલની જે સનંદ હતી તે આ ચરિતનિરૂપના વારામાં
 રદ કરવામાં આવેલ તેથી તથા તેના એક બાઇ નામે પગ્માનંદને દુક્ખજી
 નામના એક ગણિયા ગૃહસ્થના થયેલ ખૂનના કામમાં ખૂની કરાવીને હાંસી
 દેવામાં આવેલી એટલે તે જમનાદાસ પણ તે બદલ રામજી સાહેબ વિરુદ્ધ જીતે
 વેર વાળવાને તત્પર થયેલો હતો. ખીજા વર્ગના વિરોધીઓ બહી ઊઠાલાસ
 તથા તેમના બાણેજ માણેકલાલ ધારણજી, ઇ. સ. ૧૮૬૫માં પંડિત સ્વામજી
 કૃષ્ણવર્માએ રામજી સાહેબ વગેરે સામે જે ખટપટ જામી કરેલ તેમાં
 સામેલ થયેલા હતા; પરંતુ તેમાં સ્વામજીબાઈનો પરાજય થયેલો એટલે આ
 મામા-બાણેજને હનારા બનીને આ ચરિતનિરૂપ આગળ નીચું નોંધ રહેવું
 પડ્યું હતું. આ બધાએ બેળા બળાને કપટ પ્રત્યેક વચેત્વ પ્રકારે કરેલો હતો,
 અને બેગ સાહેબે ગમે તો કોઈ બાબત પ્રેરણાને લીધે અગર તો રામજી સાહેબે
 તેમને જૂલકાળમાં દીવાનખીરી અપાવેલી નહિ તેથી થઈ આવેલ રાયને કારણે
 અગર તો મુખ્ય સરકારના હેતુને સફળ કરવાને માટે આ પુરોતમરાયજી
 સામેના કામે મોડા બંધેલો હતો ! આ મુદ્દાના પરિણામે નવાબોની પ્રતિષ્ઠાને
 તથા રાજ્યને જે હાનિ પહોંચાડેલી છે તે એવી અને એટલી છે કે, બાબી રાજ-
 કર્તાઓના ઇતિહાસમાં, દીવાન અમરજીના વર્ણની કથાની પહે, ચિરકાલ પર્વત
 અવિરમરણીય રહેવાની જ.

જેને આજે પૂર્વોક્ત કપટવંતનાં ચક્રોપચક્રોનું ચોક્કસ વર્ણન કર્યું.
 એમ સાહેબની ક્ષેત્રી-દીવાન કારણેને જેનાસય ગણ્યું થયે તેમ છે. આપણે આ
 જવનકયાના પુર્વાર્ધમાં પાન ૧૮૬ ઉપર શરૂ થતા ૧૧૨માં વાંચી ગયા છીએ
 તેમ, નવાબ સાહેબ રમુલખાનજીને રાજ્યના કાર્યભારી મોડેલે ગળ્યાપિહારનો
 સ્વતંત્ર વપરોગ કરીને, આગલા નિષ્ક્રમ નવાબ બહાદુરખાનજીના સંભવિત
 વનશપિહારીઓમાંથી પસંદ કરીને તખ્તનશીન કરી દીધેલા એ દર્શાવેલ.
 ાલિયાવાના એ સમયના “પ્રેસિડેન્સ એન્ડ” મિ. (સર) આલ્મ્ જાલિયરને
 કૃપિત કરી દીધેલા હતા, માન્ય કે ખાલી પાત્રી ગળ્યાદી ઉપર જે મોડે

બેસાડે હોય તેની વરણી બિટિશ સરકારથીજ કરી શકાય એવું તેમનું માનવું હતું; ન્યારે રાજ્યના આંતર સ્વાતંત્ર્યનું હિમાયતી જૂનાગઢનું કાર્યભારીમંડળ એ પ્રકારની વરણી કરવાનો હક રાજ્યના કાર્યભારીમંડળ, અમીર ઉમરાવો તથા પ્રજાગોળોનો છે એમ પૂર્વકાળથી માનવું રહેલું હતું. આ એક મહોટો મતભેદ હતો, એટલે કુપિત થયેલ બિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટે સ્તુલખ્યાનજીને નવાજ તરીકે કબૂલ ન રાખીને તેમની વિરૂદ્ધ મુબરક અરકારમાં લખાણો મોકલવા માંડેલાં હતાં અને તેમણે રાજ્યના તે સમયના દીવાન હરિદાસજીને બિટિશ સરકાર તરફથી ગળ્ય વહીવટદાર તરીકે નિયુક્ત કરી દીધે તે રાજ્ય દ્રવ્યને સંભાળી લેવાને હુકમ મોકલી આપેલો હતો, અને હરિદાસજીએ એ સર્વોપરિ આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યકોશ વગેરે પોતાના કબજામાં લઈ પણ લીધેલ. આને પરિણામે જૂનાગઢ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળ અને “એન્સી” એ બે પક્ષો વચ્ચે એક મહોટો રાજદ્વારીય વિમર્શ ઉપસ્થિત થયેલો અને રાજદ્વારીય પરિસ્થિતિ એટલી તો સૂક્ષ્મ બની ગયેલી કે, આકે ઉપરનો પિંડ છેવટે કેવા રૂપમાં જીતશે તે પરત્વે રાજ્યપક્ષે કશું આપી શકે તેમ ન હતું. આવા અપરિહાય સંયોગમાં આપણી આ કથાના નાયક પુરષોત્તમરાયજીને પોતાની પૂર્વજપરંપરાગત રાજ્યભક્તિનું અવલંબન કરીને તેને સાથે કરી બતાવવી પડેજ, અને તેથી તેમણે આખીય પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્માવલોકન કરીને ઉપસ્થિત થયેલ મામલાને પહોંચી વળવા માટે બીડું ઝડપેલું હતું; અને તે કામમાં અધિક અનુકૂળતા મળે એટલા માટે તે સમયના વિખ્યાત એરિસ્ટર બદરદીન તૈયબજીની મદદ પણ યાચી લીધેલી હતી. દરમ્યાન વઝીર બહાદુરીનબાદ નેવા વયોદ્ધ અને રાજ્યક્રાંતિનાં પરિણામોના અનુભવી રાજપુરુષને આત્મરક્ષા કરવા માટે ઉપાય યોજતાં રહેવાની આવશ્યકતા સમગ્ર એ સ્વભાવિક વાત હતી, અને તેથી તેમણે, સમય પ્રવાહ વિચારીને પોતાની રોકડ મિલકતને અંગ્રેજ સરકારની ચલણ ચિઠીઓ ‘કરંસી નોટસ’ના રૂપમાં ફેરવી નાંખી પોતાના દ્રવ્યને સુગ્રાહ્ય બનાવી લેવા સાથે તજવીજ કરવા માંડેલી. વઝીર સાહેબે આ છ૦ સ૦ ૧૮૯૨ના એપ્રિલ માસમાં રાજ્યની ટંકશાળ મારફત રૂ. ૨,૫૦૦૦૦ બે લાખ પચાસ હજારની ચલણ ચિઠીઓ ખરીદેલી હતી અને તે ખરીદવા માટે તેમણે પુર્વોક્ત રકમ પોતાના ધરમાંથી રાજ્યની ટંકશાળને આપી તેને એપડે પોતાને નામે જમે કરાવેલ પણ હતી પરંતુ એ રૂપિયા અઢી લાખ ઉપરાંત તેમણે રૂ. ૧,૫૩,૦૦૦ એક લાખ ત્રેપન હજાર ની બીજી ચલણ ચિઠીઓ ખરીદવાનું ધારેલું, અને તેથી તેમણે તે રકમ

રાયજી સાહેબના 'દુરમન બની રહેલા હતા તેમને પોતાની કુમકે બોલાવેલ પણ હતા. કોઈપણ અમલપને સત્ત્વ કરાવતું હોય તો એ અસત્યના ટેકામાં પૂર્ણ' સત્યાભાસાત્મક અસત્યો જિભાં કરવાની જરૂર પડેજ. પુરુષોત્તમરાયજી સામે જે કામ ચલાવવાનું હતું તે કામે "બ્રિટિશ એક્ટ ૩૭, ઇ. સ. ૧૮૫૦" નો ઉપયોગ કરવાનો હતો. પરંતુ એ કાયદાનો સંપ્ત: ઉપયોગ કરવાથી પુરુષોત્તમરાયજીને પોતાનો ખ્યાલ કરવાંની જારીઓ જિરાડી રહેતી હતી, એટલે એ જારીઓ બંધ કરી દેવી એ કામ પહેલું કરી લેવાની જરૂર હતી; અને એ કામ એમ સાહેબે, રાજ્યના નર્ન્યાયાધીશનો પૂર્વે અવતારિત રાજનિથી કહી આપે છે તેમ, એ સર ન્યાયાધીશ ખુદની, શુભામંત્રમંત્ર મુનસીની તંથા હોદ્દામંત્રણ વાડીઓની મદદથી પાર જિતારી 'લીધેલું' પણ ખરું. મતલબ કે, પૂર્વેકત બ્રિટિશ કાયદો તો અમલ આદારમાં છટાચંપાધક ન થતાં રાયજી સાહેબને ઉપકારક અને તેવો હોવાથી તેની કલમોમાં આ વિરોધી મંડળે પોતાના હેતુને અરાખર સફળ કમવે એવા ફેરફારો પુન:પુન: કરી કસવીને, તંજો કે એ કાયદો જૂનાગઢ રાજ્યે રચેલો હોય એવા પ્રકારનું રૂપ તેને આપી દીધેલું, અને તેને આધારે કામ ચલાવવાનો નિર્ધાર કરી દીધેલો હતો. રાજ્યના કાયદા સાર્વ-લૌકિક ઉપયોગની દિષ્ટિથી જ ધડાપ છે. કોઈપણ રાજ્યે કોઈ એક જ વ્યક્તિને નગરમાં રાખી તે એકને જ લાલુ પાડવા માટે કાયદો થડી કાઢ્યો હોય એવું કાયદાના ઇતિહાસમાં દેખાતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં શીખત બીસ ગંગોધર તિલક સામે ચલાવાયેલ ફોજદારી મુકદ્દમાનો ફેસલો તેમની વિરૂદ્ધ કરવામાં ખુબજની વચ્ચે અદાલતના ન્યાયાધીશ સર જલ્દોન રટ્ટીએ હોદ્દાસ્થની રાજ-દોહને લગતી કલમના રાજ્યે ને વિકૃત કરી તેના વિસ્તરણને આધારે તિલક મહારાજને સજા કરેલી હતી; પણ એ સજા કરાવવાના હેતુથી બ્રિટિશ સરકારે એ કામ ચલાવવાની આગળી સાજો એ સમયની પ્રચલિત કલમમાં કરી ફેરફાર ન કરીને પોતાના હેતુને ઢાંકી રાખેલો હતો, અને તેથી સરકારની બદ દાનત અમાઉથી જિરાડી પડેલી નહિ. પરંતુ એમ સાહેબે રાયજી સાહેબ જેવી એક જ વ્યક્તિને જમીન દોસ્ત કરવા સાથે જ એક વિશિષ્ટ આદારનો કાયદો થડી ધડાવી કાઢેલો તે માત્ર તાર્ત્તલિક ઉપયોગનો હતો એટલે એ એક જ કદાચિતે એમની બદદાનત સિંધ થઈ ચલા વિના રહેતી નથી આમ પ્રાથમિક બુનિયાદ ચાર્ટ ગવર્ની એટલે પછી આ પ્રહમન નાટકનો પડદો ઉપડ્યો જોઈએ તે ઉપડેલો હતો. પરંતુ એ પડદો ઉપડે ત્યારે પહેલા પ્રવેશમાં કોઈકે પણ રંગ બુનિ ઉપર બેલાવાના વસ્તુનું બીજરોપણ કરવું પ્રડેજ. એ બીજરોપણ

કરવાને હકકર જમનાદાસ વીરજી વડીલને તૈયાર રખાયલ હતા. પરંતુ એ તો
હતા નવાખને નામે કામ કરનારા વડીલ । એ કંઈ મફત જેવે ખરા । એને
મહેનતાણું તો મળતું જ નોંધ્યું । મુનસી સુલામ મહંમદ તથા હોન્મમજી
વાડીઆ જેવા બેરિસ્ટર્સ આ કામે આવી આવીને રાજ્યની પરોણાગત
ઉપરાંત મહેનતાણું પામવા જેટલા ભાગ્યશાળી બને તો પછી ' ધરજી મુઘી
દાળ બરાબર' ગણાઈ રહીને આ જમનાદાસે પણ પોતાનું હિત સાધી કેમ ન મેલું
મહોટાં તથાપિ ખોટાં તેમજ ગોરાબાવાળાં કામે છોટા દરજ્જાના માણસોને
મહોટા કરી દેખાડ્યા વિના તેમને હાથે કરાવી ચકાસ નહિ, એટલે જે હકકર
જમનાદાસની ખીજ વર્ગના વડીલ તરીકેની જે સનંદ રાખજી સાહેબના વાજ
માં સર ન્યાયાધીશે રદ કરેલી હતી તે સનંદ તેને ફરીથી આપવાનું વ્યાજખી
ગણાધને તે અપાયલ હત તો કદાચિત તે પાત બહુ અનુચિત ન ગણાત.
પરંતુ એ ખીજ વર્ગની સનંદ તેને આપવાને બદલે તેને પહેલા વર્ગના
વડીલની સનંદની બક્ષીસ આપીને રાખજી સાહેબ વિરુદ્ધ બેઠા થવાને લલચા-
વેલો એ હકીકત રાજ્યના એ સમયના કાર્યભારી મંડળને ઓછી કક્ષાંતિ
કરનારી ગણાશે નહિ. આ પ્રમાણે બેગ સાહેબની દાનનંતિથી જમનાદાસ
બ્રહ્મચરિત બનેલ ત્યારે તેણે પ્રથમ પ્રવેશમાં દેખાવાનું કપ્પુ ન કરી દીધેલું અને
તેને પરિણામે નાટકનો આરંભ પણ થઈ ચુકેલો । તા. ૨૨-૭-૧૯૦૬ ને
રાજ આ જમનાદાસ પામે જૂનાગઢના ફોજદારી મૂનમદ સમક્ષ એક ફરિયાદ
દાખલ કરવામાં આવેલી અને તેમાં એવું લખાવવામાં આવેલ કે તા. ૨૧-
૧-૯૨થી તા. ૨૩-૧-૯૨ સુધીના ગાળામાં પુરોતમરાયજી રાજ્યમાંથી શ.
એક લાખ ત્રેપત હજાર ઉપાડી જઈને હજમ કરી ગયા છે એટલે તે સંબંધે
તપાસ થવી જોઈએ. વળી તેણે તે ફરિયાદ અજર દ્વારા, પુરોતમરાયજીના
ભાઈ તસિંદ્રપ્રમાદ માલા કે જેણે પુરોતમ વર્ષમાં મુંબઈમાં વેપાર કરતા હતા
અને જેમની પેઢી પાછળથી બંધ પડેલી હતી તેમના યોગ્ય જપ્તીમાં લેવા
વવા માટે પણ માગણી કરેલી હતી. આ અજર સ્વીકારતાં પહેલાં ફોજદારી
મુનમદે જે અવલ તપાસ કરવી જોઈએ તે ન કરતાં તે તેની માગણીને વિના
વિચારે કપ્પુ રાખી તત્કાલ જપ્તી હુકમ કાઢેલો પણ હતો । યોગ્ય જપ્તીમાં
લેવા માટે વસ્તુના જપ્તીગરે તસિંદ્રપ્રમાદને ઘેર જવું જોઈતું હતું તેને બદલે
જપ્તીગરે કોઈ શુદ્ધ વ્યક્તિના ઉપદેશથી ત્રેસદને તસિંદ્રપ્રમાદને ઘેર ન જતાં
રોડિસિયા પુરોતમરાયજીને અનિષ્ટા બંગ કરવાના ઇરાદાથી તેમને ઘેર ગયલાં
યોગ્યઓ તસિંદ્રપ્રમાદની પેઢીનાં હતા એટલે તે તસિંદ્રપ્રમાદને ઘેર દોલ

એવું સહજ મનાય, તેને બદલે એ ચોપડાઓ પુરુષોત્તમરાયજીના ઘરમાં છે એવી કલ્પના એ ફોજદારી મુનમદને કેમ આવી હશે તે એક અનુમાનનો વિષય થઈ પડે છે. જખ્તી પુરુષોત્તમરાયજીને ઘેર ગયલ છે એવા સમાચાર નસિંહપ્રસાદને મળતાં તેમણે ત્યાં પહોંચી જઈને પોલિસ અમલદારને જણાવી દીધેલું કે ચોપડા રાજકોટ રખાયલ હોય ત્યાંથી મેળવી શકશે માટે અહીં જખ્તી કરવાનું બંધ રાખવું જોઈએ. આ પ્રમાણે થયેલું ત્યારે જખ્તીનું કામ મોકુફ રાખી બધી હકીકત દીવાન સાહેબ આગળ મુકાઈ હતી ! અન્યાય દેવની સ્થાપના આ પ્રમાણે થયેલ અને ઉદ્ભવસ્થાનો પહેલો ઉભરો પણ આમજ પ્રકટ થયેલો ! દીવાન બેગ સાહેબે ન્યાયની અદાલતના કામમાં હસ્તક્ષેપ કરી એવું ઠગવું કે, તસિંહપ્રસાદે પોલિસ અમલદાર સાથે રાજકોટ જઈને ચોપડા મેળવવા અને સોંપી દેવા. એ પ્રમાણે ચોપડા જુનાગઢ આણાપલા અને સ્વ. નાનાંલાલ જુધરજી શુક્લ જેવા સુચસ્તિ તથા નિર્ભય નાગર બ્રાહ્મણ વકીલને સાથે રાખીને તસિંહપ્રસાદે એ ચોપડા દીવાનજી આગળ રજૂ કરી દીધેલા પણ હતાં અને તેમ કરવામાં તેમને કોઈ વાંધો પણ ન હતો. આમ થયેલું એટલે દીવાનજીએ એ ચોપડા ફોજદારી મુનમદને સોંપવા સુચના કરેલી અને એ મુજબ જ્યારે એ ચોપડા ફોજદારી મુનમદને સોંપાએલા ત્યારે તે મુનમદે તે પોલિસને હવાલે કરી દીધા હતા. આ ચોપડાઓ રાજ્ય તરફથી તસિંહપ્રસાદને કે રાયજીસાહેબને પાછા અપાવલ નહિ તેમ તેમાંથી આવસ્થક ઉતારા પણ રાયજીસાહેબના વકીલને લેવા દેવામાં આવેલ પણ નહિ ! આમ રાજ્યના દીવાન મીરજી અખાસ અલી બેગે તથા તેમના કલા પ્રમાણે તેમજ ન્યાયખાતાના ધોરણ અનુસાર પોતાના ઉપરિ-ન્યાયાધીશને પૂછવાનું પડ્યું મૂકી ફોજદારી મુનમદે કાયદા કાનૂનને ઠોકર મારી, સામાન્યતઃ દરેલા શિષ્ટાચારનો ભંગ કરીને રાયજી સાહેબ જેવા મૂઢચૂનના ગૌવની લેશ માત્ર પણ દરકાર ન રાખતાં તેમને બિવિધમા કગનાર ઘોર અન્યાયનું જે અમંગલાચરણ કરી બતાવેલું છે તે તે સમયના રાજ્યના નોકરોના વિષ્ટ માનસનો તેમજ તેમની અનાગરિસ્તાનો ખ્યાલ કરવામાં આપણને આત્મારે પણ ઉપકારક થઈ પડશે.

આમ બ્રિટિશ સરકારના એક બાહોશ તથા વિધાયકાત્ર અમલદાર બેગ સાહેબને શુભ હોતે જે એક મહા રાજ્યસેવા ? સવાની હતી તેનું ખાત મુદ્દત થય ગયેલું એટલે, રાયજી સાહેબ સામે ફરિયાદ કરનાર જમનાદાસ વીરજીએ,

‘પોલિસ ખરાબર કામ કરતી નથી’ એવું જણાવું જનાવીને પોતાના તરફથી
 નોંધાવાયેલ ફર્માદ સાચી એમી ક્ષીલ્લી; અને તે સાથે ત્રાટકું હત્ય બચ્ચાઈ
 પણ ગયલું । ખોટી ફર્માદ કર્યાની જવાબદારીમાંથી તછટકી જવાને માટે આવું
 પ્રગલ્ભ જરવાની વાત જમનાદાસ જેવા પહેલા વર્ગના વકીલની સનદની
 ખૂફીસ પામેલ પ્રાકો વકીલ કેમ ચુકે ? । પોલિસના કામ પરત્વે જમનાદાસે
 કરેલ આક્ષેપ સંબંધે બેગ સાહેબે કે મુનમહે કે પોલિસ ખાતાના અધિકારી
 કોઈ પણ ચોગ્ય પ્રગલ્ભ તેવા આક્ષેપક વકીલ સામે બરેલું હોય એમ જણી
 શકાયું નથી. તથાપિ અમે કહીએ છીએ કે રાયજ સાહેબના વિરોધી મંડળને
 એક ખાતમીદાર હોજો કરવાની જરૂર હતી તે આ જમનાદાસે પુરી કરી આપેલી
 એટલે પછી એ ખાતમીદારને ખસી નીકળવા જોઈતી મોકળાશ આપવી એ એ
 વિરોધી મંડળનો વિશિષ્ટ ધર્મ હતો । આ પ્રમાણે રાજ્યને જે જોઈતું હતું
 તે જમનાદાસ તરફથી મળી ગયલું એટલે રાજ્યનો રથ ગતિમાં મુકાઈ જવા
 પામેલો આ વખતે રાયજ સાહેબે બેગ સાહેબને તા. ૨૬-૭-૧૯૦૬ વાળી
 એક અરજ મોકલીને, ગુમ થયેલ કહેવાયેલ નાણાં રાજ્યનાં હતા કે નહિ તે
 હકીકત રાજ્યમાં રખાયેલ ચોપડા જોઈ તપાસી નિશ્ચિત કરવા તેમજ તે નાણાં
 વકીર સાહેબનાં ખાનગી હતાં કે નહિ તે બાબત વકીર સાહેબને પૂછી નક્કી
 કરવાની વિનંતિ કરેલી પરંતુ બેગ સાહેબે તેનો સિખિત જવાબ દેવાની કૃપા ન
 કરતાં રાયજ સાહેબના વકીલ સ્વ. નાનાલાલ શાહને બોલાવીને સિખિત નહિ, પણ
 સ્વમુખે રાયજ સાહેબને એવો સંદેશ મોકલાવેલો કે, તેમજે રજુ કરેલ ચોપડા
 તથા પત્રો ઉપરાંત બીજા કોઈ પ્રગલ્ભ, એ નાણાં વકીર સાહેબનાં હતાં અને તે
 તેમને પાછાં સોંપાઈ ગયેલાં છે એવું જાણવાયેલ હોય તો તે તેમજે રજુ કરવો
 જોઈએ. રા. નાનાલાલે એવો સંદેશ રાયજ સાહેબને લખી મોકલેલો એટલે
 રાયજ સાહેબે તા. ૧૦-૮-૦૬ વાળી એક બીજી અરજથી બેગ સાહેબને, બીજા પુરાવો
 આપી શકાય તેમ છે, પણ જે સંદેશ વકીલ નાનાલાલને લખાવેલો છે તે
 ખરાબર એવું જાણવા માટે આપે તે નીચે સહી કરવી જોઈએ એવી
 મતવચનની વિનંતિ કરેલી હતી. પરંતુ એ વિનંતિનો કોઈ પણ જવાબ બેગ
 સાહેબે આપેલો નથી. ખરી વાત તો એવી હતી કે, રાજ્યનાં નાણાં
 ગુમ થયેલાં ન હતાં એટલે રાજ્યના ચોપડા જેવા તપાસવા એ વ્યર્થ
 હતું, અને વકીર જહાંગીરભાઈને પૂછીને, એ નાણાં એમનાં
 ખાનગી હતાં કે નહિ એ બાબતની ખરાબ કૃપા જતાં ઉપરિચિત
 કાયદા પ્રાપ્તે પડી જાગે તેવો ભય રહેતો હતો. રાયજ સાહેબના વિરોધી

મંડળે તો એમજ કામ કરવાનું હતું અને તે એ કે રાજ્યનાં નાણાં ગુમ થયાં છે એવું કહી લેવું અને કલ્પનાને આધારે પુરુષોત્તમરાયજીને શું-હેંગાર કરાવી તેમને છુટી લઇ તેમની પ્રતિષ્ઠાને તોડી પાડી તેમને ફરીથી જુનાગઢમાં પગ મૂકવાનો વેશ પણ અવકાશ ન રહે એવું કરી દેવું. આવી આ શત્રુ સંધની મનોરથા હતી એટલે કોઈ પણ પ્રકારે બંધનધારક થઈ પડે તેવો લિખિત જવાબ રાયજી સાહેબને ન જ આપવાનો તેણે નિર્ધાર કરેલ હતો ।

કપર પ્રમાણે સર્વાલ જવાબ થયેલા તે વખતે રાયજી સાહેબ રાજકોટમાં સ્થિર થઈને રહેતા હતા. આમ હોઈને, અપરાધીને પેરહંમાંથી પકડવાના કાયદાનો લાભ લઈને રાયજી સાહેબને રાજકોટમાંથી પકડીને જુનાગઢમાં લાવી મૂકવા એવા ઇગદાને સફળ કર્યાં માટે રાજ્ય તરફથી કોઈ ગોઠવણ થતી હશે તેનો ગંધ રાયજી સાહેબને મળી ગયો, એટલે તેમણે રાજ્યની એ પ્રકારની બાઈને લંધી પાડવાને, રાજકોટના એક વકીલ સ્વં હંવલુલાલ ઘોડાને પોતાની મારે રાખીને અચબૂચ રાજકોટ છોડી દઈને મુંબઈ ખેટનો આશ્રય લાઈ કરી લીધેલો હતો. આ પ્રમાણે જુનાગઢ રાજ્યની ધંધા, એમને જુનાગઢ લાવીને જે પ્રકારના ફાલ તેમના કરવાની હશે તે અદલિત થતાં એ રાજ્યને ફક્ત મુકદ્દમો ચલાવીને સંતુષ્ટ રહેવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો પડેલો હતો. રાયજી સાહેબ પકડાયા હોત તો તેમના ફાલ જે કે આ જમાનામાં દીવાન અમરજી જેવા-કદાપિ ન થાત, તો પણ એમને બને તેટલો નાસ આપવાના તથા તેમની આખર પાડવાના પ્રયાસો અચૂક થાત એ પરત્વે શંકા લેવાય તેમ નથી. એ સમય એવો હતો કે, ગયજી સાહેબને કોઈ નહિ તોપણ કાચા કામના એક કેદીની સ્થિતિમાં રહેવું તો પડતજ; માત્ર કે એ વખતે ભારે ગુમને કોઈ જમીન તેમને મળી શકત નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યકોષને લઈને કોઈપણ શહેરી તેમનો જમીન ચગની લિખિત બતાવી શકત પણ નહિ. એટલે રાયજી સાહેબે મુંબઈ ખેટનું શરણ લીધેલું તે એક તેમની મલોચિત અગમચેતીની સચક દર્શકત જ છે. આમ રાજ્યની બાઈ લીખાઈ ગયલી ત્યારે પછી મુકદ્દમો તેમની એરહાજરીમાં અને તેમના તરફથી કોઈપણ વકીલ ખેરીસ્ટને હાજર થવા દીધા વિના જ ચલાવવો એમ એમ માટેને નિર્ણય કરેલો. પરંતુ આ મુકદ્દમો અચૂક કોઈ મોટી તથા અનિર્ણય લોક ચચાનો નિયમ થઈ પડે એવું એમ માહેમનું માનનું થયું હશે, એટલે તેમણે પૂર પડેલાં લોક નેટની પાત્ર આપવાનો પ્રયામ કરેલો હતો. મુંબઈના અગ્રગણ્ય

દૈનિક વર્તમાન પત્ર “ધ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં” આ મુકદ્દમાનો આદિથી અંત સુધીનો જતાંત રોજબરોજ પ્રકટ થતો રહે એટલા માટે આ દીવાનજીએ એ વધનદાર પત્રના એક ખાસ જતાંત લેખકને જૂનાગઢમાં સંન્યધરણા તરીકે બોલાવી રાખેલ, અને બીજી તરફ આ મુકદ્દમા સમાપ્ત થતાં જે લોક-ચર્ચા ઉપરિથત થઈ આવે તેનો જતાંત બ્રિટિશ સરકારના જાણવામાં ન આવી શકે એટલા સાર તેમણે, અમે જાણી શક્યા છીએ તે પ્રમાણે, મુંબઈ સરકારની “ઓરિયન્ટલ ટ્રાસ્ટેટર” ક્વેરીની “વર્તમાનપત્ર-ચાખા (પ્રેસ-રીપોર્ટ ગ્રેય)” તરફથી દર અઠવાડીએ, વર્તમાન પત્રોમાં આવતી મહત્વવાળી હકીકતની સમાસોચનાની એક નિવેદન પોથી પ્રકાર સમક્ષ મૂકાતી હતી તેમાં આ રાયજી સાહેબવાળા કામ પરત્વે જે લોકચર્ચા જાગે તેને સ્થાન ન આપવાનો બદોબસત પથ કરેલો હતો ! આ પ્રકારનો બદોબસત, એ દીવાનજી પોતાની સાગવગથી કરી શકેલા, અને અમે જાણીએ છીએ તેમ, એ બદોબસતને દક્ષિત કરનાર ઇસમની આ બેગ સાહેબે પાછળથી કદર પણ કરેલી હતી ! પરંતુ આ વિષયે અમે અધિક વિસ્તૃત વિવેચના કરવા ઇચ્છતા નથી એટલે હવે અમે મૂળ વિષયને ફરીથી હાથ ઉપર લઈએ છીએ.

ઉપર પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી તા. ૯-૯-૦૬ ને રાજ દીવાન બેગસાહેબે પુરોતમરાયજી સાથે મુકદ્દમા ચલાવવા માટે હુકમ પ્રસિધ્ધ કરેલો, આ હુકમ પ્રમાણે જે તપાસ પંચ નિયુક્ત કરવામાં આવેલ તેમાં ન્યાયાધીશો તરીકે ગુલામ મંદમદ મુનસી અને ડેસાબાઈ ખરસેદજી ગાંધીને તથા માણેકલાલ ધારણજી નાણાવટીને કમચારી (સેક્રેટરી) તરીકે નિયોજવામાં આવેલા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કામ ચલાવવાને માટે રાજ્ય તરફથી હોદ્દામંજી વાડીવા બેરિસ્ટર ની નીમણૂક પણ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે નિયુક્ત થયેલ મુદ્દસેામાંથી એક ડેસાબાઈ ગાંધીને બાદ રાખીને કહીએતો બેગ સાહેબે એક એવું તો દેવ-વિષધરમંડળ બુધ્ધિપૂર્વક સ્વેચ્છે તેના બરખામાંથી પુરોતમરાયજી સહીસલામત મુક્ત થઈ શકે જ નહિ. આ તપાસપંચની નિયુક્તિ સાથે રાયજીસાહેબે તા. ૧૮-૯-૦૬ ને રાજ તારથી અને તા. ૫-૧૦-૦૬ વાળી મંત્રીચિત્રચાહે તૈવાર કરેલ અર્જથી ગુલામમંદમદ મુનસી તથા માણેકલાલ પુરતો તેમની ચકુતાનાં કાસો જતાવતો વાંધો ઉઠાવેલો, એટલે રા. ગુલામમંદમદ પોતાની નીમણૂકનું રાજનામું આપી દીધું અને માણેકલાલને, તા. ૧૦-૧૦-૦૬ના અરસામાં જૂનાગઢમાં આવી રહેનાર ‘એન’ ટ્રુ ધ ગવર્નરની’

તથા સોરઠ પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટની પદદાસ્ત કરવાને કામે બદલી નાંખવામાં આવેલ હતા, અને એ પ્રમાણે ખાલી પડેલ એ જગ્યાએ અનુક્રમે મિ. ૧૦ ૧૦ ૦૦ ગ્રાફર, એમ. એ. ૦, ૧૦ ૧૦ ૦૦ પી. ૦, ગેરિસ્ટર-એટ-લો અને મિ. મહમદઅમીન રૂકીલ પી. એ, ગેરિસ્ટર-એટ-લો કે જેમને બેગ સાહેબે જ રાજ્યસેવામાં પ્રવેશ કરાવેલો હતો તેમને નિયોજવામાં આવેલા. આ પ્રમાણે આ તપાસપંચલું રૂ. ૫૬૪ થૂકું ત્યારે તા. ૮-૧૦-૦૬ ને રોજથી આ મુકદ્દમાને ગતિમાં ચૂકવામાં આવેલો હતો. આ પ્રસંગે જે એક વિચિત્ર તથા કોઈક પ્રકારનો વહેમ હતો તે એવી પટના થંપલી તે એ કે, કાઠિયાવાડના એજન્ટ-ડુ-ધ-ગવર્નર તથા સોરઠ પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટ; એ બે બ્રિટિશ સરકારના સમદારીય પ્રતિનિધિઓ જૂનાગઢમાં મુકામ નાંખીને રહેલા હતા અને તેમણે આતિથ્ય કરવાનું કામ માણેલાલને જ સોંપાયું હતું. રામજી સાહેબ સામેનો આ મુકદ્દમા વિલક્ષણ કોટીને હતો અને તે ચાલતો હોય ત્યારે પૂર્વોક્ત કોટીના બ્રિટિશ અમલદારે જૂનાગઢમાં મુકામ નાંખીને રહે એ ખીના લોકોને નાનાવિધ તકો કરવાની તક આપે તેવી હતી. આ મુકદ્દમાનું પ્રકટ કરાયું રૂ. ૫૬૪ તો એક સમસ્યા જેવું હતું, કારણ કે ગુમ થયેલ કહેવાયેલ નાણાં રામજી સાહેબને ક્યે માર્ગે અને શા કારણે પ્રાપ્ત થયેલાં તે વાત અધિકારમાંજ દ્વારથી હોઈ તેની પૂર્તિ ચવાની બાકીમાં રખાયેલી હતી. અને એ પાદપૂર્તિ તો આ મુકદ્દમા રૂ. ૫૬૪ મહાકાવ્ય રચનારા મહા-કવિઓની કલ્પનાજ કરી શકે તેમ હતું, એટલે એ પાદપૂર્તિ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જરૂરત પ્રમાણે વિશ્લેષણ જનવાને પૂર્વોક્ત બ્રિટિશ અમલદારે અગાડી આવી બેઠેલા હોય તો તે વાતને અસંબંધિત ગણી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે બધી રચના થઈ ગયા પછી તા. ૮-૧૦-૦૬ ને દિવસેથી મુકદ્દમા ચાલતો થઈ ગયો. રાજ્યે જાપાની કાંડે પ્રસંગિચિત તથા કાય-સાધક નવા કાયદા પ્રમાણે પુરુષોત્તમતત્ત્વને ન તો વડીલ કે ન તો પ્રતિનિધિ મારફત પોતાનો બચાવ કરવાની છૂટ અપાયેલી કે ન તો અપાયેલ કે એઓ ખુદ હાજર થાય તો તેમની સ્વતંત્રતાની રક્ષા પરચે અપ્રતિબદ્ધ ખાતરી. ખતલખેડે, સર શીરોત્તરાહે ધોર પ્રતિનિધિ અર્ગમાં ગુમ થયેલ કહેવાયેલ નાણાં સંબંધે જે બધી ખરી હોઈત લખ્યાને નવાજ સાહેબ તરફ મોકલેલી તે નવા એક પછી એક મોકલાયેલ તારો હારા કેલ તમામ પ્રમાણે, બહુજ આગળ કુશળતા રાખેલી પંડે નિષ્પણ નિષ્કેસા. સાંભળવું હોય તો જ કોઈ સાંભળે ને ? હોરમસજ વાડીમાં નેચા ગેરિસ્ટર પોતાના આરંભક બાપણમાં, વડીર બદલે દીનજીનાં સાક્ષી રૂ. ૫૬

જોલાવવાની જરૂર નથી એમ જણાવીને તેમજ નામ મદાના (મટીરી-
 અલ) સાક્ષીઓની નામાવલિમાંથી બાદ રખાવેલું હતું. મુમયથેય કહેવાય
 નાણાં મારા પોતાના ખાનગી હતાં એમ રહેને બહાદુરબાઈ કહીને તે
 પુરોતમગણ સામેના આખોય મુકમો કડકસુસ ઢળીપરે ઝીવી બાંતિ આ
 કશળ બેરિસ્ટરને લાગતી હતી તેથી તેમણે આ બહાદુરબાઈને સાક્ષી રૂપે ન
 બોલાવગવવાનું ફરિયાદ દાખલ કરી. આમ આ કામને આગળ થયા પછી બીજા
 દિવસે કામ ચાલવાનું હતું, એકલામા કોણ જાણે કેમ પણ એવો આકસ્મિક
 યોગ થઈ આવ્યો કે, આ વાડીયા માહેજનો દીકરો મુંબઈમાં અચાનક મદિ
 પડી ગયાનો તાર આવતાં વાડીયા માહેજને જૂનાગઢ જોડીને મુંબઈ બેળા થઈ
 જવું પડેલું હતું. આમ થયેલું એવે તેમને કેમણે રાજકોટવાળા બેરિસ્ટર
 દયપતરામ શુક્લ નીમાઈને આવી પહોંચેલા હતા. મુકમો ચાલવા લાગે
 અને મુખ્ય મુદ્દાનું પ્રતિપાદન કરવામાં લેરામાત્ર પણ લપકારક ન થાય તે
 સાક્ષીઓની આડીતેડી વાતો પરત્વે પણ જુજાનીઓ લેવાયથી અને હુંડી
 કાઢી આપનારા વેપારીઓના તથા અણખપના મરકારી ચોપડામાંથી અનુપકારક
 લાંબા લાંબા ઉતાવળે પણ અદાવતની લેખાવલીઓમાં મુચાતા ગયલા હતા. મદોટા
 માણસ સામેના કામના મગજોનું જુથ પણ મદોટું ન કોય એમકેમ
 અને ? પરતુ અદાવત એક પ્રકારનું પ્રેક્ષારથાન બની ગયય અને એમાં
 બજવાઈ રહેય બરાઈ જેવા આવવાની જરૂર જુનાગઢના પ્રજાનોએ ન જ
 કરેલી એવું અમે તેમાં પ્રેક્ષકોને અભાવે આવી પડી રહેલી ખુશીઓ લેવાલી
 તેને આધારે આજે પણ મીએછીએ. રાજકોટવાળા વધીય મુલાખગય વળેજા
 છાયા તથા વધીય મોતીઆલ રચિયકર યોગ અમદાવાડવાળા અને આ
 કથાલેખક પોતે એ ઉપરાંત રાજ્ય પક્ષના કાર્યોપકારક મુદસ્યો અને સાક્ષીઓ
 સિવાય બીજા કશોનાત્સક સોમે ત્યાં નજરે ચડતા ન હતા એવો આ શોભમારી
 મુકમો હતો. રા. શુક્લ બેરિસ્ટર ખુદ રાજ્યમાહેજથી મારી પહે પત્રિચિત્ત હતા
 અને તેઓના મનમાં તેમની જાણી સદબાવ હતી તેથી તેઓ તેમના નામનો
 ઉલ્લેખ કરવાને પ્રમંજે કોઈનાર 'આરોપી' તો કોઈનાર 'રાજ્યમાહેજ' તો કોઈ
 વખતે 'પુરોતમગણજીભાઈ' એમ હતું હતું બોલીને પોતાના મન અને જીભ
 વચ્ચે ચતી રહેતી તાજબેચ્ચ પ્રદર્શન પણ કરી રહેતા હતા. આ મુકમો એ
 પાયાવિનાતી ઈમાન્ય છે એવું આ ગ. શુક્લ બેરિસ્ટર ન સમજે એમ
 કાંઈ શકાય નહિ. પરંતુ આપણી અબિનવ સંસ્કૃતિક ભાવનાએ મનરમ્ભિમાં
 નિયમબોધિત 'અવાસત'ને ધનોપાજનના દિવસે આજ ગ્રેસ છે તેને હાથ

હુસિધાંત રૂપે સ્વીકારવાનું થોમ્સ ધારેલું છે એટલે વકીલો તથા વૈદ્યો અર્થો-
પાળન કરી લેવાના હેતુથી પ્રેરણાને એ 'સત્યાસત્યના' નિયમને અનુસરી રહે
તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. 'અમે તો ન્યાયના કામે મદદ કરનારા છીએ,
લોકસેવકો છીએ':-એવી એવી બાંધ વકીલો તથા બેરિસ્ટર્સ સામાન્યતઃ પુકારે
છે, છતાં તેઓ અપ્રતિવાદ્ય અગર તો પ્રથમ દર્શાવે ખોટાં દેખાતાં કામો કેવળ
મહેનતાણું મળવાને લોકો હાથમાં લે એ શું કેવળ હાસ્યાસ્પદ નથી ! વકીલ
પોતાના અસીધ પાસેથી સાચેસાચી હકીકત જાણી લેવાને પ્રયાસ ન કરે તો
અમે તો એવાને અધર્મિજન ગણીએ. વકીલને તેના અસીધે કહેલી ખરી
હકીકત (ઈરિટ્રક્લેન્સ)નું ગોપન કરી રાખવાનો જે અધિકાર આધુનિક ન્યાય-
તંત્રને અંગે અપાયલ છે તેને અમે અનેક અન્યાયો તથા ઉપદ્રવોનું મૂળ
ગણીએ છીએ. અસ્તુ. આ વિષય પરત્વે અધિક ચર્ચા અસ્થાને થઇ પડે,
એટલે અમે એ વાત બંધ કરીને પ્રસ્તુત કામ અંગે આગળ કથા કરશું. આ
પુરૂષોત્તમરાયણવાળા કામે જેટલી જુખાનીઓ થયલી તેના નિષ્કર્ષ-સાર-એટલેજ
મિત્રો કો, નાણાં રાજ્યમાંથી આવેલાં નહિ. રાજ્યમાંથી કાંઈએ ઉપાડેલાં નહિ
અને હજારમ શેઠે પોતાના ખાનગી સંબંધથી બહાકદીનભાઈ વતી હુંડીઓ
દાવીને પુરૂષોત્તમરાયણને આપેલી હતી. મતલબ કે, જેટલી હકીકત આ રૂમ
દયલ કહેવાયલ નાણાં પરત્વે પુરૂષોત્તમરાયણએ પ્રથમથીજ ટીપીડીપીને જણાવેલી
તેટલીજ હકીકત આ સાક્ષીઓની જુખાનીઓમાંથી નીકળી રાકી હતી, અને
એમ થયેલું એટલે મુકદ્દમાનો જે ઉદ્દેશ હતો તે માર્યો ત્યજ એવી પરિસ્થિતિનો
જન્મ થઈ આવેલો હતો. ત્યારે હવે કરવું શું ? ન્યાયાધીશેને મુજબ થઇ
પડેલી છેવટે હરકોઈ ઉપાયે વકીર બહાકદીનભાઈની જુખાની જે રૂપમાં જોઈએ
તે રૂપમાં પડે તોજ રાયણ સાહેબને અપરાધી ઠરાવી ચકારો એમ ન્યાયાધીશ
રા. ગઝદરને લાગતાં તેમણે એમ સાહેબને વકીર સાહેબની જુખાની ગોઠવાવી
દેવાની સૂચના કરી દીધેલી હતી અને તેને પરિણામે તેમણે એક ચુકિત ગોતી
કાઢીને, જે કામ ન્યાયાધીશોએ ખુદે કરવું જોઈએ તે કામ માણેકલાલ ધાન્યજીની
અસાધારણ હુદિનો આશ્રય કરીને પાર જિતારવાનો માર્ગ પકડેલો, અને એ
પ્રત્યાવલિ એ વકીર સાહેબને મોકલી તેના જવાબો તેમની કનેથી મેળવવાની
મેળના કરવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ રાજદારીય અમલદારોનું આતિથ્ય
કરવામાં રોકાયલ આ માણેકલાલજીને ફરી પાછી દુરમ્મ મેળવવાની આ મદત્વ-
વાળા કામે જોડવા પડેલા, અને એ કામ એમણે હોંસબેર જાપાડી લીધું પથ
દુનું ! મુખ્ય ન્યાયાધીશ મિ. ગઝદર બન્યા પ્રેરનાર, માણેકલાલ બન્યા સખા-

વનાર ગુરુ, લખનાર શિષ્ય બન્યા બીજા ન્યાયાધીશ ડોસાભાઈ ગાંધી, અને દીવાન બેગ સાહેબ પુલ્લ થયા તે પ્રત્નાવલિના સંશોધનકાર । આમ મારે બેભાંએ કરેલ વસોણુ થી તૈયાર થયેલ પ્રત્નાવલિમાં ખામી કેમ હોઈ શકે । કાયદા પ્રમાણે તો પ્રત્નો કાઢવાનું કામ વગ્તુનઃ રાજ્યપક્ષના બેરિસ્ટર રાં શુકલે તથા ન્યાયાધીશોએ અદાલતમાં બેળા મળીને કરવાનું હતું. તે છતાં આ પ્રત્નાવલિ અથવાને કામે તેમણે ત્રીજા પુરુષ માણેકલાલને પસંદ કરી તેમની પાસે પ્રત્નો રચાવેલા એ હકીક્ત, ખરેખર, એ અદાલતની ન્યાયવૃત્તિમાં તથા કામ કરવાની આવડતમાં મહોદી-અરે, ગુન્હા રૂપ ગણાય તેવી-ખામી અગર ભ્રષ્ટતા દેખાડનારી ગણાશેજ, આ બાબતે ડોસાભાઈ ગાંધીએ સ્વ-શ્રિખિત પોતાની તા. ૦૨૬ થી ૩૧ સુધીની રાજનિસીમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે - “માણેકલાલે મને પ્રત્નો લખાવેલા. તેમને લખી લીધા પછી હું તે દીવાન સાહેબ પાસે લઈ ગયો હતો, અને દીવાન સાહેબે (તેમને) સંશોધિત કરેલા. આ મયા પછી હું તે (પ્રત્નો) મિ. ગજધર પાસે લઈ ગયો. માણેકલાલના કલા ઉપરથી જણાય છે કે, બહાડદીનભાઈની સાક્ષી પરત્વે ગજધર સાહેબે સૂચના કરેલી હતી. અદાલતમાંથી એ પ્રત્નો માણેકલાલ લઈ ગયા હતા, અને દીવાન સાહેબે ફરીથી એ સવાસો ગજધર સાહેબને સોંપી દીધા હતા.” આ હકીકતે સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, આ વિશિષ્ટ પ્રકારે વિચિત્ર દેખાતી અદાલતે તો ફક્ત દીવાન સાહેબ તથા માણેકલાલના એક રમકડા રૂપે રમવાનું જ કામ કરવાનું હતું । અર્થાત મિં. ગજધર શુદ્ધ ન્યાયાધીશપદ્યું હોડીને નાટકના વસ્તુ પ્રયોજક બનેલા અને તેમણે બેગ સાહેબના આદેશને અનુવર્તી ગહેવાનું પણ હતું । અને ડોસાભાઈ ગાંધી તો હતા રાજ્યના નોકર, અને વળી બેગ સાહેબે તેમને પ્રથમથી જ સંભળાવી દીધેલ તે પ્રમાણે નવાળ સાહેબને તેમનાથી મંતોય ન હતો । મતબબ કે, વઝીર બહાડદીનભાઈને પૂછાયલા કહેવાતા પ્રત્નોની ઉત્પત્તિ અદલતના ગર્ભાશયમાં થયેલી નહિ અને પર સીધી જન્મેલ બાળકને જેમ કેઈ વાંઝણી સ્ત્રી પોતાના બાળકને ડેંગણે ગોઠવી દે તેમ આ અદાલતે કરેલું હતું । આ પ્રત્નો જેમવા સોરઠના નહિ, પરંતુ કિડ્ડાનના રાજદ્વારીય છતિહાસમાં આકર્ષક રચાત સર્વ સહે એટલા માર્મિક તથા પ્રચ્છન્ન વિષયો પામેલા પણ દેખાય છે । અમારા પાઠકથી વિચારવાને આદે આ નીચે એ પ્રત્નોને તથા તે પ્રત્નોના અપાયલ કરેલાના વઝીર બહાડદીનભાઈના જવાબો રજુ કરીએ છીએ —

સવાલ.

૧. નવખ સાહેબ બહાદુરખાનજી બહેસ્તનશીન થયા તે પછી થોડા વખતમા પુરૂષોત્તમરાય મુંદરજી ખાલાને રૂપીઆ ૧,૫૦૦૦૦ સોંપનામાં આવેલ કે ?
૨. જો તમે કહેના હો કે તેટલા રૂપીઆ તેણે લીધેલા છે, તો તે રૂપીઆ મેળવવા માટે તેમણે કયું કારણ બતાવેલું ?
૩. એ નાણાં એમણે લીધેલ એમ તમે કહેતા હો, તો તે નાણાં નમાના ખાનગી હતાં કે સરકારી ?
૪. તે નાણાં સરકારી હતાં એમ જો તમે કહેના હો, તો તે સરકારી કેવી રીતે હતાં ?
૫. તે નાણાં તેમને મળેલાં એમ તમે કહેતા હો, તો તે નાણાં તમને કે સરકારને તેમણે કોઇ પણ રૂપમાં પાછાં આપેલાં છે ?

જવાબ.

૧. હા.
૨. રાજ્યની બહેતરી માટે જોઈએ છે એમ કહી તેણે લીધેલા.
૩. અમારા ખાનગી (નાણાં) ન હતાં (પણ) સરકારી હતાં.
૪. તોપાખાનાનાં હતાં અને (એ વાત) હાલના નવાખ સાહેબ (મુસ્લિખાનજી) જાણે છે.
૫. તે નાણાં મને કોઇ પણ રૂપમાં તેણે કહી પણ પાછાં આપેલ નથી.

ઉપર પ્રમાણે, ૨.૫૯ સાહેબને દોષિત ઠરાવે એવા પ્રક્રિયા, અને તેટલું મુશ્કિયાતુર વાપરીને તેમના ધનનારાઓ એ ધરેલા તો ખરા. પરંતુ એ સવાલોના જવાબો દેનાર પાકો અનુભવી મુતસદ્દી બહાદુરીન જેવો વઝીર હતો એ વાત એ ધણીયાઓના લક્ષ્ય બહાર રહી ગયલી હોય એમ સમજાય છે. આ પ્રક્રિયા તૈયાર થયલા એટલે એમને વઝીર પાસેથી એમના જવાબો મેળવવા માટે કોઈ ઇસમને નિયુક્ત કરવાની જરૂર અદાલતને નજીવણી. જે મકાનમાં આ અસાધરણ અદાલત બેઠી હતી તે મકાન વઝીર માહેબના નિવાસ સ્થાનથી પચતેક કદમ જેટલું દૂર હતું. છતાં એ તપાસપંચના સભાસદો જેમ કોઈએ

ધર્મગંદ મનુષ્યને ઘણીયાર નિમહાસ-ગનિહીન કે હનવીય-અનાવી કે છે તેનો દાખનો આ અમરજીભાઈ ગણ્યો પૂર્વેકત મવાસનામાના ધાનાર માણેકલાલ ધારમુજી નાણાવટી દ્વારા અને તેના સંગ્રોધક દીવાન બેગમાહેજ હતા. તથાપિ તેના જવાબો વઝીર નહેય ખુદે આપેલા છે કે ખીજને હાથે ધડાયલા તે મંબધે કશું નિષ્ફ્યાત્મક મત આપી શકાતું નથી છતાં અમરજીભાઈ જેવા મુહમ્મદ, એ જવાબો વઝીરે સખાવેલ છે એમ જ્યારે અદાલતમાં કહેલે ત્યારે આપણે તે જવાબોને વઝીરનાજ ગણી લેવા પડે. પણ આ જવાબો કાપદની નજરે અદાલતથી માલ રાખી શકાય તેમ નથી. વઝીર સાહેબની મદ્દી તેમની નીચે નથી કે નથી લેવાણી તેમના અગ્રાની હાથ કે નથી તે ઉપર તેમનો મિકકો ! વળી વઝીર સાહેબને પ્રતિજ્ઞા લેવાડાવ્યા વિના તેમની આ જુમાની બેવાઈ છે એ પણ એક અક્ષતવ્ય મહાદોષ તે પગલે દેખાય છે. મતવચ કે પડદા પાઝળ રહીને ખેવનાચઓએ અમરજીભાઈને હોળીતું નાળીચાર બનાવીને પોતાના હેતુને સાધી લેવાના પ્રયત્નોમા કાપદા મનુન, ધર્મ સમચાર અને હેરટે સિષ્ટાચાર એ સરેને નેવે મુકી દેવામાં લેશ માત્ર જોટ્યો સંકોચ ભોગવેલો નહિ, એટલુંજ નહિ, પરંતુ પાપ કર્મ કરવામા ખીજઓને ગમે તે વિધિએ બેળવી બેળવીને, પોતાના અપકૃત્તના બદલામા પોતાને ઇતિહાસના જે પાકા રગની ધનઆમતા પ્રાપ્ત થવાની હતી તેની વહેચગી કરી તેને પાતળી પાડી દેવાને ન કરવા જેવા પ્રયાસો કરેલા છે એમ આપણે મ્લી શકીએ. અર્થાત્ જહાઁહીનભાઈને નામે ચડેલા જવાબો સાથે અમરજીભાઈ અદાલતમા હજર થાવા પરંતુ એ જવાબો અદાલત મમક્ષ રજુ કરતી વખતે એ ધર્મપરાયણ રાજપુરુષનું ચિત્ત કેટલું વિવેકલ યનેનું, તેમનું અત કરણ તેમને કેટલું ડખી હેતુ અને એને પરિણામે તેઓ કેટલા કંપી રહેલા-એ બધી મનોદશા દર્શક ચેટાઓનું ચિત્ર તો, તે મમયનો દેખાવ જેમણે જોયનો છે તેમની દષ્ટિએ આજ પણ ચઢી શકે અમારા આ પ્રકારના કથનમા અતિશયોક્તિનો સબાર લાગવાની શ્લ્પના અમારા આ લેખનો પાકક નહિ કરે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ

પૂર્વેકત સયોગોને લઈને વઝીર જહાઁહીનભાઈને નામે ચડેલ જુમાની તેમની ખુદની હોવાની વાત રાકનીય બની જાત છે, અને એવી એ બને છે તેના કારણો પણ છે વઝીરે જે નાણા પુરોતમસામણને આપેલા તે તેમને તેમને સીધા આપેલ નહિ, પરંતુ રાજ્યની ટશ્વાળના અધિપતી કે જેમની

સાથે વચ્ચીગે જૂનો ગાઠ રોલ સંબંધ હતો તેમની મારફત આપેલાં, આ ટંકચાળના અધિકારી કામમ ફેરે એ નાણાંની હુંડીઓ ઉધાડી રીતે જૂનાગઢના વેપારીઓ પાસેથી કઢાવેલી અને રાયજી સાહેબને સોંપેલી. રાયજી સાહેબે એ હુંડીઓ પોતાના બાઇ નૃસિંહપ્રમાદની મુળપ્રમાની દુકાન ઉપર મોકલી આપેલી અને નૃસિંહપ્રમાદે એ હુંડીઓ વટાવીને મગેય નાણાં સ્વ. મનઃસુખરામ સ્વરામ ત્રિપાઠીને વચ્ચીર સાહેબ આરં એક એક હમરની એમ એકસોત્રેપન ચલણ ચિટ્ટીઓ (Currency Notes) ખરીદવાને આપી દીધેલાં હતાં. મનઃસુખરામજીએ આ પ્રમાણે ચલણ ચિટ્ટીઓ મુળની “કરંસી બેંક”માંથી ખરીદીને વચ્ચીર માહેબને પહોંચાડવી દીધેલી પણ હતી. આમ ચલણ ચિટ્ટીઓના ૩૫માં વચ્ચીર સાહેબને પોતાનાં નાણાં પુરેપુરાં મળી ગયલાં એટલે, “તે નાણાં મને કાઢપણ ૩૫માં તેજો (રાયજીએ) કદિ પણ પાછાં આપેલ નથી” એવો ને જવાબ પાંચમા પ્રશ્નનો આપેલ છે તે જવાબ વચ્ચીર-આપે એવો સંભવ નથી. વળી એ નાણાં “તોપાખાનાનાં હતાં અને (એ વાત) હાલના નવાજ સાહેબ (રસુલખાન) જાણે છે” એવો ને ચોથા પ્રશ્નનો જવાબ વચ્ચીરને નામે ચહેલો છે તે એવો છે કે, તેને પતિયામે નવાજ સાહેબ ખુદ દર્શાવેલી હરી બેંકે. આમ હે છને વચ્ચીર નેવો કાબેલ પુણ નવાજ સાહેબને હાનિકર નીવડે એવો જવાબ હખાવે એ કેવળ અકલ્પનીય વાત છે. આમ આખો પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોત્તરને અને રાષ્ટ્રીય ટંકનીય ગણી શકીએ તેમજીએ. હવે આખો આ પ્રશ્નોત્તરી પરત્વે પોઠી પળ બોધક રીત કરી સંધું.

સાહેબ ખૂ ને કે રાજ્યને સાચા વફાદાર રહેવા તો નથીજ આ મુકદ્દમાને પ્રમગે કાઢ્યાવાડમાના બ્રિટિશ રાજદારીય પ્રતિનિધિઓ જૂનાગઢમા મુકામ કરી રહેલા એ હકીકતને પૂર્વેક્ષિત પ્રત્યોત્તરી અને કુતકો કરાવે તેવી તો છે જ અને એવું પણ ભાગે છે કે, નવાબ સાહેબ રસુનખાનજી જેવા સાધુચરિત રાજકર્તા ઉપર આ મુકદ્દમા રૂપી એક બવાત્કાર પ્રયોગ થયેતો અને કારસ્તાનીઓ બ્રિટિશ સરકારના હાથા પણ બને છે આ એક વાત હવે બીજી, નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીનો દેહાત થયો તેને પરિણામે, તેજ દિવસે, રાજ્યની તમામ મિલ્કત, બ્રિટિશ સરકારના હુકમથી અને તે સરકાર વતી દીવાન હરિદાસભાઈએ સબાળી લીધેની હતી, એટલે પુર્વનિર્દિષ્ટ નાંધુની મહોની રકમ, નવાબ સાહેબ રસુનખાનજીની જાણમા વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈએ રાજ્યમેપમાથી કે રાજમહાલમાથી બહાવી લઈને પુરોત્તમરાયજીને આપેલ હોય તો, પ્રથમ દર્શને, નવાબ સાહેબ ખુદજ એક અપરાધી હરી જાય છે અને વળી હરિદાસભાઈએ જો એ રકમ જપાડવા દીધી હોય તો તેઓ પણ એક અપરાધી હરી ચૂકે છે પણ આટલેથી જ આ વાત અટકતી નથી આ મુકદ્દમાના નિર્ણય ક્ષેપમા દીવાન (મન) મીરઝા અખાસ અલી બેગે જણાવેલ છે તે પ્રમાણે, એ વઝીર સાહેબના જવાબ રૂપે કહેનામવા “ રાજ્યની બહેનરી માટે ” શબ્દોનો અર્થ ‘ બ્રિટિશ અમલદારોને આપનાની રૂશવત’ એવો થતો હોય, તો પછી ખુ નવાબ સાહેબને પ્રાપ્ત થયેલ ગાદીને છોડવી ન પડે તેટલા સારા બ્રિટિશ અમલદારોને હાથરૂશવત આપીને પણ પોતાના પક્ષે સેવકવવાને તત્પર બનેલા અને તેથીજ તેઓથીએ પોતાની જાણમા વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને, દીવાન હરિદાસભાઈએ બ્રિટિશ સહી-નટ્કાર તરીકે સબાળી લીધેલ તોષાખાનામાથી એટલા બધા નાણા બહાવી લેનાની હુટ આપેલી અને તેમ કરીને તેમણે, બ્રિટિશ સરકારે તેમના ઉપર મૂકેલ વિશ્વાસનો ભંગ કરેતો એવું યથાર્થ અનુમાન આપણે સુખેથી કરી શકીએ અને એ અનુમાન પ્રમાણે ખુદ નવાબ સાહેબ રસુનખાનજી, વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ અને દીવાન હરિદાસ-એ ત્રણે પ્રથમ પકિતના ગુન્હેગાર બની જાતા છે, અને પુરોત્તમરાયજીને ભાગે જો કોઈ દોષ અવતો હોય તો તેઓ બીજા વર્ગના ગુન્હેગાર બને છે પણ આ પ્રકારની ચર્ચાને આપણે અત્ર લખાવશું નહિ કારણકે હરગેહ દુર પાઠક પૂર્વેક્ષિત પ્રત્યોત્તરીનો મર્મ સમજી શકશે આમ હોઈને હવે આપણે આ મુકદ્દમાના ઉત્તર ભાગમા ઉદ્ભવેલ બીજા ૨૦૧ જેઠ સેતુ તા. ૧૭-૧૦-૦૬ ને રાજ આ રાજદારીય પ્રાચ જાળના સો દી

ઇતિહાસમાં સ્થાયી સ્થાન મેળવવાને પાત્ર ગણાય તેવા મુકદ્દમાની સમાપ્તિ થઈ હોતી, એટલે પછી આ તપાસપંચના ન્યાયાધીશોએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવનારો એક નિવેદનસેખ (રીપોર્ટ) તૈયાર કરીને દીવાન તરફ મોકલી આપવાનું કામ કરવાનું તેમને ભાગે ખાટી રહેતું હતું, અને એ કામ એમણે તા. ૧૮-૧૦-૦૬ ને રોજ જૂનાગઢના કાલવાહ દેવાજી બહાર આવેલ 'લાલબાગના' જંગલમાં બેસીને કરી નાખેલું પણ ખરું. આ સંબંધમાં એ તપાસપંચના એક સભ્ય ન્યાયાધીશ-ડો.માબાઇ ખરોદાશ ગાંધીએ પોતાની તા. ૧૮-૧૦-૦૬ ને દિનેજ અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ રોજનિર્દેશમાં નીચે મુજબ નોંધેલું છે, :-

“ લાલબાગલામાં (તપાસપંચના) પ્રમુખ (મિં. ગજધર) સાથે બેસીને
 “ નિષ્કર્ષપત્રનો ખરડો તૈયાર કરવા માટે અને રોકી રાખવામાં
 “ આગ્યો હતો. સાંજે દીવાન સાહેબ (મિં. બેગ) ત્યાં
 “ આવેલા અને તેમણે જતી વેળા મિં. ગજધર તથા ફકીહની
 “ હાજરીમાં (મને) આ પ્રમાણે કહ્યું :- બવા ગાંધી ! દુખિત
 “ દેખવાનું બંધ કરો, તમને તમારા આશ્રયક્ષતા (રાયજી)
 “ માટે લાગણી થાય છે તે હું જાણું છું ; પરંતુ તમારી બધી
 “ મહેનતનો હવે અંત આવનાર છે. ”

પુર્વનિર્દિષ્ટ નોંધ અનેક દષ્ટિએ વિચારણીય ગણાય તેવી છે. તેમાં વપરાયેલ શબ્દો “રોકી રાખવામાં આવ્યો હતો”-એમાંથી ધ્વનિત થતો અર્થ અમારા પાઠકેજ સમજી લેવો. શુદ્ધ અંત કરેલુનો ન્યાયાધીશ જે કામ કરવાને તૈયાર ન હોય તેને અર્વોપરિ સતા “રોકી” રાખીને ન કરવાનું કામ કરવાની દરજ્જા પાડે ત્યારે તેને ન્યાયાધીશ “દુખિત” ન દેખાય તો કેવો દેખાતો હશે ? અમે આ વિષયે અધિક સંખ્યામાં વાગ્યાલું છે પણ દેખ્યા નથી; તથાપિ એટલું તો કહીએ છીએ કે, બેગ સાહેબે ન્યાયની પવિત્રતાને અદ્વિતિત મૂકવાનું વિચારીને લાલ જંગલે ન્યાયાધીશ પાસે જવું લેઈવું ન હતું તેઓ ત્યાં ગયલા એ દકીનન શુદ્ધ ન્યાયને મૂખલાબલ કરાવનારી ગણાશે. ડો.માબાઇ ગાંધીને આ દીવાન માટેને આજવાન આપવાનો રોજ

“ ડે માર્ચ ગાંધી ! જે દિનની ગણતરી આદેશના કામમાં વિધિપૂર્વક લખાયેલ હોય તેનો આ કારણ છે.

કરીને જે રોણું મારી બનાવેલ છે તે અરેખર મહેલાને કામ દીધા બતાવે ૯૪ થયલું છે. સિદ્ધિ ૧૫.૨૫ વફાવર તથા પ્રીતિભાજન ૩૫ નોકર આપી વધારે શું કરી શકે ? ડોસાભાઈ ગાંધી પણ આવા પ્રતિકૂળ સંયોગમાં બીજું શું કરી શકે ? એજ ક્ષણેથી એમની તળીયત બગડવા માંડી ! આ પત્રે તેમજે કરેલ નોંધ નીચે પ્રમાણે છે:—

તા. ૧૯-૧૦-૦૬- નિવેદન લેખ તથા નિર્ણયપત્ર (દીવાન સાહેબને) રજુ કર્યાં.”

“તા. ૨૦-૨૧-૨૨-૨૩-૨૪ ઓક્ટોબર, ૧૯૦૬ તળીયત અર્. ઇલિફલ સારી નથી. કાંઈ નોંધવા જેવું નથી. મુબઈના વતમાન પત્રોમા તપાસ પંચે કરેલ કામ ઉપર દીકાઓ આવે છે તે બધી વધાર્થ છે. બહા-ઉદ્દીનભાઈની કાગી સંબંધમાં તે દીકાઓ ન્યાયપુરસ્કર છે”

“તા. ૧-૨-૩-૪-૫ નવેમ્બર:—

તળીયત અરાખર સારી નથી.”

ડોસાભાઈ ગાંધીએ ઉપર મુજબ જે નોંધ કરેલી છે તે એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે, બે. આહેવાના જેવા નેતૃત્વને આશ્રયે ગયલ મહેલાને જીવંત બનાવી દેવા માટે જે ફટ પ્રમથ રૂપી પ્રગટ ઉપનિયત કન્યામાં આવેલ તે ફૂટી ગયા વિના રહેતો નથી. આ પ્રમાણે નવામ પચે કરવાના કામને અંત આવ્યા પછી બેગ આજમે પોતાની રહીથી આંક ૨૬૫-૬૩ વાળું ફરમ ન, હજુર હુકમથી બહાર પાડીને આ તમારા રૂપી મુકદ્દમા પત્રે (અગાઉથી લખી રખ વલ) નિર્ણય-કગવ પ્રકટ કરી દીધેલો હતો. એ નિર્ણય પત્રમાં વખેલું છે તે પ્રમાણે, નવામ સાહેબે તપ સ પંચ આગળ રજુ કન્યાલ કાળેલો તથા પુરાવો કાળજીથી તપાસેલો હતો, અને તેઆથીએ

“દીવાન મારફત રજુ કરાયેલ ન્યાયપૂર્વક લખાયેલું” નિર્ણય પત્ર’ હવે તે પત્રને વિચારણા કરીને પુરોગતમરાયણને મુદ્દેગાર ઠરાવી તેમની રા. ૧,૫૩૦૦૦ જેટલી કિંમતની સ્થાવર જંગમ મિશ્રિત ઉપરાંત રા. ૨૦,૦૦૦ જેટલો બદલની મિશ્રિત સરકાર ખાલમાં કરવાનો હુકમ આપી દીધેલ હતો. જોપરનાં વાકયોમાં મહોટા અક્ષરવાળા જે રાખે છે તે વિવેચના માગી લે છે ખાસ કરીને કાળાટથી તથા ન્યાય પૂર્વક રાખે આપણું ધ્યાન એવે તેવા છે. નવાખ સાહેબે ખુદ આ મુદ્દામાંના કાગળો કાળાટથી તપાસેલા એ દલીલતને અમે અક્ષરદિય ગણીએ છીએ; અને વળી નિર્ણય પત્રને ન્યાય પૂર્વક લખાયેલું ગણાવવાને આ બાહોશ દીવાનજ કેમ ઉધુન થયા હશે તે પણ અમે સમજી શકતા નથી. નિર્ણય પત્રો જે ન્યાયપૂર્વક નહિ લખાતાં હોય તો હું અન્યાય પૂર્વક લખાતાં હશે ? અમને એમ પણ લાગે છે કે, પોતાના માથા ઉપરથી જવાબદારી ઉતારી આ મુદ્દામાંની જવાબદારી નવાખ સાહેબ ઉપર લાદવાના હોવાથી પૂર્વોક્ત જે રાખેલો યોજવામાં આવેલ હોવા જોઈએ. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં નવાખ સાહેબ અને રાયજ સાહેબ વચ્ચે જે વાતચીત મુબજમાં થયેલી તેમાં કોઈ સમજાથી આ પ્રમાણે અન્યાય કરવાનું બનેલ એવું નવાખ સાહેબે બર દરખાસ્તમાં રાયજ સાહેબને કહેલ, એટલે અનુમાની શકાય છે કે, જે કોઈ “સમજા” આ મુદ્દામાંના મૂળમાં હશે તે સમજાને ઠંડી રાખવાને માટે જ આ મુદ્દામાંના પશ્ચિમની જવાબદારી નવાખ સાહેબને માથે નાંખવામાં આવી હોય એવું. અમને સમજાય છે. ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ બહાર પાડ્યા પછી બેગ સાહેબે થયેલ હુકમની બજતવણી કરવાની વાત હાથ ઉપર લીધેલી. પુરોગતમરાયણનાં ઘરે તથા તેમના ડેવાઓની કિંમત અંકાવવાને માટે બેગ સાહેબે તે સમયના રાજ્યના અધિકારી ખાતાના મૂખ્ય અધિકારી મહમદ લતીફખાન નામના મુમલમાન મહારયની મદદ માગીને રાયજ સાહેબનું જે મહોટામાં રહોડું આગળોટ ધાવું કહેવાનું ઘર છે તેનું મૂલ્ય ફક્ત રા. ૨૦,૦૦૦ જેટલું બતાવવાનો પ્રયાસ કરેલો. પણ તે તેમનો પ્રયાસ મફત થયેલો નહિ, અને પશ્ચિમે તે પરદેશીય મુમલમાન અમલદારે પોતાની વિધાને લાંબા લાગે તેનું કામ કરવાનું પમંદ ન કરતાં રાજ્યની નોકરી છેડી છંદને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કરી દીધેલું. એ પછી બેગ સાહેબે પોતાને ગમતી દબે એ બધી મિશ્રિતની કિંમત ઠરાવીને તે તમામને ખાલમાં કરવાનાં પગલાં બજેલાં હતાં. એ પગલાં બજવામાં કેવા પ્રકારની અકબજાજ એવલામાં આવી હતી તે નીચે આપેલ દલીલતથી જણાઈ આવશે —

પૂર્વોક્ત કુકમ બળવણી કરવાને જે એક મહેટા આડંબરવાળી વ્યવસ્થા
કન્વામા આવેલ તે મુજબ એક ફેજદારની આગેવાની નીચે “કૂચરતા સરકરીઓ
ના જેવી” એક પોલીસ ફેજને સમજી સાહેબના ધરોહા કબ્જે લેવાને
મોકલવામાં આવેલ, અને એ ફેજ એ ધરોહા પ્રવેશીને તેમના ખૂત્રેખૂત્રા
તપાસીને એ ધરમાના ટાંકાનું પાણી પણ ઉઘેચી નાખીને તેમાં કાંઈ સંતાડાયતું
હોયતો તે હસ્તગત કરવાનો તમારો પણ કરોહો ! જેના હાથમા તેન મોઢામા
એ ન્યાયે એ ધરોહાની કેટલીક અણુફેસ્વાયલી મીઠો જેણે તેણે ડાઘવી લઈને
પોતાની ફરી લેવાની જુદતા પણ ખતાવેલી ! સમજી સાહેબનાં કેમકાંક
મગાસંબધીઓના ધરોહા પણ સાથે સાથે ઝડપીઓ લેવાયલી અને તેમની
કેટલીક જગમ મિશ્નતને સમજી સાહેબની ગણી લઈને જત કન્વામા આવેલ.
પુરોહિતમરાયજીની મિકત મનાયજેવી કોઈ પણ વસ્તુ શહેર બહાર જઈ ન શકે
તેટલા માટે નામરવાડામા તેમજ શહેરના બીજા કેટલાક માર્ગો ઉપર ચોકીદારો
ગોઠવી દેવામા આવેલ અર્થાત્ કોઈ એક શત્રુનગર હસ્તગત કરવાને અગર
હસ્તગત થયા પછી તેને બરાબર સંભાળી રાખવા સાર જે રૂપનો પાકો બંદોબસ્ત
થાય તેવો કરવામા આવેલ ! મતવળખે, પુરોહિતમરાયજીની પ્રતિજ્ઞાના કરાયલ
ભંગનો રાખ કુકવાના દેવુથી, વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ બગાડય તથાપિ
અશિષ્ટ ગણાય તેવો પ્રવાસ કરવામા દીવાનજીએ તથા તેમના સહકારીઓએ
કરી કયાશ રાખેલી નહિ તથાપિ એ બધે એમનો પ્રવાસ રાખ્યતું વગોણું
કન્વામા હોમખુખ ગણાતા વર્તમાનપત્રોને સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય રૂપ થઈ પડશે એ
વાતનું ભાન એ કરતામરના રાજપુરોહોને ન રહેતું એ તો નિસદેહ છે.
પરિણામ એ આવેલું કે, પુરોહિતમરાયજી સામે ચલાવાયલ કામનો વિધિ તથા
તેને અંગે પછીથી રાજ્યે બરેલા પગલા એ સર્વમબધે એ વખતનાં
વર્તમાનપત્રોમા લાખા સગય સુધી વર્ણનાત્મક તથા ચર્ચાત્મક લેખમાળાઓ
પ્રેષ્ટ થતી રહેલી અને પૂર્વકાળમા ઊંજળુ બનેલ જૂનાગઢ રાજ્ય કબજદારાણી
બની જવા પામેન ! અર્થાત, આ પ્રમંડે જેણે દેખાવો કન્વામાં આવેલા તે તે
તમામની તે મળે જે હમીઓ લેવાયલી હેત, તો આ આપણા અલગિઓ
ના જમાનામા તે પૈકા કેટલીક તો આપણા કયાકારોને કપકરક થઈ પડન !

આમ પુરોહિતમરાયજીના સર્વરસ્ય હમણ કરી લેવામ આવેન તે તે
રાજ્યના મૂનમલીન દનિહામમા દેખાતા મનાવોની એક પુનરુદ્ધતિનું દની
નવાળીના મૂળ જિજ્ઞાસાના દીવાન અમરજીના, જખમીના તથા

તોદાણા કાચબાગી કેવળ અને વી છતાં ધન્યારો જે તે વખતે સમ્ય તરફથી લંકાયલાં એટલે પછી ગયલ માહેમની મિત્ર પણ્ય ખમે ને માર્ગે લંકાય તેમાં નવાઈ નથી. છતાં આ પછે કોઈ પ્રજાની નવાઈ હોય તે એટલીજ કે, રાજ્યા ન્યાયી હોવાનો દાવો મળનાર અંગ્રેજ મરહુમ મર્વોસિ દત્તા અને છુનાગદના દીવાન આધુનિક વિદ્યા મંરહુમ પામેય કમ્ય રક્ષના મરહુમ હા છતાં ન બનવા જેવું બનવા પામેલું હતું !

હવે પ્રમાણે બધું બધું છતાં આ મુદ્દાને અંતે સમ્ય તરફથી દશાય પ્રવૃત્તિને અંગ્રેજ જે એક બે દુષ્ટાન બનેલી તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. દુષ્ટાન તો એ કે કે પ્રજોનમગયજનાં વરોડપર પડેલી જ્યારે પોલીમ-દે જે ચદ્ય કરેલી ત્યારે તે દોષમાના ધોષા ઇમાનદાર મુમજમાન મિપાલીઓએ ખમા પ્રવેશ કરવાનો કુકમ મળ્યો કે તમજ પોતાના કમગદા કરારને પોતાના હવેરી અમલદારને સોંપી દઈ પોતાની નો રીને નિલાંજલિ આપી દીધી હતી અને તે પછી તેમણે માર્ગે પછી છોડી દીધું હતું. બીજો જે એક બનાવ જેવામાં આવેલો તે વધારે સ્પષ્ટ તથા ખોષ પણ હતો જે નવાજ રસુલખાનજીએ, બેગમાહેમના જણાવ્યા મુજબ, મુદ્દમાના કાગળો “કાળજીથી” તપાસેલા અને ન્યાયપૂર્વક લખાયેલ નિર્ણયપત્ર વિચારેલું તેમ નવાખના દિલ્લમાં તે સંમતે રાયજમાહેમ બણી ધણી મારી જાવના હતી એમ આપણે એ નવાખ સાહેબે પોતાના આ મહામંત્રીની ખાસમા દશાયવી મિલકતને મુરહિત રિયતિમાં રખી મુલવાને માટે જે વ્યવસ્થા કરેલી હતી તે હવેથી અનુમાની થઈએ છીએ. મતલબ કે, નવાખ રસુલખાનજી જ્યાં સુધી હયાત રહેલા ત્યાં સુધીમાં ગયજ સાહેબની કોઇપણ સ્થાવર જંગમ મિલકતનું વેચાણ થવા પામેલું નહિ તેમ તેનો હવેલોગ પણ કોઇથી કરી મદાયસો નહિ. આવું આ નવાખ સાહેબનું મનસ તથા વર્તન આ આખાય નાટકના વમુના બીજાનું ધોનઃ રૂઢ પડે તેનું છે એમ અમે અમજીએ છીએ આ તેમનું વર્તન સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, અનુકૂળ સંમતિ આવે ત્યારે વેચેલી તે તમામ મિલકત પ્રજોનમગયજને બજનસ સોંપી દેવાનો નિયમ કરી રહેલા હતા. જે નવાખ રસુલખાન ત્રયજ સાહેબના સાચા રત્ન હોત તો તેઓ એ તમામ મિલકતને વેચી નાંખત અગર પોતાની ઉદારતાને અનુમતિને તે મિલકત પૈકી કેટલીક તેઓ મેઈ કે.છ પોતાના પ્રીતિબાજનને બક્ષીસ રૂપે આપી પણ દેત પરતુ એ નવાજે એ મિલકતને મદાયજ રખા વેચાવી દીધી નહિ એ વાત કતિહ અને ધને એ નવાખને ઉત્તરના રાખે તેવી છે જ. મુખ્ય માત્ર મયોમાધીન પ્રણી છે. સમજતાં જેવી

અમાધારણ સ્થિતિવાળી વ્યક્તિને અમાધારણ મયોગમાં અમાધારણ વર્તન રાખવું પડે જ. નવાળ મુસવખાનજ એ મિશ્કત તેના ખરા ધર્મીને સોપું-સોપું-કરતા અમાનક બહેસ્તનશીન થઈ ગયા । તે પછી બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યને વડીવડે સંભાળ્યો અને છોડ્યો, તે પછી નવાબ મહોબતખાન ત્રીજા ગાદીએ બેઠા અને જૂનાગઢ છોડીને કરાચીમાં જઈ વસ્યા । છેવટે જૂનાગઢનું રાજ્ય સંયુક્તે 'મોરારજી રાજ્ય' એક અંગ બની ગયું । પણ આ બધાં પરિવર્તનને પાર ઉતરીને પુરષોતમરાયજીની સ્થાવર મિશ્કત-તેમના ધરો તથા ફેટલાક કેસા આજ સુધી એમ ને એમ અણવેચાયલ હાલતમાં રાજ્યની મિશ્કત રૂપે પોતાના મૂળ સ્વામીનું સર્વકાંઈને સ્મરણ કરાવતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બાવિના ગર્ભમાં શું હશે તે કાણ કહી શકે । નવાબીનો ઇતિહાસ કહેતે કે, રાજ્યના કાર્યભારીની રાજ્ય તરફથી એકનાર લંટાપવી મિશ્કત જે તે કાર્યભારીને કે તેના વંશજને નવાબે કે રાજ્યે પાછી સોંપેલી છે. પુરષોતમરાયજીની મિશ્કત પંચત્રે સંયુક્તે મોરારજી રાજ્ય કેવું પગલું બંરશે તે બાંખી ચંકાવું નથી.

ઉપર પ્રમાણે આ ક્ષેત્રકારી મુકદ્દમો સમોક્ષિતે પામેલો, અને તે સોંપે તેનું રૂળ પણ આવી ગૂડલું. ડોમાબાઈ ગાંધીની હેતુપૂર્વક અટકાવી રખાયેલ વેનનવર્ધિ (પગાર વધારો) પણ તેને અપાર્થ ગંધ । પણ જૂનાગઢના તે સરન્યાયાધીશ અર્થવાદી ન હતા. તે લામણીરાળા પાસી ગૃહસ્થને પોતાની ઉપર થયલ અનિષ્ટ દર્શાવેને વશ બનીને તથા 'રોકડા' રખાયોને કાચે જે પ્રકારના અન્યાય કરવાના કામમાં સામેલ થવું પડેલ તે બદલ એટલો બધો તો પરિતાપ થઈ રહેલો કે, તેમણે જે અંશબંધિવસની સામે રોષદં સાહેબ સામે કરાયલ ઠરાવ ઉપર પોતાની સહી મૂકેલી તે જ વખતથી તેમની તબીબત પ્રતિદિન અધિધાધિક બગડતી ગયલી હતી, અને એ તે તેમને રજા ઉપર ઉતરી મુખ્ય આત્મા જવાની ૧૨૭૭ પણ પડી ગઈ હતી । મુખ્યમાં પણ તેમની તબીબાત જરાબર ઠેગણે આવી ન શકી અને છેવટે જૂનાગઢમાં જ તેઓ પશ્ચાત્તાપનાં અગ્નિમા બળીને ભસ્મ થઈ ગયેલા, એટલે કે મરણાધીન બની ગયલા પણ ખરા. સત્યનિષ્ઠ પુરુષ આથી અધિક ઉચ્ચ કક્ષીનું ગણાય તેનું મધુ બલિદાન કરી શકે । ડોસોબાઈ ગાંધીએ કરેલ આત્મ બલિદાન રાયજી સાહેબ સામે ચલાવાયલ કામને એક પાકા ફૂટપ્રબંધ રૂપે ઠરાવવાને સર્વથા ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે, એટલું જ નહિ, પંચત્રે શુદ્ધ ન્યાયાચારોને રાજદ્વારીય વર્ણમાં ફસાઈ પડવાનો વારો આવે છે ત્યારે તેના

અંતે કેવા હાલ થાય છે તેનું કિતમ જિહાહરણ પશુ આ ગૃહસ્થના દેહાંતની કથા પુરું પાડે છે. આ કિસ્સો ડેસાબાઈ માંધીને ન્યાયના ઇતિહાસમાં જોમ અમર ણનાવનાર છે તેમ તેના શુદ્ધ-હૃદયી પુરુષને ન્યાયાધીશ તરીકે સર શીરોઞ્જશાહ મહેતાની બલામણુથી નિયુક્ત કરનાર પુરુષોત્તમરાયજીની કાયબારિતાને ગૌરવ આપનારો પશુ થઈ રહેશે. આ એક વાત. બીજી તરફ આ મુકદ્દમાએ બીજા પરિણામો ઉપજાવેલાં. જુનાગઢ રાજ્ય પૂર્વકાળમાં ભાગ્યે જ વર્તમાન પત્રોની ચર્ચાનો વિષય બનતું હતું તે હવે તેમની સેખમાળાનો મણિકો થઈ બેઠું, મુબઈ ઈલાકાનાં સુવિખ્યાત વર્તમાન પત્રો જોવાં કે, બોમ્બે ગેઝીટ, મુબઈ સમાચાર, સાંજ વર્તમાન, એકવોકેટ એફ ઇન્ડિયા, ધી ગુજરાતી, ઇન્દુપ્રકાશ વગેરે લગભગ તમામમાં આ એક તરફી મુકદ્દમા પરત્વે તથા પુરુષોત્તમરાયજીને કોઈ પશુ પ્રકારના પુરાવા વિના જે હાહાતો અન્યાય આપવામાં આવેલ અને જે પ્રકારના કૃત્રિમધર્મી તે અપાયલ, એ સર્વ બાબતો ઉપર અનેક ચર્ચાત્મક તથા રાજ્યને વગોવનાર સેબો પ્રકટ થવા લાગેલા, અને તે પ્રકારની ચર્ચા ઘણા લાંબા વખત સુધી બંધ પડેલી પશુ નહિ. ધી ગુજરાતી સાપ્તાહિક પત્રે તો, આ મુકદ્દમાને અંતે અપાયલ નિર્ણયને આરંગજોળની લાય કિતાબમાંથી અપાયલ ન્યાય રૂપે ગણાવી દીધેલો પશુ ખરો. અધિક આશ્ચર્યકારક ઘટના એ છે કે, આ મુકદ્દમા ચલાતો હતો ત્યારે તેમાં યતા કામનો જતાંત રોજબરોજ લખી મોકલવા મટે ૫ ટાઇમ્સ એફ ઇન્ડિયાના પ્રતિનિધિને રાજ્યે બોલાવી રાખેલ તેમણે જો કે ફરજેજ યતા કામનો જતાંત તે પત્રમાં પ્રકટ કરાવેલો હતા, છતાં મુકદ્દમાની સમાપ્તિ થયા પછી જ્યારે હતર વર્તમાન પત્રોએ રાજ્યના ન્યાયતંત્ર ઉપર પ્રહાર કરવા મડિલા હતા ત્યારે આ અમગણ્ય ટાઇમ્સ પત્રે કોઇપણ પ્રકારનો અભિપ્રાય ન દર્શાવતા કેવળ મૌન સેવી રાખેતું હતું ! આમ આ ટાઇમ્સ મૌન સેવી રહેય તેનું કારણ ન હતું એમ નહિ. રાયજી જામે કામનો આરંભ થયો ત્યારે જૂનાગઢ રાજ દેખાતું હતું પરંતુ એ એની સાંતી પછીથી ઉપનાર જંગલ વાતની સુચક હતી. રાયજી સાહેબના વારામાં સામાન્યતા જે જનતા નવ સંસ્કાર યુક્ત બનેલ તે જગી ન હો એ કેમ સંભવે ? કોઈ એક જૂનાગઢી સેબકે તા. ૧૪-૧૧-૦૬ના ઇન્દુપ્રકાશ નામક દૈનિક અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રમાં વિવેચક (ક્રિટિક)ની મંડાથી “રાયજીવાળો મુકદ્દમા: શું જિટિરા રારકાર આ બાબતે જવાબદાર છે ?” એવા મથાળા હોળ એક લાંબો ચર્ચાત્મક સેખ પ્રકટ કરાવી દીધેલો હતો અને તેમાં એ સેબકે કેટલાક મહત્ત્વપાળા

મુદાઓને જન્મ આપીને સુદ્ધ વિવેચના કરી પણ હતી, એટલે એ લેખે આ આ મુકદ્દમાને લગતી ચર્ચાને એક નવું જ રાજદારીય રૂપ આપી દીધેલું હતું અને એ કારણે ધ ટાઇમ્સને તટસ્થતા પાળી રહેવાની ફરજ પડી ગયલી હતી. આ લેખમાં વિવેચકે તહોમતદાર તરીકે ખુદ નવાખ સાહેબને, વઝીર ખહાઉદીન બાદને, દીવાન હરિદાસને તથા તે સમયના કાઠિયાવાડના બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટને ગણાવેલા હતા અને તેણે તે લેખને અંતે બ્રિટિશ સરકારને બધો ધટરફોટ કરી આપવા માટે ભારપૂર્વક વિનંતિ પણ કરેલી હતી. આ લેખે એ સમયના કાઠિયાવાડમાંના અંગ્રેજ અમલદારો, ઈલાકાની સામાન્ય જનતા તેમજ વિશેષતઃ જૂનાગઢના કાર્યભારી મંડળના ખાનસા ઉપર ધણીજ અસર કરેલી, અને તેને પરિણામે રાયજી સાહેબ અદ્વિપિત ગણાઈ જવા પામેલા પણ હતા. આ પ્રખળ લેખનો પડપો ઠેક ઇંગ્લાંડ સુધી સંબળાયેલો હતો, અને તેને લીધે કાઠિયાવાડ અને વિશેષતઃ જૂનાગઢ રાજ્યનો સુપરિચય ધરાવનાર કોઈ બ્રિટિશ અમલદારે પોતાનું નામ અપ્રકટ રાખી 'રાજદારી' (political) સંઘા પોતાને માટે રાખીને તા. ૧૮-૧-૧૮૭૧ના ઇન્ડુપ્રકાશમાં પોતાનો આ મુકદ્દમા પર લેવે જે અભિપ્રાય હતો તે નીચે આપેલ શબ્દોમાં પ્રકટ કરાવી દીધેલો પણ ખરો. આ પત્રે પુરુષોત્તમરાયજીને આશ્વાસન આપ્યું હોય તો નવાઈ નથી. એ પત્ર આ પ્રમાણે છે:—

"To The Editor, Indu Prakash."

Sir,

As a British Officer connected with the Junagadh state for three years in a position which brought me into constant contact with the Naib Diwan Mr. Purushottamrai S Zala, I am thankful to find from your issue of the 14th and 20th November that there are Natives of India who are not inclined too readily to believe in the dishonesty of highly placed individuals of their own country. I always had a high opinion of Mr Purushottamrai S. Zala, and the result of the commission recently

held at Junagadh does not convince me that my belief in his integrity is badly founded. Mr. Purushottamrai's intellectual capacity and abilities have never been denied by even his enemies and a man whose shoulders for many years largely upheld the burden of governing such a state as Junagadh cannot fail to have made many enemies and jealous detractors. It seems "unfortunate that a State which owed and owes so much to the Dewan Amarji in time past and the Naib Dewan Purushottamrai in recent years, should have rewarded their services in the way it has. That the latter has been made a scape-goat for others appears not improbable, and there are evidently numerous lacuna in the case brought against him which require further sifting and filling up."

"That Mr. Purushottamrai's honour will yet be vindicated is the belief and hope of"

"Political"

(નોંધપાત્ર), ઇન્ડિયન પ્રેસ અધિપતિ જોગ,

સાહેબ,

માણ નાયબ દીવાન પુરષોત્તમરાય, સુ. જાણના સહ સંસર્ગમાં મને આવેલ મારી પદવીને લીધે, જૂનાગઢ રાજ્ય સાથે એક સ્થિતિ અમળદાર તરીકે, ત્રણ વર્ષ પછી નવેમ્બર ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૭ ત્યાં ૧૪મી તથા ૨૦મી નવેમ્બરના અંતરમાંથી નાણાની ઉપર ચલે છે, હિંદુસ્તાનમાં એવા દેશી લોકો પણ છે જેઓ તેમના પોતાના દેશનાં ગૃહ સ્થાને મુકાબલા ઇંગ્લેન્ડની અથવા અન્યની વાતને એકમ માની લેવાને તૈયાર નથી

હોતા. રાં. પુરોતમરાય સું જાણા વિશે હું હમેશા હંમેશા અભિપ્રાય ધરાવતો હતો અને જૂનાગઢમાં હમણા જે તપાસ પંચતું જે પરિણામ આવ્યું છે તે ઉપરથી મને ખાતરી થતી નથી કે તેમની સત્યનિષ્ઠા પરસ્તે મને જે શ્રદ્ધા હતી તે ખોટા આધારવાળી હતી. રા. પુરોતમરાયની ખુશ્ખી શક્તિ તથા કાર્ય સ્વચ્છતાનો તેમના શત્રુઓથી પણ કદિ ઇન્કાર થઈ શકેલો નથી અને જે પુરુષે ધણાં વર્ષો સુધી જૂનાગઢ જેવા રાજ્યનો શાસનભાર મહોટા પ્રમાણમાં જપાડી રાખેલો તે ધણા દુરમનો અને ઇર્ષ્યાળુ નિંદકોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહી શકે પણ નહિ. જૂતકાળમાં જે રાજ્ય દીવાન અમરજીતું ધણુંજ રણી હતું અને જે વર્તમાન કાળમાં નાયબ દીવાન પુરોતમરાયજી એટલુંજ રણી હતું અને છે તે રાજ્ય તેમની સેવાઓનો બદલો જે રૂપમાં તેમને આપી રહેલ છે તે એક દુર્ભાગ્યની વાત છે. બીજાઓને છટકી જવાની ભારી રૂપે આ પાછલા ઇલેક્ટરને બનાવાયેલ છે તે અમંભવવાળું દેખાતું નથી અને તેમના સામે જે આરોપ પડેલો કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે તેમાં દેખીતાં ગાંધી સંખ્યાબંધ હોઇને તે કામને અધિક પ્રમાણમાં ચાલવાની તથા તેમાંનાં ગાંધી પુરવાની જરૂરત રહે છે."

'રા. પુરોતમરાયની પ્રતિબાનો હલુ પણ બચાવ થશે' એવી શ્રદ્ધા અને આશા ધરાવું છું હું

"રાજદારી."

પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્ર પુરોતમરાયજીને આસ્વાસક તથા પ્રાત્સાહક ધર્મપત્રો હોય તેમાં નવાઇ નથી. આવાં અનેક પત્રોની વૃષ્ટિ પુરોતમરાયજી ઉપર એ વખતે થયેલી હતી, પણ એ બધાંને અત્ર કતારી શકાય નહિ. તથાપિ વાનગી રૂપે આપણે બે ત્રણ સુકીર્ણિત મહાજનોના આ સંબંધે અભિપ્રાયો વાંચી લેશું "સરસ્વતીચંદ્ર" નામક મહાનવવક્ત્રીમાં દેશીય રાજ્યોની રાજદારીય આંતરબાહ્ય પરિસ્થિતિનું ધર્માર્થ આલેખન કરનાર સાક્ષરવર્ધ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ "રનેહી ભાઈશી પુરોતમરાયજીને" તા. ૩૦-૧૦-૦૬ને રાજ એક

* આ બવિષ્ય કથન ઇ. સ. ૧૯૧૭માં દિલ્હી સરકારે કરેલ તપાસથી અર્થ પડેલું છે.

આત્માત્મક પત્ર નવે પ્રમાણે સખી મોકલેલો છે તે હરકોઈને પરિતપ્ય થઈ પડશે:—

‘વર્તમાન પત્રોમાંથી જુનાગઢમાં વર્તતા આપ સંબંધી સમાચાર જાણ્યા છે’

x

x

x

x

‘ચડે તે પડે’ એ ન્યાય પ્રમાણે આપે બનેલા બનાવેથી ધૈર્ય રાખવાનું છે તે રાખતા હશો. આપને આ દેશમાંના અધિકતમ બુદ્ધિશાળી આરોગ્યરત્ન સલાહનો લાભ છે જાણી કટલીક નિર્મિચનતા છે. કૃતમ અને દેશી મનુષ્ય શરીરધારીઓએ આપના પ્રતિ થાય તેટલું કરી લીધું છે ગાથવા કરશે. પરંતુ આપના શરીરને જુનાગઢ ઘસડી જવાનું તેમનાથી બન્યું નથી, અને આપની રત્નત્રતાને આંચ આવી નથી તેથીજ એક મહોટી ચિંતામાંથી હું અને આપના કુપર રહેલ રાખનાર વર્ગ મુક્ત થયો છે એ હૃદયની કૃપા છે. બાકી અમરજી દીવાન જેવાઓનાં દૃષ્ટાંત લક્ષમાં અણ્યાવનાર રાજ્યમાં આપની બાલ સંપત્તિને છુટી લેવાય તેમાં તો કંઈ નવાઈ નથી, અને તેને માટે તો સૌ તૈયાર હશે એમ ધારું છું. આપની રાજ્યસેવા એકલખાનજી જેવા આપના રાજુઓ વખાણે છે, અને કચીશને અને બેગે ગમે તેમ પીછાં ફેરવ્યાં છે, પણ પ્રમાણિકતા માટેની આપની કીર્તિને તરફથી વર્ગમાં ઝાંખ લાગી નથી એ આપને જોહો સંતોષ આપે એવી વાતો નથી. x x x

વળી વડોદરા રાજ્યના આજી વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ અંગ્રાસાસ ગાકરસાસે પણ આ વિષય પરત્વે રાજમાન્ય રાજથી અલગ જ રાસાજી પ્રયોગનમરાવજને મોજે હાંડી તાલુકે જલાલપુરથી, નવે પ્રમાણે તા. ૨૫-૧૧-૦૭ને રોજ સખી મોકલેલું હતું:—

x

x

x

x

“આપને રોજરાજ દેવવાને બીજાં લ આધાર નથી. x x x રમણના ન્યાયાધીશોએ બીજાં લ અમજારથી વીચાર કર્યો નથી. x x x”

નવાઈની વાત તો આ મુકદ્દમા સંબંધે એ છે કે મિ. હોરમમજી અરદેશર વાડીયા બેરીસ્ટર કે જેઓ કાઠિયાવાડમાંના રાજ્યો અંગેના બહુમધ્ય કાળાંધોળાનું વિપુલજ્ઞાન ધરાવનાર હતા છતાં પુરૂષોત્તમરાયજી જેવા, પોતાને સુપરિચિત એવા ગૃહસ્થ વિરૂદ્ધ રચાયલ ફટ પ્રબંધના એક - હિસ્સેદાર હતા અને જેમણે રાજ્યપક્ષે રહીને એક તગ્ધી કામ ચલાવવાનું અમંગલાચરણ કરેલું હતું તેમણે પણ ઉપર ઈ. સ. ૧૯૧૭ના જાનેવારીની તા. ૩૦મને રાજ નીચે પ્રમાણે પુરૂષોત્તમરાયજીને લખી મોકલીને પોતાથી કરાયેલી ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરેલું હતું:—

x

x

x

=

>>The recovery of the currency notes from the Vasir's property, ought, in my opinion, to absolve you from the charge and those who made the mistake of believing you guilty ought, in honesty, to admit the mistake. (વઝીરની મિલકતમાંથી ચલણ ચિટ્ટીઓ ખર્ચી આવી તે હકીકત, મારા અગિપ્રાય પ્રમાણે, તમને દોષ મુક્ત કરનારી છે, અને જેમણે આપને દોષિત ગણી લેવાની ભૂલ કરેલી છે તેમણે, પ્રમાણિકપણે, ભૂલ કબૂલ કરવી જોઈએ. x x x x).

આવા શ્રીમુક્ત હોરમમજી વાડીયા જેવા કુશળ ધારાસાક્ષીના પત્ર ઉપરથી અમને આ સ્થાને કેટલીક લોકોપકારક ચર્ચા કરવાનું મન થઈ આવે છે. વૈધો પોતાને આશ્રયે આવેલ ચેમીઓના રોગનું સંપૂર્ણ નિદાન કર્યા પછી જ ઉપચાર કરવાને બંધાયલા છે તેમ વકીલ બેરિસ્ટર પણ પોતાના અસીસ તરફથી તેમની આગળ રજુ કરાતી હકીકતને વિચારી લઈ તે અંગે જે બીજી આગલી પાછલી હકીકતો હોઈ શકે તે બધી પગલે પ્રશ્નો ઊઠાવીને પોતાનો અસીસ જે હકીકત કહે છે તે કેટલા પ્રમાણમાં સત્યાગત્ય બરેલી છે એ તપાસી લેવાને બંધાયલા નથી હતા શું? પુરૂષોત્તમરાયજીના પૂર્વોક્ત કામમાં તો એનું બનેલું છે કે, એ કામ અદાલતમાં શરૂ થયું તે પહેલાં પુરૂષોત્તમરાયજીએ, એ ચલણ-ચિટ્ટીઓ વઝીર સાહેબનાં નાણાંથી ખરીદાયેલી છે અને વઝીર સાહેબને સોંપાઈ ગયેલી છે એનું સ્પષ્ટ ભારપૂર્વક રાજ્યના દીવાન વગેરેને જણાવી દીધેલું હતું. આમ હતું એટલે પછી દીવાન બેગ સાહેબની તથા પૂર્વોક્ત ફટપ્રબંધમાં ભાગ

સેનારાઓની ફરજ એ ચક્રવર્તીઓ વચ્ચેના કષ્ટમાં છે કે નહિ તે બાબત વચ્ચે માહેબને પછી લેવાની હતી. પરંતુ આ પ્રકારનું પુણ્ય ન તો બેગ-સાહેબે અગર ન તો રાજ્ય પક્ષના વકીલ બેરિસ્ટરે કરવાનું થોડું વિચારેલું એ હકીકત જ એવી છે કે, તેને એક જૂલ રૂપે નહિ પરંતુ એક ભણી બૂઝીને કરેલ ઉપેક્ષા જ ગણવી પડશે. અસહ્ય અસહ્યરૂપે કરાવે તેમા નવાઈ નથી.

અર્થાત રાયજી સાહેબને જમીનદોસ્ત કરવા સાર જે લોકોએ બેળા મળીને કૂટપ્રયંશ કરેલો હતો તેમના સિવાયની દુનિયા તેમને દોષિત માનવાને તૈયાર ન હતી. દુકામાં એટલું જ કે, પ્રજોત્તમરાયજીના રાજદારીય અધઃપાત પછી તેમને કરાતા રહેલ ઉપદ્રવોને ક્ત્રમો રૂપે ઉત્તરવાથી એમને મક્કિમા ઉપરો અધિકાધિક વૃદ્ધિ પામતો જવાનો અને પોતાની લઘુતા અધિકાધિક લઘુતાને પામતી જવાની એટલું પણ જ્ઞાન આ ચરિત્રનિરૂપના વિદેશીઓએ સ્વાર્થ દષ્ટિએ જો રાખેલું હોત, તો આપણે તેમની મુત્તમદીગીરીને દુષિત ગણવાનો અવકાશ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકત એમ કહી શકાય. વિકાસ પામતી જતી માનવ સૃષ્ટિને દૈવિક સંપત્તિનો જ નહિ પરંતુ આસુરી સંપત્તિનો ઇતિહાસ પણ ઉપકારક થઈ પડે છે એ વાતને ખોટી કાણ કહે ?

આ મુકદ્દમા પરત્વે બીજા એક વાત એવી છે કે, તે આપણી વિચારધારાની સીમા બહાર રહેલી ન જોઈએ. મુકદ્દમા કોલો કરવા માટે કૂટપ્રયોગ અનારા-ઓએ ગમે તે “ગળ્લો” અને ગમે તેની પ્રેરણાથી તેને જન્મ આપેલ હોય અને તે પરત્વે નવાળ સાહેબને તેમજ તેની આખીય રૂપરેખા સમજાવેલી હોય કે ન હોય, તો પણ અમુક બીજા હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ બનુમાન થઈ શકે છે કે, નવાળ સાહેબે આવા અનિષ્ટ ગમ પરત્વે જો પોતાની મંમતિ દાખવેલી હશે, તો તે સંમતિ અન્ય કોઈ પ્રભાવક હકીકતનું અનિવાર્ય પરિણામ કદાચિત્ હોઈ શકે રાયજી માહેબ રાજ્ય સેવામાં હતા ત્યારે તેઓ દોડીદોડીને વારંવાર નવાળ સાહેબ પાસે જતા નહિ અને તેમ કરવામા કા-જ પણ હતું. નવાળ માહેબે ગત્યકાર્ય માટેની કુલ સોપણી વચ્ચે બહાઈદીનબાદને કરેલી હતી એટલે દરરોજ વચ્ચે માહેબને મળવું એ પ્રજોત્તમરાયજીને માટે એક ફરજ રૂપ બની ગયલું હતું, અને જે કામે નવાળ સાહેબની ઈચ્છા જાડી લેવાની જરૂર રહેતી હતી તે કામ પરત્વે વચ્ચે માહેબ નવાળ સાહેબને મળીને તેમની ઈચ્છા જાણી લેતા હતા અને કાર્યબારીમંડળને તે જણાવી દેતા હતા. ઈચ્છાઓ સાચનવંતમાં

પણ મુખ્ય મંત્રીજ થયે બાગે ત્યાંના રાજ્ય અને કાર્યભારીમંડળ વચ્ચે સેતુ-
રૂપે કામ કરી રહે છે એ નિયમને અનુસરતો આ જૂનાગઢ રાજ્યના
શાસનતંત્રને સગતો નિયમ હતો. આમ હોઇને રામજી સાહેબ સીધીસીધા નવાળ
સાહેબને મળીને તેમની સંમતિ કોઈપણ રાજ્યકાર્ય માટે મેળવી લે એ
અશક્ય જ હતું. આમ રામજી સાહેબ નવાળ સાહેબને વારંવાર મળતા નહિ
તેને પરિણામે તેમને નવાળ સાહેબ આગળ અભિમાની પુરુષ તરીકે ચીતરતા
રહેવાનો શાગ તેમના વિદેશીઓને મળી ગયેલો હતો, અને એ એવી ચીતરામ-
ણની અસર ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં નવાળ સાહેબને થઈ હોય તો મવાઈ જેવું
ન ગણાય. પુરષોત્તમરાયજીનું વ્યક્તિત્વ એટલું તો ઓજસ્વી હતું કે, તેમના
સંપર્કમાં આવતા લોકો તેમનાથી અંજાઈ જતા હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ
સ્વૈરાચારી લોકોને તો તેઓ બચરથાન રૂપ દેખાતા પણ હતા. નવાળ સાહેબ
પ્રુદ ઉપર પણ તેમની તેજસ્વિતાની છાપ એટલી તો હંડી પડતી કે, એઓ
પોતે રાજકર્તા તથા ધણી છતાં ધણીવાર દબાઈ જઈને સ્વેચ્છાનુસાર એટલે કે
ધારાધારણ વિરૂધ્ધ હોય એવું કોઈપણ કામ કરવાની રામજી સાહેબને સૂચના
પણ કરી શકતા નહિ. રામજી સાહેબને તેમની પડતી રીશમાં એકવાર પણ
જેણે જોયલ હશે તે તેમની પ્રખર ઓજસ્વિતાની આજ્ઞાએ અમેએ કરેલ આ
કથનનો હંકાર કરી નહિ શકે એમ અમે માન એ છીએ. એ છતાં નવાળ
રક્ષકમાનજી ગુણુડ હતા અને તેમણે રામજી સાહેબની નિર્મલ રાજ્યમંડિતની
તેમજ શક્તિની કસોટી કરેલી પણ હતી એટલે એઓ રાજ્ય સેવામાંથી તેમજ
જૂનાગઢમાંથી ખસેલા તે પછી પણ નવાળ સાહેબ પ્રસંગે પ્રસંગે તેમને સંભા-
રતા રહેલા અને તેમના ગયાથી રાજ્ય કાર્યનો ખૂબી બાર પોતાને માથે બાવી
પડેલો તે હકીકત તેમને અમલ થઈ પડેલી પણ હતી. આમ હોઇને નવાળ
સાહેબ ઈ. સ. ૧૯૦૪ની સાલમાં જ રામજી સાહેબને એક આસ્વાસક સંદેશ
સાક્ષર થીયુન જનલાલ હરિલાલ પંડ્યા માન્દેત મુંબઈ મુકામે મોકલાવેલો
હતો અને એ સંદેશ આ જનલાલજીએ “ધ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના” પત્રોત
લેખક મિ. નવરોજજી દુમાસિયા નામક પોરતી મદરથ માન્દેત રામજી સાહે-
બને પહોંચાડેલો પણ ખરે અને રામજી સાહેબે તેનો સ્તુતિય જવાબ એ જ
મધ્યસ્થ ગૃહસ્થ માન્દેત નવાળ સાહેબને મોકલાવેલો હતો. આમ સેવ્યસેવક
વચ્ચે પરાક્ષ સંબંધ સ્થાપા મડિલો એ વાત અપ્રકટ રહી શકેલી નહિ, એટલે
કુદરતી રીતે ખટપટીઆઓ તથા સ્વાર્થ સાધકો વ્યાકુલ થવા લાગેલા; કારણ
કે પુરષોત્તમરાયજી પુનઃ રાજાધિગ મંજૂળી વે તો કોઈથી પણ સ્વેચ્છાચારી

ખનીને સ્વાર્થ સાધી શકાય નહિ. આમ હોઇ હરકોઇ માર્ગે પુરોત્તમરાયજી
 અને નવાખ સાહેબ વચ્ચે અંતર વધતું જાય એવા કારણ રચ્યા કરવા એ
 એવા ખટપટીઆઓનો પરમ ધર્મ થઈ પડેલો હતો, અને તેથી ઈ. સ.
 ૧૬૦૫માં ત્યારે નવાખ સાહેબને એન્ટ ડુ ધ ગવર્નરને મળવા સાર રાજકોટ
 જવું પડેલું ત્યારે ત્યાં જો પુરોત્તમરાયજી તેઓથી ખુદને મળવાનો પ્રયાસ કરે તો
 તેમના એવા પ્રયાસને નિષ્ફળ ફરી દેવાનો પ્રયત્ન પણ તે વિદેપીઓએ કરી
 દીધેલો હતો. રાજકોટ જતાં વચમાં ગોંડળ રોશન આવે છે ત્યાં નામદાર
 ગોંડળ નરેશ સર ભગવતભંદ સાથે નવાખ સાહેબને કોઇ મજદારીય બાબત
 પરત્વે વાતચીત થયેલી તેને પરિણામે તેમને રાયજી સાહેબનું સ્મરણ થઇ
 આવેલું, અને “રાયજી રાજકોટમાં મળશે” એવી આશા તેઓથીએ બાંધેલી પણ
 હતી રાયજી સાહેબ આ વખતે રાજકોટમાં જ હતા અને તેમણે પણ નવાખ
 સાહેબની સલામ લેવાનો સંકલ્પ કરેલો હતો. નવાખ સાહેબ રાજકોટ આવી
 પહોંચ્યાના બપોર બઝ્યા પછી રાયજી સાહેબે બહુબાઇ મણિપ્રસાદ દીવાન જેવા
 પ્રતિષ્ઠિત અધ્યક્ષને, નવાખ સાહેબની પરવાનગી મેળવી આપવા માટે યતન
 કરવા સાર નવાખ સાહેબના કર્મચારી મણિપ્રસાદ બુથ પાસે જુનાગઢને
 ઉતારે મોકલેલા અને એ બહુબાઇએ એ પ્રભાણે જઈને રાયજી સાહેબને
 સદેશ મણિપ્રસાદને કહેવો પણ ખરો; પરંતુ મણિપ્રસાદે નવાખને એ સદેશ
 પહોંચાડેલો નહિ તેમ જીએ કોઈ જવાબ પણ રાયજી સાહેબને કહેવાવેલો નહિ.
 આમ થયેલું એટલે પુરોત્તમરાયજી રજેને નવાખ સાહેબ ન મળે એવી આશંકા
 બાંધે તેમની કુન્નસે રોશને પણ ન ગમતા અને તેઓ ગયા નહિ તેવું
 પરિણામ વિપરીત પણ આવેલું. “રાયજી અભિમાની છે”, એવી ધોડીધણી અસર
 તો નવાખ સાહેબના મન ઉપર કરાયેલી હતી જ એટલે તેઓ રાજકોટમાં
 નવાખ સાહેબને મળ્યા નહિ તે વાતે તેમની અમરને ઉડી કરી દીધેલી અને
 યત્નગણે તેમાં ખુશિ પણ આપી દીધેલી હતી. આમ ખની ગયેલું એટલે ગમે
 તે ઉપાયે રાયજીનું અભિમાન ઉતારવું એવો વિચાર નવાખ સાહેબને ઉદભવ્યો
 હોય તો તે આનેવ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ અસંભવિત થટના ન હતી અને એવા
 વિચારને જોમ અને તેમ પેળીને તેને તરત અમલમાં અણાવી દેવો એ પુરોત્ત-
 મરાયજીના વિરોધીઓનું એક આવશ્યક કર્તવ્ય પણ હતું. તેમાં વળી ખોટી
 અને પાયા નિનાની દફીકન નવાખ સાહેબ પાસે ગબ કરાદને રાયજી સાહેબનાં
 આમ બાગ જાપ કરાવી મેવાવડાં તે સંબંધે તેમણે જે અર્જ હેલસ નવાખ
 સાહેબને કરતા તોડેલો તે તેમણે નથી કર્યો એ પણ તેના અભિમાનને કારણે,

એવું નવાખ સાહેબના મન ઉપર દસાવી દેવામાં આવેલ હતું અને તેને પરિણામે નવાખ સાહેબના પૂર્વગ્રહને પુષ્ટિ મળી ગઈ હતી. પરંતુ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ બિન્ન પ્રકારની હતી મહોદય માણસોને તેમની ટપાલ ધણે ભાગે તેમના પોતાના કર્મચારીઓ મારફત જ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જેના કર્મચારીઓ દુષ્ટચારી અનેલા હોય છે તેઓ પોતાને કાવે તેવા ગોટાળા કરી શકે છે અને જે પત્રો પોતાના સ્વામીને પહોંચાડવાથી પોતાને હાનિ થવાનો સંભવ હોય છે તે પત્રોને તેઓ શુભ પણ કરી શકે છે આ એક વ્યવહાર મિથ્ય સત્ય છે. રાયજી સાહેબે પોતાનાં ગામ બાગ વગેરે બાબતે અનેક અજ્ઞે રજિસ્ટર્ડ ટપાલથી પુનઃ નવાખ સાહેબને મોકલાવેલ પરંતુ નવાખ સાહેબના આડતીઆઓ એ તે બધી અરજીઓને દબાવી રાખી નવાખ સાહેબને બતાવેલી પણ નહિ, એટલે પછી પણ નવાખ સાહેબને પુરુષોત્તમરાયજીના અભિમાન પરત્વે જે કમ્પના હતી તે બલિષ્ઠ થવા પામેલી. છતાં તેઓ પ્રસંગે પ્રસંગે પોતાના આજ્ઞાના નાણીતા કાર્યબારીના મંત્ર મામથ્ય તથા કાર્યશક્તિની પ્રશંસા કરવાનું સુકતા ન હતા અને તેને પરિણામે ખટપટીઆઓનો મંત્રમ વધતો જતો હતો અને એ મંત્રમ જેમ જેમ વધતો જતો હતો તેમ તેમ તેઓ નવાખ સાહેબને ઉશ્કેરવાના ધંધામાં પડી ગયલા હતા. આખરે નવાખ સાહેબને પણ એવો ગળહક થઈ આવેલો કે ગમે તે કપાચે રાયજીને જીનાગઢમાં હાજર કરી પોતાની પાસે નમાવવો જ અને તેવા ગળહકો લાભ પુરુષોત્તમરાયજીના વિરોધીઓએ લાધને પૂર્વનિર્દિષ્ટ મુકદ્દમા રૂપી વિસ્તૃત કપટબળ તૈયાર કરી દીધેલી અને એ જાળ શુંઘવામાં બ્રિટિશ રાજદારીય અમલદારોએ સાથ ન આપેલો હોય એવું કહી શકાતું નથી. નવાખ સાહેબ પુનઃ પુનઃ રાયજી સાહેબનું સ્મરણ કર્યા કરતા હતા એ હકીકત જ બ્રિટિશ રાજદારીય અમલદારોને ખટકે એ વાત તેમના જીનાગઢ રાજ્ય પરત્વેના હિંમતી દ્રષ્ટિએ કેવળ સ્વાભાવિક જ હતી અને તેથી તેમણે પુર્વોક્ત મુકદ્દમા આલેલો ત્યારે જીનાગઢમાં મુકામ ગોઠવેલો હતો. બીજી તરફ બેગ સાહેબની નીમણુંકે દીવાન તરીકે થયેલી તે અકસ્મિત હતી અને તે સુંબઈ સરકારના રાજદારીય ખાતાથી કરાયેલ દબાણથી થઈ પામેલી એમ કહી શકાય છે, કાત્ય કે નવાખ સાહેબને બેગ સાહેબનો પરિચય બીજકુલ ન હતો. એક અધિનિયિત પરદેશીય મહસ્થને અનતાં સુધી ગળ્યું સુમન સે પવાની બાબતે વિરહમત તેઓ ધરાવતા હતા અને તેમ પણ બ્રિટિશ મુકામનઃ પુરવને તો તેઓથી કલ્પિત સ્વીકારે તેમ ન હતા બીજી એક દષ્ટીએ એવી છે કે, બેગ સાહેબનું આગમન થયું ને પહેલાં મરગર રાય બહાદુર

ખડુચંદ્રાસ દેગાળ દીવાન હતા, અને જો કે તેમના વાગમાં રાયજી સાહેબ ૪૫૨ પ્રકારે પડવા લાગેલા હતા, છતાં તેમના ૪૫૨ દોષ ફોજદારી રહે તહેમત મુકદ્દમાને કામે એ દીવાન અનુકૂળ થાય તેમ ન હતા. અતલજ દે, જેમ સાહેબ દીવાન બનીને આવ્યા કે તરત જ રાયજી સાહેબવાળા મુકદ્દમાને અંગે પ્રાથમિક પગલાં બરાબર લાગેલા હતા, એટલે જેમ સાહેબની નીમણુંક અને રાયજી સાહેબવાળા મુકદ્દમા એ એ વચ્ચે ગ્રામપથ્ય પ્રકારનો કારણ મધ્ય સંબંધ હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે. નવાબ સાહેબે આ મુકદ્દમાને જન્મ આપવાની બાબતે પોતાની સંમતિ આપી હોય એમ કહી શકાતું નથી. કારણ કે બદાઈદીનબાદની જે રૂપમાં જુલાની રજી કરાયેલ છે તે રૂપવાળી તે જુલાની પોતાની નવાબગીરની દાનિકારક ન નીવડે એવું ન સમજી શકે એવા તે નવાબ બે બાકસ ન હતા. વઝીર સાહેબને નામે ચટેસ જુલાનીમાંના ચોથા પ્રશ્નના ચોથા જવાબમાં 'લાલના નવાબ સાહેબ જાણે છે' એવા જે શબ્દો શુદ્ધવામાં આવેલ છે તે એવા છે કે તેને લીધે નવાબ સાહેબ મુસલમાનને બલિષ્ઠમાં ખિટિલ સગાર કરી શકે તેવી મદદાદાનિતે કાલો હમેશાં એ સર્વોપરિ સરકારના અમલદારોથી દખાતા રહેવું પડેજ, અર્થાત્ રાયજી સાહેબ ઉપર કામ ચલાવવાની સંમતિ જો નવાબ સાહેબે ખગ દીલથી આપી હોત તો તેઓ તેમની ખાસખા ચલસ મિશ્કનને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રકૃતિ ન જ કરત એટલું જ નહિ પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૦૯માં પુરોગતમતપદને ખાસ તાર કરી એ નવાબ સાહેબે પોતાને મળવા માટે જે આમંત્રણ આપેલું અને જેને પરિણામે મુબરૂ મુસામે જૂના રવામી સેવક એક ખીલને મળીને પોત પોતાનું મન એક ખીલ આગળ ખાલી કરી શકેલા હતા. એ બધી બીના બનવા પામ્યા નહિ. આ પરિસ્થિતિને અંતે એમે એટલું પણ કહવી શકીએ છીએ કે વઝીર સાહેબને નામે ચટેસ જુલાનીની પ્રશ્નમાળા જેમ ૧૨૪૫થી શુદ્ધાવલી આપણે જોઈ શકેલા છીએ તેમ જ પ્રશ્નમાળાના મર્માંતરે રહેલ કતરમાળાનો પ્રશ્નજક પણ દોષ મૂક પૂરવ દો જ. અમને તો એ પ્રશ્નમાળા તથા કતરમાળામાં ચળોદના દુર્મંથ મિવાય અન્ય કાંઈ દેખાતું નથી.

(૨) નવાબ સાહેબની બદનક્ષી તથા તે નિમિત્તે નિર્દોષ મદદસ્થિનો કારાવાસ:- જેમ સાહેબની દીવાનગીરી એટલે જૂનામદ રાજ્યમાં રિતિ ચલ અધોધ પડી એવું એક જ્ઞાનજ્ઞ મધ્યમ અગ આપવામાં આવેલે. અમલદારમાં મહીકંદા મેઝીર મંદક એક શુદ્ધની આપવાલિ વર્તમાન

પત્ર પ્રકટ થતું હતું. એ પત્રના તા. ૧૯-૧૨-૧૭૫૧ના અંકમાં એના અધિપતિ મોતીલાલ નામના ઉમરોડીઆ બ્રાહ્મણે નવાબ સાહેબની 'દિનચર્યા' બતાવનાર એક લેખ પ્રકટ કરેલો હતો. નવાબ સાહેબનું દર્શનિક જીવન કેવા પ્રકારનું છે તે તેમાં વર્ણવવામાં આવેલું. આ લેખને બહુદક્ષી રૂપે ગણી લઈને જૂનાગઢ રાજ્યે એ અધિપતિ સામે મુબાઈની ફાજદારી અદાલતમાં ફરિયાદ નોંધાવેલી હતી અને મુબાઈના સોલિમિટર બાઈશંકર નાનાબાઈને રોકીને રાજ્યે તે મુકદ્દમે ચલાવવાનું કામ તેમને સોંપેલું હતું. આ લેખ એ અધિપતિએ ખુદ જ લખેલો એવું એમણે પોતે અદાલત સમક્ષ કરેલ કથન ઉપરથી સમજાવ્યું છે. પરંતુ એ કથન તેમણે કરેલ તે પહેલાં જૂનાગઢમાંના રાયજના વિરોધી મંડળે એ લેખ રાયજએ લખાવેલ છે એવું નવાબ સાહેબના મન ઉપર ઠસાવી દીધે તેમના કહેવાતા હંપ કે રોષને અધિક તીવ્ર બનાવવાની બાજુ રચી દીધેલી હતી, એ લેખ એકંદરે અશિષ્ટ કાઠીનો તો હતો જ. પરંતુ રાયજ સાહેબ સામે જે મુકદ્દમે ચલાવાયેલો અને જેને પરિણામે તેમની સ્થાવર જંગમ મિલકત ખામસા થવા પામેલી હતી તે કહીકતે તેમના વિરોધી મંડળને પૂર્ણ સંતોષ આપેલો નહિ. કારણ કે, નવાબ સાહેબે એ તમામ સ્થાવર જંગમ મિલકતને મુરક્કિન રિંધિનીમાં રખાવી દીધેલી હતી. આમ હોઈને રાયજ, સાહેબ પ્રતિ નવાબ સાહેબ પોતાના મનમાં જે કાંઈ સદ્બાવ સેવી રહેવા હોય તેને સમૂળ નાશ કરી દેવાય તો જ તે વિરોધી મંડળને સંતોષ તથા રાજ્યોપબોગમાં સ્થિરતા મળે તેમ હતું. આમ હોઈને નવાબ સાહેબના દિલ રૂપી કાખાને દીપી દીપીને પાકો કરવાની વૃત્તિ એ વિરોધી મંડળ ધરાવતું રહેલું, અને તેને પરિણામે આ મહીકાંઠા ગેઝીટવાળો કિસ્સો ઉપસ્થિત થવા પામેલો હતો. જૂનાગઢમાં શુલાબશંકર વેરા નામનો એક મિદ્દાન પ્રતિબેદી નાગર બ્રાહ્મણ હતો. રાયજ સાહેબના કાર્યબાર કાળમાં આ શુલાબશંકરને લાંબી કેદની સજા થયેલી હતી. પરંતુ એ રાયજ સાહેબનો મોસાળિયો ગોર હતો એટલે તેને રાયજ સાહેબ સાથે સંબંધ રાખનારે ગણાવી સકાય તેમ હતું, એટલે આ વાતના ખાયા ઉપર રાયજ સાહેબના વિરોધીઓએ આખી ધમાગત ચણીને, પૂર્વેકત બહુદક્ષી કરનારે લેખ રાયજએ લખાવેલ છે એવું નવાબ સાહેબના મન ઉપર ઠસાવી દેવાનું કાવતરું રચેલું અને એ કાવતરાને અંગે પૂર્વનિર્દિષ્ટ શુલાબશંકરને પદ્દતિને તુર્ગમાં બેસાડી દીધેલો હતો. એટલું ક્યાં પડી એ શુલાબશંકરને ત્રાગ આપીને પૂર્વેકત "મહીકાંઠા ગેઝીટ" પ્રકટ થયેલ લેખનો લખનાર તે પોતે છે અને તે લખાવનાર મુસ્લિમશાસન છે એવું

તેની કનેથી લખાવી લેવામાં પણ આવેલું હતું. આ પ્રભાણે બલાત્કારે લખાવી લેવાયલ કબૂલિયત કદાચિત નવાબ સાહેબને સમજી સાહેબ વિરૂદ્ધ ઉચ્છેદવાને વંચાવાઈ પણ હોય તથાપિ પસણે લખાવી લેવાયલ એ કબૂલિયતનો ઉપયોગ મુંબઈની અદાલતમાં ગુલામશંકરને ઢાળર કર્યા સિવાય યદ્ય શકે તેમ ન હતું અને ગુલામશંકરને ત્યાં ઢાળર કરવો એ વાત રાજ્ય પક્ષને હાનિકર નીવડે એવો ખાકો સંભવ હતો, કારણ કે, ગુલામશંકર ત્યાં ફરી બેઠીને એ પોતાની કબૂલિયતને ખસાત્કારના પરિણામ રૂપે ગણાવ્યા વિના નહિ રહે એવી રાજ્ય પક્ષને પાકી ખાતરી હતી. વળી “મહીકાંદા ગેઝીટના” અધિપતિએ એ લેખ પોતાનો હોવાનું જાહેર પણ કરી દીધું અને એ પત્રની કચેરીની ઝડતી લેવાયલી તે પ્રમગે તે લેખનો અસલ હસ્તાક્ષરવાળો કાગળ પ્રાપ્ત થઈ આવેલો પણ નહિ, ક્યાંક નોંધાવનાં નોંધાવાઈ ગઈ તો ખરી; પરંતુ તેનું પશ્ચિમ જે રૂપમાં લાવવાની ખાતરી સમજી સાહેબના વિરોધીઓ સખી રહેલા તે આવી ન શકે એવી રિયનિ ઉદભવી જતાં બક્ષી હોટાલાલને જૂનાગઢ અને મુંબઈ વચ્ચે વચોળાં વારે દોડધામ કરતાં રહેતાની ફરજ પડી ગયલી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉપરિચિત થઈ આવેલ સૂક્ષ્મ અવસ્થામાંથી માર્ગ કાઢવાને અર્થે બક્ષી હોટાલાલને અમદાવાદની યાત્રાએ આવીને પૂર્વોક્ત વર્તમાન પત્રના અધિપતિને અમળવી એના મુખેથી, એ લેખ લખાવનાર સમજી હે એવું કહેવાવવાને માટે અણગાજતો પ્રયાસ કરવો પડેલો પણ હતો. પરંતુ એ એમનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડેલો હતો એટલે તેમણે બીજાને એક માર્ગ મદલ કરેલો. આ વખતે અમદાવાદમાં એક ઘટના એવી બની આવેલ કે તેનો મર્મ હરકોઈ સમજી શકે. એ ઘટના એટલે “કાઠિયાવાડ સમાચાર” નામક એક સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રનું જન્મ. આ વર્તમાનપત્રના ઉદભવને આપણે બક્ષી હોટાલાલજીએ અમદાવાદમાં રહીને કરેલ ઉદ્યમના એક ફાટા રૂપે ગણાવી શકીએ તેમ છીએ; કારણકે એ પત્રના પહેલાજ અંકમાંના અમલેખમાં, એ સમયે અમદાવાદમાં રહેના જૂનાગઢવાસીઓને, “મહીકાંદા ગેઝીટ”માં આપતી લેખમાળાના મંબદમાં ધમકી આપવામાં આવેલી હતી. પરંતુ આ નવું જન્મેલું વર્તમાનપત્ર રૂપી ખાળક, ધણે ભાગે પોષણને અભાવે, દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી શકેલું નહિ, અને “મહીકાંદા ગેઝીટ”નો ગઝાલટ શમાવી શકાયલો પણ નહિ. અર્થાત્ બક્ષી હોટાલાલજીની કોઈપણ તત્કાલીન ફતેહમાં ન નીવડેલી અને રાજ્યની ફજેતી થવામાં પણ મથ્યા રહેલી નહિ. દીવાન મીરજી આગમઅલી બેગ જેવા બ્રિટિશ સરકારમાં જાહેરાત મનાવતા ગણપુરો, એક પ્રધાન્ય દેરીના વર્તમાન-

પત્ર સામે, નવાબ સાહેબ જેવા મોટા રાજકર્તાને નામે બદનક્ષીની ફર્યાદ કરવા માટે કેમ સલાહ કે સંમતિ આપી હશે તે ન સમજી શકાય તેવો એક કોયડો છે. એ ફર્યાદ થયાથી જે કેટલીક હકીકત જનસમાજના જાણવામાં ન હતી અગર જાણવામાં હતી તો ઝાંખીઝાંખી હતી તે અધિક પ્રમાણમાં તથા અધિક સ્પષ્ટતા-પૂર્વક પ્રકાશમાં આવેલી એ વાત પરત્વે તો શંકા નથીજ. ઇ. સ. ૧૮૦૭ના અવસામાં બંગાળામાં થઈ રહેલી. ધરપકડોને પોતાના આદર્શ રૂપ ગણીને બક્ષી છોટાલાલજીએ તેનું અનુકરણ જૂનાગઢમાં કરવાનું શરૂ કરી દીધું, અને બેગ સાહેબ જેવા દીવાને પણ એ બાબતે ઉદાસીનતાનું અવલંબન કરીને બક્ષીજીને સ્વયંદે ખેડતાં અટકાવેલા પણ નહિ ! “મહીકાંઠા ગેઝીટનો” અધિકાર રાખ્યે જાહેર કરેલ ન હતો એટલે લોકો તેના અંગે હોંસે હોંસે એકલા તેમજ ટોળે મળીને વાંચતા રહેતા. આ પ્રકારની લોક જાગૃતિ તે સમયના શાસનવાહકોને બાગબ અને તેમાં નવાઈ પણ ન હતી, કારણકે તેમને જે અનુભવ દેશીય રાજ્યની રૂપરતનો હતો તે તેની બીજાનો જ હતો. આમ હોઇને ફેસાલી જતી ફજેલીની આગમાંથી મૂકત થવાને માટે તેમણે એક માર્ગ ચોટી કાઢ્યો, અને તે માર્ગ ખીજે કોઈ નહિ, પણ મહીકાંઠા ગેઝીટના વાંચનારાઓને પકડી પકડીને તુરંગ બેળા કરી દેવાનો હતો. આ વર્તમાનપત્રના વાંચનારા સારા સારા શૂદ્રસ્થોને વગર પકડ હુકમે (વોરંટ કદાબા વિના) પકડાવી પકડાવીને કારાગારમાં મોકલી આપવાની પ્રતિ બક્ષીજીએ આરંભી દીધેલી અને દીવાન સાહેબે તે બધું શાંત ચિત્તે જોયા પણ કરેલું ! પોલિસ ખાતાએ આ બક્ષીજી કે જેમને રાજ્યના વહીવટી તંત્ર સાથે કશો પણ સંબંધ ન હતો તેણે તેમના હુકમ પ્રમાણે વર્તવા કેમ માંડ્યું હશે તે અમે કહી શકતા નથી. આ પ્રમાણે જે પકડાપકડી ચાલેલી તે અંગે બક્ષીજીના કોપનું પહેલું ભક્ષ્ય બનવાનું માન ખુદ દીવાન સાહેબનાંજ એક શિરસ્તેદાર સૂર્યશંકર બજાલાઈ દીવાનને મળેલું. આ સૂર્યશંકર પુરુષોત્તમરાયજીના જમાઈ હતા એટલે પહેલી વરણી તેની થાય તેમાં નવાઈ ન હતી. એ પછી વણિક વેપારી ગોવિંદજી નાનજી બુદસેઝર, હનામદાર નામર સાર.ભાઈ ગોંડુભાઈ વસાવડા, મેદામુખ-રાય બવાનીદાસ નાણાવટી વગેરે વગેરેને પકડાવી પકડાવીને પાકી દુરંગના મેમાનો બનાવેલા અને બીજા કેટલાક જેવા કે જામનગરના છોટાલાલ છાયા, નરરંગરાય ઉચ્છશંકર વસાવડા વગેરેને પોતાને ઘેર બોલાવીને બક્ષીજીએ ધમકાવીને ડાચે દેખાડેલા પણ હતા. આ પ્રકારની અરાજકતા તથા ઉદ્દભરિતા એ સમયના જૂનાગઢમાં વ્યાપેલી એ વાતનો દુઃખાર કોઈના ધર્મ

શકે તેમ નથી. આ બધાં અન્યાય બાબતોનાં વર્ણનો મુંબઈ પ્રસાદનાં અનેક
 વર્તમાન પત્રોમાં એ વખતેજ આવેલાં પણ ખરાં. મુંબઈમાં પ્રકટ થતા દૈનિક.
 અંગ્રેજી વર્તમાન પણ. “ઈન્ડિપ્રકાશ”માં તા. ૧૩-૧-૦૮ને રોજ “Wrongful
 Arrests” (અન્યાયી પરહેજ)ના મથાળાવાળા લેખે ખાસ કરીને પુર્વોક્ત ધરપકડોને
 પ્રકાશમાં મુકેલી. જેમ જેમ હોકારો વધતો ગયો તેમ તેમ બહીષ્ણની મુસા-
 ફરીઓ પણ વધતી ગયલી. “મહીકાદા ગેઝીટી” ગળન પણ વધતું ગયતું. તેના
 વાંચનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો અને લોકો ખૂણેખાંચરે બેશીને
 તેમાં આવેલા તથા આવતા જતા લેખોનું પાગવણ કરવાને મંડી પડેલા પણ
 ખરા. મુંબઈના પ્રેમિસી મેજિસ્ટ્રેટ મિ. દરતુરવાળી અદાલતમાં આ ફોજદારી
 મુકદ્દમો ચાલેલો અને રાજ્યપક્ષે રહીને સોલિસિટર ભાઈચંદરે તે ચલાવેલો હતો.
 પત્રના અધિપતિ બોલીલાલે પોતાના લેખમાંના મજબૂતને સ્પર્શીત કરવાને માટે
 જે અનેક સાક્ષીઓની નામાવશિ રજૂ કરેલી હતી તેમાં ખાસ કરીને નવાબ
 સાહેબનાજ સાદુ કુતિયાણા કરમાના મુળ ગરાસિયા મુમલમાન તથા અમીર
 સરવાણીનું નામ મુખ્ય હતું. આ સરવાણી રાજકુળ સંબંધ હતા એટલે રાજ
 મહાશયમાં ગળાતા કવનક્રમનું તેમને અનુમતિસ્થિત્તિ જ્ઞાન હોય એ સ્વાભાવિક
 જ હતું. આમ હોઈને આ ગૃહસ્થની જુનાનીથી તેમજ બીજા પુરાવાથી
 મહેવાલી મહનશીવાળા શખ્દો સાચા હરતા ગયલા અને મુકદ્દમો અનેક કારણોથી
 જેમ જેમ લાંબાતો ગયો તેમ તેમ પુર્વોક્ત “મહીકાદા ગેઝીટી” જુનામઠ રાજ્યમાં
 પ્રવર્તી રહેલ અરાજકતા તથા અન્યાયપરાયણતાની સાથે તરહતરહતી ખટપટોનાં
 વર્ણનો, બ્રિટિશ એજન્સીના અમલદારોની રાજ્યને મળતી રહેલી કુંદને લગતી
 હકીકતો વગેરે અનિષ્ટ બાબતો તથા બહીષ્ણથી મુંબઈ વગેરે સ્થળોમાં થતી
 રહેલી પ્રવૃત્તિઓને પ્રકાશમાં લાવતા લેખો જોરદાર લલમથી લખી લખીને પ્રકટ
 કરતું મંચતું, અને એ સર્વને પંચિયામે જુનામઠ રાજ્યમાં તેમજ એજન્સીમાં
 મહોટો ખળભળાટ ઉભો થઈ ગયો પણ ખરો. પરિણામે જુનામઠની નવાબીનું
 ગૌરવ ધટી જવા પામ્યું અને પુરુષોત્તમરાયજીને એ બદનહીને માટે શુદ્ધેગાર
 ઠગવવાની ત્રાજી એક બાજુએ રહી ગઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉધી પણ
 વળી ગયલી હતી. મતલબ કે, આ મુકદ્દમો લાખો ચાલેલો પણ તેનું પંચિયામ
 લગભગ શૂન્યમાં જ આવેલું, એટલે કે રાજ્યપક્ષના વડીલોએ લીધેલ મહા
 પરિશ્રમને અતે એ વર્તમાન પત્રના અધિપતિને આવડા મોટા રાજકર્તાની
 બદનહી કર્યા બદલ ફક્ત રૂપિયા ૨૦૦૦ થન દંડ થવા પામેલો જે તેણે બરી
 દીનેલો પણ ખરો. પરંતુ એ મુદ્દમાએ જુનામઠના રાજકર્તાને તથા તેમમથના

શામેન સુત્રધારને જે ઝાંખપણ લગાડી દીધેલી તે જોઈતી ન હતી, અને રાજ્યનાં પુણ્યનાણાં અનેકથા એ કામે ખર્ચાયેલાં હોઈ તેના ધૂમાડાની મશીથી ફેટલીય વ્યતિઓને કાંસિમાયુક્ત થવું પડેલ પણ હતું. અમને એમ પણ લાગે છે કે પુરષોત્તમરાયજીનો નવાબ સાહેબને હાથે પૂનઃ રાજ્યયોગ થવાનો જે સંભવ હતો તે અટકાવવાને માટે જે કારસ્તાની ટોળીએ આ કથાપુરુષ ઉપર શ. ૧,૫૩૦૦૦ ઉચાવત કર્યાં ત્યારે મત મુકવાને માટે જે પ્રકારની યોજના કરેલી હતી તે જ કારસ્તાની ટોળીએ આ ખીજા મુકદ્દમા રૂપી યોજનાને જન્મ આપેલો હતો અને તેમ નહિ તો પછી પુરષોત્તમરાયજીવાળા મુકદ્દમા અંગે ક્ષેત્રવાસ કરેલાતી વઝીર બહાડદીનબાઈની જુઝાનીમાંના ચોથા સવાલના ચોથા જવાબથી નવાબ રસુલખાનજીને જે દોષપણ પ્રકારની હાનિ દોષ તરફથી પહોંચાડવી હોય તો પહોંચાડી શકાય એવી જે યુક્તિ રચવામાં આવેલ છે તેવીજ ખીજા યુક્તિ રચીને આ 'મહીકાંદા ગેઝીટ' મામે મુકદ્દમો ઉભો કરીને નવાબ સાહેબને હાનિ થવાની સંભવિતતાના ક્ષેત્રમાં આણી મુકવાનો પ્રયાસ એ કારસ્તાની ટોળીએ કરેલો હોય તો તે વાત નવાઈ પમાડે તેટલી અસંભવિત નથી.

(૩) યુવરાજ શેરજાખાખાનતું અકાળ અવસાન:— નવાખીના દુર્ભાગ્યે મીરજા અખાસઅલી બેગની દીવાનગીરીના સમયમાં જે ત્રીજો મહત્વ પુરુષ બનાવ બનેલ છે તે યુવરાજ શેરજાખાખાનના અકાળ દેહાંતને લગતો છે. આ શાહજાદા નવાબ સાહેબની ધન સંકોચરાણી પૂર્વ અવસ્થામાં એકનો એક પુત્ર હોઈ તેમના ઉપર તેમની પ્રીતિ અપાર હતી. પરંતુ એ શાહજાદા યુવરાજ પદે આવ્યા અને તેમનું વય જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ તેમના બોગ જુખ્યા મન ઉપર તેમના બોગ પ્રિય પાસવાનો તથા હજૂરીઆઓની અનિષ્ટ અમર થવા માંડેલી હતી અને તેને પરિણામે એ બોળા સ્વભાવના શાહજાદાને સ્વાર્થ તથા દુરાચારીઓની જાળમાં ફસાઈ પડવાનો વારો આવેલો હતો. તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર પાઠશાળામાં બણ્યા હતા ત્યારે તેમના કોઈ એક મૂમા નામના હજૂરી પરસ્તે એક નિઘ પ્રકરણ ઉપરિચિત દષ્ટિ આવેલું અને તે તથા તે પછીના, તેમના આનિયને દૂષિત ગણાવે તેવા કેટલાક બનાવો એવા બનેલા કે બ્રિટિશ એજન્સીને આ શાહજાદાના અનિષ્ટ વર્તન સંબંધમાં અનેકવાર નવાબ સાહેબને સૂચન તથા સલાહ આપવાની ફરજ પડેલી પણ હતી. ગયજી સાહેબે રાજ્ય કલ્યાણ મિચારીને આ ઉપરથી આ શાહજાદાને અંગેજ સહ-

ચરના સહવાસમાં રાખીને અનિષ્ટ માર્ગેથી વાળવાની યોજના કહેલી, પરંતુ રાયજી સાહેબ જેમ જેમ આ શાહનશાને ઉધારી સેવાના ઉપાયો રચતા ગયલા તેમ તેમ એઓ તે શાહનશાને અધિકાધિક કડવા થતા ગયા પણ હતા. આ બધી હકીકત આપણે અગાઉ વાંચી ચ્યા છીએ, રાયજી સાહેબ રાજ્ય સેવામાંથી મુક્ત થયા તે વખતે અને તે પછી મેજર કાર્નેગી નામના એક અંગ્રજી અમલદાર એ શાહનશાના સહચર હતા તોપણ નડિયાદ વાસી ગોપાલદાસ ઉર્ફે નાના સાહેબ દેશજી કે જેઓ દીવાન બહુચંદ્રાસના બાઈ હતા તેઓ બાવનગર રાજ્યની નોકરી છોડીને-પોતાના બાઈને તેની કાર્યભારિતાને દત્તના આપવાને આવી આ શાહનશાના દેશીય મહચરને પટે વિરાજી ગયલા હતા, અને તેમણે તેમના મિત્ર શ્રીયુન જગનલાલ પંડ્યાએ તા. ૧૫-૫-૩૨ના 'ધ ગુજરાતી' પત્રમાં લખેલું છે તે પ્રમાણે 'એ શાહનશાને તેમના દેશીય અનુયાયીઓના મંમમાંથી લાગતું લાંછન ફેર કરવા માટે ધણા પ્રયામ કરેલા' તે બધા નિષ્ફળ જતા પામ્યા હતા, આ પ્રયાસો ગોપાલદાસજીએ નહિ કર્યા હોય એમ અમે નિઃશય પૂર્વક કહેવા ખાંચતા નથી. પરંતુ રાયજી સાહેબના વારામાં બ્રિટિશ સરકારની આજ્ઞા થવાથી જે ચાર-હજુરીયાઓને ગળ્યમાંથી હદપાર કરવામાં આવેલ તેમને ગોપાલદાસજીએ નવાબ સાહેબની અધવા તો શાહનશા સાહેબની પ્રીતિ પોતાની હિપર મેળવી સેવાના કોબે પાછા જૂનાગઢમાં આણી આપવાની બાબતે પોતાની શક્તિ તથા લાગવગનો જે દુરુપયોગ કરેલો હતો તે જો તેમણે કરેલો ન હોત, તો તે વાત તેમને માટે અધિક ફાતેર ગણાત અને રા. જગનલાલજીએ પોતાના એ મિત્રના પ્રયામ મંબંધમાં જે કથન કરેલ છે તેને આપણે અવિશ્વંસ બાવે સ્વીકારી શકત પણ ખગ જે હજુગીઆઓને શાહનશાના સંસર્ગમાં રહેવા ન દેવાના હેતુથી બ્રિટિશ એજન્ડરીએ હદપાર કરાવેલા હતા તે જ હજુરીઆઓને એજ એજન્ડરીએ ફરીથી ગળ્યમાં પ્રવેશવાને તથા શાહનશાના મંગી બનવાને મોકળાશે કેમ ફગી આપી હશે તે પ્રશ્નનું કતર તો રાજદરબારનાં રહસ્યો જાણનાર જ આપી શકે, આપણે તો કેવળ કલ્પના જ કરી શકીએ, તથાપિ આપણે એમણું તો કહી શકીએ, કે હદીના હદને જાણનાર બૈદ પુદ હદીને અપરધ અને હાનીકર પડાયો ખાવાપીવાની અનુકૂળતા કરી આપે, તો તે બાબતમાં જેટલે એજે આપણે એવા વૈધને જવાબદાર ગણી શકશું તેઓ અંગે જે માતુર હદી પુદને કપાયબંધાત ગણી શકશું નહિ. મુખ્યદીવ અને કતવ્ય પરાયણ બૈદ તો જે રહેલો હદી રજીસચારી બર્નને અપરધનો કપલોગ સર રે તેજ રહે

તેના દ્વીધી અલગ રહેતાનું પમંદ કરી દેશે જ પરંતુ આ સુવરાજ તથા નાનનું દુર્માર્ગ એટલું તો જોરવાર બની ગયલું કે એમના કાંઈ સહચર કે કર્મચારીએ આત્મપ્રતિષ્ઠાના પાલનાર્થે પણ ટાંછપાણ પગનું ભર્યું હોય એમ દેખતું નથી એટલું જ નહિ, પણ નીચે ને નીચે વહી જતા નદી જળને તેનો સહયોગ કરના સ્વરૂપે અને તેમણા પ્રભાણુમાં રોકવા અર્થે જે પ્રકારે બધા કે પાળ રચવાની જરૂરત રહે છે તે રચવાને માટે પુર્વોક્ત એ મહત્વરો કે કર્મચારીએ આવશ્યક પ્રયાસ શ્રેત હોય એમ પણ દેખાતું નથી ટૂંલાક સૂક્ષ્મ પ્રસંગો એવા હોય છે કે તે પરત્વે લેવાતા વિધાયક ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડશે એવું લાગી આવે ખરું, પરંતુ એવી વિધાયક ઉપાયોની નિષ્ફળતાની સંભાવનાને આધારે નિર્ધમી બની બેસીને નિવારક ઉપાયો યોગ્યતા નહિ એવો સિંધાત તારવી શકતો નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા નિવારક ઉપાયો ન રચનારાઓમાં સાચી કર્તવ્ય નિષ્ઠાનો અભાવ અગર તો સ્વાર્થ સિંધ કરાવનાર લાલસાનું અસ્તિત્વ કંઈપી લેવા જોઈએ. આનકાશ તમ્બ વિચારકોને મળે છે પણ ખરે કાર્ય સમર્થ બનાવાયલ દીવાન બેગ માહેમ જેના પુરુષ પણ નવામીને તિનાશને પથે દોડી જતી આટકાવવા નો હેતુ રાખીને, પૂર્વોક્ત પ્રકારના વિરમ્ય વાતાવરણમાંથી આ સુવરાજને રિતકત રખી ગડેલા નહીં એ હકીકત પણ તાણુમીરાણી બનીને એક વિધમ સમસ્યા રૂપ થઈ પડે છે પુરષોત્તમરાયણ કપર પ્રહાર ચાલુ રાખનાના હોય તો પછી તે ખામતે આ શ હજી ને એક સખળ હથિયાર રૂપે ધપરવા પડે જ અને તેરી તેમને કેદ પણ રીતે નારાજ થવાનું કારણ ન આપવું એવા ઇલાકથી એ મમયન મર્ચબારી મડળ આવળી દિશામાં દોગડું હોય તો નનાઇ પામવા જેવું નથી, કાણ કે માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલી કુદ્ર દુર્મલતા મનુષ્યો ધણે ભાગે પરાર્થ કરતા સ્વાર્થ સાધવાની દિશામાં પ્રવૃત્ત થવાને પ્રેરી રહે છે નવામ સાહેમ આ બધી પન્થિનિ સમજ શકેલા હતા પરંતુ એક દરે બાદ તેમના હાથમાં રહેલી ન હતી તથાપિ તેમણે પેનાના એ પ્રીતિબાજન શાહજાના કલ્યાણ ખાતર શકન તેના નિવારક ઉપાય કવામાં પોતાના અધિગરનો ઉપયોગ શરૂઆત દીવ કરેલી નહિ અને દારૂ વેચાણની બધી કરનાર તથા વેશ્યાઓએ એકદમ પરણી જવાનું ફરમાન કાઢી દીધેલ હતું આમ તેઓશ્રીએ શમ્ય ઉપાય તો કયો પરંતુ તેથી કરીને તેઓ સાધન સપન્ન શાહજાને પોતાની આમર્થિને વૃન્ત કરાવે તેના જે બીજા માર્ગો હતા તે બધા બધા કરી શક્યા નહિ અન્યત્ર પૂર્વોક્ત પ્રકારના ફરમાનથી નવામ

માહેબની કીર્તિ દેશાપક્ષી અને છત્રાંડની 'સુવણ' યુગ સંપ્રદાય 'ઓર્ડર ઓફ ધ ગોલ્ડન એલ્ગ' નામક મુદિપ્રયાત સંરથા તારકી તે બાદ તેમને અભિનંદન પત્ર પણ મોકલાયતું એ વાત ખરી; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તો એ હતી તેજ રહેલી અગર તો તે પ્રતિદિન અધિનાધિક અધોદશાને પામતી ગયલી હતી, અને હેવટે આ જીવન સુવરાજની તે પ્રાણુહર પણ નીવડેલી હતી આ શાહમજાનું અક્ષાંશ અવમાન જૂનાઈની નવાબીના ક્ષાત્રું પ્રધાન કારણ બનેતું છે એમ અમે માનીએ છીએ. રાજમાનમ ઉપર પ્રભાવ પાડે એવા કાર્યભારીઓને અભાવે રાજકુટુંબની, રેવતરી અને રાજ્યની શી વસ્ત્રે થાય છે તેનો બોધપાઠ આપણને આ સુવરાજની નિરંકુશ વિશ્વાસ લીધા પુરો પાડે છે એમ કહીએ તો તે અનિશ્ચયોક્તિ બચારી નહિ. ઇ. સ. ૧૬૧૭માં સર આર. ઇ. હોલાંડની અધક્ષતા નીચે સાલેવ રાયજ સાહેબવાળા કામમાં એક ઠેકે જલ્દાવેલ છે તે મુજબ 'નવાબજાહ શેરખાખાનના ખાનગી જીવનને લગતી તથા જે કારણે તેમનું અવસાન થયતું' તે વાત બધાના જાણવામાં હોઈને, અને અને એ પરત્વે એટલું જ કહી એ છીએ કે આપણા આ કથા વીર ધુરોતમરાયજીએ પોતાના સ્વાર્થનો સેશ પણ વિચાર કર્યા પિતા આ સુવરાજનું રાજકુટુંબ તથા રાજ્યનું કલ્યાણ આહીને નવાબ સાહેબના આ શાહમજાને તેમને ઘેરી રહેલી અને રહેલી જતી પ્રાણુ હર પરિસ્થિતિમાંથી ઉધારી - લઈને તેમને સન્માર્ગે વિચરતા કરવાના તથા તેમને એક સુમંસ્કેર ગંપન રાજ રૂપે ધડવાના સફરેશથી જે અનેક વિધાયક તેમજ નિવારક ઉપાયો સ્થેપા હતા તે ઉપાયો તેમના પછીના દીવાન સાહેબોએ તેમજ તે શાહમજાના અંગેજી તથા દેશીય સહયરોએ અને નવાબ સાહેબનું કિત આહી રહેવાનો ફાંમ કરી એકેલા બીજા બધા રાજપુરોએ રચેના હોત અગર તો નવાબ માહેબને ખરી હકીકતથી વેળાસર વાકેફ કરી દેવા જોઈતી વશદારી બતાવેથી હોત તો જે ઉપાયાતીન માફું પનિજામ આવેતું છે તે કલ્યાણિત આવન નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ નવાબ રસુલખાનજીની હવાતી પછી રાજ્યને બ્રિટિશ વાલી વહીવટ હેઠળ મુકાઈ જવાનો સમય ઝટ આવી પડેએતો તે આવી પહોંચવાનો તથા તેને પનિજામે જે અનિષ્ઠ અનુભવો પ્રગળાનો કરવા પડેલ તે કરવાનો પ્રયત્ન પણ ઉપસ્થિત ન થાત, પરંતુ જૈની ગતિ અકળ છે, રાજ્યનું એકંદર અને નિરંતર કલ્યાણ આધનારી પુરોતમરાયજીની કમશ પ્રગતિ કરનારી સ્થિર નજનીતિ અને તેના પનિજામે તેમણે કરેલ આત્મ ત્યાગ અને બીજી તરફ તેમના પછીના કાર્યભારીઓએ દાખવેલ

આત્મભરિ રાજનીનિ તથા તેનું જે ફળ આવેલું છે તે એ ઉભય મારી પાતો સૌરાષ્ટ્રના દત્તિદાસમા ચિરમગ્નીય ગણાઈ રહે તો તેમા નવાઈ નથી

(૪) આગગાડી અને ખંદર- બેગ સાહેબની દીવાનગીરીના કાળમા કાડિયાવાડની તમામ આગગાડીઓનો વહીવટ ગેકજ 'રેને બોર્ડ' હસ્તક સંયુક્ત પ્રકારે વર્ષોથી ચાલતો હતો તે જ ધ પડેલો અને જૂનાગઢ રાજ્યની આગગાડીને સ્વતંત્ર વહીવટ કરવાનો ભાર રાજ્યે પોતાને માથે ઉપાડી લીધેલો આર્થિક દષ્ટિએ અગર તો સસ્થાનોની વચ્ચે વાહનવ્યવહાર પરત્વે રચ થતા એકતાને લગતી મજદારીય દષ્ટિએ, ઉપર સ્વયંચાલ આગગાડીના વહીવટના જે ભાગલા પડી ગયલા તે હકીકતથી રાજ્યોને લાભ થયો હતો કે નહિ તે સવાલનો નિર્ણય તો જે તે મમ્લિક રાજ્યે પોતાના મમત્વના પ્રમાણમા પોતાની યુધ્ધિ મુજબ કરેલો હશે તથાપિ એ સંયુક્ત વહીવટ તોડપાથી પ્રવાસીઓને પાર વિનાની તમ્બીફ તથા આગગાડીંગેા દ્વારા માલીફી દફ ધરાવનાર રાજ્યો વચ્ચે જે રૂપની અનિષ્ટ હરીફાઈ જોવાી થવા પામેની અને એ રાજ્યોને પોતપોતાના હસ્તકની આગગાડીના સચાલનને માફ જુદા જુદા વહીવટકારો વગેરે રાખનાની ફરજ પડતાં જે વધારે ખર્ચ ભોગવવાનો વારો આવેલો તે ખરા અનિષ્ટોનો ભાર છેવટે તો તે આગગાડીના સ્વામી-રાજ્યોની પ્રજાને જ ભોગવવો પડેલો એ વાતનો મર્ધ ઇન્કાર કરી શકશે નહિ આ ઉપરાંત બેગ સાહેબના વારામા યીએ જે એક મહત્ત્વપુર્ણ મવાલ ડોળાઈ રહેલો હતો તે વેરાવળ ખરરને લગતો હતો રાયજી સાહેબના વારામા વેરાવળ ખરરને સ્વતંત્ર પ્રકારે એક વેપારી મથક રૂપે ખીનવવાને અર્થે એક પ્રાથમિક પ્રયોગ કરવામા આવેલો એ પ્રયોગ પ્રમાણે વેરાવળના એક ધનિક વેપારીએ પરદેશીય આગબોટ માગ્નત 'કેરોલીન આર્મ્સ (વાસવેટ) ની લાખો પેરીઓની આયાત કરીને સસ્તા દરે વેચી નાખેલી પણ ખરી અને જૂનાગઢ રાજ્યને જકાતનો લાભ પણ મળેલો હતો અજેજ સરકારને આ પ્રમગ્ની માતાત શ યત્ન ખૂન્યેલી પણ હતી અને તેથી કાઈ પણ લાગ મળે ત્યારે વેરાવળ ખરરમા પોતાનું લાખુ ખોસી દેવાને એ સર્વોપગિ સરકાર તનપાપડ મર્ધ રહેના હતા પરંતુ રાયજી સાહેબના વારાન રાજ્ય કારનારીમજી રાજ્યની આતર સ્વતંત્રતાના અખા નિવાહના વિરોધેટન તો મજબ આગ્રહી હતું કે મા ખરરના સવાલ પત્તે પોતાને ફાવે તેવો ફરિયાદી પેવાને એ મનોપરિ ક્ષિતિશ માર માગમર્થ થક પેમના હતા અતે એ ક્ષિતિશ

મરકારના માનિતા બેગ સાહેબ ત્યારે જૂનાગઢના દીવાનને પટે ગોઠવાઈ ગયા ત્યારે જ એ બંદરને લગતો પ્રશ્ન ફરીથી અંગ્રેજ સરકાર ઉપરિચિત કરી શકેલા હતા. વેરાવળ બંદર એક 'પરદેશીય બંદર (ફોરેન પોર્ટ)' ગણાતું રહેતું એટલે તેને બ્રિટિશ બંદરની દારમાં મૂકવી દેવાને માટે, અંગ્રેજ સરકારવતી બેગ સાહેબ જૂદી જૂદી દલીલો કરીને નવાબ સાહેબને બારપુર્વક સમજાવવા મહેલો હતા. પરંતુ જૂના જમાનાના નવાબ સાહેબ રસુલખાન કે જેમને અંગ્રેજ સરકાર 'અબલુ' અને 'ફકીર' ગણી રહેલા તે પોતાના રાજ્યના શાસનાધિકાર પરત્વે એટલા તો બળેલા અને મમનાં ધરાવનાર હતા કે, બેગ સાહેબ તેમની કનેથી પોતાને ગમતો નિર્ણય કરાવી લેવામાં નિષ્ફળ નીવડતા રહેવા હતા. આ નવાબ સાહેબને અંગ્રેજ સરકારે એક બે માનચાંદ આપીને તેમને પ્રસન્ન કરવા જેવું કરેલું પણ ખરું. પણ આ તો હતો દુનિયાના રંગરંગનો અનુભવી 'ફકીર' ગણાયેલ નવાબ રસુલખાન, એટલે માનચાંદ જેવા મિથ્યા ગણાય તેવા વંળગણે તેને પોતાના રાજત્વમાંથી એક અંશ પણ એછો થવા દેવાની વાતે લોભાવી શકે તેમ ન હતાં. રાયજ સાહેબના ખત્યા પછી તો રાજ્યમાં અસ્તબ્સ્તતા પ્રતિદિન વધતી ગયેલી હતી હતાં નવાબ સાહેબને માનચાંદની વધારે નવાજેશ અંગ્રેજ સરકાર કરી રહેલા તે બેગ સાહેબની નીતિને સરક્ષતા તથા સફળતા અપાવવાને માટે જો ન હોય, તો પછી રાજ્યમાં એવાં ક્યાં ક્યાં કાલિફકર કામો આ કાળે થવા પામેલાં કે જેથી પ્રસન્ન થઈને એ સર્વોપરિ સરકાર 'અબલુ' જેવા મનાયલા નવાબ સાહેબને અધિકતમ માનને પાત્ર ગણવાને પ્રેરાયા હશે ? આ બધું તો જો હોય તે ખરું. પરંતુ આ બધી બાબતો બેગ સાહેબના વારામાં લોકચર્યાનો વિષય તો બનેલી હતી જ, અને બેગ સાહેબ જૂનાગઢ છોડીને ગયા ત્યાં સુધીમાં વેરાવળ બંદર પરત્વે તેમને ગમતો નિર્ણય નવાબ સાહેબે કરી આપેલો નહિ એ હકીકત સાચી છે જ. અમારા આવા કથનને અમે બીજી એક બીજાને આધારે સ્પષ્ટતા આપી શકીએ તેમ છીએ. ઇ. સ. ૧૯૦૬ના લગભગ અંત ભાગમાં નવાબ સાહેમ લોર્ડ મિટો ઉપરાજને હસ્તે '૭૦ રીં' એસ૦ આઈ૦નો એનાય પામવાને મુંબઈ ગયલા તે વખતે તેઓથીએ આપણા આ કથાનાયકને આપેલ એક મુલાકાતમાં ખુશી રીતે તેજ પછીની ખાનગી રાહે વેરાવળ બંદર મંબઈ કેટલાક ખામ સવાલો પૂરેલા હતા અને રાયજ સાહેબે બેગ સાહેબની હાજરીમાં ખુશી રીતે તે સવાલોના જો જવાબ હા સહાય તે આપેલા પણ હતા, અને તે પછી ખાન II મુલાકાતમાં જે કાંઈ કહેવા જેવું

હશે તે તેમણે નવાબ સાહેબને વિદિત કરી દીધેલું હતું. મતલબ કે, નવાબ રસુલખાનજી શુઝરી ગયા ત્યાંસુધીમાં બ્રિટિશ સરકારે ફેફલ પાસા પેટા એક પથ પોખાર થવા ખામેશો નહિ એ આ 'ફફીર' નવાબથી બખ્ષાયલ રાજવિધાનું ફળ હતું એમ આપણે કહી શકીએ. ગબ્બની આંતર સ્વતંત્રતાનું અગર રાજત્વનું ખસિદાન કરીને આર્થિક લાભ મેળવવો એ સારું કે આર્થિક લાભ મળતો હોય તો રાજત્વને ખંડિત થવા દેવું-એ એક જટ ઉકેલી ન શકાય તેવી પ્રશ્નચંધિ છે. પાછળથી એટલે નવાબ રસુલખાનજીના રાજકાળ પછી આ વેરાવળ બંદર 'પરદેશીય' ગણાતું બંધ પડેલું છે. તેના ફરિયામાં લાખો ફપીઆ હોમાયા છે, તે બ્રિટિશ શુકનીતિ (જકાત-પદ્ધતિ)ને વશ બનેલું છે અને તેની ઉપજ એ કે વધી ગયલી છે છતાં તે એક કાર્યસાધક બંદરના ફપને સર્વથા ખામી શકેલું નથી.

(૫) નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને બ્રિટિશ સરકારે '૭૦ સી૦ એસ૦ આર્ધ૦ નેઃ ક્રીષ્ટ એતાબ આપી તે ઉપરાંત તેમને મળતી તોપની સલામીની સંખ્યામાં વધારે કરી તેમની કદર કરેલી હતી એટલે એક મહત્વવાળું કામ બેગ સાહેબના વાસમાં થયું હતું. આ પ્રકારનું માનાર્થણ બેગ સાહેબને મન એક મહોદી ફતેહ લાગેલી એટલે તેમની પ્રેક્ષા અને યોજનાથી તેમના જ બંધામાં જૂનાગઢની હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજા તરફથી નવાબ સાહેબને માનપત્ર અપાયલું હતું.

(૬) ઉપર ખતોવેલ મહત્વપૂર્ણ કામો ઉપરાંત (સર) મીરજાં અખાસ-અલી બેગે જુનાગઢ રાજ્યના સ્વતંત્ર ચલણી સિક્કાઓમાં પથ ફેરફાર કરી રાજ્યનું ગૌરવ વધારેલું હતું. ફેરી સિક્કાનું ચલણ તેઓ કાઢી શકેલા નહિ પથ દોકડામાંથી ત્રાંપુ ઓછું કરીને તેની કિંમત ઘટાડી દીધેલી હતી. આ પ્રકારનો આર્થિક ફેરફાર તેમણે મને તે કારણે કર્યો હશે; પરંતુ એ ફેરફાર જૂનાગઢમાં ચર્યાપાત્ર થઈ પડેલો હતો. જુનાગઢના કોઈ 'પક્ષી' સંઘાધારી ચિવેચકે આ વિષય પરત્વે મુબરકના 'સાજ વર્તમાન' વગેરે વર્તમાન પત્રોમાં કડક ટીકાઓ પ્રકટ કરાવેલી હતી પણ ખરી; તથાપિ તે ટીકાઓથી કોઈ વળેલું નહિ. એ છતાં એટલું તો કહી શકાય કે અણમત્તાં રાજ્યકાર્યો પરત્વે ખુશ્લી રીતે ટીકા કરવાની બાબતે જે પ્રજા બીજા કે વફાસીનતા ધખવતી રહેલી હતી તે પ્રજા હવે પોતાની ગઝદીવ તંદા ત્વજને યોગ ધણા પ્રમાણમાં

સળગળવા માટેલી તો ખરીજ. ઉપરાંત ખીજું, એક રાજ્યકાર્ય કરીને, જેમ સાહેમે રાજ્યસેવા કરી ખતાવ્યા જેવું, પ્રતિદાત્તને પાને દેખાડવાનો પ્રયાસ પણ કરેતો. ગોકુલજી-આસાની દીવાન ભીરીના સમયથી જુનાગઢ રાજ્ય પોતા પુરતું સ્વનંત્રે દયાવખાતું ધરાવતું રહેલું. એ દેશી દયાવખાતામાં જે મુન્દે (૨૭૩૩) એ વખતથી વપરાતી હતી તે ઉપર દેશી શબ્દો-છપાતા હતા, પણ તેમાં મોઢ છખી કે ચિત્ર છાપવાનો રિવાજ ન હતો. જેમ સાહેમે એ યોજનામાં ફેરફાર કરીને એ મુન્દેમાં નવાખ સાહેબની છખી મૂકવાની ગોઠવણ કરેલી અને એ ગોઠવણથી નવાખ સાહેબ પ્રસન્ન થશે એવી કલ્પના કરેલી પરંતુ એ યોજના પ્રમાણે નવાખ સાહેબની છખીસળા મુદ્રદાના નમૂના દીવાર કરાવાઈને નવાખ સાહેબને ખતાવવામાં આવે ત્યારે નવાખ સાહેમે જે-ફેરફાર સામે પુણ્યે પુણ્યે નાપમંદગી બતાવી દીધેલી એટલે એ યોજના પડતી-મૂકાયેલી. નવાખ સાહેમે જે શબ્દોમાં આ ફેરફાર કરવાની બાબતે પોતાની નાપમંદગી બતાવેલી તે અમે અગાઉ આપી ગયલા છીએ એટલે અમે તેવું, અત્રિ ચિષ્ટચેપણ પ્રતિ નથી.

ઉપર પ્રમાણે જેમ સાહેબના વારામાં રાજ્યકાર્યો થયેલા છે, એ ઉપરાંત જે ખીજ રાજ્યકાર્યો થયેલાં તે પણ આપણું આન જેવે તેવાં છે. દેશી-જાગીરદારોની જાગીરો, વિના કારણે, જપ્ત કે ખાલસા કરીને તેમણે રાજપુત, ઉત્પત્ત વધારી આપેલ હતું. આ વાતના ઉદાહરણ તરીકે, આપણે કૃતિયાણાના મુઘલમાન મૂળ ગરામિયા સરવાણી ઉપર ખુન કરાવ્યાનો ખોટો આરોપ મુકી તેની જાગીર જપ્ત કરીને હાજતો આપી રાખીએ. આ નરવાણીને આત્મરક્ષા ખાતર રાજ્યની દર છોડી દેવી, ખેડેલી, અને નેત્રે એ આગળ સામે હતો તો એમ સાહેમે તે અગીરને પરદામાંથી પકડવાને માટે કોઈ પગતુ બરેતું પણ ન હતું. ઇસ્લિયા વાલી-વહીદના વાતામાં આ સરવાણી મમ ફીયા, હાથ ક્રપર બેઠ, પતું અને તો. ઉપરનો આરોપ ખોટો હતો તેની જાગીર તેને માછી મેઘાવણી હતી વળી જે રાજ્યમાં દિકુ તથા મુઘલમન ધર્મોદય મરેશાએ મમદીટથી પોતાની નેડી હતી તે ગમતની તે પ્રકારની નીતિ બદલાવીને જેમ સાહેમે ધર્મદેવને લગ્ન આપવા જેવું પણ કર્યું હતું દિદ્યાના એક મુખ્ય ધર્મ સંસ્થાન શ્રીનાથજીનાં મંચાક ગામે જુનાગઢ રાજ્યની દરમાં છે એટલે નવજી નેડો ગમતના બદાખવા-ખાત ને જે છે 'પરંતે મમદ્યાન' વિધિ પૂર્વક કરીને એ મમદો.

૬૫બોગ એ ધર્મસંસ્થાને કાયમને માટે પાકો કરી આપેલો હતો. છતાં 'એકલા પુરુષોત્તમરાય જાલાએ સંભવિત રીતે ધર્મની લાગણીથી દોરવાઈ જઈને' એવા ગળ્ફેલાળા દી. ૬૦ જા. ૧૪૨૦/૧૪૪૦ લખાણથી તા. ૨-૫-૦૮ને રોજ આ બેગ માહેબે શ્રીનાથજીના ભંડારી શ્રી ન્યહોડગમ મોરાજી પરવારીને, 'શ્રીનાથજીનો જગ્યા અંગે માર્ગિનમાં જણાવેલા મેટલમેંટ-કેમોથી જે ગામો તથા રોકડ રકમનાં રોટલમેંટ થયાં છે તે શા માટે નહ ન કરવાં તેવું' આ નોટીસ લાગુ થવાની તારીખથી એક મામમાં મંતોપકારક કારણ જનાવવું, એવા શબ્દોમાં એક સૂચનાપત્ર પણ તા. ૧૮-૫-૦૮ને રોજ પહોંચાડેયું હતું. એક મુમવમાન રાજ્ય હિન્દુ ધર્મને પોપે એ વાન બેગ માહેબને અમલ થઈ પડેલી હશે અગર તો પુરુષોત્તમરાયજીને ધર્મભેદ રાખીને શામનતંત્ર વાહક તરીકે વગોવવા હશે અગર તો નવાજ માહેબના મનમાં એ એમના માથે મહામંત્રી મામે વધારે એ રોકડ હશે એટલે બેગ માહેબે કમાયિત આવું ધર્મોન્માદશક પગડું બરેયું હશે એવી આપણે કલ્પના કરી શકીએ. બેગ માહેબ જે એક વાત બોલેલા તે એ કે, પૂર્વાજના નવાજ માહેબોની પેઠે જ નવાજ મુમવખાનજી ખુદ હિન્દુ ધર્મના દેવી નહિ પરંતુ અધિક પ્રામણ્યમાં પાત્રકપોષક જ હતા. બ્રિટિશ સરકારના હાથા બનીને દેશીય ગલ્ફોના જે કાર્યબારીઓએ તથા બ્રિટિશ ખાસમા મુલકમાંના દેશીય અમલદારોએ પૂર્વાજ કોટીનાં કામો કરીને પોતાની જાતને તથા આખા દેશને ઝાંખપ આપેલી છે તેનો દનિહામ કાંઈ લખશે ખરું ? આ ઉપરાંત બેગ માહેબના વાગમાં જાવરાય હમિંકર વમાવડા કે જેમને તેમનાથી કરાયલ મહત્વપૂર્ણ રાજ્યસેવાની કદર કરીને નવાજ સાહેબે પાંચ સાંતી જમીનનો આમ આપેલો તેમની તે જમીન વિના અપરાધે પગલી લેવાયથી, અને જૂનાગઢના માથે દીવાન માહેબમાઈ સી. આઈ. ઇ.ના પુત્ર અખામાવમતું 'હાડુ' ગામ પણ જપ્ત કરવામા આવ્યું હતું. દીવાન અમરજી જેવા રાજ્ય વિસ્તારકના કેટલાક વંશજોને મળતાં રોકડ વેતનો પણ વગરે કાચે બધ કરાયલાં, અને શ્રુતિગમ ત્રિકમજી વૈષ્ણવ ઉપર કાંઈ પણ પ્રમાણે દોષ મૂક્યા વિના તેમના ઓળને પણ ખાતમા કરવામાં આવેલો વળી અદાલતી હુકમનામાદરો જે ધરો ૬૫૨ જમનવણીઓ લઈ જતા હતા તેના સેકડો ધરાને, હજૂરીઓ તથા પામવ નો એ લાંચ રસ્તેન કાંઈ લઈને નવાજ માહેબની મલીકીનાં ગણાવી દેવાની પદ્ધતિ અપ્ત્યાર કરીને ન્યાયનત્રને અર્થહીન બ્રૂજડીન, અને પશ્ચિમે પ્રગત

નાસક બનાવી દીધેલું તે પણ આ દીવાન સાહેબના વારામાં અને તેમની મંપૂર્ણ જાણમાં જ! તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૧૯૦૬ને રોજ મર ન્યાયાધીશ ડેસા-બાઇ ગાંધીની મેજનિશી તથા માર્શિંગ શબ્દોમાં લખાયેલ થી કલ્યાણરાય જોડાબાઇ બક્ષીની જીવનકથા પૂર્વોક્ત અમારા ન્યાયનંતને લગતા કથનને ટેકા આપે તેમ છે. વળી ગયજી માહેબને સર્વથા લૂંટી લીધા પછી તેમના નાના બાઇ ત્રિસિંહપ્રસાદ દેરા રહી ગયલા એટલે તેમનાં ધરજાર તથા શ્રોમાદિને ખાસમા કરી સેવામાં પણ આવેલ, અને એ વિધિ કરવામાં જે એક મહેરો તમારો રચાયેલો તેમાં બક્ષી છોટાવાલજી તથા હજુરીઆઓ, ઇ. સ. ૧૬૦૭ના હીસેબર મામના 'જંદુપ્રકાશ' આદી તર્જમાન પત્રોમાંના લેખો કહે છે તેમ, 'ન્યાયાધીશ, સ્મૃતિગ્રંથ તથા બળવણી કરનાર (નાજર), તરીકે અગ્રમંતા લીધેલી હતી, અને દીવાને માહેબે તો તે બધું બેઠે બેઠે જોયાં જ કરેલું હતું; એટલું જ નહિ; પરંતુ આ દીવાન સાહેબે પોતાના તાજાના એક પદવીધર નોકરને વર્તમાન પત્રોમાં 'ન્યાયમૂર્તિ' (જસ્ટિસ)ની સહીથી જે લેખ પરંપરા પ્રજ્ઞ થતી રહેલી તેનાં જવાબો 'ફેક્ટસ' (સત્ય હકીકત)ની સહીથી અપાવવાને માટે નિયુક્ત કરી દીધેલ પણ ખરો. પરંતુ પૂર્વનિર્દિષ્ટ 'ન્યાયમૂર્તિ' તરફથી અપાતાં રહેલ અન્યાયનાં ગિદાહરણો તથા જુદાંતો આગળ તે 'ફેક્ટસ' નામધારીનાં કથનો હકહડા જૂઠાણા રૂપે દેખાઇ આવતાં રહેયાં. દીવાન જેમ સાહેબને અમારી સાથે કાંઈક ઠીક મેળ હતો એટલે અમે બહુતાર તેમને બગશે-તેમને મળવા જતા હતા અને તેવે પ્રમંડે જે વાતચીત થતી હતી તેમાં, દુરાભ્યમાં પ્રવર્તતી અધી અધાધૂંધીલું મૂળ છોટાવાલ બક્ષી છે, ખુદ પોતે તો પુરોહિતમરાયજીના મિત્ર છે અને પ્રજાજનો તરફ પોતે સંપૂર્ણ મહાનુભૂતિ ધરાવે છે એવી એવી વાતો તેઓ અમારી પાસે કરતાં પણ હતા. અને એ એમનાં કથનોમાં માત્ર તથ્યતા નહિ હોય એમ પણ નહિ. તથાપિ એટલું તો આપણે કહી શકીએ કે, એમના વારામાં જે જરૂરની અગત્યતા આપી રહેલી તે પરત્વે તેઓ જવાબદારીમાંથી મુક્ત રહી શકતા નથી. મનસખ કે, જે જૂનાગઢ રાજ્યે રાયજી સાહેબના દરબજાળથી, ચાતુરથી તથા વિશુદ્ધ ન્યાયકાર્યથી એક સમયેચિત નિયમબદ્ધ શામન વ્યવસ્થાવાળું રૂપ ધારણ કરી લીધેલું તે જ રાજ્ય આ બિટિશ મરાઠાથી નવાબ ઉપર લકાચલ મુસલમાન દીવાનજીના વારામાં સર્વથા ભાંગીને બૂકા મની ગયલું હતું એ એક ઐતિ-હાસિક તથા આકર્ષક જનક ઘટના ગણાશે. હિંદુ દીવાન બનના મુધી રાખવાની નવાબીની જે જુની પ્રજાસિક્ષા હતી તેનો ભંગ કરાવી તેને

મુસલમાન કાર્યભારીના હાથમાં મૂકાયેલી બિટિશ સરકારીની રાજનીતિ આના કરતા કંપે સારા પ્રકારે પોતાની સફળતા જતાવી શકે ? અંતે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં બેગ સાહેબે દીવાનગીરી છોડેલી અને બિટિશ સરકારે તેમની શક્તિ તથા સેવાની કદર કરીને તેમને ઇંગ્લાંડમાંના હિંદી પ્રધાનના મંત્રિમંડળમાં એક સભાસદ તરીકે સ્થાન આપીને તેમના ગૌરવમાં વધારો કરી આપેલો હતો અને તેથી તેઓ ત્યાં જઈને રહેવા પણ દેતા. આપણા આ કથાવીરે ઇ. સ. ૧૯૦૬માં મુંબઈમાં નવાજ સાહેબ રસુલખાનજી સમક્ષ જ બર હાજારમાં પોતાના આ જુના મિત્ર બેગ સાહેબને તેમની ઇંગ્લાંડમાં થનાર નીમણુંક પરત્વે ખાસ અભિનંદન આપી રહ્યું રહ્યું કરી દીધેલો ત્યારે જ નવાજ સાહેબને પોતાના આ દીવાનના થનાર ઉત્સર્ગની પહેલી વાર ખખર પડેલી, અને એ ખખરથી નવાજ સાહેબને જેટલું આશ્ચર્ય થયું હતું તેટલું જ એ થનાર નીમણુંકને લગતી હકીકતનું ગોપન કરી રહેનાર દીવાનજીને પોતાને લગતી શુભ વાત ઉપર પ્રમાણે ફૂટી ગયેલી નોંધને કદાચિત દુઃખ પણ થયું હોય.

દીવાન બેગ સાહેબની કાર્યભારીનાને લગતી કથા, ઉપર પ્રમાણે અહીં હવે સમાપ્તિને પામે છે. બેગ સાહેબના કારભારને આપણે જો જુનાગઢ રાજ્યના નિયમખંધ આસતા રહેલ શાસનતંત્રના ઉત્થાપક રૂપે ગણીએ તો તે બદલ આપણને કોઈ અપવાદ આપી શકે તેમ નથી. રાજદ્વારીય દૃષ્ટિએ વિચારતાં બેગ સાહેબની દીવાનગીરીને સોંઘના કૃતિદાસમાં અપનયવાળી અમર અરાજકતાની જનની કે ધારાતું સ્થાન મળવાનું એ નિઃસંદેહ છે. એક આધુનિક કેળવણી પામેલા તથા બિટિશ સરકારની નિયમખંધ શાસન વ્યવસ્થાના પૂર્ણ જાણકાર એવા આ બેગ સાહેબ મુસલમાન હતા તે છતાં જુનાગઢ જેવા મુસલમાન રાજ્યને અધિક ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ મૂકી દેવાનો પ્રયામ કરવાને બદલે તેમણે તેના શતમુખ વિનિપાત થવા દીધો કેમ હશે તે એક રહસ્યમય ઘટના છે. એ છતાં એમનામાં ગૃહસ્થ તરીકે જે કેટલાક સદ્ગુણ હતા તે બદલ અમે તેમની ડ્રાઈસા કર્યા વિના રહી શકતા નથી. તેઓ સ્વભાવે શાંત અને સિદ્ધાધારી હતાં. વાર્તાલાપમાં તેઓ ગંભીર હોઈ સમ્બતાનું અમ્મી રીતે પાલન કરનાર હતા પોતાના પૂર્વજોને તેઓ કદી પણ પ્રકાશમાં આવવા દેતા નહિ, સ્ત્રી તેઓ સમજી શકતા હતા, માણસનું મૂલ્ય આંકી શકતા હતા અને તે છતાં રાજદ્વાર સેવી રહેતા એક મુત્તદાને

આવિધાર પામીને મનુષ્યને શૂભ કર્મ કરવાને પ્રેરે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ સંસ્કારો પોતાના જનક-કારણ પ્રતિ રાગ પશુ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને એવા એ રાગને બાધક થતાં તારવો બધી ધુણને પણ જન્મ આપી દે છે. આ પ્રકારના મનોધર્મ પ્રમંગે પ્રમંગે આપણા આ કથાવીરની શુદ્ધ રાજ્ય સેવા તથા રાજભક્તિનું સ્મરણ નવાજ સાહેબને કરાવ્યા કરેલું હતું એવું આપણે આ અંધના બારમાં પ્રકરણ તેમજ પૂર્વાર્ધમાં વાંચી ગયા છીએ. તથાપિ જ્યાં સુધી શાહજાન શેઠભાખાન હયાત હતા ત્યાં સુધી આ રાજકર્તાપિતા પોતાની ધેસી પૂત વત્સલતાને સીધી પુરોષોત્તમરાયજીને રાજ્યસેવામાં પુનઃ સ્થાપિ દેવાના પોતાના મનોભાવને મૂર્તરૂપમાં મૂકી રહેલા નહિ. પરંતુ જે અનિષ્ટ યોગે આ શાહજાનનું અકાલ દેહાવમાન થયલું તે યોગ તથા રાજ્યકાર્યો અને રાજ્યના બવિધ્યને લગતી ચિંતાની સાથે રાજ્યહિતની રક્ષા કરી શકે એવા સમર્થ રાજ્યપુરોષના અભાવવાળી રાજ્યની સ્થિતિ: એ વગેરે બાબતોને લગતા વિચારો આ નવાજ સાહેબને સતત સંતાપવા લાગેલ, ત્યારે આ પાક ધાનનવાળા નવાજને રામજી સાહેબની રાજ્યમાં ગેરહાજરી કેટલી અનર્થકારિણી નીવડી છે તેની પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ આવેલી હતી. વસ્તુતઃ તો આ નવાજને પુરોષોત્તમરાયજીને અભાવે ધનાર રાજ્યહાનિનું પૂર્વગાન હતું જ. પરંતુ એ ગાનનો ઉપયોગ તેઓ વિપરીત સંયોગોમાં કરી શકે તેમ ન હતા અને તેથી તેઓ આ અગ્તિનિશ્ચયને પાછા રાજ્ય સંબંધ કરવાના અનુકૂળ અવસરની પ્રતીક્ષા લગભગ મુંગા રહીને અને ન રહેવાનું ત્યારે ક્વચિત્ ક્વચિત્ એ મહામંત્રીની પ્રશંસા કરીને કરી રહેલા હતા. જે સંયોગમાં રામજી સાહેબને જે બધું તુકશાન કરવું પડેલું તે સંયોગે જ પોતાની જાતને એ બધું તુકશાન કરનારી બનાવેલી છે એવું પણ આ બહા નવાજને બાન હતું; અને રામજી સાહેબ ખુદ પણ નવાજ સાહેબના મનની નિર્મલતાને સમજતા હતા અને તેથી જ તેઓ પોતાની ઉપર પડતા રહેલા બધા ધાને સંપૂર્ણ સહી રહીને પોતાના સ્વામી સામે કોઈપણ પ્રકારની ફર્યાદ, તેમને પ્રલોભન અપાવું હતું છતાં, કોઈપણ કને કરતા ન હતા. નવાજ સાહેબ થાસે સાચી હકીકત મૂકાય અગર તો જે વિપરીત મંયોગમાં નવાજ સાહેબ મૂકાય છે તે દર થાય અગર તો પોતે ખુદ નવાજ સાહેબને મળી શકે એવો યોગ ઉપસ્થિત થઈ આવે, તો પોતાને થયવ અન્યાય તથા હાનિ એ જ નવાજ સાહેબને હાથે થઈ જશે જ એવી પાકી ખાત્રી પુરોષોત્તમરાયજીને હતી. પરંતુ પાકજાળ આવે નહિ ત્યાં સુધી ફોો આસ્થા

બની શકતાં નથી. મનુષ્ય પોતાના પૌરુષના બળે પોતાને રચતી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાનું અભિમાન ધરાવે એ એની સ્વતંત્રતાની વાત છે, અને કોઈપણ એ પ્રકારનું એનું અભિમાન સફળ થતું દેખાય છે પણ ખરું. પરંતુ જે પ્રકારની અનુકૂળ કે રચતી પરિસ્થિતિ એવો મનુષ્ય ઊભી કરવાને પોતાનું પૌરુષ વાપરે છે તે પ્રકારની પરિસ્થિતિ પરતંત્ર છે એટલે કે એવી પરિસ્થિતિ ઉદભવવાનો આધાર પારકા હાથ પર અગર તો બીજી પરિસ્થિતિની હાથ રહે છે એ વાત પૌરુષના હિમાવતીઓએ તથા સફળ થયેલા દેખાતા પૌરુષના પ્રેશંસકોએ સ્પષ્ટ બુદ્ધિથી અમલવા જેવી છે. વસ્તુતઃ એક પ્રકારની પરિસ્થિતિને આવરતી બીજા પ્રકારની પરિસ્થિતિ, અને બીજા પ્રકારને આવરતી ત્રીજા પ્રકારની પરિસ્થિતિ એવી પરિસ્થિતિની પરંપરા, નાનાં મોટાં ચક્રોની પેઠે, એવી તો ગોઠવાયેલી હોય છે કે, કેવળ પોતાના જ પૌરુષ બળથી મનુષ્ય પોતાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને જન્મ આપી શકતો નથી. આવી એક બીજાથી અધિકાધિક વિસ્તૃત એવી પરિસ્થિતિ પરંપરાને ગમે તો પૂર્વજન્મ પરંપરાનાં કર્મોના વિપાક રૂપે કે જન્મકાળના અલયોગ રૂપે કે હેવ રૂપે ગણવામાં આવે, તોપણ તે એક મનુષ્યના પૌરુષને સાધક કે બાધક થનાર બાબ શકિત છે એટલું તો આપણે સ્વીકારવું પડે જ. અર્થાત્ અનિવાર્ય સંયોગને અનુવર્તી રહેવાની દરજ નવાળ સાહેબને પડી ગયેલી હતી. એટલામાં, કાળની ગતિ ગદન છે તે પ્રમાણે શાહજહાનું શરીર પડી ગયલું અને તેને પરિણામે આખી પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થઈ ગયેલો હતો. શાહજહાનને પણ પોતાનો અંતકાળ પાસે આવી ગયેલો જાણીને ખરી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ આવેલું, અને અમને એ શાહજહાનના એક ઘણા વિશ્વસનીય અને હિતૌષી સહચર તરફથી જાણવા મળ્યું છે તે મુજબ તે શાહજહાનને પોતાની ભૂલ સમજાયેલી અને તે બાબતની જાણ તેમણે પોતાના પિતા નવાળ સાહેબને કરેલી પણ ખરી. માણસની બુદ્ધિમાં તેના મરણકાળને સૂચવતો ફેરફાર થાય છે એ એક સર્વવિદિત બાબત છે, આમ શાહજહાનનો દેહાંત થયો અને બ્રિટિશ અમલદારો તથા રાજવંશજો જેના ભોળપણનો લાભ લઈને જેને રમકડા રૂપે રમી રહેલા હતા તે બધાના હાથ હેઠે પડી ગયેલા, અને નવાળ સુલખાનજીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને માટે જે માર્ગ જોઈતા હતા તે બુદ્ધિથી પણ થઈ ગયેલો. આ શાહજહાનનો દેહાંત વસ્તુતઃ નવાળના મન હાથ પડેલ એક ન રૂઝા તેવો કારી ધા હતો, અને તેને પરિણામે તેની કાયા જર્જરિત બનતી ગયેલી પણ ખરી. પણ આખરે તે નવાળ પિતા જેમ એક મનુષ્ય હતો

તેમ રાજા પણ દતો, એવે તેને પોતાના રાજ્યમાં પ્રથમ સ્થાન આપી રાજ્યદિન વિચારીને પોતાનું કન્યા કરી લેવાનું હતું. તેમને ઉત્તરાધિકારી શાહજાદો બાળક દતો, એવે જો પોતાનો દેહાંત થાય તો તેવા સયોગમાં રાજ્યદિનની રક્ષા કરી શકે એવો કાંઈ રાજપુરુષ રાજ્યમાં નજરે આવતો ન હતો. દેહલીક રાજકારીય બાબતોને ક્ષીધે આ નવાબ સાહેબના મનમાં પોતાના એ સમયના દીવાન સંબંધમાં વસવસો પણ ઉપરિચિત થઈ આવેલો હતો. અને જો કે તેઓ તેમને પાછા બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં વિદાય કરી શકે એવી રિયતિમાં ન હતા, તોપણ તે દીવાનજીને તેમની મુશ્કેલી સહન કરવાનો અંતરાય રૂપ થઈ પડે તેવી જોડવણ કરી લેવાની જરૂર તેઓથીને લાગી આવેલી તો ખરીજ. ખીજી તરફ બાળ પુત્રરાજનું દિલ હૈયે ધરાવનાર એના માતામહ શ્રી મહમ્મદખાન ફરીદખાન વગેરેને પણ આ ઉપરિચિત થયેલ નવા પ્રગ્ને વિચાર ધમળમાં નાંખી દીધેલા હતા અને તેમને પણ કોઈપણ પ્રકારનો પાકો બદોબસ્ત કરી લેવાની આવશ્યકતા જણાઈ આવેલી હતી. આવા સયોગમાં નવાબ સાહેબને પોતાના એકવારના પણ રાજ્યદિન ખાતર પોતાનું માથું સુકાંત કારણે મૂકી કામ કરનાર પુરોષોત્તમરાયજી જેવા મંત્રીવરનું કાણે કાણે સ્મરણ થયાં કરે તેમાં નવાબ ન હતી. પરંતુ એ પ્રકારના સ્મરણને કાર્યમાં રૂપાંતર કરાવનાર જે એક નિમિત્ત જોઈએ તે આ નવાબ સાહેબને મળતું ન હતું અને એમનું નૃપોચિત અભિમાન સીધી રીતે રાયજી સાહેબને જૂનાગઢ બેલાવવાની બાબતે આડું પણ આવતું હશે અમર તો, રાયજી સાહેબને કરાયેલ અન્યાય બધાં સુધી ફેર ન કરી દેવાય ત્યાં સુધી તે જૂનાગઢમાં પગ મૂકવાનું સાહમ ન પણ કરે એવી આશંકા નવાબ સાહેબને ઘેરી રહેલ હશે તેથી તેઓશ્રીએ પુરોષોત્તમરાયજીને જૂનાગઢમાં આવવા માટે તેડું ન મોકલેલું પણ હોય. જે હોય તે અર્થ પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે નવાબ સાહેબનું મન પુરોષોત્તમરાયજી પ્રતિ સંપૂર્ણ સદ્બાવવાનું બની ને તેમને ફરીથી પોતાના પડખામાં સ્થાપવાને ઉત્કંઠિત થઈ ચૂકેલું તો હતું જ.

પણ આ તો એક બાબતની કથા ગણાય, નવાબ સાહેબ એકલોને પુરોષોત્તમરાયજીને મળવાનો ભાવ જાગે તેથી કોઈ પરિણામ ન આવે. પુરોષોત્તમરાયજીમાં પણ એ પ્રમાણે નવાબ સાહેબને મળવાના બાવે ચોડીક પણ તજવીજ કરવી પડે જ, અને એ તજવીજ તેમણે આ પ્રમાણે કરેલી પણ હતી મંકરણ સંજિનો પ્રમાણ થું ઓછો છે ? આકર્યકારક ધટના

તો એ છે કે, જે સમયે નવાળ સ્વપ્ન્યાનજી પુરોત્તમરાયજીને મળવાની વાત પરત્વે ચિંતન કરી રહેલા હતા તે જ સમયે પુરોત્તમરાયજી પોતે પણ નવાળ સાહેબને અરજ કરવા સાર પોતાના પ્રતિનિધિઓ આરક્ત આવશ્યક પ્રયાસ કરી રહેલા હતા. એ પ્રયાસ આ પ્રકારનો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૮માં તા. ૧૬-૬-૦૮ને દિને રાયજી સાહેબે દુર્ગાપ્રસાદ ખારોડ નામના ગૃહસ્થને મુખર્જીની 'એટ વેરન્ટ હોટેલમાં' ઉતરેલ જોગ સાહેબને મળવા મોકલીને આ પ્રમાણે કહેવાયેલું હતું:- 'પોતા (રાયજી સાહેબ) તરફથી અરજ કરવા સાર પોતાના કુટુંબી રવિશંકર ધોડા તથા મી. સુપતરાય ત્રીકમજીને ખુદાવંદ નવાળ સાહેબની પાસે આવવા દેવાની તેઓ નામદાર સાહેબની પરવાનગી આપ મેળવી દેશે તો ઉપકાર ઘશે.' આ વિનતિના જવાબમાં જોગ સાહેબે દુર્ગાપ્રસાદને આ પ્રમાણે કહેલું:- 'હું તે વાત યાદ રાખીશ. તોપણ જૂનાગઢ ગયા પછી મને યાદ દેવશવશે એટલે હું ખુદાવંદ નવાળ સાહેબને જાહેર કરી જે જવાબ આપશે તે કહીશ. મી. પુરોત્તમરાયજીને માટે મને ધણું ખાન છે' (આ શબ્દો આ લેખક પાસે 'પણ પછીવાર જોગ સાહેબે વાપરેલા'), અને ખુદાવંદ નવાળ સાહેબ જેટલો માહારા વિશે અભિપ્રાય રાખે છે તેટલો જ સારો અભિપ્રાય મી. પુરોત્તમરાયજીને માટે પણ રાખે છે તથા તેમને વખતો વખત યાદ કરે છે. માત્ર મી. પુરોત્તમરાયજીની આર પાંચ ચુક ખુદાવંદ નવાળ સાહેબને ધ્યાનમાં રહી ગઈ છે અને તેમાંની મુખ્ય તો એ છે-(૧) તેઓ (રાયજી) જૂનાગઢથી સીધાવા પછી ખુદાવંદ નવાળ સાહેબને રાજકોટ રેલ્વેને મળ્યા પણ નહિ; (૨) મી. શ્રીકૃષ્ણ સાહેબની રાયજી તરફ સીંપથી (મહાનુભૂતિ) હતી તેમની પાસે નવાળ સાહેબની ફરીયાદ કમીસન પ્રમંજમાં * લખી, રા. દુર્ગાપ્રસાદે આ જાને બાબતોનો ખુલાસો આપતાં રાજકોટવાળી (મળવાની) હકીમત થવાનું કારણ સમજાવેલું અને શ્રીકૃષ્ણ સાહેબવાળી વાતને ખોટી જણાવેલી હતી. આ ઉપરાંત ખીજ કેટલીક મુદ્દાની વાત પણ આ પ્રસંગે થયેલી હતી. તે પછી-તા. ૬-૧૦-૦૮ને રાજ રા. દુર્ગાપ્રસાદે જોગ સાહેબની ખીજ મુદ્દાકાત લીધેલી હતી. આ મુદ્દાકાતનો હેતુ, "ધોડા સમયમાં નવાળ સાહેબ મુખર્જી" પધારવાના હતા એટલે તે વખતે રાયજી સાહેબ તેઓથીને મળી શકે એવી ગોઠવણ કરાવવાનો હતો. આ બાબત પરત્વે નવાળ સાહેબને પૂછી લેવાનું જોગ સાહેબે પોતાને

* આ ઊતારો અંગે ૨૬૦ દુર્ગાપ્રસાદ ખુદા હસ્તાક્ષરવાળા રાજકામમાંથી કરેલ છે.

માથે સીધું અને ક્યાં પ્રમાણે તેમની કનેથી જવાબ જાણવાને રા. રવિ-
ચંદ્રે યોગ તથા હુપનસાયને બેગ સાહેબ પાસે રાયજ સાહેબે મોકલ્યા પણ
દના. બેગ સાહેબે એ ઉભયને આપેલ જવાબનો સાર એવો હતો કે, નવાબ
સાહેબને રાયજ સાહેબનો સંદેશ પહોંચ્યાઓ ત્યારે તેઓ સાંભળી રહેલા અને
'કાંઈ બોલ્યા નહીં. તે વખતે તમારો બક્ષી પણ એડેલો હતો.' અતલજ કે,
આ બાબત પરત્વે બેગ સાહેબ કશું પરિણામ હાંસલ કરી શક્યા નહિ, એટલે
તા. ૧૨-૧૦-૦૬ને રોજ એક 'રિવિઝ્ટ' પત્રથી, નવાબ સાહેબની
પરવાનગી મેળવી આપવા માટે રાયજ સાહેબે બેગ સાહેબને વિનંતિ કરેલી.
પરંતુ તેનો કશો જવાબ મળેલો નહિ. અતલજ કે, નવાબ સાહેબના પક્ષે જેમ
રાયજ સાહેબ પ્રતિ આકર્ષણ વધતું જતું હતું તેમ, આયજ સાહેબના પક્ષે
પણ નવાબ સાહેબ તરફ આકર્ષણ વધતું જતું હતું. પદાર્થોની પરસ્પર
આકર્ષકતા તથા વિકર્ષકતાના નિયમોના કાર્યો અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ભૌતિક
શાસ્ત્ર પ્રમાણે અનુક્રમે એક બીજાથી બિન્ન પ્રકારના અગર તો વિરુદ્ધ ઠાટીનાં
હોય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સમાનધર્મી પદાર્થો પરસ્પર આકર્ષાઈને એક
બીજાના મિશ્રનમાં પરિણમે છે, જ્યારે ભૌતિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે સમાનધર્મી
પદાર્થો પરસ્પર ન આકર્ષાતાં એક બીજાના મિશ્રનના વિરોધી બની રહે છે.
આ કથા પ્રસંગ પરત્વે એવું દેખાય છે કે, નવાબ સાહેબનું માનસ તથા
પુરોષોત્તમરાયજનું માનસ એ ઉભય સમાનધર્મી બની ચૂક્યાં હતાં એટલે એ
બંને એક બીજાને મળવાને સક્ષિ રહે એ સ્વાભાવિક વાત હતી. પુરોષોત્તમ-
રાયજને બેગ સાહેબ તરફથી જ્યારે જવાબ ન મળેલો ત્યારે તેમણે તા. ૪-
૧૧-૦૬ને રોજ એક સીધા તાર નવાબ સાહેબને મોકલી, તેઓશ્રીને
મુખ્યર્ધમાં મળી શકાય તેટલા સારા આવશ્યક પરવાનગી આગી સીધેથી. આ
તારનો જવાબ તા. ૫-૧૧-૦૬ને રોજ નવાબ સાહેબ વતી નાયબ વઝીર
મદમદખાન ફરિદખાનની સહીનાળા તારથી રાયજ સાહેબને નીચે
પ્રમાણે મળેલો હતો —

Received your telegram. Became aware of particu-
lars, informed your desired particulars Nawab
Sabeb. I have taken permission, so if you
will receive at station, your reception will be acce-
pted. Also come to lodging. There will accept visit.

At that time whatever ceremony you will perform will be insufficient. So don't miss this opportunity again. There request for pardon and apologize for coming Junagadh. I hope request will be accepted.

(ભાષાંતર:— તમારો તાર મળ્યો. હકીકતથી વાકેફ થયો અને તમારી હજી હકીકત નવાળ સાહેબને જણાવી. મેં પરવાનગી મેળવેલી છે એટલે તમે જો રેશને સત્કારવા આવશો તો તમારા તરફથી થતો સત્કાર સ્વીકારાશે. વળી મુકામે પણ આવજો. ત્યાં મુલાકાત સ્વીકારાશે. એ વખતે જોઈલી વિધિઓ કરશો તેટલી જોઈ ગણાશે. માટે ફરીવાર આ તક ગ્રામાવશો નહિ. ત્યાં ખાસી મળવા વિનંતિ કરજો અને જૂનાગઢ આવવા બદલ નમ્ર માથના કરશો જ હું આશા રાખું છું કે, તમારી વિનંતિ સ્વીકારાશે.)

પૂર્વનિર્દિષ્ટ તારને આધારે, તા. ૧૫-૧૧-૦૬ને દિવસે મુંબઈના ચાંટ રોક રેશને નવાળ સાહેબને આવકારવા માટે રાપજી સાહેબ પોતાની સાથે મુંબઈના 'નગરપાલ (મેયર)' બાટીયા ગૃહસ્થ શેઠશી ધરમશી મોરારજી ગોકુલકાસને રાખીને ગયલા, અને જો કે, જૂનાગઢ રાજ્યના બક્ષી છોટાલાલ વગેરે અમલદારોએ તેમને નવાળ સાહેબની દૃષ્ટિએ ન ચકાયા દેવા માટે શક્ય તેટલી યોજના કરી ગયેલી હતી, છતાં પુરપોત્તમરાયજી ત્યાં બર મેળાવકામાં નવાળ સાહેબને મળવામાં સૌથી પહેલું રથાન-માન-મેળવી શકેલા હતા અને નવાળ સાહેબે પણ હાથ નિલાવીને અને 'મહેરબાની બરેલી રીતે' પોતાના આ અણબૂલાપલા જૂના મંત્રી બક્ષી પોતાનો હૃદયપ્રેમ ફલરી બતાવેલો હતો. આ દૃશ્ય એટલું તો આકર્ષક તથા આનંદક બની ગયલું કે, ત્યાં મળેલ જૂનાગઢના પ્રજાજનોએ તાળીઓના તડતડાટથી એ મંગલ પ્રસંગને યંચાવી રેશનને ગળવી ચૂકેલું પણ હતું.

ઉપર પ્રમાણે સેવ્ય સેવકના પુનર્મિલનનું મંગલાચરણ થવા પામેલું હતું એટલે પછી રાપજી સાહેબ અને નવાળ વચ્ચે જે બનાવટી પડેલો-અંત-રાય-ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો તે થઈ જવા પામેલો અને ખટપટીઆગે તમામ નિરૂપાય બની જઈને વિદેષાકુલ થઈ ગયલા પણ ખરા, ખંણિયામે નવાળ સાહેબને મુકામે નવાળ સાહેબ એને પુરપોત્તમરાયજી વચ્ચે અનગર્હ

મુલાકાતો થવા પામેલી બધે એ મુલાકાતોમાં સ્વામી તેમજ સેવકે, મહેતરી મહેતરી સંખ્યામાં પાસે બેઠેલા દરબારીઓ દેખતાં પોતપોતાનાં મન એક બીજા પાસે ખાલી કરવાનું પ્રસંગાનુસાર ચાલુ રાખી, સત્ત સાત વર્ષો દરમ્યાન સંચિત થતો રહેલ હાલનાર જીતારી નાંખેલો પથ દતો. આ મુલાકાતોની પ્રતિપાદક નોંધ એ સમયનાં વર્તમાન પત્રોએ લીધેલી છે એટલું કહીને હવે બધે એ મુલાકાતોમાં થયેલ વાતચીતનો જે દર્શાવત પુરોગતમરાયણ એ તેજ વખતે નોંધી રાખેલ છે તે બધે આ નીચે આપીએ છીએ—

પહેલી મુલાકાત—“નવાળ સાહેબે તા. ૧૮-૧૧-૦૯ને રાજ ગાંધીના દસ-બજે માહારી પહેલી મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે નાયબ વઝીર ઉપરાંત બીજા બધીરા, અધીકારીઓ અને હજુરીઓ વીગેરે હોદસો માણસો

- ૧ રા. રા. નાલવરાય હરિશંકર
- ૨ રા. રા. વિશંકર મહાશંકરપોડા
- ૩ રા. રા. ભુપતરાય ત્રીમજા
- ૪ રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ મુંદરજીજાલા
- ૫ રા. રા. દુર્ગાપ્રસાદ ભક્ષીદાસ
- ૬ રા. રા. મોરારજી સ્વશ
- ૭ ચિ. ઝવેરીલાલ

આશરે હાજર હતાં. માહારી સાથે મહારા માધ્યમે વીગેરે સાત જથ્થે હતા. તેનાં નામ આઈનમાનથાકું છું. માહારી સાથે મહેતમાની બરેલી રીતે સેક-રેંડ કરી તથા અને પાસે બેમાડ્યો હતો. મેં રીવાજ પ્રમાણે નોંધાવર અને મેલા મીઠાઈઆપ્યાં. તે પછી તથા વીવેકવાતા થઈ રહ્યા

પછી નવાળ સાહેબ સાથે જે ખુલ્લી વાતો થઈ હતી તે નીચે પ્રમાણે હતી.

મેં નવાળ સાહેબને પ્રથમ એ વીનંતી કરી કે, માહારાથી અમણે આપને કાંઈ ખોટું લાગે તેવું થયું હોય તો તે માટે મેં સજ્જનાકું આપતી વખતે માફી માગી હતી અને ફરીથી પણ માનું છું. હું મગર છું એવી અસર આપને થઈ હોય તો તે ખરું નથી. હું આપને માહારા ધણી સમજું છું અને હમેશને માટે નમેતો જ છું તેની જે ખાતરી કરવી હોય તે કરીશ.

આપ મયા સને ૧૯૦૫નાં વર્ષમાં રાન્ડકેટ પધાર્યાં હતા ત્યારે હું આપને મળવા ન આવ્યો તેથી હું મગર છું એમ આપને લાગ્યું હોય તો તે ખરું નથી. આપની સલામે આવી જવની માહારી ફરજ અમળતી જવા સાર આપની પામે આવનાની પંચાનગી મળવા માટે મેં મીસ્તર બટમાઈ મધુસૂકન્ની સાથે અગ્ગ કરાવી હતી કેમકે માહારા ઉપર આપની નાનુશી છે

એ પ્રસીધ્ધ છે, એટલે નાપુરુષિવાળા માણસથી પરવાનગી વગર આવી શકાય નહીં એ ખુશ્કુ હોવાથી મે તેમ કહ્યું હતું. મીં બહુબાધએ માહારી અરજ આપને જાહેર કરવા આપના અધીકારી મીં હોટાવાલ મથુરાદાસ અને મીં મણીપ્રમાદ દુર્ગાપ્રમાદને કહ્યું હતું. પણ તેણે આપને તે વખતે જાહેર કહ્યું નહીં, એટલે હું આવી શક્યો નહોતો. આ હકીકતે માહારી કસુર નહોતી તેની ખાતરી થશે.

આપની બારે ક્ષતરાજ થાય તેરી માહારી જે કાંઈ કસુર હોય તે જણાવવા મેહિરવાની કરશે, તો હું તે માટે આપની ખાતરી કરી દઉં કે મે તેની કાંઈ કસુર કરી નથી. માણસ તરીકે તો અજાણે ધણી જુલો કરી હશે અને તેવી જુલો નોકર કરતા આવે તોપણ તે ધણી તબક્કી દરજીગર કરવા લાયક છે.

જૂનાગઢમાંની માહારી સ્થાવર જંગમ બંધી મીશકત લઈ લેવામાં આવી છે તે માટે હાલ હું કાંઈ અરજ કરતો નથી. આંહી (મુંબઈમાં) માહારી પાસે જે મીલકત છે તે પણ આપને જોઈતી હોય તો તે હું નગર કરવા તૈયાર છઉં, મારે મકાને પધારીને જે પસંદ હોય તે લઈ લ્યો. કેમકે તે સર્વ રાજ્યની કૃપાનો પ્રસાદ હતો. આપને જોઈએ તે માહારી ન જોઈએ. પણ માહારી એક અરજ તો ખાસ રીતે કરવાની છે અને તે એ કે, જ્યાંહાં પ્રખાણીકપણાનો અને આખરનો સવાલ આવે ત્યાંહાં માહારી જગ્યાએ જે કાંઈ હોય તે પણ ધનસાફ તો ઈચ્છે જ. તેમ હું પણ મને જે ગેરધનસાફ થયો છે તેનો ધનસાફ જ માગું છઉં તેમાં માહારી મેહિરવાની જોતી નથી. રાજા તરીકે ધનસાફ કરવાની આપની ફરજ છે, અને રૈયત તરીકે ધનસાફ માગવાનો માહારી હક છે. તે માહારી અરજ આપે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. હું ગુન્ડેગાર હોઉં તો મને હજી વધારે સજા કરે! અને નીર્દોષ હોઉં તો ન્યાય આપો. આપે બાર વર્ષ સુધી માહારા ઉપર જે ભરેલો અને કૃપા બતાવેલ તેમાં એકદમ ફેરફાર થવાનું કારણ હું સમજી શકતો નથી વીગેરે.

હતો—‘તમારી કાંઈ કસુર નથી તે હું જાણું છું. કોઈ સખખથી જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ખુદાની મરજી એમ જ હશે. તમે મારા જ છો. તમે રાજકોટમાં મને મળવા નહોતા આવ્યા તે માટે મને લાગણી થઈ હતી. ગોંડળ સ્ટેશનથી જ મેં તમને સંભાર્યા હતા. તમે રાજકોટમાં મળ્યા હન તો માહારી સાથે જ લઈ જાત. તમે મને કોઈ ખાનગી કાગળ પણ લખ્યો નથી; લખ્યો હન તો તે ઉપર હું દુરત ધ્યાન આપત. આ શીવાય તમારી કાંઈ કસુર નથી. તમે રાજ્યની ઘણી નોકરી કરી છે તે મારા ધ્યાન બાહાર નથી વીગેરે’

મેં જવાબમાં વીનંતી કરી કે આપને મેં હમ અરજી રજૂ કરાવી મોકલાવી છે. પણ તેનો કાંઈ જવાબ મળ્યો નથી. મહારાજ કોઈ માણસ આપની પાસે પહોંચી શકતું નથી. માહારા માણુમના અજાણથી પણ આપના માણસો અમુકાય છે. તો પછી કાગળ દોની સાથે પહોંચાડવો તેનો વિચાર કરશો. તેના જવાબમાં ‘તમે બરાબર કહો છો તેમ કહીને વાત બંધ કરી હતી.’

બીજી મુલાકાત—‘તે પછી નવાબસાહેબે માહારી બીજી મુલાકાત તા. ૨૧-૧૧-૦૬ ને રાજ રાત્રીના દસ અને અગીયારની વચમાં લીધી હતી. તેમાં વીવેક વાર્તા શીવાય બીજી ખાસ વાત થઈ ન હતી. તે વખતે પણ આશરે પચાસક માણસ બેઠાં હતાં. માહારી સાથે મી॰ તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રીપાઠી રાજ્યના માજી એજન્ટ તથા મીસ્તર વલ્લભદાસ નચેતમદાસ ગાકર હતા.’

ત્રીજી મુલાકાત—‘ત્રીજી મુલાકાત તા. ૨૭-૧૧-૦૬ ને રાજ રાત્રીના દસ અને અગીયારની વચ્ચે થઈ હતી તે વખતે ત્રીસચાળીસ માણસો શીવાય દીવાન સાહેબ મીસ્તર બેગ અને બાપાત ખાનશી એક્સખાનજી સાહેબ તથા સ્ટેટ વકીલ મી॰ ડી॰ ડી॰ રાણા તેમજ મુંબઈના ફરનિયરના મોટા વેપારી કાસમ દેવજી વીગેરે પણ બેઠા હતા. નવાબ સાહેબે તથા મીસ્તર બેગે શેક-હેન્ડ કરી વીવેકવાર્તા કરી હતી. મેં મી॰ બેગને વીલાપત દુન્ડીયા કાઉન્સિલના મેમ્બર નીમવાના ૨૦ એમ સાંભળ્યું હતું તેની અગાઉથી મુખ્ય-રક્ષાદી આપી હતી. તેના જવાબમાં મી॰ બેગે એમ કહ્યું કે—તે વાત હું જાણતો નથી. પણ કદાચીત્ તેમ થાય તો તમે તે વખતે મને મુખ્યરક્ષાદી આપશો કે નહીં ? મેં કહ્યું કે—આપે કમ્પ્લે રાખશો તો આપીશ. પણ

અમારા નવાન માહેનનું ધોળુ એનું છે કે, તેણે આપને પોતાના કર્યા છે એટલે હોડો નહીં. ત્યારે નવાન સાહેબે, મેં કહેવું બરાબર હોવાનું જણાવ્યું હતું. ”

‘ તે પછી વેરાવળમાં યુગ્મ આવી છે તેવી મોટી સ્ટીમરો આવે કે નહીં ? એનું નવાન સાહેબે અને પુત્રાં મેં જવાબ આપ્યો કે, નામદાર વાઈસરોય સાહેબ તથા નામદાર ગવર્નર સાહેબ મોટી સ્ટીમરોમાં વેરાવળ પધાર્યા હતા, એટલે નવાન સાહેબે અને ફરી કહ્યું કે, વેપારની સ્ટીમરો આવી ગઈ કે નહીં ? તેનો મેં એવો જવાબ આપ્યો કે, તે વીચની બધી હકીકત જાણ્યા વગર તુરંતમાં કંઈ અભીપ્રાય આપી ગણાય નહીં ; એટલે નવાન સાહેબે કહ્યું કે- તમે બરાબર કહેા છો; એમ કહી એ વાત બધે રાખી તે પછી મી. બેગને રજા આપી, અને મેં પણ રજા માગી ત્યારે નવાન સાહેબે અને રોકાવા કહ્યું. એટલે થોડો વખત બેઠા પછી ફરી રજા માગતા પોતે મારો હાથ પકડી ખાનગી વાત કરવા સારું અંદર રૂમમાં લઈ ગયાં. ત્યાંહાં નવાન સાહેબે નીચે લખેલી બાબતમાં પોતાથી કુંકમાં વાન કરી હતી-

(૧) બંદર સંબંધી, (૨) મી. બેગ સંબંધી, (૩) પોતાને જાતથી રાજકામ કરવું પડે છે તે સંબંધી, (૪) રેલ્વે સંબંધી, (૫) બહાઉદ્દીનભાઈ સંબંધી, (૬) બક્ષી સંબંધી અને (૭) મરહુમ પાટવી કુમાર શેરજમાખાનજી સંબંધી ’

“આ વાત ખાનગી હોવાથી તે આહી જણાવવાની જરૂર નથી તે પછી મેં માહારી પ્રત્યે થયેલા ગેતર્નિમાદ વીરે અરજ કરી ત્યારે તેના જવાબમાં કહ્યું કે- શેરજમાખાનજીના દુરાયદ અને ડાકથી માહારે ખોટું કરવું પડ્યું છે તે જોમ હું જાણુ છું તેમ તમે પણ જાણો છો. શેરજમાખાનજી મરી ગયા, પોતાનું બગાડ્યું, માહાર બગાડ્યું, અને તમારું બગાડ્યું. ખુદાની મરજી તેમજ હશે. આહીને ખોટું કર્યું છે એટલે ઇનસાફ તો દેખીતો જ છે કે તમે બીલકુલ બે ગુનાહ છો, છતાં માર્યા ગયો છો. હું તમોને ઇનસાફ આપીશ, અને તમારું બધું પાછું સોંપીશ ત્યારે જ ખુદા અને માફ કરશે. આમ હું કહું છું તે પછી તમારે શું

કહેવાતું રહે છે ? ત્યારે મેં કહ્યું— હવે માદારે કંઈ કહેવાતું રહેતું નથી, પણ જૂનાગઢ ગયા પછી આપ બધું શુદ્ધી જશે, માદારે કંઈ પણ માથુંસ આપની પાસે નથી અને આપની પાસે આવી શકતું નથી; આપની પાસે આવનારામાંના આપની મહેત્યાની ભોગવનારાઓ માદારી વીરહના છે, એટલે પાદ રાખીને અને ઈન્સાફ આપવાનો હુકમ કરશે તો જ યશે. વીના અપરાધ સાથે પ્રવૃત્તિ લાંબી મુદતથી અતીશય દુઃખ તુકશાન ભોગવવું પડે છે તેનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

આપ પ્રેતાથી જ કહો છો કે માદારે કંઈ વાંક યુનોઈ નથી, તો પછી માદારે કંઈ અરજ કરવાની રહેતી નથી. હવે તો હું આપનો કલોમ ઉપર વધારે ભરોસો રાખી આપના ઈન્સાફી હુકમની રાહ જોઈશ.

આ સાંભળી નવાજ સાહેબે જવાબ આપ્યો કે— ખાત્રી રાખજો કે હું જુલિયા નહીં અને ખુદ બધું સારું કરો. તમને ઈન્સાફ આપ્યા વગર ખુદા મને માફ કરશે નહીં એ હું ખુબ જાણું છું. મહમદખાં દાદા હમાનદાર અને સાચું બોલાનારા નેક માથુસ છે તેની મારફતે અને કહેવરાવતા રહેવું, અને ખાનગી કાગળો પણ તેવી મારફતે મોકલતા રહેવું. હવે તમારે જૂનાગઢ આવવામાં કંઈ અરેશ રાખવો નહીં.

તે પછી મેં અરજ કરી કે આપ બોલતા નથી, પણ મેં સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે બીજા બે વાત માટે પણ આપને માદારા વીરહ અસર થઈ છે—

(૧) એક એ કે મેં આપને ધણી તરીકે ગણ્યા નહીં એટલે આપણું કહ્યું માન્યું નહીં, આ વાત ખરી હોય તો આપ જ કહો કે આપે મને કંઈ દીવસ કંઈ કહ્યું હતું અને મેં નથી કહ્યું એમ જાણ્યું છે ? હું કંઈ દીવસ આપને એકલો મળ્યો નથી, સાહેબ ભોકેલા આવવા વીગેરે પચ્છીક પ્રસંગે અથવા કોઈ ખાસ વાત વિચાર માટે વજર સાહેબ જહાજદીનખાં આપની પાસે કોઈ વખત દીવાન સાહેબને તથા મને સાથે લઈ આવતા હતા ત્યારે જ હું મેહેલમાં આવેલ છું. આપે મને કોઈ વખત એકલો બોલાવ્યો નથી. જહાજદીનખાંને ખુશ્કી રીતે મુરખી કરી તેના હુકમ તે આપનો જ સમજવા વખતો વખત કહેતા હતા, અને દીવાન તથા હું ગયાં ત્રેતાળીયા વગેરે

ચાસતા આવેલા ધીરજે બાહ્યવદીનબાહને પુછીને તે આપને નામે જીમ હોતા હતા તેમ કરવામાં આવતું હતું તેમાં મારી શી કસર છે તે જણાવશો."

"પૈસાની બાબતમાં બજેટ ઉપરાંત આપવાની ના પાડવામાં આવતી તે ખરું છે પણ તે બંને વાત આપના કાયદાની જ હતી. ત્યારે ખુદાવંદ નવાબ સાહેબે કશું કે-તમે કહો છો તે ખરું છે, કું બધું જાણું છું તમારો કાંઈ વાંક નથી, અને મેં તમને કાંઈ કહેવડવડું અને તમે ન કહ્યું એમ બન્યું નથી."

(૨) "અને બીજી એ કે- મહારી પાસે પૈસા પણ છે એમ આપને આપના દીવાન સહીત પણા કહે છે. મારે મારું એટલું જ કહેવું છે કે- જે જે માથાસે આપને જે જે હોતા હોય તેની આત્મી કરાવી દેવા તેને આપે કહેવું જોઈએ."

"કું જૂનાગઢથી નીકળ્યો ત્યારે મહારી પાસે શું હતું તે આપને જણાવું છું તેથી જે વધારે બતાવે તે બધું આપને નજર કરી કડું છું અને તે વિષે આપ કહો તેમ લખી દેવા તૈયાર છું."

"તેના જવાબમાં ખુદાવંદ નવાબ સાહેબે કશું કે- તમારી ફરમની કરનાર પણા છે તે બંને તેમ બોલે, તે કું બધું જાણું છું. તમારી નોકરી અને સુઆધ તથા તમારી ફરમની કરનાર ફવી ખોટી વાતો કરે છે એ બધું મહારાજ જાણવા બાહાર નથી. મારે ચીંતા કરશે નહીં. ખુદા બધું સારું કરશે. મહારે બીજું કાંઈ કહેવાનું નથી કે ખુદાસો પુછવો નથી, તમે ધીરજ રાખશો વીગેરે."

"ત્યારબાદ મેં બહુ વ્યાભાર આની રજા લીધી. મુંબઈથી પાછા જૂનાગઢ ગયા પછી પણ પ્રસંગે પ્રસંગે મહેરબાની બતાવનારાં વાક્યોને સારી લાગણીની વાતો બોલ્યા કરતા હતા, અને અમારા તરફથી નાવબ વજીર નહમદખાં ફરીદખાં મારફત, મુંબઈમાં થયેલી વાતનું તથા અપેલા દોસાસાનું મી. સ્વીસંકર તથા મી. દુર્ગાપ્રસાદ દ્વારા તેમજ પત્રીથી સ્મરણ કરારે જવામાં આવતું રહેતું હતું. તેમજ તા. ૧-૬-૧૯૧૦ને રોજ મેં ખુદાવંદ નવાબ સાહેબને નીચે પ્રમાણે ટપાલમાં ૨૪૨૪૬ અરજ મોકલાવી હતી:-

“ નેક નામદાર દોલતમદાર બાલીજાઈ ખુદવંદે નવાબ સાહેબ ધી. સર રસુલખાનજી, ખાખી બહાદુર. જી. સી. એસ. આપના ખાસ હજુરમાં—
ધણા માન સાથે વિનંતી કે—

આપ સાહેબના રાજ્ય પ્રકરણી કોર્ટના અધીકારી રા. રા. મહુલ્લાલ દેશવલાલ ગયા માસની તા. ૨૩ મીના પંચથી અને નીચે પ્રમાણે લખી જણાવે છે— “આજે ખુદવંદે દોલતમદાર નામદાર હજુરથી આપની બહુ તારીફ કરતા હતા તથા આપના એવને માટે શુભેચ્છા જણાવના હતા. હજુરથીની પરવાનગીથી આ વર્તમાન આપને જણાવું છું.”

આ વાંચી અને નીલાયત ખુશી હાંસલ થઈ છે, અને તે માટે આપ સાહેબનું ધણું એહેસાન માનું છું. હું હમેશાં આપ સાહેબને જ છું અને આપ સાહેબ માહારા ઉપર અમી દષ્ટિ નહીં કરી તો ખીલું કાણ કરશે ? ઉમેદ છે કે આપ સાહેબ જ કરશે.”

ગયા નવેમ્બર માસમાં આપ સાહેબની ખાસી સ્વારી આંહી પધારી હતી ત્યારે સાત વર્ષની બહુ લાંબી મુદતે હું આપ સાહેબની કુરનશ કરવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો અને આપ સાહેબે માહારી કુરનશ કબુલ રાખીને તથા અને ખુશી અને ખાનગી મુલાકાતનું મેહડું માન આપીને જે મેહેરખાની બતાવી હતી તેમજ દીલસો આપ્યો હતો તે માટે હું એહેસાન-મંદ થયો હતો. હું આપ સાહેબના નેક કસામ ઉપર વીશ્વાસ રાખી બેઠો છું, અને અને આશા કે, હું આપ સાહેબના મુજારક હાથે જ હનસાદ અને જમાદા મેહેરખાની મેળવવા ભાગ્યશાળી થઈશ. ખુદતાલ્લા પાસે આપ સાહેબની તથા રાજ્ય કુટુંબની ત-દરસ્તી, લાંબી જીંદગી અને અધીકારીક ખુદવંદ હાજાલ હમ્મડું છું, તથા આંખેલી તસ્દી માટે કસામ આપું છું.”

શ્રીકવી

“ પ્રસોત્તમરાય સંદરજી જાલાની
ધણા માન સહીત કુરનશ કબુલ કરમાવશે.”

આટલો વિધિ થઈ ગયા પછી આ કથા નાવખના બાઈ રૂમિંદપ્રમાદે તા. ૧૬-૬-૧૦ને રાજ નવાબ સાહેબને તાર મોકલી જ્ઞાનામદ જવા માટે

પરવાનગી માગેલી જેનો જવાબ તે જ તારીખે રાત્રિએ:- “તમારો તાર, તમે આવી રાકો છો, તમને કોઈ તરફનો ત્રાસ અપાશે નહિ.” એવો આવતાં તેઓ તુરંત જ જુનાગઢ પહોંચી ગયલા હતા. ત્રિસિંહપ્રસાદની તખીયત ધણી નખળી હતી એટલે તેમના આવવાના સમાચાર નવાજ સાહેબને પહોંચાડતાં તેઓશ્રીએ નાચખ વજીર મહમદખાનશાહે જેઓ નવાજ સાહેબના સમરા પછુ થતા હતા તેમની મારફત ખબર પૂછાવી હવા મોકલાવેલી; એટલું જ નહિ, પરંતુ “ધણા અધિકારીઓને તખીયતની ખબર પુછવા મોકલ્યા પછુ હતા, ત્યાર પછી તા. ૨૬-૬-૧૦ને રોજ રાત્રિના બાર બજે નવાજ સાહેબે તેમની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે ત્રિસિંહપ્રસાદને આસ્વાસન આપતાં નવાજ સાહેબે “તમે બહુ જોર થઈ ગયા છો. પાસે બેસાડ્યા, વતનમાં આવ્યા તેથી મારું થઈ જશે.” વગેરે કહેલું એટલે તેમની સાથે ગયેલ દુર્ગાપ્રસાદે, ત્રિસિંહ-પ્રસાદે સખાવી રાખેલ કઢીકતની નોંધ નવાજ સાહેબને વાંચી સંભળાવેલી હતી. આ નોંધનો મજબૂર સંભળનાં સંભળતાં- “નહી, તમે કાંઈ ચુન્હો ક્યોં નથી” એમ નવાજ સાહેબે ત્રણ વખત ઉદ્ધારે કહેલા પછુ હતા. તા. ૨૭-૬-૧૦ ને રોજ સવારે સરકારશ્રી તરફથી, પોતાના આપ્તકારીપણાને લીધે લગભગ ૨૭-૨૮ વર્ષની નોકરીના સમયમાં બદલાતા રહેલા રંગોવાળ, રાજ્ય ઇવનને સાક્ષી રૂપ સર્વ સૂત્રેણુ વચન પ્રમાણે અમ્યુતસ્થિતિ બોગવી રહેલ રા. જગનનાથ હરિનાથ પંડ્યાને તથા રા. મણિલાલ નાથાવડીને ત્રિસિંહપ્રસાદની તખીયત જોવાને મોકલવામાં આવેલ અને તે કામ સાથે જ ત્રિસિંહપ્રસાદનું જે ઘર જમીનમાં હતું તે જોતા આવવાનું હરમાન પછુ તેમને કરવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૩-૭-૧૦ને રોજ રાત્રિના સાડા નવ બજે નવાજ સાહેબે ત્રિસિંહપ્રસાદશ્રીની બીજી મુલાકાત લીધેલી અને તે વખતે ત્યાં ‘મહમદખાંભાઈ, નાચખ દીવાન (મિ. કુરેશી), બક્ષી, મણીપ્રસાદ તથા કાસમશેહન દીકરા, ગોરખમદીના મહંત તથા બીજા હજુરીઓ હતા, ત્રિસિંહપ્રસાદને જોઈને નવાજ સાહેબ બોલી ઉઠેલા કે- “હરી, હરી, ક્યું ત્રિસિંહપ્રસાદ ક્યું હે ? ખુદા સખ અમ્મી કર દેગા. x x x આવ્યા તેનાં કરતાં તખીયત ઠીક દેખાય છે, ખુદા સાઈ કરી દેશે. વતનની વાત જુદી જ છે.” ત્યાર પછી તા. ૨-૮-૧૦ને દિવસે નવાજ સાહેબે ત્રિસિંહપ્રસાદની ત્રીજી મુલાકાત લીધી હતી અને તેમને કહી દીધેલું કે- ‘દાદાએ તમારું બંધું મને સમગળ્યું છે. આજે તમારાં જોરકરના ખુલાસા દેશું.” બીજે જ દિવસે ત્રિસિંહપ્રસાદને તેમનાં બંને ધરે સોંપાવી દેવામાં આવેલ, અને તેમ થયા બદલ મુંબઈથી

પુરુષોત્તમશયનજીએ તારથી નવાળ સાહેબનો ઉપકાર તા. ૫-૮-૧૦ને રાજ
 માનેસો હતો. તા. ૮-૮-૧૦ને રાજ નૃસિંહપ્રસાદ પોતાની સાથે રવિચંદ્ર
 ધોડા તથા દુર્ગાપ્રસાદને સહનિ હજારમાં ગયલા અને ત્યાં નવાળ સાહેબે
 'નસિંહભાઈ સાથે કાચ મેળવી મુખારકબાદી આપી હતી.' નસિંહપ્રસાદને
 તેમણે 'ધર પાકું' સોંપાવાના અખર વાણારસી-કાચીપુરીવાળા રાજ ખુનસી
 માધવલાલ, શ્રી. એમ. આઈ.ને ખળતાં તેમણે તા. ૧૩-૮-૧૦ ને રાજ
 તારથી નવાળ સાહેબનો આજાર માનેસો થયું અરે. નવાળ સાહેબ આ
 માધવલાલજીને 'નાગચેરા રાજ' તરીકે જોળખતા હતા અને આરે એ
 માધવલાલજી જુનાગઢને પ્રવાસે આવેલા ત્યારે નવાળ સાહેબ તારથી તેમણે
 'પકું' સન્માન થયેલું થયું હતું. તે પછી તા. ૧૧-૮-૧૦ અને તા. ૨૧-૮-
 ૧૦ને રાજ એમ બે મુખારકો વૃસિંહપ્રસાદની નવાળ સાહેબ સાથે થયેલી
 અને તેમાં દુર્ગાપ્રસાદે રામજી સાહેબની અગત્ય પડેલું સ્થળ કરતાં નવાળ
 સાહેબ 'પ્રભુ ઘોડે જખતમે' સખ અચ્છા કરે દેગા' એવા સખે બોલેલા
 હતાં. પુરુષોત્તમશયનના પાકા ફરમન જે રાજકોટ ખાતે રાજ્યના મુખ્ય વડીલ
 હતાં તે રા. માણેલાલ ખારજી નાણાવરી કે જેમણે રામજી સાહેબ સામેતા
 ઇ. સ. ૧૯૦૬વાળા તપાસપંચના કામ અંગે અમી બાબ સીધેલા હતા તે-
 મને નવાળ સાહેબે જે હજાર ફારી આપીને તે રકમ તેમણે જાતે વૃસિંહ-
 પ્રસાદને 'મદદ ખર્ચ' રૂપે પહોંચાડી દેવાને તેમને ઘેર મોકલેલા હતા. આ
 અસામાન્ય પ્રમંગે જે માણેલાલની મનોદયા ફરી થઈ ગઈ હતી તેની
 કથના તો અમારા પાકે જ ફરી સેવી પડે. તે પછી ફોરને દિવસે (તા. ૧૩-૧૦-૧૦)
 વૃસિંહપ્રસાદની જંગમ મિશ્નત નવાળ સાહેબે-સુપરિંત
 સંચીકાવી રાખેલ હતી તે તેમને સોંપાવી રાખેલી, અને તેજ ગતિએ ફર
 વાગે રવિચંદ્ર ધોડા તથા દુર્ગાપ્રસાદને બેળા લઈને વૃસિંહપ્રસાદ નવાળ
 સાહેબની કુરનસે ગયલા અને વિવેકવાતાનો અત આપતાં નવાળ સાહેબે-
 'આપણે સખ ભાઈઓ હે; સખ અચ્છા હો જાવ્યા; એર વખતે રાકત
 હોગી-' એવા સખે બોલીને એ જણેને આજવાસન આપેલું હતું. આ
 વખતે જેમ વૃસિંહપ્રસાદની તમીઅત અધિકારિક નબળી પડતી ગયેલી દેખાતી
 હતી તેમ નવાળ સાહેબની તખીઅત થયું હયાતી જતી હોય એમ દેખાતું
 હતું. આ મુસાઝત પછીથી વૃસિંહપ્રસાદ ફરમારમાં જઈ રાકે એવી શરીર
 સ્થિતિમાં ન હતાં, એટલે નવાળ સાહેબે ખીજ પદરમે ફારી વૃસિંહપ્રસાદને
 નામ વદર મદદખાનજી મારફત મોકલી આપેલી થયું અરી. પરંતુ

દલે સેવ્યની કૃપાનો અવધિ આવી નહોતો હતો એટલે તા. ૧૮-૧-૧૧ને રોજ નૃસિંહપ્રભાદેનો જવાબ પ્રમજના પૂર્વક શાંતિથી તેમના દેહમાંથી વિદાય થઈ ગયેનો ! આ એમના દેહાવમાનના ખમર, એમની રમશાન યાત્રા પુરી પથ્થુ થઈ ગયેલી ત્યાં સુધીમાં દોષ એ નવાજ સાહેબને આપવાની ઉદાગતા બતાવેલી નહિ અને તેથી રાજ્યમાનના ચિહ્ન તરીકે નવાજ સાહેબ કદન મોકલી શકેલા નહિ એ કારણે નવાજ સાહેબને સાગણી પથ્થુ થઈ આવેલી હતી. મનુષ્યમાં એકવાર જોરામિ પ્રકટયા પછી તેની મર્યાદા શાંતિ તથા તેનાથી ઉદ્ભવતું અધૌકિક સુખ ભોગવવાનું તો દોષ વિરક્તનમ બ્યન્તિના બાગ્યમાં હશે. આમ નૃસિંહપ્રભાદે તો ખુદના ફરજાર બધી પ્રયાણ કરી દોષ એટલે પછી 'આપણે સખ બાઈઓ હે' એવું ખુદને નામે માનનાર નવાજ સાહેબ પોતાના આ બાઈની પાછળ આ દુનિયામાં કેમ રહી શકે ! ત્રિધિની ગતી આકલ્પ્ય છે. તા. ૨૨-૧-૧૧ને રોજ અખ્યાલન પહેલાં નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીનો પથ્થુ દેહાંત થઈ ગયેનો અને તે સાથે આ કશ્યાંત રાજદારીય નાટકના દ્વિતીયાંકની અભાષિત પથ્થુ થઈ ચૂકેલી હતી ! કાળનો મહિમા કોણ માપી શકે ! 'આદ્ય' અધર' રહે, દર કરે સો હોય ' એ કથનનો કાખસો આ કથા આપી શકે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ સામાન્યનું મંદગતિ ધરાવનારાં રાજ્યના શાસ્ત્રનયંત્રના ચંદો કાર્યોચિત શીઘ્રતા કે વેગ જે તે પ્રસંગની મહત્તા જોળખીને ધારણ ન કરે તો રાજ્યને કેવી હાનિ ભોગવવાનો વારો આવી જાય છે તે પાતને લગતો બોધપાઠ પથ્થુ, આ પુરોગમરાયજી અને નવાજ રસુલખાનજી વચ્ચે ઉપરિચિત થયેલ વ્યવહારને લગતી કથા, રાજ્યકાર્યભારનું વહન કરનારાંઓને આપે તેમ છે. પુરોગમરાયજી ફરીથી રાજ્યમંબંધને પામે એ વાત વિષાતાથી નિર્મિત થયેલી નહિ. અઢામી સદીમાં પોતાની નિષાહીવીરીને બંને જુનાગઢના રાજ્યને હિન્નત કરનાર દીવાન અમરજીનો કોઈ સીધો વંશજ જે જુનાગઢમાં વસી રહેલ ન હોય, તો પછી ઝોગણીશખી સદીમાં પોતાની પડારતી મુત્સદ્દીવીરી કે મંત્રશક્તિને બંને એજ જુનાગઢની નવાખીને કાઠિયાવાડ ગુજરાતના રાજદારીય બોચમાં ઉત્તમગતમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરોગમરાયજી જેવા બીજા અમરજીનો કોઈ સીધો વંશજ જુનાગઢમાં કેમજ વસી શકે ? નૃસિંહપ્રભાદેને તેમની મિલકત સોપાઈ જાય તે પછી તરતમાંજ શાહજીના (જે પાગળથી નવાજ મોહોજનખાન ત્રોજી રૂપે ગાદીએ આવેલ)ની સુજ્ઞ શાહીનો શુભ અવસર જીજવવાનો હતો અને તે માટે રાજમહાલયના પ્રાગણ્યમાં એક સુદર મહામંડપ રચાવવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું પથ્થુ હતું. એ શુભ પ્રસંગે

પુરોહિતમગયછને જૂનાગઢમાં બોલાવી મતોપવા તથા સન્માનવાની હમેદ
 નવાખ માહેજ મેવી રહેવા હતા. ભાવનગરના એ મમયના મદાગમ સારેમ
 થી બાવમિંહજી પણ આ પ્રમંજે ખામ પધારવાને કચ્છલ થયલા, અને ભોડેમાં
 પણ આ પ્રમંજે થનાર સ્વામી મેવકના યોગ પરત્વે કંઈ કંઈ વાતો ચાલી
 રહેલી પણ હતી. પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને થઈ બેમે છે કાંઈ । નવાખ
 રસુલખાનજીના મનની મનમાં જ રહી જવા પામી અને રાખજી સાહેબની
 આશાની પણ ખાખ ખની ગઈ । જૂનાગઢનું મુમયમાની રાજ્ય દાર્જી દૂત
 પ્રકરના પરિવર્તનને અધીન બનવાને માટે નિર્મિત થઈ ચૂકેલું હતું, અને
 એ પ્રકારના ભવિષ્યની ચિંતાથી ઘેરાઈ પડીને આ નવાખ રસુલખાનજીએ,
 પૂર આવે તે પહેલાં પાળ બાધવાની યોજનાને અમલમાં લાવવાને માટે
 આવશ્યક પગલાં ભરવા માટેયાં પણ ખરાં. બેગ સાહેબને પોતાની નીમણુંક
 'કાંડિયા કૌમિંલમા' થવાની છે એ વાતની અગાઉથી ખબર હશે તેથી
 તેમજો પોતાની પાસળ ગામની દીવાનગીરી મુસલમાન ગૃહસ્થ અને તે પણ
 પરદેશી અને બ્રિટિશ મરકાગી નોકરીમાં જાય એવાના હાથમાં મૂકાવવાનો
 હેતુથી મી. કુરેશીને અગાઉથી રાજ્યના નાયક દીવાનને પહેલાવી રાખેલ
 હતા । બેગ સાહેબ ગયલા ત્યારે નવાખ સાહેબે પોતાની યોજના પ્રમાણે
 પોતાના સમગ્ર ખાનગી મહમદખાનને દીવાનને પહે નિયોજ્યાનો કુકમ કરી
 હથે બેન માહેબની અગર રહીએ તો બ્રિટિશ મરકારના રાજકારીય ખાતાની
 ગૂઢ નીતિને નિષ્ફળ બનાવી દીધેલી. પરંતુ બ્રિટિશ મરકારે ખાનગી મહમદ-
 ખાનને દીવાન તરીકે કચ્છલ ન રાખતાં મિ. કુરેશીને જ દીવાન બનાવવાની
 ફરજ નવાખ સાહેબને પાડેલી હતી અને તેથી નવાખ સાહેબે મિ. કુરેશીને
 હંગામી દીવાન તરીકે નિયુક્ત કરેલા હતા પણ નવાખ માહેબ તો પોતાના
 ધારમાં જ રહેલા અને તેથી તેમજો આપણા આ ચરિત્રનિરૂપને જૂનાગઢમાં
 લાવી મૂકવાની તાલ પકડી રાખેલી પણ હતી. પરંતુ તેમના લક્ષ્યમાં જે એક
 મહેતી વાત ન આવી શકેલી તે એ કે, પાકારતી રાજનીતિના પ્રજોગાઓથી
 શામિત થતાં રાજ્યો, તેમને પોતાને માટે વિધિનિર્મિત અધિકતમ તથાપિ પરિમિત
 એવી કલ્પાનિની અનિમ મુમિદાએ પકોચી જાય છે એટલે પછી તેમની
 અવકાનિનો આરંભ થયા વિના રહેતો નથીજ. રાજકારીય દત્તિદાઓને
 સાગ આ પ્રકારનો દેખાય છે. આના પ્રકારનો પ્રકૃતિનિયમ લોકને
 દાન કામ કરી- લેવામાં જોડેલો કાળ રોપ ફગાય છે નેરમે કામ અને
 નિષિ પડ્યે અંતરાધ વધતો રહે છે. આ સ્વ નવાખ રસુલખાનજીના લક્ષ્યમાં

રહેલું નહિ એટલે રાયજી સાહેબને તેઓ પોતાના દેહાંત પહેલાં જુનાગઢમાં લાવી શકેલા નહિ એમ અમન્ય છે. નવાબ સાહેબનો દેહાંત અકસ્માત થઈ ગયો હોય. દીવાન મિં કુરેશી જુનાગઢમાં હાજર ન હતા ! નવાબ સાહેબના કર્મચારી છોટાલાલ બક્ષી પણ બહારગામ ગયેલા હતા ! અને તેમના દેહાંતની ધડી પહેલાં તે તેઓથીની 'કને ગ્રીયુત હગનસાલ પંડ્યા હાજર હતા અને તેમને તે વખતે નવાબ સાહેબનું દેહઅવસાન થવા પરત્વે સ્વપ્ન સરખું પણ ન હતું ! નવાબ સાહેબના આ પ્રમાણે થયેલ દેહાવસાનથી, રાં છગનસાલજી એ 'ધ ગુજરાતીમાં' લખેલું છે તે ગુન્ય લોકોને 'કંઈ 'નર્ક વિતર્ક' કરવાનો અવકાશ મળી ગયો પશુ ખરો. આ રાં છગન-સાલજી તાં ૨૦-૩-૩૨ના 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે, 'ઝોટા હકીમો તથા ડાક્ટરોને બોલાવેલા ને તેમની દવાથી પોતાની તબીબત સુધરી છે એમ (નવાબ સાહેબ) પોતે દેહના; પણ ખરી હકીકત કંઈ સ્પષ્ટ જણવામાં ન હતી તેથી આવે અંત એકદમ આવ્યો ત્યારે કોઈ તે કંઈ કંઈ તર્કવિતર્ક પણ કરવા લાગ્યા; પણ આયુષ્ય ખુટે ત્યાં હર બહાને મોત આવે જ.' વળી એજ આપણા છગનસાલજી તાં ૧૩-૩-૩૨ના એ જ 'ગુજરાતી'માં એવું પણ જણાવે છે કે - છેક છેવટની ધડીએ જ હું એમની રમ લાઇને ધીર ગયો અને જમતો હતો. ત્યાં તે એમના બહેસતનશીન થયાના માફા સમાચાર અણચિંતવ્યા અને મળ્યા, તેથી મારા બેદનો પાર ન રહ્યો. એમના જેવા નિખાલમ દિલના, અતિ કમ્પેથ રથાને મિરાજવા છતાં સર્વ સાથે માયાળુપણાથી વર્તનાર-સર્વના મનની પરીક્ષા કરનાર, પ્રેમની પીઠા માટે લાગણી ધરાવનાર-મોકળે હાથે દરિદ્રોનાં કુખ હરનાર, પોતાની જાત માટે કમલપણથી ખર્ચ ન કરનાર, જુના જમાનાની 'પંડ્યા'ની નિશાળે બણીને સહી કરવાનું જ શીખેલા, છતાં 'મેં' તેા તીન જમાન જાણુતા હું. બરે બરે લોઈથી મ્મથ બપોરો કરેલાલા હું' એવું નિર્દોષ અભિમાન ધરાવનાર રાજાઓ હવે તેા થાય ત્યારે ખરા. '

આ અનિષ્ટ અને અણધાર્યો પ્રસંગ બન્યા પછી સગીર રાહમદા મોહોબતખાનનો રાજ્યાભિષેક થયેલો, બ્રિટિશ વાલી-ગઢીદાર આરંભાયેલો રિયાસતના રંગો ચલચિત્રનાં દસ્તોની પેઠે બદલાવા લાગેલા, અને રાયજી સાહેબને, તહેમતગરને ખુશ્લી અદાલતમાં ન્યાયાધીશ તંદરથી મૌખિક ચુકાદો આપાદને નિર્દોષ જાહેર કરી દેવાય છે તેમ નવાબ રસુલખાનજી તંદરથી મૌખિક

ધનસાહ અપાધને નિર્દોષ દ્વારાવી દેવામાં આવેલ દત્તા તે છતાં, ન્યાયાધીશના અકરમાત્ત અરણ્યથી અસ્તિત્વમાં ન આવવા પામત લખેલા નિર્ણયપત્રને અભાને નિર્દોષ આખ્યાત-થયલ તહેમનદારને મૌખિક ધનસાહનો લાભ સામાન્યતઃ અપ્રાપ્ત થઈ પડે છે તેમ સચણ સાહેબને મુંબઈમાં બર દરબારમાં ખુશ્કી રીતે અપાયલ ધનસાહનો ફળ આખવાના દિવસને આ નવાળ સાહેબ રૂપી ન્યાયાધીશના અકરમાત્ત થયલ દેહાવમાનથી દૂર-સુદૂર-દિગંતે જઈને બરાબ મેસવાનો વારો આવી ગયલો ! અમે આ બાબતે અમારો અભિપ્રાય એવો આપીએ છીએ કે, જે થયલું તે ઠીક જ થયલું હતું. પુરોત્તમરાયણ વસિંહપ્રસાદની પેઠે જૂનાગઢ આવી રાંજસંસર્ગી બન્યા હોત, તો બ્રિટિશ વાસી-વહીવટદારના વારામાં વહર બહાઉદીનભાઈના, બક્ષી છોટાલાલના તેમજ બીજા કેટલાકના જે પ્રકારની જોડુમીથી જે પ્રકારના ખૂબ હાલ થવા પામેલ તે પ્રકારના ખૂબ હાલ તેમના ન થાત એમ કહી શકાતું નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ રાજ્યની સીમાથી દૂર રહી ગયલા તેને પરિણામે તેઓ દિલ્હી સરકારની સર્વોપરિ આજ્ઞા થયાને લીધે જૂનાગઢ રાજ્યના બ્રિટિશ વાસી-વહીવટદાર કનેથી તેની પાકી વિશ્વતા હતી છતાં જે થોડો થયો ધનસાહ મેળવી શકેલા છે તે, તેઓ રાજ્યની હદમાં હોત તો થયે બાજે મેળવી ન શકત એમ અમારું-માનવું થાય છે. અર્થાત્ત નવાળ રસુલખાનજનો દેહાંત એટલે જૂનાગઢ રાજ્યની લાક્ષણિક એવી સુતસદીગીરીનો અંત અને રાજ્યને તેની સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિશિષ્ટ પ્રકારે ખીસવાપક્ષી સ્વદેશીયતાનો ત્યાગ, એમ અમે વિના સંદેહે કહી શકીએ છીએ, અને કદાચિત્ત પુરોત્તમરાયણ નવાળ -સાહેબની હવાતીમાં જૂનાગઢ રાજ્યમાં આવી પહોંચી રિયર-થયા હોત અને તે સાથે એ નવાળ રસુલખાનજનું આયુષ્ય થોડુંક પણ વધારે લંબાયું હોત તો ? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર અમે હવે આ નવિે યથાશક્તિ આપીએ છીએ.

ઉપર પ્રમાણે આ સ્વામિસેવકના પુનર્મિલનની કથા સમાપ્તિને પામે છે. તથાપિ તે પુનર્મિલનને લગતી એકંદર હકીકતમાંથી જે કેટલીક ઇતિહાસિક ઉપયોગિતાવાળી તથા મહત્વપૂર્ણ સમસ્યાઓ તરી આવે છે તે સંબંધમાં આપણે જે શબ્દો લખ્યા વિના રહી શકીએ તેમ નથી. નવાળ સાહેબ રસુલખાનજ પોતાના રાજ્યની પેઠુથી જેવા આત્મસંપન્ન મંત્રી તથા કાર્ય-ભારી પુરોત્તમરાયણ પ્રતિ અરેબરો રાય ધગવી રહેલા નહિ, પરંતુ સંયોગ-વશાત્ત ધા લુ કનેવો પડે તેવા રાયનો દેખાવ કરી રહેલાં, અને પરંતુ તે

તેઓથી પોતાના મનથી "પોતાના" આ સભ્ય બદ્ધિજૂત જેવા બની ગયેલ મહામંત્રીના સામર્થ્યની સાચી કદરે પણ કરી-રહેલા, એ એક હકીકતનું દર્શન આપણે પૂર્વોક્ત હકીકતમાંથી જ સરસ્વતાથી કરી શકીએ છીએ. સામાન્યની છાયા નીચે રહીને મર્યાદિત સ્વભાવતા બોગેલી રહેલ રાજકર્તાઓને પોતાના રાજત્વનો નિર્ધાર કરી રાખવાને માટે જે પ્રકારના અનુભવો કળ્યા પડે છે તે આસાધારણ હોય છે અને ઘણીવાર તેમને મને-કમને પોતાની સાચી લાગણીને કોરાણે મૂકીને સંયોગાનુરૂપ વર્તન રાખવું પડે છે. રસુખખાનશ ગાદીએ આવ્યા તે પહેલાં ફકીરી એટલે વિરલિલાણું સાધુ, જીવન માળી રહેલા એ હકીકત સર્વવિદિત હતી, એટલે તેમણે પૂર્વાકત મુલાકાતો અંગે થતી રહેલ વાત-ચીનમાં ડગલે ડગલે ઇશ્વરનો ડર બતાવેલો છે એ હકીકત એમના સંબંધમાં સ્વાભાવિક ગણ્યારો. બેગ સાહેબ અને દુર્ગાપ્રસાદ વચ્ચે થયેલ વાતચીત પ્રમાણે, નવાબ સાહેબને બ્યારે બેગ સાહેબે સયજી સાહેબનો સંદેશ પહોંચાડેલો ત્યારે નવાબ સાહેબ પાસે બક્ષી છોટાલાલ બેઠેલા હતા અને નવાબ સાહેબે તે સંદેશ ફક્ત સાંભળી રહીને કશો જવાબ ન આપેલ તે પણ એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના છે. રાજકર્તાવું તેમજ શાસનકારવું જીવન નિરંતર બચાવિત હોય છે. જે કાંઈ કરવાનું હોય તે કરવા માટે અનુકૂળ સંયોગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી રાજકર્તા કે શાસનકાર પોતાના પેટની વાતને પ્રકાશમાં મૂકવાની બાબતે જોખમ સમજી રહે છે; અને તેમાં પણ જો તેને કાંઈ પણ પોતાના સંસર્ગમાં રહેતી બ્યકિત-પરતે સારો અભિપ્રાય હોતો નથી તો તેવી બ્યકિત તન્મુદી કરાતી અગર તેની સમક્ષ કરાતી કાંઈ પણ વાતને સાંભળી રહ્યા ઉપરાંત તે રાજકર્તા કે શાસનકાર કાંઈ પણ દ્રષ્ટી કે કરી બતાવતો નથી. આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ કે, પુરોહિતમરાયજીને મળવાની બાબતે નવાબ રસુખખાન સીધે સીધે માર્ગ મહવાની હમ્મી સખી રહેલ હતા, અને એ ઇચ્છા એમણે પોતાની ઉપર પુરોહિતમરાયજી તરફથી આવેલ તારને સીધો જવાબ આપીને તૃપ્ત કરેલી હતી અને તેમ કરીને તેમણે વિદ્વનસંતોષી-ઓને, થતાર મિત્રન પત્તે, અધાગમાં રખી દીધેલા પણ હતા. આ નવાબને સત્ય કેટલું પ્રિય હતું અને સયજી સાહેબ તરફ તેમની મારી લાગણી કેટલી હંડી હતી એ વાતનું માપ કાઢવું હોય, તો મુજબવાળી મુલાકાતોમાં જે પ્રગતી નિર્ભરતાથી, જે પ્રકારના વક્તવ્યથી અને જે પ્રકારની દલીલોથી સયજી સાહેબે પોતનું આપ મૂક્યા વગર પોતાને થયેલ જેલ્દનસાદ, સર્વવની હાની તથા પોતાના વર્તન પરતે પોતાના વિરોધીઓની ચાલબાજીથી ઉભી

થવા પામેલ ગેરસમજ:-એ સર્વબાબતે નવાબસાહેબને જે ભારયુક્ત ૨૫'૮ શબ્દોમાં વિનિતિ કરેલી છે તે આપણે જરાજર લક્ષ્યમાં લેવી પડશે "x x x ત્યાં હાં પ્રમાણીકપણાનો અને આબરૂનો સવાલ આવે ત્યાં હાં માહારી જગ્યાએ જે કોઈ હોય તે પણ ધનસાફ તો ઇચ્છે જ. તેમ હું પણ અને જે ગેરધનસાફ થયો છે તેનો ધનસાફ જ માગું છું, તેમાં મહારે મેહિરખાની જોતી નથી. રાજા તરીકે ધનસાફ કરવાની આપની ફરજ છે અને રૈયત તરીકે ધનસાફ માગવાનો માહારો હક છે. x x x હું ગુનેહગાર હોઉં તો અને હજી વધારે સજા કરે. અને નીર્દોષ હોઉં તો ન્યાય આપો x x x":- આવા જે શબ્દો પુરુષોત્તમરાયજીએ નવાબ સાહેબ ખુદ સમક્ષ બર દરબારમાં ઉચ્ચારી બતાવેલ છે તે શબ્દોને અમે જે અજોડ કોટીના ગણીને બારતના ઇતિહાસમાં અમર થવાને પાત્ર ગણાવીએ તો તે પ્રકારની અમારી વિચારસરણી અપચાર્ય મનાશે નહિ એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. દુનિયાના ઇતિહાસમાં કેટલા રાજ્યકાવ્યમારીઓ આ પ્રકારનું આત્મશુદ્ધિ જનિત હૃદયબળ પોતાના સ્વામી રાજકર્તાઓ સમક્ષ બતાવી શકેલા હશે ? પુરુષોત્તમરાયજીનો આ પ્રકારનો પદ્ધતિ અમને મહાત્મા ગાંધીજીએ એક પ્રસંગે આપેલ પદ્ધતિનું સ્મરણ કરાવે છે. બ્રિટિશ સરકારના કાયદા કાનુન પ્રમાણે કામ કરતી અદાલતના ન્યાયાધીશ અને દરબાર બરીને બેઠેલ એક દેશી રાજ્યનો સર્વાધિકાર સંપન્ન રાજા એ જે વચ્ચે રહેલ મહોટો ફરક લક્ષ્યમાં રાખીને વિચારીએ છીએ તો, ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં લગભગ પીડબળ વિનાના ગણાય તેવા આપણા આ પુરુષોત્તમરાયજીએ જેવળ એક પોતાની સત્યનિષ્ઠાને બળે પૂર્વોક્ત પ્રકારનું જે કથન નવાબ સાહેબ સમક્ષ કરી બતાવેલું છે તે, આપણા આધુનિક ભારતના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ મનાઈ રહેવ, મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના સત્યાગ્રહ બળે પ્રેરાઈને ઈ. સ. ૧૯૨૦માં તેમની પોતાની સામે આતેલ કામને અંગે અમદાવાદના તે સમયના ન્યાયાધીશ મિ: જુમફિલ સમક્ષ કરેલ* નિવેદનના સારની રીટિયા જોતાં કોઈ પણ રીતે ક્લરવું ગણાશે નહિ.

પૂર્વોક્ત પ્રકારના પુરુષોત્તમરાયજીના શબ્દો કદાપિ કોઈ પોતાની અર્થમિત્તિ માટે પ્રયાત્ન કરનાર રાજ્યકાવ્યમારીને વિવેક શૂન્ય અમર અદંતા

* જુઓ શ કરદનાત્રય ભવચક્ર 'કન' 'આધુનીક ભારત'નું ડ્ર. બાપાના પાન ૪૩૭-૪૩૮.

ભરેલા લાગે તો નવાઈ નથી, કારણ કે જડપદાર્થજનિત સુખોપબોગનો આકાંક્ષી જડપદાર્થની ઉપલબ્ધિમાં જ સાચા સુખના અસ્તિત્વની કલ્પના કરી રહેલો હોય છે. પરંતુ આપણાથી અવલોકાવા આ કિસ્સામાં તો સ્વામી અને સેવકની ચિન્તિત્થિતિ આધ્યાત્મિક કોટીની હતી, એટલે તે ઉભય સમાવશ્ય હતા અને તેથી તેઓ વચ્ચે દિલબગ દિલ સાચી વાતચીત થઈ શકેલી હતી. સાત સાત ત્રણેના પરાણે કોઈ જાણે થવા પામેલ વિયોગથી અને એને પરિણામે ઉપસ્થિત થયેલ ગુંગળાવી નાંખે એવા વાતાવરણને કારણે એ ઉભયને એમની દુઃખકથા એમને પોતાને દેટલા ઘેરથી, દેટલી કુશળતાથી અને દેટલી દૂર દિલથી અને કેવી આરામ, રાજ્યહિત ખાતર, પોતપોતાના મનમાં સમજી દેખાવી રાખવી પડી હશે તે વાતની કલ્પના આપણે ઉપર વર્ણવેલ મુલાકાતોને લગતી હકીકતને આધારે કરીશું; સાત સાત વર્ષો પર્વત, નિરક્ષર જેવા ગણાઈ રહેલ નવાળ રસુલખાનજીએ રાજ્યકાર્યોનો બધો ભાર, અવિવચનનીય રાજપુરોનો વચ્ચે રહીને પોતાને એકલાને ગાયે દેટલી હિંમત તથા હીકમતથી લગાડી રાખી રાજ્યહિતની રાક્ષ્ય તેટલી રક્ષા કરેલ છે અને આંતરબાહ્ય ખટપટની જાળમાં ન ફસાઈ પડવાની આખતે દેટલી કુનેહ તથા આત્મ સંયમિતતાનું અવલંબન કરી રાખેલું છે તેનો ખ્યાલ, આપણે, તેઓશ્રીએ આપણા આ કથાપુરુષ રામજી સાહેબની ત્રીજી મુલાકાતમાં દીવાન બેગ સાહેબ દેખતાં વેગવળ બંદર સંબંધી વાત છોડી પુરો-તત્તમરાયજી તરફથી મળેલ છટકો તથાપિ સૂચક જવાબ સાંભળી તેને બંધ કરી પછીથી બેગ સાહેબને રજા આપીને પુરો-તત્તમરાયજીનું કાંડું પકડી તેમને તેઓ ખાનગી વાતચીત કરવાના હેતુથી ખીજા ઓરડામાં લઈ ગયલા એ બધી એટાએને આધારે લઈ શકીએ છીએ. 'પુરુષવંદ નવાળ સાહેબ જેટલો માદારા વિશે અભિપ્રાય ધનવે છે તેટલો જ સારો અભિપ્રાય મીં. પુરુષો-તત્તમરાયજી માટે પણ રાખે છે તથા તેમને વખતો વખત યાદ કરે છે' એવું બેગ સાહેબે, પુરો-તત્તમરાયજીનું દ્વિતીય કરનાર દુર્ગાપ્રસાદને જે કહેલું તે ખરેખર એક સત્ય જ હતું એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ આ નવાળ સાહેબે બેગ સાહેબને રજા આપી ખાનગી મંત્રણા કરવાના હેતુથી પુરો-તત્તમરાયજીને રાક્ષી રાખ્યા તે હકીકતે બેગ સાહેબના મનમાં જે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હશે તેનાથી તેમની પોતાની પૂર્વનિર્દિષ્ટ ક્ષોભિતમાં રહેલ ખામીનું તેમને જ્ઞાન થયલું નહિ હોય એવું ધારી શકાતું નથી. વેપારી નજરવાળા પ્રિયિય રાજ્યના અમલદાર બેગ સાહેબ નવાળ સાહેબને ધનલાભ કરી લેવાના લોભમાં પાડીને વેચવળ બંદર

તથા આગગાડીને લગના પ્રતોનું નિરાકરણ થિટિય સરકારની-રુચિ પ્રમાણે કરાવી દેવાને ઉદ્ધેશ થયલા છે એ વાત નવાજ સાહેબ સમજી ગયલા હતા. પરંતુ નવાજ સાહેબને સ્વનંત્રતાદારક અર્થદાસત્વ જોઈતું ન હતું. અને તેથી જ તેમણે, એ વખતે ભોકેમાં મોસાતું ફૂટું તેમ-એ બંદરે લગતી રાજદારીય વાતને જોયા બેટીની શાદીની વાતના જેટલીજ ગંભીર તથા લાંબી વિચારણાને પામ ગણીને તેને આધીને આધી કેલ્યાં કરેલી હતી. અને અનુકુળ સંયોગમાં તેઓ ત્યારે પુરષોત્તમરાયજી સાથે ખાનગીમાં બેસીને મંત્રણા કરી શકેલા હતા ત્યારે તેમણે તે બાબત પરત્વે યોગ્ય નિર્ણય પોતાના મનમાં કરી લઈને, બેગ સાહેબે જૂનાગઢ છોડ્યું ત્યાંસુધીમાં તેમની કલકટ આશાને સંજો થવા દીધેલી-પણ ન હતી. અર્થાત્ પુરષોત્તમરાયજીએ વિનિત વાણીએ પણ પ્રકારના રૂપમાં જે અરજ કરેલી તેને વ્યાજબી ગણીને નવાજ સાહેબે તેમની સાથે એકલા બેસીને જે અનેક મુદ્દાઓ પરત્વે મંત્રણા કરી હતી તે દકીકતને અમે પુરષોત્તમરાયજીની રાજ્યના મહામંત્રી રૂપે થયેલ પુનઃ સ્થાપના તરીકે જ ગણીએ છીએ, એટલુંજ જ નહિ, પરંતુ આ પ્રકારની પુનઃ સ્થાપનાને અમે, દુનિયાના સામાન્ય મનુષ્યથી પૂજ્યતા રહેલા અર્થદાસના કરતાં ઉચ્ચતર કોટીની માનીએ પણ છીએ. નવાજ સાહેબ, સ્વલખાનજી કે જેઓ રાજ્યના સાચા વણી હતા અને જેમને જે કાંઈ “સમજે” પુરષોત્તમરાયજીને હાનિ કરવી પડેલી હતી તેમણે તે વસ્તુ પોતાની હયાતીમાં જ શુદ્ધ હિંસાએ આપી દીધેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના રાજ્યને લગતી મહત્વકથું બાજુતો પરત્વે તેમની સાથે શુદ્ધ મંત્રણા કરીને તેમને પુનઃ પોતાના પુરોહિતને પહે વિરાજતા કરી દીધેલા પણ હતા. આ પ્રકારની શુભ ક્રિયાને પરિણામે એ ક્રિયાના કરનાર તથા એ ક્રિયા જેના ઉપર થયેલી તે-એ ઉભયને ફેરો સંતોષાનંદ થયે હશે તેની આશણે તે કલ્પના જ કરી શકીએ.

આ રથએ અમે બીજી યોરી દકીકત જણાવી દેતું. પાટવીકંવર શેરજીભાખાનના અકાળ દેહાંતથી નવાજ સાહેબને એટલો જાનર આધાત થયેલો કે, તેની અસર તેમના ચરીર તથા મન ઉપર દેખાઈ પડે તેવી થઈ ગયેલી હતી. એમના બીજા સાહેબદા મોહોત્તમજીના બાળક હતા. એટલે જો પોતે લાંબુ આકૃષ્ટ બોગવી ન શકે તો રાજ્યને સાગ્રેષાંગ અને સંપૂર્ણ નીમકલાલીથી સંભાળી શકે એવી કાંઈ સમર્થ વ્યક્તિ રાજ્યની નોકરીમાં

હોય એવું એ નવાખને દેખાતું ન હતું. એને કોઇ સંભાળી શકે તેમ હતું તો તે એક ફક્ત પુરુષોન્તમરાયજી જ હતા, અને એવી એમની શક્તિનો એમને પોતાને પોતાના રાજ્યોદ્ધાર પરત્વે ઉદ્ભવેલ સક્ષમ પ્રસંગને લીધે જાત અનુભવ પણ હતો. આમ હોઈને જને તેટલી ઉતાવળથી પુરુષોન્તમરાયજીને ફરીથી રાજ્ય રચને જોડી દેવા એ આ નવાખ સાહેબનું પહેલું ધર્મકાર્ય થઈ પડેલું હતું. ઇ. સ. ૧૯૧૦ ની શરૂઆતમાં લોકવાયકા એવી પણ હતી કે, પોતાની શરીરસ્થિતિ સમજીને નવાખ સાહેબ પોતાના સગીર યુવરાજનું તથા રાજ્યનું હિત સુરક્ષિત બની રહે તેટલા માટે એક 'રાજપાલક પ્રતિનિધિમંડળ (Council of Regency)' સ્થાપી રાખવાની યોજના વિચારી રહેલા હતા, અને તે યોજનાને મૂર્તરૂપ આપવાનું કામ, રાયજી સાહેબ રાજ્યમાં આવી જાય તે પછી કરવાનું ઠરાવવામાં આવેલું હતું. આવી કોઈ યોજના નવાખ સાહેબ વિચારી રહેલ હોય તો તે વાત અસંભવવાળી તો ન જ હતી, કારણ કે એઓશ્રીના જ પિતા નવાખ મોહોખતખાનજી બીજા ન્યારે ગાદીએ બેઠેલા ત્યારે તેમનું વય માત્ર ચૌદ વર્ષનું હોવાથી રાજકુળે બ્રિટિશ સરકારની સંમતિ મેળવીને રાજ્યનો વહીવટ એક 'રાજપાલક-પ્રતિનિધિમંડળ' મારફત થતો રહે એવો પ્રબંધ કરેલો હતો. આ હકીકત રસુલખાનજી ખુદ તેમજ એમના સંબંધમાં આવતા અમીર ઉમરાવો વગેરે પણ જાણતા હતા, પરંતુ આવી કોઈ યોજના કરવી હોય તો તે યોજનાને સર્વથા કાર્યસાધક બનાવવાને કામે પુરુષોન્તમરાયજીની મંત્રશક્તિ તથા દિવાજાકિત ખરેખરી ઉપયોગી થઈ પડે એવો વિશ્વાસ એ નવાખને હતો પણ ખરો પરંતુ જોની ગતિનું પૂર્વજ્ઞાન મનુષ્યને હોઈ શકતું નથી એટલે નવાખ રસુલખાનજી પોતાના મનમાં ગમે તેવા મોતીના મોક પુરી રહેલા હશે તોપણ તે ઉપકારક થઈ શકેલા નહિ અને તેમનું દેહાવસાન થઈ જતાં જૂનાગઢ રાજ્યને બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારી નીચે મૂકાઈ જવાનો વારો આવી ગયલો હતો ! મતલબ કે 'આદ્યુ' અધુરું રહે. હર કંઈ સો હોય ' એ કહેતી પ્રમાણે નવાખ સાહેબના મનની વાત એમના મનમાં તથા રાયજી સાહેબના મનની વાત એમના મનમાં જેમ ઉગેલી તેમ આશમી જવા પામેલી, અને રાજ્ય ઉપર રાત્રિનો અધિકાર વર્તવાનો આરંભ પણ થઈ ચુકેલો !

હવે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં અમે અહીં કથારસુત્રની સંકલના કરવાના હેતુથી યોગ્યક પિછપેયણ જેનું કરવાનો હોય કરશું. ઇ. સ.

૧૯૦૩માં રાયજી સાહેબનું રાજનામું મંજૂર કર્યાના છુટકામાં 'હાલ પેશન માટેની માગણી મંજૂર થઈ શકતી નથી.' એવા જે શબ્દો નવાજ સાહેબે વાપરેલા છે તે આપણી વિચારણાને પાત્ર અણપાત્ર તેટલા અર્થસૂચક છે. રાયજી સાહેબ ઉપર નવાજ-સાહેબને રાય-સાહેબ હોત તો તેઓ પેશન માટેની તેમની માગણી સ્પષ્ટ શબ્દમાં અથૂક નામંજૂર કરત જા. આ એક વાત ધીજી એક વાત એવી છે કે તેની મદદથી આપણે નવાજ સાહેબનો રાયજી સાહેબ બણીનો સહભાવ સમજી શકીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં જ નવાજ સાહેબે ૨૨૦ હજનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મારફત રાયજી સાહેબને કોઈ એક પ્રકારનો શુભ સંદેશ મોકલી આપવાસન આપેલું. અને એ શુભ સંદેશ એ હજનલાલજી એ 'ધ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના' વૃત્તાંતવેષક શ્રીયુત નવરામજી દુમાસિયા મારફત રાયજી સાહેબને પહોંચાડેલા. પણ ખરે. આ મદેશ રાયજી સાહેબને મળેલો એટલે પછી એમણે એ જ શ્રીયુત દુમાસિયા-મારફત નવાજ સાહેબને પહોંચાડવા સાથે એક પ્રતિસંદેશ હજનલાલજીને મોકલેલો, અને એ સંદેશ નવાજ સાહેબને પહોંચાડેલો છે એવું એ ધી હજનલાલજીએ મુંબઈ-વાસી શ્રીયુત મન સુખરામજી ત્રિપાઠીને પત્ર લખી તે દ્વારા રાયજી સાહેબને ખબર આપી દીધેલા પણ હતા. ત્રીજી હકીકત એવી છે કે, ઇ. સ. ૧૯૦૩માં દિલ્હીથી પાછા જૂનાગઢ પહોંચ્યા પછી, રાજ્યની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાની સલાહ રાયજી સાહેબે વઝીર સાહેબને આપેલી હતી; પરંતુ એ સલાહ એ વઝીરને ગળે હતરેલી નહિ. રાયજી સાહેબ રાજ્યકાર્યોના બધા ભાર પોતાને માથે ઉપાડે એવી નવાજ સાહેબની ઇચ્છા હતી. આ બાબતે રાયજી સાહેબે મન:સુખરામજીની સલાહ પૂછેલી હોય એમ એ ભાર ઉપાડવાને વિષયે મન સુખરામજીએ રાયજી સાહેબને તા. ૩૧-૩-૦૩ના પત્રથી (જુઓ પૂર્વાધ કથાભાગ, પાન ૫૪૫) સલાહ આપી ભાર ઉપાડવાનું કહેલું પણ ખરું. પરંતુ વઝીર સાહેબ નિવૃત્ત થવાને ખુશી ન હતા એટલે એમને પડતા મૂળીને રાયજી સાહેબ રાજ્યભાર પોતાને માથે લેવાને આગળ પડે એમ એમના એ વઝીર સાહેબ માથેના લાંગા સંબંધને લીધે બની શકે તેમ ન લેવાથી એઓ એક પ્રકારના ધર્મમંકટમાં જઈ પડેલા હતા. આ ધર્મમંકટમાંથી છૂટવાને માટે જ રાયજી સાહેબે પોતાની નોકરીનું રાજનામું આપેલું હતું અને એ રાજનામું નવાજ સાહેબે 'હાલ' શબ્દ વાપરીને મંજૂર કરેલું પણ હતું. પરંતુ એ પ્રમાણે મંજૂર થયેલ રાજનામું એટલે નવાજ સાહેબની અટૅત બનેલી ઇચ્છા. અને એ અટૅત ઇચ્છા એટલે એ ગાજકર્તાનો તેટલા પુન્નો રે.પ. અને તે

છતાં વઝીર સાહેબને રાજધિકાર ભોગવતા બંધ કર્યા પછી રાયજી સાહેબને પુનઃ રાજ્યસેવામાં સ્થાપવા માટેની એમની આકાંક્ષા, એ આકાંક્ષાને સંતોષવા અર્થે રાયજી સાહેબ આવીને પોતાને મળે એવો એઆર્થનો ઉત્કટ અભિલાષ, અને એ મળી ન શક્યાથી એ નવાખ સાહેબના મનમાં તે પુરુષોત્તમરાયજી અભિમાની છે એવી કલ્પનાને પરિણામે તેમણે અભિમાન ઉતારવા માટે કરાવેલ જૂદી જૂદી તજવીજ, ચોથી વાર એ છે કે ઇ. સ. ૧૯૦૪માં જ મેજર કાર્નેગી કે જેઓ ધુવરાજના સહચર હતા તેમને રાજ્યની સ્થિતિ વધુમતી જતી દેખાયેલી એટલે તેમણે રાયજી સાહેબની પુનઃ સ્થાપના રાજ્યમાં કરાવવાને માટે એક પગલું ભરેલું હતું. આ પગલું તેમણે નવાખ સાહેબની કે શાહજહાની કે કેવળ પોતાની ઇચ્છાથી ભરેલું તે પરત્વે સનિશ્ચય કાંઈ કંઈ શકાતું નથી. પરંતુ રાયજી સાહેબનું રાજનામું મંજુર રખાયા પછી થોડા વખતમાં વઝીર સાહેબથી ભોગવાઈ રહેલ કુલ રાજધિકાર નવાખ સાહેબે ખુદ પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલ હતા એટલે એક રીતે રાયજી સાહેબને નડી રહેલ ધર્મસંકટ નહ ચર્ચ બધું માનીને એ નવાખ સાહેબે મેજર કાર્નેગી માગેલ રાયજી સાહેબને રાજ્યસેવામાં પુનઃ જોડાવાને માટે કહેલ મોકલેલું હોય એવું અતુમાન થઈ શકે છે, અમર તો આ જીવનકથાના પર્વાધમાં બતાવાયેલ છે તે પ્રમાણે વઝીર બહાદુરનામણે તોડી પાડવાની જે પ્રયત્ન ઇચ્છા બ્રિટિશ સરકાર ધગવી રહેલ તે શાહજહા શેરખાખાન મારફત સફળ થયા પછી રાયજી સાહેબ જેવા મમર્થ કાર્યબારીતો લાભ રાજ્યને મળતો રહે તેટલા સારું તેમને પુનઃ રાજ્ય સંબંધ કરવાને બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિએ નવાખ સાહેબને પ્રેર્યા કરેલી હોય અને તેને પરિણામે મેજર કાર્નેગી રાયજી સાહેબ સાથે વાતવિચાર કરવાને ઉપક્રમ થયા પણ હોય. આ સંબંધે સાચી વાત જે હોય તે ખરી. પરંતુ એટલું તો સાચું છે જ કે, ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં જ આ કેપ્ટન કાર્નેગી એક બે વાર મુંબઈ જઈને ત્યાંથી 'વોટસન એનેકસી' નામની 'હેટેલમાં' ઉતરી ત્યાં રાયજી સાહેબને ખાનગીમાં મળેલા હતા, અને તે વખતે રાયજી સાહેબે જૂનાગઢ કપારે અને કેવી રીતે આવવું તે સંબંધમાં ખૂંધું નિશ્ચિન કરવામાં પણ આવેલ. આ વખતે મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ ગિરિજંગલમાં શિકારે જવાના હતા એટલે એ હાફેમ ગિરિ-જંગલમાં પધારે ત્યારે રાયજી સાહેબે સમુદ્રમાર્ગે જામનગર જઈ ત્યાંથી જૂનાગઢ તરફ પ્રયાણ કરવું એવી કાંઈ યોજના કેપ્ટન કાર્નેગી તથા પુરોત્તમરાયજીએ એએ બેળા મળીને કરેલી હોય એમ જણાય છે. આ યોજનાને

અનુસરીને રાયજી સાહેબ મુંબઈથી સમુદ્રમાર્ગે જામનગર જઈ પહોંચેલા પથુ ખરા. પરંતુ ત્યાં નસીમ જ એ ડગલાં આગળને આગળ જતું હોય ત્યાં મનુષ્યના યત્નો શા કામના ! મેજર કાર્નેગી ગવર્નર સાહેબની ટોળીમાં બળીને ગિરિંગલમાં શિકારે ગયલા અને ત્યાં તેમની જ ગેળીથી ધવાધને છટકી ગયલા સિંહે પછીથી તેમના જ ઉપર તરાપ મારીને તેમનું માથું પોતાના ઝોંમાં લઇ લીધેલું અને તેને પરિણામે એ - અંગ્રેજ અમલદારના રામ તે જ કાણે રમી ગયલા હતા ! આવા આ હલક બંગલ બનાવથી ગવર્નર સાહેબનો બધી મોજમજ ઊડી જાય એ સ્વાભાવિક જ હતું અને રાયજી સાહેબને એ ધટનાના સમાચાર જામનગરમાં મળતાં તેઓ પથુ હતાશ બની ગયલાં હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના શાહજહાની સાથે થનાર સમાધાનને લગતી વાત પથુ ખોરબે પડી ગયલી હતી ! એ છતાં નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીના મનમાંથી, રાયજી સાહેબને પુનઃ જૂનાગઢમાં લાવી મૂકવાનો વિષય કુપ્ત થવા પામેલો નહિ એ હકીકત પરત્વે શંકા નથી જ. એ પછી જે પાંચમી હકીકત બનેલી તે આ પ્રમાણે છે. ૪૦-૬૦ ૧૯૦૫માં નવાબ સાહેબને મળે તે કોરલે રાજકોટ સુધી ફેરા ખાવાની ફજ પડેલી હતી. અત્યાર સુધી તો રાજકોટમાંના બ્રિટિશ 'એજન્ટ' જૂનાગઢ આવીને નવાબ સાહેબને મળવાનો શિરસ્તો પાળી રહેતા હતા અને એવા 'એજન્ટ' પોતાની પાસે નવાબ સાહેબને બોલાવી શકતા પથુ ન હતા; આમ નવાબ સાહેબને એજન્ટના બોલાવ્યાથી રાજકોટ સુધી સામે પગલે ચાલીને જવું પડેલું ત્યારે તેમને પોતાની થયલી માનહાનિ પરત્વે લાગણી થઇ આવેલી અને વગી થયલા શિરસ્તાના બંગથી પોતાના હક ઉપર પડેલ તરાપને લીધે કુખ પથુ થઈ આવેલું હતું. આ પ્રકારના કુખથી એમને ગોંડળ રોશને રાયજી સાહેબ સાંભરેલા અને 'રાયજી રાજ્યમાં હોય તો આવી માનહાનિ ન થાય' એવું પથુ તેમને સમજાઇ ગયલું, અને તેથી રાયજી સાહેબ રાજકોટમાં હોય તો તેઓ આવીને પોતાને મળે તો કીક એવી ઇચ્છા પથુ એઓની થઇ આવેલી હતી. નવાબ સાહેબના આ પ્રયામ પ્રમંગ પડત્વે એ જ સમયે સોડવાયકા એવી ચાવેલી કે, ગોંડળ નરેશ સર, ભગવતસિંહ આગળ નરામ માહેબે પોતાને થયેલ માનહાનિ પરત્વે કે.ઇ.કુ. બોદમાર કાઢેલ ત્યારે એ ગોંડળ નરેશ, 'જૂના હિતેશ્વ કાર્યાભારીને કાઠીએ તો આવું ફજ આવે એવા ભાવનું સ્પષ્ટ ઉત્તર - એ નવાબ સાહેબને કહી સંજગતેય પથુ હતું આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ એ હબર રાજવીઓ વચ્ચે થયેલો કે નહિ તે પરત્વે સનિશ્ચ કહી

શકાય નહિ; તોપણ એટલું તો સાચું છે જ કે, ગોંડળ રીશને જ નવાખ સાહેબને રાયજી સાહેબનું સ્મરણ થયલું હતું એટલે ત્યાં રાયજી સાહેબનું સ્મરણ કરાવે એવી કોઈ ઘટનાનો ઉદભવ ચોક્કસ થયો હોવો જ જોઈએ એમ આપણે કહી શકીએ. પરંતુ રાજકોટમાં રાયજી સાહેબ નવાખ સાહેબને મળી શકેલા નહિ અને તેને પરિણામે નવાખ સાહેબ તેમને પોતાની સાથે જ જુનાગઢ લઈ જઈ શકેલા પણ નહિ. આ બધી હકીકત આપણે અગાઉ વાંચી ગયા હીએ એટલે તેની અત્ર પુનઃકિત કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ નવાખ સાહેબનું મન તો પુરુષોત્તમરાયજીમાં ચોંટી રહેતું હતું અને એ વાત રાયજી સાહેબના શત્રુઓને બયથસ્ત રાખનારી હતી, એટલે એ શત્રુ ગણે, એ રાજકોટના પ્રમંડને આગળ કરીને નવાખ સાહેબ આગળ રાયજી સાહેબને અભિમાની ઠરાવી દેવાનો સફળ પ્રયાસ કરેલો, અને તેને પરિણામે, ગમે તે વખતે રાયજી સાહેબનું માની લેવાયલ અભિમાન બિતારવાની હડે નવાખ સાહેબ ચઢી બેઠેલા હોય એવું દેખાય છે પણ ખરું.

હવે અમે એક વધારાની વાત કરીને આ પ્રકાર સમાપ્ત કરશું. અગાઉ અપાર્થ બયલ હકીકત પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયજી એક દ્વાપદ ગયલાં હતા અને તેમનું સર્વસ્વ તમામ હુંદાઈ ગયતું પણ હતું તે છતાં નવાખ સાહેબ રસુખખાનજીનું મન એવું ને એવું જ અત્યુચિત રહેતું અને તક મળે ત્યારે પુરુષોત્તમરાયજીનો પુનઃસ્થાપ કરવાને તે કદરહાન રાજવી તૈયાર જ રહેલ. ગળે દરી લીધેલી રાયજી સાહેબની તેમજ તેમના બાઈ વસિંહપ્રસાદની નમામ સ્થાવરજંગમ મિલકતને, રહેઠે થવા ન હતાં આ પાક મુસલમાન રાજવીએ સુરક્ષિત સંપ્રાદાવી રાખેલી હતી, એટલે એ એક જ હકીકતથીએ નવાખની રાયજી સાહેબ ઉપરની અચળ પ્રીતિ પ્રતિપાદિત થઈ આવે છે. મતલબ કે, નવાખ રસુખખાનજી પ્રુદ તો એક તેમના દેહાંતકાળ સુધી ગયજી સાહેબ તરફ આકર્ષાઈ રહેલા હતા અને એમનો દૃઢ સંકલ્પ પણ એ પોતાના રાજ્ય-હિતોષી મહામંત્રીનું શક્ય તેટલું કલ્યાણ પુનઃ કરવાનો હતો એ વાત પરત્વે કોઈપણ કોઈપણ નિમિત્તે મતભેદ દર્શાવિ શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે અમે પૂર્વકથિત બધી હકીકતને લક્ષ્યમાં રાખીને જે મારજુત નિર્ણય કરેલો છે તેની પુષ્ટિમાં અમે એ નવાખ સાહેબનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દેહ લગળ્ય બોગવી ગદેનાર રાજપુરુષ શ્રીયુન જગનલાલ પંડ્યાએ ૪૦ મં ૧૬૩૨ માં, એપ્રિલ માસની ત્રીજ તારીખના ‘ગુજરાતી’ વર્તમાન પત્રમાં

જે કષ્ટેનું છે તે આ નીચે બિનારીને અમારા આ વિષયની અનુસાર સમાપ્ત કરીએ છીએ:-

‘તથાપિ એમના (રમુલખાનંજીના) ઉદાર દિલ માટે એકાદ તો કહેવું જોઈએ કે, તેઓ ઘણીવાર મહારે મહાંએ રાયજી સાહેબે મકરાણીનાં હંગામ સમયે તથા અન્ય પ્રસંગે તનતોડ અમી રાજ્યની સેવા કરેલી તે વિષે સંતોષ બતાવતા હતા, અને રાયજી સાહેબ તેમની રૂબરૂ થઈ શક્યા હોત તો તેમના કહેવાયલા દોષની અવગણના કરીને તેમને માન સાથે જીનાગઢમાં બોલાવી રાખત.’

અમે આ પૂર્વોક્ત કથનમાં કોયેરી કહીએ છીએ કે નવાબ સાહેબ અને પુરોત્તમરાજા આખરે એક બીજાને મળી શકેલા તો ખરા; પરંતુ એ કમળ વિધિની વચ્ચેની જાળમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેમ ન હતા અને તેથી તે બેય પોતાની હૃદયસિદ્ધ કરી શકેલા પણ નહિ.

પ્રકરણ ૧૪

દોષારોપમાંથી મુક્ત થવા માટે રાયજી સાહેબના

પ્રયાસો

જે રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાની રક્ષા સમજી સાહેબે પોતાના અર્થ પ્રકારના સ્વાયત્ત બોગ આપીને પરિત્યાગ કરીને ઉવટ સુધી કરી હતી તે રાજ્યની સ્વાધીનતાને, પોતાની ઉપર આવી પડેલ આશરને કારણે તેમજ કેવળ પોતાના અંદિશ, અનિત્ય અને મૌટુંબિક સ્વાર્થ આતર ગૌરવપ્રિયી જોખમાવવાને તેઓ તૈયાર ન હતા. જૂનાગઢના નવોબી રાજ્યોના ધર્મિદાસ રાયજી સાહેબ તેના વચ્ચે ૧૫માં સમજેલા હતા અને રાજ્યમંડિત શબ્દ બેસ તો, એકવાર પોતાના ખજી નવન સાહેબની કાંઈ પણ કારણે કપરાઈ પામેલ

કાર્યભારીને ફરીથી એ જ નવાળને હાથે સન્માનિત થવાનો યોગ આવતો રહેતો છે એ વાત પણ તેમના લક્ષ્ય બદલ ન હતી. એવો શુભ યોગ આણુવાને તથા આવે ત્યારે, ઇતરજી કરાવનાર જે મૂળ કારણ હોય તે પરવે ધટરફેટ કરી નાંખી સત્યને પ્રકાશમાં આણી મૂકવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ તે તેના ઇતરજી પામેલ પણ રાજ્ય શુભેચ્છક કાર્યભારીનું પ્રથમ કર્તવ્ય થયું પડે છે. પુરોહિતમરામજી આ સિધ્ધાંતને વળગી રહેલા હતા અને તેમના અંગેજ તેમજ દેશીય મિત્રોએ પણ તેમને એવી જ સલાહ આપેલી હતી. રામજી સાહેબ ઉપર દોષારોપ કરવાનું કારસ્તાન રાજ્યમાં રચાવા માંડેલ ત્યારે જ પ્રારંભમાં તેમણે, જે હકીકતે દોષારોપ કરાયો હતો તે હકીકત પરત્વે ધટના હતી તે રાજ્યને અરોપતઃ જણાવી દીધેલી હતી; પરંતુ હરકોઈ પ્રકારે પુરોહિતમરામજીને શુભેચ્છાર દરાવી હોને તેમના મૂળ જૂનાગઢ રાજ્ય ભૂમિમાંથી ખોદી ન આવવા સારું જે કાવતરું તેમના વિરોધીઓએ રચ્યું હતું તેને ગમે તેવા માર્ગે સફળ કરવાનું હતું જ, એટલે પછી દીવાન બેગ સાહેબ જેવા પણ પોતાના કાનમાં પુમ્માં ખોંસીને બહેગ બની બેસે અને કશું પણ સાંભળવાને કે રામજી સાહેબ તરફથી કરાયેલ લિખિત પ્રતિવાદ જેવા તપાસવાને જરા પણ ન રુજવળે એ સ્વાભાવિક જ હતું અંતે એક તરરી કામ ચલાવ્યાની પ્રદક્ષન-નાટિકા બજવાવીને રામજી સાહેબની તમામ મિશ્કત તેમણે ખાલસા કરી લીધેલી હતી. આ બધી હકીકત આપણે પારખા પ્રારંભમાં વાંચી ગયા છીએ. તથાપિ આપણે અહીં એટલું તો કહેશું જ કે સાવ પાણીમાં બેસી જવાને બદલે વઝીર બહાદુરનામાઈએ નૈતિક બળ વાપરીને જે માંચેસાચી હકીકત, કોઈપણ માર્ગે આ મુકદ્દમાને પ્રસંગે જ, પોતાના નામે પ્રકટ કરી દીધી હોત, તો એ મુકદ્દમો અટકી પડત, એટલું જ નહિ, પરંતુ એના ધડનારાઓને બીજો કોઈ માર્ગ મહણ કરવાની ફરજ પડી જત પણ ખરી. પરંતુ વઝીર સાહેબે મયોગાધીન બનીને કેવળ મૌન બજ રહેવામાં જ પોતાના સ્વાર્થની સલામતી જોયેલી એમ સમજાય છે. આમ થયું એટલે પછી પોતાને બળે જ તરી પાર ઊતરવાનો હુકમ પુરોહિતમરામજીને કરવો પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ આવેલી, અને એ સ્થિતિમાં રહીને તેમણે પોતાની આખર નષ્ટ થઈ જાય તેના કરતાં પોતાના તન, મન અને ધનનો નાશ થઈ જાય તો બલે એવું ઇચ્છીને દુનિયાં સમક્ષ અવિવાદ સત્ય દાવી મૂકવાને માટે ભગીરથ પ્રવાન આફરી દીધેલો પણ હતો. બ્રિટિશ સરકારમાં તવાજ સાહેબ સામે ર્યાદ ન જ નોંધાવવી એ તેમનો અવિકાલ સિધ્ધાંત હતો;

અને એઓ પોતે એવી રીતે ન કરે અને મતને ન જોળાવે ત્યાં સુધી દુનિયાં તો સામાન્યતઃ તેમને દેખિત ગણી રહેજી ! જુનાગઢમાં કોઈ તેમને સાંભળે તેમ ન હતું, અને તેમના વિરોધીઓ તો તેમને અધિકાધિક હાનિ કરે તેવી કંઈ કંઈ ગપોની તોપો ફાડી ફાડીને બને-તેટલા પ્રમાણમાં નવાખ સાહેબના મનને એમની વિરૂદ્ધ દ્વિત કરવાનો ધંધો સદ્ય એટલા હતા. આવી અશ્રમ સ્થિતિમાં પુરુષોત્તમરાયજીને એક માર્ગ જડી આવેલો અને તે માર્ગે તેઓ સર્વાંશે નિર્દોષ કરી ચુકેલા પણ છે. પુરુષોત્તમરાયજીને મુંહેગાર કરાવતું તથા અર્થનો અનર્થ કરી બતાવતું તા. ૨૧-૧૦-૦૬ વાળું હજીર પ્રમાણ જુનાગઢમાં પ્રકટ થયલ તે પહેલાં જ તેમને પોતાના 'સોસિસિટી' મેમ્બર્સ દીક્ષિત, ધનજી શાહ એંડ સુંદરદાસ' મારફત મુંબઈ સરકારની 'પેપર-કરંસી' આદિસને તા. ૭-૮-૦૬ને રોજ એવું પુર્ણાવી લીધેલ કે, અમુક અકોવાળી ચલણ ચિઠ્ઠીઓ ('કરંસી નોટસ') તે પેટીએ કાઢી આપેલ કે નહિ. અને કાઢી આપેલ હોય તો કોને ? આ પ્રશ્નજનો જવાબ તા. ૮-૨-૦૬ને રોજ એવો આવેલ કે જૂનાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૬૨નાં દરતરોનો નાસ કરાયલ હોવાથી તે ચલણ ચિઠ્ઠીઓ કોને નામે નીકળેલી તે કહી શકાતું નથી. આમ થયલું એટલે તા. ૨૨-૮-૦૬ને રોજ ફરીથી એ સોસિસિટી પૂર્ણીકત પેટીને બે પત્રો લખીને આ પ્રમાણે બે સવાલો પુછેલા હતા:- (૧) ઇ. સ. ૧૮૬૨માં એ અકોવાળી ચલણ ચિઠ્ઠીઓ પૈકી કોઈ ચલણ ચિઠ્ઠી કાઢવામાં આવેલ કે કેમ ? અને એ અકોવાળી પૈકી કોઈ ચલણ ચિઠ્ઠી પાછળથી કરંસી આદિમમાં વટાવ છે કે કેમ અને વટાવામ હેમ તો કોનાથી ? આ લખણોનો જવાબ એવો આવેલ કે, એ બધી નોટમ પૈકી તેર નોટસ વટાવાઈ છે અને તે રજ કરવામાં આવી પણ છે, એટલે એ બધી માહિતી ભેંસતી હેમ 'તો સરકારી લાગત જરવામાં આવશે તો દરત તપાસવા દેવામાં આવશે. આમ રાયજી સાહેબને જવાબ આપીને એ કરંસી એ.દિસે કાયદાને અનુસરી મુંબઈના પોલિસ કમિશનરને પણ સદગુ વહેમ પડતી અગર જોવાપથી નોટસ સંબંધમાં ખબર આપી દીધેલા હતા. હુંમાંમાં કે, મુંબઈની કરંસી આદિમની તથા મુંબઈના પોલિસ કમિશનરની મદદથી રાયજી સાહેબ ફલ ચૌદ નોટસ વઝીર બહાદુરનબાઈના કબજામાંથી બહાર આવેલી છે એવો પાકો પ્રતાપેજ પુરોવા મેળવી શકેલ હતા. આ ચૌદ નોટસ પૈકી કુટલીકનો ઉપયોગ વઝીર સાહેબે ઇ. સ. ૧૯૦૪ પહેલાં કરેલ છે એવું પણ આ જાતથી જણાવ્યું આવેલું હતું. બીજી કુટલીકનો પતો મેળવવામાં નેરાવળના

કેટલાક હિંદુ તથા મુસલમાન વેપારીઓએ પણ મદદ આપેલી હતી. આમ એક તરફ પાકો દસ્તાવેજ પુરાવો એકઠો કરવા માટે ચક્રો ગતિમાં મૂકાઈ ગયલાં એટલે પછી રાષ્ટ્ર સાહેબે પોતાની નિર્દોષતા દુનિયાની વ્યવસ્થામાં સિદ્ધ કરી આપવાના હેતુથી, તેમની પોતાની વિરૂદ્ધ ચક્રાવાલય એક તરફી કામના કાગળોનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરાવીને તે આખા કામ પરત્વે હિંદુસ્તાનના તથા ઇંગ્લાંડના સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયલા ધારાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મેળવવા માટે આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરી લીધેલી કે જેથી પ્રસંગ મળે ત્યારે નવાજ સાહેબને, પોતાની નિર્દોષતા બદલ ખાત્રી કરાવી શકાય; એટલું જ નહિ, પરંતુ દુનિયાને પણ જે યોદ્ધા પણ શંકા રહેતી હોય તેને દૂર કરી શકાય. આટલું કરીને પુરષોત્તમરાયજી શાંત બેસી રહેવા હતા, અને જો કે તેમને હડહડતો ગેરઈનસાફ થયો હતો, ખોટી રીતે તેમની આખરને ધકકો પહોંચેલો હતો, અને તે ઉપરાંત તેમની તમામ મિલકત રાજ્ય તરફથી હુદી લેવાઈ હતી તોપણ તેમણે અંગ્રેજ સરકારને અજ્ઞ કરી રાજ્યના આંતર વહીવટમાં દખલ કરવાનો અવકાશ આપેલ નહિ. અંગ્રેજ સરકાર પુરુષોત્તમ-રાયજીની વિનંતિને સ્વીકારત કે નહિ, એ સવાલનો જવાબ આપણે આજે આપી શકીએ નહિ; તોપણ હજી તો આશુમ તથાખલાને પણ બાકે છે, એ કહેવત પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયજીને ઠેકાણે કોઈ પણ સાધારણ માણસ હોત તો તે અચૂક સર્વોપરિ પ્રિટિલ સરકારને આવા ધોર અન્યાયવાળા કામ પરત્વે રાજ્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને વીનંત્યા વિના રહેત જ નહિ પોતાના રાજ્યના રાજકર્તાના કુશામનથી અમંતુષ્ટ બનેલ પ્રજાજનોએ પરરાજ્યના શાસકની મદદ મેળવીને પોતાના રાજ્યની સ્વતંત્રતાને નષ્ટ કર્યાના અનેક દાખલાઓ આપણે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી મેળવી શકીએ છીએ. પરંતુ પુરુષોત્તમ-રાયજીની રાજ્યમંત્રિત અચળ હતી. તેમના રાજનીતિ વિષયક મિષ્ટાંત અદૂર હતા અને તે ઉપરાંત નવાજ સાહેબ રસુલખાનજી ખુદની પવિત્રતામાં તેમને પ્રથ્વ શ્રદ્ધા હતી, અને તેથી તેમણે અનુકૂળ યોગની પ્રતીક્ષા કરતાં બેસી રહેવાની વાતને ઉગ્રિત માની લીધેલી હતી આ પ્રકારની વિચારસંણીએ પુરુષોત્તમરાયજીએ શુધ્ધ ઈનસાફ મેળવતા માટે જે સામગ્રીની જરૂર પડે તે તૈયાર ગખીને શાંત બેસી રહેવાનું મન લીધેલું તે એક દૃષ્ટિએ અમાધારણ-તાવાળું છે જ. આખરે એ એમની શ્રદ્ધા તથા બકિતનો વિગ્રહ થયેલો અને ઈ. સ. ૧૮૦૬ની સાલ આવી ત્યારે તેમની તપશ્ચર્યા ફેલેલી પણ હતી આ સાલમાં, મુંબઈ મુકામે પુરુષોત્તમરાયજી પોતાના રજાથી નવાજ સાહેબ

રસકપાનજી પાસેથી મૌખિક ક્ષમા મેળવવા તથા અન્માનિત થવા નોંધા
 અને તે પછી પોતાના શત્રુઓની હાજરીમાં, બામ્બચાળી થવલા હતા. પરંતુ
 તેમને જે ક્ષમા મળેલો તે સામાર જતી પુરો તમરાવજીને તેનાં મીઠાં રજ
 ચખાડે ને પહેલાં એ નવાજ સાહેબનું દેહાવસાન થઈ ગયું અને તે પ્રમાણે
 પરિચિતિ બદલાઈ જતાં એમને પોતાને થઈ રહ્યું એકાદનસારે દુર કરાવવાને
 મારે ખીન્ને માર્ગ જોળવે. પડે એવી રિયતિનો ઉલ્ભવ થઈ આવેલો હતો.
 પુરો-તમરાવજીએ પોતાની સામે જે એકતરફી અને તે પછી દૃષ્ટિતાપૂર્વક કામ
 જૂનાગઢ રાજ્યે ચલાવેલ તે આખા કામના ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી એમ
 બે રજાર મંથો મહેરો ધનવ્યય કરીને છપાવી રાખેલા છે, એને તે મંથો
 તૈયાર કરવામાં મુશ્કેલી પ્રખ્યાત તથા બાહ્ય સોલિસિટર ભાઈશંકર નાના-
 ભાઈ કે જેઓ રાવજી સાહેબના એક જૂના મિત્ર હતા અને જેમણે રાવજી
 સાહેબને મિત્ર બાવે સલાહ તથા મદદ આપવાનું ચાલુ કરી દીધેલ હતું
 તેમણે સારા પ્રમાણમાં પરિશ્રમ ઉઠાવેલો પથ હતો. એ પ્રમાણે એ મંથો
 તૈયાર થઈ ગયલા ત્યારે સુવિખ્યાત ધારાચારીઓના આ કામ પરત્વે
 અભિપ્રાયો મેળવવા સાર જે ખાસ પ્રતિવાક્ષી જોઈએ તે પથ આ મિત્ર
 ભાઈશંકર જ રચી આપેલી હતી, અને એ આખું કામ અને પ્રતિવાક્ષી તે પછી
 નિમ્નલિખિત ધારાચારીઓ પાસે રજુ કરી તેમના તે પરત્વે સ્વતંત્ર
 અભિપ્રાયો મેળવવામાં આવેલા હતા. આ ઠેકાણે અમે એ તમામ ધારાચારી
 ઓના અભિપ્રાયો સવિસ્તર ઉતારી આ મંથનું રજ વધારી દેવા ચાહતા નથી.
 એટલે તે અભિપ્રાયોમાંથી થોડા થોડા સારજુન કરાવતું ભાષાંતર કેવળ વાનગી
 રૂપે આપીને અમે સંતુષ્ટ ગીએ છીએ. એ અભિપ્રાયો તેમના પૂર્ણ રૂપમાં
 જાણવાની ઈચ્છા જે કોઈને થઈ આવે તેણે તો પુરો-તમરાવજીના પુત્રો કનેથી
 તે અભિપ્રાયોના સંગ્રહ રૂપ પુસ્તકને મેળવી લેવાની કૃપા કરવી જોઈશે.

(૧) મિ. અર્ડલી નોટ્સન (ફલકતા):— $x + x$ આ કામના રૂપ
 તથા મળકર એ બેય પરત્વે મુદ્દાની જુલના દાખલા એટલા બધા અને
 મહત્વના છે કે, મિ. ગ્રાહાને ન્યાય અપાવવા સારે બિટિશ અધિભારીઓ
 વચ્ચે ન પડે એવું માનવાને મને કોઈ પણ કારણ મળતું નથી. $x + x$
 તથાપિ આ કામમાં એવી રિયતિ છે કે તેનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. જે
 મુદ્દાઓ ચલાવીને મિ. ગ્રાહાને ગુન્હેગાર કરાવાયલ છે તેને મુદ્દાઓ ચલાવ્યો છે
 એમ કહેવાય જ નહિ; કારણ કે જે નિયમોને આધારે તે કામ ચલાવાયલ છે

તે નિયમો સ્વભાવમિધ્ધ તેમજ કાયદા પ્રમાણે આપાતા ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે; જે નિયમો અસ્તિત્વમાં છે તેમનો તેમાં ઇનકાર કરવામાં આવ્યો છે, અને પોતાની (ન્યાયાધીશોના નિર્ણયની) પુષ્ટીમાં જે બધી પુરાવો જોઈએ તેને અમાલે હકીકતોનું મિથ્યાગ્રહણ થયલું છે. મિં જાણાને માટે જો કાંઈ પણ માર્ગ અને ખુલ્લો દેખાતો હોય તો તે એ જ છે કે, તેમણે પોતાના કામની હકીકત ખિટિશ સરકાર પાસે રજુ કરવી અને હાનિમુક્ત થવાને વિવાહ નોંધાવવો. x x x x

(૨) મિં ૯૭ આર૦ લાઈ'ટીઝ (મુંબઈ):- ' x x x ગમે તે જોગે પણ તહોમતનામું રચવું એ જ એક ઇરાદો હોય એમ મનખૂત વહેમ સેવાનું કારણ મળે છે, અને આ પ્રકારના વહેમને એ કામને લગતી અગાઉ અપાયેલ હકીકતથી સમર્થન મળે છે એ ચોક્કસ છે. x x x છેવટે હું માત્ર એટલું જ કહી શકું છું કે, આ બધુંય કામ ન્યાય આપવા માટે થયેલ તપાસની એક હાસ્યજનક વિહંગના સિવાય અન્ય કાંઈ નથી. x x x

(૩) મિં એનસન (મુંબઈ) - ' x x x અને હાજે જી કે, નવાબની સ્થિતિ વાવ અને કુવા વચ્ચેના જેવી છે. બહાલ્લીનના કથનને કાં તો ખરું ગણવું અગર ખરું ન ગણવું. જો તે ખરું ગણાય. તો ખિટિશ અગર ખીમ અમલદારોને સમિબજ કરવા માટે રાજ્યનાં નાણાં આપવાના અગર લઈ જવાના શુન્હામાં નવાબ સંડોવાઈ જાય છે આ સંબંધમાં એટલું પણ કહેવું પડે કે, નવાબ પોતાના છેલ્લા હુકમમાં બહાલ્લીનના કથનનો ઇનકાર કરતા નથી. x x x

(૪) મિં જે૦ હી૦ ઇનવેરિટી (મુંબઈ):- ' x x x તપાસ-પંચ આગળ આવેલું આખુંય કામ મારા મનથી અને ન્યાયની હાસ્યજનક વિહંગના હાજે છે. x x નવાબના અધિકારક્ષેત્રની અંદર પોતાની જાતને ન મૂકવાની (પુરુષોત્તમતાવને) જે સારી સલાહ મળેલી તે બરાબર હતી એમ હું ધારું છું. x x x એમની જે બધી બીતિઓ હતી તે પૂરેપૂરી રીતે વ્યાજબી હતી એમ હું ગણું છું, તપાસપંચે પોતાની પાગે પડેલ પુરાવા ઉપરથી જે નિર્ણયો કરેલા છે તે કેવળ ખોટા છે. '

(૫) મિં લોર્ડ ઝેસ૦ પી૦ સિંહ (કલકત્તા) - x x x

બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ફોજદારી કામોમાં થતાં ન્યાયકર્મથી જે કોઈ માહિત હોય તેને આ મુદ્દા પરત્વે ચાલેલ કામ એક ન્યુનાધિક હાસ્યજનક વિષયના (ટ્રેવેરરી એન્ડ જર્જિસ) હાથે લેખ છે, અને જો આ કામને વિવાદ રૂપે કે ફરી તપાસ નિમિત્તે હિન્દુસ્તાનની પ્રાધપણ પરિષ્ઠ અદાલત હાથમાં લે તો જે લેખનનું મુકાબલું તેને વિના સંકલ્પે ૨૬ કરે એ બાબત પરત્વે મને ખીચકુસ શંકા નથી. x + x "

(૬) મિ. એલ. પી. મુલ્ક (મલકના) - "x x + x સપરાધિ-પ્રત્યર્થણ અપરાધીને પરરાજ્યમાંથી હાથ કરવોના કાયદો હાથ પાડીને આ કામ નિ મંશય અલાવવાનો આરંભ કરવો જોઈતો હતો. અને તપાસપત્રે જે એક તરફી કામ ચલાવ્યું છે તે તથા ખામ ફરીને સાક્ષીને વિરુદ્ધ પણ તરફી તપાસવા દેવાની જે ના પાડવામાં આવી છે તે બધીય રીતે 'ગેરબ્યા-જ'થી થયું છે અને તેને પરિણામે ન્યાયનો ગંભીર ગર્ભપાત થયો છે એમ હાથે છે. (હિન્દુસ્તાનની સરકાર) જે મામાન્ય મિધ્ધાતોને આધારે વતંશી તે સિધ્ધાતો સર કોર્ટની ઇલ્લર્ટ કન 'ગવર્નમેન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયા' એ નામના પુસ્તકના પાન ૧૪૨ ઉપર આપેલ છે, અને વધારામાં લી વોર્નર કન હિન્દુસ્તાનના રહિત રાજકર્તાઓ તથા ટપર ફત આપણું હિન્દુસ્તાનનું રહિત અંરુધાન' એ મયો પણ ગણાવી શકાય. બ્રિટિશ અમલદારો તમામને હાથ રક્ષત આપવા માટે જે ચોજના કરેલી કહેનાય છે તે સંબંધે તથા આરોપી પ્રશ્નોત્તરગણને જે અન્યાય થયલ છે તે સંબંધમાં એટલું જ કે, પૂર્વોક્ત સામાન્ય મિધ્ધાતોની અર્થાહમાં આ કામનો સમાવેશ થાય છે એમ મને હાથે છે. વળી એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જે રામય પરત્વે આ કામ ઉપરિચિત કરવામાં આવેલ છે તે સમયે રાજ્યનું દબ કિંમતી ખમતો કમજો રાખવા તથા રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાની જવાબદારી બ્રિટિશ સરકારે હોવાનું હકિકત ઉપર નાખેલી હતી. વગ્ગન એ સમયે તો રાજ્યનો વહીવટ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં હતો. x x x "

ઉપર પ્રમાણે જરૂરનમ ફેનીના સુવિખ્યાત તથા પ્રમુખ પ્રાધરાઓ એએ પ્રશ્નોત્તરગણ ઉપર ખૂનાગદ રાજ્યે ચલાવેલ એકપક્ષીય કામ તપાસીને જે સવિસ્તર અભિપ્રયો આપેલ છે તે બધાનો સાર તો એક જ પ્રારતો છે અને ખૂનાગદ રાજ્યે જે દબે આ કામ ચલાવગણે છે તે કદલી નિંધ

તથા દુષ્ટતા ભરેલી છે તે ખતાવી દેવામાં પુર્વનિર્દિષ્ટ ક્રમમાં સર્વથા ઉપકારક બની રહે એવા મુનિશ્ચિત રાજ્યમાં તે બધા લખાવવા અને બેજલદાર હોઇને અનુપેક્ષિતવ્ય પણ છે. અમને તો એમ પણ લાગે છે કે, જે જૂનાગઢ રાજ્યે પૂર્વેકિત કોટીના કોર્પસણ ધારાસાસ્ત્રીને આ રામજી સાહેબ સામે ચલાવાયેલ કામે રાંધવાની દિંમત કરી હોત તો આ કામની હકામત તથા એ ચલાવવા માટે રચાયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારની પદ્ધતિ એ એવ વાતોથી પરિચિત થયા પછી એવો કોઇપણ સુધાર્તિત ધારાસાસ્ત્રી કેવળ ધનાર્જન કરી સેવાના કોબમાં પડીને આ કામને સ્પર્શી પોતાના હાથને કાલિમાયુક્ત થવા દેત નહિ જ; અને કદાપિ અપૂર્ણ માહિતી મળ્યાને કારણે જો કોઇ આવો ધારા-સાસ્ત્રી આ કામને હાથમાં લેત, તો જે કાંઈ તેવાને આ કામની મહિનતા દેખાઈ આવત તે જ કાંઈ તે પોતાની આબરને વહાલી ગણીને તે મુકદ્દમાને છોટી જૂનાગઢનો ત્યાગ પણ કરી દેત. પૂર્વેકિત તમામ ધારાસાસ્ત્રીઓએ, ઉપર પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારમાં વિવાદ નોંધાવવાની સલાહ પુરષોત્તમરાયજીને આપેલી તો ખરી, પરંતુ એ સલાહ મુજબ વર્તવાને તેઓ ખુદ ખુશી ન હતા. એ અભિપ્રાયો તો એમણે કેવળ આત્મસંતોષાર્થ તેમજ પ્રસંગ મળે ત્યારે નવાળ સાહેબ ખુદને વંચાવી, તેમને તે વડે સંતોષી તેમને હાથે જ ધનસાદ કરાવવા માટે જ મેળવી રાખેલ હતા. વળી જે એનેક સાધારણ અસાધારણ વર્ગની વ્યક્તિઓ એમને પોતાને ઓળખતી હતી તેમના મનમાં જો કોઇ વહેમ આ કામને લીધે ઉપસ્થિત થયેલ હોય તો તેને દાળવામાં પૂર્વોક્ત કોટીના અભિપ્રાય ઉપકારક થઇ પડે એવી પણ ભાવના રામજી સાહેબના મનમાં ઉદિત થઇ રહેલી હતી એમ અમે પોતે બાણીએ છીએ. અર્થાત બ્રિટિશ સરકારમાં વિવાદ નોંધાવવાને ધરાઈ પુરષોત્તમરાયજીએ પુર્વોક્ત અભિપ્રાયો મેળવવા સાર પોતાની પાસે જે કાંઈ થોડું ધન હતું તે હોમી દીપેત્રું ન હતું પરંતુ એ ધનાહિતિ તેમણે કેવળ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને કાલિમાયી મુક્ત રાખવાને માટેજ આપેલી હતી, અને તેને પરિણામે તેમણે નિર્ધનતાની ભૂમિકાને આવકારી લીધેલ પણ હતી. વરોધની ચવાની ઈચ્છા રાખનારે પારિવં સંપ-ત્તિને લાત મારવી પડે જ. ખરી વાત એ છે કે, બ્રિટિશ સરકાર તો જૂનાગઢ રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાના માર્ગ વર્ષોથી બોળી રહેલા હતા, પરંતુ પુરષોત્તમરાયજીનું મંત્રણાએ એ સરકારને એટલું તો અનુપ જની રહેતું હતું કે એમના બધા પ્રત્યેક નિષ્ફળ થતા રહેતા હતા. આમ હોઇને હવે જો પુરષોત્તમરાયજી ખુદ પોતાના હિત ખાતર અંગ્રેજ સરકારની મદદ

માગે તો તેવી મદદ તે સરકાર આપવાને તૈયાર થાય એવો સંયોગ તે વખતે હતો પણ ખરો. અમે પોતે ભણીએ છીએ તે પ્રમાણે આ સમયના ક્રાંતિયા-વાડમાંના બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ સમજી સાહેબને વિવાદ નોંધાવવાને માટે સૂચને પણ કરેલું હતું. પરંતુ એક પોતાની વ્યક્તિના સ્વાર્થ ખાતર પોતાના સિદ્ધાંતને તોડી રાજ્યના આંતર સ્વાતંત્ર્યને ખંડિત કરવા અમર તો નવાજ સાહેબની જાતને સંભવિત હાનિ પહોંચાડીને જે કામ પોતે એ નવાજ સાહેબ ખાતર પૂર્વગાળમાં કરેલું તે ઉપર પાછી ફેરવવાને પુરોષોત્તમસમજી એક પણ અવકાશ મળ્યું બરે એ વાત અદ્વિત્ય હતી. આમ હોઈને સમજી સાહેબે પોતાને થયેલ ધોર ગેરઈનસાફ પરત્વે ઇનસાફ મેળવવાને બ્રિટિશ સરકારમાં નવાજમામે દાખલિય તબવીજ કરેલી નહિ અને કેવળ પોતાના ધણી કનેથીજ ન્યારે ત્યારે પણ ન્યાય મેળવવાની પ્રતીક્ષા કરી રાખેલી હતી. પરંતુ જે એક વાતની તેમને ખબર ન પડેલી તે એ કે, જૂનાગઢ રાજ્ય સાથે તેમની જે સગાઈ હતી તે ઊતરી ગયેલી હતી અને તેને ઊતારવામાં ફેરનો જ હાથ હતો; અને તે છતાં એમ માનીએ કે ફેરનો હાથ ન હતો તો, એટલું તો નિઃશક હતું જ કે જે સગાઈ મહામહા પરિક્રમે અને માંડમાંડ મુશ્કેલ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતું તોડાવી ચડેલ તે સગાઈ ફરીથી તે સર્વોપરિ તથા સમય સરકાર થવા દે એ વાત વસ્તુતઃ અસંભવવાળી જ હતી. કારણ કે, હવે પછી આપણા સમજવામાં આવશે તેમ, આખું જ સત્ય પ્રદેશમાં આવી ગયું હતું છતાં બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતાના સ્વતંત્ર્યને લીધે સમજી સાહેબ ખુદને કે તેમના વંશજોને જૂનાગઢમાં ઉભા રહેવા નેહલી બુદ્ધિ પણ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ ચકેલી નથી. વર અને કન્યાના લગ્નનો વિધિ પરિપૂર્ણ કરવાનો અક્ષર શૂન્યનો સમય બોલાતો હતો અને વર કન્યાના કરપક્ષવો વચ્ચે રખાયેલ દર્ભાવણ ખેંચાવાની તૈયારીમાં હતું એટલી વારમાં જ કન્યાદાતાને દેહાંત થઈ જાય અને લગ્નવિધિ અસંપૂર્ણ આટલી પડે તે મુજબ સમજી સાહેબને પોતાની શુદ્ધહૃદયી સંલગ્ન થવાની જે ઘડી ભરાઈ ગઈ હતી તે, તેજ ઘડીએ યત્ન પામેલ નવાજ સાહેબના અચિંત્ય દેહાવસાનને લીધે અધાભર નીવડી પડતાં એમની જૂનાગઢમાં શુદ્ધચાત્રીય થઈ બેસવાની જે આશા બંધાયેલી તે બલિષ્ઠના કોઈ અગોચર પ્રદેશમાં ઠેલાઈ જવા પામેલી હતી. દુનિયાના રંગમૂર્તિ ઉપર ખેલાઈ રહેતાં નાટકો-રથુણ દરમ્યાન-ખેલાતાં નંદ પડે છે એ જોઈ એક સત્ય છે તેમ અક્ષરચિંતિ જની જનારાં એ નાટકો દ્રશ્ય નહિ તે પણ શ્રાવ્ય કે પાઠ્ય રૂપમાં મમાજ જીવનની પોથીમાં અમર થઈ ગયા વિના રહેતાં નથી.

એ પણ એક બીજું સત્ય છે. સૃષ્ટિના પ્રાચીન-અતિપ્રાચીન-નજી નેવા ગણના ઇર્ષ્યોના અવશેષોને, પૃથ્વીના પેટને અધિકાધિક લંડું ચીરતા રહેનાર બુસ્તરશાહીઓ ને પ્રમાણે ગોતી કાઢે છે તે પ્રમાણે માનવ ધીન્વીરની કથાઓ ઐતિહાસિકોને હાથે ગોતાતી હ્રદ્યૂત થતી તથા કથાતી રહેવાની જ. સૌરાષ્ટ્રનો સર્વાંગી ઇતિહાસ જેમ અનેક માનવ ક્રોધ વ્યક્તિઓની યશસ્કથાઓના સંચય કરી રહેલ છે તેમ તે, આપણી આ કથાના નાયકે કેવળ શુદ્ધ ગણ્યામ તેવું ન્યાયાર્જન કરવાના એક જ સંકલ્પની સિધ્ધિ કરી લેવાના પ્રયાસ કરવાની બાબતે ને અસામાન્ય ધૈર્યનું અવલંબન કરીને નિર્ધનતાને વરી બેસવાને રિષયે ને અસ્વયં બતાવેલું છે તેનો સમાવેશ પોતાના મહોદરમાં કર્યા વિના ગ્હી શકશે નહિ, એમ અમારું માનવું તો છે જ. હવે આપણે મૂળ વિષયસૂત્રને પાછું હાથમાં લેશું.

આમ ઈ. સ. ૧૯૦૯-૧૦માં રચાયેલ રાયજી સાહેબનું આશાબધન ઈ. સ. ૧૦૧૧નાં આરંભકાળમાં જ તુટી પડેલું. જૂનાગઢના નવાબ મોહોબનખાન ત્રીજાનું વય નાનું હતું અને તેથી સર્વોપરી બ્રિટિશ સરકારે તેમનું વાલીપણું સંભાળી લઇને રાજ્યનો તમામ વહીવટ તા. ૨૨-૧-૧૧ને દિવસે પોતાના હાથમાં લઈ લીધેલો અને બીજા દુક્રમ થાય ત્યાં સુધીમાં મેજર રટ્ટોંગ નામના અંગ્રેજ રાજદારીય અમલદારને જૂનાગઢના હંગામી વહીવટદાર તરીકે કામ કરવાને મોકલી આપેલ હતા. બસબર ઓગસ્ટના વર્ષ પહેલાં પૂર્વોક્ત તારીખે જ દીવાન હરિદાસજીએ નવાબ બહાદુરખાનજીના દેહાંતને પરિણામે, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રાજ્યવહીવટદાર રૂપે નિયુક્ત થઈને રાજ્યવહીવટ સંભાળી લીધો હતો એ વાત, આ બે તારીખોના સરખાપણાને કારણે જૂનાગઢની નવાબી પરત્વે કોઈ એક પ્રકારની અશુભ ભાવિસૂચક કલ્પના કરાવે તેવી ગણાશે. પૂર્વોક્ત બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યનો હવાલો સંભાળી લીધો પછી, અમને યાદ આવે છે કે, કાઠિયાવાડના તત્કાલીન ‘એજન્ટ ડુ ધ ગવર્નર’ સાહેબે આપણા આ ચરિતનિરૂપણ પુરૂષોત્તમરાયજીને કોઈ એક કારણે રાજ્યવહીવટદાર મેજર રટ્ટોંગ પાસે જૂનાગઢ મોકલી આપેલા હતા ! આ વખતે રાજ્યના શહેમાર ગણાઈ રહેલ રાયજી સાહેબને આ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે યથોચિત સન્માન આપીને રાજ્યપરોક્ષા તરીકે બધી અનુકૂળતા કરી આપેલી પણ હતી ! આ પ્રમાણે રાયજી સાહેબનું અચિંતિત આગમન જૂનાગઢમાં થતાં લોકો તરફનારહની કલ્પના કરવાને મંડી પડેલા, અને તેઓ બ્યારે બ્રિટિશ વાલી-

વહીવદારના મરજીના રા. ૦ જ. ૦ તાબે માથે ધોડાગાડીમાં બેસી કાલવાદ દરવાજામાં
 થઈને બજાર તરફ જતા 'નાગર રોડ' સંવિત મહામાર્ગ ઉપરથી જતા હતા
 ત્યારે તેા લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમના દર્શનાર્થે ઉભાઈ ગયા હતાં, અને કેટલું
 એક ફરીર જેવો પુરુષ તેા 'જિતે રહો રાયજી ! જિતે રહો રાયજી !' એવા
 પુકારોથી એમને વધાવી રહ્યો; એટલું જ નહિ, પરંતુ દર્શનાત્મક લોકોનો
 પણ તેમને દેખીને તાળીઓના તડતડાટથી પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરવાને
 મંડી પડેલ. રાયજી સાહેબની લોકપ્રિયતાની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કમળનાર આ દેશ
 હતું, અને સદગત નવાજ સ્વયંબાનજીના રાજકાળના ઉત્તર ભાગમાં ગામમાં
 વ્યાપી રહેલ અધિકારને અંતે થયેલ રાયજી સાહેબના આગમનથી કોઈ પ્રકારે
 મંગલ નવપ્રભાત જન્મવાની આશા લોકચિત્તને આનંદી રહેલ પણ ખરી.
 પરંતુ એ પ્રકારના દેશથી જે છાપ ઝિટિલ વાલી-વહીવદારના મન ઉપર
 પડેલી તે એકંદરે પુરોગામીરાયજીને લાભકર થયેલી છે. એમ અને પાછળથી
 બનેલ હકીકતને લીધે કહી શકીએ છીએ. રાયજી સાહેબની ગાડી એ પ્રમાણે
 દરબારમાં પહોંચેલી, ત્યાં રાજકુટુંબ મમલ તેમણે શેક પ્રદર્શન કરેલું અને તે
 પછી ત્યાંથી મુકે જઈને બહેરાનશીન નવાજ સાહેબ સ્વયંબાનજીની કક્ષને
 ફક્ત ચલાવી તેમણે પોતાનો ધર્મ અદા કરેલો હતો. આ ક્રિયા કરતી વેળાએ
 આખણ આ કથાવીગના ચિત્તમાં કેવા કેવા ભાવો ઊદિત થયા હશે અને ૧૭ી
 શમી ગયા હશે તેની બહુ જાંખી નહિ એવી કલ્પના આપણે આજે પણ
 અચૂક કરી શકીએ. એ ધડીએ એમને દેવને જ દોષ - દોષે દોષે નવાજ
 સ્વયંબાનજી જેના પાક ધણીની સજીવ પ્રતિની મુલાકાત તથા સેવા કરવાનો
 સમય બહુ નજીક આવી પહોંચેલો હતો તેને દેખણે તેમનાં નિર્ણય રેહણ
 ગોપન કરનાર કક્ષની મુલાકાત તથા સેવા કરવાને આવેલ અમમનોરથ રાયજી
 સાહેબ જેવા પુરુષને દેલો સોબ દેલો સંતાપ થયો હશે તેની કલ્પના તે
 માત્ર સમાનુભવી તથા મમભાવી વ્યક્તિથી જ થઈ શકે. રાયજી સાહેબ આ
 પ્રમંથે બીજી થી નજર કરી શકે તેમ હતા ? તેમણે પોતાના કદરવા રાયજીની
 કક્ષને સલામ કરેલી અને મુંઝામાં 'દમેલને મારે નમેલો જ હઉં' તેની જે
 ખાતરી કરી દોષ તે કરેલો એવું જે વચન નવાજ સાહેબને બરદાશમાં વચ્ચે
 કહી સંભળાવેલ તે વચનને તેમણે આ અકસ્મિત પ્રમંથે આચાર નિષ્પ કરી
 જનારીને ત્યાંથી વિદાય લીધી હતી, અને તે પછી પોતાના નાના ભાઈ
 રવ. ૦ રમિંદરમાળના કામલામાં હાજરી આપીને તેમના પુનઃ પોતાને મુખે
 પડેલી મથાલ ત્યારબાદ મેજર રજીમ માથે જે કામ હશે તે તેમણે જનારી

દીપેશ અને ખીજે દિવસે રાજકોટ જવાને જૂનાગઢ છોડેલું હતું. પરંતુ જૂનાગઢ સ્ટેશનથી માડી ઉપડી ગયલી હતી એટલે રાજ્ય તરફથી તાર કરાઈ જેતલસરથી રાજકોટ જતી ગાર્ડને યોજાવાયલી અને જૂનાગઢથી મોટર ટ્રોલીથી તેમને જેતલસર પહોંચાડી દેવાની વ્યવસ્થા વાલી-વહીવટદારે ઉદાર ભાવે કરી આપેલ પથ હતી. રાજ્ય સાહેબનો મોભો સચવાઈ રહે તેટલા સારું અનેક પ્રસંગોએ જો બધી વ્યવસ્થા બ્રિટિશ સરકારે તેમજ પછીથી જૂનાગઢ સરકારે તેમનાં દેહાંત પર્વન્ત કરતાં રહેવાનું ઉચિત ધારેલું એ એકજ હકીકત, તેમનાથી કરાયેલ કહેવાય ગુન્હાની કૃત્રિમતા દેખાડનાર નથી તો પછી અન્ય શું હોઈ શકે ? સાચા ગુન્હેમારને સન્માન પાત્ર કોણ ગણે ? રાજ્યહિત ખાતર કરાતા ગુન્હાને રાજદ્વારે ક્ષાંતવ્ય ગણવામાં આવે છે એમ નિષ્કાસ કહે છે તો પછી રાજદ્વારીય કારણે ઉપસ્થિત કરાયેલ અનાવરી ગુન્હાને ક્ષાંત-વ્ય ગણીને તેના કરનાર કહેવાયેલ હસમને સન્માનવામાં આવે તો તે હકીકત જેમ રાજદ્વારને શોભા આપનારી ગણાયે તેમ કહેવાયેલ ગુન્હેમારને પણ શોભા આપનારી યદ્યપડશે.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે લાગ મળી આવતાં બ્રિટિશ રાજદ્વારીય ખાતાનો હાથ જૂનાગઢ રાજ્ય ઉપર પડ્યો અને પ્રાપ્ત થયેલ તકનો બધો લાભ લઈને બિવિધમાં પણ એ રાજ્ય પાછું પૂર્વવત અણુનમ બની શકે નહીં એટલા માટે તેનાં બને તેટલાં હાડપાંસળાં ભાંગીતોડી પાડવાનો હઘમ એક પણ દિવસ ગુમાવ્યા વિના. શરૂ થઈ ગયેલો. વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈના પીઠબળ રૂપ ગણાય તેવા નવાબ રસુલખાનજી ગુજરી ગયેલા; એ વૃદ્ધ વઝીરના હાથપગ બની રહે તેવા રાજ્યકાર્યભારીઓ રાજ્યને છોડી ગયેલા; અને બહેસ્તનશીન નવ, બની બેગમ એમશાખીખી, શેકામાં બોલાઈ તેમ, પોતાના મુરખી વઝીર સાહેબ પ્રતિ શત્રુભાવ રાખી રહેલ હતી ? નવ, બની દેહાંતકાળે રાજ્યનો દીવાન પરદેશીય મુમલમાન હતો, પણ તે બ્રિટિશ સરકારના પક્ષનો હતો, અને ખીજા હિંદુ રાજપુરોએ કે જેઓમાં બહુ ભાગે નામરો તથા યોગક દેશીય મુમલમાનો હતા તે ગૃહશત્રુ હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ ખુદ ગમે તેટલી રાજ્ય ભકિત ધરાવી રહેલ હોય અગર ગમે તેટલું હલ્યબળ ધરાવતા હોય તોપણ તેઓ એકલે હાથે કોઈપણ પ્રકારે રાજ્યહિતની રક્ષા કરી શકે તેમ ન હતા, એટલુંજ નહિ, પરંતુ ૫૦ સં ૧૯૦૪થી ૧૯૧૧ સુધીના ગાળામાં રાજ્યની રૈયત-એટલી તો હેરાનપરેશાન થઈ ગયેલી કે, દૂરથી રળિયા-

મળ્યા દેખાતા 'ડુંગર' જેવા અઝેજ મરકારના આવી રહેલ વહીવટથી મુખ
 શાંતિનો ફરીથી સ્પર્શ હમણે એવી આશા તેને બધાઈ ગયલી એટલે એ પણ
 ધિરિય અમલદારો ને કાંઈ કરશે તે રાજ્યહિતાયે તથા પ્રજાકલ્યાણ માટે ન
 કરશે એવી નિરાશાર અશ્વાના મીઠા ઘેનમાં જડવણ બની ગયલી હતી । મતલબ
 'કે, આ અમલે રાજ્યમાં કોઈ કોઈનું રહેલ ન હતું' અને 'આપ આપણી
 સમાસીએ' અને 'હાથમાં તેના મોઢામાં' એ એ વાતનો વાવરો રાજ્યમાં
 વાઈ રહેયો હતો, આવા સંયોગમાં ધિરિય અમલદારો કોઈપણ પ્રકારનો
 અંતરાય અનુભવ્યા વિના પોતાને રૂથનું બધુંય કરી શકે તેમ હતા અને તેથી
 તેમણે, આપણી આ જીવનકથાના પુર્વાર્ધના પ્રકરણ ૧૦માં પાન ૫૨૪ ઉપર
 બતાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ વઝીર ગહાકંદીનબાદ સામે મોકુદ રાખેલ
 પગલાં ભરવાનું તથા નાગગ્ગળ તોડી પાડવાનું પ્રથમ ફરજનું કામ તરત જ
 આરંભી દીધેલું હતું. રાજ્યનું સામર્થ્ય રાજપુરુષોના મામર્યાના પ્રમાણમાં
 હોય છે, અને જે રાજ્યમાં પ્રગટદેહ તથા છાતીવાળો એકપણ રાજપુરુષ કે
 રાજ્યભક્ત પ્રગળન નથી હોતો તે રાજ્યને લુપ્ત થતાં વાર પણ નથી લાગતી
 જૂનાગઢ રાજ્યની દૃષ્ટિએ કહીએ તો, પુવરાજ શેરજાખાન ગુજરી ગયલ,
 નવાખ રસુલખાનજીની કાયા ચિંતાભારથી જર્જરિત બની ગયલી અને એ
 નવાખની પાછળ ગાદીએ આવનાર શાહજહે સગીર વયનો હતો, આવા
 સંયોગો ઉપરિધત થયલા તે છતાં રાજ્યના મુમલમાન દીવાનોને તથા બીજા
 અચગણ્ય રાજપુરુષો પૈકી કોઈને પૂર આવવાનો પૂર્વ સંભવ હતો તે વાત
 પરત્વે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને પાળ રચી લેવાનું સંજોગું નહિ એ રાજ્યનું એક
 દુર્ભાગ્ય હતું, અને તેને પરિણામે, તા. ૩૦-૧-૧૯૨૫ના મનઃકુપરામણ
 ઉપરના પત્રમાં (જુલો પુર્વાર્ધ પ્ર. ૬, પાન ૨૯૪) નવાખ ગહાકંદીખાનજીના
 નિમ્નજન તથા વારસ મુકરર કર્યા વિના થયલ દેહાંતને પ્રસંગે પુરોગતમતરાયજીએ
 લખેલ છે તે પ્રમાણે "જે પ-લેથી કરતું જોઈએ તે ન કરતું હોવાથી" એટલે કે
 સગીર નવાખના રાજકાળમાં રાજ્યનો વહીવટ કોઈ એક સમયે રાજપાલક
 પ્રતિનિધિ મંડળ નિયુક્ત કરી રાખીને તેના હસ્તક રહે એવી વ્યવસ્થા કરી
 રખાયલી ન હોવાથી આ નવાખી રાજ્યને ધિરિય સરકારનું રાજદારોવ ખાતું
 વિના વિરોધી, પોતાની નિરંકુશ હકુમત તો લાવી શકેલું હતું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેજર રટ્ટોએ રાજ્યવહીવટ સંભાળી લીધેલો અને
 રાયજી માટેનું પણ આગીને પાળ રાજકોટ પહોંચી ગયલ. રાયજી માટેની

જૂનાગઢની યાત્રાએ મોકલનાર રાજગોઠના એજન્ટ દુધ જવનર હતા એ વાત ખરી, પણ તેમને તેમણે શા કારણે મોકલેલા તે તો એક રાજકારીય ગુણ છે અને તે તેનુંજ રહેશે તે છતાં તેઓ આવ્યા અને ગયા તે પછીને બનાવો તરતમાં જ બનેલા તેમને અનુલક્ષીને આપણે ઘોડુંકે પણ અનુમાન કરી શકીએ એક વાત સદ્યમાં રાખવા જેવી એ છે કે, મેજર સ્ટ્રોગ એકલા આવેલા નહિ તેમની મદદમાં, બ્રિટિશ સરકારની દેખરેખ નીચે કાઢિયાવાયના દેશીય રાજ્યોમાં “ધમ્પીરીઅલ લેસર્સ” નામની જે સેનાઓ રખાવાયલી હતી તેમના અંગજ તપાસનીમ કેપ્ટન કે પણ જૂનાગઢમાં આવી રહેલા હતા, આમ જા બે લશ્કરી બ્રિટિશ અમલદારોનું આગમન કોઈ ગંભીર બાબતનું સૂચન કરનારું તો ગણાય જ. રાયજી સાહેબ આવીને પાછા ગયા કે તરત જ પૂર્વોક્ત બે લશ્કરી અમલદારોએ વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈની હવેલીએ જઈને તેમને અચાનક દબાવી દીધેલા અને તેમના મક્કન ઉપર જતી પણ મુઠ્ઠા દીધેલા. આટલું કર્યા પછી નવાબ સાહેબના કર્મચારી બક્ષી છોટાલાલજીના ઘર ઉપર પણ લશ્કરી પહેરો ગોઠવાઈ ગયેલા હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ વઝીર સાહેબના ખાનગી કાર્યભારી શેઠ નયુમાઈ કપાસમતી પ્રજ્ઞતિએ ઉપર નજર રાખવાને લગતી વ્યવસ્થા પણ કરી દેવાઈ હતી રાયજી સાહેબ જૂનાગઢમાં આવીને પાછા ગયા પછી તરતમાં પૂર્વોક્ત અંગ્રેજ અમલદારોએ બેળા મળીને ઉપર મુજબ જે પ્રયત્નતર નયવાણી પગલું ભરેલ તેમાં રાયજી સાહેબનો ગુપ્ત હાથ હશે એવી કુલ્લપના કોઈ પણ કરે તો તેમ કરવામાં આપણે આઠા પડી શકીએ નહિ પરંતુ રાયજી સાહેબ પોતાના મુરખી વઝીર સાહેબ ઉપર ધા ધાય તેમાં સાથ આપે એવું માનવું એ કેવળ મૂર્ખતા ગણાય. રાયજી સાહેબના પગલે બહાઉદ્દીનભાઈને ઝાબો પણ વહેમ પડેલો હોત, તો રાયજી સાહેબવાળા મુકદ્દમાને બનાવવી રૂપનો બતાવી આપે એવી જે અથથ-ચિઠ્ઠિઓ એ વઝીર સાહેબના કબ્જમાં હતી તેને તેઓ ‘નાપાક’ (અપવિત્ર) ગણીને પાઠળથી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારને સોંપી દેત નહિ જ. ખરી હકીકત એની દેખાય છે કે ઇ સ ૧૮૯૫માં રાજકોટનાળા પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ હેનકોકે રાયજી સાહેબને લીનાપુર મુકામે બોલાવીને ‘બહાઉદ્દીને આજસુધી ગમે તેવા ખરામ કામા કર્યા હોય તે નરહ હાલ બેવાનું નથી, પણ હવે બદલવાઈ ચાલશે તો તુકશાન થશે, એવા જે શબ્દો કહી મબબળાવેલ તે શબ્દો આ તકે ખરા પાડવાને બ્રિટિશ રાજકારીય ખાતુ કમિશન ઘણું મરડું હતું અને તેથી રાજાને હાથે મર્તાએ પાપમાન ચર્ચ ગયલ પુરુષોત્તમરાયજી પોતાનો

સ્વાર્થ સાધી લેવાને આવા પ્રસંગે લલચાઇને બ્રિટિશ સરકારને ઉપયોગીમને તો તે પ્રમાણે તેમને ઉપયોગી બનાવવાને એન્ટ્રુ ધ ગવર્નરે જૂનાગઢ મોકલી આપેલ હોય એ સાવ સંભવિત વાત છે. રાયજી સાહેબને બ્રિટિશ સરકાર ન્યાયદાન કરીને બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના સાથી-વહીવટદાર તરીકે નિયુક્ત કરવાના છે એવી જનશ્રુતિ એ સમયે પ્રચલિત પણ હતી, અને એ પ્રકારની જનશ્રુતિ બ્રિટિશ સરકારની બેઠીનીની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સાવ તથ્ય વિનાની દશે એમ આપણે કહી શકીએ પણ નહિ. મતલબ કે, વેઝીર સાહેબના યુગ દાલ કરવાની જે વાતને બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાએ, તકને અભારે, મુલતવી રાખેલી તે વાતને હવે આકાર આપવાનો પ્રયાસ આ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે કરેલો; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાયજી સાહેબ જોઇએ તે પ્રકારે એ વાલી-વહીવટદારને ઉપકારક થયેલા નહિ એમ્લે. તેમને થયેલ જેર ધનસાક દૂર થઇ શકે તેવો ફતો જતાં તેને શક્ય તેટલા પ્રયત્ને જાણે રાખવાને મુંબઈ સરકાર સુધીનું રાજદારીય ખાતું પરિશ્રમ ઉઠાવી રહેલ પણ હતું. અહીંકુધી તો આપણે બહાઉદ્દીનખાંધ સંબંધે વાત કરી. પરંતુ બહી છોટાલાલજીના ધર ઉપર લસકરી પહેરો ગોઠવાયેલો તે રાયજી સાહેબે મેજર રટ્ટોંગને કરેલ પ્રેરણાનું ફળ કેમ ન હોય ! એવો પ્રશ્ન હરકોઇ વિવેચક ઉઠાવી શકે જ. આવી શંકા કોઈને થાય - એ આ ઉભય નાગર રાજપુરુષો વચ્ચે વર્તેલી શત્રુતાને કારણે સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ એ શંકાનો ફેજ પણ અમે કરી શકીએ છીએ. બ્રિટિશ સરકારના રાજદારીય ખાતાને કાઠિયાવાડના તેમજ ગુજરાતના નાગરો આંખમાં પડતા કણાની પેઠે ખુંચી રહેલા હતા એ એક સર્વવિદિત ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને કનૈલ હેનકોકે તો રાયજી સાહેબ ખુદને, નાગરો બદસલાહ આપનારા તથા ‘ખરાબ વર્તણૂક રાખી x ■ રાજને કબજામાં x x ‘લેનાગ’ રૂપે ગણી બનાવેલા પણ હતા; એટલે પછી જૂનાગઢના નવાબોથી પોષાતા રહેલ નાગરોને હમેશાને માટે તોડી પાડવાનો લાગ બળેલો હોઇને જો બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર સર્વોપરિ બ્રિટિશ સરકારની-રાજદારીય મનઃકામના સફળ ન કરે તો બવિધ્યમાં જૂનાગઢ રાજ્ય પાકું મોરળી રાજ્યની પેઠે ‘તરદી’ આપનાર ન નીવડે એમ કંઈપી શક્ય નહિ; અને તેથી શક્ય તેટલા ઉપાયે નાગરજોનો ફેજ કરેલ એ આ બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારનો મુખ્ય ધર્મ થઈ પડેલો હોઈ તેજે બહી છોટાલાલ ઉપર પહેલો પ્રહાર કરી પછીથી નવાબ સાહેબના વયોરદ અને સાધુચરિત કડક બાંધારી અમરજીભાઈ કચ્છીને પણ તસિલ કરેલા હતા. રાજ્યનાં નાણાં કયાપન કર્યાનું જોડું આજ બહી છોટાલાલ ઉપર મૂકીને તેમના ઉપર દર્શો

કરવામાં આવેલ હતો. આ પ્રકારનું આજ ખોટું છે એ વાત રાયજી માહેબ તથા દીવાન યુનીસાલજી જાણતા હતા એટલે, અમે જાણુએ છીએ તેમ, રાયજી-સાહેબે એ આજને ખોટું કરાવવા માટે લડી લેવું અને જરૂર પડે તો યુનીસાલજીને તથા એમને પોતાને સાક્ષીઓ તરીકે બોલાવવા: એ પ્રકારની અણભાગી સલાહ બક્ષીજીને મોકલી દીધેલી પણ હતી. રાયજી સાહેબે આ પગલું ભરેલ તે હેતુપૂર્વક હતું. બ્રિટિશ સરકારનું રાજદ્વારીય ખાતું આવા કિસ્સાઓ ઊભા કરીને અગિય નાગર સતિને અગાડવી કદ રાજ્યોમાં તેમજ સમસ્ત જનતામાં અગ્રિય તથા નિંદ્ય બનાવી દેવાને ઉચુક્ત થયેલું હતું. પરંતુ બક્ષીજી રાયજી ન હતા અને વળી તેઓ જૂનાગઢમાં હતા, એટલે, તેમણે ‘વાણિયા મૂઠ નીચી તો કહે સાડી સાત વાર નીચી’ એ કહે-તીનો આશય કરીને પોતાને અન્ય જનો તરફથી મળેલ સલાહને અનુસરી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના ખોળામાં પોતાનું માથું મૂકી દીધેલું અને એ વહીવટદારે જેમ તેમને દબાવેલા તેમ દબાઈને પોતાનો દોષ કબૂલ કરી દીધેલો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ કોઈ સર્વોપરિ સત્તા બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે કરેલ હુકમ વિરૂદ્ધ વિવાદ સાંભળે તેમ પણ નથી એમ સમજીને બેસી રહેવામાં એમણે હઠાપણુ પણ ગણેલું હતું. આને પશુ-જે કોઈ આ કિસ્સો તપાસે તો અમને ખાત્રી છે કે, બક્ષીજીની નિર્દોષતા સિદ્ધ થવાની જ અને બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારનો અત્યાચાર પણ પ્રત્યક્ષ થઈ આવવાનો જ.

હવે આપણે મૂળ વિષય તરફ પાછું પગલું ભરશું. મેન્ડર સ્ટ્રોંગે રાજ્યકાર્યભાર સંભાળી લઈને કેપ્ટન કે સાહેબની મદદથી જે પ્રાથમિક કામ કરવાનાં હતાં તે પૂરાં કરી લીધેલ એટલે તેઓ જૂનાગઢમાંથી પાછા પોતાની અસલ નોકરીએ ફેરવાઈ ગયલા અને તેમને ઠેકાણે રાજકોટના ‘એન’ ટુ ધ ગવર્નર’ ના ન્યાયવિભાગી મદદનીશ મિં એચ. ડી. રેડોલ આઈ. સી. એસ. કાયમ વાલી-વહીવટદાર નીમીઈને આવેલા. આ નવ વાલી-વહીવટદારની ન્યાયપરાયણતાની ખ્યાતિ રાજકોટમાં ધણી સારી હતી, અને તેથી, રાયજી સાહેબે પોતાની સામે ઇ. સ. ૧૯૦૬માં જ્યારે જૂનાગઢ ગળે મામ ચલાવવાનો આરંભ કરેલો ત્યારે, સર શ્રીરાજશાહ તથા મિં લાકડીઝ એ બેને હાથે ધડાપકડ જે વિનતિપત્ર તા. ૫-૧૦-૦૬ને રાજ નવાજ સાહેબ ઉપર મોકલાવેલું હતું તેમાં આજ મિં રેડોલને એક ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત કરી કામ ચલાવવાની માગણી કરેલી હતી. પરંતુ એ એમની માગણીનો સ્વીકાર થયેલો

નહિ; અને એમ પણ કહી શકાય કે, રાયજી સાહેબે એ વખતે મિં રેડોલની ન્યાયનિષ્ઠામાં ને વિશ્વાસ મૂકેલ હતો તે જો કે તેમની ન્યાયાધીશ તરીકેની ખ્યાતિને કાગળે વ્યાજબી હતો. તોપણ બ્યારે રાજકારીય દષ્ટિ મળીને ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કરવાનો પ્રસંગ કોઇ ન્યાયાધીશને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે અગ્રિય હોય તોપણ એક શુદ્ધ ન્યાયલતા તરીકે હંમેશાં ન રહી શકે એ વાત પુરોષોત્તમગચ્છ જેવા રાજનીતિ કુશળની દષ્ટિ બહાર રહી ગયતી તો ખરીજ. ન્યાયાધીશ પણ આખરે તો વિકારી માનવ પ્રાણીઓ છે અને તેમને ધણીવાર પ્રસંગાનુરૂપ માનસ રાખીને ઈનસાફ કરવો પણ પડે છે. 'સેવા લાઘવ-કારિણી સન્ન મૃતામ્-એતુ' ને રાજકવિ ભર્તૃહરિ એ કવેલ છે તે બે વાંસા વિનાના માનવપ્રાણીની આબતમાં એક ખરેખર સામાન્ય સત્ય છેજ. જન્મથી પ્રાપ્ત થનાર રાજત્વ જ ને અભિમાન તથા અધિકારમદ અપાવનાર નીવડતું હોય તો પછી જેણે રાજત્વનો સેથ પણ ઉપયોગ સ્વપ્નમાં પણ કરેલ ન હોય તેને ભાગ્યયોગે નૃપોચિત રાજ્યાધિકારની પ્રાપ્તિ થઇ આવતાં મતિવ્રમભાથી મુક્ત રહેવા નેટપું' મનોબળ મળી જાય તો તેની વાનને આપણે તેવાના સદ્-ભાગ્ય રૂપે જ ગણવી પડે. મનલજ કે, મિં રેડોલ રાજકોટમાં જેવા દેખાતા હતા તેવા, જૂનાગઢના ચક્રોએ જેટલે મામસાવાળા વાતાવરણમાં શુદ્ધ તથા યુધ્ધ ચિત્તવાળા રહી શકેલા નહિ; અને તેમને પોતાને પાછળથી ઈર્ષ્યામાં વસનાં સમભાઇ ગમતું હતું તે પ્રમાણે 'જૂનાગઢનો રાજકારીય ગારો' તેમના આચારવિચાર રૂપી ચંચળા ચક્રોને એટલા બધા પ્રમાણમાં હાંદી રહેયો હતો કે એ ચક્રો પૈકી એક પણ રાજ્યને કે રાજ્યની પ્રજાને મામાન્યત્વ કે વિશેષ કોઇપણ પ્રકારે કલ્યાણકર બની શકેતું નહિ. આવી મિ. રેડોલની મત્રિમિત મનોદશા હતી એટલામાં તા. ૧૭-૪-૧૧ને રોજ મેજસ્ટ્રેટ નોટર્સ તથા લાહિડીઝ જેથ નામકિત બેરિસ્ટર્સ પાસે લખાવાયલ એક વિનતિપત્ર ઉપરથી રાયજી સાહેબ, રાજકોટના સુપરિંડેન્ટ બેરિસ્ટર અને પોતાના હિતેથી ઉપરાંત મિં રેડોલને મારી પડે પચિત્ર એવા રા. સી. ના. ૫૩૧ને હાથે બીજું એક વિનતિપત્ર ધડાવીને મિં રેડોલ ઉપર મોકલી આપેલું અને તેમાં તેમણે પોતાને થયલ ગેરહનમાફ જદલ લદ માગેલી હતી. આટલું કર્યા પછી તા. ૨૪-૪-૧૧ને દિને તેમણે પોતાનાં જૂનાગઢ ગાંબે જન્મ કરેલ ગામ તથા ભાગને પૂટાં કરી આપવા માટે બીજી એક અર્જ પણ મિં રેડોલને મોકલી આપેલી. તે દિ-મીઆન પુરોષોત્તમગચ્છએ ક્રિયાપન કરેલ કહેવાયલ રા. ૧. ૫૩૦૦૦ની અંશો ત્રેપન થયલ ચિટ્ટીઓ ને વજીર બહાલીનબાદની આવીકીની હોદ્દાને જ સોંપાઇ ગયલી તે પૈકી ને કેટલીકનો ઉપયોગ એ વજીર અંદામે ખુદે કરેલ

અને જેમાંની કેટલીકનો મુંબઈની પોલીસે તથા કરંસી-ઓફિસે પતો મેળવેલો પણ હતો તેને લગતી સંપૂર્ણ હકીકત દર્શાવનારં ત્રીણું એક વિનંતિપત્ર રાયજી સાહેબ તરફથી મિં રેડોલને મોકલાઈ ગયલું પણ હતું. આમ મિં રેડોલ કને પુરુષોત્તમરાયજીના કામને લગતો આખોય ઇતિહાસ રજુ થઈ ગયલો હતો. પરંતુ નવાબ રસુલખાનજીના દેહાંત પછીના જુનાગઢમાં તરહતરહના કૂટના રહેલ ગપગોળાઓના મહોટા મહોટા કાનફા ધડાકાઓથી મિં રેડોલ એટલા તો બહેત બની ગયલા કે નમ્રતા પૂર્વક કરાતી અર્જને પણ તેઓ સાંભળી શકતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ 'રાજદારીય' કારણે તેઓ 'મંછા જૂતને મંકા ડાકણુ'-એ કહેવત પ્રમાણે બધી દિશામાં વહેંચતી દષ્ટિથી જ જોવા મંડી પડેલ પણ હતા. તેમાં વળી બ્રિટિશ સરકારને ઉપકારક બની પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાને આતુર એવા * મરુપચંદો, અમીચંદો તથા જગતશીકોની છાની કનાડી પ્રવૃત્તિઓ મિં રેડોલના મનને એવા રૂપમાં ધડી રહેલ કે એમનાથી સત્યનું દર્શન થઈ શકે જ નહિ. આ ઉપરાંત કેટલું કે જેવા એક જવાબદાર અંગ્રેજ અમલદાર મહોટા ખાતમીદાર બની રહેલા એટલે પછી એમની દેવવાણી દ્વારા જે બધી ખાતમી મળતી રહે તેને સાચી ગણી લેવાને મિં રેડોલ ત્રેરાય એ એક સ્વાભાવિક બાબત હતી.

મિં રેડોલ આમ ખાતમીઓ તથા સૂચનાઓ મેળવતા ગયલા તેમ તેમણે પોતાના રચની ગતિને વેગ આપવાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો. રાયજી સાહેબવાળું કામ તો તેમની પાસે ખૂબતુ મહેલું હતું જ. પરંતુ વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈનો શિકાર જેટલા પ્રમાણમાં કરવાનો હતો તેટલા પ્રમાણમાં થઈ ન રહે ત્યાંસુધી પુરુષોત્તમરાયજીવાળા કામને સ્પર્શ ન જ કરવો એવો જાણે કે એ સાહેબે સંકલ્પ કરી દીધેલો હતો. બહાઉદ્દીનબાઈ સામેના કામે પુરુષોત્તમ-રાયજી રાજ્યપક્ષે બળીને પોલાક પણ મહત્ત્વાર અને એ વાત કેવળ અશક્ય હતી અને તેથી તેમને ઇનસાફ આપવાને બદલે કોઈપણ રૂપમાં વઝીર સાથે સંકલિત કરીને દૂષિત કરી દેવા એ રાજદારીય દષ્ટિએ મિં રેડોલને જરૂરનું લાગતાં તેમણે તે પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિ કરી લેવા માટે કોઈપણ યોજનાને જન્મ આપવાના કામને ધમ્મ ગણી લીધું એમ દેખાય છે. આ પરમ ધમ્મ કાર્ય પાર જિતાવવાને એ સાહેબે મુંબઈના સોલિમિટર બાઈશંકર નાનાભાઈ

* જુઓ 'આધુનિક ભારત' ગ્રંથનો ગૂં વિદ્યાપીઠે પ્રકટ કરેલ ગૂં અનુવાદ પાન ૮-૧૦.

કે જે પોતાના સોલિસિટરના ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયેલ હતા તેમને ઓળી કાઢીને રાજ્યનો બધો હિમાળ તપાસી બૂલચૂક ગોતી કાઢવાને કામે નિયુક્ત કરી દીધેલ. કાઠિયાવાડ એજ'સીમાંથી મહોટા પગારે જૂનાગઢમાં અણાયલ 'હિસાબી અધિકારીને' આ હિમાળ તપામવાના કામમાંથી મુક્ત રાખી બાઈશંકરજી જેવા કાબેલ સોલિસિટરને હિમાળ-તપાસનીસ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં મિ. રેડોલને હેતુ રો હશે તે આપણે સહજ સમજી શકીએ તેમ છીએ. આ બાઈશંકરજી ઇ. સ. ૧૨૦૬ના અંત સુધી તો પુરોગતમગયના પરમ હિતૌથી મિત્ર તથા વિશ્વસ્ત ઉપકર્તા બની રહેલા હતા. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૦માંથી એમની અને પુરોગતમગયજી વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થઈ આવેલું હતું. આ વૈમનસ્ય સંબંધે મિ. રેડોલને તેમના બાતમીદાર કેપ્ટન કે અગર એવા જ અન્ય કોઈ ભગવાનના લાલ મારફત માહિતી મળેલી હોય એવું અનુમાન સહજ થઈ શકે તેમ છે. મિ. રેડોલે આ પ્રમાણે જૂનાગઢની નવાબીનાં છેલ્લાં આળીશ વર્ષોનો હિસાબ તપામવા તથા શક્ય તેટલો નાણાં વિષયક ગોઠાણો ગોતી કાઢવા માટે બાઈશંકરજીની નીમણુંક કરેલી તે એક અક્ષમ્પ, ગેરબ્યાગ્રખી તથા રાજ્યસ્વામીઓના જન્મનિષ્ઠ અધિકાર ઉપર તથા જે તે સમયના રાજ્યકાર્યભારીએ કરેલ કામ ઉપર અપમાનશાન્ક તરફ મારનારી દકીકત એમ દરેકાંઈ આમાન્ય બુધિવાળો અનુભવ પણ કહી શકે. પણ મિ. રેડોલ પોતે રાજ્યના ધણીના પણ ધણી હોય એમ ખાતી બેઠેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ એમનો મુખ્ય હેતુ મુંબઈ સરકારના રાજદ્વારીય ખાતાની તેમને સંદેશ કરવાનો હતો એમ તેમણે 'વિરોધીના વિરોધીને પોતાને પહે સાધી લઈને પણ વિન્યાકાંક્ષીએ પોતાનો અર્થ સિધ્ધ કરી લેવો'.— એવો રાજનીતિ શાસ્ત્રથી બોધાતો જે મહામંત્ર છે તેનો ઉપયોગ કરીને જ બાઈશંકરજી જેવાને ગોતી કાઢીને પૂર્વોક્ત પ્રકારનું કામ સોંપેલું હતું, અને એ બાઈશંકરજી તથા તેમની મંડળીએ નાણાંના આંકડાઓનો શક્ય તેટલો એક પછી એક વ્યુત્ક્રમ તથા વ્યૂહનું નિર્માણ કરીને વઝીર બહાદુરનબાઈ તથા તેમના પેટામાં પુરોગતમગયજીને દોષિત ગણાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરીને મિ. રેડોલને સંતોષ પણ આપેલો છે એમ આપણે હવે પછી અવનાર દકીકતે સમજી પણ શકશું. આપ્ત મિત્ર યતુષ્ઠમાં બંને ત્યારે તે પોતાના દોષને ઢાકવાના હેતુથી તેમજ પોતાની મત્વપૂર્ણકતા સિધ્ધ કરી દેવાના ઈરાદાથી કેટલો દુરામદી બને છે અને એ દુરામદને પરિણામે તે કેટલા પ્રમાણમાં પોતાના મૂળ મિત્રને બચંકર તથા હાનિકર નીરડે છે તેનો ઘણો આ

બાઇશંકરજી અને પુરોહિતભરાયજી વચ્ચેના મૈત્રીભંગની કથા અવસ્ય પુરા પાડે તેમ છે.

હવે આપણે બીજી એક દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરશું. વઝીર બહાઉદ્દીન-બાઈની તમામ મિશ્કત મેજર શ્ટ્રોંગે તથા ફેપ્ટન કે એ બે જણે બેળા મળીને જન્મ કરેલી એ હકીકત આપણે વાંચી ગયા છીએ. એ વઝીરની એ બધી મિશ્કત કોની ક્યાંક ઉપરથી જન્મ કરાવેલી તે વાત એ વઝીરના દેહાંત સુધીના કાળમાં અને તે પછી પણ જુનાગઢની પ્રજા ભણી રહેલી નથી; અમર કોષ્ટએ કોઈ ગુપ્ત ક્યાંક વઝીર સામે બ્રિટિશ સરકારમાં કોઈ સમયે કરેલી હોય તો તેવી હકીકત પણ, ઇ. સ. ૧૯૧૭માં રાયજી સાહેબવાળા કામને પ્રસંગે (સર) આર. ઇ. હોલ્ડે ચલાવેલ તપાસ દરમિયાન પ્રકાશમાં આવેલી નથી. વઝીર સાહેબની હયાતીમાં જ તેમના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનું કાયદેસર તહેમત મૂકીને તેમની મિશ્કત જન્મ કરવામાં આવી હોય તો તે બાબતે બ્રિટિશ સરકારના કોષ્ટપણ અંગ્રેજ અમલદારને આપણે બહાતકાર ક્યારેના દોષ ઇશકત નહિ, પરંતુ પૂર્વોક્ત બે હરફરી બ્રિટિશ અમલદારોએ જે પગલું ભરેલું હતું તે એક ઊંધાડો અત્યાચાર હતો, અને એ એક અત્યાચાર હતો એ વાત એ અમલદારોના લક્ષ્ય બહાર પણ નહિ હોય; કારણ કે પાછળથી ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ચાલેલા પુરોહિતભરાયજી-વાળા કામની તપાસના એક હપાંગ કે મુખ્યાંગ રૂપે આ વઝીર સાહેબ ઉપર થયેલ બહાતકારને ન્યાય ડરાવી દેવાને રાજ્યપક્ષે શક્ય તેટલો બધો પણ નિષ્ફળ પ્રયાસ કરેલો છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્પષ્ટ સમભર્ષ આવે છે કે, વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈ વિરુદ્ધ જે પૂર્વમંદતું સેવન મુંબઇ સરકારનું રાજદારીય ખાતું વર્ષોથી કરી રહેલું તેવું જ ફળ પૂર્વોક્ત જન્મી હતી; અને પુરોહિતભરાયજીની પારમાભિની ઉપાયગતાને બળે એ વઝીર અવેધ્ય બની રહેલા હતા એટલે પુરોહિતભરાયજીને પણ ગમે તે પ્રકારે થોડાક પણ ગારો છાંટી રાખવો એ વાત રાજદારીય દૃષ્ટિએ ઈંછ મણાવેલી હોઈને, તેમને થયેલ ગેરઘનસાફને શુદ્ધ ઘનસાફમાં ફેરવી શકાય એવો સમજ પુરવો મિ. રેડોલ સમક્ષ રજુ થઈ ગયેલા છતાં તેમના એ કામને અનિર્ણીત અવસ્થામાં અને તે પણ અનિશ્ચિત મુદત સુધી લટકવું સખી મૂકવાને મુંબઇ સરકારના પ્રતિનિધિ મિ. રેડોલ શક્ય તેટલી પેંતવી અને મહેનત કરી રહેલ પણ ખગ. પરંતુ રાયજી સાહેબ રાજ્યની હદમાં ન હતા એટલે વઝીર સાહેબ સામે કામ ચલાવી પુરોહિતભરાયજીને એ કામમાં સહેલાઈથી સડોવી શકાય તેમ ન હતું; એટલું

જ નહિ, પરંતુ પુરુષોન્મતરાયજી રાજ્ય બહાર હતા એટલે વઝીર સામે જે કામ ચલાવાય તે કામમાં રાજ્યપક્ષ પાછો પડે એવી હકીકતો પુરુષોન્મતરાયજી સમસ્ત જનતા સમક્ષ ખુલ્લી પાડી દે એવો પણ મિં રેડોલને ભય રહેતો હતો, અને તેથી પણ તે સાહેબ કાયદેસર વઝીર સામે કામ ચલાવવાને અચકત બની ગયલા હતા. આમ હોઈને રાજ્યની હદમાં ક્યાંય પડેલ ભુમિ તેમજ અસહાય અને આક્રમણીય દશામાં આવી પડેલ વઝીરને રાજધારીય વિધિએ નેટલા કચરવા હોય તેટલા કચરી શકાય એમ હતું. પરંતુ વઝીર માહેબ એમ સાહેબાઈથી કચરાઈ જાય તેવા ન હતા. એમના હપર જેવો હશે થયેલો કે તરત જ તેમણે પોતાના જૂના મિત્ર એને સગર્થ બેરિસ્ટર સર શીરોમ્સાઈ મહેતાને મુ'બાઈથી અને એમના જેવી જ છાતીનાળા તથા કાર્યકુશળ વકીલ માધવરાય નેહાભાઈ બક્ષીને રાજકોટથી બોલાવીને પોતાના તરફથી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર સમક્ષ જે જે બાબત પરત્વે ખુલાસો આપવો પડે તે આપવાનો પ્રયત્ન કરી દીધેલો. પણ મિ. રેડોલ વઝીર સાહેબને લગતા કામને એક ગુપ્ત 'રાજ પ્રકરણીય બાબત' ગણીને વર્તવા આહતા હતા, એટલે એમણે પૂર્વોક્ત કોટીના કોર્ટ 'ધંધાદાગી (વકીલ) મક્લાહકારને' આ કામે મજવાની ખુશી કે ન્યાયપ્રિયતા બતાવેલી નહિ. આમ એક પ્રકારના ફરી જેવી હાલત વઝીર માહેબની થઈ પડેલી એટલે તેમને પોતાની બુધ્ધિ ઉપર આધાર રાખીને બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર તરફથી મળતા આદેશોને અનુવર્તી રહેવાનો વારો આવી ગયેલો હતો. પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૧૧માં જ મિ. રેડોલ અને વઝીર સાહેબ વચ્ચે જે પ્રકારની અમલગતી કે ગોઠવણ થવાની હતી તે થયેલી, અને તેને લીધે એ વઝીરની જપ્ત કરાયેલ મિલકતને ધૂટી કરવામાં આવેલ અને એ તમામની નોંધ કરવાનું કામ મિ. રેડોલે, વઝીર માહેબ ખુદ જે ધનમેને 'વિશ્વવતીય' ગણે તેવામાંથી એ ત્રણ ગૃહસ્થોને નિયુક્ત કરી આપવાની કૃપા કરીને તેઓએ હાથે જોડી નોંધ લેઈએ તેવી કરાવી લીધેલી પણ હતી. આ પ્રકારે નોંધ કરનાર બંધિતઓ કોણ હતી તે આજ સુધી જાણી શકાયું નથી. આમ દેખાઈને મિ. રેડોલે કરી આપેલ પૂર્વોક્ત પ્રકારની યોજનાને આપણે એક વિગિઠ કોટીની વિગિઠ ઘટના રૂપે જ પ્રથમ દર્શાવે. ગણીએ તો તે વાત અનુચિત ગણાયે નહિ. જેની મિલકત આશંકિત કોટીની મનાઈને જપ્તીમાં લેવાયેલ હોય તેના જ વિશ્વાસના માણસો તેની મિલકતની નોંધ કરે એવી ગોઠવણ જપ્તી ચૂકનાર કરે એ એક અસાધારણ સમસ્યા જેવી હકીકત છે. આ વિષય ઉપર

૬૦ સં ૧૬૦૬માં રાયજી સાહેબ સામે ચલાવાયેલ કામની ફરતપાસ કરવા માટે હિદ સરકારે ૬૦ સં ૧૬૧૭માં જે તપાસપંચ નિયોજેલું હતું તેણે ચલાવેલ અપ કામને અંગે આ મિં રેડોલ તથા મિં એલ. રાયટ સર્નનો જે જુઆનીઓ નોંધેલી છે તે અધિક પ્રકાશ પાડે તેમ છે, અને તે હવે પછીના પ્રકરણમાં અમારા પાઠકથી વાંચી પણ શકાશે. પરંતુ ચાલતા વિષય અંગે અમે અહીં એટલું તો જણાવીએ છીએ કે, ઉચ્ચપત ચક્ષ કહેવાયેલ ૩૦ ૧, ૫૩૦૦૦ની એકસો ત્રેપન ચક્ષ મિડીઓ રાયજી સાહેબ મારફત ખરીદાઈને વઝીર સાહેબને સોંપાઈ ગયેલી હતી તેમાંની આસઠ ચક્ષ મિડીઓ વઝીર સાહેબે પોતાના કબજામાંથી કાઢી તેમને 'નાપાક' ગણી મિં રેડોલને સોંપાવી દીધેલી હતી અને તેમ દરીને તેમણે પુરોત્તમરાયજી સામેના આગળે ઉત્તર કરી નાંખીને, એક દરીને કહીએ તો, પોતાથી પૂરકાણમાં સોંપાઈ રહેલ, મૈનતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ૬૪ રાયજી સાહેબને જાળળા પણ કરી ખતાવેલ હતા. આ તેમણે ભરેલ મુત્તદોગીરીવાળા પગલાતું મહત્વ ઓછું માની શકાશે નહિ. એ એમની ચાલને લીધે એક તરફથી એ ઉચ્ચપત ગણાવાયેલ રકમને લગતા કાવતરાનો પ્રયોગ તુટી જતો હતો તેમ ખીજ તરફ મુંબઈની બ્રિટિશ સરકારના રાજદારીય ખાતાએ જે કુટિલ ખાજી ગોઠવવા માંડેલી હતી તેમાં તેમને પરાભવ થવાનો યોગ ઉપરિચિત થઈ જતો હતો. આ વખતે એ મિં રેડોલની અસલ ન્યાયમનિના જાગેલી હોત, તો તે સાહેબ ચક્ષ સાહેબને તેમ ધડીએ નિર્દોષ ઠરાવીને તેમનો છુંડાઈ ગયેલ તમામ મિલકત તેમને સોંપી દેત જ. પરંતુ રાજદારીય ખાખત આગળ ન્યાય બાપડો લાચાર બની જાય છે એટલે રાજદારીય ફરેલણુવંત્ર (ટીલીસ્કોપ)નો ઉપયોગ કરી રહેનાર મિં રેડોલ પુરોત્તમરાયજી જેવા કબજા રાજનીતિએ ન્યાય રૂપી સંજવન-આધિ આપી તેમને ફરીથી રાજદારીય ક્ષેત્રમાં રમી શકવા જેટલી મોટાળ થ પ્રાપ્ત કરવા દે અગર તો તેમને પોતાના વનમાં ફરીથી વસવા દે અને અમિલ્લ નિવૃત્તિમુખ બોગવવા દે એ એક અસંભવિત વાત જ હતી. છેવટે ન્યારે આ મિં રેડોલ વઝીર સાહેબની તેમજ રાજમહાલમાંની નવાબી મિલકતની પોતાને રચી તેવી વ્યવસ્થા કરી રહેલા ત્યારે તેને તેવી પોતાની પ્રાથમિક કામગીરી કરી લીધાની વાતથી ધગાઈને એટલે કે તેમણે ફક્ત આઠેક મહિના જે કામ જૂતામદમાં રહીને કરેલ તે કામ અંગે પડેલ પરિશ્રમથી થાકી જઈને ૬૦ સં ૧૬૧૧ના નવેમ્બર માસની અગીઆરમી તારીએ રજા ઉપર ચડીને પોતાના વતન હવ્લાંડ પહોંચી ત્યાં વિશ્રાંતિમુખ બોગવવાને જૂતાગદ છોડી

દીધેલ હવું. આ પ્રમાણે મિ. રેડોલ વિદાય થયલા ત્યારે તેમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે મુંબઈ સરકારના જનરલ ડિપાર્ટમેન્ટના મંત્રી મિ. એલ. રોબર્ટ્સન જૂનાગઢનો બાર હોવાડવાને નિયુક્ત થઈને આવેલા, અને તેમણે તે પ્રમાણે આવીને જે કામગીરી અપૂર્ણ રહેલી તે પૂર્ણ કરવા મોકલી હતી. આ મિ. રોબર્ટ્સને આવીને મિ. રેડોલ કનેથી રાજ્યકાયનો હવાસો સંભાળી લીધેલો ત્યારે પૂર્વસચિન બાસક ચલણ ચિડીઓનું પડીકું મિ. રેડોલે તેમને સોંપી દીધેલું, અને જે વખતે પુરોત્તમરાયજીવાળું કામ હાથ ઉપર લેવાય તે વખતે તે પરત્વે વિચાર કરવાનો છે એવી સૂચના પણ તેમણે પોતાના આ ઉત્તરાધિકારીને આપી દીધેલી હતી. આ ચલણ ચિડીઓ પ્રાપ્ત થયા પછી તરત જ તેમને રાજ્યકોશને ચોપડે ક્યા કારણથી ગમે કરાવી દેવામાં આવેલ નહિ એ પ્રશ્નનો જવાબ તો એ મિ. રેડોલ કે મિ. રોબર્ટ્સન જ આપી શકે. તોપણ આપણે સમગ્ર હકીકતને આધારે અનુમાની શકીએ છીએ કે, બાસક ચલણ ચિડીઓ વગીર સાહેબ કનેથી પ્રાપ્ત થયાની વાતને આ ઉભય બ્રિટિશ વાલી-વલીવટકારે શુદ્ધ રાખવાને પ્રેરણા તો ખરા જ; કારણ કે એ વાત શુદ્ધ રહે તો જ વગીર તથા પુરોત્તમરાયજીને રાજ્યકલ્પકારક કરાવી શકાય તેમ હવું. આ બાસક ચલણ ચિડીઓ મિ. રેડોલને વગીરે સોંપી તે પછી તરત જ પુરોત્તમરાયજીએ, એ ચલણ ચિડીઓની સોંપણી થયેલી છે કે નહિ એવું મિ. રેડોલને લખી પૂછેલું તેનો કોઈપણ જવાબ મિ. રેડોલે લખી મોકલેલો નહિ એ હકીકત જ એ વાલી-વલીવટકારની કુટિલતા બતાવનારી છે એમ હરકોઈ વિવેચક કહી શકે, એ પછી મિ. રોબર્ટ્સને એ ચલણ ચિડીઓના પડીકાને ખજાનસ સંભાળી રાખેલું અને મિ. રેડોલ રજા બોમબીને પાછા આવેલ તે દરમ્યાન, એ ચલણ ચિડીઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે કે નહિ એ બાબતે સ્પષ્ટ જાહેર ના કરેવાનો પ્રસંગ એ મિ. રોબર્ટ્સનને પ્રાપ્ત થયેલો હતો એ પ્રસંગે પણ તેઓ સાહેબે તે પરત્વે કરી પણ સ્પષ્ટ જવાબ આપેલો ન હતો. આ બધી રહસ્યમય ઘટનાનો સ્ફોટ તો રાજદ્વારીય માનસ ધરાવનાર જ કરી શકે. આ ચલણ ચિડીઓ સંબંધે પુરોત્તમરાયજીએ કરેલ પૂછણનો કોઈ જવાબ બ્યારે તેમને મિ. રેડોલ તરફથી મળી શકેલ નહિ, ત્યારે તેમણે મુંબઈની પોલિસે પકડેલ ચલણ ચિડીઓને લખના અધ્યાપક કામની ખરી નકલ મેળવવાને મુંબઈના પોલિસ-કમિશનરને અર્જ કરેલી હતી. પગલું એ પોલિસ કમિશનર સાહેબને ગમે તે દિશાએથી પ્રેરણા કે આજ્ઞા અપાવેલી દરો તેથી તેમણે પણ મગાવેલી ખરી નકલ પુરોત્તમરાયજીને આપેલી નહિ.

એમણું જ નહિ, પરંતુ એમણે એ આશુ'ય કામ, જૂનાગઢ વાલી-વહીવટદાર મિ. રામજીસનને એમના લખાણ, ઉપરથી મોકલી દીધેલું, અને એમ થયેલું એટલે પુરુષોત્તમરાયજી, એ મુંબઈની પોલિસ મારફત પકડવાયલ ચલણ ચિઠ્ઠીઓ તુપી પ્રત્યક્ષ પુરાવો પણ મેળવી શકેલા નહિ ! અને તો એટલું જ અનુમાન કરી બતાવીએ છીએ કે, પૂર્વોક્ત બે બ્રિટિશ અમલદારો જે રહસ્યમય પ્રતિનિધી રહેલા તે એક પ્રકારનો મુંબઈ ન્યાયવલ્લ તેમજ તેમના કોઈ અંતિમ ખર્ચ હંદાસનો છાટ અંગ્રામ આણુવાનો જ પ્રયાસ હતો. પૂર્વોક્ત એકસો ત્રેપન ચલણ ચિઠ્ઠીઓ મુંબઈમાંની ક્યાંક નોંધાવનાર પુરોત્તમરાયજી જ હતા મુંબઈ સરકારની પેપર કરંસી કચેરીમાં એ ચલણ ચિઠ્ઠીઓ પરત્વે તપાસ કરાવનાર પણ પુરોત્તમરાયજી હતા, અને મુંબઈના પોલિસ કમિશનરને આવશ્યક માહિતી પણ પેપર કરંસી કચેરીએ એજ આધારે આપેલી હતી. આ બધું છતાં પુરોત્તમરાયજી પૂર્વોક્ત પ્રયાસનું મીઠું, ફળ આપી શકેલા નહિ અને તેમણે ઉપલબ્ધ કરાવેલ પુરાવો અદ્યક્ષ થઈ જવા પામેલ એ કથા બ્રિટિશ મુંબઈ સરકારના રાજદારીય ખાતાને ડાઘ લગાડે તેવી છે જ. જૂનાગઢ રાજ્યનો અંગ્રેજ વાલી-વહીવટદાર મુંબઈના અંગ્રેજ પોલિસ-કમિશનરને ગમે તેમ લખી મોકલી મૂળ ક્યાંદોને મળી શકે તેવો પુરાવો તેને મળતો એટલાવી શકે એ એક વિલક્ષણ ઘટના ગણ્યારો, મતલબ કે, પુરોત્તમરાયજી જેવી એક અદ્યક્ષસાધનવાળી વ્યક્તિનો પરાભવ કરવાને માટે અર્થસમૃદ્ધ તેમજ અંગ્રેજ વાલી-વહીવટદારથી અધિરાજિત જૂનાગઢ રાજ્ય, કાઠિયાવાડ એજંસી અને તે ઉભય ઉપર પ્રભુના ભોગવી રહેલ મુંબઈવાળી બ્રિટિશ સરકાર એ ત્રણેનો સંધ જે અસાધારણ ઉઘમ કરી રહેલ દેખાય છે તે એવો છે કે તેને આધારે તે સંધની પુરોત્તમરાયજીના સામાન્ય પરત્વે જે કોઈ પ્રકારની કલ્પના હશે તેનો આપણે ચોક્કસ પણ ખ્યાલ કરી શકશું. આવા આ સર્વથા અસમાન બળવાળા બે પક્ષો વચ્ચે ચાલી રહેલ આ રાજદારીય મુંબઈ-આપણા આધુનિક રાજદારીય ઇતિહાસમાં એક અસાધારણ બીનાનો ઉમેરો કરે છે એમ અમારું માનવું છે. સંધબળથી ગમે તેવી રાજસત્તાને હચમચાવી શકાય; પરંતુ એકલડોકલ એક વ્યક્તિને કચરવાને માટે રાજસત્તાને પોતાનું બધું બળ એકત્ર કરવું પડે અને તેમ ક્યાં છતાં રાજદારીય મુદ્દમાં એવી રાજસત્તાને છેવટે હાર આવી પડે, તો પછી પેલી એકલડોકલ વ્યક્તિના રાજનીતિ કૌશલને તેમજ તેની આત્મસંપન્નતાને આપણે અદિતીય કોટીનાં જ ગણવું પડે. ઉપર પ્રમાણે પુરોત્તમરાયજીનો જે પુરાવા ઉપર હક હતો તે

તેને ઉપલબ્ધ થઇ શકેલા નહિ તેથી ગળ્યના વાલી-વહીવટદારે પોતાની બાજુ સરળ થયેલી કદાચિત્ માની લીધેલી હશે. પરંતુ તેને એટલું બાન નહિ રહેતું હોય કે, પ્રશ્નોત્તમરાયજીની નૈસર્ગિક નીતિમત્તાએ તેમને એવડે દારે આવશ્યક ગોત કરવાને પ્રેરેલા હતા. વગીર બહાતરી ભાષાએ ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની સાલ પહેલાં પૂર્વોક્ત એકસો ત્રેપન ચલણ ચિટીઓ પૈકી કટલીકનો ઉપયોગ કટલીક ચીજો ખરીદવામાં કરેલો હતો, એટલે પ્રશ્નોત્તમરાયજી સ્વનંત્ર માર્ગે ગોત કરાવીને એ પ્રમાણે વપરાયેલ ચલણ ચિટીઓનો પતો, વેરાવળ બંદના કટલાક હિંદુ અને મુમલમાન વેપારીઓ પાસેથી મેળવી શકેલા હતા અને એ પુરાવો એમના પોતાના કબજામાં હતો એટલે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે કરેલી બધી કટપટના અંતે નિષ્ફળ નીવડેલી પણ ખરી. આ બધી હકીકત પરત્વે આપણે આગળ ઉપર જણવાતું મુમલતવી રાખીને બીજી કટલીક હકીકતનું વચમાં અવલોકન હવે કરી લેશું.

આપણે વાંચી ગયા છીએ તેમ મિ. રેડાને ઇંગ્લાંડ તરફ પ્રવાસ કરેલું તે પૂર્વે તેમણે સોશિયલિસ્ટ ભાષ્યકરણને રાજ્યનો બધો દિમાખ તપાસવાની કામગીરી સોંપી દીધેલી હતી, એટલે ભાષ્યકરણએ હજી માસ નેટલી સાંખી મુદત સુધી ઉત્પાદક પોતાને સોંપાયેલ કામ કરેલું હતું. આમ હોયને આપણે સહજ કહી શકીએ કે, પૂર્વોક્ત મુદતમાં ભાષ્યકરણએ રાજ્યના કાર્યસાધક બધા ચોપડાઓ જોઇ તપાસી લીરેલા તો હશે જ, અને એ ભાષ્યકરણ દિમાખ તપાસવાની બાબતે એવા તો નિષ્ણાત મનાયલા હતા કે, તેમની નજર બહાર કોઇપણ રકમનું મૂળ કે પૂંછડું ગ્હી શકે નહિ. આ પ્રમાણે એમણે બધા દિમાખ તપાસીને તેનો એક જનાંતરે મિ. રેડાને સમક્ષ રજુ કરી દીધેલો પણ હતો આ હવે માસ સુધી કરાતી રહેલ તપાસ છુને પંખિયાએ ભાષ્યકરણને ન્યારે રાજ્યના દિમાખમાં કોઇપણ ખૂણચૂક નેરેલી નહિ, ત્યારે તેમને રાજ્યે એ તપાસણી પરત્વે જે મહેરો મનબ્ધ કરેલો તેને માર્ગે જનાવવાની ઇચ્છા ર્ધ આવેલી હશે તેથી તેમણે, ઈ. સ. ૧૮૯૨માં દીવાન હમિદસ. વિ. દેસાઇને કાચે અને તે પણ બ્રિટિશ મતાર તરફથી નિયુક્ત કમવચ રાજ્ય-વહીવટદારના અધિકારથી નિર્ણય કરાયેલ માત્ર એક જ અર્થપ્રકરણની અદ્યુત શોધ કરીને શ. ૧, ૨૫૦૦૦ તથા કોરી ૫૧, ૭૫૦ની ધટ-ચૂનના-ગળ્યકેસના દિમાખમાં બતાવી દર્શાવી હતી ! હવે જો મદિના સુધી આ ભાષ્યકરણ જેવા કમળ તપાસનીસે લોચ પરિમખનું રજ

તો 'હું'ર ખોદીને ઉંદર અને તે પણ મરેલો' ખણી કાઢવાના જેવું આવેલું એમ કહી શકાય છે; કારણ કે હરિદાસભાઈએ જ પૂર્વોક્ત રકમ પરત્વે થયેલ ચૂક પકડી કાઢીને તે સંબંધે ખાલી તપાસ કરી તેની વિધિપૂર્વક માંડણાં ૬૦ સં ૧૮૯૨માં જ કરાવી લીધેલી હતી. હરિદાસજીની નજરે પૂર્વોક્ત રકમની જે ભૂય દેખાઈ હતી તે વસ્તુના: ખોટ કે ઘટ ન હતી; પરંતુ હિસાબની જે પદ્ધતિ એ અમલે રાજ્યમાં પ્રવર્તતી હતી તે પ્રમાણે તે રકમની સાંગોપાંગ માંડણાં કરવાના વિધિમાં જે બિયોર કે અપૂર્ણતા રહી ગયેલી તે તે હતી. પરંતુ બાઈશંકરજી જેવા રાજ્યમાં થતા વ્યવહારમોના અંગણુ એવા વકીલ દરબજાના હિસાબ તપાસનીસની સર્વથાથી ન હોય એવી દૃષ્ટિમાં, હરિદાસભાઈ જેવા દીવાન તથા તત્કાળ પુરતા બ્રિટિશ સરકારથી નિયુક્ત એવા રાજ્ય વહીવટદારે કરાવી લીધેલ પૂર્નિ આવી શકેલ નહિ હોય અને આવી શકેલ હશે તો તે તરફ દુર્લક્ષ રહીને તેમણે, પોતે કોઈ મહત્વપૂર્ણ ચોરી પકડી કાઢેલ છે એવું મનાવવાનો પ્રયામ પૂર્વોક્ત જતાં લેખમાં કરેલો અને ઘટાભાસને ઘટ રૂપે આલેખના એ જતાં લેખને આધારે, - પૂર્વસૂચિત ન્યૂનતાને લગતી એકજ બાબતે પુરોગતમગયજી કનેથી ખુલાસો મેળવવાને માટે મિં રોબર્ટસને તેમને તાં ૧-૫-૧૯૧૨ને રોજ રાજકોટ મુકામે પત્ર લખીને જૂતાગઢ આમંત્રેલા હતા અને રાજ્યના પરાણા તરીકે તેમની સરખરા રાવ બહાદુર તાણે મારફત કરવાની ગોઠવણુ પણ તે સાહેબે કરેલી હતી. પુરોગતમગયજી તાં ૯-૫-૧૨ના રોજ એ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર સમક્ષ હાજર થતાં તેમની કનેથી પૂર્વોક્ત ઘટ પરત્વે ખુલાસો લેવાયેલ હતો અને તે ઉપરાંત રાજ્યના જૂતા મુખ્ય ખજાનચી મહંમદખાન, નવાબ સાહેબના કુટુંબકાર્યભારી અમરજી આણંદજી કચ્છી, છોટાસાબ મથુગદાસ વગેરે રાજ્યકોશાદિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા તેમજ રાજ્યના એક દર દિવાન કામ માથે મંકળ થતા છતરઅધિકારીઓની જુનાનીઓ પણ મિં રોબર્ટસને લીધેલી હતી; અને તે સર્વને પરિણામે, પૂર્વોક્ત રકમ ગુમ થયેલી નથી એમ જે હરિદાસભાઈએ વીશ વર્ષ પહેલાં કરાવી દીધેલું હતું તે નિષ્ક થઈ ગયેલું પણ હતું. આમ આ પ્રસંગ નિર્વિધે ઉકલી જતાં વગીર બહાકદીનભાઈ, પુરોગતમગયજી, ખજાનચી મહંમદખાનજી અને અમરજીભાઈ વગેરે તમામ સાચા તથા નિર્દોષ ઠરી સુકેલા તો ખરા; પરંતુ બાઈશંકર આદિએ દશ દશ મહિના સુધી કરેલ મહેનત ઉપર પ્રમાણે પાણીમાં ગયેલી તેથી તેમને જે મહોટું દુખ થયેલું તે દુખ ટાળવાને અર્થે તેઓ અને તે માર્ગે બહાકદીનભાઈને તથા રામજી

સાહેબને દેખાવે દસવી દેવાની જાણ રચવાના કામમાં પડી ગયા. વિના રહી શકેલા નહિ. આ જાણ તેમણે કેવા રૂપની વણેલી તે સંબંધે હવે પછી આપણા જાણવામાં આવશે એટલે અમે આ રથને તે પગલે અધિક બોલવાનું બંધ રાખીએ છીએ.

હવે આપણે આગળ ચાલશું. પૂર્વોક્ત ઘટને લગતું પ્રકરણ, ઉપર મુજબ, ૬૦ સં ૧૬૧૨માં સમાપ્ત થયેલું એટલે પછી તા. ૨૮-૧૧-૧૨ને રોજ પુરો-તમરાયજીએ પોતાને ૬૦ સં ૧૬૦૬માં થયેલ ગેરબંનસાદવાળા કામને ફેરતપાસમાં લેવાવવા માટે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારને વિનંતિ પત્રો આપેલ અને તેને પરિણામે મિ. રોબર્ટસને તેમને તથા તેમના સોલિસિટર સિટલ એન્ડ કો. વાળા મિ. એક્વર્થને સાંભળવા માટે જુનાગઢ- બોલાવેલા હતા. દરમિયાન મુબબના પોલિમ કમિશ્નર તરફથી પકડાયેલ ચલણ ચિડીઓને લગતા કાગળો આ મિ. રોબર્ટસને પાસે આવી ચૂકેલા પણ ખરા; મિ. રોકેલે સોપેલ બાસક ચલણ ચિડીઓનું પડીકું પણ આ- વાલી-વહીવટદારના કબજામાં હતું; અને જે ફેરતપાસ થવાની હતી તે ફક્ત ૬૦ સં ૧૬૦૬માં પુરો-તમરાયજી ઉપર મુકાયેલ તહેમત તથા તે પગલે થયેલ નિર્ણય સંબંધમાં જ થવાની છે એવું પ્રથમથી જ નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ પણ હતું અને તેથી આ સુનાવણીને પ્રસંગે બીજા-કોઈ નવો મુદ્દો ચલણપક્ષ તરફથી ઉપ- રિચત કરવાનો બીવડલ બપકાશ રખાયેલો પણ નહિ; પૂર્વોક્ત ઘટ પરત્વે તો અગાઉથી જ ચોખ્ખું નિર્ણય થઈ ચૂકેલો હતો એટલે એ વિષયને ફરીથી આ સુનાવણીને પ્રસંગે આગળ ધરી શકાય એમ પણ ન હતું અને વળી બહા- ઉદીનબાઈના કબજામાંથી બાસક ચલણ ચિડીઓ મળી આવેલી એટલે પણ પુરો-તમરાયજીને તેમની ઉપર મુકાયેલ મૂળ તહેમતને સાબીત- રખાવવા માટે વધારે રુસવો આપી શકાય તેવી રાબતીપક્ષની સ્થિતિ પણ ન હતી. સુનાવણી દરમિયાન મિ. રોબર્ટસને-વઝીર સાહેબવાળી તેમજ મુબબના પોલિસ-કમિશ્નરવાળી ચલણ ચિડીઓ પોતાની પાસે છે એવો ખ્યાલો સરખો પણ કરેલો નહિ. પરંતુ તેમણે ઉદાર ભાવે એટલું તો કહી દીધેલું હતું જ કે, એ એકસો ત્રેપન ચલણ ચિડીઓ પૈકી એક પણ જો બહાઉદીનબાઈને હાથે વપરાયેલ છે એવું માલુમ પડે તો પછી ૬૦ સં ૧૬૦૬ વાળું પુરો-તમ- રાયજી ઉપર બોલાડાયેલ આજ આપોઆપ મૂળમાંથી જ ઊડી જાય તેમ છે. આ પ્રકારે સુનાવણીની સમાપ્તિ થયેલી અને હજાર પહે સતોષ પણ દેખાઈ.

આવેલો હતો. લોકોમાં પણ રાયજી વતી રહેલો, અને રાયજી સાહેબ પોતાની નિર્દોષતા તેમજ તેમણે પોતે છં સં ૧૯૦૬માં જ જે હકીકત એ ચલણ ચિકીઓ સંબંધે રાજ્યને પ્રથમથી જ લખી જણાવેલ હતી તેની સત્યતા મિત્થ કરી શકેલા છે એવું જોઈને તેમને ખજાનર ફતેહ બદલ તેમના ઉપર ચારે દિશામાંથી અભિનંદન વૃદ્ધિ થવા માંડેલી પણ હતી. મિં ૭૫૨૫૦ એમ ૦ પીં ૫૩ કે જેઓ પુરુષોત્તમરાયજીના વારામાં જૂનાગઢ રાજ્યમાં શાહ-જાદા શેરજીમાખાનના સહચર તરીકે નોકર હતા અને જેઓ પાછળથી અનુક્રમે વડોદરામાં 'રેસિડંટ' અને તે પછી કાઠિયાવાડના 'એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર' બનેલા તેમને પુરુષોત્તમરાયજી માટે ધણી સારી લાગણી હતી એટલે તેમણે પૂર્વોક્ત સુનાવણીની હકીકત જ્યારે જણેલી ત્યારે તેથી આનંદિત થઈને તાં ૧૧-૧૨-૧૨વાળો એક અભિનંદક પત્ર નીચે પ્રમાણે રાયજી સાહેબને લખી મોકલેલું પણ ખરું -

Rajkot, 11-12-12

Dear Mr. Purushottamrai

I am very glad indeed to hear that you have had a hearing from Mr Robertson. I hope to hear soon that you have received some return of your former position. I have felt all along that there was some injustice somewhere. I trust that you will let me hear the result of the hearing and that I may shortly have the pleasure of meeting you in Junagadh.

May I say one word. Do not let harsh measures you have received tend to make you extra claims against the State or any one. It is better to accept what comes and retire into peaceful and honoured rest.

આપાંતર.- પ્રિય રાં પુરુષોત્તમરાય,

મિં રાયજીસને તમને સાબળ્યા છે એ વાત માબજીને, ખરેખર, હું બહુ રાજી થયો છું. તેમ તમારી પૂર્વ નિર્ધારનો કાઈક બદલો મેળવેલો છે એ

સાંભળવાની તરતમાં હું આશા રાખું છું. કોઈક ઠેકાણે તમને કાંઈક અન્યાય થાય છે એમ તો મને લાગ્યાં કરેલું છે જ. અને બરેસો છે કે, થયેલ સુનાવણીનું પશ્ચિાત તમે મને જણાવશો, અને જૂનાગઢમાં તમને થોડા સમયમાં મળતાં મને આનંદ પણ થશે.

થોડુંક કહું. તમારી સામે જે કઠોર પગલાં ભર્યાં છે તેને કાંચે તમે રાત્રી અગર કોઈ સામે અધિક દાવા ન કરશો. જે મળે તે સ્વીકારી લેવું અને શાંતિમય તથા પ્રતિષ્ઠા યુક્ત આરામ ભોગવવા માટે નિશ્ચિત લેવી એ વધારે સારું છે.)

આ મિં વુડ પુરોત્તમરાયજી સારી પેઠે પરિચિત હતા અને વળી જૂનાગઢ રાજ્ય તથા દરબારની વિશિષ્ટ ઠાકીની આંતર સ્થિતિનું થોડું બધું જ્ઞાન પણ તેઓ સ્વાતંત્ર્યે ધરાવતા હતા, એટલે તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પુરોત્તમરાયજી તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાને પ્રેમય એ વાત સ્વાભાવિક જ હતી. તોપણ અમારે અહીં દીકા રૂપે લખવું પડે છે કે, પુરોત્તમરાયજી ઉપર થયેલ પ્રહારના ગર્ભમાં જે કોઈ રાજદ્વારીય રહસ્ય સમાવર્તું હતી તે સહયમાં રાખીને જ મિં વુડે પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્ર લખેલું છે. આ પત્રમાં વપરાયેલ શબ્દો એવા છે કે, મનુષ્યની શુદ્ધમતિ અને તેને પ્રમંગ્લાનુરૂપ વર્તી રહેવા માટે પડતી ફરજ:- એ ઉભય વચ્ચે આલી રહેતા યુદ્ધનું દર્શન તેમાંથી થઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. આ છતાં આ મિં વુડે જે સર્વભાવ ખતાવેલ છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ પણ થતે છે. પરંતુ આજ મિં વુડના સંબંધમાં પાછળથી જે એક આશ્ચર્યજનક ખીના બનેલી છે તે આપણું સહય એવા વિના રહી શકે તેવી નથી. આ ખીના આ મુજબની છે. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં હિંદ સરકારે પુરોત્તમરાયજીને ન્યાય આપવા સાર એક તપાસપંચ નિયુક્ત કરીને જે હેવટ હુકમ કરેલો છે તેની બજાવણી જે રૂપમાં જૂનાગઢ રાજ્યના વાલી-વહીવટદાર મિં રેડોલે કરવી જોઈતી હતી તે રૂપમાં જ્યારે ની કરેલ ત્યારે પુરોત્તમરાયજીએ આ જ મિં વુડ કે જેઓ એ સમયે કાઠિયાવાડના 'એન'ટ ડુ ધ ગવર્નર' હતા તેમને વિવાદ રૂપે એક અર્જ કરી પૂર્વોક્ત હુકમની પૂર્ણ બજાવણી કરાવી દેવાની વિનંતિ કરેલી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૮માંના વુડ સાહેબ કાંઈ ઇ. સ. ૧૯૧૨માંના વુડ સાહેબ ન હતા ! એમણે પ્રવિવાહનો અસ્વીકાર કરીને પોતાના વર્નિર્દિષ્ટ પત્રમાં 'જે મળે તે

સ્વીકારી લેવું' એવી જે સલાહ રાયજી સાહેબને આપેલી તેજ સલાહને વળગી રહેવાનું પસંદ કરીને પોતાની રાજદ્વારીય ફરજ અદા કરી દીધેલી હતી । રાજદ્વારીય પ્રયોજનો મનુષ્યના અંતઃકરણના અવાજને કેટલા પ્રમાણમાં વિકૃત કરી દે છે એ વાતનું ઉદાહરણ પૂર્વોક્ત હકીકતમાંથી આપણને મળી આવ્યા વિના રહેતું નથી જ.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મિ. રોબર્ટસને લીધેલ સુનાવણી નામમાત્રથી રાયજી સાહેબના હિતેચ્છુઓને આનંદ તો વ્યાપેતો, પરંતુ એ એમનો આનંદ નિરાનંદમાં પરિણમવાનો હતો અને પુરુષોત્તમરાયજીની શુભ આશા અફળ થવાની હતી, એ વાત કેટલાક વિપરીત સંયોગમાં નિશ્ચિત હતી એ તરફ બહુજ યોગ્યનું ધ્યાન ગયલું હતું. ચાર્લ્સ ડિક્સે લખેલ 'કોપરફીલ્ડ' કથામાં ડિક નામનું એક પાત્ર એવું આલેખાયલ છે કે, તેને જેવું 'ચાર્લ્સનું માથું' યાદ આવતું—કે તેજ ક્ષણે તેની મનોદશા બદલાઈ જતી હતી અને તેને પરિણામે તે પોતાથી તૈયાર કરાયેલ લેખના કુશળો ફાડી નાંખવાને મંડી પડતો હતો અને ફરીફરીને એ ને એ નજ થયેલ લેખમાંની હકીકત લખવામાં મગ્યુલ પથુ થઈ જતો હતો । આજ પ્રમાણે 'પુરુષોત્તમરાયજી કયાંક પથુ મેલા હોવા ભ્રમ'—એ પ્રકારનું વિચારપ્રેત તેમની પાછળ પડેલાઓને બમાવી રહેલ એટલે એમને ન્યાયદાન થવામાં એક યા ખીલ નિમિત્તે વિલંબ થયાં કરતો હતો. મિ. રોબર્ટસન પથુ આવા સંબંધથી આખરે મુક્ત રહી શકેલા નહિ, અને તેથી તેમણે પથુ ત્રણ મહિના જેટલી લાંબી મુક્ત સુધી દાઈપથુ પ્રકારનો ફરાય ખઠાર ન ખાડતાં એ સંબંધે કેવળ મૌન સેવી રાખેલું હતું । છેવટે ન્યારે પુરુષોત્તમરાયજીના સોલિસિટર મિ. એકવર્થે ઉધરાણી કરેલી અને જે તે પ્રકારનો નિર્ણય કરવાને એ વહીવટદાર સાહેબને જાણ કરેલા ત્યારે તા. ૨૭-૨-૧૩ને રોજ આ આ રોબર્ટમન સાહેબે, આ નીચે આપેલ ગોળગોળ શબ્દોમાં હુ કેને ટચ કમવ આપી દીધેલા હતા:—

x x x x x

After most careful consideration of all the papers before me and of the arguments addressed by the learned counsel, I have come to the conclusion that the review applied for cannot be granted.
(ભાષાંતર— 'મારી પાસે જે બધા દાખલો છે તે પરત્વે તથા વિદ્યાર

ધારાસાક્ષીએ જે દલીલો કરેલી છે તે તમામ પરત્વે ઘણીજ સંબંધથી વિચારણા કરીને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, દેવતાપાસની જે માગણી કરવામાં આવી છે તે મંજૂર રાખી શકાય તેમ નથી." "

આ પ્રમાણે કોઈપણ પ્રકારનું બાધક કારણ બતાવ્યા વિના, મિ. રોબર્ટ્સને જે ચુકારો આપેલો છે તે જોઈતો હાસ્યભર્યો છે તેટલો જ તેમની 'ઘણીજ સંબંધથી' કરાયેલ વિચારણામાં રહેલ ખામીને લીધે દરદાદ પણ અધ્યપુરિયાણા મુખ્યત્વે અસ્વીકાર્ય લાગે તેવો છે. આ કારણ કેવળ ગ્રેપમ તોળડો અને શ્રેષ્ઠાધિકારના ઘણા દુરપયોગનો દર્શક પણ ગણાયો જે એકાદ મુદ્દાને અનુબદ્ધીને મિ. રોબર્ટ્સને સુનાવણી લીધેલી તે મુદ્દો ૨૫૪ કનો; તે મુદ્દાનો રહેલ કરનાર અલગ ચિત્તિઓ તેમના પોતાના કબજામાં હતી અને તેમને લગતા કનર કાગળો પણ તેમની પાસે એજુદ હતા. સુનાવણી દરમિયાન રાજ્યપદ તરફથી અગર તો એ આધારથી થઈ બોલ વાલી વહીવટદાર મારેમ તરફથી બીજો એક પણ નવો મુદ્દો ઉપરિચિત કરાયેલો નહિ તેમ પ્રયોગમ- ૨૫૪ કે તેમના પક્ષના ધારાસાક્ષી કનેથી અન્ય કોઈ બાબત પરત્વે નિર્ણય પ્રયાસો કે જવાબ એ સારેબે માગેલ પણ નહિ. આ બધી દલીલો છતાં આ ખિટિયા વાલી - વહીવટદારને 'ઘણીજ સંબંધથી વિચારણા' કરવાને પણ મામ જોઈતી લાંબી મુદત વીનાવણી પડેલી હતી અને

પૂર્વકથિત સુનાવણી વખતે, પુરૂષોત્તમરાયજીને પૂર્વકાળમાં લખેલ પોતાના પત્રોમાં 'પરમ સ્નેહી બાઈશ્રી' ગણી રહેલા મોલિસિટર બાઈશંકરજી જૂનાગઢ રાજ્યમાં ખામ કામગીરી ઉપર નિયુક્ત થયલા એ હકીકત તો આપણે જાણી લીધેલી છે જ. દીવાન બેગ માહેશની પેઠે આ બાઈશંકરજી પણ પુરૂષોત્તમરાયજીના એક પરમ મિત્ર હોવાનો ફાવો રાખતા હતા. આ તેમની મૈત્રી ગમે તેટલી જૂની હશે, તોપણ એટલું તો નિશંક છે જ કે, ઈ. સ. ૧૯૦૬ થી તો તે બાઈશંકરજી અને પુરૂષોત્તમરાયજી વચ્ચેનો સ્નેહસંબંધ ઘણા જ સારા પ્રમાણમાં અસ્થિર પ્રવાહે ચાલુ થઈ ગયેલો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં જ્યારે જૂનાગઢમાંના પુરૂષોત્તમરાયજીના એક મિત્ર દીવાન બેગ સાહેબે તેમને શુન્દેગાર રંગવી દીપેલા હતા ત્યારે આ એમના ખીમ મિત્ર બાઈશંકરજી પૂર્ણોત્સાહથી પુરૂષોત્તમરાયજીની મદદે ચઢેલા પણ હતા. પુરૂષોત્તમરાયજી સામે ચાલી નેલ કામ હજી અમાપ્ત થયું નહિ ત્યાં તો તા. ૧૧-૮-૦૬ ને રોજ આ બાઈશંકરજીએ અમદાવાદથી એક પત્ર પોતાના 'પરમ સ્નેહી બાઈશ્રી પુરૂષોત્તમરાયજી' ઉપર લખીને તેમને આ નીચે આપેલ શબ્દોમાં આશ્વાસન આપેલું હતું:-

"હાલ હું અહીંજ યોગ દિવસ રહેવાનો છું. તમારું -ઉપર જુનાગઢ રોડના કોઈ રહેવામીએ ફોનફારી કરીયાદ કરી છે એ સાંભળી તથા જાણી મને આશ્ચર્ય લાગે છે. આ સંસારમાં વખતના ફેરફારે જે તા થાય તે જોઈશું. નીમકહલાલીથી બળવેલી તોફારીનું આ પરીણામ ના જ ઘટે એટલું કદાચ વિના ચાલતું નથી. 'સત્યમેવ જયતે' એ આપના અસલ નિશ્ચયને વળગી રહેવું અને એથી જ અંતે વીજ્યમાળા મળે છે. જે આપને અને આપના કામને જાણે છે તે તો સમજે છે, પણ નથી જાણતા તેને પણ જાણવાનો જીજ્ઞાસુ વિપત્તિ અર્થ સારે છે, એ પણ આપથી અજાણ્યું નથી. મારી તરફથી આપને આવા સમયમાં જે સાહિતાની જરૂર હોય તેને માટે સંકેત ગણવો નહીં. આપનો અને મારો સ્નેહ આપની અચળ રાજસકિતના પ્રભાવને લીધે જ થયેલો અને તેથી જ મને આવી વખતે આપના પ્રતિ સ્વાસ્થ્ય વિક્રમ અને તેની પ્રેરણા થઈ આવે છે."

પુરુષોત્તમરાયણના ચારિત્ર્યની પરિક્ષા કર્યા પછી બધાપણ મૈત્રીથી પ્રેરાયણ બાધશંકરજીએ પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્ર દ્વારા જતાવેલ પ્રેમભાવના એ સમયે નિઃશંકે સાચી જ હતી, અને એ પ્રેમભાવનાને અનુસરીને એમણે ધૃં સં ૧૯૦૬માં પુરુષોત્તમરાયણ વિરૂદ્ધ જૂનાગઢે ચલાવેલ કામ પછી મુંબઈમાં રહીને એ કામ પછી બરવાનાં પગલાં બાજતે પુરુષોત્તમરાયણને ઘણી સારી મદદ કરેલી પણ ખરી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પછીના સમયમાં પણ તેમણે રાયજી સાહેબને જુદે જુદે પ્રસંગે સલાહ આપવાનું તથા ઉપકારક થવાનું ચાલુ રાખેલું હતું, અને છેવટે, ધૃં સં ૧૯૦૬માં નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીની રાયજી સાહેબને મુંબઈમાં જે મુલાકાત થયેલી તેને પરિણામે જો એ નવાબ સાહેબ રાયજી સાહેબને નિર્દોષ જાહેર કરવાની કૃપા કરે, તો તે બદલ નીકળે તે ફરમાનનો મુત્સદ્દો પણ આ બાધશંકરજીએ જ થઈ આવેલો હતો. પરંતુ પૂર્વનિર્દિષ્ટ પત્રમાં આ બાધશંકરજીએ ખુદે લખેલું છે તે પ્રમાણે 'આ સંસારમાં વખતના ફેરફાર જે ના થાય તે આશુ'—એ એક સોકાચારતિબ્ધ સત્ય હતું; એટલે ધૃં સં ૧૯૧૦માં એવું બની આવેલું કે, મુંબઈની 'લીલાધર એંડ કોં' નામની ફોતો વેપાર કરતી પેટી કે જ્યાં પુરુષોત્તમરાયણના જ્યેષ્ઠ પુત્ર એક ભાગી હતા તે વૂટી પડેલી અને તેની પાસે બાધશંકરજીના બીજા એક મિત્ર રાં ૦ ૦ વસનજી ખીમજીનું સેલું હતું. આમ હોયને એ શેઠ વસનજી તરફથી બાધશંકરજીએ ઘાવો માંડીને પુરુષોત્તમરાયણના પુત્ર સામે એક તરફી કુખનાથું મેળવેલું અને તેની બળવણી કરીને રાયજી સાહેબ કનેથી નાણાં, તેમણે ખુદે રાજકોટ સુધી જઈને વસુલ કરી લીધેલાં હતાં. આ પ્રસંગને લીધે પુરુષોત્તમરાયણ અને બાધશંકર વચ્ચે વિરોધ જેવું ઉપરિચય પણ થઈ આવેલ. પુરુષોત્તમરાયણ અને વસનજી શેઠ એ ઉભય મહારથો બાધશંકરજીના મિત્રો હતા, એટલે ખરું જોનાં તો બાધશંકરજીએ પૂર્વોક્ત ઘવાને માટે નાટક્ય રહેલું જોઈતું હતું. એ મિત્રો પૈકી એકના વડીલ બની બીજા મિત્ર સામે અદાલતમાં જઈ ઉભવું અને લડવું અને પછી પાછું એમ કહેવું કે, એ પ્રતિવાદી બનેલ મિત્ર પણ આરા મિત્ર એ કેવળ એક ૧૨૨૫૨ વિરુદ્ધી વચનોવાળો મૌખિક સિદ્ધાન્ત અગર હંબ જ ગણાય એમ અમારું માનવું છે. મનસખ કે, પુરુષોત્તમરાયણવાળું કામ ફેર તપામ આટે મિ. રાજકોટને હાથમાં લીધું તે પહેલાંથીજ પુરુષોત્તમરાયણ અને બાધશંકર વચ્ચેનો મૈત્રી મુંબઈ 'વખતના ફેરફાર' વૂટી ગયેલો હતો, અને તેને પરિણામે વિરૂદ્ધ બાજ ઉપરિચય થઈ આવેલ હશે તેથી અગર તો પોતે જૂનાગઢ રાજ્યના વાલી વડીલદારના

વારામાં ઉપકૃત થવા પામેલ તેથી આ બાઈશંકરજી રાજ્યના હિમાયના જૂના જૂના ચોપડાને ફેંદી ફેંદી તેમાંથી ક્ષતિઓ ગોતી કાઢવાને અગર તો એ ચોપડાઓમાં ક્ષતિઓ છે એવો શ્રમ ઊભો કરવાને અને તેમ કરીને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ માર્ગે પોતાના એકવારના 'પરમ રમેહી બાઈશંકી' પુરોનામમયજીને બને તેટલા પ્રમાણમાં દૂષિત ગણાવી દેવાને ઉદ્ધેશ થયેલા હતા. આ ઉદ્ધેશ તેમણે કેવી કેવી યુક્તિથી અને કેવા કેવા રૂપમાં કરેલો તે વિષયે આપણે હવે પછીની હકીકત વાંચી લેશું.

વઝીર સાહેબ બહાઉદ્દીનબાઈના શુદ્ધકાર્યભારી જૂનામદના વતની વણિક શેઠ નથુભાઈ કૃપાગમ નામના શુદ્ધરથ હતા. બહાઉદ્દીનબાઈની મિલકતને જપ્ત કરી લીધા પછી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે આ નથુભાઈ ઉપર નજર રાખવાને જાણ્યો. ગોઠવી દીધેલા અને રાજ્યની પોલિસ તરફથી પણ તેમને ન્યાયિક ત્રાસ આપવાનો આરંભ થઈ ગયો હતો. આ પ્રકારનું દબાણ નથુભાઈ ઉપર કરીને એમનો વઝીર સાહેબ વિરૂધ્ધ ઉપયોગ કરવો એવો ઇરાદો આ બાઈશંકરજીને હતો, અને ગમે તે ઉપાયે વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈને રાજ્ય દ્રવ્ય-હારક કે હુંડાગ કરાવી દેવા એ તો બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાનો પ્રધાન-સંકલ્પ હતો જ. હકીકત એવી બનેલી કે, નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીએ ૪૦ મં ૧૯૦૪માં વઝીર બહાઉદ્દીનબાઈને રાજ્ય કાર્યભારમુક્ત કરી દીધેલા ત્યારે નવાબ સાહેબે વઝીર સાહેબ સાથે થતી રહેલ નાણાંની લેવડદેવડ સંબંધે હિમાય ચોખ્ખો કરી લઈને આઠ લાખ રૂપીઆની પહેંચ (પરવાનો) વઝીર સાહેબને લખી આપેલ હતી અને તે પહેંચ આ નથુભાઈના કબજામાં પણ હતી. પરંતુ એ પહેંચ મળ્યાં બાઈશંકરને પાકી માલિકી મળેલી નહિ હોય તેથી અગર ખીંજ કાઢી કાઢે-એમણે એ આઠ લાખ રૂપીઆની રકમ પરત્વે આ નથુભાઈને જવાબદાર ગણાવે તેમની સામે કામ-ચલાવવાનું સૂચન મિં રોજીમનને કરેલું; અને મિં રોજીસને, રાવજી સાહેબજીનું કામ ચલાવી લીધા પછી આ નથુભાઈજીનું કામ ચલાવવાની તારીખ મુકરર કરેલી પણ હતી. દરમિયાન નથુભાઈ મુંડા પહેંચી ગયલા અને ત્યાં જઈને તેમણે મોલિનિટર મુલાખાવદેને પોતાને પણ રોકીને તેમની આગળ પોતાના દુખની એટલે કે જૂનામદ રાજ્ય તરફથી અપાઈ રહેલ ત્રાસની કથા મહેલી અને એ ઉપરથી આ મિં મુલાખાવદે એક વિનિવિત્ત લખીને વાલી-વહીવટદાર તરફ મોકલી આપેલ પણ હતું. પુરોનામમયજીનું કામ ચાલી જતાં બાઈશંકરજી

સમગ્ર ગયલા દેખાયા છે કે, મિં રોજર્સન પુરોતમરાયજીને નિર્દોષ ઠરાવી દેશે અને તેમ જો યશે તો વગીર બહાઉદીનબાઈને અપરાધી ઠરાવી દેવાની વાત વધારે મુશ્કેલ થઈ પડશે, આવી વિચારસરણીથી દોરવાઈને તેમ જ નયુ-ભાઈના કામ પણ લૂકું છે એવું સમજીને આ બાઈશંકરજીએ બધા વસ્ત્ર નયુભાઈને યોડીપણી રાહન આપી પોતાના પડખામાં લેવાનો માર્ગ ગોતી કાઢેલો હતો. એ માર્ગ આ પ્રકારનો હતો. નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીએ આપેલ આદલાખ રૂપીઆ વગેરેને લગતી જે પહેંચો નયુભાઈ પાસે હતી તેમને સાચી ગણીગણાવીને તે બાજતની જવાબદારીમાંથી એમને મુક્ત કરી દેવા અને તેના બદલામાં એ નયુભાઈએ વગીર સાહેબ તથા પુરોતમરાયજી સામે ઉપકારક થઈ પડે તેવી હકીકત રાખના સાક્ષી તરીકે કહી આપવાને તૈયાર થવું એવું ઠરાવી લેવામાં આવેલું. આ પ્રમાણે બાઈશંકર અને નયુ-ભાઈ વચ્ચે સમાધાન થયું એટલે, રાયજી સાહેબવાળાં કામની સુનાવણી થઈ ગયા પછી આ નયુભાઈને મુખેથી બાઈશંકરબાઈએ વધારે પ્રમાણમાં વગીર બહાઉદીનબાઈને અને અલ્પ પ્રમાણમાં પુરોતમરાયજીને અપરાધી ઠરાવે એવી ફેટલીક ફૂનિમ હકીકત મિં રોજર્સન સમક્ષ કહેવરાવેલી હતી, અને તેને પરિણામે મિં રોજર્સન રાયજી સાહેબ વિરુદ્ધ વહેમાઈ જતાં તેમને ધનસાદ આપતાં અટકી પડેલા હતા. આ ફૂનિમ હકીકત એક નયુ જૂઠાણું હતું, અને એ જૂઠાણું હતું એ વાત ધૃં સં ૧૮૧૭માં ફિદ્દી સરકારે રાયજી સાહેબવાળા કામની તપાસણીમાં નિશ્ચય કરેલું પણ છે, એટલે અહીં આપણે એ સંબંધમાં અધિક વિવેચના કરવાનું બંધ રાખશું. એ છતાં આપણે અહીં એટલું તો કહેવું જ કે, પુરોતમરાયજીને થયેલ ધોર ગે-હનમાક ઉભો રાખવાના હેતુથી એમના 'પરમ રનેહી બાઈશંકર' બાઈશંકરે જે પાસે ફેટલો તે અલ્પકાળને માટે સફળ તો થયેલો જ, અને પુરોતમરાયજીને બાગે, તેમના પોતાના કામ પરત્વે અધિક પરિશ્રમ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન ઉભો થઈ ગયેલો પણ ખરો. વગીર બહાઉદીનબાઈને તો હરકોઈ ઉપાયે મહોદ્દા અપરાધી ઠરાવી દેવાનો નિશ્ચય બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાનો હતો જ અને તે કામ બાઈશંકરજીએ ગમે તે માર્ગે પાર ઉઠાવવાનું હતું જ. પણ આ કામને સફળ કરવામાં આ સોલિમિટર સાહેબને કાંતો પુરોતમરાયજી અગર તો શેક નયુભાઈ એ બેમાંથી જો એકની પણ મદદ મળી શકે તો જ એ કામમાં સફળતા મળે તેમ હતી. આમ હોઈને બાઈશંકરજીએ રાજકોટના રાજાના વગીર મુવાજરાય વગેરેના ધાયા કે જેઓ અમદાવાદ ગયલા હતા તેમની

માન્યતઃ રાયજી સાહેબને, વઝીર સાહેબ સામેના કામમાં ઉપકારક થવાને માટે કહેવડવેલું હતું, પરંતુ રાયજી માહેબે એ એમની ઇચ્છાને વૃત્ત કરેલી નહિ, અને તેથી પણ બાઈશંકરજીને પુરોત્તમરાયજી ઉપર રોષ ચઢેલો હતો, અને તેને પરિણામે એમણે પોતાની ખુશિનો ઉપયોગ કરીને રાયજી સાહેબને વઝીર સાહેબે કરેલ શાહપુર ગામની ઉપજના એક લાખ રૂપીઆની કહેવાયવ ઉચા-પતના ભાગી નહિ તો પછી ભણુકાર તરીકે ગણ્યાવી દહને થોડાધણા પણ મલિન દરાવી દેવાની યોજના ઘડી કાઢેલી હોવી જોઈએ એમ આપણે સુમેથી કહી શકીએ. મતલબ કે, પુરોત્તમરાયજીનો પરાભવ કરવાને અને તેમ કરવામાં શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં વઝીર બહાઉદીનબાઈના નામફેહને દ્વિપિત તથા કલંકિત કરવાના હેતુથી બાઈશંકરજીએ લુનાગઢના બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારની સેવામાં રહીને આર્થિક દૃષ્ટિએ પોતાને તેમજ પોતાના આત્રિતાસ્તિ લાભકારક ગણાય તેવા પગતુ મિયાનીરૂંથે ને મહાપરિશ્રમ વેઠેલો છે તે જો તેમણે વેઠેલો ન હોત તો પુરોત્તમરાયજીને વહેલો, સાચો અને પુરેપુરો ધનસાક આ ૪૦ સં. ૧૯૧૨ની સાલમાં જ મળીજાત, રાજ્યને પાછળથી હજારો રૂપીઆનો જે મહોટો તથાપિ સાવ ખોટો વ્યય કરેલો પડેલો છે તે કરેલો ન પડત ઇ. સ. ૧૯૦૬ તથા ૪૦ મં. ૧૯૧૨માં અનુક્રમે રાજ્ય અને મિ. રોબર્ટ્સને ચલાવેલ મોંઘા પત્રને ઇ. સ. ૧૯૧૮માં (મર) આર. ઇ. હોલાડે રાયજી માહેજના કામ પરત્વે જિલ્લી સંઘરમાં ખેંચ કરેલ વૃતાત લેખમાં જે અર્થ ગંભીર શબ્દોમાં અવળી દીકા કરેલી છે તે કરવાનો પ્રમગ તેમને ન મળત, અને હેલ્યે રાજ્યના વાલી વહીવટદાર મિ. રેડોલને પોતાની અમલ બ્રિટિશ નોકરી છોડીને હજારોમાં જઈ બેસવાનો વારો આવેલ તે આવત જ નહિ.

ઉપર પ્રમાણે મિ. રોબર્ટ્સને દાયે ન્યાય મળી શકેલો નહિ એટલે પછી આગળ વર્ધીને ન્યાય મેળવવા માટે બ્રિટિશ સરકારની કચેરીઓના આગ્રહા પડખાવવાની જરૂર પુરોત્તમરાયજીને પડે એ એમના જેવા સ્વાયત્તીને માટે એક સ્વાભાવિક કર્તવ્ય થઈ પડેલું તા. ૨૬-૫-૧૨ને રોજ પુરોત્તમરાયજીએ મુંબઈના તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ વિલિંગ્ટનને. આ મિં. રોબર્ટ્સને આપેલ નિર્ણય સામે એક વિવાદ-અર્જ, તે સમયના 'એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર' માન્યત મોકલી આપેલ, અને તેનો જવાબ તેમને તા. ૨૨-૮-૧૩વાળી મુબઈ મંત્રારની યાદી અંક ૫૦૧૯થી, કાઠિયાવાડના 'એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર'ના આગળ મંદીશ મિ. કમ્પ્યુ. પી. એનીની મંત્રી તા. ૧૮-૮-૧૩ને રોજ એવો

મળે ન હતો કે-જૂનાગઢ રાજ્યના વહીવટારે જે હુકમ પ્રેર્ય છે તેમા મરકાર વચ્ચે પડી નથી, એમ પુરોત્તમતત્ત્વ સુદેશ જાણાને ખબર આપનામા આવે છે' આ જવાબ મળે તો તે પહેલા મિ. રેડોલ સ્વદેશથી પાછા જૂનાગઢ આવી પકડે એના હતા અને તેથી મિ. રોબર્ટ મન મુંઝવે સરકારમા પોતાની આમન નોંધરીએ પાછા ચઢી ગયલા હતા. જૂનાગઢ રાજ્યના બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારની નીચ્છુક મુખર્ષ મગાર ત દ્વારા કરાયલ હતી અને એ વહીવટદારે એ મગકારની દેખરખ નીચે રહીને એ સરકાર વતી રાજ્યનો વહીવટ કરનાનો હતો, એ છતાં એ વાલી-વહીવટદારના કૃત્ય સામે નોંધાવાયલ વિનાદને સ્વયંમા લેવાની મુખર્ષ મરકારે ના પાડેલી એ ઘટના રાજનાતિ ન્યાયલાલ તેમજ એ સંકારના ઉત્તર અધિકારની દિગ્ધિએ ગેર-ન્યાયની જ હતી બ્રિટિશ સરકાર સાર્વભૌમ શાસક હતી એટલે તેને દેશીય રાજ્યમા ઘેર અન્યાય પ્રવર્તવા સામે ત્યારે તેના આતર વહીવટમા હસ્તક્ષેપ કરનાનો અધિકાર કરાની રાખે ન હોજ અને તેમ હતુ એટલે જે કાગે જૂનાગઢ રાજ્ય તેમના પોતાના હવાવામા હતુ તે કાગે તો તે મરકાર તેના કાગે હસ્તક્ષેપ કરી શકે તેમ હતી જ, અને વળી હિંદુસ્તાનના સર્વજોડ ધાગનારનીઓએ એક થતે, પુરનામરાયને ઘેર અન્યાય થયતો છે એમ નિશન મરી આપે ન હતુ આમ હોઈને પુના-તમરાય-એ પેશ કરેલ વિવાદને અગ્રાલ ગણી કાઢ્ય જેટલી અન્યાયનિયના કે ઘટના ન બનાવેલી હોત તો મુખર્ષ મરકાર ગિરધી દેખાત એમ આપણે મરી રાકીએ છીએ પરંતુ ન્યાય મુખ્ત હેતુઓને સંજોગ કરી લેવાની ધનામો રચાતી રહેતી હોય ત્યાં ન્યાયના ક્રમતા ન ન્યાયનારને આપણે ગામિક આદર પામતો નથી દેખતા એમ તો નથી જ મુનકના ગર્ભને વેડ તિલગ ન એક પ્રખર સામ્રાજ્યવાદી હતા અને તેની તેમનો ઇરાદો, જૂનાગઢ રાજ્યની સુત્તદીગીરીના અગ્રેમતા નીચે ગણિયાસાકમા જ મેન તથા ગોરાતા રહેલ ખાલાવસ્ય મધ્યગણને નષ્ટ મરી નાખવાનો હતે, એટલુ જ નહિ પણ જૂનાગઢના મુસનમાની તાલ્યને હિંદુ એવે મનાગર સુત્તદીગીરીના મુકત કરીને તેને હુક મુસનમાની વિાસતમા ફેરવી નાખવાનો જે તથમ બ્રિટિશ ગજદારીય આદુ વરો પહેનાયી કરી રહેતુ હતુ તેને, પ્રાપ્ત નયોગનો લાભ લઈને સંજોગ મરી લેવાનો પણ હતો તેમા પણ તાયજ માન્ય કે જેમણે પોતાની સુત્તદીગીરીને જગે અનુષ્ઠ બનાવે બ્રિટિશ મકારા જૂનાગઢ રાજ્યના આતર વહીવટ તથા અધિકારના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કરવાના પ્રત્યેક પ્રયાસને નિષેધ કરીને એ મમર્ષ સરકારને પડે પામત

આપેલ તેમને ન્યાયદાન કરીને તેમને ફરિયાદી રહેવા બાબતથી મુક્ત કરી દેવા એ તો એક પ્રકારની કુનીતિ પ્રયોગ કર્યા બરાબર થઈ પડે એવી બીજી એ આંદોલનવાદી ગવર્નર સાહેબને ઘેરી રહેલી હતી, એમ એમના પૂર્વગામી વિનાયક અસ્વીકાર કર્યાના તથા તે પછીના આજ પુરોગતમય પ્રતિના તેમના વર્તન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી તેમા વળી એ ગવર્નર સાહેબના રાજકારીય કર્મચારી મિ. રોમન તે જૂનાગઢની વહીવટદારી આપી આવેલ હતા, એટલે પછી પુરોગતમયતાએ નોંધાવેલ નિવાદ અસ્વીકાર કરે તેમા નવાઈ ન હતી આ લોડ નિયમન પોતે જૂનાગઢ રાજ્યના વહીવટ પરત્વે હોડે રસ ધરાવી રહેલ હતા અને તેમજે જૂનાગઢની નવાળી એટલા બધા પ્રમાણમા પોતાને ગમે વળગાડી રાખેલી કે તેઓ પુરુષ પાત્રથી જ્યારે દિ દુસ્તાનના ઉપરાજને પડે આરંભ થયના હતા ત્યારે પણ તેમજે નવાળ મોહનજીવાનના ત્રીજાના રાજકાળમા જૂનાગઢના એક અમીર રોષ મદમ બાઈ કે જેઓ દીવાનને પડે હતા તેમને દીવાનગીરી-એથી ખસેડાવીને તેમને હેમજે પોતાના એક આપ્ત અંગેજ અધ્યક્ષ સં પેટ્રિક કેડને, ગમે તે માર્ગે દીવાનનું પદ આપાવી દીધું હતું । મતલબ કે જૂનાગઢ રાજ્ય કે જેને ધણા વર્ષની અહેમતે અને વાકાવૃદ્ધ નીતિપ્રયોગે માડમાડ બ્રિટિશ રાજકારીય ખાતાએ પોતાનું બદલ્ય બનાવેલું હતું તેને ફરીથી અનુદાન સ્વમા ન પરિણમના દેના માટે જેટલા અતગથો, ગદ્ય તેમજી દીર્ઘ દષ્ટિ રાપરીને જોખા કરી શકાય તેના અતગથો જોખા કરવાને લોડ નિયમન વાળી મુખ્ય સંસ્કાર મધો રહેલ હતી એ વાત પરત્વે કાંઈ સમ જોવાથી શકે તેમ નથી આના સંયોગમા એ મગમના આપખુ ઠગા સામે દિ દુસ્તાનના ઉપરાજ લોડ લોડિંગ તરફ અર્જ મોકલની એ જ એક માર્ગ હોડે પુરોગતમયતાએ માટે પુરો દેખાતો હતો, અને તેથી તે માર્ગે ચલીને તેમજે ૬૦ મં ૧૮૬૮મા એક અર્જ એ ૩૫૦૪ સાટેજ તરફ મોકલી આપેલી હતી પરંતુ જે માર્ગે પણ અતગથ રહિત ન હતો એ માર્ગે મુખ્ય મંદાગના અધિકાર પ્રદેશમાંથી આગળ જિલ્લી તરફ જતો હતો એટલે એ મુખ્ય સંસ્કારનું ચાલુ ગમે તેમા પ્રસારીને આગળ વધતો અટકાવી શકે તેમ હતું મતલબ કે, પુરોગતમયતાએ જે અર્જ ઉપરાજ માટે તરફ મુખ્ય મતલબ માર્ગ નવાના માર્ગે તેને આ લોડ નિયમનવાળી મતલબે અટકાવી દીધી હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ એ અર્જ સખ ન આપના પ્રત નો વાત ન આવતાં એ મતલબે મુખ્ય ધારી દીધી પછી હતું । આ પ્રતમા દેલ વર્ષ

પર્યંત મુખર્ષ સરનાર તરફથી પૂર્વોક્ત અર્જ ઉપરાજ સાહેબ તરફ
 રવાના થઈ છે કે નહિ તે બાબત કોઈપણ ખબર ન મળે ત્યારે રાયજી,
 સાહેબે તા. ૨-૯-૧૫વાળી એક બીજી અર્જથી એ સબધમાં મુખર્ષ
 સરનારને ઉપરાણી કરેલી હતી અને તેનો જવાબ તેમને લગભગ છ મહિને
 તા. ૧૯-૨-૧૬વાળી યાદી અંક ૧૨૫૨થી એવો મળેલો કે- 'તમારી
 અર્જ આગળ ઉપરાજ તરફ ન મોકલવાનો ઠરાવ સરકારે કરેલો છે.'
 આ જવાબ ધણેજ મિથિત હતો; કામજી કે પૂર્વોક્ત અર્જને આગળ ચલાવવા
 ન કરવા માટે મુખર્ષ સરકારે જે ઠરાવ કર્યો કહેવાય તે ઠરાવ તે સરકારે
 મ્યારે કરેલો અને તેવો ઠરાવ મ્યાના ખબર તેણે પુરોતમરાયજીને ક્યા માર્ગે
 ન આપેલ એ બધી બાબત આજમુધી અધિકારમાં જ રહેલી છે, એ જા
 આ સબધે હરકોઈ માણસ એ મમયના જુનાગઢના હાલહવાસ મમજીને
 ગમે તેવી કલ્પના કરી શકે તેમ તો છે જ. આમ રાયજી સાહેબનો પ્રયામ-
 રથ મુખર્ષથી અટકી પડેલો અને દિલ્હી તો ગયાલુ ક્યા દૂર નર્ધ બોલેલુ હતુ.
 પુરોતમરાયજીની ગાડી આમ અટકી પડી-પરંનિમજ્જ બની બોલેલી તો ખરી
 પરંતુ પુરોતમરાયજી તો એક પૈયમ પૂર્વ તથા અતત પ્રયત્નશીલ પ્રકૃતિના
 પુરુષાર્થમૂર્તિ રૂપ હતા એટલે એમણે પોતાના માર્ગને છુડો રખાવે એવી
 જોગવાઈ આગળથી જ કરી રાખેલી હતી એ જોગવાઈ આ પ્રમાણે હતી.
 છં મં ૧૯૧૦ના મોમામામા તથજી સાહેબ પોતાના એક અનન્ય દિગ્ગંજી
 નરેશ મોરખી રાજ્યના મહાગવન સર વાડજીની તમજી-રયા પુના મુકામે તર
 ક્યોડહિલ સાહેબને મળી શરૂઆત હતા અને એ સાહેબ પાસેથી મેળવેથી બરા-
 મણુ ચિત્રીને આધારે એમણે એ જ માયમા મિં ૨૨૩૩ને મળતા સાક
 તેની સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરેલો પણ હતો પરંતુ જુનાગઢના રાજ્યના જાં થઈ
 બોલેલ એ અગ્રેજ વાલી-વહીવટદાર માથે જે મુવાકાત મપેલિત હતી તે તો
 જે તારીખે થવાને નિર્મિત થયેલી તે તારીખે જ થઈ શકે તેમ બનેલુ હતુ
 આખરે લગભગ ત્રણ વર્ષોના ગાળા પડી તા. ૧૧-૫-૧૬ને રાજ નેગ-જી
 મુકામે મુમકાત આપવાની કુમદ એ મિં ૨૨૩૩ને મળેલી અને તેને પશ્ચિમે
 ગયજી સાહેબને થયલ ઘોર અન્યાય દૂર થવાની આશાનું કિશ્ક આ પ્રમંગને
 આવરી રહેલ ગાઢ નિમિરને બેગને ચોમચિતને અન્યાયના મારેલ પાણુ ખર-
 પણુ આશા અને તેની સફળતા વચ્ચે ધબી જમિતગે રહેલી હોય છે
 પ્રસ્તુત પિયે ખરી વાત તો એ હતી કે, એ આશાકિ-જી મમજી હતુ અને
 તેથી તે નગજાગીય નીદાર-ધૂમ-ને બેદીને પ્રમજ આપી શકે તેમ ન હતુ

આમ હેઠને એ કિસ્સા જેવું પ્રકેરેવું તેવુંજ અદસ્ય થઈ જવા પામેવું હતું. આ તા. ૧૫-૫-૧૬વાળી મુલાકાત અને તા. ૧૮-૬-૧૩ સુધીના પાછલા મમય દરમિયાન મુંબઈ સરકાર અને મિ. રેડોલ વચ્ચે પૂર્વ સ્થિત ભલામણ ચિઠ્ઠી પરત્વે કોઈપણ પ્રકારની સલાહમસલાત ચાલી હોય એ સંભવિત ઠકીકત છે. મિ. રેડોલ, મિ. રોમ્બર્સન અને લોર્ડ વિલિંગડન એમનું ત્રિતય કોઈ પણ વાતે ન્યાયી થવાને તૈયાર ન હતું. પરંતુ સર ક્લોડ હિલ જેવા રાજ્યાધિકારીએ પુરોત્તમરાયજીના કામ પરત્વે લીધેલ રસ સાથે ઉપેક્ષિતવ્ય પણ ન હતો, એટલે કોઈપણ યુક્તિથી ઇષ્ટસિધ્ધિ કરી લેવાની સંતલસ મિ. રેડોલે મુંબઈની પૂર્વોક્ત ત્રિપૂર્તિને મળીને કે લખીને કરી લીધેલી હશે તે પછી જ પૂર્વનિર્દિષ્ટ તા. ૧૧-૫-૧૬વાળી રાયજી સાહેબની મિ. રેડોલ સાથેની મુલાકાત વેરાવળ મુકામે ગોઠવાયેલી હતી. રાયજી સાહેબ તા. ૧૧-૫-૧૬ને રોજ વેરાવળ ગયલા અને ત્યાં તેમણે મિ. રેડોલની મુલાકાત લીધેલી. પરંતુ એ મુલાકાત શુભ પરિણામી બનેલી નહિ. એ મુલાકાતને પ્રસંગે, અમે જાણી શક્યા છીએ તેમ, મિ. રેડોલનું માનસ સમાધાનક રૂપવાળું હોવાને બદલે પાકી વિરોધતા શત્રુતા વાળું પ્રથમથી જ બની રહેલું હતું. અને જાણે કે કોમ કુદરકોટીનો અર્જુન પોતાની સમક્ષ હાજર થઈ હાથ જોડીને કરગરતો ઉભવાનો હોય એવી કલ્પના કરીને તેને અનુમતી ગોઠવણ એ * હતુર બની બેઠેલ મિ. રેડોલે રાયજી સાહેબને સત્કારવા આગર તો અપમાનિત કરવાને કરી રખાવેલી હતી! પરંતુ પુરોત્તમરાયજી જેવાને મળવાને પ્રસંગે એ હતુર માહેબને જે એક ખ્યાલ રહેલો નહિ કે, જે પુરુષને તેઓ પોતે દ્વિધિત ગણી અવમાનિત કરવા ધારી રહેલા હતા તે પુરોત્તમરાયજીને જનતા નિર્દોષ ગણીને પૂજી રહેલી હતી; એમનું જ નહિ, પરંતુ એ મહાપુરુષને ન્યાય મેળવવાની બાબતે જે અનેક અવરોધ પરંપરાનો સામનો કરવો પડતો હતો તેવું પણ મંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. વેરાવળવાળી મુલાકાતનો ગર્ભપાત થયા પછી રાયજી સાહેબ રામકોટ જવાને નીસરેલા ત્યારે રૈલ્વે સ્ટેશને પહોંચીને પણ વેગવળતા અસંગત્ય તેમજ બીજા કોકોએ તેમને જે બલ્ય માન આપેલું હતું તેને લગતી ઠકીકત માંભળીને પણ આ જુનાગઢના હંગામી નવાબ જેવા બની બેઠેલ મિ. રેડોલની દેવપ્રુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થઈ ગયેલી નહિ હોય એવું કહી શકાય નહિ. પુરોત્તમરાયજી પણ એક કાલે રાજ્યમાં

* જૂઓ ૨૪૦ મનમુક્ષાવ રાજી મડેના ફ્રા દેશી રાજ્યોના પ્રમો પત્ર પાચમે પાન ૩૪.

શોષતા બોગવી રહેવા દેના એટલીજ વાતનું બાન મિં રેડોલે રાખ્યું હોત તેા તેનો દર્પ આ પ્રમંગે દેખાઇ પડત નહિ. મતલબ કે, ગમે તેવા અનિષ્ટ વાતાવરણમાં આ ઉભય રાજપુરોહિતું મિલન તો થયતું જ અને એ મિલન અંગે મિં રેડોલે વિરૂધ્ધ બાવથી જ વાતચીત શરૂ કરેલી હતી. - અને એ પોતે, જાણે કે કાઈ મહેાટી મહેાજાની બતાવવાને સજ્જ થયલા હોય એવો ડાળ કરીને, તેમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો, પુરોહિતમરાયજીની લાંબી અને કિંમતી નોકરીનો તથા તેમને બોગવવી પડેલી મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કરીને તેના બધામાં, નીચે આપેલ શરતોએ, માસિક રૂપીઆ ત્રણસોનું નિવૃત્તિ વેતન (પેન્શન) તેમને તેમની હવાતી મુધી બાંધી આપવાની અસાધારણ અને અદ્ભુત ઉદારતા એ 'હબ્બર' સાહેબે બતાવી દીધેલી પણ હતી :-

શરતો.

- '(૧) તમારે રાજ્ય સામેના તમારા તમામ દાવાઓ તથા અન્ય હેવાલો કાયમને માટે પાછા ખેંચી લેવા;'
- '(૨) (હિટિશ) * વહીવટી-તંત્રને તંથા નવાબ સાહેબને હંમેશાને માટે વફાદાર રહેવું;'
- '(૩) (હિટિશ) વહીવટી-તંત્રની તેમજ નવાબ સાહેબની પરવાનગી વિના તમારે જીનાગઢમાં રહેવાનું નહિ.'

આ ત્રણે શરતોમાં ફરક શબ્દ મિં રેડોલે સહમયુષ્પિથી તોળીતોળીને વાપરેલો હોય એમ દેખાય છે અને તે ત્રણે શરતો એ હકુમના મનોભાવને દર્શાવનાર પત્રનું કામ પણ કરી આપે છે. મિં રેડોલ કોઇપણ પ્રાંતની બીતિ રાખી રહેલ હશે એવું પણ પૂરોક્ત ચત્રતમાં એ વખત વપરાયેલ વહીવટી-તંત્ર શબ્દથી સચિત થઇ આવે છે. પ્રથમ તો મિં રેડોલે પુરોહિતમરાયજીની લાંબી અને કિંમતી નોકરીનો તથા તેમને બોગવવી પડેલ મુશ્કેલીઓનો જે સ્વીકાર કરેલો છે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. આ પ્રમાણે મિં રેડોલે લખીને આપેલ શરતોના પ્રત્યાગમાં જે કહેવ છે તેને તેમણે ખરા દિલથી જ કહેવું હોય તો પછી એ સાહેબ પુરોહિતમરાયજીને

સંપૂર્ણ ન્યાય આપવાની આખતે શા માટે જિલ્લા ચોરી રહેલા, એવો પ્રશ્ન હમોઈના મનમાં હઠવા વિના રહેશે નહિ. પુરોષોત્તમરાયજી ઉપર મુકાયલ તહોમતના ફેજ કરી નાંખે એવો પુરાવો એ મિં રેડોલના કબજામાં હતો છતાં તે તહોમત રદ કરવામાં એ સાહેબને શો વાંધો હતો? પુરોષોત્તમરાયજી લડી રહેવા તે ફક્ત તેમની પોતાની હુંદાઈ ગયલી મિલકત માટે નહિ, પરંતુ તેમના ઉપર જે બનાવટી આજ ઓઢાડવામાં આવેલ તે રદ કરાવવા માટે જ. વસ્તુતઃ તો પુરોષોત્તમરાયજીની હુંદાઈ ગયલી મિલકત નવાખ સાહેબ સ્મુક્ષખાનજી-એ સુરક્ષિત રખાવી મોકલી હતી એટલે એ મિલકતને રાજ્યખાલસા રાખી લેવાનું એક પણ કારણ મિં રેડોલને હતું જ નહિ. પુરોષોત્તમરાયજી ઉપરનું તહોમત રદ કરવાની આખતે આ મિં રેડોલે તેમના તગ્ધી અપાયલ શરતોમાં એકપણ શબ્દ ફહેલો નથી એ હકીકત જ એ સાહેબના મનની કુખ્જતા બતાવનારી ગણાશે. જે ત્રણ શરતો તેમણે પુરોષોત્તમરાયજી સમક્ષ મોકલી તે એવી છે કે, કોઈપણ સામાન્ય જુદિનો માણસ તેમનો સ્વીકાર કરી શકે નહિ. રાયજી સાહેબને તેમની હયાતી સુધી મામિક ત્રણસો રૂપિઆનું નિવૃત્તિવેતન બાંધી આપવાની મિં રેડોલે કરેલ દરખાસ્ત વ્યર્થ જ હતી; કારણ કે તેહલું નિવૃત્તિવેતન સ્વીકારી લેવામાં આવે તો તેના બદલામાં પુરોષોત્તમરાયજીએ પોતાના ઉપર મુકાયલ તહોમત કબજા રાખવું પડે તેમ હતું એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનાં ધરખાર, ગામ ગ્રાસ, ખાગ વગેરે તમામ સ્થાવર જંગમ મિલકત ઉપરનો બધો હક તેમને પોતાને તથા તેમના વંશજોને છોડી દેવો પડે તેમ પણ હતો. પુરોષોત્તમરાયજીને અપરાધીની કોટીમાં રાખીને મિં રેડોલ તેમને નિવૃત્તિવેતન આપવાને તૈયાર થાય એ શું એક હાસ્યજનક ઘટના નથી? વળી બીજી શરત પણ વિચિત્ર હતી. નવાખ સાહેબને વફાદાર રહેવું એવો ઉપદેશ મિં રેડોલે આપેલ તે કેવળ અર્થહિન હતો કારણ કે નવાખ સાહેબને તેમજ તેમની ગાદીને વફાદાર રહેવું એ તો પુરોષોત્તમરાયજીનો કુળ ધર્મ હતો જ અને તે ઉપરાંત પુરોષોત્તમરાયજીને ત્રાસ આપવામાં રાજ્યે લેશ પણ બાકી રાખેલું ન હતું છતાં તેમણે પોતાની વફાદારીને સર્વથા નિર્મળ રાખી દેખાડેલી હતી જ એટલું જ નહિ પરંતુ જે નવાખના રાજકાળમાં તેમને ગણિત કરવામાં આવેલ તે જ નહોતે તેમને પોતાના આપ્ત મંત્રી ગણીને સન્માનેલા પણ હતા. આ તો કીધ પરંતુ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટ તંત્રને વફાદાર રહેવાની દરજ્જા પાડવાને મિં રેડોલ પ્રેમપણા તેવું કારણ શું દગે? આં પ્રશ્ન જોટલો મંબીર છે તેટલો વિચારણીય પણ થઈ પડે છે. બ્રિટિશ

વાલી વહીવટમાં શું એવા હિંદો દ્વારા કે જેને લીધે મિં રેડોલે પુરોત્તમ-
રાયજીને એક અયમતિ રૂપ ગણી લીધેલા હશે કે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારથી
અધિષ્ઠિત વહીવટીતંત્ર તરફ વફાદારી નાખવાનું અર્થન કોઈ ઉપર મૂકવું તેનો
અર્થ એટલો જ થાય કે, એ વહીવટનંતમાં મને તેવી અનિષ્ટતા પ્રત્યક્ષ
હોય કે પ્રવર્તી રહે તોપણ રાજ્યની રચતે કે કોઈએ તે સામે પુકાર ઉઠાવે
નહિ, અમને લાગે છે કે આ પ્રકારની શક્તિ મિં રેડોલે પોતાના તથા
પોતાના સહકારીઓના પિંડોને સુરક્ષિત રાખવાના હેતુથી જ કરેલી હતી.
ત્રીજી શરત તો વળી પુરોત્તમરાયજીને પોતાને કાંઈ જ પોતાના વતનમાંથી
અલિપ્ત રખાવે તેવી જ હતી, જૂનાગઢ રાજ્યનો વહીવટ બ્યાંસુધી અંગ્રેજ
વહીવટદારના કાંઈમાં હોય ત્યાં સુધી તો જૂનાગઢમાં આવી વસવા માટે
નવાખ સાહેબની પરવાનગી મેળવવાનો અવકાશ કોઈને પણ ન હોય એ દેખીતું
હતું એટલે એવી પરવાનગી માગવાની જરૂર પુરોત્તમરાયજીને પડે તો તેવી
પરવાનગી તેમણે આ મિં રેડોલ કનેથી જ મેળવવી પડે તેમ હતું, અને
તેવી પરવાનગી મિં રેડોલ દ્વારા આપે પણ નહિ અને આપે તો તે
આપવામાં તે અન્ય કોઈ બાધક શરત ન મૂકે એમ પણ કહી શકાતું ન હતું;
નવાખ સાહેબની પરવાનગી મેળવવાનો પ્રશ્ન તો તેઓ રસ્તે રાજકર્તા અને
ત્યારે જ ઉપસ્થિત થાય તેમ હતું. છતાં મિં રેડોલે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના
તેમજ નવાખ સાહેબ સ્વતંત્ર રાજકર્તા અને ત્યારે તેમના રાજકાળમાં પુરોત્ત-
મરાયજીએ પરવાનગી મેળવ્યા મિવાય જૂનાગઢમાં રહેવું નહિ, એવી પ્રતિ-
બંધક હાલ કયા હેતુથી આગળ ધરી હશે તેનો ખ્યાલો કા તો મિં રેડોલ
આપી શકે અગર આપણે આપણી તર્કશક્તિથી તે મેળવી લેવો પડે આ
હકીકતની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં અમને લાગે છે કે,
બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ મેંદ્રાવેલીના નીતિસૂત્ર મુજબ રાજ્યમાંના ઉચ્ચતમ
ગણ્યા તેવા જૂથકોડોને કાંપી નાંખવાની હતી, એટલું જ નહિ પરંતુ જૂનાગઢ
રાજ્યની અમલ નીતિપ્રણાલિકાનો અખંડ નિર્વાહ જે પ્રકારની મુત્સદીગીરીને
બળે ધર્મ રહેતો હતો તે પ્રકારની મુત્સદીગીરીનો લોપ હમેશાને માટે કરી
નાંખવાનો હતો, અને તેથી જ આ પહેલી જ વાર નિયુક્ત ચલ્લ બ્રિટિશ
વાલી-વહીવટના કાળમાં વચી જહાંગીરનાઈ અને પુરોત્તમરાયજી એવા બે,
હિંદુ અને મુસલમાન જાતિઓને સંકલિત કરી રાખનાર સમર્થ મુત્સદીઓને
નબત્ત કરી નાંખવાનો ધૂષાપાત્ર પ્રવાસ થયેલો હતો. એક વાત અહીં ખામ
આપણે ધ્યાન એએ તેની છે પુરોત્તમરાયજી ઉપર નવાખ સાહેબ રસુવખા-

નજના રાજકાળમાં ગમે તે કારણે તહોમત મૂકાયું અને તેમની તમામ મિલકત પડાવી લેવાયલ પણ દત્તી; પરંતુ એ નવાબે રાવજ સાહેબનું આગમન જૂનાગઢમાં જોઈએ તે કારણે તેમને દેશપાર કરેલા ન દત્તા, અને તે છતાં આ મિ. રેડોલ રાજ્યના વધારે પડતા દિત્રી બનીને પુરોત્તમરાયજીને રાજ્યમાંથી બહિષ્કૃત જેવા રાખવારખાવવાને ઉચ્કૃત થયલા હતા એ એક એવી સમસ્યા છે કે તેની પૂર્તિ અમારા આ લેખના પાઠક પોતાની મેળે જ કરી લેવી જોઈશે. આપણે આપણા આ ત્રિપત્રની ઉપકથા રૂપે એમ પણ કહી કહી શકીએ કે પૂર્વોક્ત ખીજ અને ત્રીજ શરતોથી સુમિત થઈ આવતી બ્રિટિશ રાજનીનિને પરિસ્થિતિ બાબી રાજકુળનો કોષ પથ થવા પામેશે છે.

ઉપર મુજબ મિ. રેડોલે પુરોત્તમરાયજી સમક્ષ પોતાની શરતો મૂકી ત્યારે તે પરત્વે વિચાર કરી જવાબ દેવાને માટે પુરોત્તમરાયજીએ પંદર દિવસની મહેનત માગેલી હતી. પરંતુ મિ. રેડોલ તો અક્ષતાંગીય ક્ષાંત્રી વધારે મુક્ત મંજુર કરવાને તૈયાર થયલા નહિ ! અને તોણી સંક્રામણ જીવી કરીને સમાધાનની વાતને તોડી પાડી અગર તો અપશસ્કર શરતોનો પુરોત્તમરાયજી પામે સ્વીકાર કરાવી લેવો એવી ધાન્ધા મિ. રેડોલે રાખી હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ પુરોત્તમરાયજી સાંકડી શરીમાંથી પણ સૌંદરવા નીકળે તેવા હતા, એટલે તેમણે તરતજ રાજકોટ પહોંચી જઈને તા. ૧૩-૫-૧૬ના ખતથી પોતાનો જવાબ આ વાલી-વહીવટદારને મોકલી આપેશે હતા. એ જવાબમાં એમણે ખીજ તથા ત્રીજ શરતોનો સ્વીકાર કરેશે; પરંતુ તહોમતમાંથી જીજી રહેવા છતાં તેમ વળી પોતાના વંશજોના દેહ દૂળાવીને ફક્ત નિવૃત્તિ-વેતન સ્વીકારી લેવાની વાત તેમણે અગ્રાહ્ય ગણીને પહેલી શરત નાકાપૂર્ણ લેખી જણાવેલી હતી. મિ. રેડોલને તો ફક્ત સમાધાન કરવાનો ખોટો વેપ જ ભજવવાનો હતો. એટલે પુરોત્તમરાયજીએ આપેલ પૂર્વકથિત જવાબથી આ બ્રિટિશ વહીવટદારને તો ‘ભાવતું હતું તેવું’ વેધે કહ્યું એ પ્રમાણે સંતોષાનંદ થઈ ગયેશે. ન્યાયદાનકરીને અગર તો ઉભય પક્ષે કાર્તિકર ગણ્યા તેવું સમાધાન કરી રાવજ સાહેબને ઉજ્જવલ થવા ન દેવાની પેરવી કમીને જ વેરાવળવાઈ મિલન ગોંધાયું હતું એટલે પરપ્રેરિત સમાધાનની આ વાત અંતે પડી બાગેલી હતી. અને આ ઉભય પક્ષે પ્રથમ ભ્યાં દતાં ત્યાં દુનઃ ઉપસ્થિત થઈ ગયેલા હતા. હવે આપણે મૂળ ત્રિપત્રમાં આગળ પ્રવાસ બેઠું.

તા. ૧૯-૨-૧૯ને રાજ મુખ્ય સરકારે, નામદાર ઉપરાજ સાહેબ તરફ મોક્ષવાનો જે વિવાદ રચાવેલો હતો તે સંબંધે તા. ૨૧-૩-૧૯ને રાજ રાયજ સાહેબને ખબર આપેલા, એટલે રાયજ સાહેબે ૨૫૦ સર ચિમનલાલ દરિયાલ સેતલવડે ધડેલ તા. ૧૨-૬-૧૯વાળી એક અર્જ મુખ્યના ગવર્નર સોડ વિલિંગ્ડન તરફ મોકલી આપેલ, આ અર્જમાં, ખાસ કરીને, મિ. રેડોલે આપેલ શરતો તથા તે પરતે પોતાના તરફથી અપાયેલ જવાબનો રાયજ સાહેબે અભાવેલ કરેલો હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ તા. ૧૪-૩-૧૯વાળી પોતાની અર્જ ના. ઉપરાજ સાહેબ તરફ રવાના કરવા માટે તેમણે તેમાં ઉપરાજી રૂપે વિનતી પણ કરેલી હતી. પરંતુ આ અર્જના આઠમા પરિચ્છેદમાં, 'સર્વોપરિ સત્તાને વચ્ચે પડવા' કરતા પહેલાં અત્યંત પ્રમાણમાં એ (જૂનાગઢના) રેલી રાજ્યમાં કુલાસન પ્રવર્તી રહેલ છે' એવા શબ્દો સર ચિમનલાલે વાપરેલા હતા એટલે એ શબ્દો એ સમયના કાઠિયાવાડના એન્ટ ટુ ધ ગવર્નર મિ. ઇ. મેડોનોફને પણ જ અપમાનકારક અને અધોઅધ ભાગી જતાં એ સાહેબે પૂર્વોક્ત તા. ૧૨-૬-૧૯વાળી અર્જ મુખ્ય સરકાર તરફ રવાના ન કરતાં એ અર્જ કરનાર એન્ટની મનદ ધરાવનાર નથી માટે (ધડોરને બરવી પાતી) લાગમના રૂપીયા પાંચ મોકલી આપવાનો હુકમ તા. ૨૨-૬-૧૯ને રાજ કરી દીધેલો હતો. આમ રાયજ સાહેબની પૂર્વનિર્દિષ્ટ અર્જ આગળ ડુવાના ન થતાં એન્ટની ઠોડીમાં રચાવેલ થઈ ગયેલી ત્યારે સર ચિમનલાલ સેતલવડે, એન્ટ ટુ ધ ગવર્નર સાહેબે જે શબ્દોને વાંધાવાળા ગણેલા હતા તે શબ્દો પરતે તા. ૨૬-૬-૧૯ના પત્રથી ચોખ્ખા શબ્દોમાં તથાપિ બારપૂર્વે ખૂલાસો લખી મોકલેલો હતો અને તેને પરિણામે એ અટકાવાયેલી અર્જ મુખ્ય સરકાર તરફ રવાના થઈ ગયેલી હતી. પરંતુ (રાયજ સાહેબના આ કામમાં ડગલે ડગલે 'પરંતુ' આવ્યાનું કરે છે) મુખ્ય સરકારે એ આખું કામ સિલ્હી સરકાર તરફ મોકલવાનું બ્યા-જખી માનેતું નહિ અને તે અર્જને પણ ત્યાં જ તે સરકારે રચાવેલો કરી દીધેલો હતો ! આમ કરવાનું કારણ એક જ હતું અને તે એ કે, સોડ વિલિંગ્ડને આ પુરોષોત્તમરાયજના કામને આગળ ન મોકલવાનો ફરવ અગા-ઉથી જ કરી રાખેલો હતો ! પૂર્વમુદતો અગર તો મનોગત બીતિને મદિમા શું ઝાઝો હોઈ શકે ! પુરોષોત્તમરાયજના આ કામ પરતે સોડ વિલિંગ્ડન મિ. રાયટસન અને મિ. રેડોલ એ ત્રણ અંગેજ સાહેબોની એકસ મંડળી જ પૂર્વોક્ત પ્રકારના દુરામદનું કારણ કહી શકે તેમ હતા. આવા પ્રતિબંધક

સંયોગમાં ગમે તેવો સમર્થ મનુષ્ય પણ મુંઝાણાઈ જાય. પરંતુ સત્યનો બેલી પ્રભુ છે એટલે તે છેક છેલ્લી ઘડીએ પોતાની ઠાઠ અગમ્ય મતિથી સત્યને પક્ષે ચઢીને સત્યનિષ્ઠાવાળાને સહાયતા આપ્યા વિના રહેતો નથી જ, પ્રગોઠ ફૂટવા નેરોનો ફૂલી જાય છે ત્યારે જ તે ફૂટે છે. મુંબઈ સરકાર કદબી બેંકેલ કાર્પોરેશન અને બની બેંકેલું બીજું મંત્રક ૧ પરમપ્રાપ્તિ દયા થાય છે ત્યારે અધિકારને ઠેકાણે પ્રકાશ અને અશુભ યોગને ઠેકાણે શુભ યોગનો આવિષ્કાર થઈ આવે છે. જમિમાં નંખાયલ ખીજ પુણ્ય થયા કાલે જ અંકુરિત થાય એવી પ્રકૃતિની યોજના છે. રામજી સાહેબના એકવારના પક્ષવાદી ધાનયાત્મી મિં. લાઉડીઝ ટં. સીં. કે નેઓ મુંબઈ છેડી ઇન્ડિયામાં જઈ રહેલા હતા તેઓ દિલ્હી મંદિરના અમાત્યમંડળમાં કાયદાખાતાના સભાસદ તરીકે નિયુક્ત થઈને આ વખતે દિલ્હીમાં જઈ પહોંચેલા હતા. પ્રશ્નોત્તમરાયજીના સંબંધમાં આ એક સુયોગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો એ નિઃસંદેહ છે. બ્રિટિશ શાસન પ્રબંધ પ્રમાણે નામદાર દિલ્હી સરકાર તરફ રવાના કરવા સાર ને વિવાદ અર્જો વગેરે હક્કાશઓની સરકારે રાફી રચગિત કરી રાખેલ હોય તે તમામને એક પત્રકે ચલાવીને, ૨૨ તથા મહિને, તે પત્રક ને તે હક્કાશની સરકારે નાં ઉપગમ તરફ મોકલી દેવું પડે એવું ધોરણુ દરાવાયલું હતું; એટલે આ ધોરણુ પ્રમાણે. મુંબઈ સરકાર તરફથી દિલ્હી સરકાર તરફ મોકલાયલ એક ત્રિમાસિક પત્રકમાં પ્રશ્નોત્તમરાયજીના વિમુન-રાફી રખાયલ-વિવાદનો હક્કેષ મુંબઈ સરકારને કરવો પડેલો હતો. આ હક્કેષ, રામજી સાહેબના નવોખળને લીધે, મિં. લાઉડીઝના વાંચવામાં આવી ગયલો ૧ મિં. લાઉડીઝ રામજી સાહેબના કામથી પૂર્ણ વાંકેલ હતા અને તેમાં વળી વઝીર બહાઉદીનબાઈને નામે ઇં. સં. ૧૬૦૧માં અખાયલી છુખાનીથી, રાજદારીય દષ્ટિએ અતિ ગંભીર ગણાય તેવા ને પ્રતો ઉપસ્થિત થવા પામેલા તેમની છલાવટ ચે.અ પ્રકારે ન થાય તો બ્રિટિશ શાસનતંત્રની પ્રતિષ્ઠામાં નુનતા આવે તેમ છે એ વાત પણ આ મિં. લાઉડીઝના સદસ્ય બહાર ન હતી. આમ હોવાથી મિ. લાઉડીઝે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરીને પ્રશ્નોત્તમરાયજીવાળું કામ મુંબઈ સરકાર પામેથી મંગાવી તપાસી નેવધું તો, ને ચલણચિડીઓ જાયાપત કર્યાનું તહોમત ઇં. મં. ૧૬૦૧માં રામજી સાહેબ ઉપર ઓગાવયલું હતું તેમાંની ધણીખરી ચલણચિડીઓ હાથ આવી ગયલી અને વઝીર સાહેબના કબજામાંથી નીમરેલી એમને દેખાયલી હતી, અને તેને પરિણામે, ને હાહાતો ગેન્ઝનસાફ પ્રશ્નોત્તમરાયજીને થયલો અને ને ઘોર અન્યાય બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર અને

મુંબઈ સરકાર એકમતિથી તેમને ફરી રહેલા દત્તા તે બાબતની તે સાહેબને પ્રતીતિ પણ થઈ ગયેલી. આ તે આ મિં ભાઈદીઝ તરફથી આ પ્રશ્ન ફરીત નાં ઉપરાજના આમાત્રમંડળ સમક્ષ મૂકતાં ઉપરાજ કોર્ટ એન્ડ-ટ્રીસ્ટ રાયલ સાહેબના ઇં સં ૧૯૦૧ તથા ઇં સં ૧૯૧૩વાળા કામને ફરીથી તપાસાવીને ચોખ્ખું નિર્ણય કરવાનો કસબ ફરી દીધેલો પણ ખરો. આ કામ કુપ્પી ન્યાયનંત્રને સમગ્ર ન હતું. પરંતુ તે દેશીય રાજ્યને સ્પર્શતું હોઈને તે કામનો હવામો એ દિલ્હી સરકારની ચન્દ્રહારીય કચેરીને પ્રાપ્ત થાય એ બ્રિટિશ શાસનપ્રબંધને બંધબેસતું હોઈને આ કામ એ કચેરીને સોંપાઈ ગયું હતું. આમ થયું એટલે એ રાજદારીય ખાતાએ પોતાના ચન્દ્રહારીય કર્મચારી અંગ્રેજ અમલદાર નામે સર આર. ઇં હોલ્ડિસ, સીં આર્થિં ઇં, આર્થિં સીં એસ. એમને કાયદેસર તરીકે નિયુક્ત કરીને તેમને એ કામનું પરિશોધન કરવાની આજ્ઞા આપી દીધેલી હતી આ પ્રમાણે દિલ્હી સરકાર તરફથી થયેલ કુકમના ખબર મુંબઈ સરકારને પહોંચાડાયેલ કે તત્ત જ તે ઇલાકા સરકાર ફરદી ઉઠેલી અને તેણે, દિલ્હી સરકારે ફરદ તપાસપંચની યોજના સામે યાચ તેટલો પ્રબળ વિરોધ પણ કરેલો હતો. પરંતુ એ એમનો વિરોધ આ તે નિષ્ફળ નીરડેલો અને દિલ્હી સરકાર એક ટળીને એ ન થયેલ એટલે મુંબઈ સરકારના કાચ બોધે પડી ગયેલા હતા. આમ મુંબઈ સરકાર આ બાબતે નિરુપાય બની ગયેલ ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્યના વાલી-વહીવટદાર મિં રેડોક્સને મુંબઈ સરકારના બેઈ બનીને મેદાન પાયા વિના ફટકો ન હતો, એટલે તે સાહેબે રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાને અખંડિત રાખવાની બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિનો આધાર સાધીને, મુંબઈ સરકારના નિષ્ફળ બનેલ વિરોધને સફળ કરવાને માટે પગલાં ભરેલાં હતાં. આ સંબંધે નવાઈની વાત તો એ હતી કે, જે કાણેથી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે જૂનાગઢ રાજ્યને સંબાળી લીધેલ તે કાણેથી જ બ્રિટિશ સરકાર રાજ્યના આંતર વહીવટમાં ફરમીઆનગીરી કરી ચૂકેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ જોડેસનરીન નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીના તેમજ તેમની પહેલાંના નવાબોના રાજકાળમાં તથા તેમના સ્વતંત્ર સ્વામિત્વજનિત અધિકારમાં થયા પામેન અનેક કામો પરત્વે તપાસ કરવાનું, તેમાં ફેરફાર કરવાનું, અગર તો તદ્દન નવાં ગણાય તેવા ખાલ કામો કે જમને પોતે એક જુએવર તરીકે, સગીર નવાખના સમયમાં સ્પર્શપણ કરવો ન જોઈએ તેવાં કામો કરવાનું બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે યા કરી દીધેલ પણ હતું એ છતાં, બ્રિટિશ સરકારને જૂનાગઢ રાજ્યના

આંતર વહીવટમાં દરમ્યાનગીરી કરવાનો અધિકાર નથી એવી દલીલ આગળ લાવીને, દિલ્હી સરકારે કચેલ તપાસપંચની યોજના સામે વિરોધ કરવાને કટિ-બંધ થયેલા હતા. મતલબ કે, આ મિ. રેડોલે ખુદ જ વિરોધ કરેલા તે અર્થ હોતો અને તેને લોડ વિલિંગ્ડનની હુકમ હતી છતાં તે નિષ્ફળ થયેલા હતા. આમ થયેલું એટલે મિ. રેડોલે એ સમયના કાઠિયાવાડના કેટલાંક પંડેલો વર્ગનાં રાજ્યોનો પોતાના આ વિરોધ કાર્યમાં સાથ મેળવવાને શક્ય તેટલી બધી તજવીજ કરેલી હતી, અને એ તજવીજને પરિણામે રાજ્યો સિંધ્યાંતરક્ષાની ખાતર મિ. રેડોલેને પહેલે ઉમેલો ખરાં, તોપણ પુરોગતમરાયજીવાળા કામને જો હીકુ સરકાર એક અપવાદ રૂપે ગણવા તૈયાર હોય તો આ એક કામ પરત્વે થયેલ દરમ્યાન-આનગીરી પરત્વે પોતાને ખાસ વાંધો નથી એમ પણ એ સાથ આપનારાં રાજ્યોએ, વિરોધક્ષાંક પ્રતિવાદ લેખમાં જણાવી દીધેલું હતું. આમ થયેલું ત્યારે દિલ્હી સરકારે, દેશીય રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની પોતાની રાજનીતિ નોન-ઇન્ટરવેન્શન પોલિસીને વળગી રહીને, પુરોગતમરાયજી વાળું કામ બવિધમાં એક દાખલા રૂપ ગણાઈ જવા ન મામે એટલા સારું પોતાના અસલ હુકમમાં ફેરફાર કરીને મિં હોલાડની નોકરી જૂનાગઢ રાજ્યે ઉછીની લેવી અને તેમની અધિક્ષતા નીચે કામ ચલાવવું એવો ફરાવ કરી આપેલા હતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ અસલ હુકમ પ્રમાણે આ કામ મુખ્ય અગર રાજકોટમાં ચલાવવાનું હતું તેને બદલે તેને જૂનાગઢમાં ચલાવવાની આજ્ઞા આપી દીધેલી પણ ખરી. તોપણ જો એક મહત્વપૂર્ણ હકીકત આ દિલ્હી સરકારે પોતાના અધિકારમાં સખી દીધેલી તે આ પ્રકારની હતી. મિં હોલાંક પુરોગતમરાયજીવાળું કામ ચલાવીને જ વર્તાતલેખ રીપોર્ટ તૈયાર કરે તે તે સાહેબે હિંદ સરકારમાં પેશ કરેલા અને એ ઉપરથી હિંદી સરકારે જ અંતિમ આજ્ઞા કે નિર્ણય કરે તે જૂનાગઢ રાજ્યે સ્વીકારવાનો હતો. આ પ્રમાણે નાં ઉપગમ સાહેબે પુરોગતમરાયજીને શુદ્ધ ન્યાય મળી શકે એટલા માટે કુંચી કરસનજીને હાથ રાખી લીધેલી હતી, એ હકીકત અમારો પાંદરથી ઉપેક્ષિત થઈ ન શકે તેવી નિશ્ચિત કોટીની જ છે. અર્થાત મિં હોલાંક રાજદ્વારીય ખાતાના અધિકારી હતા એટલે કદાચિત રાજદ્વારીય માનસ ધરાવી રહીને તેઓ તપાસપંચનું કામ કરી રહેવામાં ગમે તે દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરે એ વાત સંભવિત હોઈને હિંદી સરકારે તેમને કેવળ એક તપાસનીસ તથા તથા વર્તાતલેખક હરાવી દીધેલ હતા અને રાજદ્વારીય ખાતાથી ન્યાયને અસ્થિત સખી પુરોગતમરાયજીને થયેલ ગેર ધનસાફ સંબંધ રૂદ્ધ દનગ્રાફ આપવા-

નો અધિકાર એ માર્વબૌમ સરકારે પોતાના કાયદામાં રાખી લીધેલો હતો. ઉપર પ્રમાણે દિલ્હી સરકારે કામ ચલાવવાનો ફરિયાદ કર્યાથી જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાનો બગ થતો જેમ અટકી ગયેલો તેમ પુરોગતમરાયણને રૂઢ ન્યાય-શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય લાભ મળે એવી ગોઠવણ થઈ ગયેલી હતી. વળી પ્રશ્નો-તમર વચ્ચે ખુદ તથા તેમના પક્ષે કામ કરનાર ને બધા વકીલ, બેરીસ્ટર્સ તેમજ બીજા કાર્યકરો જૂનાગઢમાં આવે તે તમામને રાજ્યના અભ્યાગત ગણી તે તમામની પ્રતિષ્ઠાનુરૂપ બધી સગવડ આપવાનો ફકમ પણ દિલ્હી સરકારે જૂનાગઢ રાજ્યને આપેલો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ પુરોગતમ-રાયણને પોતાના બેરીસ્ટર્સ વગેરેને મહેનતાણું આપવાની બાબતે અડચણ ન પડે એટલા માટે નાણાંની એક મહોટી રકમ પણ તેમને રાજ્યે આપવી એવું પણ એ નામદાર ઉપરાજ સાહેબે ફરારી દીધેલું હતું. મિ. રૂડોલ્ફને બધા બધી યોજના ધણી જ અણગમતી અને તેના અહંભાવને ઊતારનારી થઈ પડેલી હતી એ અમારો અનુભવની વાત છે, પરંતુ એ સંબંધે એ હજુર વાલી-વહીવટદાર નિરૂપાય બની ગયેલા હતા મનમજ છે, પુરોગતમરાયણ એક દેશીય રાજ્યના પ્રમુખ હતા તે છતાં રાજદારીય ક્ષેત્રમાં ને યથાર્થ મહારથાન તેમણે હતું તે લક્ષ્યમાં રાખીને દિલ્હી સરકારે પૂરેકાત પ્રકારે ને એક અમાધારણ દોટીની ગોઠવણ કરી તેમના કામનું પરિશોધન કરાવવા સારું ને પ્રયત્ન કરી આપેલો તે એક અસામાન્ય અને હતિહાસમાં નોંધાવા લાયક હકીકત હતી અને તેને તેથી પણ બિબિધમાં ગણવી પડશે. દિલ્હી સરકારને યોગ્ય લાગ્યું હોત તો તેઓ મુંબઈ ક્ષણિકાના હરકોઈ જવાબદાર તથા કોઈ પંક્તિના અંગ્રજ અમલદારને આ કામના પરિશોધક નિયોજી શકત, પરંતુ આ કામ પરત્વે મુંબઈ સરકારનું ને અનિચ્છનીય વલણ તેમના જોવામાં આવેલ તેને લીધે તેમને ને વમવમો થઈ આવેલ હતો તેને પરિણામે જ તેમણે પોતાના જ રાજદારીય ખાતાના એક જવાબદાર અમલદારની નીમણુંક કરેલી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ. દિલ્હીથી દૂર એવા બ્રિટિશ આલસા હિંદુસ્તાનના ઈલાકાઓમાં આવેલ દેશીય રાજ્યોના સંબંધમાં રહેતા ઈલાકાઓનાં રાજદારીય ખાતાઓના અમલદારો કવી ઢબે પોતાના ખાતાનું કામ કરી રહેલ હોય છે તેનું ચોક્કસ દર્શન પુરોગતમરાયણવાળા કામથી તેમજ તે પરત્વે ઉપસ્થિત કરાતા ગયલ અંત-રાયોથી દિલ્હી સરકારને થયું હોય એમ સદજ કદી શકાય છે, અને તેથી જ એ સરકારે એ વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન સીધેમીધું મેળવી શેવાના આશયથી

પશુ પોતાના સર્વોપરિ અધિકારનો ઉપયોગ કરીને પોતાના રાજદારીય ખાતાના ન અધિકારીને પુરોત્તમરામજીવાળું કામ તપાસવાને નિયુક્ત કરી દીધેલ હશે એનું અનુમાન આપણે વિનો સંકોચ કરી શકીએ પણ ખરા. આ પ્રકારની આપણી વિચાર સરણીની મથાર્થતાનું પ્રતિપાદન આપણે, કાર્યશોધક મિં હોલાડે પુરોત્તમરામજીવાળું કામ ચલાવવામાં જે પ્રકારનું સિધ્ધિ માનસ રાખેલું અને પ્રચલિત કાયદા કાનુનનું ઉલ્લંઘન કરનાર રાજ્યપક્ષની કાર્ય પદ્ધતિને જે બહુવિધ પ્રકારે ફાલ્ગવા દીધેલી તેને આધારે સુખેથી કરી શકીએ તેમ છીએ. દિલ્હી સરકારે આ કામને ન તો ફાજદારી કે ન તો દીવાની રાહે ચલાવવાનું મોકુફ રાખી તેને રાજદારીય રહે ચલાવવાનો ઠરાવ કરેલો એ હકીકત અમારા પૂર્વચિત્ત વાદને પુષ્ટિ આપનારી છે.

ઉપર બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે એટલે કે દિલ્હી સરકારના આદેશને અનુમતીને જૂનામઢ રાજ્યે પોતાના તા. ૧૧-૧૦-૧૭ના રાજ ઠરાવલ હજુર હુકમ અંક સી. ૧૧૭થી પૂર્વેકિત મિં હોલાડેને આ કામે એક કાર્ય-નિરૂપક કે કાર્યશોધક નિયુક્ત કરી દીધેલ એટલે એ સાહેબે તા. ૨૨-૧૦-૧૭ને રાજ આ કામ ચલાવવાનો આરંભ કરી દીધેલો હતો. એમને પોતાનું કામ કરવામાં મરહતા મળે તેટલા માટે મિં મહંમદ યુસુફખાનને મદદનીશ તરીકે મિં હીં એનં કનમલકરને કર્મચારી સેક્ટરી તરીકે મિં એં ખીં લાંલાને હુબાપિયા તરીકે અને મિં દયાળજી એનં માણેકને સાક્ષીઓથી અપાતી જુખાનીઓ નોંધાવનાર તરીકે ગોઠવવામાં આવેલા. રાજ્ય તરફથી કામ ચલાવવા માટે મુખ્ય સરકારના એક્વોકેટ જનરલ મિં રહેંગમેન, રાજકોટના બેરિસ્ટર મિં ફલપતરામ ખી. શુક્લ, મુંબઈના સોલિસિટર્સ, મેશર્મ બાઈશંકર અને મેશર્મ બાઈશંકર ગિરિધિલાલ અને કાંગાની પેદીના મેશર્સ બગવાનલાલ અને ઇન્દ્રસ્લાલ તથા બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર મિં રેડોક્ષના હજુર મદદનીશ રા. ૭૦ એં એસ. ૦ તાંબે એટલા જથ્થે હાજર રહેલાં; ત્યારે પુરોત્તમરામજી તરફથી બેરિસ્ટર મિં ખીં કેમ્પબેલ, મુંબઈની મેશર્સ સિટલ એંડ કાં. વાળા સોલિસિટર મિં એચ. એચ. વડીયા ગુલાબરામ વજ્રેશંકર હાયા, રા. અમરસલાલ કાળીદાસ ખડી, જુલતરામ ત્રિભજી વૈશ્યવ, ગ. મોતીલાલ ત્રિશંકર ધોડા તથા રા. સુવંશંકર જજબાઈ વૈધ એટલા નવે અનલનમાં હાજરી આપેલી હતી. આ કપરંત રાજકોટથી શ્રીયુત દયાળુરામ નેદાબાઈ ખડી જેમ સદમદ્યંક વડીવ તથા રાજ્યકાર્યકુસલ

૨૬૨૫ પશુ સમજ સાહેબના સલાહકાર તુમે જૂનામઢમાં આવીને અદાર કાઠી
 રચારના કારભારી સં ગિસ્તિરલાલ માધવગવ ધોળકાયા જેવા સંજ્ઞકાર્યદક્ષને
 પર રહેલા, અને તે ઉપરાંત આ ક્યાલેખક ખુદ. સં હિરગરાય કશવરાય
 બોઝા અને સં કપ્પલાલ સમજ જોષીપુત્ર વગેરે કૃષ્ણક જૂનામઢ નિવાસી
 સ્વયંસેવકો તથા પુરોત્તમરાયજીને કામ આવે તેવા કૃષ્ણક તેમના સગાઓ
 તથા તેમના ઉતારામાં રહીને કામ કરવાને હાજર રહ ગયલા પશુ હતા. આ
 વેલેથી કોટીની અદાલત જૂનામઢના કાલવાડ દરવાજા બહાર. આગે
 બહારુખાનજી હાથરુદ્ધ વાળા નવા મકાનમાં ગોઠવાયેલી હતી.
 અને તેમાં આલતા કામને બને તેટલું ચુપ રાખવાને માટે તે ઉપર પ્રહરો
 રખાયેલા હતા. પુરોત્તમરાયજી તથા તેમની સાથેનાં માણસોને એમનાથી
 પ્રયોજ્યલ 'બહારુદીન કોતેજ' અંગેનાં એક જાણવામાં, સંજ્ઞ તરફથી ગોઠ-
 વાયલ અથા પ્રકારનાં સાધનો સહ ઉતારે આપવામાં આવેલ હતા. પુરોત્તમ-
 રાયજીનાં અંગેજ બેસિટર તથા સોલિમિટરને માટે સંજ્ઞે ઇલાયદી ગોઠવણ
 કરેલી હતી. આ પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી અદાલતનું કામ
 આરંભાયું હતું. અનેક મુદાલેખકો (ટાઇપિસ્ટ) તેમજ સંજ્ઞના ધાપખાનાને
 પશુ આ કામ નિમિત્તે સ્થાન કામગીરી ઉપર રહેવું પડેલ તેમ
 વળી સંજ્ઞનાં મહત્વનાં ખર્ચાઓના અધિભારીઓને પણ જાગૃત રહેવું પડેલું
 હતું. કારણ કે આ કામે પુરોત્તમરાયજીને લગતી એક જ વાત તપાસાયલ ન
 હતી, પરંતુ સંજ્ઞના ઇતિહાસના છેલ્લા લગભગ ૭ દાયકાના વહીવટની પર્યે-
 વણા કરવામાં આવેલી હતી. આવી પર્યેવણા થવા માગેલી તેનું કારણ એ
 કે, દિલ્લી સરકારે જે કાર્યમર્પદા ફરમાવેલી હતી તેનું ઉત્સાહન કરીને મિ.
 રેડોલે અનેક અપ્રસૂત અને અપ્રસંગિક બાબતોને આગળ સાવીને પુરોત્તમ-
 રાયજીવાળા કામના મુખ્ય મુદ્દાને ગૈર જનાવી દેવામાં પોતાના અધિકારનો
 દુરુપયોગ કરી દીધેલા હતા. આ હકિતને પરિણામે ચહેરામાં મહોટો ખળખળાટ
 ઉપસ્થિત થઈ આવેલો અને તરત્તરદની કપનાઓ લોકોનાં મનને નવાવી
 રહેલી પશુ ખરી, નાની મહોટી કોટીના સેંકડો હિંદુ તેમજ મુસ્લમાન પ્રજા-
 નો પુરોત્તમરાયજીના કાર્યનાર્થ તેમને ઉપરે જતા હતા અને જેઓ છે
 તેમની પામે જતાં સંજ્ઞસેવકો બધા મેરતા હતા તેઓ પુરોત્તમરાયજી દર-
 રાજ સાંજે ચહેરામાં જતા ત્યારે તેમને ત્યાં મળતા હતા અમર તો કાલવાડના
 સેનુમધે ઉપર બેસીને કેવળ નેજાનંદ પામી સંતુષ્ટ રહેતા હતા. અદાલતમાં
 આલતા કામને જેમ જેમ ચુપ રાખવાનો પ્રયાસ થતા ગયલા તેમ તેમ

લોકોની નિરાસા અધિકાધિક તીવ્ર બનતી ગયલી અને તેથી લોકો અસહ્યતામાં ચાલી રહેલા કામનો ગંધ મેળવવાને ચારે બાજુ સુંઘતા કરતા રહેલા. આ બધા નિરાસુઓ પૈકી જેઓ પુરુષોત્તમરાયજીના પક્ષમાં હતા (અને જેમની સંખ્યા ઘણી મહેતરી હતી) તેઓ એક પછી એક બાબતે પુરુષોત્તમરાયજીની નિર્દોષતા સિંધ થતી જતી જાણતા ત્યારે જેમ પ્રમનતા પ્રકટ કરી રહેતા હતા તેમ ખીજ તરફ તેમના અલ્પમંખ્ય પ્રતિપક્ષીઓ વિદ્વેષીઓ વગેરે બને તેટલો પ્રયાસ કરીને પણ મિ, રેડોલને મદદગાર થવાની છાની ઉધાડી પ્રવૃત્તિઓ કરી રહેલા દેખતા પણ—હતા. આ પ્રકરણને અંતે અમે ખીજ હકીકતની નોંધ પણ કરી શેશું. આ અસહ્યતાના કામ અમે કોઈ હકીકત એવી પણ બનેલી હતી કે, એ તપાસપંચના કર્મચારી રા. ફનસલકરને કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારને કારણે અને ચાલતા કામે પોતાની નોકરી છોડી દેવાનો પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો !

પ્રકરણ ૧૫ મું

દિલ્હી-સરકાર-નિયુક્ત કાર્યસાધકે અગર તપાસ પંચે કરેલ કામ

આ પ્રકરણમાં આપણે હવે પૂર્વાનિર્દિષ્ટ તપાસપંચે અગર કાર્યસાધકે કરેલ કામને લગતી મંદિષ્ટ હકીકત તથા તે પરત્વે થોડીક વિવેચનાને સ્થાન આપશું. પરંતુ આપણે તે પ્રમાણે કરીએ તે પહેલાં એક ધણાજ મદતવાળી તથા વાચનિશાસ્ત્રિક બાબત-પૂર્વધટના—ને આપણા ખાસ લક્ષ્યમાં લેવી પડે તેમ છે એ પૂર્વધટના એવી છે કે, ઈ. સ. ૧૯૧૧ના આરંભમાં નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીના દેહાન્ત થયો ત્યારથી બ્રિટિશ સરકારે પ્રસંગ પ્રમાણે પોતાના તરફથી અંગ્રેજ વાલી-વડીપટ્ટદારને મોઢીને જે જાણ પ્રકારની તપાસ કરી લેવાની 'દને ને કગવી લીરેલી હતી અને તેને પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં

રોબર્ટસને પુરવોત્તમરાયણના કામ ખરતે મુનાવણી લીધેલી ત્યાં સુધી
 આ ચરિતનિરૂપ્ય ઉપર ઇ. સ. ૧૯૦૬માં ઉપરિચિત કસયલ તહેામત
 ઉપરાંત બીજું કોઇ પ્રકારનું તહેામત મુકાયલું ન હતું, અને તે
 પછી પણ ઇ. સ. ૧૯૧૭માં દિલ્હીમાં પુરવોત્તમરાયણને લગતા
 ઇ. સ. ૧૯૦૬ વાળા કામનું ફરીથી ખતિયાધન કરવાનું પંચ
 નિયુક્ત કરેલ ત્યાં સુધીમાં પણ પુરવોત્તમરાયણ વિરૂધ્ધ એક પણ
 હકીકત બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારે પૈસી કોઇએ પ્રકાશમાં આણેલી
 નહિ તેમ બ્રિટિશ સરકારને જણાવેલી નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ
 તપાસપંચ નિયુક્ત થયલું ત્યારે પણ મિ. રેડોલે એ તપાસપંચ
 સમક્ષ અગાઉથી પુરવોત્તમરાયણ વિરૂધ્ધ ગણ્ય એવી હકીકત
 રજૂ કરી તે પરત્વે તપાસ ધરનાર છે એવા ખખર પુરવોત્તમરાયણને
 બીલકુલ આપેલ પણ નહિ. આવાવાળાને અધારમાં સખી તેના ઉપર
 અચિંત્ય છાપો મારેલો એ પણ એક રાજદારીય ચાલ છે. આમ હોઇને
 તપાસપંચે કામ સર કરેલું ત્યારે પુરવોત્તમરાયણ ઉપર ફક્ત ઇ. સ. ૧૯૦૬માં
 મુકાયલ આરોપ સિવાય અન્ય કોઇ નિર્ણવ આરોપ પણ મુકાયેલો ન હતો.
 વળી ઇ. સ. ૧૯૧૧ થી તે ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધીમાં રા. બાઇશંકર જેવા
 નિષ્ણાત હિસાબ તપામનીસે રાજના તેમજ ફત્તે ચોપડાએ જેઠ નાંખેલા
 હતા, અને એ તપામના પણ એમને એક પણ ખાત પુરવોત્તમરાયણ વિરૂધ્ધ
 વહેમ પડાવે એવી જડી આવેલી નહિ. આ છતાં જ આલેખકારક ધરના
 પાઠણથી અનેવી છે તે એ કે. મિ. હોલાંડવાળી તપામનું કામ સર થઇ ગયા
 પછી ત્યારે ત્યારે રાજ્યપક્ષને પોતાના તરફથી નવા નવા અને એક પછી
 એક મુકાના ગયય વાદની અપ્રતિપાદવાનું બાન થઇ આવેલું છે ત્યારે ત્યારે
 અને મુખ્ય કામનો છેડો પણ આવી ગયેલો હતો તે ધડીએ મિ. રેડોલે
 આડીઅવળી નવી નવી વાતો કે જેમની માથે પુરવોત્તમરાયણને કરો પણ
 સંબંધ નહતો કે ન હોઈ શકે તેમને એક પછી એક પોતાના વાદરે આપ-
 લન મમત મુકાવવાના પ્રયાગે કરેલા છે, અને મિ. હોલાંડે પોતાની રાજ-
 દારીય જુથિને નીક લાગેલું દરો તેથી તેવા અમંજન વારોને આગળ સાવ-
 વાની છૂટ આપેલી પણ છે. આ જથી આડીઅવળી અને નવી નવી તથા
 લગી વાતો વખત વગીર બદાઈનબાઈને લાગતી છે, અને એ જથી જાનને
 પત્તે જો તે નિર્ણવ આપણી રીતે તે એ વગીર મદેજની દવાની મુદ્દિમ જ
 તેમની સામેનું ૧ પ્રકારે પખ-કામ મવાઈને અમર તે તેમની તે પત્તે

જુઆની લઇને કરી લેવે બોધતો હતો. પરંતુ અજ્ઞાતવ્ય કારણથી આ પ્રિટિશ વાલી-વલીવટગરે આ બાબતે પોતાની ફરજ અદા કરેલી નહિ. તથાપિ આ વલીવટગર મિ. રેડોલ મૂળે તો ન્યાયાધીશવર્ગના હતા એટલે, વઝીર સાહેબના સંબંધમાં તેમણે પૂરે જો મધમાં અનિષ્ટ પગલાં અન્યાય માર્ગે બરેલાં હતાં તે બધાં પગલાંને પાછળથી એટલે કે વઝીર સાહેબની દયાથી બાદ પણ બ્યાનખી હાવી દેવાં એ એમના મનને નંતુષ્ટ કરે એમ એમને લાગેલું એટલે એ સાહેબે, પુરોત્તમરાયજીવાળા કામને એક સુયોગ રૂપ ગણીને એ કામ સાથે વઝીર સાહેબને લગતી બાબતોને વણાવી દીધેલી હતી ! મિ. રેડોલે કરેલી આ તમવીજ કેવળ અન્યાય અને ધૂણાપાત્ર તો છે જ, અને મિ. હોલાંડે એ પ્રકારની તમવીજને ચૂંટી યવા દીધેલી છે તે જો કે એ કાર્યસાધકની રાજદારીય મતિ પ્રમાણે બ્યાનખી ગણાયત્તી હશે તો પણ તે પ્રકારની તેમણે મિ. રેડોલને જણાવી અનુકૂળતા ન્યાયની દ્રષ્ટિએ કેવળ અવધાને તથા નિંદનીય થઇ રહે તેવી તો છે જ. વળી વઝીર સાહેબ સાથે પાંડલ કામને અંગે જે કરાર એ સાહેબે લખાવી લીધેલ છે તેમાં તેમણે વઝીર સાહેબનો કોઈ નિશ્ચિત રૂપનો દોષ બતાવેલ પણ ન હતો એટલે પછી, પોતે જે બધી અનુચિત હશે વઝીર સાહેબ સાથેનો પ્રસંગ ઉઠાવેલો હતો તેને જોમ તેમ કરીને પણ, પાછળથી બ્યાનખી ગણાવી લેવાને અને તે માર્ગે પુરોત્તમરાયજીને વઝીર સાહેબના સલાહકાર હાસવગવીને તેમને કોઈ પ્રકારના મુશ્કેલાર નહિ તો પછી છેવટ સુચરિત નહિ એવા હાસવી દેવાને મિ. રેડોલ ઉચુક્ત થયેલા હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના અંગ્રેજ બંધુની ઇજ્જતની રક્ષા કરવા ખાતર મિ. હોલાંડે પુરોત્તમરાયજીને ન્યાય આપવાના ઓઠા નીચે એવો પ્રયોગ દિલ્હી સરકારે નિશ્ચિન કરી આપેલ મર્મહાતું જ્ઞાન કરીને થવા દીધેલો છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ છે. આ પુરોત્તમરાયજીના કામ પરત્વે પણ અમે કહી શકીએ છીએ કે, રાજ્ય પક્ષે જે અચોક્કસ અને અસંગત થીમડિયા પદ્ધતિએ તપામપંચ મમદા કામ ચલાવેલું છે અને જે તપામપંચીએ પ્રમાણે કામ ચલાવવા દેવાની રાજ્ય પક્ષને જે મોકલાશ આપેલી છે તે જાને બાબતો એટલી તો નિચિત છે કે, એ તપામપંચે કરેલ કામ આખું ‘રાજદારી’ રંગે રંગાઈ ગયલું દેખાય છે, અને કાયદાની બાધામાં કહીએ તો તે એક ‘ન્યાયની દારૂચરનાર વિડંબના’ સિવાય બીજા કોઈ લક્ષણને પાત્ર ગણાશે નહિ. જે આ કામ ખુદી નિધિએ લાવાયલું હોત. તો રાજ્યપક્ષ તરફથી કામ ચલાવનારાઓને પોતાના વાને રજુ કરવામાં ચલાવેલ પ્રમાણમાં મંયમ પાળતો પડત, અને જો તેઓ તેનો મંયમ

ન પાળન તો દુનિયાની કકર ચર્ચાની બત્રીયાંએ અચૂક ચક્રવર્તી પથ પડત. દિલ્હી સરકારે મિં હોલાંડ જેવા રાજદારીયખાતાના અમલદારને આ કામ બળાવ્યું તેના કરતાં કાંઈ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના વરિષ્ઠ દરજ્જાના ન્યાયાધીશને આ કામે નિયુક્ત કરેલ હોત, તો તેને કાચે આ કામ પરત્વે સુદૃઢ હથાવટ થવા પામત તે બ્રિટિશ સર્વોપરિ સરકારને ન્યાયની તેમજ રાજદારી બાબતે અધિક ઉપમારક થઈ પડત એમ અમારું માનવું થાય છે. એ છતાં અમારે ન્યાય ખાતર એટલું પથ કહેવું જોઈએ કે, મિં હોલાંડે આ કામ બાબતનો નિવેદન લેખ દિલ્હી સરકારને મોકલી આપ્યા પછી દિલ્હી સરકારે એ નિવેદન લેખમાંની પુરોગામ-રાયજી સામેના તહેામતને અલગતી બીજી બધી બાબતોને આખી નાંખીને કેવળ પુરોગામરાયજીના કામ પરત્વે, એ જ સરકારના એ જ મિં હોલાંડવાળા રાજદારીય ખાતા આદેશ ને શુધ્ધ ન્યાયયુક્ત નિર્ણય કરી આખી પુરોગામ-રાયજીને નિર્દોષ ઠરાવી આપેલ છે તે હકીકત જ એવી છે કે, તે મિં હોલાંડના આ કામના મુખ્ય મુદ્દા પરત્વેના ખરા તટસ્થ માનસવું આપણને સ્પષ્ટ બાન કરાવે તેમ છે.

મિં હોલાંડના આ નિવેદન લેખે બે ધારી તરવારવું કામ કરેવું હોય એમ પણ અમને લાગે છે, એક તરફ બ્યારે એ નિવેદન લેખે પુરોગામરાયજીને શુધ્ધ ન્યાયદાન દિલ્હી સરકારને કાચે કરાવેવું છે ત્યારે બીજી તરફ એ નિવેદન લેખની મદદથી દિલ્હી સરકારની દષ્ટિ મુબબદલાકામાં પ્રવર્તી રહેલ રાજદારીય ધુમ્મસ-નીહાર-ને બેદીને જે કાંઈ જોઈ શકેલ હશે તેને પરિણામે તે સરકાર આ તરફનાં દેશીય રાજ્યોને પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે લાવી મૂકવાને ધજો બાગે ટ્રેસપાસી હશે એવું પાછલા ઇતિહાસને આધારે કહી શકાય એમ છે. વળી મિં રેડોલને બ્યારે તરતમાં જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી ખસવાનો પ્રમંજ આવેલો હતો ત્યારે તે સાહેબને તેમની પોતાની બ્રિટિશ નોકરીની મુદત પાકયા પહેલાં નિવૃત્ત થવાનો જે વારો આવી ગયો હોતો તે પણ ધજો બાગે, પૂર્વેક્ત મિં હોલાંડને પૂર્વેક્ત કાયદેશવરને અંગે મળેલ ચનાનુમત્ર પરિણામ પણ હોય. અમ હેઠળે આપણે કહી ચકીએ કે, મિં રેડોલ ઈંગ્લાંડમાં રહેતાં રહેતાં એમ માની રહેલા હોય (અને તે પ્રમાણે તેમજે માનેવું પણ છે) કે, તેમને પોતાને જૂનાગઢ રાજ્યને કારણે 'રાજદારીય ગારો' ઉડેલા છે, તો તે હકીકતને આપણે અગ્વાબાનિક કે વલ્લુદ તિનાની ગણી ચકીએ નહિય. હવે બીજી વાત. જૂનાગઢ રાજ્યમાં બે પ્રકારના ખમ્મના દવા :- (૧) રાજ્યનો જે

‘મહોદય તોપાખાનું’ કહેવાતો, અને (૨) નવાબ સાહેબનો જે ‘નાનું તોપાખાનું’ કહેવાતું ખાનગી હતો તે. રાજ્યના ખાસ મહેલ તોપાખાનાને લગતું તમામ કામ નવાબ સાહેબની દેખરેખ નીચે એક મંત્રિ કરતી હતી અને તેનો હિસાબ વિધિપૂર્વક એ તોપાખાનામાં રખાતી રાજકામની લેખપત્રાવલિ (ફાઇલ)માં તથા રાજ્યના હિસાબી દફતરે પણ રખાતો હતો. નાનું તોપાખાનું નવાબોની ખાનગી માલીકાનું હતું, એટલે તેને લગતો હિસાબ તેઓ પોતાને હાથે તેમ રાખતા હતા; અને એમાંનાં નાણાંનો ઉપયોગ પણ તેઓ પોતાની મજ્જ મુજબ કરતા હતા. રાજ્યકાર્યભારી મંડળને આ ખાનગી તોપાખાના સાથે કશો સંબંધ નહતો, અને તેમાંના નાણાંની વ્યવસ્થા સંબંધે પણ તેને માથે કશી જવાબદારી નહતી. આવી સુનિશ્ચિત વ્યવસ્થા હોઈને નવાબ બહાદુરખાનજીએ પોતાના પિતા મોહોબતખાનજીના દેહાવસાન પછી પોતાને વારસામાં મળેલ ખાનગી ખાનનાનો ગમે તે પ્રકારે ઉપયોગ કરેલો તો તે પરત્વે પ્રથમ હકાવવાનો અધિકાર ખીજા કોઈને હોઈ શકે નહિ. એજ પ્રમાણે બહાદુરખાનજી જહોસ્ત-નશીન થયા પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નવાબ રસુલખાનને ખુદને વારસામાં નવાબ બહાદુરખાનજીનો ખાનગી ખાનનો પ્રાપ્ત થયો હોય અને ઉપયોગ તેમજ પોતાની મજ્જ આદર કરેલો હોય તો તે પરત્વે પણ તેમને પૃચ્છા કરવાનો કે પછી એ સંબંધે પ્રશ્ન હાકવાનો ખીજા કોઈને અધિકાર હોઈ શકે નહિ જ. નવાબ બહાદુરખાનજીને દેહાંત થયેલો કે તત્કાલ જ, એક પણ દિવસ વ્યતીત થયા ન હતાં નવાબ રસુલખાનજી તખ્તનશીન થાને રાજમહલમાં આવી વસેલા હતા, એટલે પછી રાજમહલમાં જે કાંઈ બનેલું હોય તેનાથી તેઓ સાવ અગાત જ રહેલા હોય એવી કલ્પના શક્ય નહિ. ઉલ્લેખ કરી શકાય કે, રાજમહલમાં એ વખતે જે કાંઈ બનેલું હશે તે તેમની જાણમાં તથા સંમતિથી બનેલ હોયું જોઈએ. મતલબ કે બહાદુરખાનજીની જે ખાનગી મિલકતના ધણી રસુલખાનજી થયલા હતા તે મિલકતની જે વ્યવસ્થા તેમજ કરેલી હોય અગર તો કોઈને કરવા દીધેલી હોય તે પરત્વે, લગભગ વીસ વર્ષો વીતી ગયા પછી, રાજ્યના યદ આરેવ ગ્રિટિશ વહીવટદારને તો, તે પ્રમાણે યદ ગયલી વ્યવસ્થા પરત્વે બોલાવો, તપાસ કરવાનો કે તેની ચોખ્ખાચોખ્ખતા પરત્વે પૃચ્છા કે શંકા કરવાનો કોઈ પણ પ્રકારે અધિકાર હતો નહિ, અને તે છતાં જે હોય તો બહાદુરખાનજી પહેલાના નવાબોના સમયના ખાનગી ખાનનાનો હિસાબ એવા તપાસના ગમે તેનો અધિકાર તેને હતો એમ પણ કોઈ કહી શકે! આનો વહીવટદાર ૦૬ તો નવાબ રસુલખાનજી જે ખાનગી મિલકત

પોતાની પાછળે મૂકી ગયા હોય, અગર જીભને ખાતે ચોપડે ચઢાવરાવી ગયા હોય તેનો હવાસો સહ શકે અગર તો એ નિસ્કતમાંથી કંઈ હ્યાપત થયલ દેખાય તો તે પરત્વે તે ચોખ્ખ પગલાં ભરી શકે. પરંતુ જે નાણાંનો વિનિયોગ નવાખ રસુપખાનજીએ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરેલો હોય અગર જે બધા લેણ-દેણની ચોખવટ એ નવાખ સાહેબે ખુદે વિધિપૂર્વક એટલે કે પહોંચ પાવતીએ સહ દબને કરી નાંખેલી હોય તે પરત્વે શંકા કે તકરાર ઉઠાવવાનો અધિકાર ન તો એ નવાખના વારસને કે ન તો એ વારસના વાલી-વહીવટદારને હોઈ શકે. નવાખ બહાદુરખાનજીના ખાનગી ખજાનામાં જે કંઈ નાણાં સંબંધે, કાંઈ વર્ષો વીતી ગયા પછી પુરોષોત્તમરાયજીવાળા કામમાં પ્રશ્ન ઊઠાવી એ પરત્વે વઝીર બહાદુરખાનજીને તેમની હવાતી ન હતી ત્યારે અપરાધી દરાવવાના હેતુથી સર આર૦ ઇ૦ હોશાંક આગળ એ જૂતકાળના ખાનગી ખજાનાની અસંમત વાતને ઊખેળવામાં આવેલી છે તે નૈતિક તેમજ ન્યાયની દ્રષ્ટિએ નિઃશંક વિકર્મ હોઈ અને આ બાબતે જરા વિરૂદ્ધ વિવેચના કરેલી છે. આણું વિકર્મ કરવાને રાજ્યપક્ષ પુરોષોત્તમરાયજીવાળા કામને અંગે કરવાને પ્રેરાવણા તેણે સ્પષ્ટ કારણ એ છે કે, પુરોષોત્તમરાયજી તેમના મૂળ કામે સંદેહ પણ દૂષિત કરી શકે તેમ ન હતા, એટલે કોઈપણ માર્ગે વઝીર બહાદુરખાનજીને, નવાખ બહાદુરખાનજીવાળાં ખાનગી નાણાં સંબંધે દૂષિત ગણાવી શકાય તો પછી એ વઝીરના સલાહકાર તરીકે પુરોષોત્તમરાયજીને પરેશ પ્રકારે પણ ચોડાક ગારો હંદાવવાણું શક્ય બને તેમ હતું. પરંતુ આ વિકર્મ કરવાના પ્રયાસમાં પણ રાજ્યપક્ષ નિષ્ફળ થયેલો છે એણે હવે પછી અપાનાર હકીકતથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

ત્રીજી વાત-હિંદુસ્તાનની આર્થ-સંસ્કૃતિ જે પ્રકારનો શિષ્ટાચાર સામાન્યતા; લોકો પાસે અને વિશેષતઃ રાજપુરોષ પાસે પળાવે છે તે યુરોપીય પ્રભાવી પળાતા શિષ્ટાચારથી બિન્ન પ્રકારનો છે. યુરોપમાં રાજપુરોષ પોતાને રાજ્ય તરફથી મળતા લાભોને બધું તો રાજ્ય તરફથી કરાવણ કરર રૂપે ગણે છે; ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં દેશીય રાજ્યોના રાજપુરોષ પોતાની સમગ્ર ધનસંપત્તિને ‘રાજપ્રસાદ’ રૂપે જ ગણતા રહેલા છે, અને તેથી જ્યોત્તે અથ રાજ્યભક્તો હોય છે તેઓ રાજ્ય કે રાજાની ખાતર પોતાના ગમે તેવા સ્વાર્થનું બલિદાન કરવાને સ્વેચ્છાએ તૈયાર પણ રહે છે અને વળી રાજાઓ પણ તેવા રાજ્યભક્તોને તથા તેમના વંશજોને ‘પોતાના’ માનીને તેમને પાળીપોળી રાખવાને અગર તે જો તેઓએ પોતાના તરફથી

કોઇ કાગળે હાનિ કરાયેલી હોય તો તેનું વળતર આપવાને લગભગ હંમેશાં તત્પર રહેતા હોય એમ ઇતિહાસ કહી આપે છે. આ બાબતે આપણે જૂના-ગઢના છેક રસુલખાનજી નવાબ સુધીના નવાબોથી તેમજ મેરઠી, આવનગર આદિના રાજપૂતોએથી પળાતી રહેલ પ્રણાલિકાને ઉદાહરણ રૂપે સુચવી શકીએ છીએ. આ ધોરણે જૂના જમાનાના શિષ્ટાચારને વળગી રહેનાર વઝીર બહાદુરખાનભાઈ પોતાની તમામ મિલકતને, ધારો કે, 'રાજપ્રમાદ' રૂપે ગણ્યાવી રહેલા હોય તો તે વાતને આપણે પૂર્વોક્ત શિષ્ટાચારને બધા એસતી જ ગણ્યાવી પડે વઝીર બહાદુરખાનની પૂર્વોક્ત 'રાજપ્રમાદ'ની વાતને આપણે બીજા એક દ્રષ્ટાંતથી પુષ્ટિ આપી શકીએ છીએ. સં. ૧૮૦૬માં પુરુષોત્તમરાયજી પોતાને હાનિ કરી ચૂકેલા નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને મુબાઈમાં મળેલા હતા ત્યારે વાતેવાતમાં તેમણે પશુ પોતાની મુબાઈમાં રહી સહી મિલકતને 'રાજપ્રમાદ' રૂપે નવાબ સાહેબ સમક્ષ વધુ વેચી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ મિલકતમાંથી નવાબ સાહેબને જે કાંઈ પસંદ પડે તે તેઓથીને નક્કર કરી દેવાને પણ તેમણે તૈયારી બતાવેલી હતી. વડીલને દરજ્જે હોનાર માણુમથી આપણુ બધુ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ માર્ગે પણ થયતું ન હોય બલ્કે તેવા વડીલથી કોઈ પણ નિમિત્તે આપણા સ્વાર્થને હાનિ પહોંચેલી હોય તો પણ આપણે આપણા પરિશ્રમથી જે લાભ મેળવીએ તેને આપણે હથરૂપાની સાથે વડીલના આશીર્વાદરૂપ ગણતા આવેલા છીએ, એ વાત અર્થપ્રધાન વિદ્યાસરકારવાળા યુરોપીય લોકોથી જાત ન મમળત તેવી છે. આમ કોઈને અમે કહી શકીએ છીએ કે, જે વઝીર બહાદુરખાનભાઈએ સ્વચ્છાપૂર્વક એમજ કહેલું હોય કે પોતાની પાસે જે મિલકત તે રાજ્યની છે, તો તેવા તેમના કથનને કેવળ શિષ્ટાચારિક તથા પોતાને નાહક શ્રમ આપે તેવા પુછાતા રહે ન પ્રશ્નના દુકાને ટથ જવાબરૂપે વરતુનું, બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારે ગણી સેવુ જોઈતું હતું વઝીર બહાદુરખાનભાઈ એક મહોટા પગારદાર હતા, તેમણે ધણીજ લાખી નોકરી કરેલી હતી, મહોટી ઉપજ આપનારા ગ્રામ, મગીયા તેમને ઈનામમાં ગણેલ, તેમની કિ મતી નોકરી બદલ તેમને મહોટા મહોટા ઇનામો મળેના, નવાબોના તેઓ બહુજ નજીકના સગા તથા ખરેખરા ગાદીના દિગ્ગંધી હોઈને તેમને અનેક મિત્રે ત્રણ ત્રણ નવાબોએ નાણાંની મહોની મહોની રકમે ઉઘાડી રીતે વિધિપૂર્વક આપેલી હતી અને વળી રાજકુટુંબે ખાનગી રાહે પણ પ્રમદે પ્રસદે અનેક નવાબોએ એમને નહિ કરેલ હોય એમ પણ કહી શકાય નહિ. આ બધી વાતો રાજદ્વારીય દેવથી સિપ્ત બનેલ શ્રિયિ વાલી-વહીવટદારના મગજમાં ન રકુરે તેમાં નસઈ નથી. વળી ૬૦ રા૦

૧૮૬૨માં નવાબ મોહોબ્બખાનજી આ બહાદુરીનબાઈ વગેરેની મદદથી પોતાની માતાના અંકુશમાંથી છૂટી સ્વતંત્ર રાજકર્તા બનેલા ત્યારથી તે છેક ૬૦ સં ૧૯૦૩ સુધીના ચાળીશ વર્ષોના ગાળામાંના ત્યજે નવાબ સાહેબોએ રાજ્યકાર્યોના કુલ ભાર તેમને માથે બંધીય જવાબદારી સાથે નાખી ગંખીને તેમને એક રાજકર્તાના મોબાવાળા બનાવી રાખેના પણ હતા. અર્થાત્ વઝીર બહાદુરીન અને નવાબ સાહેબો એક રૂબરૂ હતા, અને જૂનામઠ રાજ્યમાં માત્ર નહિ, પરંતુ રાજ્ય બહારના પ્રદેશોમાં તેમજ બ્રિટિશ સરકારમાં પણ વઝીર બહાદુરીનબાઈ પણ રાજ્યના મુખ્યત્વાર રૂપે નિર્ણયક સમજાઈ રહેલા હતા. આમ હોઈને વઝીર પાસે સારા પ્રમાણમાં મિશ્કત હોય એ સમજી શકાય તેવી સ્વાભાવિક બાબત હતી. તે છતાં બ્રિટિશ વાલી-નદીરદારે એ વઝીરના શિષ્ટાચારિક તથાપિ જ્ઞાણથી કરાયેલ કથનનો અવલોકા અર્થ કરીને એ વઝીરની તમામ મિશ્કતને રાજ્યની માની લઈ તેને જપ્ત કરી લીધેલી હતી તે કયા દિશાએ તેમણે કરેલ એ વાત બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિના પૂર્વાપર સમગ્ર ઇતિહાસના જણકારથી ન સમજાય તેવી નથી. બહાદુરીનબાઈના વારામાં દિલ્લી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મુખર્ષી ઈલાકામાંના ધણાય અગ્રમણ સભ્યો જૂનામઠ રાજ્યના મયાહકારો તથા મદદગારો બની રહેલા હતા અને એમની કુદે રાજ્યનું કાર્યભારી મંડળ એ મહામહાના મિદ્દાતોને અનુમરીને રાજ્યનું ધાતર કરતું ગયતું હતું અને તેથી બ્રિટિશ સરકારનું રાજદ્વારીય ખાતું પ્રાયશઃ કુપિત રહેતું પણ હતું. ૬૦ સં ૧૮૯૫ માં કાઠિયાવાડના 'પોલિટિકલ એજન્ટ' ફર્નલ ફેનકોકે પુરોગતમરાયજીને લીલાપુર મુકામે બોલાવીને જે મર્બિત શબ્દોમાં ધમકી આપેલી હતી તે પ્રમાણે વઝીર બહાદુરીનબાઈના કહેવાયલા "કામા"નાં હજી તેમને ગંખાડી દેવાનો સામ આ બ્રિટિશ સરકારને નવાબ રસુલખાનજીના દેહાંત પછી મળી આવેલો હતો; એટલે એ સામ બ્રિટિશ વાલી-નદીરદાર જતો નજર કરે એ વાત ઉપાડી હતી, અને તેથી તેણે આ જુઝર્મ વઝીરને તેમની સદાવતીન ગિનિમાં જાવી દીધેલા હતા. રાજ્ય તરફથી પ્રેમ બોલી શકે તેમ ન હતું, વઝીર સામેન એકલા પડી ગયલા હતા. અને બ્રિટિશ વાલી-નદીરદાર ગમે તેટલી આપખુદી વાપરે તે તેને કાર્ડ પૂછનારે પણ ન હતું! આવા અમેગમાં, "નવાબ ગાદેન અને હું એ બે એકરૂપ હતા" એટલાજ શબ્દોમાં આ વઝીર પોતાનો જવાબ કરી મરેલા હતા; અને એ શબ્દો આવ જગે પણ હતા; શબ્દ કે નવાબ માટેનોએ વિધિપૂર્વક હરમાન કરીને આ વઝીર ગાદેજનો ખાદે ગળ્યો કુલ ભાર નાખિતો હતો; એનું જ નહિ, ૧૨નું રાજ્યકાર્ય તેને જે

કોઇને નવાખ સાહેબની હિજા બાણવાનું મન થઇ આવે તેણે વઝીરની મારફત જ તે પ્રમાણે કરવું એવો સ્પષ્ટ હુકમ પણ નવાબોએ કરેલો હતો. આ હુકમ શાસનપ્રમથેની દૃષ્ટિએ અનુચિત ન હતો. ઈસ્લામમાં પણ મુખ્ય આમાત્ય મારફત જ રાજની હિજા બાણી શકાય છે. મનમથ કે, નવાખ સાહેબો રાજ્યકાર્યોની વ્યાખતમાં વઝીર સાહેબની સલાહ પ્રમાણે ચાલતા હતા અને તેમને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતા નહિ, એમ કહીએ તો તે વાત જોમ ખોટી નથી તેમ નવાબો એ પ્રમાણે કરતા રહેલા એ કહીકતે એ નવાબોના તેવા વર્તન સામે વાંધો લેવાય તેમ પણ નથી. વળી વઝીર સાહેબ પોતે પોતાના કાર્યભારી મંડળ તથા જરૂર પ્રમાણે પોતાનાં પરદેશીય મલાહકારોને પૂછ્યા વિના સ્વતઃ કોઇ પણ સલાહ નવાબોને આપતા નહિ, એટલે, જૂનાગઢની રાજનીતિ ધણે ભાગે એક વિસ્તૃત મંત્રીમંડળથી ધરાતી રહેલી એમ પણ કહી શકાય તેમ છે અંગ્રેજ સરકાર આ બધી કહીકતથી સંપૂર્ણ વાકેફ હતા, અને તે છતાં એ સરકારના જવાબદાર પ્રતિનિધિઓએ પ્રમંથે પ્રસંગે એ વઝીરને રાજ્યદેહના પ્રાણ સમાન ગણીને તેમની રાજ્યસેવાઓ વગેરેની સ્તુતિ મુક્તકંઠે બ્યારે ને ત્યારે કરવામાં કશું બાકી ન રાખતાં તેમને 'સીંઝ' આપી ઈન્ના ખેતનાથી અલંકૃત પણ કરેલા હતા. આ છતાં એ વઝીરને તેમની જવાબદારીમાં જાતીય નિઃસહાય બનાવી, તેની પ્રતિષ્ઠાને છોડે એક ભંગ કરી બિટિશવાલી વહીવટદારે તેમની તમામ મિલકત પકડવી લીધાનો જે ધોર અન્યાય કરેલો છે તેને રાજદારીય દ્રષ્ટિએ ગમે તેટલો વ્યાજબી ગણાવવાનો પ્રયામ થયેલો હોય, તો પણ આપણે તે અન્યાયને લગતી કહીકતને એક દોષજનિત, ખેદજનક અને અવિરમ-ભૂષિય 'લુટના' છતાં રૂપે સોરડના ઇતિહાસમાં સ્થાન આપ્યા વિના રહી શકીએ નહિ. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં થયેલ સર આર. ઈ. હોલાડવાળી તપાસને અંગે આ વઝીર બહાઉદ્દીન ભાઇના કબજનશીન મૃતદેહ સામે એક તરફી કામ ચલાવીને પણ, એ વઝીરના 'મગજ'રૂપે વર્ણવાયેલ પુરુષોત્તમરાયજીને અંકિત ચારિત્ર્યવાળા બતાવવાનો જે દુરાચલપૂર્વક, હાસ્યજનક તથા વક્રમાર્ગિત તથાપિ પ્રથમ દર્શને નિષ્ફળ દેખાય તેવો પ્રયામ મિ. રેડાએ, પોતાનાથી વઝીરને અપાયેલ ત્રાસને દાંડવાને માટે, મનના એવિમિટર્મ તથા બેરિસ્ટર મારફત કરાવેલો છે, તે એવો છે કે, કે.ઇ.પણ આમાત્ય શુદ્ધિવાળો ઇતિહાસકાર તેને ધૂણાપાત્ર દરાન્યા વિના રહી શકે નહિ.

આ પરિસ્થિતિમાં વઝીર સાહેબને નામે-અક્ષવાયલ ને બે કથનો પરત્વે અમે ને ચર્ચા કરેલ છે તે બે કથનો તેમણે કરેલાં એવું ગૃહીત કરીને કરેલી છે. પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, એ બે કથનો વઝીર સાહેબે કરેલ છે એવું કહેનાર તો ફક્ત બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારો જ છે. વળી ને કરારનામા ઉપર મિં રેડોલે વઝીર સાહેબ વતી તેમના પુત્ર ઉમ્માનખાનની ને સહી લીધેલી છે તે કરારનામું જો કે વઝીરને નામે લખાયેલ છે તો પણ તે વઝીર ખુદે પોતાની ભરજીથી લખાવેલ છે કે મિં રેડોલે લખી તેવાર કરેલ કરારનામા ઉપર વઝીર વતી તેમના પુત્રની સહી લીધેલી છે એ બાબત પરત્વે આપણે કશું સનિશ્ચય કહી શકતા નથી. પરંતુ એટલી વાત તો સાચી છે જ કે બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારોએ વઝીર સાહેબ ઉપર અક્ષાંતબ્ય દબાવ્યું કરેલું હતું અને વઝીરને સહાયકીન સ્થિતિમાં મૂકીને તેમની વતી તેમના પુત્રની સહી લીધેલી છે. એ કરારનામા ઉપર વઝીર સાહેબે પોતાની મોહોર કે પોતાને સિદ્ધો કે અંગૂરો છાપેલ નથી એ હતીકત પણ એ કરારનામાને સંક્રિત બનાવનારી છે. વળી ૬૦ સં ૧૯૧૭માં પૂર્વોક્ત ઉમ્માનખાને મિં હોલાંડ સમક્ષ જુલાની આપનાં “મેં રાજ્યની મિલકત ઉચ્ચપત્ત કરી છે, એવું કથન વઝીર સાહેબે મિં રેડોલ સમક્ષ કરેલ હોય એમ મને માઠ આવતું નથી.” એવું ને લખાવેલ છે તે પૂર્વોક્ત કરારનામાને લગતી હકીકતને સંદિગ્ધ બનાવનારી પણ છે. મતબબ કે, આ વઝીર સાહેબ સંબંધે બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારોએ ને કાંઈ કરેલું છે તે બક્ષાતારતું પરિણામ છે અને તેથી મિં રેડોલે એ વઝીરની કહેવાયલ કબૂલિયતને બ્યાનખી કરાવી સેવાને પુરોગમરાયજીવાળા કામને અંગે પ્રયાસ કરેલો છે, એમ કહી શકાય છે.

ચોથી વાત :-રાયજી સાહેબ ઉપર મૂકાયેલ તકેમતવાળી એકસોત્રેપન ચપ્પણ ચિઠ્ઠીએ પૈકી બાસક તો વઝીર બદાઉદ્દીનખાન પાસેથી બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારને મળેલી હતી. એટલે તે તમામ ચપ્પણ ચિઠ્ઠીઓ રાજ્યનાં નાણાંધી ખરીદાપક્ષી એવું વિધાન પ્રથમ રાજ્યપક્ષ તરફથી કરવામાં આવેલું હતું, અને એ વિધાનને સાચું કરવા માટે ‘મારી પાસે ને મિલકત છે તે રાજ્યની છે.’ એવું ને કથન વઝીરે બ્રિટિશવાલી-વહીવટદાર પાસે કરેલ કહેવાયલું છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વઝીર સાહેબે પૂર્વોક્ત પ્રકારનું પોતાની મિલકત પરત્વે કરેલું હોય એમ માની શકાતું નથી; મરજ્ય કે એ પ્રમાણે વઝીરે લખી આપેલું નથી, ફક્ત તેમણે ને કરેલું હોય તે પોતાની જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે

શિષ્ટાચાર રૂપે જ કહેવું હશે. પરંતુ આ વિધાન ટકી શકેલું નહિ; કારણ કે રાજ્યકોશમાંથી નાણાં ઉપડેલાં કે ગુમ થયેલાં હોય એવું ચોપડાઓથી ખતાવી શકાયલું નહિ. મિ. હોલાર્ડે પણ 'પોતાના નિવેદન લેખમાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધેલ છે કે, 'જે રૂપીઆ એક લાખ ત્રેપન હજારની ચલણ ચિટ્ટીઓ લેવાયેલી છે તે રૂપીઆ રાજ્યકોશ એટલે કે રાજ્યના મહોટા તોપાખાનામાંથી જીપારેલા નથી, એટલે રાજ્યકોશમાંથી કોઈ પણ રકમ ગુમ થયેલી છે એમ કહી શકાય નહિ.' આ પહેલા વાદ-વિધાનનું ખંડન થઈ ગયેલું ત્યારે રાજ્યપક્ષે ખીલું વિધાન એવું કરેલું કે, નવાખ સાહેબ બહાદુરખાનજીનું અવમાન થયેલું તે વખતે એમના ખાનગી ખજાનાના તોપાખાનામાં કોરી સાતલાખ તથા રૂપીઆ ૪૯૫૫૦ની ચલણ ચિટ્ટીઓ હતી, તેના તરતજ કબજે વજીર બહાદુરને હાથ લીધેલો હતો, અને તે નાણાંમાંથી પૂર્વોક્ત ચલણ ચિટ્ટીઓ લેવાયેલી હતી ! આ વિધાનને સાબીત કરવા માટે રાજ્ય પક્ષ તરફથી બે સાક્ષીઓ નામે અતુકમે (૧) "નયુમાઈ મુબારકમાઈ સીદી" અને (૨) નયુમાઈ ફુખારામને અદ્યક્ષ સમક્ષ જુબાની આપવાને ગોઠવી દેવાયેલા હતા. આમાના પહેલા "નયુમાઈ મુબારકમાઈ" કે જેને બ્રિટિશવાલી-વહીગદારે "નયુ સીદી"માંથી "નયુમાઈ મુબારકમાઈ"ના નામથી મહાપુરૂષ રૂપે ગણાવી દીધેલ તે નયુ સીદી નવાખ બહાદુરખાનજીના વારામાં તેમના ખાનગી ખજાનાની કંચી સંભાળનારા અનેક ચોકિયાતો પૈકી એક ચોકિયાત સિવાય ખીલું કોઈ પદ ધરાવનાર ન હતો, અને ખીલ નયુમાઈ ફુખારામ નામે વણિક ગૃહસ્થ વજીર બહાદુરનામાઈના ખાનગી કાર્ય-ભારી હતા. આ બંને સાક્ષીઓના કલા પ્રભાવે, નવાખ બહાદુરખાનજીના દેહાંતકાળે તેમના ખાનગી ખજાનામાં કોરી સાત લાખ તથા રૂપીઆ ૪૯૫૫૦ની રકમ હતી; એ કોરીઓ વગેરે રાજ્યના તે પક્ષી મહામહાખાન ફરીદખાન તથા નવાખ સાહેબના ખાનગી કાર્યભારી રા. અમરજી આણંદજી કચ્છી-એ બે સમક્ષ કાંટે તોળાયેલી હતી, અને તે પછી એ બંધીય રકમ વજીર સાહેબને મોકલી આપાયેલી પણ હતી, અને એ પ્રભાવે થઈ ગયા પછી નયુ ફુખારામ મારફત વજીર સાહેબે એ બંધી રકમ દરજાખમાં મોકલી આપેલી પણ હતી ! આ પ્રકારની હકીકતવાળું વિધાન પણ સાવ જોડું પડી ગયેલું હતું. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, નવાખ બહાદુરખાનજીના દેહાંત પછીના આઠ દસ દિવસ સુધીમાં કે ચાર પાંચ મહિના સુધીમાં પૂર્વોક્ત રકમ જેવડી કોઈ પણ રકમ દરજાખને ચોપડે ગઈ હોવાથી નહિ, તેમ જળી નવાખ બહાદુરખાનજીના

ખાનગી ગામ શાહપુરમાંથી અણાવણ એક લાખ રૂપીઆ કે જે, આ નથુ કૃપારામે લખાવેલું છે તે પ્રમાણે તેણે વઝીર સાહેબને આપેલા તે પણ તે ઠંકશાળને ચોપડે દેખાવવા નહિ. આ બાબતે તોપકચી મહા મંદખાન તથા રા. અમરજીભાઈ કચ્છીની જુવાનીઓ ઉપકોરક થઈ પડે તેમ હતી. પરંતુ રાજ્યપદે મહા મંદખાનજી જેવા પાક મુસલમાન અમીરને તે “રાજ્ય વિરુદ્ધ” હોરખાલ મિ. ગણાવી દેતે તેમની જુવાની અનુપયોગી ગણી કદાવેલી; અને પછી ત્યારે મિ. હોલાડે રા. અમરજીભાઈને અદાલતના આશી તરફે બોલાવેલા ત્યારે તેમણે પોતાની જુવાનીમાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે—“x x x બહાદુરખાનજી બહેસ્તનશીન થયા પછી હું કદિપણ ગજમહાલયે ગયો નથી; બહાદુરખાનજી રાજમહાલયમાં ખાનગી ખજાનો રાખતા હતા એવું હું જાણતો નહા; નથુ કૃપારામ અને ખીજાઓની સાથે, બહાદુરખાનજીનું અવસાન થયા પછી થોડા વખત પછી હું બહાદુરખાનજીને મહાલયે ગયો નથી x x x.” આમ પૂર્વોક્ત સાતલાખ ફોરી વગેરે બહાદુરખાનજીના ખાનગી ખજાનામાંથી ખસેડાઈને વઝીર સાહેબને પહોંચાડવાની હકીકત ઠંકશાળના ચોપડાથી તેમજ અમરજીભાઈની જુવાનીથી ખોટી ફરેશી, અને વળી શાહપુર ગામના વહીવટદાર મંજારાંકર ટેબરે પણ એ ગામના ખજાનામાંથી રૂપીઆ એક લાખનો કપાડ થયાની વાતને ખોટી જણાવીને એ ગામ ખાતે થતો ખર્ચ તેની ઉપજ કરતાં વધારે હતો એમ ચોપડાની મદદથી બતાવી આપેલું પણ હતું. આમ થયું એટલે તેમ ખીજા હકીકતે મિ. હોલાડે નથુ કૃપારામને તો “અપ્રચલિત” ગણીને અમદદ આપેખી દીધેલા હતા; પરંતુ પેલા “નથુભાઈ મુજારમખાઈ સીદી” જેવા તદ્દન અબણ તથા આઠ ચોકિયાતો પૈસીના એક કેવળ ચોકિયાત ફોરીના હમને મિ. હોલાડે વિશ્વમનીય ગણવાનું કચિત ધારેલું હતું. આ હકીકત હરકોમને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી તો છે જ. પરંતુ જ્યાં “રાજદારીય” જેટું મિધ્ય કરવાનો હોય ત્યાં જુડાને પણ માયો ગણી લેવો પડે, એ ન્યાયે મિ. હોલાડે આ “નથુભાઈ મુજારમખાઈ”ને વિશ્વમનીય માની લીધેલા હોય એમ મમાવ્ય છે. આ છતાં એટલું તો ખરું છે જ કે, નવાજ બહાદુરખાનજીના ખાનગી ખજાનામાં નાણાં તેમજ ધરેણાં-દાગીના હતાં, અને દીવાન હરિશમખાઈએ રાજ્યની મિલકત ગણાતાં ધરેણાં તેમાંથી તેખાં પદ્મવીને રાજ્યના જમદારખાનમાં વિધિ-પૂર્વક મોકલી આપેલાં પણ હતાં, અને જે ચોક્ક નાણાં હતાં તે બહેસ્તનશીન થયેલ નવાજની ખાનગી મિલકત હોઈને તેમના વારમને સોંપવાનાં હોઈને તેનો કબજો વઝીર સાહેબ કને રહેવા દીધેલો હતો. આ નાણાં કુલ ફોરી મિલકતે

દિમાળે ગેરી ૫,૬૪,૨૬૫-૭-૦ (૫ ચ લાખ ચોસઠ હજાર બમોપચાલ્યું ને સાતઆના) હતી, અને તે રકમને વઝીર માહેમે તા. ૨૭-૬-૮૨ ને તથા તા. ૫-૮-૮૨ને રોજ એમ બે કટકે ટકરાળને ચોપડે જમે કરાવી તે રકમને બદલે રૂ. ૧,૫૦૦૦૦ એક લાખ પચામ હજાર મેળનીને નવાળ બહાદુરખાનજના નિશ્ચિત ધર્મ ચૂંટલ વાગ્સ નવાળ રસુવખાનજને સોપી દીધેલ અને તે બદલ એ નવાળ સાહેબ ખુદની મહીવાણી ખડોંચ પણ મેળવી લીધેલી હતી. બહાદુરખાનજના દેહાત પછી લગભગ છ મહિના બાદ મુમખાનજ ગાદી વાગ્સ તરીકે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી સ્વીકાર્યલા ત્યા સુધીની મુન્ત માટે બ્રિટિશ સરકારે હરિદાસભાઈને ગળ્યના બ્રિટિશ વહીવટદાર ગણેલા હતા એ વાતની ઇષ્ટિએ પૂર્વોક્ત ખાનગી ખજાનામાની રકમની બાબતે હરિદાસભાઈ અગાધુ રહેલા હોય એની મરખના કદિ પણ કરી શકાય નહિ. એ છતાં જો એ નાણા પત્રે કાઈ પણ ગડમક થયવી હોય તો પછી હરિદાસભાઈને પણ ગુન્હેગાર ગણવા પડે મિ હોલાડે હરિદાસભાઈ સબધે કમો પણ ઇશારો કરેલો નથી એ હરીકત અર્થે ગભીર હોઈ દુર્લક્ષ કરવા જેવી ન ગણાય.

પૂર્વોક્ત રકમ નવાળ રસુવખાનજએ સભાળી લીધેલી કે નહિ, અગર એ રકમ એમણે પોતાના હિતૌરી વઝીર મામાને ભેટ આપી દીધેલી કે નહિ, એવા એના પ્રશ્નો, એ લેનાર દેનારની હયાતી પછી ઉપરિચત કરવાનો અધિકાર, સમજ કારણને અભાવે, કોઈ પરાયા માણુમને હોઈ શકે નહિ આ બધી હખમતને બાધારે આપણે એક એનુ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, સાત લાખ કોરી તથા રૂપીઆ એમણુપચાસ હજાર પાચમો બહાદુરખાનજના દેહાત મમયે તેમના ખાનગી ખજાનામા હતા એવી મ્થા કેવળ વઝીર બહાદુરખાનજને બાધને હરકોઈ પ્રકારે ગળ્યના નાણા બચાવી પાડનાર તરીકે દ્વિત કરાવવાના દેવથી જ હીપગવી મ્થાયત છે આ રકમ પત્રે પુરાવાના રૂપે એ પછુ ચોપડો કે ગ્રાંધ માદી નોંધ પણ ગળ્યપત્રે રણુ દ્રવ્ય નથી એટલુ જ નહિ, પરંતુ એ રકમ મેળનીને વઝીર સાહેમે નયુ કુપારામ મારફત તરત જ ટકરાળે જમે થવા માટે મોકલી આપેલી હતી એમ નયુમાઈને મુખેર્થી કોનાપડુ હતુ છતાં તે રકમને ગળ્યપત્ર ટકરાળને ચોપડે દેખાદી સમ્તો પણ નથી ! અને ને દેખાડે પણ પ્રાપ્તી ? વિચિત વાત તો એ છે કે એ રકમને તરત જ ટકરાળે નઈ જનામા આવેન એનુ મ્થેનાન નયુમક ખુ જ પોતાના એ કથનને, ગળ્યપત્ર તરફથી કાયમ મ્થાણુના પશ્ચિમ દી મણુની દેનાના

હેતુથી પોતાની જુઓનીમાં આ મતલબનું કહીને સત્યપક્ષના વાદનું ખંડન કરી દે છે. એ કહે છે કે, “કશાણે હું તે રકમ તરત જ લઈ ગયલો, પરંતુ તે રકમ ત્યાં ચોપડે જમે ચયલી છે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી” ! જમે કરાવવાને લઈ જનાર નથુ કૃપારામ જેવો દિસાબનીસ ઉપર પ્રભાણે કહે એ શું એક વિચિત્ર કે અર્થ ગંભીર દકીકત નથી ? પરાણે પરાણે જૂઠું બોલવું પડે ત્યારે એવું જૂઠું બોલનારું મન તેને ડાંખી રહેતો છે જ; એટલે એ પ્રભાણે પરાણે જૂઠું બોલનાર માણસ પોતાના જૂઠા કથનને તોડી પાડે એવું કોઈક વધારે અને સત્ય ઘટનાનું સચક થાય એવું કથન પણ કરી દે છે, એ વાત પૂર્વોક્ત નથુમાઈની જુઓની કહી આપે તેવી રપટ દેખાય છે. રસુલખાનજીને ગાદીએ બેસાડી દેવાની બાબતે વઝીર સાહેબ આદિ કાર્યભારીઓએ જે હિંમત ખતાવેલી હતી તે એવી હતી કે, નવાબ રસુલખાનજી ધારત તો બહાદુરખાનજીવાળા ખાનગી ખબનાર્માંની રકમ કપરાંત સત્યના મહોટા તોપાખાનામાંથી પણ ગમે તેટલાં નાણાં વિધિપૂર્વક કોઈ પણ રૂપડું ફરમાન કરીને પણ એ વઝીર તેમ જ બીજાઓને ઇનામ તરીકે આપી શકત, પરંતુ વઝીર સાહેબે આ હમે રસુલખાનજીને હાથે પોતાની કદર કરાવેલી નથી બલકે બહાદુરખાનજીવાળાં જે નાણાં એમણે પોતે સંભાળી લીધેલાં તે નાણાં એ રસુલખાનજીને યોગ્ય સમયે પહોંચ લાઈને સોંપી દીધેલાં એવું પણ બ્યારે રપટ દેખાઈ આવે છે ત્યારે આપણે એ વઝીરની નિર્મલ રાજબક્ષિ તથા સત્યબક્ષિનો સ્વીકાર કર્યા વિના રહી શકીએ નહિ, જ. અત્યારે આ રથળે એટલાં પણ કહેવું પડે છે કે, નથુ કૃપારામને મિ. હોસાંડને હાથે “બ્રહ્મચરિત”નો ખેત્રાળ પ્રાપ્ત કરવાનો વારો જો કે આવેલ છે, છતાં એ નથુમાઈએ સાત લાખ કોરી વગેરેને લગતી કયાના પાયાને ડગ-મગાવી હઈને સત્યપક્ષે રચાયલ વાદને કૃત્રિમ તેમજ નિષ્ફળ બનાવી દીધેલ છે, અને એ બદલ એમની ‘વાણિયા, વાણિયા ફેરવી તોળ’ જેવી વણિક છુદિને ધન્ય કલા વિના ચાલશે નહિ, એમ અમે માનીએ છીએ.

હવે આ પછે ખીજી દ્રષ્ટિએ પૂર્વોક્ત રકમ બાબતે વિવેચન કરશું. આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ તેમ નથુ કૃપારામને તો પૂર્વોક્ત સાત લાખ કોરી વગેરે દેવાની વાતને ફ્રાંક કરાવી દીધેલી ખરી અને એ કારણે એ “બ્રહ્મચરિત” પણ આલેખાયેલા છે. પરંતુ પેલા ‘નથુમાઈ મુળાન્કબાઈ સીદી’ જેવા અબજુ “તોપકર્તી” બનેલ સાક્ષી તો હતાજ ને ! એને મત્યવસ્તા ગમી લેવાય તો

પછી વઝીરને દ્વિપિત ગણી લેવાય નહિ શું? અને એ પ્રમાણે વઝીર સાહેબે કોરી સાતલાખ વગેરે હજમ કરેલ છે એવું જો ઠરાવાય તો જ એ રકમમાંથી વઝીર પુર્યોત્તમરાયણ મારફત રૂપીઆ એકલાખ ત્રેપન હજારની ચલણ ચિઠ્ઠીઓ ખરીદેલી એમ ગણાવી શકાય અને એમ ગણાવી શકાય, તો વઝીરના મદદગાર તરીકે પુર્યોત્તમરાયણને પણ દ્વિપિત ઠરાવી શકાય એમ રાજ્યપક્ષ તરફથી પોતાના વાદની શુભલાભાધ રચના ચલણ હોય એમ દેખાઈ આવે છે. આમ હોઈને આપણે કહી શકીએ છીએ કે, “નયુમાઈ મુતારકમાઈ સીદી” ને એકલાને સત્યવક્તા ગણી લીધા વિના મિઠ હોલાંડને છૂટકો ચલણ નહિ, કારણ કે જો એમ ન કરવામાં આવે તો વઝીર સાહેબને દ્વિપિત ઠરાવી શકાય તેમ ન હતું. આ બાબતે અમારું માનવું એવું થાય છે કે, બહાદુરખાનજીના ખાનગી ખતનામાં ખરેખરી રીતે તો કોરી પાંચલાખ ચોસહ હજાર બસોપંચાણું ને સાતઆના જોટલી જ રકમ હતી. પરંતુ એટલી રકમ જો રાજ્યપક્ષ બચુલ રાખે તો વઝીરને તેમજ પુર્યોત્તમરાયણને દ્વિપિત ઠરાવી શકાય નહિ અને તેથી કરીને એ રકમમાં કેટલોક હેતુ સાધક ઉમેરો કરી દેવાની તજવીજ રાજ્યપક્ષે કરેલી છે, અને એ તજવીજને અંગે જ અને નયુમાઈઓને રાજ્ય સાક્ષીઓ રૂપે ઉભા પણ કરેલા છે.

મતલબ કે, પૂર્વોક્ત કોરી સાત લાખ વગેરેને હમતી વાત કેવળ ઉપજાવી કાઢીને એ રકમમાંથી પૂર્વસંચિત એકસો ત્રેપન ચલણ ચિઠ્ઠીઓ ખરીદાયેલી છે એવું ઠરાવી દીધે પુર્યોત્તમરાયણને દ્વિપિત કરવાનો જે પ્રયત્ન થયેલો હતો તે નિષ્ફળ ગયેલો હતો. મિઠ હોલાંડે પણ પોતાના નિવેદન લેખમાં સ્પષ્ટ કરી આપેલું છે કે, પુર્યોત્તમરાયણ મારફત જે ચલણ ચિઠ્ઠીઓ ખરીદાયેલી હતી તેમને ખરીદવાનાં નાણાં વઝીરનાં ખાનગી હતાં અને એ નાણાંથી ખરીદાયેલ ચલણચિઠ્ઠીઓ પણ વઝીર સાહેબને એપ્રિલ માસમાં સોંપાઈ ગયેલી હતી; એટલે જ નહિ, પરંતુ જે નાણાં વઝીરે બહાદુરખાનજીના ખાનગી તોપાખાનામાંથી પોતાના કબજામાં લીધેલાં હતા તે નાણાં વઝીરે જીન માસની આખરે ટંકશાળમાં ભરી તેને બહાર રૂપીઆ એકલાખ પચાસ હજારની ચલણચિઠ્ઠીઓ નવાબને મેળવી આપેલી છે એટલે આ ણીજ રકમનો ઉપયોગ પટેલા કામે થઈ શકેલો નથી જ.

પાંચમી વાત: ચચચ સાહેબે એક લાખ ત્રેપન હજાર રૂપિયાની જે ચલણચિટ્ટીઓ ખરીદાવેલી હતી તે રૂપિયા ચલ્લકોશના કે નવાળ સાહેબના ખાનગી તોપાખાનાના ન હતા એ વાત તો મિં હોવાડે કબૂલ રાખેલી છે. એટલે મરુતુત ઈં મઝ ૧૯૦૬ માં પુરોત્તમચચચ પોતાની સામે કામ ચલાવવાનો રાજ્યે આરંભ કરેલો તે પહેલાં જે હકીકત દીવાન બેગ સાહેબને લખી જણાવેલી હતી તે તો સાવજ સાચી ઠરી ચૂકેલી હતી. એ તમામ ચલણ-ચિટ્ટીઓ વજીર સાહેબના કબજામાં હતી તો પછી પુરોત્તમચચચ સામે કામ ચલાવાયું ત્યારે આ વજીર સાહેબ, ગમે તેના દબાણથી, આ ચલણ-ચિટ્ટીઓ ખોતાને મળી ગયેલી છે એવી વાતને પ્રકાશમાં મૂકી શકેલા નહિ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ એમને ખોતાને એ સમયના તપાસપંચ તરફથી પૂછાયલા કહેવાતા પ્રશ્નોના જે જવાબો એમને નામે દેવાયલા છે તે જવાબો પણ એવા છે કે, એ જવાબોથી વજીર સાહેબ તેમજ પુરોત્તમચચચ જેમ અપરાધી ઠરી ચૂકે છે તેમ નવાળ રસુખખાનચ તથા દીવાન હરિદાસચ પણ દોષિત ઠરી ગયા વિના રહી શકતા નથી, વજીર સાહેબ જેવો નીમકહલાલ, દીર્ઘદષ્ટિવાળો તથા કાર્યદક્ષ રાજપૂરૂષ નવાળ સાહેબજેવા પોતાના સ્વામીને હાર્ન કરે તેવા જવાબો લખારે એ વાત અમારે ગળે ઉતરતી નથી; એ જવાબોના ઘડનાર કેઈ ઉંડી ખટપટમાં પડેલા શપ્સ હોય એવું તે અમરે પ્રવર્તેલ સંધોગથી જણાઇ આવે છે. પરંતુ આ વાત ખરૂંને આપણે અત્ર કાંઈ સંબંધ નથી, એટલે એ ચલણ-ચિટ્ટીઓ બાબને ચિટિશવાલી-વહીવટના સમ્બંધમાં રૂં અનેરું છે તે આપણે બોધ લેશું.

નવાળ સાહેબ રસુખખાનચનું અવસાન થયું તે પછી, એટલે કે ચિટિશ સરકાર તરફથી નિમુક્ત થઇ આવેલ વાલી-વહીવટદારે વજીર બહાડીનખાઈ ઉપર છાપો મારી તેમની બધી મિલકત જપ્ત કરી લીધી ત્યારે વજીર સાહેબે પૂર્વોક્ત એકમોત્રેપન ચલણ ચિટ્ટીઓ પૈકી જે ખાસક ચલણચિટ્ટીઓ રીનકમા પોતાની પાસે હતી તેમને “નાપાક-અપવિત્ર” અર્થાતિ પોતાના દત્તક પુત્ર હમખાનખાન મારફત મિં રેઝિડને મોકલી આપેલી હતી. હમખાનખાને મિં હોવાડ સમક્ષ જુઓની આપેલી છે તેમાં તેમણે, બહાડીનખાખએ વાપરેલ “નાપાક” શબ્દનું અર્થેય બાબાંતર કરીને એ ચલણચિટ્ટીઓને “છગ્ગેર” (અપવિત્ર) ગણાવેલી છે. પરંતુ ઉલટ તપાસમાં ત્યારે તેમને “નાપાક” શબ્દ ખરૂંને જુવાબો પૂજામાં આવેલ ત્યારે તેમણે, “વજીર સાહેબે એ ચલણ-

ચિટ્ટીએને “ગડબડગોટાળાવાળી” ગણેલી. એમ જણાવેલું હતું. પુરોષોત્તમ-રાયજી સામે ચલાવાયેલા કામ એક મહોટા ગડબડગોટાળાવાળા રૂપન હતું. એટલે વઝીર સાહેબે ઉસમાનખાનને “નાપાક” શબ્દનો ખુલાસો “ગડબડ-ગોટાળાવાળી” શબ્દથી કરી આપેલો હોય તો તે અમથાર્થ વાત ન હતી. છતાં મિં હોલાંડવાળી તપાસને અંગે અદાલતના આપાંતરકારે ઉસમાનખાને વાપરેલા “નાપાક” શબ્દને લક્ષ્યમાં ન રાખતાં, રાયજી સાહેબ સામે ઈં સં ૧૯૦૬ માળા કામે જે નિમિત્તે એટલે કે બ્રિટિશ અમલદારને રસ્વત આપવાનું કહીને રૂપીઆ એકલાખ ત્રેપનહજાર ઉપાડાયેલ અને પછી “ઉચાપત” થયેલ છે એવું સૂચન કરવામાં આવેલ તેને “ગડબડગોટાળો” ગણીને તેને ફિલ્લિયાર્થ “ઉચાપત” કરી ખતાવેલો હતો ! આ પ્રકારનો ફિલ્લિયાર્થ આપાંતરકારે કાંતો થયાર્થ શબ્દાર્થજ્ઞાનના અભાવે કરેલ હશે, અગર તો અદાલતનો પવન જે દિશામાં ગતિ કરી રહેલો તે જોઈને તેમણે તેવો અર્થ કરેલો વધુ હોય ! વસ્તુતઃ આ ચલણ ચિટ્ટીએ “નાપાક” ગણાયેલી તેનું કારણ એ કે તેમને લીધે વઝીરના પ્રીતિભાજન પુરોષોત્તમરાયને હાનિ થવા પામેલી, અને એમને “ગડબડ-ગોટાળાવાળી” વઝીરે કહેલી તેનું કારણ એ કે, એ ઈં સં ૧૯૦૬ વાળું રાયજી સાહેબ સામેનું કામ એક શુદ્ધ ગડબડગોટાળો જ હતો. મનલખ કે, એ ચલણચિટ્ટીએ પોતાને મળી ગયા પછી મિં રેડોલ છૂંચાંડ ગયા હતા. પરંતુ જૂનાગઢ હોજાં પહેલાં એમણે એ ખાસક અલણચિટ્ટીએનું પડીકું પોતાના ઉત્તરાધિકારી મિં રોયર્ટસનને સોંપેલું હતું અને રાયજી સાહેબવાળું કામ ઉપડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે એવું પણ તેણે મિં રોયર્ટસનને સૂચવેલું હતું. એ પછી મિં રોયર્ટસન વઝીર સાહેબને મળેલા, અને જ્યારે એ મિં રોયર્ટસને ઈં સં ૧૯૧૭માં હોલાંડ સમક્ષ જીજાની આપેલી ત્યારે તેમણે, એ ખાસક ચલણચિટ્ટીએ મિવાયતી (૭૧ નંગ) નો ઉપયોગ “રાજ્યને કામે” કર્યાનું વઝીરે પોતાને કહેલું એમ અદાલત સમક્ષ જણાવેલું હતું. વળી આ રોયર્ટસન સાહેબે એવું પણ લખાવેલું કે- ‘એ તમામ ચલણચિટ્ટીએ જે નાણાંવડે ખરીદાયેલી હતી તે નાણાં પણ રાજ્યનાં હતાં, એમ વઝીરે પોતાની પાસે કબૂલ કરેલું પણ હતું.’ મિં રોયર્ટસન અને વઝીર વચ્ચે જે ખરી વાત થઈ હોય તે તો પ્રભુ જાણે. અંગ્રેજ અમલદારો “રાજદારીય” જાજતે, તી તસ્ત જ નોંધ કરી ચામા પક્ષ પાસેથી તે ઉપર સહીસિંહો લેવાની ખાજતને અનુપકારક ગણે છે એવું આપણે મેજર કાર્નેગીએ તથા મિં કિંગને નવાજ તરુલખાનની મુલાકાતો સંબંધે કેવળ

પોતે કરેલી નોંધોને સાચી મનાવેલી છે તે આધારે કહી શકીએ છીએ. એ તો ઠીક. પરંતુ એ બાકાત ઉપરાંતની ચલણચિહ્નોનો ઉપયોગ “રાજ્યને કામે” થયો છે એવું કહેવાની મૂર્ખતા વઝીર સાહેબ જેવો પાંડ રાજપુરુષ કરે એ અસંભવિત જ છે, કારણ કે એમણે પોતાના ધર માટે ખરીદાયેલી વસ્તુઓની કિંમત ચૂકવવામાં તે બાકીની એકાંતે ચલણચિહ્નો પૈકા કંટાળીકનો ઉપયોગ કરેલો છે. એ વાત તેઓ જૂલે તેવા ભેભાન ન હતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ “રાજ્યને કામે” એવા શબ્દો વાપરવાથી પોતે ક્યાંક પડશે એવું એ ન સમજી શકે એવા મંદબુદ્ધિ પણ ન હતા. અમે તો કહીએ છીએ કે, મિ. રોબર્ટ્સને વઝીર સાહેબ સાથે કરેલ વાતચીતની નોંધ કરી તે ઉપર વઝીર સાહેબની કે તેમના કોઈ પ્રતિનિધિની સહી કે અનુમતિની છાપ લીધેલી નથી, એટલે એ મિ. રોબર્ટ્સને પોતાની જુજાનીમાં કરેલ કથન કેવળ ઉપજાવેલી કાઢેલું ગણાશે જ. રાજદ્વારીય અમલદારોનાં એકતરફી અને અનાધાર કથનો કે લખાણોને સમગ્રાણુ માની લેવાં એ એમના પ્રતિષ્ઠાઓને ઉધાડો અન્યાય કરનારી વાત છે, અને તેમાં પણ ન્યારે પ્રતિવાદ કરવાનો હક ધરાવનાર ઇસમ હયાત ન હોય ત્યારે તો એના નામે અને એના સામે બોલનાર એવો વિરોધી જે કાંઈ કરે તેને તો કોઈ પણ વિવેકપ્રિયવાળા માણસે અશ્રદ્ધાજન ગણવું પડે. મનસખ કે, મિ. રોબર્ટ્સને વઝીરને નામે જે કહેવું છે તે પ્રમાણે વઝીર કરે એવી શક્યતા હતી જ નહિ; કારણ કે (૧) એ વખતે તેમને દયાવી શકે એવા નવાજ સાહેબ કે શાહમદ ગેરજુમાખાન હયાત ન હતા; (૨) જે નાણાં વડે તેમણે ચલણચિહ્નો ખરીદાવેલી તે નાણાં તેમનાં પોતાનાં હતાં, (૩) નવાખના ખાનગી ખજાનાનાં જે નાણાં તેમના પોતાના હજાલામાં હતાં તે નાણાં તેમણે વિધિપૂર્વક ટંકશાળામાં જમે કરાવેલાં હતાં અને સ્વુક્ષખાનજીને અપાવી દીધેલાં પણ છે. એ હકીકત એમના જાણવામાં હતી જ; (૪) પૂરોત્તમ-રાયજી સામે તેમને હોંન ન હતો અને તે છતાં કેવ હતો એમ કદવવામાં આવે તો પણ “રાજ્યને કામે” અર્થાત્ કહેવાથી પોતે ક્યાંક પડશે એવું તેઓ સમજી શકે તેમ હતા. આ સંબંધે ખરી વાત તો એ લાગે છે કે, મિ. રોબર્ટ્સને ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મિ. હોલાંડ સમક્ષ જુજાની આપેલી તે વખતે વઝીર સાહેબ હયાત ન હતા અને તેમને જોટા પાડે એવું પણ કોઈ ત્યાં ન હતું એટલે પોતાના રાજદ્વારીય હેતુને તેમજ રાજ્યપક્ષથી લવાયલવાદને સ્વરૂપે એવું કથન જે તેઓ પોતે કરે તો તે નબી શકે તેમ હતું એમ તેઓ સાહેબ સમજેલા હશે. અર્થાત્ “એશમ” રંગેલ, રોબર્ટ્સન અને મંડળી “તુ”

ધ્યેય કાંઈ પણ પ્રકારે પૂર્વોક્ત એકસોત્રેપન ચલણચિઠ્ઠીઓ વાળાં નાણાંને રાજ્યનાં કે રાજકર્તાનાં ખાનગી હોવાનું ઠરાવી દેખે તે નિમિત્તે વઝીર તથા પુરોત્તમરાયજીને (નવાખ સાહેબ તથા દીવાન હરિદાસજીને ખાદ રાખીને) દ્વિપિત તથા શ્રિદિશ અમલદારોને રસ્તવ આપનારા ગણાવી દેવાનું હતું એમ કહી શકાય છે. વળી આ સંબંધે એક એવો પણ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, એ ચલણચિઠ્ઠીઓ “રાજ્યને ટામે” વપરાયલી છે એવું જો વઝીર સાહેબે મિં રાખર્ટસને કહેતું હોય, તો સુ, રસુલખાનજીને ગાદીએ સ્વીકારાવવાને લગતો ઉઠેલ અથડો પચીસપચાસ હજાર રૂપીઆની શ્રિદિશ અમલદારને રસ્તવ આપ્યાથી પતી ગયેલો હશે! આવું મહોદ્દું કામ આટલા નાણાંની રસ્તવ આપ્યાથી પતી ગયું હોય એમ કહી શકાય નહિ, અને તે છતાં તેને તે પ્રમાણે પતેતું ગણવામાં આવે તો તે હકીકત શ્રિદિશ સરકારના રાજદારીય ખાતાને લાંછનરૂપે ગણાય એમ સમજીને મિં રાખર્ટસને “રાજ્યને કામે” શબ્દો પરત્વે અધિક ખુલાસો મેળવી લેવો જોઈતો હતો, જે તેમણે મેળવેલો નથી. આવા પાપા વિનાનાં તથા અપ્રતિપાદ કથનો કરનાર મિં રાખર્ટસને તથા કરાવનાર રાજ્યપક્ષે જે એક ગંભીર જૂલ કરેલી છે તે એ કે, તેમણે મિં હોલાંડવાળું કાર્યશીલન આરંભાયલું ત્યાં સુધીમાં ટંકચાળના ચોપડા તપાસાવેલા નહિ અને કદાપિ તપાસાવેલા હશે તો પછી તેમણે તે ચોપડામાં જીન માસમાં જમે થયેલ કોરી પાંચ લાખવાળી રકમને પ્રકાશમાં ન લાવવાની વાતને પોતાની તરફેણમાં કાર્યમાધક ગણેલી પણ હોય. આમ એ ચલણ ચિઠ્ઠીઓવાળાં નાંણા ન તો રાજ્યનાં કે ન તો ખાનગી તોપાખાનાનાં દેખાણાં એટલે મિં હોલાંડને એ સંબંધે પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરોત્તમરાયજીના લાભમાં આપવો પડેલો છે. તોપણ રાજદારીય હેતુને સિદ્ધ કરવાની જરૂર હોવાથી વઝીર સાહેબને તો દ્વિપિત જ ઠરાવવાને માટે મિં હોલાંડ પ્રજ્ઞત થયા વિના રહી શકેલા નહિ, અને તેથી તેમણે પોતાની સક્ષમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને, પેલા અને નયુમાઇઓ ખીજ બધી બાબતો પરત્વે ગમે તેટલા જોરા અને પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો કરનારા દેખાયલા હતા તોપણ તેમજ નયુ કૃષારામે પૂર્વોક્ત સાત લાખ કોરીને લગતી બાબતને ‘ફેરવી તોળી’ લંગડી બનાવી દીધેલી હતી છતાં પણ મિ. હોલાંડે પેલા અબજુ ચોકિવાલ “નયુમાઇ મુજારકમાઈ સીદી” એકલાને શ્રેય માનીને કોરી માત્ર લાખ વાળી રકમમાથી વઝીર સાહેબે જે કોરી પાંચ લાખ ચોમાડ હજાર ખસો પંચાણું ને સાત આના ટંકચાળને ચોપડે જમે કરાવેલ તે રકમ ખાદ કરીને ખાકીની રકમને આપન દયલી અગ્ની વઝીર સાહેબને તે બદલ

દુષિત ગણવાનું હોયિને પારેનું છો આટલું કરીને પણ મિં હોલાંડ અટકેવા હોત તો તે પણ કદાચિત્ત ઠીક કયાં જોવું ગણાત. પરંતુ વઝીરને દોષિત ઠરાવી દેવામાં તેમનો ખરો રાજદારીય હેતુ તો, હયાત-પુરોગતમરાયજીને અવિધ્યમાં પણ રાજ્યનો સંબંધ ન થાય એમ કરવાનો હતો, એટલે વઝીર સાહેબને કેવળ એક ચોક્કિયાત વર્ગના અને સુધ્ધ અબણ અને તેથી અશ્રધ્ધેય એવા નથુ સીદીના મુખ કથનના અપ્રતિપદ આધારે પણ દોષિત ગણી તેમના સલાહકાર તરીકે પુરોગતમરાયજીને દોષિત નહિ તો પછી હેરટ 'શક્તિ ચારિત્ર્યવાળા' ઠરાવી દેવાનો રાજદારીય પ્રયોગ તેમણે કર્યો છે. અલખન આ પ્રયોગને લીધે પુરોગતમરાયજીને નિષ્કલંક અવામાં શેરા પણ વિધ્ન આવેલું નથી, તોપણ રાજદારીય દૃષ્ટિરે તેમને ફરીથી રાજ્ય સંબંધમાં આવતાં અટકાવેવા તો છે જ એમ કહી શકાય. અર્થાત્. "તમે સારા મલાહકાર નહિ થાઓ તો તમને રાજ્યમાંથી દૂર કરાવવા પડશે" એવું ધમકી રૂપે મિં હેનકોક પોસિટિવ્સ એજન્ટે ૪૦ મં ૧૮૯૫માં રાયજી સાહેબને જો કહેવું તે સાર્થક કરી ચેવાની તક મિં હોલાંડ રાજદારીય હમે સાધી લીધેલી છે એમ સહજ કહી શકાય છે. બ્રિટિશ સરકારની રાજમીતિનો પ્રવાહ નિશ્ચિત માર્ગે ક્રેટયો અવિધિગ્ન રહેતો તેવું આ એક જ વચન ઉદાહરણ છે. આ છતાં આ હકીકત પરત્વે, અમારે એટલું તો કહેવું પડે છે જ કે, કિંચી સરકારે રાજ્યદારીય માર્ગે જૂનાગઢ રાજ્યને પુરોગતમરાયજીના સંબંધમાં ગમે તેવી સલાહકથનના આપેલી હોય, તોપણ તે વાતને તેમણે એક રાજદારીય રહસ્ય રૂપે ગણીને પ્રકટ ન કરતા તેમને શુદ્ધ ન્યાયનું દાન કરી નિર્દોષ ઠરાવી દીધેલા છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એમને ફરેલ અન્યાયને રાજ્ય ઉપર પડેલ એક 'હાળા હાથ' રૂપે ગણી કાઢેલ પણ છે, એ પરત્વે શંકાને શેરા પણ સ્થાન આપી શકાય તેમ નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં અમે ખીજી યોડીક મુદ્દાની બાબતો સંબંધે યોડીક ચર્ચા કરી શકું, એ બાબતો પૈકી એક તો એ છે કે, મિ. હોલાંડવાળી તપાસ દરમિયાન રાજ્યપક્ષે 'રાજ્યકેસનાં અગર રાજ્યના નાણાં' એવા સમ્પ્રદો વારેવારે વાપરીને અદાલતને બમાવવામાં બાકી રાખેલ નથી. નવાજ સાહેબના ખાનગી ખજાનાનાં નાણાંને રાજ્યના ગણી શકાય નહિ એ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. ખાનગી નાણાં પરત્વે જે વ્યવહારો ચલ્યા હોય તે ખાનગી હોય તેમના પરત્વે જે કાંઈ પગલા કાયદા પ્રમાણે બરવાનાં હોય તે ખાનગી ગણે જ બરી શકાય અને તે પણ તેના લખાણથી અગર તેના વારમથી જ. તે વાત પરત્વે

હોલીએ પોતાના મિત્રેદન લેખમાં કશું કહેલ નથી એ હકીકતને. અને
'રાજદારીય હેતુસાધક યુક્તિ' રૂપે ગણીએ તો તે અનુચિત લેખારો નહિ.

બીજી બાબત એ છે કે 'મિ. રોયલ્ટસને પોતાની જુબાનીમાં એવું
છે કે, 'રાજ્યને કામે' એ શબ્દો પરત્વે વઝીરને અધિક ખુલાસો
નું-કહેવામાં આવેલ ત્યારે તેણે 'હક પૂર્વક' તે બાબતે ના પાડેલી
આમ જો વઝીર સાહેબે ના પાડેલી હોય તો તેમાં તેમણે ખોટું શું
એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ આવે છે. રાજ્યોને ગુપ્ત કાઠીનાં કામો કરવાં
એ એક અવિવાદ્ય સત્ય છે. પૃથ્વીની પીઠ ઉપર હાલ જેટલાં રાજ્યો છે
તેમ પોતાના હેતુઓને સિધ્ધ કરી લેવા માટે ગુપ્ત માર્ગે પોતાના
યુક્ત હસ્તે ઉપયોગ નથી જ કરતાં એમ કોઈ કહી શકશે ખરું? અને
જો બધાં રાજ્યોના કાર્યભારીઓને, એમણે કરેલ રાજ્ય દ્રવ્યના ગુપ્ત
પરત્વે પૂછવામાં આવે તો તેઓ શું તે પરત્વે ખુલ્લેખુલ્લો દિસાવ
વાર થશે ખરા? એ છતાં વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈએ, ખરેખર કોઈ વક્ર
'રાજ્યને કામે' નાણાં કોઈ પ્રસંગે વાપરેલાં હશે તો તે બાબત નવાબના
માં નહિ આવેલી હોય એવી કલ્પના કરી શકાતી નથી; કારણ કે
શાસન પ્રબંધ પ્રમાણે એક સો રૂપીઆ ઉપરાંત ચતા ખર્ચ પરત્વે રકમો
કરી તે ઉપર નવાબની સહીસ્વાદ લેવાનો નિયમ અમલમાં હતો જ. વળી
એકસો ત્રેપન ચલણ ચિટ્ટીઓવાળાં નાણાં વઝીર સાહેબનાં ખાનગી હતાં
મિ. હોલીડને કમ્પ્યુસ રાખતું પડેલ છે, એટલે મિ. રોયલ્ટસને અને વઝીર
યયલ કહેવાયલ વાતચીતને ખોટી પાડનારો જો એક સવાલ ઉઠે છે તે
'પોતાનાં ખાનગી નાણાં' રાજ્યને કામે વાપરવાની વઝીરને કાંઈ
હતી ખરી? 'રાજ્યને કામે' પોતાનાં ખાનગી નાણાં વાપરે એવો
કાર્યભારી કોઈ હશે ખરો? એ એકસો ત્રેપન ચલણ ચિટ્ટીઓ પૈકી જે
નંબર પોતાની પાસે હતાં તે આ વઝીરે મિ. રોયલ્ટસને મોકલી આપેલ
ખર્ચ એવો નથી કે તે નાણાં રાજ્યનાં હતાં. તે હતાં તો એ વઝીરનાં
'; પરંતુ એ નાણાંની બાબતે જ પુરોષોત્તમરાયજી જેવા પોતાના પુત્રવત
રૂપને મહોટી હાનિ થવા પામેલી હતી અને તેથી તેને એ વઝીર સાહેબ
પોતાના મહાદુબ રૂપ ગણી રહેલા હોઈ એ ચલણ ચિટ્ટીઓને 'નાપાક'
કુનિયાળ-દુ ખકાશી-માતી રહેલા હતા અને તેથી તેમને પોતાના
પી કાઢવાને અને તેમ કરી રાવજી સાહેબને નિર્દોષ બનાવી દેવાને તૈયાર

થયલા હતા; અને આપણે જાણી શક્યા છીએ તેમ એ જાસક અપમકુનિયાળ શકણ ચિત્રીએએ રાજ્યના હાથમાં જઈને સ્થિતી સરકારને હાથે રાજ્યને 'કાળો ઠાઘ' કમાવી દીધેલો છે અને જે ૦ રેડોલને કલુપિત જ રાખે તેવા છાંટા ઢાડેલ પણ છે !

વળી મિ. હોલાડે કરેલ તપાસકામ દરમ્યાન રાજ્યપક્ષે પુરોષોત્તમરાયજીને મુખેથી તેમને રાજ્યદ્રોહી કે રાજદ્રોહી ઠરાવવામાં ઉપકારક થાય તેવા પ્રશ્નોના જવાબો કદાવવાનો પ્રયાસ પણ કરેલો હતો, પણ તે નિષ્ફળ થયેલો હતો. આમ પુરોષોત્તમરાયજીએ રાજ્યરહસ્યો પરત્વે ઘોતક તેમજ ઉપકારક અને તેવા જવાબો આપેલા નહિ એટલે એ વાત પણ મિ. હોલાડના રાજદ્રોહીય ચિત્તને અણગમતી યર્થ પડેલી હતી, અને તેથી તેમણે પોતાના રાજદ્રોહીય તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને પુરોષોત્તમરાયજીને, પોતાના નિવેદન દેખમાં 'શિયિલ આદિત્ય વાળા' બનાવવાનો અનુચિત પ્રયાસ કરેલો પણ છે ! પરંતુ એ સાહેબે હેતુ પૂર્વક કરેલ અડવો પ્રયાસ 'રાજદ્રોહીય' કાટીનો પરંતુ અસમત હોઈને સ્થિતી સરકારે પુરોષોત્તમરાયજીવાળા કામનો ન્યાયદષ્ટિએ નિષ્કર્ષ કરવામાં એમિ. હોલાડના અનપેક્ષિત 'રાજદ્રોહીય' અભિપ્રાયની કપેક્ષા કરીને એ અભિપ્રાયને રાજદ્રોહીય ખાતાને હાથે જ સુષુપ્તિમુખ ભોગવતો રાખી દીધેલો છે પણ ખરો.

છુટી વાત:- વગીર બહાઉદીનબાઈના જીવનના એ ભાગ પારી રાખાય:-

(૧) ગૃહસ્થ જીવન, અને (૨) મર્વાધિકાર મંબંન તથા સર્વજીવ એવું રાજ્ય કાર્યભારી તરીકેનું જીવન. તેમના ગૃહસ્થજીવન અંગે થતા તમામ વ્યવહારો સમગ્ર તમામ કામ તેમના ગૃહકાર્યભારી નયુભાઈ કૃપાસમ અને તેમની પહેલા તેમના પિતા કૃપાસમ જૂઠા નામના વેણિક ગૃહસ્થો કરતા રહેલા હતા, અને તેમના રાજદ્રોહીય ઉત્તર જીવનમાં આ કથા નિરૂપ્ય પુરોષોત્તમરાયજી તેમના એક તાબાના કેવળ રાજપુરુષ રૂપે તેમને સાહાય્ય આપી રહેલા હતા. આ તેમના જીવનવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ વિચારણું તો રખાઈ જણ્યારો કે, વગીર સાહેબના ગૃહજીવન પરત્વે થતા આર્થિક કે ખીજા કોઈ પ્રકારના વ્યવહારો પરત્વે રાયજી સાહેબને કશો સંબંધ હોઈ શકે નહિ જ, અને વસ્તુનાં હતો પણ નહિ. વગીર સાહેબ એક ગૃહસ્થ તરીકે, રાજકુટુંબના સંબંધી-સગા-હતા, એટલે તેમનો રાજકુટુંબ સાથેનો વ્યવહારિક મંબંધ ખાનગી કાટીનો હોઈ તેને સમગ્ર અધુન કામકાજ તેમના ખાનગી કર્મચારી નયુભાઈ કરતા હતા અને પ્રમંગ

પ્રમાણે તેઓ ખુદ પણ ઉકેલી રહેતા હતા. આ હકીકતે નવાબ સાહેબો અને બહાઉદીનબાદશવચ્ચે થતી રહેલ નાણાં વગેરેની લેવડદેવડ પરત્વે નથુભાઈનું કયન જેટલું સપ્તમાણ મનાય તેટલું અન્ય કોઈનું મનાય નહિ. નવાબ રસુલખાનજીએ જે બે પહેલો (પરવાના) વગીરને આપેલ છે તે નથુભાઈના કામનામાં હતી એ હકીકત જ એવી છે કે, તેના વડે વગીર સાહેબના ખાનગી આર્થિક વ્યવહારો તેમનાથી રાખ્યાર્થે કરાતા રહેલ વ્યવહારોથી ઈલાખલા થતા હતા એમ રૂપેટ સમજાઈ આવે છે. આમ હોઈને વગીર સાહેબ તરફથી ખાનગી રાહ કોઈપણ પ્રકારના આર્થિક વ્યવહાર પરત્વે પુરોગતમરાયજીને નવાબદાર ગણાવી શકાય નહિ જ. નવાબ રસુલખાનજીના દેહાંત પછી વગીર બહાઉદીનબાદ ઉપર બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારે છાપો મારવાને માટે તૈયારી કરી આ નથુભાઈના ધર આમપાસ 'પોલિસની' એકા ગોઠવી દીધેલી પણ હતી. પણ એ નથુભાઈ ઉપર કોઈ પ્રકારનું અનિષ્ટ દબાણ થઈ રહેલું હતું. એ દબાણ એમના ઉપર, એમને પોતાના જૂના સ્વામી બહાઉદીનબાદ સામે ઉભા કરવાને માટે થયેલું એમ સદજ કદપી શકાય તેમ છે. રૂપીઆ એક લાખ પચાસ હજારની તથા રૂપીઆ આઠ લાખ બાસંઠ હજારની જે બે પહેલો નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીએ વગીર સાહેબને જૂદે જૂદે વખતે લખી આપેલી હતી તે બે પહેલો વગીર સાહેબે નથુભાઈને હવાલે કરી દીધેલી એ તેમણે સચોટ સમજીને વાપરેલ દોષદંડિતું પરિણામ હતું. પુરોગતમરાયજીવાળા કામે ઇ. સ. ૧૯૦૬માં વગીર સાહેબને નામે જે જીખાની અમરદખાઈને મુખેથી અપાવાયેલી હતી તે જીખાનીનો ઉપયોગ કરીને રાખના બ્રિટિશ વાલી વહીવટદાર વગીર બહાઉદીનબાદને ગુન્હેગાર ફતેવીને તેમની તમામ મિલકત ખાલસા કરી શકે તેમ હતા. આમ હોઈને વગીર સાહેબે એ બે મહત્ત્વપૂર્ણ પહેલોને જૂનાગઢ બહાર નથુભાઈ મારફત ફતેવી નાંખેલી હતી, અને એ પહેલો એ પ્રમાણે જૂનાગઢ બહાર નીમરી ગયેલી એ હકીકત બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારને ખૂંચી રહેલી પણ ખરી. આ કારણે એ બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારના હાથ બોંયેપડી જતાં તેમનો રોષ નથુભાઈ ઉપર ફરે એ સ્વાભાવિક વાત છે જ. અમે આ સંબંધે એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે, એ બે પહેલોના અસ્તિત્વને લીધે જ બ્રિટિશ વાલી વહીવટદાર મિં રેડેલ અને તેમના સહકારીઓને છેક ઇ. સ. ૧૯૧૭માં મિં હોલાં કાર્યશોધક નિયુક્ત થયા પછી એકાએક નથુ સીદી જેવા કે અબલુ ચોક્કિવાતને મુખેથી પૂર્વોક્ત કારી સાત લાખ આ એક બહાદુરખાનજીની ખાનગી દોષનેલગતી વાત કહેવતવવાની એકાદમ કદવી પડેલી

હતી. આ પ્રભાવે ત્યારે શું નયુભાઈ વઝીર સાહેબ મામે જીડાને તેવાર ન થયેલા અને મુબંબ જઈ પહોંચેલા ત્યારે બ્રિટિશવાલી-વલીવટદારે તેમના સામે રૂપિયા આઠલાખ બામાઈનર પરત્વે કામ ચલાવવાનું કરાવી દીધેલું હતું. અને એ કામ ઇ. સ. ૧૯૧૨ના ડીસેમ્બરની બીજી તારીખે આપણે અગાઉ વર્ણવી ગયા છીએ તેમ મિ. રેડાલના કલરાધિકારી મિ. રેબર્ટસને ચલાવેલું પણ ખરું. પરંતુ આ કામે નયુભાઈએ પૂર્વોક્ત રકમની નવાજ સાહેબ રસુલખાનજીએ લખી આપેલ પહોંચ મિ. રેબર્ટસન સમક્ષ રજુ કરી દીધી-એટલે રેબર્ટસને એ કામ માંડી 'વાળેપુ' પણ હતું. આ પહોંચમાં પહેલી રૂપિયા ૧,૫૦,૦૦૦ ની રકમની પહોંચનો ઉલ્લેખ પણ કમયતેલ હતો. આમ થયેલું એટલે રાજ્યના હિસાબ તપાસનીસ સોલિસિટર બાઈસકરને, બીજા કોઈ માર્ગે વઝીરને તેમજ પુરોત્તમરાયજીને દોષિત ઠરાવવાની અનિવાર્ય જરૂર પડી ગયલી હતી. આ જરૂરને પહોંચી વળવા માટે જ આ કુશળ સોલિસિટરને, નવાજ બહાદુરખાનજીના ખાનગી ખજાનામાંથી વઝીરે સંભાળી લીધેલી કોરી પાંચલાખ ચોસાઈનર બસોપંચાઈમાં, નયુ સીદીને સુએથી ઉમેરા કરાવી દેવાની જરૂર પડેલી એમ દૃષ્ટાંત વિચારતાં કહી શકાય છે. આમ મિ. રેબર્ટસને આપેલ નિષ્ક્રિયથી નયુભાઈ કુપારામને આઠલાખ રૂપિયાવાળા કામે સંપાદાઈ શકાયેલ નહિ ત્યારે રાજ્યપક્ષે તેમને જમાવવાનો બીજો માર્ગ પકડેલો હતો. નયુભાઈએ પોતાના ઉપર થયેલ અનિષ્ટ જ્ઞાણની જે દૃષ્ટાંત પોતાના સોલિસિટર શુલાખચંદને કહેલી અને તેમની મારફત બ્રિટિશવાલી-વલીવટદારને લખી મોકલાવેલી હતી, તે રાજ્યને તેમજ રાજ્યના બ્રિટિશ વલીવટને વગોવનારી છે એવું ગણીને તેમની સામે બીજું કામ જોવાડવાનો પેતરો રાજ્યપક્ષે રચી કાઢેલો હતો, અને તેમ થયેલું એટલે નયુભાઈની છાતી મેળી પડી ગયલી અને તે પડે એમાં નવાઈ પણ ન હતી, કારણ કે તેઓ રાજ્યની હદમાં આવી થૂંકેલા હતા અને વળી તેમની મિલકત પણ જૂનાઝડમાં હતી આવા વિપરીત સંયોગમાં તેમને રાજ્યપક્ષને સંતોષ થાય એ પ્રકારે સમાધાન કરવું પડેલું હતું. આ સમાધાનને અંગે તેમને રૂ. ૩૭૦૦૦૦ દંડ રૂપે રાજ્યને દેવા પડેલા હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ વઝીર સાહેબને હાનિ કરે એવા પ્રકારનું એક કચન પણ કરવું પડેલું હતું. આ કચન, વઝીર બહાદુરખાનજીએ સાદપુર ગામમાંના બહાદુરખાનજીના ખજાનાના એકલાખ રૂપિયા મેળવી લીધેલા છે એ મુજબનું હતું. આ કચન ને કે પાછળથી ઇ. સ. ૧૯૧૭માં મિ. હોલાડવાળી તપાસમાં સર્વાંશે ખોદું પડેલું છે, તો પણ એ કચન, ઇ. સ. ૧૯૧૨માં મિ. રેબર્ટસને પુરોત્તમ-

રાયજીવાળું કામ ચલાવી લીધા પછી કરાવાયેલ હોવાથી મિ. રેબર્ટસન વહેંચાઈ ગયેલ અને તેને પરિણામે એ વાલી-વહીવટદાર પુરોગતમરાયજીને ધનસાફ આપતાં આટકી પડેલો હતા. આમ આ નયુભાઈને સપડાવી તેમની કનેથી પરાણે કરાવાયેલ કચને પુરોગતમરાયજીને હાનિ કેવી રીતે કરેલી તે આપણે હવે સંક્ષેપમાં જાણી લેશું.

મિ. રેબર્ટસનનું માનસ પુરોગતમરાયજી સામે વિકૃત થયેલું નહિ તે સમયે એટલે કે મિ. રેબર્ટસન જૂનાગઢમાં નવાનવા હતા ત્યારે તેમણે પુરોગતમરાયજીની અર્જ ઉપરથી તેમની સામેનું ઇ. સ. ૧૮૦૬ વાળું કામ કરીથી હાથ ઉપર લખેલું તા. ૨૮-૧૧-૧૨ ને રેબર્ટસને કે નયુભાઈ કૃપારામચાળા કામ પહેલાં, તે પગલે સુનાવણી લીધેલી હતી, અને તેને પરિણામે પુરોગતમરાયજીને થયેલ ગેરબનસાફ દર ચર્ચ જવાને પાકો સંભવ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો પણ હતો, આ વાત પુરોગતમરાયજીના તથા વઝીર માહેબના દિલ્લીઓને અસહ્ય થઈ પડેલી હતી; કારણ કે વઝીરને દોષિત કરાવી દેવા માટે જેમણે બીડું ઝડપેલું હતું તેઓ બરાબર સમજતા હતા કે, પુરોગતમરાયજી નિર્દોષ ઠરી જૂનાગઢમાં આવી વસશે તો વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને જમીનદોસ્ત કરી નાખવાનું કામ અશક્ય થઈ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. પુરોગતમરાયજી ઉપર ગમે તેટલો ઉપકાર કરવામાં આવે તોપણ તેઓ વઝીર સામે કે શબ્દ મામે કાંઈપણ કહેવાને તૈયાર થાય એ કેવળ અસંભવિત વાત છે, એમ રા. બાઈશંકરે તો વર્ષોના સ્વાનુભવથી ખૂબ સમજતા હતા, એ છતાં વધારામાં એ બાઈશંકરજીએ ઇ. સ. ૧૮૧૧-૧૨માં અમદાવાદ મુકામે રાજકોટના અને સત્યનિષ્ઠની હાપવાળા વકીલ રા. શુભાચાર્ય વલ્લેશંકર હાયા મારફત, વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ મામેના કામે મદદગાર થવા સાથે પુરોગતમરાયજીને સચવેલું હતું. આ પ્રમાણે સુચન કરાયા બાબતનો જો કે રા. બાઈશંકરે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં, તેમની મિ. હેલાડે લીલેની જુલાનીમાં ધનકાર કરેલો છે, તો પણ એટલું તો નિઃસંશય છે કે, આ બાબતે બાઈશંકરજી જેવા કાર્યસાધકને સાચા માની શુભાચાર્યજી જેવા ધર્મનિષ્ઠ તથા સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં તેમજ 'શ્રિદેશ એન્ડ સો'માં સુપ્રખ્યાત પ્રથમ તરીકે ટેક સુધી ખ્યાતિ પામી રહેલ વકીલને જુદા ગણી શકાય તેમ નથીજ. ઉપર પ્રમાણે પુરોગતમરાયજીને સુચન થયેલું તો ખરું; પરંતુ પુરોગતમરાયજી કાર્યપણ પ્રકારના પ્રયોજનને વચ થય તેવી પ્રતિનિધા ન હતા એટલે પછી બીજા કોઈને એટલે કે

નયુભાઈ જેવા ફસાઈ પડેલ ગૃહસ્થનો ઉપયોગ કરી લેવાની જરૂર બાઈશંકરજીને પડે એ સ્વાભાવિક વાત જ છે; અને એ પ્રમાણે એમણે નયુભાઈને રાગ્યની હદમાં લાવી મૂકીને તેમનો ઉપયોગ કરવાની યોગ્યતા પડી કાઢેલી પણ ખરી. નયુભાઈમાં પુરોત્તમગણના જેવું હૃદયગળ હોઈ શકે નહિ જ; કારણ કે તેઓ વેપારી વર્ગના તેમ જ રાગ્યની હદમાં હોઈને બચબીત પણ બની રહેવા હતા. મતલબકે, મિ- રેખાઈગને રાયજી સાહેબની સુનાવણી લઈ લીધેલી હતી તે પછી નયુભાઈવાણું કામ તેમણે કાચમાં લીધેલું અને એ કામની એકંદર માંડવાળ પણ તરત જ ધધ ગયલી હતી પણ રાયજી માહેજના કામ પરવે નિર્ણય આપવાનું કામ બાકી રહેલું હતું એટલે આ વચવા વખતનો લાભ બાઈશંકરજીએ લીધેલો, અને એ જ સમયે જૂનાગઢમાં બોલાઈ રહેલું હતું તે પ્રમાણે તેમણે નયુભાઈને મુખેથી, શાહપુર આમવાળી ગણાવાયલ એક લાખ રૂપીઆની રકમને લાગતી વાત બોલાવીને મિં રેખાઈસનના મનને પુરોત્તમ- રાયજી વિરૂદ્ધ ધડેભાવી દીધેલું પણ હતું. પરંતુ આ નયુભાઈને એટલું પણ બાન ન રહેલું કે, એક વાર સ્વાર્થ રાધી લેવાના લોભમાં પડીને એક પણ જૂઠું પગલું ભરનારને, એ પહેલા જૂઠા પગલાના કડવાં કળ ભોગવવાની બાબતથી બચી જવા માટે બીજું જૂઠું પગલું ભર્યા વિના છૂટકો થતો નથી. નયુભાઈ આ સ્થિતિમાં જઈ પડેલા હતા, અને તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં મિં હોલાંડ સમક્ષ થયલી તેમની જુજાનીમાં તેમને આ શાહપુર ગામવાળી રકમ ઉપરાંત કોરી સાત લાખ વાળી વાત કહેવાનો વારો આવી ગયતો પણ હતો. એ છતાં એટલું નો આપણે નયુભાઈના લાભમાં કપૂર રાખવું પડેજ કે, તેમણે સ્વામી દ્રોહ કરવાનું પમંદ ન કરતાં જૂઠા બોલા ગણાવાનું પમંદ કરીને વઝીર બહાદુરનાઈને લગતી કોરી સાત લાખ વાળી બાબતના મૂળમાં ચતુરાઈથી ઢિંગ મૂકી દીધેલી હતી, અને તેમ કરીને એ વઝીર સાહેબને તેમણે યક્ષ તેટલા પ્રમાણમાં નિર્દોષ બતાવી આપેલા પણ છે. બને રકમે પૂર્વનિર્દિષ્ટ ટંકલાળને ચોપડે દેખાયલી નહિ તે કારણે જ આ નયુભાઈને “બાટશીય” ગણાઈ જવાનો મારો આવેલો હતો. અને તેને ધણીએ જ અને વઝીરને ગમે તે મારે કોપિત. કલકત્તાના હતા તેથી જેવા નયુ સીદી જેવાને પ્રમાણ પુરવ તરીકે ગણી લેવાની રૂબ મિં હોલાંડને પડી ગયલી હતી પણ ખરી! તથાપિ આ નયુભાઈએ પોતાની જુજાનીમાં વઝર માહેમ વિરૂદ્ધ ગણાવ તેડું કથન કરેલ તેમાં તેમણે, રાયજી સાહેબને પણ નડે તેડું એક જૂઠાણું બેગરી દેવાની ખપજી રૂબ પડેલી હતી! એમના કળ પ્રમાણે વઝીર સાહેબે તેમને પોતાને

જ્યારે માત્ર લાખ કોરી તથા શાહપુરવાળા એકલાખ ટંકશામે લઈ જઈ જતે કરવાનાને મોંપેલા ત્યારે ચયજી સાહેબ પામે બેઠેલા હતા, એટલે એ પ્રમાણે રાજ્યપક્ષ વજીર સામેય તરફથી કરાયેલ ઉચાપતના બાજુકાર ચયજી સાહેબ હતા એવું બતાવવાને ઉચુક્ત થયેલા, અને મિં હોલાંડ એવા એ કથનને આધારે પ્રણેતમરાયજીને વજીરના સલાહકાર અગર મગજ રૂપે કહી શકેલા પણ ખરા. મિં હોલાંડ આ નયુમાધએ માત્રલાખ કોરી તથા શાહપુરવાળા રકમની વાતને મૂળમાંથી ઉઠેદ કરી નાંખેલ એ હકીકતની જે કુપેક્ષા કરી છે તે સપ્રયોજન હતી એમ હરકોઈ કહી શકશે. આવા અશ્રધ્ધેય દેખાયલાં સાદીઓની વાતોમાંથી કાવે તેને સાચી અને કાવે તેને ખોટી ગણવી એ સિદ્ધાંતે ચાલેલ કામતું મુલ્ય કેટલું ગણતું એ તો જે તે અમારા પાઠકની જુદી ઉપર જ આધારે રાખશે.

સાતમી વાત :—વજીર બહાઉદીનખાંધ નિરક્ષર હતા અને તેથી તેમણે પોતાની કાગડીડિનો આરંભ એકુલજી જાણા નામના નામર મુદરથને પોતાના પક્ષમાં લઈને કરેલા હતા એવો પૂર્વપક્ષ સ્વીતે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ વજીર નાગરોની મદદ વિના રાજ્યકાર્યભાર વહેવાને અશક્ત હતા. મિં હોલાંડને તો બ્રિટિશ રાજધારીય ખાતાને અસહ્ય થઈ રહેલી નામર મુત્સદી-ગીરીનો કારિયાવાડમાંથી લોપ કરવાનો હતો એટલે તેઓ નાગરોને, વજીરે કરેલ માની લેવાયલ “ખરામ કામા”ના પ્રેરક ગણવાને ઉચુક્ત થયેલા હોય એમ સમજાય છે. કારિયાવાડનો એટલે કે દાલના મૌરખરનો સમસ્ત રાજધારીય પ્રતિભાસ જે કોઈ તટસ્થ બાવે તપાસવાને તૈયાર થશે તે એટલું તો નિઃશંક જોઈ શકશે કે, બ્રિટિશ સરકારના રાજધારીય ખાતાએ બહુવિધ ઉપાયો કરીને સૌમંદ્રનાં રાજ્યોમાંથી નાગરોનો પગ કડાવી નાંખેલો છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ નામર મુત્સદીઓની આગેવાની નીચે “સૌરાષ્ટ્રીય રાજ્યોનો સંઘ” રચવાની જે ભૂમિકા સ્થાપન કરાયલ એક પ્રકારના સમવાયતંત્ર દ્વારા ધીમે ધીમે તૈયાર થતી જતી હતી તેને તેણે તોડી પાડી પણ છે. પરંતુ બવિષ્યમાં સૌમંદ્રમાં પુનઃ સંઘબાવનાનો પુનર્જન્મ થવાનો છે એ વાતનું મિં હોલાંડને પૂર્વજ્ઞાન ન હતું અને ન હોય એમાં નવાઈ પણ ન હતી. ખેર. મનવજ કે બહાઉદીનખાંધએ તો નામરેને રાજ્યમાં રચાન આપીને રાજ્યકાર્યોનો ભાર ઉઠાવી રહેવાની બાબતે કેવળ પૂર્વકાળના નવાજોની પ્રજ્ઞાસિદ્ધાંતજી અવલંબન કરેલું હતું, અને વળી તેમણે ખુદે ગભ્યતી નોકરીમાં પ્રથમ પગ નામર મુત્સદી અર્નાનજી મન્દુનજી મૂળેને નવાજ મેહોબખખાનજી બીજાને

આવશ્યક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરાવેલી પણ હતી. અર્થાત્ બહાઉદ્દીનખાદને
લીધે જ નાગરોને રાજ્યમાં સ્થાન મળેલું હતું એમ કહેવું એ એક
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહોદ્દું અમત્ય છે. તેમ વળી પુરોગામરાયજીના
વારામાં નાગરોનું પરિભ્રમ વધેલું એ પણ પૂર્વોક્ત અસત્યથી અધિક
કોટીનું બીજું અસત્ય છે. કાઠિયાવાડના ‘પોલિટિકલ એજન્ટ’ મિં વોટ્સને
એવ સ્ટેટિસ્ટિકલ એકાઉન્ટ ઓફ ધ જુનાગઢ સ્ટેટ સંગ્રહ મંથ અગર
પુરોગામરાયજીના વારામાં ઈં ૫૦ ૧૯૦૩ની સાલમાં જુનાગઢ રાજ્યે પ્રકટ
કરેલ (૧) “ધી બાબી રક્ષર્મ ઓફ સોરઠ વિધ એ રોર્ડ એકાઉન્ટ
ઓફ ધેઅર એડમિનિસ્ટ્રેશન” તથા (૨) “એ રીનિવર્સિસ ઓફ ધી
ઓફિસીઅલ એંડ ટીપાઈમંટ્રસ ઈન ધી એડમિનિસ્ટ્રેશન ઓફ ધી
બાબી રક્ષર્મ” એ બે અગ્રેજ મયો વાચી લેવાની તકલીફ મિં હોલાડે
લીધેલી હોત તો તેમને સાચી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન અચૂક મર્ઝ આવત.
અમે આ વિષયે વિસ્તૃત હકીકત રજુ કરવા ઇચ્છતા નથી, તો પણ એક
બાબત એવી છે કે તેની ને પ અહીં લેવી પડે જ, આ બાબત એ છે કે,
પુરોગામરાયજી રાજ્યમાંથી ખસેલા તે પછી તથા વજીર માહેમદી બોમવાઇ
રહેલ બુધાય અધિકારો નવાબ સાહેબે પોતાની વિશે કે દ્રિત કરી લીધા પછીના
વખતમાં નવાબ સાહેબ ખુદને કાયે જ નાગર અધિકારીઓની મંખ્યામાં વધારો
થતો ગયયો હતો. આમ હોઇને આપણે એમ કહી શકીએ કે, નાગરોને
રાજ્યમાં રાખવાની નીતિ જોટલા પ્રમાણમાં વજીર બહાઉદ્દીનખાદએ તેમજ
ગયજી માહેમે ડાલ ગણી હતી તેના કરતાં અધિક પ્રમાણમાં નવાબ સાહેબે
ખુદે તે નીતિ વિશ્વાસમાં રાખી કરી ગયેલી હતી. પુરોગામરાયજીવાળા કામને
લગતી તપાસમાં આ નાગરજળને લગતી વાતને સ્થાન આપવાનું કશુંપ
પ્રયોજન ન હતું અને દિલ્લી સરકારે દેખીને કુકમ તો ફક્ત ઈં ૫૦ ૧૯૦૧ની
સાલવાળાં કામ તથા તે કામ પરત્વે ઈં ૫૦ ૧૯૧૨માં મિં રાજાજીને
લીખેલ સુનાવણીને અંતે આપેલ નિર્ણય પરત્વે જ તપાસ ચલાવવાનો હતો.
એ છતાં આ કાર્યશેષનને અંગે બીજી ત્રીજી અસંગત જાણતોને મિં હોલાડે
આગળ આવના દીધેલી છે એ જોતા અમે કહી શકીએ છીએ કે, પુરોગામ-
રાયજીને પ્રત્યક્ષ ન્યાયદાન કરવાનો વડેસ રાખીને પોતાના રાજદારીય આંતર
સેતુને સરળ કરી લેવાનો હયાદો રાખીને જ સિવિલ સરકારે પોતાની ન્યાયમગાના
શ્વેત મસિખનો, પોતાની રાજદારીય વખુતાના રચાયત મનિષ આયે મંગમ
રચી મિં હોલાડે જેવા દ્વિતિય ખાતે કાર્યગિદિ કરી શકે એવા રાજદારીય

ખાતાના એક કાબેલ અમલદારને આ કામે નિયુક્ત કરેલા હતા. મતલબ કે, ઇ. સ. ૧૯-૧૩માં મિ. રેડોલે પુરોત્તમરાયજી સાથે સંભાળ કરવાની વાતને પ્રમંગે જે પ્રતિ-બંધક કલમો આમળા ધરેલી હતી તે, મિં હોલાંડે એ કલમોને અચળ રાખી રાખા એવે માર્ગે કાર્યમાંથી કરીને મિં રેડોલને કરી આપેલ અનુકૂળતા અને એ અનુકૂળતાનો લાભ લઈને મિં રેડોલે રાજ્યનો નામે આ કામે કરેલ છેવટનો દગવઃ એ ત્રણે બાજતોને સાંકળીને જે એકવાકયતા કરવામાં આવશે, તે એ ત્રણેમાંથી, નિર્દોષ હરી ગયા પછી પણ પુરોત્તમરાયજીએ પોતાની માનુષ્યમિત્રે હરીથી પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવવી નહિ એવો એકજ અર્થ બ્યનિત થયે આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં પુરોત્તમરાયજીને રાધિવ દારવેલા તે પ્રમંગે પણ નવાજ સુલખાનજીએ જે પગથું બરેલું નહિ તે પગથું ઇ. સ. ૧૯૧૮માં બરીને બ્રિટિશ વાલી-વલીજીદાર, પુરોત્તમરાયજીને દિલ્હી સરકારે નિર્દોષ દારવેલા છતાં, નવાજ મોહોબતખાનજી ત્રીજાને કે તેમના રાજ્યને શો લાભ કરી આપેલો છે તે તો કતિહાસ જ કહી શકશે.

વળી વચીર બહાકદીનબાઈ નિરક્ષર હતા એટલે કે હાલતું નિશાળિયું બહુતર બહેમા ન હતા તેથી તેઓ 'મગજ' વિનાના મંદબુદ્ધ હતા એવો જે પૂર્વપક્ષ રાજ્યપક્ષે સ્વેચ્છા હતા તે મિં હોલાંડ જેવા બુદ્ધિશાળીને, માનવ શક્તિનો ક્ષણિક કર્મા બરાબર ન લાગેલ એ ઘટના પણ સ્પષ્ટપ્રક્ટિ હતી. લખતા વાચતા આવડતું એટલે માણસ 'બહેલો' મણાય એમ હોવું એ બહુતર માનવી દારી કરનારું જમજનક કથન છે. બુદ્ધિ, તર્કશક્તિ, કલ્પના-શક્તિ, વિવેકશક્તિ વગેરે બાજતો માણસના મગજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તે વાણીદાર પોતાના કાર્યોને વ્યક્ત કરી શકે છે, અને તે કાર્યોને જ્યારે જ્યારે અક્ષરશક્તિ કરવા પડે છે ત્યારે ત્યારે તે કાતો પોતાની સ્થૂળ કર્મેન્દ્રિયો આખ તથા હાથને જ કપયોગમાં લે છે, અગર તે બીજાની કર્મેન્દ્રિયો પાસે પોતાના કાર્યોને અક્ષરશક્તિ કરાવી લે છે. અર્થાત્ વિશ્વમનીય લેખકો મળી રહે તો, લખતા વાચતા આવડતું ન હોય તોપણ મગજની શક્તિઓના વિકાસથી સમૃદ્ધ બનેલ પુરુષને પોતાના કાર્યોની સિધ્ધિ કરવામાં કશો બાધ આવતો નથી. મોગજ શહેનશાહ અકબર, મહારાજા શિવાજી, રૂડિત ગટ્ટવાલજી વગેરે અનેક મહાપુરુષો લખી વાંચી શક્તા ન હતા, છતાં કોઈ બુદ્ધિવાળા તેમજ ઉત્તમ કાર્યસાધકો હતા એ વાત જૂલવા જેવી નથી. રાજ માત્ર પુસ્તકલેખ એટલે કે વચાળી જ મળે છે એ વિધાન જ ખોટું છે, અને

વળી વાંચનનો દુરુપયોગ નથી થતો એમ પણ કહી શકાતું નથી. અત્મંગ, સદ્વાચ, સ્મૃતિ, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, અવલોકન અને અનુભવાદિ અનેક માર્ગે મગજની શક્તિઓને ઠેળવી શકાય છે. પુસ્તકો જેમ જ્ઞાનનું સ્થૂળ બંગારો છે તેમ મનુષ્યનું સ્થૂળ મગજ પણ જ્ઞાનનું સદ્માગાર બની શકે છે એમ કયો મનોધર્મશાસ્ત્રી કબૂલ નહિ રાખે ? મનુષ્યની ધારણા શક્તિ જોડેલા પ્રમાણમાં જોડેલે અંશે નબળી હોય તેટલે અંશે તેને 'સામેની બાબતોનો' આશ્રય લેવો પડે છે. મનસુખ કે, કેવળ લખતાં વાંચતાં ને કાર્તને આવડ્યું હોય તેને 'બહુલા' કે અકર્ષમંદ ગણી લેવાની જૂથ થવી ન જોઈએ. લખના વાંચતાં સાથે આવડતું હોય અગર તો વિદ્યાપીઠની પક્ષી પણ મેળવેલી હોય એવા માણસો 'અક્રસના ઓચમીર' અગર કાપકૌશલ્ય હીન કયા નથી દેખાતાં પુરોહિતમરાયણ વજીર જહાઉદ્દીનનું 'મમજ' હતો, એ વાક્ય ઉચ્ચારીને રાજ્ય-પક્ષના બેરિસ્ટર પોતાના ઉપસંહારાત્મક ઉપન્યાસનો આરંભ કરેલો હતો એ હકીકતને આપણે, વજીર સાહેબની માનસ શક્તિઓનું મૂલ્ય ધટાડી દેવાના તેમજ રાયણ સાહેબને, વજીર સાહેબને ઓઢાવણા ઠંપિય દોષો માટે ૧૪૧૫દાર ઠરાવવાના એક કુટિલ યુક્તિદીગીરીના કે કાપકૌશલ્ય માતૃપંના પ્રયામ ૩૫ ન ગણવી પડે; અને વળી પુરોહિતમરાયણ ખુદ એટલું જુદું નિરાશિયુ બહુતરે ક્યાં બહુ ગયા હતા ? તેમણે નિરાશ તો નામની જ લેયલી હતી; છતાં તેમના હસ્તાક્ષર, તેમની વાતપટ્ટા, તેમની ૫૨ લેખન શક્તિ, તેમનાથી મુદાસર અને અસરકારક ચબ્દોમા લખાતા પત્રોમાં દર્શાવાયેલ વિચારો, પ્રયેક બાબતનો મૂર્ત સમજવાની તેમની શક્તિ, દેશીય-પરદેશીય ઇતિહાસ, મમાન ઇવન તથા તત્ત્વજ્ઞાનાદિ પગલે તેમણે મેળવેલી આદિતી એ સર્વ તેમણે શી રીતે સંપાદિત કરેલ હશે ? આવી આવી સુદૃઢ અને યથેચિત વિચારણા જો મિ. હોલાડે તટસ્થ બાવે, સ્વસ્થ ચિત્ત અને રાજ્યપક્ષ તરફથી પચસાવી રહેન વહેમોની જાળમાંથી મુક્ત રહીને કરેલી હોત અગર તો શુદ્ધ ન્યાયદાન કરવાની ખુદિનો નિર્વાહ કરી રાખીને 'રાજદારીય' કાપકૌશલ્ય કરી લેવાનો હેતુ દર રાખેતો હોત, તો વજીર જહાઉદ્દીનને એક જઠ જોણીઆ રહે ગણી પુરોહિતમ રાયણને તેમા પ્રાણ પુકંનાર આલેખવા અને તેમ કરીને એ ઉભય રાજપુરોહિ વચ્ચે એક પ્રકારની અદ્વિનીયતા-અભિનતા-જતાવવા માટે તેમને ને અર્ધદિન અને અપ્રાસંગિક હુકમ કરવો પડે. હિ તેમાંથી તેઓ તો ઊગરી જન, એ નિશંક વત છે.

વળી આ કાર્યશોધક ગિ૦ હોલડે વઝીર બહાદુરનાથને 'દુશરિત તથા રાજ્યધનના અપહારકે આલેખેલા છે એ વાત આપણે કદાપિ કબૂલ રાખીએ, તોપણ તેમની તેવી અસતતાને માટે પુરોત્તમગણ્યને અંશતઃ પણ નવાબદાર ગણવા એ કોઈપણ દષ્ટિએ વ્યાજબી નથી; કારણ કે પુરોત્તમગણ્ય વઝીરની એવી કોઈ અસતતાએક પ્રવૃત્તિમાં 'તેમને મદદમાર થયા હતા એવું' એક પણ પ્રસંગે રાજ્યપક્ષ તંદરૂપી સાબીત કરી બતાવાઈ નથી. માનવ સમાજમાં તરેહ-તરેહના હાના બિલાડા પાપાચારીઓ હોય છે, તેઓ બળેય કે અબળુ ધનિક અને અધનિક પણ હોય છે, અને એવા એ બધા દુનિયાં સમક્ષ ઊભા અને માન-પામતા ક્યાં કરતા નજરે પણ ચડે છે; છતાં તેમના ખાનગી હવનની કામિયા કાગળથી પણ ચઢી નય તેવી ક્યાં નથી હોતી ? આમ હોઈને રાજદારીય તેમજ સામાન્ય વ્યવાહારીક કાર્યો પાત્રે એક બીજાના મંસર્ગમાં આવતી બંધિતઓને તમામ બાબતોમાં એક સરખા ચારિત્ર્યવાળી ગણી સહ તેમને બધીય બાબતો સંબંધે એક બીજાની સહકારી માની લેવી એ કોઈપણ પ્રકારે ન્યાયયુક્ત નથી જ. રાજદારીય પુરોત્તમાં દેખાતી એકતા તેના બાદ રૂપમાં ગમે તેટલી ધનતાવાળી હોય, તોપણ તે એકતાનું આંતર રૂપ ખરેખરી રીતે કેવા પ્રકારનું છે તે તેઓ પોતે જ અગર પ્રભુ જ જાણે. કોઈપણ રાજ્યનો કોઈપણ અમલદાર પોતાના કાર્યક્ષેત્રની અર્થાદમાં રહીને જે કોઈ અપકૃત્ય કરે તે અપકૃત્ય બદલ તેવા અમલદારના તાબાના તથાપિ તેના વિશ્વમનીય મનાયલા અમલદારને દુપિત ગણી લેવો એના જેવી એક પણ શૂલ ન ગણાય; કારણ કે માનવ પ્રકૃતિની દષ્ટિએ વિશ્વાસ તથા વિશ્વમનીયતાઃ એ ઉભય બાબતોને પણ અર્થાદ હોય છે. પુરોત્તમગણ્યનું ખરું ચારિત્ર્ય કેટલું બધું ઉજાગર હવું તે જોણે જાણવું હોય તેણે એમણે પ્રમંગે પ્રમંગે મનઃમુખરામબાઈ, હન્દિસબાઈ તથા વઝીર સાહેબ પ્રુદ ઉપર લખેલા પત્રો વિચારી લેવા પડશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ જૂદે જૂદે પ્રમંગે તેમણે પ્રિટિશ અમલદારોને તેમજ નવાબ રસુલખાનજીને પણ જે પડકાર આપેલ છે તે તમામને પણ સહ્યમાં લેવા પડશે.

આઃમી વાતઃ- આ ઇતિહાસપાત્ર કાર્યશોધન અંગે રાજ્યપક્ષે જે એક હિતયુક્તિનો આશ્રય લીધેલો છે તે આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીના સમરા એટલે કે નવાબ મોહિજતખાનજી ત્રીમના માતામદ-દાદા-ખાનશી મહમ્મદખાન ફરીખાન તે વઝીર સાહેબના માળા થાય. આ મદમદખાનજી ઈ. ૪૦ ૧૮૬૫ની સાલથી રાજ્યના મહોર તોપાખાનાના

મુખ્ય અધિકારી તરીકે, બ્રિટિશ વાલી-વહીવટ આરંભાયો ત્યાંસુધી કામ કરી રહેલા હતા. નવાબ રમુલખાનજીના દેહાંત પછી, બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારની આગાથી સોલિસિટર બાઈશંકરજીએ નવાબ મોહોબતખાનજી ખીજના અવસાન કાળે તેમના ખાનગી ખજાનામાં કેટલાં નાણાં હતાં વગેરે બાબત તપાસ કરેલી તે પ્રસંગે મહમદખાને જે જીજ્ઞાસી આપેલી છે તેમાં તેમણે, નવાબ સાહેબ મોહોબતખાનજી ખીજના ખાનગી ખજાનામાં અમુક સંખ્યામાં રાણ હોવા ઉપરાંત આશરે રા. ૧,૨૫૦૦૦ તથા દસ લાખ ફોરી હોવાનું જણાવીને તેમાંથી ફોરી દસ લાખ વઝીર બહાડદીનભાઈને તેમને પોતાને વારતે 'નવી હવેલી' નામે ઓળખાતું મકાન બંધાવવા માટે (તેમના બાણેઠ) નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ આપેલ છે એમ પણ જણાવેલું છે. એ જ કામે જીજ્ઞાસી આપતાં બહી હોટાલાસજીએ પણ ફોરી ત્રણ લાખ તથા ફોરી નવ લાખ વઝીર સાહેબને-અપાયલી સાંભળાને 'અમે બધા તેમને મુબારકબાદી આપવા માટે તેમની કચેરીએ ગયા હતા' એવું મિ. રાબટ્સનને લખાવેલું પણ છે. આ પ્રકારની બહીસ નવાબ બહાદુરખાનજીએ પોતાના મામા બહાડદીનભાઈને વિધિપૂર્વક લખાયેલ શુ.ઓથી આપેલી હતી. ૩૧મા એક લાખ પચીસ હજારની રકમના શુકાનો અંક ૧૪૬ હતો. આ શુકા તા. ૨૬-૬-૮૨ (વિ. સ. ૧૯૩૮, બાદ માસ)ને દિને નવાબ મોહોબતખાનજી ખીજનો દેહાંત થયાં પછી તરતમાં એટલે પૂર્વાનિર્દિષ્ટ સાલમાં જ લખાયેલો હતો, અને તે વખતે પુરોલમરાયજી જે કે રાજ્યમાં 'દફતરી દફતરના અધિકારી હતા તેપણ તેમનું વય ૨૦-૨૧ વર્ષથી વધારે ન હોઈ તેણે એક શીખાક તરીકે રાજ્ય કાર્યભારીઓની દેખરેખ નીચે પોતાના દફતરના કામનો અનુભવ લેતા હતા. આ વખતે દીવાનને પદે ખા. ૭૦ સસેહ હિંદી, સી. ૭૦ આધ. ૬૦ અને નાયબ દીવાનને પદે બાવનગરના નાગર મુદરથ બાપાલાસજી હતા. આ શુકા ધોરણ પ્રમાણે ખજાનચી મહમદખાનજીને મોકલાયેલો હતો, અને તે પાછો તેમની દેખી મોકાવા માટે રાજ્યના દિગામી દફતરે જવો જોઈએ તે ગણેલો

શરૂ કરી દીધેલ અને એ તપાસને અંગે મહંમદખાનજીએ પોતાની પાસે બૂલથી મ્હી-ગયલ પૂર્વનિર્દિષ્ટ અંકવાળો રકમ દેખાનજીને રજુ કરી સોંપી દીધેલો હતો. આમ થયતું એટલે દરિનસબાઈએ ખાત્રી કરી લીધા પછી દિમાખા દફતરે તેને નોંધાવી દધને એ કામનો અંત આણી દીધેલો હતો. આ કામ ફરીને ઇ. સ. ૧૯૧૧-૧૨માં મિ. રોબર્ટસન સમક્ષ વઝીર બદાઉદ્દીનબાઈને દોષિત ઠગવવાના ઇરાદાથી ૨૦ બાઈઝ કરે ઉબેગાવેતું હતું. પરંતુ મિ. રોબર્ટસને મેળવ્યો ચોકસી તે પરત્વે કરીને તે રકમ બદલ કોઈને દોષિત ઠરાવેલ નહિ; કારણ કે તે રકમ સાચો હતો અને તે પરત્વે ફક્ત વિધિની અપૂર્ણતા પુરતીજ બૂલ દેખાણી હતી. આમ આ રુકકાને લગતી બાબતોનો ખીજ વાર પણ ઉવળતો નિષ્ફળ થઈ ગયતો હતો; છતાં ઇ. સ. ૧૯૧૭માં મિ. હોલાંડના મનને વઝીર બદાઉદ્દીન-બાઈ વિરૂધ્ધ વહેંચાવવા અને તે માર્ગે પુરોગતમરાયજીને ઇંદામ તેટલો મારો ઇંદાવવા મારું પૂર્વેગન રૂકકાને લગતી બાબતને ફરીને રાજ્યપક્ષે ખણી કાઢેલી હતી; પરંતુ એ ફરીને ખણી મ્હાલ બાબતને તોડી પાડે એવા મહંમદખાનજી હયાત હતા તોપણ તેમને સાક્ષી રૂપે ફરીથી બોલાવવાની હિંમત રાજ્યપક્ષ કરી શકેલો નહિ; કારણ કે એમને બોલાવવાથી એ રુકકાને લગતી હકીકત મિ. હોલાંડના જણનામાં આવે તો રાજ્યપક્ષનો ઇરાદો નિષ્ફળ થાય તેમ હતો. આમ હોઈને રાજ્યપક્ષે એ મહંમદખાનજીને 'વિરોધી' વર્ગના ઠરાવી દેવાની યુક્તિ રચીને આ તપાસ અંગે તેમની જુજાની લેવડાવવાનું બંધ રાખી દીધેલું હતું ! આ યુક્તિ પરત્વે આશ્ચર્યજનક વાત તો એ છે કે, આવા મહોપકારક સાક્ષી મહંમદખાનજીને મિ. હોલાંડે, ઉવળત અદાલત તરફથી બોલાવવાનું પણ ઉચિત ધારેલું નહિ ! મુદ્દાના સાક્ષીને વિરોધી શા માટે કહેવામાં આવે છે એ જણવાની ફરજ ન્યાયાધીશની નહિ હોય શું ? વળી એવો પ્રશ્ન પણ આ બાબતે ઊઠાવી શકાય છે કે, મિ. હોલાંડે મિ. રોબર્ટસને આ રુકકા પરત્વે કરેલ જતાંત શું જોયલો નહિ હોય ? મહેલ તો પાખાના અંગે 'રાજકામોના કાગળનું જુથ' તથા 'ખાતાની ચોપડી' એ બે વસ્તુઓ રખાતી હતી તે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના કાળમાં અસુક વર્ષો સુધી રહીને આ ઇ. સ. ૧૯૧૭વાળા કામનો આરંભ ચમલો તે પહેલાં, અને તે માર્ગે ગુમ થઈ ગયલી; એ ધટનાને પણ આ કામે રદસ્થપૂર્ણ ગણી રાખ્ય તેમ છે; કારણ કે, એ જો રજુ થાય તો રાજ્યપક્ષની બાજુ ઉધી પડે તેમ હતી. આમ આ રુકકા પરત્વે મહંમદખાનજી જેવા પાક સુસજ્જમાન અમીને 'વિરોધી (હોસ્ટાઈલ)'નો દબકાળ આપોને અળગા કરી દીધા પછી

રાજ્યપક્ષે એ રક્ષા ઉપરની નવાખ બહાદુરખાનજની સહીને બનાવટી ગણાવવાનો પ્રયાસ પણ કરેલો હતો । પરંતુ નવાખ સાહેબની સહી તથા રવાદ લેનાર તેમના કુટુંબ કાર્યભારી કચ્છી અમરજીભાઈની ઇ. સ. ૧૮૧૧-૧૨માં મિ. રોબર્ટસન આમળ શેવાયસ જીજ્ઞાસીથી એ રક્ષાનું સાચાપણું સિધ્ધ થઈ ચૂકેલું હતું એટલે પછી આ તપાસપંચના કામને અગે એ સહીને લગતા મુદ્દાની વાતની વધારે જણાવટ કરવાની વાતને જતી કરી દીધી. મહંમદખાનજને સાક્ષી રૂપે ફરીથી ન બોલાવવાનું બીજું એક કારણ પણ હતું. બ્રિટિશ વાલી-વલીવટદાર મિ. રેડાસની અધ્યક્ષતા નીચે— રાજ્યની વણાટશાળામાંના વણકરો વચ્ચેર બહાઉદીનભાઈ તથા પુરૂષોત્તમરાયજને કોઈપણ મિત્રે દૂષિત કરાવવા માટે કક્ષના, સંભાવના, વહેમ, નિરાધાર અનુમાનો વગેરે વિવિધ વણુનાં સૂત્રો વડે જે એક સૂક્ષ્મ પણ જંગી જળ રચી રહેલા હતા તે જળ, મહંમદખાનજને સાક્ષી રૂપે બોલાવાય તો તૂટી પડે તેમ હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ નવાખ રક્ષાખાનજએ રાયજ સાહેબને મુંબઈમાં જે મુલાકાતો આપેલી હતાં તે મુલાકાતોમાં એ નવાખ સાહેબે રાયજ સાહેબને સાવ નિર્દોષ ‘ખોટા-માર્ગ ગયલા’ અને ‘પોતાના’ ગણેલા એ હકીકત પ્રકાશમાં આવે તેવો સંપૂર્ણ સંભવ પણ હતો. આથી પણ વધારે વિચિત્ર વાત તો એ છે કે, મિ. હોલ્સડે અમરજીભાઈને અદાલતના સાક્ષી તરીકે બોલાવેલા હતા, છતાં એ સાહેબે એમને પૂર્વોક્ત રકમને લગતા રુકા પરત્વે પ્રશ્ન-પૂછવાનું હથિત ગણેલું નહિ !

નવમી વાત:- પૃથ્વી ઉપરના રાજ્યોના મુખ્ય કાર્યભારીઓ પોતાના વર્ગના સોફાને તેમજ પોતાના રનેહીસંબંધીઓને પોતાના સહાયક ગણીને પોતાથી સાક્ષિત થતાં રાજ્યોમાં અધિકાર પદે નથી નિયોજતા, એમ કાર્પથી કહી શકાય તેમ નથી; છતાં આ ઇ. સ. ૧૮૧૭વાળા કામમાં રાજ્યપક્ષે પુરૂષોત્તમરાયજને નાગર ગણના એક સર્વોચ્ચ મુખ્ય નેતા કે આશ્રવણતા રૂપે ચીતરી બતાવવાનો ખાસ પ્રયાસ કરેલો છે । રાજ્યનાં નાણાંની યવજ કહેવાયસ ઉચાપત પરત્વે ઉપસ્થિત યવજ કામનું પરિશોધન કરવા માટે જ દિલ્હી સરકારે તપાસપંચને નિયુક્ત કરેલ હતું એ વાતને જૂથી જાણે મુંબઈ સરકારના ‘એડવોકેટ જનરલ’ જેવા મહોદય જવાબદાર હોદ્દો ભોગવી રહેલ બેરિસ્ટર મિ. રૂઝવેલ પૂર્વોક્ત નાગરગણને લગતા અપ્રાસંગિક મુદ્દાને અદાલત સમક્ષ મૂકવાને દેખ પ્રેરાયા હશે અને કાર્યશોધક મિ. હોલ્સડે એ અમરજી ખાનજને

આ કામે કયા કારણે પ્રસ્તુત વિષયને લગતી માની લીધેલી હશે તે એક સમજવા જેવી રાજદારીય 'તુમ્હાંક મમત્યા જ છે' ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં ધણાખરા રાજ્યોમા નાગર મુત્સદીઓ સૌકાઓથી ગભ્ય સબદ્ધ થઈ રહેલા હતા અને નાગર માતિ એક દર વિધાયેથી હોઈ રાજસ્થિમા તેમજ મુદ્દ કલામાં પ્રવીણતા મેળવી રહેતી પણ હતી, અને એ માતિના મુત્સદીઓ જે પક્ષે હોય તે પક્ષ સખળ પણ ગણાતો હતો ચાર વર્ષો તથા અનેક માતિઓ દિંદુ જનસમાજ રૂપી દેહનાં અગોપાગો છે અને એ વર્ષોએ તથા માતિઓએ પોતપોતાના વ્યવમાથો નિશ્ચિન કરીને પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદામા સામાન્યત રહી પરસ્પરાકામે પેતપોતાના તેમજ આખાય સમાજના જીવનનો નિર્વાહ કરી રાખવાની પ્રજ્ઞાસિકાનુ અવલમ્બન પ્રાચીન સમયથી કરી રાખેલું છે એમ ઇતિહાસ દર્ષણે દેખાય છે એ છતાં એટલું પણ સાચું છે કે, પૂર્વોક્ત વર્ષો તથા માતિજાના લોખ પૈકી જેમને પોતાની જ્ઞાતિમા જેવો ફેરફાર કરવો હોય તેવો કરી શકતા નહિ એમ ન હતું, એટલે ગમે તે વર્ષનો કે બીજો ગમે તે માતિના ધધાને સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરી શકતો હતો પરંતુ આ ફેરફારો અપવાદરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા આ નિયમ પ્રમાણે નાગરોની માતિએ સામાન્યત રાજ્યસેવાને ધધા તરીકે સ્વીકારેલી હતી અને હજી સુધી નાગરો વિશેષત રાજ્યની નોકરી અગર બીજા કોઈ પ્રકારની નોકરી કરીને જીવન નિર્વાહ કરવાનું પસંદ કરી રહેના હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે દિંદુ સમાજદેહના અગોપાગો આ પ્રમાણે ફરાપલી વ્યવસ્થાને લીધે પચ્ચર ધરણને અધીન થયા વિના એકતા પૂર્વક રહી શકતા હતા એ સ્થિતિ, બ્રિટિશ સરકારને પોતાના મૂળ આ દેશમા ઉડા ઉતારવાની ખામતે વિવ્ન કરનારી દેખાણી હતી અને તેથી તેમણે વર્ષ-વિમ્મલ તથા માતિવિમ્મલને જન્મ આપરા તથા તેને પોષીને દિંદુ સમાજદેહને છિન્નભિન્ન કરી નાખવાને માટે અનેક પ્રકારના કારસાઓ રચી કાઢેના હતા પુરોત્તમરાયજીના વારામા જૂનાગઢ રાજ્ય નાગર મુત્સદીગારીને લીધે એક અમેઘ દુર્ગ બની રહેતું હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાના બીજા નાના મહોટા રાજ્યોમાથી નાગર મુત્સદીઓના પગ બ્રિટિશ સરકાર ચેમ્બેન માર્ગે ક્ષેત્રને કાઢી રાખ્યા હતા તે પ્રમાણે જૂનાગઢ રાજ્યમાથી નાગર મુત્સદીઓને મ્દાવી મૂકવાને કામે એ સરકાર કાવી શકતા ન હતા આમ - થવાનું કાણુ વઝીર બહાઉદીનજાજ એકલાની રાજનીતિ ન હતી પરંતુ નવાબોની અનુભવજનિત હિતને લીધે જ નાગરોને રાજ્ય સેવામા સ્થાન મળી રહેતું હતું વળી પુરોત્તમરાયજીએ પોતાના વાગમા રાજ્યની નોકરીમા

લેવાના ઇસમોની પસંદગી તેમની ચોખ્ખાને ધોરણે થાય એમ ઠરાવી આપેલું હતું, એટલે એમના વારામાં કેળા નાગરો જ રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશી શકે અને ઈનર જાતિઓના ચોખ્ખાવાળા બહિષ્કૃત રહે તેવું બની શકે તેમ પણ ન હતું. વળી એમના વારામાં મોઈપણ નાગર એકદમ કોઈ મહોટે દરજ્જે ચડી બેઠેલો હતો એવું કોઈપણ દેખાડી શકે એમ નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના સમયના સારાનતંજ અંગે રાજ્યનાં ધણીખરા ખાતાંઓના અધ્યક્ષો નાગરોના જાતિના દેશી પરદેશીય દિદુઓ, પારસીઓ, મુસલમાનો, વગેરે હતા. અને નાના અમલદારો તથા નાના નોકરોમાં પણ જાતિજાતિની દૃષ્ટિએ વિવિધતા ધણી જ દેખાતી હતી. આમ હતું છતાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મિ. હોલાંડવાળા કાર્યશીલનને પ્રસંગે રાજ્યપક્ષે પુરોષોત્તમરાયજીને નાગરોના સરદાર તરીકે જતાવી દેવા માટે તેમના સાત આડ જીલ્લા સગાઓને વીણી કાઢીને, તેમને રાજ્યસેવામાં અપાયેલ સ્થાનને માટે તેમને જવાબદાર ગણાવવાનો પ્રયાસ કરેલો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યપક્ષે કહ્યું તેને બદલે તેણે પુરોષોત્તમ-રાયજીના કારભારકાળના નાના મહોટા તમામ નોકરોનું જાતિજાતિ તથા ચોખ્ખાને ઠરાવી આપનાર વર્ગીકરણ કરીને જો તેને મિ. હોલાંડ પાસે રજૂ કર્યું હોત તો અમે, ખરેખર, તેને કન્યાવાદ આપત જ. આ અંશમાં અમે આગાઉ જૂનાગઢ રાજ્યનાં ધણીખરા ખાતાંઓ પરત્વે વિસ્તૃત હકીકત આપેલી છે, એટલે આ 'નાગર-અનાગર' નોકરોને લગતી રાજ્યપક્ષની અનામતોચિત કથા પરત્વે અધિક ચર્ચા કરવાનું પસંદ કરતા નથી. જે કોઈ પાઠક આ અંશ તરફથી આવે વાંચશે તેને આપણા આ કથાનાયકની ઉદારચિત્તાવું જ્ઞાન ધર્મ આવશે જ. જે છતાં ચોખ્ખાવાળા ચોક્કસપણે, નાગરોને પુરોષોત્તમરાયજીના વારામાં રાજ્યસેવામાં સ્થાન અપાયેલું છે એ જાણતો અમે ઈનકાર કરતા નથી; કારણ કે એ હકીકતને અમે દોષપાત્ર ગણતા નથી. પુરોષોત્તમરાયજીના અધિકાર કાળે ચોખ્ખાવાળા ખીજા ધણા નાગરો જૂનાગઢ રાજ્ય સિવાયનાં ખીજાં રાજ્યોમાં નોકરીએ અગર સ્વતંત્ર ધંધા અર્થે અમલદાર હતા તેમને બોલાવી બોલાવીને જો પુરોષોત્તમરાયજીએ જૂનાગઢ રાજ્યમાં બરી દીધેલા હોત, તો કદાચિત તે બદલ તેમને થોડોક પણ ગારો છાંટી શકાત. પરંતુ એ પ્રમાણે એમણે લેરા પણ કરેલું નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ જેઓ એ પ્રમાણે પરદેશવાસી બનેલા તે પૈકી જે કોઈને જૂનાગઢમાં નોકરીએ આવવાની ઇચ્છા થઈ હશે તેને પુરોષોત્તમરાયજી રાજ્યમાં સમાવી શકેલા નહિ હોય તે કારણે તેવા પરદેશ બેઠી રહેલા નાગરોને પુરોષોત્તમરાયજી તરફ દેખ થઈ આવેલો નહિ

એમ પણ કહી શકાતું નથી. પુરુષોત્તમરાયજીના વારામાં તેમના ભાઈ વૃસિંહ-પ્રસાદ જાલાને માત્ર એક સો રૂપીઆના માસિક પગારથી રજવાડી દફતર (ફારેન એફિસ)ના અધિકારી બનાવવામાં આવેલા હતા એ હકીકત મિં. રેડોલ આદિએ ગોતી કાઢી તે બદલ પુરુષોત્તમરાયજીને દોષિન ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો. વૃસિંહપ્રસાદને આ દફતર સોંપાયલું તે હેતુપુર.સર થયલું હતું. એ દફતરે થતું કામ રાજ્યહિતને લગતું હતું એટલે બને ત્યાં સુધી રાજ્યના કોઈ વિશ્વાસપાત્ર અને વંશપરંપરાગત વફાદારીવાળા કોઈ અમીરને તે સોંપાય એવું હતું. વૃસિંહપ્રસાદ એક જ પુરુષની નીમણુંકનો દાખલો રાજ્યપક્ષ બતાવી શકેલો હતો, અને તેમ કરવામાં તેણે વૃસિંહપ્રસાદની વેપારી તરિક્કીની નિષ્ફળતાને ઓંધી બતાવીને તેમને રાજ્યકાર્ય માટે અપાત્ર ગણાવેલાં વતા. પરંતુ જે એક મનુષ્ય એક દિશામાં નિષ્ફળ થાય તે બધી દિશાઓમાં નિષ્ફળ નીવડે જ એવો કુદરતનો નિયમ હોય તો તે અમે જાણતા નથી. રાં. બાઈશંકર, રટ્ટેંગ મેન આદિ કાયદેમાર્ગેને જે બેઠકનો ધંધો કરવાનો વારો આવી ગયો હોત, તો તેમાં તેઓ અત્યૂંક નિષ્ણાત નીવડત નહિ, અને કદાચિત્ નિષ્ફળ પણ નીવડત. એક ઇતિહાસપ્રેમી તરીકે અમે એવો પણ પ્રશ્ન ઉપરિથત કરી શકીએ છીએ કે:- જૂનાગઢ રાજ્યના બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે પોતાના અધિકાર કાળમાં પોતાની જાતિના જે પાંચ છ અંગ્રેજ અમલદારોને મહોટા મહોટા પગારે રાજ્યની નોકરીમાં આણેલા હતા એ હકીકત તથા એમણે જેઅનેક અંગ્રેજ નહિ એવા પરદેશીય અમલદારોની આપાત, જૂનાગઢ રાજ્યના વતનીઓની ઉપેક્ષા કરીને, કરેલી તેને પરિણામે તેવા અમલદારોએ પોતપોતાની જાતિના તેમજ પોતપોતાના દ્વિત પ્રકારે રતેલી સંબંધીઓની જે બહુજ મહોટી સંખ્યામાં આપાત કરીને તેમને રાજ્યવૃક્ષને પાનડે પાનડે બરી મૂકેલ તે હકીકત શું ઉપેક્ષિત થઈ શકે તેવી છે ? માણસ પોતાનો વાંસો જોઈ શકતો નથી એ ખરેખર, તેવું દુર્ભાગ્ય છે. અહીં અમારે બીજી એક વાત અતિ બેદુર્બલ લખવી પડે છે. બ્રિટિશ વાલી વહીવટદાર મિં. રેડોલની દેખરેખ નીચે રહેવાને તથા કેળવાવાને બાગ્યશાળી બનેલ નવાજ મોહેબતખાનજી ત્રીજાએ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધા પછી તેમણે જે માર્ગે રાજ્યદાર્યો કરેલાં કે કરાવેલાં કે કરાવા દીધેલા તેના કુળ કેવા કડવાં આવેલાં છે તે સર્વ કોઈપણ અજાણી વાત નથી જ, અને છેવટે તેઓશ્રીને તેમની પોતાની રેવનમાંના નાગર મુત્તદીઓએ જે સ્લાહ આપેલ તે તેમણે કાને ન ધરતાં પરદેશીય કાર્યબારીઓની સ્લાહ પ્રમાણે ચાલવાનું પસંદ કરેલું તેને પરિણામે

તેમને એકાએક પોતની રેયતમાં જાગેય અત કોષને લીધે રાજ્ય છોડીને સિધમાં જઈ બેઠાવાનો વારો આવી ગયત છે મનસુખ કે, નાગરોને 'લગતી પૂર્વોક્ત દક્ષીણ આ તપામપચવાળા કામમાં ધુમાડીને રાજ્યપક્ષે ૪૦ સં ૧૮૬૫માં નાગરો પગલે મર્નસ હેનરિકે રાજ્ય અહેમ સમક્ષ કરેલ કથનનેનયા ૪૦ સં ૧૯૦૩માં મેજર મર્નેગીએ તેમજ મિં કિવને નવાખ સુતખાનજની ખાનગી મુલાકાત પરાણે મેળવીને પાછળથી એ મુલાકાતમાં થયત કહેવાયલ વાતચીતની જે એક પક્ષીય નોંધો કરેલી છે અને જે ઉપર નવાખ સાહેબની સહી પણ નથી તેમને પુષ્ટિ આપવાનો પ્રયાસ કરેલો છે અને મિં હેલાડે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિનો અવિચ્છિન્ન નિર્વાહ કરી રાજવાના સુખ રાજ્ઞારીય હેતુથી તે પ્રયાસ થના દીધેતો પણ છે એમ દેખાઈઆ-યા વિના રહેતુ નથી. અદાલતના કામમાં અપ્રાસ ગિક આબતોને સ્થાન આપવા દેવાનું હોય ત્યારે તો તેણે બધ આરણે જ કામ કરવું પડે જ !

દશમી વાત:- 'પુરોત્તમરાયજીએ પોતની ૫૬૨ વર્ષની વયે રાજ્ય સેવામાં પ્રવેશ કરેતો હતો ત્યારે તેમનું કુટુંબ નિર્ધન હતું ' એવું વિધાન રચવામાં પોતાના કાર્યસાધક આતુર્પનો કપયોગ કરી, 'પુરોત્તમરાયે પોતની આવક કરતા અર્થ વધારે કરેત છે તેથી તેમણે કોઈપણ અયોગ માર્ગે કમાણી કરેલી હોવી જોઈએ અમર રાજ્યકાર્યો કરવામાં તેમણે લાચ-સ્વત ખાધી હોવી જોઈએ' એવું મિં હેલાડની મન ઉપર કમાવડાનો ભાર નિયિત અને કાયદાકાનૂનને ઠેને ઊંમડતો પ્રયાસ રાજ્યપક્ષે કરેલો પણ છે 'હાર્યો જુગારી બમણો' એ એ કહેલ પ્રમાણે રાજ્યપક્ષે આવો પ્રયામ કરેતો તેનું ખાસ કારણ એ કે, દિસો પર્વત કામ લખાવી લખાવીને ચલાવાયતુ અને રાજ્યના નાણા પણ ખૂબ જોબેજોબે વપરામવા હતા તે બતા પુરોત્તમરાયજીનો એક વાળ પણ વાંકો મારે એવો કોઈપણ નજરો દોષ તે રાજ્યપક્ષે માખીત કરી શકેતો નહિ આવા સયોગમાં એક નહિ તો બીજો પડેલ માર્ગે પણ પુરોત્તમરાયજીને દોષિત-અપરાધી ઠરાવી શકાય નહિ, તો પછી છેવટે રાક્ષિ આરિચવાળા 'ઠરાવી દેવાય તો વિરોધી પક્ષે ચોકાક પણ રિજ્જલાબ કરેલો ગણાય, એમ સમજને રાજ્યપક્ષે પૂર્વોક્ત કાગીતુ વિધાન કરેલું હતું । દિલ્હી મગારે આ પુરોત્તમરાયજીના કામ સબધે કરેલ હુકમનો આ પ્રમાણે ઝડેનોક ઝગેઝગે બ મ ચતો મળતો છે એ વાત અમારી આ કથાના પાંદે ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવી પડે પુરોત્તમરાયજીએ પોતની આવક અને તેમાંથી

કરેલ ખર્ચ તથા પોતે જૂનામઠ છોડેલું તે વખતે તેમની પોતાની પાસે જે નાણાં હતાં તે તમામનો મેળે જેસાડીને પોતાની પ્રમાણિકતા સિદ્ધ કરી આપવી જોઈએ, એવો એક નક્કર નવો, અસાધારણ અને અમંગલ મુદ્દો, આખી તપાસની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી, રાજ્યપક્ષે ઉપસ્થિત કરેલો હતો; અને જો કે સમગ્ર સાહેબના ધારાસભીએ એ મુદ્દા સામે સખ્ત ક્ષેપો અનેક પ્રકારે બનાવેલો હતો, તોપણ મિં હોલાડે તે વાધાને ચાલ્યું ન ગયુંવામાં પોતાની “રાજધારીય કાર્યપદ્ધતિ”ની રક્ષા કરી સખવાની કુશળતા બતાવેલી હતી. પુરોગતમરાયણએ લાંચસ્વત ખાધી છે કે નહિ અગર તેમની પાસે શું છે કે શું નથી તેની તપાસ કરવા માટે તપાસપત્ર નિયુક્ત કરાયેલું ન હતું એ એક નવું સત્ય છે. આમ હોઈને આપણે બેધક કહી શકીએ છીએ કે, જે એક કામ માટે તપાસપત્રની યોગના થયેલી તે કામ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પૂર્વોક્ત પ્રકારનો અસામાન્ય મુદ્દો કે ખુટો ઉપસ્થિત કરવાની પરવાનગી આપવામાં મિં હોલાડે પોતાના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરેલું છે અગર તો તેઓ દેખાવમાં રાજ્યના તોફર બનેલા હતા તેથી તેમણે રાજ્ય પક્ષે રહેવામાં પોતાની વફાદારી બતાવી દીધેલી છે. મતક્ષણ કે, આ તપાસપત્ર કેવળ, પુરોગતમરાયણએ પોતાના ઉપર મુકાયેલ તહોમતને દૂર કરાવવા અર્થે કરેલ વિવાદ અર્જને લીધે જ નિયોજાયેલું હતું, અને નહિ કે પુરોગતમરાયણના આરોપ પરત્વે નિર્ણય કરવાને; અને દિલ્હી સરકારે ઉવટે જે નિર્ણય કરી આપેલ છે તે પણ તહોમત પરત્વે જ છે; તે તેમના આરોપ પરત્વે નથી જ. આવો અસામાન્ય અને વર્તમાન કાયદાકાનૂન પ્રમાણે શુદ્ધ દસ્તાવેજ પુગવાથી સુપ્રતિપાદિત થઈ ન શકે એવો મુદ્દો ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલો ત્યારે પુરોગતમરાયણ પોતાની સત્ય-નિષ્ઠાના અભિમાનથી પ્રેરાઈને અગર તો મિં હોલાડ નેલા ઉચ્ચ કોટીના કાર્યક્ષેત્રની ન્યાયવિષયક કલ્પી અને તે ઉપર અતિ થકા સખીને, પોતાના ઉપર થયેલ આ છેલ્લા હુમલાનો સામનો કરી તેને મારી હલાવવાને કટિબદ્ધ થયેલા હતા, અને તેમણે રાજ્યપક્ષનો પકાર ઝીર્વને પ્રતિપક્ષીઓથી તપાસવાની વાતને કબૂલ પણ રાખેલી હતી. પુરોગતમરાયણએ પૂર્વોક્ત પકાર ઝીવવામાં જીત કરેલી એમ કોઈ કદાચિત્ પ્રથમ દર્શાવે કહી શકે. પરંતુ વસ્તુતઃ પુરોગતમરાયણની સ્થિતિ વાવ અને કૂત્રા વચ્ચેના જેવી થઈ પડેલી હતી. પકાર તેઓ ન ઝીરે તો તેમની વિરુદ્ધ અનુમાન કરવાની તક મિં હોલાડને મળે, અને પકાર ઝીરે તો તેમને પોતાની પ્રમાણિકતાને મંદુર્ભૂત ગાખીત કરવાને,

વર્તમાન અદાલતોને જે પ્રકારનો દસ્તાવેજ પુરાવો જોઈએ જ તે મંપૂર્ણતે
તેઓ રજુ કરી શકે નહિ જ. આ છતાં એમણે મિ. હોલાંકની તટસ્થતા ઉપર
અતિ વિશ્વસ રાખીને તેમજ પોતાના ધારાસ્થાઓની સલાહને અનુમર્યાને
જુજાની દેવાણું કપૂર રાખેલું હતું. વર્તમાન કાળમાં બ્રિટિશ મરકારની
સ્થાપના અ.પણા દેશમાં થયા પછી વડીનાત એક ધર્મવિપય નહિ પરંતુ
એક અર્થોત્પાદક ધંધો થઈ પડેલો છે, અને વડીનો શબ્દગળ કુશળતાપૂર્વક
રચીને તેમજ ન્યાયાધીશો પણ ઠીક પડે તેમ શબ્દોના અર્થ-જાણે તેવા કરીને
પોતાના કામ કરે છે એ વાત પુરષોત્તમરાયજીની નજર બહાર રહી ગયલી
હતી, અને તેને પરિણામે પકાર ઝીનવામાં તેમણે જે જૂન કરેલી તે જૂનું
પરિણામ પણ તેવું જ અઠીક આવી ગયું પણ છે. પુરષોત્તમરાયજીએ આ
પ્રસંગ પહેલા કોઈપણ અદાલતનું ખાસ જોયલું નહિ, તેમ વડીલ
બેરિસ્ટર્સ કોઈપણ હીકમતથી પોતાના પક્ષની સેવા કરવાની ધગશમાં ભગ્નમત
કુશળ સાક્ષીઓને પણ ગુચવી ગુ ગળાવી નાખે એવા ઝીણા ઝીણા મોધમ
મોધમ અને પોતાથી પથરાતી જતી અતિસૂક્ષ્મ અને અતિવિરગત શબ્દગળમાં
તેમને જે બી લાવે એવા પ્રશ્નો ઊભા કરી પૂછવાના કામમાં દેવા કુશળ હોય
છે તે વાતનો પણ તેમને અનુભવ ન હતો, અને તે છતાં પોતાના
સત્યવાદિત્વને આધારે જુજાની આપવાનું તેમણે યેઝ પારેલું હતું. આ
બાબતે એમના સલાહકાર થઈને આવેલ, વડીલ તેમજ ન્યાયાધીશ તરીકે
ખડોળો અનુભવ ધરાવનાર એમના સ્નેહી દિતેન્દ્રુ બક્ષી કસ્યાણુરાયજીએ
પોતાનો મનબેઠ દર્શાવેલો હતો અને તેમ કરવાનું કારણ
ખાસ તો એ હતું કે, આ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયે ત્યાં સુધીમાં અદાલતે
જે પ્રકારે કામ કરેલું હતું તે વિચારીને તેઓ અદાલતના પવનની ગતિ જે
દિશામાં થઈ રહેલી હતી તે તેમની દીર્ઘદષ્ટિમાં આવી ગયલી હતી આમ
હોઈને તેમણે રાયજી મહેમના એક વડીલ બક્ષી અમૃતલાલજી જેવા કુશળ
પુરુષને આ સબધે પ્રશ્ન પણ પૂછેલો હતો. પરંતુ બક્ષી અમૃતલાલજીએ કેવળ
કાવદાને નજરમાં રાખી, અપ્રસ્ટુત જાળને નિર્જીવપત્રમાં લાવી ચાલ
નહિ એમ સમજીને કસ્યાણુરાયબાઈની રાજદારીય દષ્ટિમાં કાવદા પૂરવડું
સમાધાન કરી દીધેલું, એટલે એ એમના ખુલાસાથી અસંતુષ્ટ થઈને કસ્યાણુ
રાયબાઈએ અનિષ્ટની સંભાવના કંપી રાજમેટ જઈ બેઠવાનું યોગ્ય ગણેલું
હતું અને એ પ્રમાણે તેઓ રાજમેટ તરફ વિદાય થઈ ગયલા પણ હતા.
કસ્યાણુરાયજીને ખરે અભિશાપ તો, દિલ્લી સરકારે આ કામ પૂરતે કરવાની

રાજ્યપદે એ ફરક જોડતી રકમ પુરુષોત્તમરાયજીએ જો રાજ્યમાંથી ઉઠાવત
કરેલ ન હોય, તો પછી તેમણે એ રકમ લાંચરૂતથી મેળવેલી હોવી જોઈએ
એવું એક નવું વિધાન સ્વીકારેલું હતું. આ વાતનો ઉદ્દેશ્ય અમે પૂર્વે
કરેલો છે, પરંતુ જે એક પ્રશ્ન ખરેખરો વિચારણીય હતો તે એ કે
પુરુષોત્તમરાયજી જે સમયે રાજ્યની નોકરીમાં હાજર થયા તો સમયે તેઓ
ખરેખરા નિર્ધન હતા કે નવાખ તો સહેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીના પૂર્વજો
એ નવાખીની સ્થાપના થયેલી તે કણેથી જ મહોરમાં મહોરમાં પદો રાજ્યમાં
બેગવેલાં હતાં, એટલે કે તેમના પૂર્વજો પૈકી કેટલાકે દીવનગીરી તો કેટલાકે
નવાખોના મુક-કાર્યભારીઓનાં પદો બેગવેલાં હતાં, એમના પિતામહ
વલ્લભજી જાણાએ આઠ લાખ જોડતી ફોરીની રકમ રાજ્યને ઉધડી
આપીને વેરાવળ વગેરે મહાલો ઇંગલે રાખેલા હતા. વળી આ
વલ્લભજી જાણાના બાપ ગોવિંદજી જાણાએ રાજ્યની દીવનગીરી ક્યાં હપરાંત
રાજ્યને લાખો ફોરી ધીરેલી અને તેને પાછી ક્ષિતિય સરકારની મદદથી જ
તેમણે વસુલ કરેલી હતી. આ ગોવિંદજી જાણા અપુત્ર તથા અવિભક્ત
કુટુંબના અંગમૂત્ર હતા એટલે-તેથી તેમની મહોરી સંપત્તિના એક વિભાગી
વલ્લભજી પણ હતા. એ સમયના મુત્સદીઓનું જીવન સાદું હતું, અને મમક
સમજીને આચરનાર રાજપુરો પોતાની પાસે જે ધનસંપત્તિ હોય તેને સુરક્ષિત
રાખવાના હેતુથી, આ જમાનામાંની રીતિથી અવળો ગણાય તેવો દેખાડો
એટલે અનાડબર રાખવાનું પસંદ કરનારા હતા, તેમ વળી ધરમા સંચિત
કરી રખાતા ક્યોને આજી ચોપાને પાને ચઢવી રાખવામાં જોખમ પણ
મમજતા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ બને ત્યાં સુધી પોતાની ચાલુ કમાણી
માંથી બચ્ચાર ચલાવવામાં ડહાપણ ગણનાર પણ હતા. રાજ્યસંબંધ મુત્સદીઓ
પોતાના વ્યવહારજીવન ખરેખર રખાતા હિસાબના ચોપામાં તો પોતે ખાધમા
હોય અને કોઈકેઈ વાર પોતાને કરજ પણ કરવું પડતું હોય એવું દેખાડવાનો
પ્રયાસ પણ કરતા; કે જેથી કોઈને તેમનો હેતુ કરવાનું કાંઈ ન મળે. આવી
બધી દેશકાસોચિત જીવનચર્ચા તથા વ્યવહાર કુશળતાનો ખ્યાલ મિ. હોલાડને
ન હોય એવું કદાચ માની લઈએ; તોપણ, વર્તમાનકાળમાં બ્યારે કોઈપણ
રાજકર્તા પોતાની પ્રજાનું ધન કોઈપણ જાણને પરાણે દહાવી રાકતો નથી તે
છતા આવકવેરા બને તેટલો જોડો આપવાના હેતુથી, ખમરદાર ને કર વગેરેના
સોમ સિવાયના વેપારીઓ, વડીરો, વૈદ્યસંજો વગેરે પૈકી ઘણાખરા પોતાની
ખરી કમાણી સંતાડવાને માટે જે જરૂરિયાત ડોહોડે મરી રહેલા છે તે દર્શાવતો

તે મિ. હોલાંદ તથા રા. બાર્ડશંકર જેવા દુનિયાના કાવાદાવાથી પરિચિત સોલિસિટર અમલુ હોય એવી કલ્પના આપણે કરી શકીએ નહિજ. આ પ્રકારનું અનિષ્ટ લક્ષણ આપણે જ્યારે આપણા ચાલુ સુસંસ્કારવાળા મનાતા જમાનામાં જનતામાં વ્યાપક થઈ રહેલું દેખી રહ્યા છીએ, ત્યારે જે કાળે રાજ્ય હરકોઈ બદલાને, કાયદાકાનૂનને બાળુ ઉપર મૂકી દબાવી દેવા આપણુદાથી પોતાની રૈયતનું ધન હરી લેવાની મોકલાશ ધરાવી રહેલ હોય એવા કાળમાં, પ્રગ્તજન ગમે તેટલો સમર્થ હોય તોપણ તે પોતાના ધનને શક્ય તેટલા ઉપાયે ગુપ્ત રાખવાને પ્રયત્નશીલ બને એ સાવ સ્વાભાવિક વાત જ છે. ન્યાયાધીશીએને ગમે તેટલી સ્વતંત્ર બનાવવામાં કે કલ્પવામાં આવે, તોપણ તેઓ અતંતે તો રાજ્યના શાસનતંત્રનાં સંતાતો છે, અને તેથી જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની રાજદારીય બાબત ન્યાયાધીશી સમક્ષ નિર્ણયિત થવાને માટે જઈ પડે છે ત્યારે તેમને રાજ્યકાર્યની આગળ ધસીવાર પોતાનું સિર મુકાવવું પડે છે અને ગમે તે માગે તેમને રાજ્યપક્ષને સંતોષવો પણ પડે છે એ વાતનો વસ્તુતઃ કોઈથી ઈનકાર કરી શકાશે નહિ. પુરોપની વિચારસરણી વચ્ચે મહોદો ફરક રહેલો છે, અને તે ફરક વિશેષતઃ ધર્મશાસ્ત્ર એટલે કે ન્યાયશાસ્ત્ર પરત્વે જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે કહી શકશું કે, “રાજ્ય કાયદાથી પર છે,” “રાજ્ય કોઈ દોષ (અપરાધ) કરતો નથી,” “કાયદાનું અચાન ક્ષમાપાત્ર નથી”:-આવાં આવાં સૂત્રો પુરોપીય કાયદાએ સ્વીકારેલાં-છે, જ્યારે બારતન્યત રાજનીતિશાસ્ત્રે એવાં સૂત્રોનો સ્વીકાર બીજકુલ કરેલો નથી. બારતન્યત રાજનીતિશાસ્ત્રમાં રાજ્ય ધર્માધીન એટલે કે કાયદાને આધીન ગણાયલો છે એટલે તેનાથી કોઈ અપરાધ થાય તો તે બદલ તે દંડપાત્ર ગણાયલો છે. વળી ‘કાયદાનું અચાન ક્ષમાપાત્ર નથી’ એવું વ્યાપક મૂલ્ય પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે તમામ મનુષ્યો એક સરખા સત્તાન હોતા નથી. કાયદાનું જ્ઞાન ન ધરાવી શકે એવી કોટીના મનુષ્યો ફરક રાજ્યમાં હોય છે એટલે એવાને કાયદો જાણનાર તરીકે ગણી લેવા અને તેમને તેમના અપરાધ બદલ યોગ્યપણા પ્રમાણમાં જતા ન કરવા એ પણ વ્યાજબી નથી. વળી અર્વાચીન પુરોપની વિચારસરણી પ્રમાણે ધર્માધી સંસ્કૃતિના ઉપાસકો કાયદા-ધર્મ શાસ્ત્ર કરતાં રાજ્યકાર્યને ઉચ્ચતર કોટીનું પણ ગણી રહેલા છે, એટલે રાજનીતિને અનુસરીને જે કાર્ય કરવામાં આવે તેને ન્યાયાત્મક જ ગણી લેવું એમ ઠરાવાઈ લેવાયલું છે. આમ હોવાને મિ. હોલાંડ એમની પોતાની રાજદારીય ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સુધ્ધ ન્યાયશાસ્ત્રને મોથ કોટીનું ગણવાને પ્રેમયલા હશે એમ અનુમાની

સકાય છે પ્રસ્તુત કામે મિળે હોય તે એક વાતનો ખ્યાલ લઈ શકેલા નહિ તે એ કે, ગળદાર હ મેશા ઇર્ષ્યાનું મૂળ છે, અને તેથી રાજદાર્ય પ.૧૨ એ હ મેશા પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓ તથા દુષ્ટીઓથી એતીને જ મર્યાદા ચાલુ પડે છે અવપતિત અગ્રમણ્ય ગળપુરુષોનો ધનમય્ય ગોત્રી કાદી નેમને જમીનદોસ્ત કરવાને તેમના વિરોધીઓએ હ મેશા પ્રયત્નો કરેલા છે એવું સ્વદેશીય ઇતિહાસમાથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી આમ હોઈને, પોતાના ધરમા કેટલો દ્રવ્ય સંચય છે એ વાતનો ખ્યાલ પાળીને આવી ન શકે એવી જીવનચર્યા તથા વ્યવસ્થા, વિરેચત પુર્વકાળના અને મામાન્યત આપણા કાળના તમામ રાજ્યોના કાર્યભારીઓને રાખવાની જરૂર રહે છે જ. આ ધી થો ઈર્ષ્યાકાલ પર્યંત રાજ્યસંલગ્ન પુરોત્તમરાયજના પૂર્વજોએ વર્તવાનું ચાલુ રાખેલ હોય તો તે એક સ્વાભાવિક વાત છે આ દૃષ્ટિએ આપણે વિના સંકોચે અનુમાન કરી શકીએ કે, પુરોત્તમરાયજએ પોતાના પિતાના દેહાંત પછી કેવળ અર્થશૂન્ય-ભિખારીની-હાલનમા પોતાના રાજદારીય જીવનનો આરંભ કરેલો તો નહિ જ હોય. બાહ્ય કરજ જેવા દેશીય જીવનના તથા વ્યવહારના યાતા અને હિસાબી પુરૂષે, પુરોત્તમરાયજના કુટુંબનો ઇતિહાસ જાણતા હતા રાજ્યપક્ષ તરફથી પૂર્વોક્ત પ્રકારનું જે વિધાન રચાવેલું છે તે તેમની એક પ્રકારની વિવેકશૂન્યતા સિવાય બીજી કાંઈ હોઈ શકે નહિ. એટલું જ નહિ, પરંતુ એ એમનું વિધન તપાસપર ચે સ્વીકારેલું છે તે વળી એથી પણ બાધિક ગણાય તેવી વિરોધશૂન્યતાનું દર્શક થઈ પડે છે વળી પુરોત્તમરાયજને તેમના ખાતામદનો વારસો મળેલો, નવાજ સાહેબોએ તેમજ વઝીરે પણ મનઃમંડલે તેમને રોકક નાણા બદલીમ રૂપે આપેલા, તેમના અશૂરપક્ષ તરફથી પણ તેમના પત્નીને સ્વરો વારસો મળેલો. અને તે ઉપરાંત કેટલાક રાજમહાગણઓ વગેરે તરફથી પણ બદલીમો મળેલી હતી વળી પુરોત્તમરાયજ પોતાના ધરમાની તમામ પુજા પારેખને મોપી બેઠેલા પણ ન હતા, એમને પારેખને ચે પડે જેટલા નાણા તેમને નામે જમે થયતા દેખાય તે ઉપરાંત તેમની પાસે નણા ન હોઈ શકે એવું કહી શકાય નહિ. ‘પુરોત્તમ રાયે રાજ્યમાથી અને નવાજ જી હેનના ખાન ધી ખમનામાથી નાણાં ઉચાપા કરેલ નથી તે છતા તેમની પેન ની કમાણી કરતા તેમજે વધારે ખર્ચ કરેલ છે એટલે તેમજે કાચાર્થીઓ ‘કનેચો લાચરરત્ત લીપેની હગ’ એવો અનુમાનાતમ પ્રશ્ન દેવળ અપ્રસ્તા, અધાનગિક અને અમળ્ય મેની હ જ હતો પુરોત્તમ રાયજ મામે કોઈ એક હજમે પણ નહીવી ગણાય તેવી લાચરરત્ત લીપા મળે

કાર્યો કે પ્રમાણે પણ કરેલ નહિ તેમ વળી જેને પરિણામે રાજ્યને નુકસાન થયેલું હોય એવું મેં કામ એમણે કરેલું છે એવું રાજ્યપક્ષે ખતાવેલું નહિ. આ છતાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ લાંચરૂપતનો બુદ્ધિ રાજ્યપક્ષે જાહેરે એ પણ એક નવયુગના ન્યાયપ્રકરણને લગતો આશ્ચર્યકારક કિસ્સો ગણાશે. પુરોગામીયણે કાર્યાર્થીઓ કેનેથી પાંચ પૈસા પાનસોપારીના પણ મેળવેલા હશે એવું વિધાન તો એમના પૂર્વજેની નરી નિર્ધનતા કહી બેઠેલા તેમજ તેમને હાથે થવા પામેલ અનેક રાજ્યકલ્યાણકાર કાર્યોના ગુણદોષ ન સમજવાનો હઠ પકડી રહેવા પામ્યા વિરોધીઓ જ કરી શકે ! એ છતાં અમે કહીએ છીએ કે, રાજ્યપક્ષે પુરોગામીયણે ઉપર લાંચરૂપત લીધા બદલ એક પણ પૈસા ખતાવીને સીધો આરોપ મૂકવાની દિમ્મત કરી હોત તો અમે તેને થોડાક પણ ધન્યવાદ આપત. પરંતુ એ પ્રકારની દિમ્મત એણે ખતાવેલી નથી એ હકીકતથી જ એ વિરોધી-ઓનું વિધાન તૂટી પડે છે. ખરી વાત તો એ છે કે, જે કોઈ રાજ્યપુરુષ જે કોઈ કાર્યાર્થી પોસેથી લાંચરૂપત મેળવે છે તે રાજ્યપુરુષ તેવા કાર્યાર્થીને થોડાઘણા લાભ પણ કરી આપે છે. પુરોગામીયણે હાથે જે બધાં કામો થયેલાં છે તેમાં કાર્યાર્થી પ્રજાજનોને લાભ થવાને બદલે એકંદરે લાભ તો રાજ્યને જ થયેલો છે એવું રાજ્યનાં દક્ષતરો સ્પષ્ટ કહી આપે તેમ છે તેમ વળી ‘કાઠિયાવાઠ એજ’ સી તથા હુંબઈ સરકારનાં દક્ષતરોથી પણ આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે જ. આમ હોઈને આપણે લેશમાત્ર પણ સંસ્થિ થયા વિના કહી શકીએ છીએ કે, નુકસાન કરનાર ઇસમને નુકસાન વેઠનાર ઇસમ લાંચરૂપત આપવાનો ઉત્સાહ ધરાવે એ વાત અમાન્ય જ ગણાશે. આવી અદ્ભુત કથા રાજ્યપક્ષે કરી શકેલો તેનું કારણ એટલું જ કે, આ કામને ગવર્નરીય કાઠીનું ગળાંતે બંધખારણે ચલાવાયલું હતું, અને તેથી તે રાજ્યના બાહોશ વક્ષોને સાર્વજનિક ટીકા કે બ્રુજાને પાત્ર થવાનો ભય ન હતો. મિં હોલાંડ પણ આવી અનિષ્ટ કલ્પનાત્મક કથાને લીધે પોતાનો ખરો માર્ગ ચૂકા વહેમમાં પડી ગયેલા હશે અગર તો એમને ઇરાદે પુરોગામીયણે કાયમને માટે ગવર્નરીય ફોર્મમાંથી દૂર રખાવાનો હશે તેથી તેમણે રાજ્યપક્ષને પૂરોગામી પ્રકારનું વિધાન કરવા દીધેલું પણ હશે ? પોતાના છૂટ્ટને અમાધ્ય દેખી હતાશ થનારા લોકો છેવટે હન શ કરનારને ગાસિપ્રદાન કરાને જે પ્રનારને આત્મમંતોષ મેળવી લે છે તે પ્રકારને આત્મમંતોષ : રાજ્યપક્ષને થયો હોય તો બરે, પરંતુ અમે તો એવા આત્મમંતોષને આત્મવિગ્નના અગર તો આત્મકીર્તિની દત્તા જ ગણીશું. ~અલ્લખકે, “મેશર્મ”

રેડોલ, બાઈશંકર અને મંડળી” એ પુરુષોત્તમરાયજીવાળા આ કામને અપૂર્ણ
 માર્ગે લંબાવી લંબાવીને, ચૂંચવાવી ચૂંચાવીને એટલું તો નિકૃત તથા તેના મૂળ
 લક્ષ્યથી રખસિત કરી દીધું કે. એ કામ જૂનાગઢમાંની ‘મોતીનાગમાની
 ‘મલબૂલવણી’ અનુરૂપ બની ગયું હતું. એ દાયકા સુધી તો પુરુષોત્તમરાયજી
 રાજ્યમાં એવું સ્થાન ભોગવી રહેલા કે તેમણે જો ‘ધારું’ હોત તો તેઓ દોઢ
 લાખ નહિ. પરંતુ તેથી ઘણી ઝોટરી રકમ સહેલાઈથી મેળવી શકેલા હોત;
 એટલું જ નહિ, પરંતુ, તેઓ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ તથા ઇતિહાસજ્ઞતાને બળે,
 પોતાની બધી મિશ્કત જૂનાગઢમાં જ ન રાખતાં પરદેશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન
 કર્યા વિના રહેત પણ નહિ. એમણે પોતાની મિશ્કતનો મોટો ભાગ પરદેશમાં
 રાખવાની પદ્ધતિ સ્વીકારેલી હોત તો તેમને પોતાના ઉત્તરજીવનમાં જે પ્રકારે
 ધનસંકટથી ભોગવવો પડેલ છે તે ભોગવવાનો તેમને વારો આવત જ નહિ;
 એટલું જ નહિ. પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્યે તેમને દોષિત ઠરાવેલા તે પછી તેમણે
 નિર્દોષ ઠરાવાને માટે જે અસાધારણ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે તે ઉઠાવવાની બાબતે
 તેઓ કપેક્ષા સેવી રહેત તો તે પણ ચાલી શકત. પરંતુ ખરી વાત એ છે
 કે, પુરુષોત્તમરાયજીએ ધનાઢ્યતાને બાંહે ચારિત્ર શુચિતાના મહિમાને
 અધિકતમ પ્રિય અને યશસ્કર ગણેલો હતો, અને તેથી જ તેમણે
 નિર્દોષ ઠરાવાને માટે ચોઢ વર્ષ સુધી ભેખ ધરીને તેમજ એક રીતે
 કહીએ તો ‘વનવાસ વેડીને’ પણ ભગીરથ પ્રયાસ કરેલો
 છે. ખરેખર, પુરુષોત્તમરાયજીએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધેલ આ પ્રકારના
 ભેખની કથા સૌચસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અમર થાય તેવી છે, સૌરાષ્ટ્ર એમના
 એ ભેખ બદલ અભિમાન ધરાવી શકે તેમ છે, અને વળી એ કથા એમને
 એક અનુકરણીય આદર્શપુરુષ તરીકે ગણાવી દેવાને સમર્થ પણ થઈ પડે
 તેવી છે. અંદરથી સંગેશ બીજાને ફટી શકવાને માટે ગમે તેટલાં સાધનો તેને
 પ્રાપ્ત થયેલાં હોય તોપણ તે ફટી કરીને પોતાનું જીવનમત્તક દુનિયાને અજો
 ધરી શકતું નથી એ એક સહિસિધ્ધાંત છે. પુરુષોત્તમરાયજી જો જરાક પણ
 સંગેશ હોત તો તેઓ, રાજ્ય તરફથી એક પછી એક કરતા રહેલ દરજ્જાને
 ઝીલવાની વાતને ઘેર એક કાળે પણ એકર રાખી દઈને તપામખંડના કામને
 તોડી પાડવા-અપૂર્ણ રાખી દેવા-ને કલ્યાણરાયજીએ આપેલ સલાહ પ્રમાણે
 અચૂક ઉપકૃત થાત જ. તિલગ્રાજનેટવી અશુચિના ગમે તેવા સ્ત્રાળ દેખાતા
 માણસને ખરી ઝોટરીએ ચડવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે બગદીન બનાવ્યા
 વિના રહેતી નથી જ. પુરુષોત્તમરાયજીએ ત્રીભેવ રાજ્યપટના આ પકારને

આપણે રાજસ્થાનીય ઇતિહાસમાં લગભગ અન્નેક જ ગણુનો પડશે સત્તાવીશ વર્ષો સુધી એક ચક્રે ગાળ્યો એ કાલિદાસ બોમ્બે રહેલ રાજ્યમંત્રી આટલી નિર્ભયતાથી સિંહમજનાશે સામે પાકાર પોતાના સર્વ સાધનસંપન્ન વિરોધીઓને આપી પોતાની વિનુધતાને સિંધ કરી આપવાને, પોતાની માધન રહિત તથા વિપદ્યેસ્તરિયિતિ છતા, મેદાન પડે એ એક અસાધારણ અને ઇતિહાસાકિત થવાને પાત્ર એવી ઘટના નથી શુ ? વીચ વીચ વર્ષો સુધી જૂનાગઢ જેવા બહુસિંધ મુસ્કેનીઓ બરેલ રાજ્યના કાર્યભારને લગતી તમામ પ્રકારની જવાબદારી તથા ચિંતા સતત બોમ્બે રહેલ આ અમાત્ય પામેથી તેના પોતાના ધરનો વેપારી હોયે સપૂર્ણ હિસાબ રૂપીઆ, આના, પાઈઆ પદ્ધતિપૂર્વક માગવો એ ની નિંદા પુષ્ટતા સિવાય અન્ય મર્દ હોય એમ અમે માનતા નથી, અને તે છતા પુરોગતમગણ્ય એવો હિસાબ દેવાને કટિબંધ થયલા એ હકીમત જ, એમને પોતાની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ પરત્વે જે અતિ શ્રદ્ધા હતી તેને પ્રતિપાદિત કરનારી ગણ્યો પોતે થોડોક પથ્ય મેત્રો છે એવું પોતાના મનમાં સમજતા મણ્યુસ થોડોક પથ્ય દીવો પાયા વિના રહેતો નથી

અગીઆરમી વાત-આ તપાસપત્રના કામે રાજ્યપક્ષે એક બવાઈ બાળવી મતાવેલ પથ્ય છે અને તેને લીધે જે કામ શુપ્ત પ્રકારે ચાલતું હોવાતું મનાયતું હતું તે ખૂબી લોકો જાણી શકે એવા રૂપમાં મુકાઈ ગયતું પુરોગતમ રાયદના બાઈ નસિહપ્રસાદે ૫૦ મ૦ ૧૮' ૨મા મુનઈથી જે પત્રો લખેલા તે બનાઈના વસ્તુ બનેલા છે નસિહપ્રસાદ રાજ્યની નોકરીમાં લખલ થયા તે પછીની અને પૂર્વોક્ત પત્રોમાંની તેમની મહીના અક્ષરોની જોડણીમાં ફેર હતો તેથી પૂર્વોક્ત પત્રો પાછળથી બનાવાયલા છે એવું તહોમત પુરોગતમરાયદ ઉપર મૂકવાનો પ્રયાસ રાજ્યના ચતુર વાઈતોએ કરેલો હતો, અને વળી નસિહ પ્રસાદ હવાત ન હતા એટલે તેમની તેમને અનુરૂપતા પથ્ય મળેલી ! રાજ્યપક્ષે આ પ્રયાસ, પુરોગતમરાયદ ચાલતે કામે કેમલાક કામએ લઈ આવવા સાથે રાજકોટ ગયલા ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં થયેલો હતો, એટલે પુરોગતમ રાયદને નસિહપ્રસાદની જૂની દગની સહીવાળા પત્રો લઈ આવવા માટે પાછા રાજકોટ જવાનો પ્રમગ ન આવે એ હેતુથી રાજ્યે એક ખાસ આગગાડી (રેપેશિયલ રેલ્વે ટ્રેન) તૈયાર કરાડીને રાજકોટ તરફ રવાના કરેલી, અને જે પુરોગતમરાયદ માર્ગમાં બેળા થઈ જાય તો તેમને પાછા રાજકોટ ગઈ જવાની અને ત્યાંથી પાછા આવવાની રીતે એ ગાડી સાથે મન નિમને આવી

દીધેલી પણ હતી. ગાદી તો એ પ્રમાણે રાજકોટને રરતે દોડતી યજ્ઞ ગઈ; પરંતુ બાગ્યયોગે, એ ગાદી પુરોહિતમરાયજીને લક્ષ્મી પાછી આવે તે પહેલાં તો, રસિક-પ્રસાદ પૂર્વકાળમાં જે હોયે સહી કરતા હતા તે હમની સહીતાળાં ખીજાં પત્રો જૂનાગઢમાંથીજ મળી આવેલાં હતાં; એટલે “ખનાવટી સહી” હોવાઈ જે વિધાને રાજ્યપક્ષે કરેલું તે ખોટું થતાં તેને પાછું જેમ્ની સેવાની તેને જરૂર પડી ગઈ હતી ! પુરોહિતમરાયજી જૂનાગઢ જઈ પહેલેજા તે પહેલાંજ આ પ્રહસનની એકાંકી નાટિકા આરંભાઈને મગાપત પણ થઈ ગયલી, અને તે સોકયથાનિ એક વિષય પણ થઈ પડેલી હતી. પુરોહિતમરાયજી પ્રુઃ પૂર્વકાળમાં “પરોહિતમરાય” અને પછીનાં સમયમાં “પુરોહિતમરાય” એમ સહી કરતા હતા તેથી રાજ્યપક્ષે એમનો લગતી સહી ફેલાણી કોઈ જાગત ગ્રાંતી કાઢી તેમને પોતાને “ખનાવટી સહી કરનાર” તરીકે જાણપાવવાનો પ્રયાસ ન કરેલો એ તેમની મહોટી કૃપા ગણાય !

કપર પ્રમાણે વિનાશને પુરોહિતમરાયજી અત્યાચિન તો થયલા, પરંતુ તેઓ એ પ્રમાણે દરેક પાયામાંથી ખુલત થઈ જાય છે એ જોઈને રાજ્યપક્ષને પોતાનો પરાજય એટલે થઈ પડેલો હતો, અને તો કોઈપણ માર્ગે પુરોહિતમરાયજીને અપરાધી ગણાવી દઈને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને સુરક્ષિત રાખવાની હતી ! રાજ્યમાંથી પુરોહિતમરાયે નાણાં ઉઘાપત કરેલાં નથી તો પછી તેમણે સાંચરસ્વત લીધી કેમ ન હોય ?! અને એમ પણ તેમણે કરેલું ન હોય, તો પછી તેઓ ‘ખનાવટી સહીતાળા પત્રો’ તૈયાર કરાવનાર કેમ ન હોઈ શકે ?! પુરોહિતમરાયજી એવા તે કોણ કે જોમને કોઈપણ નિમિત્તે અપરાધી ઠરાવી ન શકાય ?! તેઓ અપરાધી તો ઠરવા જ જોઈએ ! આ પ્રકારની ભાવનાએ રાજ્યપક્ષને એક વાન સત્રી આવેલી. અંગ્રેજી ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે થયેલ ‘સમજદારી’ કે અતિ સાંખી ગણાય તેવી જુગાની આપવામાં પડેલ અતિ પરિક્રમથી આકુલિત થવાથી અમર તો કોઈ પ્રકારની ખાંતિ થઈ આવ્યાથી પુરોહિતમરાયજીએ પોતાની જુગાનીમાં, રસિકપ્રસાદે લખેલ પત્રો કે જે અનુપયોગી પણ હતા તે સંબંધે ‘પત્રો નથી’ એમ જૂલથી કહી દીધેલું અને જે પરતે તેમણે તરત જ તે જૂલ સુધરાવવાને પોતાના વજીરો મારફત વિધિપૂર્વક ખુલાસો પણ અસાધનને આવેલો તે દરજીસતને રાજ્યપક્ષે મહોટું રૂપ આપવાનો પ્રયાસ કરી તેને એક મહોટા ‘પ્રતિજ્ઞાન’ તરીકે ગણાવવાનો ઉદ્દેશ કરી દીધો હતો, અને તેણે એ રાજ્યપક્ષના પ્રવલને જિ. હેલાડે પોતાના રાજદારીય રેડને

સંજ્ઞા કરી લેવાને કામે ઉપયુક્ત ગણી લીધેલો પણ હતો ! માંડમાં જળમાં સપડાયલું પંખી છાટી જવું ન જોઈએ ! નવાઈની વાત તો એ છે કે, આવા પ્રકારના પ્રતિજ્ઞાબંધો તો રાજ્યપક્ષના બેરિસ્ટર મિં. સ્ટ્રેંગમેને તેમજ સોલિસિટર્સ બાઈશંકરભાઈ વગેરેએ પોતાના ધંધાને અંગે સંકડો વાર જોયલા હશે; છતાં તેઓ પુરોષોત્તમરાયજીની શરતચૂકથી ચચલ કહેવાતા કુશ્વક કોટીના પ્રતિજ્ઞાબંધને એક મહોટો અપરાધ ગણવા ગણાવવાને ફાટી પડેલા હતા ! આમ ફાજદારી કાયદામાં ઉચાપત વિશ્વાસભંગ, રાજદોષ, પ્રતિજ્ઞાભંગ વગેરે જે મહોટા મહોટા ગુનાને ગણાવાયક છે તે બધાય રાયજીસાહેબ ઉપર લાદવાના હેતુથી રાજ્યપક્ષ પેતાના વાદવૃક્ષની એક ડાળેથી બીજી ડાળ ઉપર એમ ફરતો ફરતો મકંટકીકા કરી રહેલો હતો અને કોઈપણ પ્રકારનો નિશ્ચિત અપરાધ જતાવી શકતો ન હતો એટલે લોકોને તો એ બધી વાતો સાંભળવામાં તથા તે પરત્વે ચર્ચા ચવાવવામાં ઝોર આનંદ પડતો રહેલો પણ ખરો. મતલબકે, રાજ્યપક્ષે જે એક મહોટામાં મહેટી દલીલ ગોતી કાઢેલી તે આ પ્રમાણે હતીઃ—“જો પુરોષોત્તમ-રાયે રાજ્યનાં નાણાં ઉચાપત કરેલાં ન હોય, તો પછી તેમણે જે વધારે ખર્ચ કરેલ છે તે કરવા માટે જે નાણાં જોઈએ તે તેમણે કોઈ ગેરરસ્તે મેળવેલાં હોવાં જોઈએ, જો કે ક્યે ગેર રસ્તે તે અમે જાણી શકતા નથી; અને તેથી અમે તેમને બ્રહ્મચારી ગણીએ છીએ. અમે કહીએ છીએ કે, વારસામાં તેમને બીવકુલ પૈસો મળેલો નથી અને જો મળેલ હોય તો અમે જાણ્યો કપૂલ રાખીએ તેટલો જ (મળેલો છે), અને તે છતાં જો તેઓ એમ કહેતા હોય કે, મને વારસામાં પૈસો મળેલ છે તો તેઓ જૂઠા છે ! ” કેવું સુદર અને મજાળ વિધાન ! અને વળી કેવી વલ્લુવાળી રાજ્યપક્ષની દલીલ ! ‘ અમે માખીની આંખી શમતા નથી, પણ અમે જે બોલીએ છીએ તે જ સાચું, અને પુરોષોત્તમરાયજી ગમે તેટલો પુરાવો આપે તોપણ તે જૂઠા’ :- આવી દલીલ રાજ્યપક્ષ કરે અને મિં. હોલાડ તે સાબળે અને (બંને રાજદારીય કાંણે) પોતાના મનમાં જોયારે એ પણ એક આ સૂરેય ગણુવાળા સુગતી નવરાઈજી ગણુજો. પોતાને તથા પોતાના મહદારીઓને ખૂમખૂમ સાર મહેનતાણું આપનાર મિં. રેડોલ જેવા જિલિય વાલી-વહીવટીને ચોડાક પણ સતેય આપવા મટે મિં. સ્ટ્રેંગમેન જેવા મુંબઈ સરકારના ‘ એડવોકેટ જનરલ ’ આવી દલીલ કરે, તો પછી ન્યાય નિચારે ગુંગળાઈ મરે તેમાં શું આશ્ચર્ય !

સંક્ષેપમાં કહીએ તો, આ તપાસપંચે આવરણક બધા મુદ્દાઓ અગાડી

નિશ્ચિત કરીને કામ કરેલું નથી. પોતાના પગ તળેની રેતી જેમ જેમ સરતી-ખમતી ગયલી છે તેમ તેમ ન્યાયને નમે મદદ કરનારા હોવાનું અભિમાન ધરાવનાર રાજ્યના ધાગગારની તથા તેમના આથીઓ એક ઠેકાણેથી કદીને ખીજે ઠેકાણે પોતાના અસ્થિર પગને ખોડી દેવાને યત્ન કરી રહેલા હતા અને વળી આ કામનો પ્રકાર ન હતો રાજદ્વારી કે ન હતો દીવાની. પરંતુ જે હતો તે રાજદ્વારીય હતો એટલે મિં હોલાંડે રાજ્યપક્ષને કહે તેમ વર્તવાની દૃષ્ટિ પણ આપેલી હતી ! એમ પણ અમારે મહેલ કહેવું પડે છે. અમારા આ લેખના પાઠને અમે ફરીવાર યાદ આપીએ છીએ કે, દિલ્હી સરકારે પુરોગામરાયજીના ચારિત્ર્યની પરીક્ષા કરી તે પરત્વે નિવેદન કરવાને તપાસપંચ નિયુક્ત કરેલું ન હતું. પરંતુ કેવળ પુરોગામરાયજી સામેના ઈ. સ. ૧૯૦૬વાળા તહેમત પરત્વે જ કાર્યસાધન કરવાને સ્પષ્ટ આદેશ કરેલી હતી. છતાં રાજદ્વારીય શિષ્ટાચારનો ભંગ ન થાય તેટલા ખાતર જુનાગઢ રાજ્યને મિં હોલાંડની નોકરી લગીની આપીને આ કામનું પરિરોધન એ સરકારે કરાવ્યું તેનો લાભ મિં રેડોલ્ફે લીધેલો છે, અને મિં હોલાંડે એક ઉછીના પરંતુ રાજ્યના ખતેલા નોકરતરીકે જ પ્રકારની રાજ્યસેવા કરવી જોઈએ તે કરી બતાવીને, ઈ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં આ કામે ખતેલ કાર્ય-શોધકોને પગલે ચાલીને કેટલેક અંશે પોતાનું કામ કરેલું પણ છે !

ખાતરી વાત:- આ તપાસપંચે કરેલ આખા કામનો સવિસ્તર વૃત્તાંત અમે અત્ર આપી શકીએ તેમ નથી; કારણ કે તેમ કરવા જતા તો અથાવણિ રચવી પડે તેમ છે તથાપિ આ કામે જે મહત્વના માહિતીઓ તપાસાયેલા છે તેમની જુગાનીઓનો સાર તથા તેની તથ્યાત્મ્યતા અમે અત્ર નિર્દિષ્ટ ન કરીએ તો આ પ્રકરણ અપૂર્ણ જ ગણાય (જે કે બહાડદીનબાઇ ખરેખરા નવાબ હતા તેપણ પુરોગામરાય તેમનું મગજ હતા).—એવા સંભામક શબ્દોથી રાજ્યપક્ષના વિદ્વાન ધારાસરજીએ આ કામનું વિચિત્ર મંગલાચરણ કરેલું છે, અને એ મંગલાચરણને અનુરૂપ જ તેની સમાપ્તિ પણ કરેલી છે ! રાજ્યપક્ષે કરેલ આ વિધાનને કદાપિ આપણે અંશતઃ પણ કબૂલ રાખીએ, તો પછી એવો સવાલ ઉપસ્થિત થાય કે, પુરોગામરાયજીએ પોતાની પંદર વર્ષની ઉમ્મરેથી વઝીર સાહેબને પોતાનું મગજ ધીરસા આડેવું હોય તો પછી તે પહેલાના વર્ષોમાં વઝીર આદેએ મગજ વિનાના રહીને રાજ્યકાર્યનાર પોતાને માથે ઉપાડી રાખેલો હશે શું ? તેપણ, યાદો, દલીલ ખાતર પુરોગામરાયજીને

બદા દીનભાઈના મગજ રૂપે કદબી લાઈએ; તો પછી બીજે પ્રશ્ન આ ઊઠે છે:-
 'દીવાન હાદગભાઈ તથા દીવાન મુનીલાલભાઈ: એ ઉભયે પણ પોતાનાં
 મગજ વઝીરને ધીરેલાં ન હોય શું ? અગર જો તેમણે તે પ્રમાણે ધીરે ન
 હોય તો પછી શું તેમણે પણ રાજ્ય સાહેબનું મગજ ઉછીણું લઈને રાજ્યકાર્યો
 કરેલાં હશે ?' આ પ્રશ્નો જવાબ માગે તેવા છે; કારણ કે એ બંને દીવાનો
 બ્રિટિશ સરકારની દૃષ્ટિએ પણ બાહ્ય એને સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના હતા; એટલું જ
 નહિ, પરંતુ વઝીર તથા પુરોત્તમરાયણી રમાયય તેમ રમવાને માટે તેઓ
 બે કે તેથી વધારે વાર, પગારની ખાતર રમવાને જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં
 આવે એવા તેઓ ઉદરભરિ પણ ન હતા.

હવે આપણે તપાસખંડ સમક્ષ તપાસાયલ ઉભય પક્ષના કેટલાક મુદ્દાના
 સાક્ષીઓના કથનોની સંક્ષેપમા સટીક સમાલોચના કરી લેશું.

પહેલાં સાક્ષી તરીકે રાજ્યપક્ષે અમદાવાદના નાગર મુદરથ અને
 જૂનાગઢ રાજ્યના તે સમયના નોકર કૃષ્ણલાલ ધ્રુવને ખાસ રજુ કરવાનો કારસો
 રચાયેલો હતો. આ મુદરથ દીવાન મુનીલાલજીના જમાઈ તરીકે રાજ્યની
 નોકરીમાં હાખલ થઈ શકેલા અને તેમણે બહારખલાં-નિર્ણાયક ખાતામાં કનૈસ
 સીનીના શિરસ્તેશ્વર તરીકે સારું કામ કરેલું એટલે તેમની કદર કરીને રાજ્ય
 તેમને નાના પણ એક (રોકડ) ધનામદાર બનાવેલા હતા. બ્રિટિશ વાલી-
 વહીવટના મમયમાં તેઓ મહોટા પગારવાળી નોકરી મેળવી શકેલા પણ ખરા.
 પુરોત્તમરાયણી લાગવગથી નાગરો રાજ્યની નોકરીમાં બચતા એવું તથા
 ગમજ સાહેબના યોગક સગાઓની જે નામાવલિ રાજ્યપક્ષે તૈયાર કરી રાખેલ
 તે તેમને બતાવવાને તે નાગરો રાજ્ય સાહેબના સગાઓ છે એમ પણ તેમને
 મુખેથી કહેવરાવવું હતું. જૂનાગઢની પ્રજામાં નાગરો સૌથી વધારે ભણેલા હતા
 એ વાત કશુંવાયે કિશ્કર તપામમા કબૂલેલી. રાજ્ય સાહેબના સગાઓનાં જે
 નામો તેમને બતાવવામાં આવેલ તે જ્યાં અર્વાચીન કેળવણી પામેલ પદવીધરો
 છે એ વાત પણ તેમણે સ્વીકારેલી. રાજ્યસાહેબ ગામમાં ન હોય ત્યારે દીવાન
 વઝીરને મળવા એકલા જતા નહિ એવું કહેવાને તેઓ તૈયાર ન થયલા.
 નાગરો મિવાયના બીજા અનેક જાતિ માતિના પદવીધરો રાજ્યની નોકરીમાં
 હતા તે રાજ્યપક્ષના જાણવામાં હતું છતાં તે વાત રાજ્યપક્ષે લાખી ગળીને
 કેવળ નાગર ભણેલાઓને આગળ ધરેલા એ હકીકત જે બ્રિટિશ સરકારની

નાગર વિરોધી ગળનીતિને પ્રતિભાવિત કરનારી છે. આવા આધાસગિર મુદ્દાને મિ હોલાડે અદાલતમાં આજુબા દીધેલો તે કસ્ટો બાગે મેજર કાર્નેગી તથા મિ કિયનના કચેરીને યુષ્ટિ અપાવવાને કારણે હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે. આ માર્ગશોધન અંગે આરબમાં થયેલ આ જુખાનીને ગણેશ સ્થાપના ગણવી કે ગણુરથ પના એ સંબંધે અમારા આ લેખના પાકેલ નિર્ણય કરી લેનાનો છે.

ખીજા સાક્ષીનું નામ નયુમાર્ષ મુખારકબાઈ સીદી છે. નવાજ સાહેબોના ખાનગી તોપાખાનાના યોદ્ધાઓ પૈકીના નયુ સીદી એક અબાલુ યોદ્ધાઓ દત્તો છતાં તેને ગાંધીપક્ષે કાણુ જાણે ક્યારે 'તે પાંચી' નો હોદ્દો આપી દીધેલો. કદાચિત આ કામ પુરતો જ એવો હોદ્દો તેને અપાયેલ પણ દોષ વિચિત હજીજી તો એ છે કે, બાદશાહકરુએ ૪૦ મં ૧૮૧૧માંથી રાજ્યને હિમાન તપામવા માટેનો ત્યારથી તે ટેક મિં હોલાડે ૪૦ મં ૧૦૧૭માં આ કામ કાયમ રહેલ ત્ય સુધીમાં આ કુશળ દિગ્ગજ તપાસનીસને આ નયુમાર્ષ જોવા (પણ વરતુન જનાવગી) તોપ પી (૧) ને બેલ વી તપામવાની ખીલકુલ જરૂર પડેલી નહિ. 'નવાજ સહેન બહાદુરખાન'નું અવમાન થયા પછી આર દિવસે નયુમાર્ષ અમરજીબાઈ તથા તોપાખાનાના ઉપરિ મહમદખાન એ ત્રણે માથે આવેના અને મહમદખાને એ ખાનગી ખાનગીની કુચીઓ માગેલી તે મે તેમને સોપેલી' એમ આ નયુમાર્ષએ કહેતું છે. પરંતુ રાજ્યપક્ષના પાયમા સાક્ષી નયુ કરપારામે (કે જેનું રયાન જૂનાગઢના મહાજનમાં પણ થયું હતું જ તેણે) એ નયુમાર્ષ સીદીને જૂના પાડનાર કચન કરેલું છે. નયુ કરપારામના પ્રતા પ્રમણે તો કુશળ મનાર અને અમરજીબાઈને તે પોતે પોતાની 'યે લાને નયુ સીદી પાસેથી એ ખાનગીની કુચી લેવાને મળ્યું અને એ પ્રમાણે કુચીઓ મેળવીને તેમણે પોતે તો નહિ, પરંતુ અમરજીબાઈ કે જેને 'તપા' માથે સારો મળ્યું થતાવતા હતા તેમણે એ કુચીઓ વગીર સાહેબને સોપી દીધેલી હતી. 'નયુમાર્ષ આ કચન પ્રથમ દર્શને જ ગોઠવાયતું દેખાઈ આવે છે: જાણ કે આ કચનમાં અમરજીબાઈનો 'તપા' માથેનો નળથ કદી જતાવવાની જરૂર જગવ ન હતી આપણે અહીં જે વાન લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે એ કે, નયુ મીદીએ કુચીઓ મહમદખાનને સોપેલી એમ કહેતું છે ત્યારે આ રીક નયુમાર્ષ કરપારામ મહમદખાનની ગોઠાવરી જતાવે છે, કુશળ મનાર દોવાની વાન કરે છે અને કુચીઓ પોતે વગીર સાહેબના કાચબારી

તરીકે લેવા ગયલ છતાં તે કુંચીઓ તેઓ પોતે લઈ જતા નથી, પરંતુ અમર-
 શબ્દ મારફત વઝીર સાહેબને મોકલેલ છે. આમ આ બંને નયુભાઈઓ
 પરસ્પર વિરોધી વચનો કહી રહેલા છે. ત્યારે પાછળથી અલલતના સાક્ષી તરીકે
 બોલાવાયલ અમરશબ્દ એ બંનેને ખોટા પાડતાં આ પ્રમાણે કહે છે:—
 ‘બહાદુરખાનજીના અવસાન પછી હું કોઈ દિવસ રાજમહાલયે ગયો નથી.
 બહાદુરખાનજી રાજમહાલયમાં ખાનગી ખમ્બો રાખતા હતા તે વાત હું
 જાણતો નથી. x x x x બહાદુરખાનજીના મરણ પછી આ નાણાં બહાદુર-
 ખાનજીનાં છે એવું કહીને મેં કોઈ પણ નાણાં કોઈ દિવસ બહાદુરખાનજીને
 આપેલાં નથી’ નયુ સીદી એક ચોકિયાત ફક્ત છે; નયુભાઈ કરપારામ વઝીર
 સાહેબના ગૃહકાર્યભારી છે; અને અમરશબ્દ ત્રણ પેઢીના નોકર બહાદુરખાન-
 જીને તેમની બાળઅવસ્થામાંથી સાચવનાર અને પછીથી તેમના કંઈ પ્રાણ જોવા
 બની રહેલ કુટુંબ કાર્યભારી બનેલા છે. આ ત્રણે સંબંધે જો સોરઠની તમામ
 પ્રજાનો અભિપ્રાય લેવામાં આવ્યો હોત અને હજુ પણ આવે, તો અમરશ-
 બ્દની સુકીર્ણિત સાધુચરિત્રતાને એક તિલમાત્ર નેટશે નામને પણ કાંઈ
 લગાડવાને એક પણ ઈસમ તયાર દેખાયો ન હોત કે તયાર થાય પણ નહિ.
 અમને ૨૫૪ દેખાય છે કે વઝીર બહાદુરખાનજીના નાગરોની મદદથી જ રાજ્યકાર્ય-
 ભાર વહી રહેલ એવું જે વિધાન જે રાજ્યપક્ષે કરેલું અને બ્રિટિશ સરકારનો
 જે વિધાન સાચું કરાવી દેવાનો ઇસદો હતો તે વિધાનને સિદ્ધ કરવાના હેતુથી
 જ, કુંચી મેળવવાની બાબતે ગેરહાજર રહેલ અમરશબ્દનું નામ, એ કુંચી
 મેળવનારાઓ ભેગું સંઘેલી લેવાયલું છે. બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના વારામાં આ
 નયુ સીદી જોવા ‘લખતાં વાંચનાં કે આંકડા ઉકેલવાનું’ ન જાણનાર એક
 પહેરેગીર વર્ગના આદમીને ‘તોપકચી’નું પદ અપાય એ જેમ એક આશ્ચર્યકારક
 ઘટના છે તેમ તે શંકનીય હકીકત પણ છે. આ નયુ સીદી, બહાદુરખાનજીના
 દેહાંત પછી નવાજ મુઘલખાનજીની તકેનાતમાં એક ચોકિયાત રૂપે ગોઠવાયલ,
 અને તે વખતે પણ જો કે તેણે ખાનગી ખમ્બોની કુંચીઓ સંભાળવાનું
 કામ કરેલું છે, તોપણ તે કામ, તેણે ઉલટપાસમા કબૂલ કરેલ છે તે પ્રમાણે,
 ‘હલુર સેફ્ટરી’ બક્ષી છોટાલાલજીની દેખરેખ નહિ રહીને જ કરેલું છે. અર્થાત
 નયુ સીદી કોઈપણ નવાજ સાહેબની હયાતીમાં સ્વતંત્ર અમલદાર હતો જ
 નહિ. આજ સાચાબોલા અણુવાયલ નયુ સીદીએ કહેલું છે તે મુજબ બહાદુર-
 ખાનજીના દેહાંત કાળે તેમના ખાનગી ખમ્બોમાં સાતલાખ કેરી તથા આશરે
 પચાસ હજાર રૂપીઆની રકમ હતી; એમના રૂપા પ્રમાણે એ બધાં નાણાં

વઝીર સાહેબને કબ્જે ગયલાં અને એને પોતાને સ્તુત્તજ્ઞાનથી તહેનાતમાં જવાનું થયલું ત્યારે તેણે તે નાણાં સંબંધે પોતાના નવા સ્વામી સ્તુત્તજ્ઞાનથી લેશ પણ વાત ન કરવાનું ઉચિત ધારીને જરેજરી વશાદરી જતાવી દીધેલી હતી. આટલું જ નહિ, પરંતુ છેક છેલ્લે સં ૧૯૧૭માં મિં હોલાંડે રાયજ સાહેબ વાળા કામનો આરંભ કરેલો ત્યાં મુધી પણ આ નથુ સીદીએ રાજ્ય હિતાર્થે એ શુભ થયેલ કહેવાયેલ નાણાં પરત્વે બનેલ હકીકતને મુખત રાખીને પોતાના કહેવાયેલા “તોષકચીપણાને” શોખાવી દીધેલું પણ હતું ! આવા આ નીમક હરામ જેવા દેખાતા નથુ સીદીના કલા પ્રભાણે, દરેક પેદીમાં પાંચ પાંચ હજાર કારી ભરેલી એક એક ચેલી એવી વીસ ચેલીઓ મૂકાયેલી અને એવી સાત પેદીઓમાં કુલ સાત લાખ કારી હતી ! પરંતુ ઉલટ તપાસમાં આ “તોષકચી” સાહેબે, એ પેદીઓ ભરેલી જ હતી એમ સોગલ ઉપર કહેવાની બાબતે પોતાની અસહિત જણાવેલી છે ! એક પહેરેગીર ખજાનામાંના દ્રવ્યને લગતી બધી ઝીણી ઝીણી બાબતોની માહિતી ધરાવે એ શું નવાઈ નથી ? બળી તેમણે એમ પણ કબ્જા કરેલું છે કે, છેવટે જ્યારે પાંચસો કારી કઠાયેલી હતી ત્યારે કાંઈએ સીસક ફેટલી છે તે પણ ગણી કાઢેલ ન હતું ! પૂર્વનિર્દિષ્ટ કારીઓ વાળી એકસો આળીસ ચેલીઓ ઊપડાવી લઈ જવાને કામે જે મળ્યું, રોકેલા હશે અને એમને ખસેડવામાં જેટલો વખત લાગ્યો હશે તે વાતનો આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ આખી કથા એક મુખ્ય બનાવટ જેવી દેખાઈ આવે છે; કારણ કે, નવાજ સ્તુત્તજ્ઞાનથી રાજમહાલયમાં હતા તેઓને તે વાતની ખબર ન પડે, મળ્યું ગામમાં એ સંબંધે કોઈને પણ વાત ન કરે, અને લોકો એ પ્રભાણે સરાતી ગયેલ ચેલીઓને ન દેખે એ બધી વાત નરી અમંભવિત જ છે. આં છતાં આવા પ્રથમ દર્શને જ સાવ અવિવસનીય ગણાય તેવા સાક્ષી નથુ સીદીને, આવા મહત્વપૂર્ણ કામે મિં હોલાંડે જેવો કાર્યશીલક અત્યંત અધ્યેય શુદ્ધતરીકે ગણે એ ઘટના ખરેખર આશ્ચર્યકારક જ છે, અને તે તેની છે એટલે તેને અધ્યેય ગણવામાં મિં હોલાંડે પોતાની રાજકારીય પુધ્ધિનો ઉપયોગ નથી કરેલ એમ કહી શકાતું પણ નથી.

ગ્રીન્ડ સાક્ષી રાજ્યના પનામહાર આજમખીયાં હતા. તેમણે ગયેલ સાહેબના વારામાં પ્રથમ “આસિસ્ટન્ટ મુખરિન્ડેન્ટ ઓફ પોસિમ” તરીકે અને પાછળથી ‘ઇન્ડિયન લેન્ડમર્સ’ મુખી તરીકે રાજ્યની નોકરી કરેલી હતી. પુરોગતમગયને પ્રથમથી જ તેઓ ઓળખતા હતા. “ઇન્ડિયન લેન્ડમર્સ”

સરદાર વઝીર બહાદુરનભાઈ હોઈ આ આઝમીયાને વઝીર પાસે જવું પડતું, એટલે એ વઝીર સાહેબ એમને જે માંછ કહેવા જેવું હોય તે રાયજી કને જઈ કહેવાનું સ્વયંવતા, આઝમીયા ખુદે કહેવું, છે તે પ્રમાણે, તેઓ જ્યારે રાયજી સાહેબ પાસે જતા ત્યારે રાયજીસાહેબ તેમને આ મુખ્ય દોરવણી આપતા- “x x હિમાબને લગતી બાબત એટલે કે ખર્ચખાતા સબંધે વાત હોય તો દીવાન ફક્તને લખી જણાવવું, અને “કમાડર-છન-ચીફ”ને લગતી હકીકત હોય, તો તેમની મજુરી મેળવવા માટે તેમને લખી જણાવવું.” વળી આ સાક્ષીએ જણાવેલું કે,, “બજેટ રાયજી સાહેબ તૈયાર કરતા અને તેમાં જેમની બલામણુ હું કરતો તેમને તેઓ ઈજક્ટા આપતા હતા, અને તે પરત્વે છેલ્લી મજુરી વઝીર સાહેબની લેવી પડતી ” આ ઉપરાંત આ આઝમીયાએ આ પ્રમાણે લખાવેલું પણ છે-“(નડિવાદનાસી સાક્ષર) હગનલાલ પંડ્યા વઝીર સાહેબના પ્રાયકર (સેક્રટરી) તરીકે ‘છમ્પીરીઅલ લેસર્સ’ને ફક્ત રાખતા હતા, જેમની બલામણુ કરાઈ ન હોય તેના કાંઈને ‘બજેટમા’ પુરોગામ-રાયજી પગાર વધારે કરી આપતા નહિ, અને દીવાન (સુનીલાલજી) માત્ર એક પૂતણુ હતા એમ હું કહેતો પણ નથી ”

આઝમીયાએ કરેલ કથન પુરોગામરાયજીને એક શુદ્ધ શાસનપ્રમુખ પાલક ત્રિવાય બીજી કોઠીના દેખાડતું નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ વઝીર ખુદ કેટલા વિધિપૂર્વક હતા એ પણ આ જુગ નીચી સમજાઈ આવે છે મિ. હોનાડે આ જુગનીની ખાસ નોંધ લેવી જોઈતી હતી એમ અમને લાગે છે

એથા સાક્ષી મલિશકર રામરામ ત્રિવેદી હતા, અને તેઓ બ્રિટિશ વાલી-વડીનદારના સમનમાં ‘એન’સીમાથી’ રાજનના ‘ચીફ એગ્રીટ’નીમાઈને આવેલા હતા એટલે તેઓ મિ. રેડાલના એક નિવાસપાત્ર સહકારી અમનદાર બની રહેના ઈ સ ૧૯૧૭ના આક્ટોગરની ઓગસ્ટીશમી તારીખે મિ હોલાડે કાર્યરોધનનો આરંભ કરેતો તે પહેલા ફક્ત ત્રણ જ દિવસ અમાક, પૂર્વોક્ત ‘નયુમાઈ મુમારબાઈ સીદી’ને જોલાડીને જોહોજનખાનજી તથા બહાદુરખાનજીની પિમારી તેમજ એ બંને નાતોએ પોતાની પાઠળ ચેકડ નાણા મૂકેના કે નહિ એ સબંધે પૂછનાવું આ નં મલિશકરને એમએક રડુરી આવેતું હતું! આ નયુ સીદી મરૂશ કરના તાજામાં નોકરે હતા, છતાં ઈ સ ૧૯૧૨થી ૧૯૧૭ સુધીમાં બ્રિટિશ વાલી-વડીનદારના આ મુખ્ય હિમામી અધિકારીને

પોતાના જ તાજાના નથુ સીટી મેથી પૂર્વેખત પ્રકારની પૃથ્ઠા કાવાતુ કાંઈ દિવસ પછુ મન ન થયતુ એ હકીકત સ્પષ્ટ જ છે. રાં મહિસ કરેલખાવ્યુ છે તે પ્રમાણે નથુ સીટીએ બહાદુરખાનજીના ખાનગી ખજાનામા મત લાખ કોરી વગેરે હોવાની વાત તેમને પોતાને કરેલી હતી, અને તે ઉપરથી તેમણે હિમાખી પ્દત્તના નથા વઝી ના ચોપન જોયા પછુ ખરા પરતુ તેમા એ રકમ દેખાયાની નહિ, એટલે એ બધી હકીકત એમણે મિ રંગેલની આગાધી રાં બાહ્ય દરને લખી જણાવેલી પછુ ખરી આમ થયતુ એટલે, રાં મહિસ કરે મહે છે કે રાં બાહ્ય કરે એ સીટીને જોયાથી તેના કચનને નોંધી લીધેલુ હતુ નવાઈની વાત એ છે કે, નવાખોનાં લેલુદેલુના વ્યવહારે ટકરાળ માયે થતા રહેના એ વાત રાં બાહ્ય કર તેમજ મહિસ કરના જાણવામા હતી અને હોવી જ જોઈએ તે છતાં આ રકમ પરત્વે એ મસ્થાના ચોપડા જોવાનુ મન તે ઉભયને થઈ આવેતુ નહિ । બીજુ એક ઘણુજ રહસ્યપૂર્ણ, અને અલ્પપ્રાધિકાણને પછુ શકિત કરે તેવી એક ધનતા પછુ આ કાર્યશીલનને પ્રમજે પ્રગણમા આવેલી છે મહેલો તોયાખાના અંગે થતા રહેન રાંકાકામોના કાગજોતુ એક જુથ પહેરેથી તોયાખાનામા જ રખાણ હતુ આ જુથ ઇ સ. ૧૮૧૨મા રાં બાહ્ય કરે જોવા પછુ હતુ, પરતુ રાંખ્યતુ તોયાખાતુ મબાળનાર રાં મહિસ કર જોવા જવાખતાર અમમતારે તે જુથ જોવા પછુ નહિ । તેમ વળી ઇ. સ. ૧૮૧૧મા રાંખ્યમેવામાથી મુકન કમલલા જૂના હિમાખી અધિકારે એ જુથ તથા તે સાથે તોયાખાતને લગતી 'એકાખાતાની એ પડી' બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારના મદદનીશ રાં તાબેને સોંપેલી છતાં રાં તાબેએ તે બંને વસ્તુઓ નવા હિમાખી અધિકારી રાં મહિસ કરને, તોયાખાનામાના નાજુ તો મેજ કરી લેવાને કામે સોંપાણુ ઉચિત પછુ ન ધારેતુ । મહિસ કરે લખાવેલુ છે કે, પૂર્વેખત જને વસ્તુઓ તા ૧૪-૪-૧૨ને રાં રાં બાહ્ય કરના કારણે કામેજો જોવાને સોંપાઈ હતી અને તા. ૧૫-૭-૧૪ ને રાં પૂર્વેખત બે વસ્તુઓ, રાં મહિસ કરને એ વસ્તુઓ સળધે જે છે તો જવાળ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર તરફથી મને તે પ્રમાણે રાં બાહ્ય કરની મોલો વાળી પેગીમાંથી મળી આવેલી હતી । રાં બાહ્ય કરની મોલોરવાળી પેગીમાંથી રાં બાહ્ય કરે ખુ કાઢી આવેલ કે બીજા રીતે એ મોલો છતાં કાંઈ આવેલી તે મળધે આ મહિસ કરની જુનાનીમાંથી કાંઈ વળતુ નથી । રાં એવુ જણાય છે કે એ બે વસ્તુઓ મહિસ કરની મેંખે ઇ. સ. ૧૮૧૪ના જુનામા પહેલેની હતી અને ત્યાંથી તે જને

વસ્તુઓ ગમે તે માર્ગે તથા ગમે તે વખતે શુભ પણ યથા ગયલી હતી ! નવાઈની વાત એ છે કે, રા. ગણિશંકરે પૂર્વોક્ત વસ્તુઓને અનુપકારક જેવી ગણીને તેમને સુરક્ષિત રખાવવાની વ્યવસ્થા કરેલી નહિ અને એ શુભ યથા તેની ખખર પણ તેમને છેક આ કાર્યશીલનને પ્રસંગેજ પડેલી હતી ! આ વસ્તુઓ શુભ થયાની બાબતે કોઈ ઉપર વહેમ લાવી યકાતો નથી, એમ પણ રા. ગણિશંકરે લખાવેલું છે : રા. ગણિશંકરની જીજ્ઞાસામાંથી તરી નીકળતી આ બધી ઘટના હરકોઈ પૂર્વગ્રહ વિનાના સામાન્ય મનુષ્યને અનેક પ્રકારની કુશંકા ઉત્પન્ન કરાવે તેવી છે એમ અમને તો લાગે છે. જૂનાગઢ જેવા રાજ્યમાં વર્ગોથી સંચિત કરાતા રહેલ દ્રવ્યનું સાકલ્ય સર્વથા ખતાવી આપનાર આ મુદ્દાનું 'રોજકામેના કામજોતું જુથ' શુભ ચાલ એ હકીકત, ખરેખર બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર તથા તેમના સહકારીઓને અનિષ્ટ દ્રષ્ટીમાં મૂકાવનારી ગણાશે. પોતાની કચેરીના કોઈપણ માણસ ઉપર વહેમ લાવવાને પ્રેરાયલા નથી એવું પણ તેમનાં કથનોમાંથી વિવક્ષિત થઈ આવ્યા વિના રહેતું તથા.

આ જીજ્ઞાસામાંથી જે ધણીજ ગંભીર તથા મહત્વપૂર્ણ તથા અનેક તર્કો કરાવે તેવી જે હકીકત તરી નીસરે છે તે એ કે, રોજકામેના જુથને અભાવે રાજ્યપક્ષ ગમે તેટલી રકમને તોપાખાનામાંથી શુભ ચયલી ગણાવવા ધારે તો તેમ કરવાને તેને એકજાણ મળી ગયલી હતી અને પુરોગામીરાયજીનો પક્ષ રાજ્યપક્ષના વાદનું ખંડન કરી ન શકે એવા સંયોગમાં મૂકાઈ ગયેલા પણ ખરો, વળી આ રોજકામેના જુથ પરત્વે રાજ્યના તોપકચી મહામહાને મિ. રોબર્ટ્સન સમક્ષ ૪૦ સ. ૧૯૧૨માં ૨૫૪ એમ પણ કહેલું કે, તોપાખાનામાંથી જે કોઈ રકમ જોપાક્રમલ હોય તે અચૂક રોજકામમાં દાખલ હોયજ. આમ હોયને આ મહામહાને રાજ્યપક્ષે "વિરોધી" ગણાવી દઈને આ કાર્યશીલનને પ્રસંગે સાક્ષી તરીકે બોલાવવાની બાબતને હાનિકારક ગણેલી હોય એમ પણ સમજાઈ આવે છે. મિ. હોલડે જેમ અમરજીભાઈને આદાલતના સાક્ષી તરીકે બોલાવેલ તેમ જો મહામહાને પણ બોલાવવાની બાબતે "રાજકારીય દૃષ્ટિને" દૂર રાખેલી હોત તો તે અધિક ન્યાયપુરસ્કર દર્શાવત ગણાત, પરંતુ જ્યાં વઝીર જહાંઘીનને અપરાધી અને તેના પેટામાં પુરોગામીરાયજીને સિધ્ધિ આરિઅવાળા મળ્યાવવાનો પૂર્વનિર્ણય કરી રખાયલ હોય ત્યાં વધારે ઊંડી તપાસ કરવાને મિ. હોલડે પ્રત્ય ન ચાલ એ એમની દૃષ્ટિએ હિતજ ન હતું. આવું આ "રોજકામેના કામજોતું જુથ" તથા "હિસાબની

‘ચોપડી’ શુભ થાય, તો રાજ્યવ્યવસ્થા અપહન થવાનો અંશવ હરકોઈ માણસ કદપી શકે, એમ અમે આ સ્થળે કહીએ તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ.

પાંચમા સાક્ષી ‘નયુભાઈ’ કરપોસમ જૂથ વણિક ગૃહસ્થ તથા વઝીર બહાદુરીનબાઈના ‘પુત્રવત્’ ગૃહકાર્યબારી હતા. વઝીર સાહેબનાં નાણાં માત્રની વ્યવસ્થા તેમને હસ્તક હતી. નવાબ રસુલખાનનું જના ખમનના રૂપીઆ આઠ લાખ શુભ થયલ કદપીને રાં ભાઈશકર મોલિસિદ્ધરે આ નયુભાઈને જવાબદાર ગણેલા હતા, અને વઝીર તાકેમ અમે તેમનો ઉપયોગ કરવાને તેમનાં ધરખાર ઉપર જાતી મૂકી તેમના કપર દેખરેખ સખવાને ‘‘ચોક્કિસ’’ ગોઠવણ પથ કરવામાં આવેલ. આ નયુભાઈ સમગ્રતઃ એવી અવસ્થામાં આવી પડેલા કે, રાજ્યપક્ષે તેમને સુખેથી જે કહેવડાવવું હોય તે કહેવડાવી શકે; અને નયુભાઈને પોતાના સંયોગે જોઈને રાજ્યપક્ષને ઉપકારક કેટલીક હકાકત કહેવી પડેલ પથ છે. છતાં અમારે આ નયુભાઈના લાભમાં કહેવું જોઈએ કે, તેમણે મિં હોસાંડથી ‘‘બ્રહ્મશીલ’’નો ઈશ્કાળ કમાવાની વાત પસંદ કરીને, પોતાને જે જુલાની આપવી પડેલી છે તેને એકંદરે નિરૂપયોગી કરી નાંખી પોતાના સ્વામીને નિર્દોષ બતાવવાનો ખુશી બંદોબ પ્રયોગ કરેલો છે એવું તેમની જુલાની કહી આપે છે.

બહાદુરખાનનું જાનગી ખમનનાની કુચીઓ મેળવવા જનાર સંપ્તોનાં જે નામો નયુ સીદીએ ગણાવેલાં છે તેમાંથી મહંમદખાનનું નામ ગાળી નાંખી આ નયુભાઈએ કુરુદ સત્તારતું નામ હમેરેલું છે, અને તેમ કરીને કાં તો તેણે નયુ સીદીને ખોટો પાડેલો છે અથવા તો - તેના કથનને અશ્રદ્ધા બતાવી દીધેલું છે; અને ષાછળથી અમરદબાઈએ જુલાની આપેલી છે તેમાં તો અમરદબાઈએ આ કુચીના પ્રસંગે પોતાનું અજ્ઞાન બતાવીને આ કબજ નયુભાઈએ જૂથ બતાવી દીધેલા છે. બહાદુરખાનનું ખમનનામાં સાન લાખ કેરી વગેરે નાણાં હતાં તે વઝીર સાહેબ કને લઈ જવામાં આવેલ, તરત જ તે નાણાં ટંકશાળમાં બરવાને મને મોકલી દીધેલ અને તે વખતે ‘શપ્ત’ ત્યાં બેઠેલા પણ હતા:- આણું, ફરીને આ નયુભાઈએ કહેવું છે કે-‘દુ’ તરત જ તે બધાં નાણાં ટંકશાળે લઈ ગયેલા હતા; પરંતુ એ નાણાં ટંકશાળને ચોપડે જમે થયેલાં છે કે નહિ તે દુઃ કદી શકતા નથી. નયુભાઈએ કહેલ આ કથન પાછું જ. રિચિય અને અર્થસંગત પણ છે; કારણ કે એ નાણાં

એમના જોયો વેપારી વગેરે તથા વઝીર સાહેબનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવનાર શખ્સ ટંકશાળમાં ભરવાને લઈ જાય અને તેને વિધિપૂર્વક ગણી ખતાવ્યા વિના તથા ચોપડે જમે કરાવ્યા વિના એ નાણાંને ત્યાં એમને એમ મૂકીને 'ખસી નીસરે એ વાત કોઈપણ માણસ માની શકે નહિ. 'એ નાણાં ટંકશાળને ચોપડે જમે થયલાં છે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી,' એવું તેમણે જે કહેલું છે તે તેમણે સમજીને અને આ નાણાંને લગતી બાબતને સમૂળ નજર કરવાના ઈરાદાથી જ કહેલું એમ કહી શકાય છે; કારણ કે બહાદુરખાનજીના દેહાંત પછી તરતમાં વઝીરે સાહેબ તરફથી, ખાનગી ખર્ચનાનાં કોઈપણ નાણાં ટંકશાળમાં જમે કરાવેલ નથી એ વાત એ પોતે બરાબર જાણતા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ બહાદુરખાનજીવાળાં જે નાણાં વઝીર સાહેબે સંભાળેલાં હતાં તે નાણાં, રસુલખાનજી ગાદીએ બિટિશ સરકાર તરફથી સ્વીકારાયા તે પછી એ કટકે અને તે પણ બહાદુરખાનજીના દેહાંત પછી છ મહિના બાદ ટંકશાળને ચોપડે પોતે જ જમે કરાવેલાં છે એ વાત તેઓ ખુદ સારી પેઠે સમજતા હતા પણ ખરા, નયુબાઈના આવા પ્રથમ મંડળ અને પછી તરત જ એજ મંડળનું ખંડન કરનાર ક્યને અદાલતના મન ઉપર એમના આરોપ પરત્વે 'ખગળા આસર કરેલી હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ મત્ત હકીકત એ છે કે, આ નયુબાઈએ પોતાના આરોપને દ્રષ્ટિ ગળાવાય તેવું કરીને પણ પોતાના મુખી સ્વામી વઝીરના આરોપને અદ્રષ્ટિ રાખવાનું પસંદ કરેલું હતું. ખીંટ આવીને આવી એક હકીકતે આ નયુબાઈને 'અટલીશ' ગણાઈ જવું પડેલ છે. એ હકીકત બહાદુરખાનજીના ખાનગી ગામ ગાહપુરમાંથી અગ્રાયલ અને વઝીર સાહેબને સોંપાયેલ તથા વઝીર સાહેબ તરફથી, રાષ્ટ્ર સાહેબની હાજરીમાં ટંકશાળે મોકલાયેલા એક લાખ રૂપિયાને વગતી છે. ઈ. મ. ૧૯૧૨માં મિ. રોબર્ટસને પુરોગતમરાયજીવાળા કામ પરત્વે સુનાવણી લીધા પછી તરત જ આ નયુબાઈનું કામ હાથમાં લીધેલું એ હકીકત આપણે અગાઉ વાંચી ચકાવીએ. આ કામમાં નયુબાઈ નિર્ણય કરેલા. પરંતુ તેમણે રાજ્યને અપરાધ આપે એવાં જે ક્યને પોતાના ઉપર મુજબવાયલ લુભ્યોને વગતાં કરેલાં ને બદલ તેમનો રૂ. ૩૭૦૦૦) ધન દંડ કરીને જતા કરેલા હતા એ પણ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ આ વખતે જે પરિસ્થિતિમાં નયુબાઈ મકાઈ ગયેલા હતા તેનો લાભ બહને ગંભ્યપણે એટલે કે સોનિસિટર ભાસ્કરજીએ પુરોગતમ-રાયજીને ન્યાય મળી ન શકે એવા હેતુથી, 'શાહપુર ગામમાંથી એક લાખ રૂપિયા વઝીર સાહેબને મેળવીને ટંકશાળમાં આગી માગ્ન જમે કરાવવાને મોકલેલા

ત્યારે 'રાયજી' પાસે બેઠેલ હતા એવી મનલક્ષ્મીનું કથન નયુભાઈને મુખેથી કગવી લઈને મિં. રેબર્ટસનના મનને પુરોત્તમરાયજી વિરૂદ્ધ વહેંચાવી દીધેલું હતું, અને તેને પરિણામે પુરોત્તમરાયજીને મિં. રેબર્ટસન ન્યાયદાન કરી શકેલા નહિ. આ એક સાખ રૂપીઆની જે વાત ધૃ. સ. ૧૯૧૨માં મિ. રેબર્ટસન આગળ આ નયુભાઈના મુખેથી કહેવાયેલી તે વાત ફરીને રાજ્યપક્ષે પુરોત્તમરાયજીને તથા વઝીર સાહેબને હાનિ કરવાના હેતુથી આ ધ. સ. ૧૯૧૭વાળા કામમાં મિં. હોલાર્ડ સમક્ષ નયુભાઈને મુખેથી કહેવાયેલી, અને નયુભાઈએ એ વાત અગાઉ એક વાર કહેવી એટલે ફરીને એ વાત એમને કહેવી પડેલી પણ ખરી, પરંતુ આ વાત ફરીને કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જે યુક્તિથી તેમણે સાત સાખ મરી વગેરેને લગતી વાતના મૂળમાં હિંમ મૂકી દીધેલી આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ તેજ યુક્તિને બળે તેમણે આ એક સાખ રૂપીઆને લગતી બનાવટી વાતને અર્થશૂન્ય કરી મૂકેલી હતી મતલબકે, ટંકરાળને ચોપડે આ એક સાખ રૂપીઆ જમે ચપલ દેખાયલા નહિ તેમ વળી અમરજીભાઈ કે જેઓના તાબામાં શાહપુર ગામનો વહીવટ હતો તેમણે તથા તે ગામના વહીવટદાર મહાસકરે પણ આ એક સાખ રૂપીઆની હકીમતને સાવ જૂરી ઠરાવી આપેલ પણ ખરી આ હકીકતે આ નયુભાઈ મિં. હોલાર્ડને 'બ્રહ્મચીન' દેખાય એમ નવાઈ ન હતી. પરંતુ આ નયુભાઈએ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરી લેવાની વાતને પ્રાધાન્ય આપીને સચોગાવૃણ વર્તન રાખેલું હતું. પણ આ નયુભાઈ આટલું કરીને અટક્યા નથી તેમણે પોતાના સ્વામી વઝીર સાહેબને સર્વથા નિર્દોષ બનાવી દેવાને અર્થે, નવાજ સાહેબ રમુવખાનજીએ એકવાર શ. ૧,૫૦૦૦૦)ની એને બીજી વાર રૂપીઆ આઠ સાખ બાસક હજારની એમ જે બે પકોચો (પરવાના) આપેલી હતી તે પણ રજુ કરી બનાવેલી હતી આ છતાં મિ. હોલાર્ડે નયુ સીદીને સતવાદી ગણીને વઝીર બહાઉદીનખાઈને 'રાજ્ય દ્રવ્યના અપહારક' ઠરાવવાનો લેવો અને કોમપણ ન્યાયની અદાલતમાં ફાજલર પણ ન સ્વીકાર્ય એવો પ્રવાસ કર્યો અને તે બીના હરકોઈને ખેતર સાચા વિના રહેને નહિ

છડા સાક્ષી ન મહત્ત્વ હતા. પુરોત્તમરાયજી નોકરીમાં લખલ થયા તે વખતથી જ આ રૂરમહત્ત્વ કાસમ વઝીર સાહેબની નોકરીમાં નોંધ લખવાર કારણ તરીકે લખલ થયેલ તેના લખાવ્યા પ્રમાણે, બહાઉદીનખાઈનો ખાદનો નયુભાઈ કપાસનું કાનક હતો અને તેને લગતા ચોપડા પણ તેના કબજામાં

રહેતા હતા. આ ચોપડા લખવાને કામે પુરોત્તમરાયજીએ નયુમાઇને કોઈ દિવસ મળ્યું મૂલક આપી હોય એમ મેં જોયલું નથી, એવું પણ આ નૂરમહંમદે લખાવેલું છે.

સાત્તમા, આઠમા અને નવમા સાક્ષીના કથનોમાં કોઈ મુદ્દાની વાત નથી, અને કાગળો રજુ કરવા પુરતી તેમની લુખાનીઓ થપલી હતી.

દશમા સાક્ષી બાઈશંકર નાનાબાઇ સોલિસિટર છે. આ બાઈશંકરજીને રાજ્યનો બધો હિસાબ તપાસવાને ઈ. સ. ૧૯૧૧માં નિયુક્ત કરવામાં આવેલ એમ મિ. રેડોલ્ફે પોતાની લુખાનીમાં કબૂલ કરેલ છે, આ છતાં એમણે આ ખાનગી ખજાનાનો હિસાબ તપાસવાની વાતને બાદ રાખીને ફક્ત રાજ્યના મહેલો તોપાખાનાનો હિસાબ તપાસવાની વાતને આગળ ધરી રાખવાનું, ગમે તે કારણે, ઉચિત ધારેલું છે. મતલબ કે, રા. બાઈશંકરે દશ માસ સુધી બધા પ્રકારનો હિસાબ તપાસીને જે નિવેદન પેશ કરેલ છે તેને, આ મિ. હોલાંડવાળી તપાસને અગ્રે પ્રકાશ માં આવવા દીધેલું નથી, અને જાણે કે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં જ પોતાને આ તપાસપત્રની યોજના થયા પછી જ નવી નવી જ્ઞાતમીઓ મળેલી હોય એવું મનાવવાનો તેમજ એવી જ્ઞાતમીઓને આધારે નવાજ સાહેબોના ખાનગી ખજાનાઓ સબધે પોતે તપાસ કરેલ છે એવું દેખાડવાને તેમણે ઉદ્યમ કર્યો છે. વસ્તુતઃ ઈ. સ. ૧૯૧૧-૧૨ માં તેમણે જે નિવેદન પેશ કરેલું હતું તે ઉપરથી જ મિ. રોજર્ટસને આવશ્યક તપાસ કરી લીધેલી છે, અને તે પછી જ પુરોત્તમરાયજી તથા નયુમાઇ વાળા બે કામો તેમણે હાથ ઉપર લીધેલા છે. પરંતુ બાઈશંકરજીનો વિચાર તો વહેંચતી મળ પાથરી તેમા મિ. હોલાંડના મનપક્ષીને સપડાવવાનો વિચાર હતો, એટલે તેમણે એક વાર નહિ, પરંતુ બે ત્રણ વાર નિર્ધારિત થઇ ગયેલી આજતને જિથલાવી જિથલાવીને આ તપાસપત્રવાળા દામમા સ્થાન આપી દીધેલું હતું પુરોત્તમ-રાયજીવાળું કામ તપાસવા માટે જ્યાં સુધી હિન્દી સરકારે હુકમ કરેલો ન હતો ત્યાં સુધી તો, બાઈશંકરજીએ ઈ. સ. ૧૯૧૧-૧૨માં કરેલ તપાસને તેઓ પોતે તેમજ મિ. રેડોલ્ફ પરિપૂર્ણ માની રહેતા હતા. અગ્રમ હોઇને આપણે કહી રાખીએ કે, એ પરિપૂર્ણ મનાવેલી તપાસમા પુરોત્તમરાયજી અપત્રાધી માલુમ પડેલા નહિ, તો પછી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં હિન્દી સરકારનો હુકમ થઇ ગયા પછી પાછી તપાસ કરવાનું કામ શરૂ કરવામા બાઈશંકર પ્રવૃત્ત થઈ ગયા

એ હકીકત, પુરોત્તમરાયજીવાળા કામને શુચવી નાખવા માટે તથા ગમે તે ઉપાયે તેમને ન્યાયવાજ ચલાવવા ન દેવાને માટે હસાદપૂર્વક કરાવવા પ્રયામનું પ્રતિપાદન નથી કરતી એમ કોઈ કહી શકશે ખરું ? આવી નવી તજવીજ કરવાનો ખામ હેતુ તો એ હતો કે, સિદ્ધી સરગારે જે રૂબરૂ હુકમ કરેલો તે પ્રમાણે જ જે પુરોત્તમરાયજીવાળું કામ તપાસાય, તો તેને પરિણામે પુરોત્તમરાયજી અચૂક નિર્દોષ ઠરી જાય તેમ હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ વચી જવાકડીનબાઈ આમે જે આપણી બરેલા પગલાં બગાડવા હતાં તે બ્યાજખી હતાં એમ દલીલ દેવાનો જે લાભ મળેલો હતો તે જતો રહે એમ પણ હતું. આમ હોઈને ક્રિસ્ટિય વાલી-વહીવટદારે બાઈશંકરજી જેવા કાર્યકુશળ મેસિનિટગની મદદથી આડી અવળી જેટલા પ્રકારે તજવીજ કરી રાખ્ય તેવી કરી કરાવીને આ કાર્યશોધનના પ્રસંગનો શક્ય તેટલો દુરપયોગ કરવાનો માર્ગ પસંદ્યો હતો. અને તે માર્ગ સફળ પ્રયામ થઈ શકે તેવા માટે તા. ૨૦-૧૦-૧૭ને દિનેથી રાજ્યપક્ષના કાર્યાલયમાં ચંચલો ગતિમાં મૂકાયવા અને નથુ સીદ્ધી તથા નથુમાઈ કૃપારામ જેવા બનાવટી નિષ્ઠાઓ નિર્મિત કરી લેવાયવા પણ હતા. નવાબ મોહોમન-ખાનજીના ખાનગી ખામનાવાળી શ. ૧,૨૫૦૦૦)વાળી રકમ પરત્વે બાઈશંકરે જ મિ. રોબર્ટ્સનને નિવેદન છં સં ૧૬૧૧-૧૨માં કરેલ. અને તેને પરિણામે જ મિ. રોબર્ટ્સને અમરજીબાઈને તે જાગત પરત્વે જવાબદાર ગણીને તેમજુ ગામ જપ્તીમાં લીધેલું હતું અને તે પછી તે સાહેબે અમરજીબાઈને નિર્દોષ પણ ફાવી દીધેલા હતા. એ છતાં આ બાઈશંકરજીને આ છં સં ૧૬૧૭માં પૂર્વોક્ત એક લાખ પચીસ હજાર રૂપીયા છં સં ૧૬૧૧-૧૨માં તપાસ થઈ ગયવી કે નહિ અને તેને લીધે અમરજીબાઈ કૃપારામ જે અરોપ મૂકાયેલો તે દુર કાયેનો કે નહિ એવે પ્રશ્ન ત્યારે પુરોત્તમરાયજીના પક્ષમત્રી મિ. એક્વર્થે પૂછેલો, ત્યારે આ બાઈશંકરજીએ પોતાના જવાબમાં પૂર્વોક્ત છં સં ૧૬૧૧-૧૨ના પ્રશ્ન પરત્વે પેતાનું આજીવનપણું બતાવેલું હતું. બાઈશંકરે બતાવેલ પોતાના આજીવનપણાવાળે જવાબ માય જુદો અને વગુન એક પ્રતિજ્ઞા મગ કપ જ હતો; કારણ કે અમરજીબાઈ પોતાના ઉપર મૂકાયેલ આરોપ બાજને જે જવાબ અર્જ કરેલ છે તેનો નવનો પરિણે બાઈશંકરના અજીવનપણાની વાતને ખોતી પાટી દે છે. વળી આ બાઈશંકરજીએ, ‘પુરોત્તમરાયજી દુ મિત હતો’ અને ‘હજુ પણ મિત છું’ એવું કાલ કરવાની ખૂ તા પણ પોતાની જુગનીમાં કરેલી છે. ખરેખર, એક માયા મિત તરફે જ બાઈશંકરજી શક્ય તેટલા ગાંધોને ઉપયોગ કરી

પુરોત્તમરાયણને છુંદી નાખી તે માર્ગે પોતાના 'પ્રિય' મિત્રની સત્વશુધ્ધિની કસોટી કરી નેહલા હશે, અને તેથી જ કદાચિત્ તેઓ 'હજી પશુ મિત્ર છું' એમ કહેવાને પ્રેરાયલા પશુ હોય ! ભક્તની પરીક્ષા ભગવાન આમ જ કરે છે. વકીલ દરજ્જાનો મનુષ્ય પોતાની જુઝાનીમાં જૂઠું જોલે તો તે તેવું કથન પ્રતિષ્ઠાભંગ રૂપ ગણાવું નહિ હોય તેથી આ ભાષણકરણએ ળીજ એક જૂઠી વાત પશુ અદાલતને જણાવેલી હતી, આ વાત આ પ્રકારની હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીએ પુરોત્તમરાયણને મુબાકામાં મુલાકાતો આપેલી તે વખતે આ ભાષણકરણ પુરોત્તમરાયણના સાચા મિત્ર હતા એ નિઃશંક છે. આમ હતું એટલે, જે નવાબ સાહેબ પુરોત્તમરાયણને નિર્દોષ દરાવનાર જાહેરનામું કાઢે તો તે જાહેરનામું કેવા શબ્દોમાં લખાવું જોઈએ એ બાબતનો એક ખરડો ભાષણકરણએ પુરોત્તમરાયણને કરી આપેલો હતો. પરંતુ આ ભાષણકરણ પુરોત્તમરાયણ સાથે એક વાર પશુ નવાબ સાહેબ કને ગયલા ન હતા, અને પુરોત્તમરાયણ જેવો દક્ષ રાજપુરુષ પોતાની સાથે સોલિસિટર દરજ્જાના માણસને લઈ જાય એ પશુ એક અસંભવિત વાત જ છે. છતાં આ ભાષણકરણે પોતાની જુઝાનીમાં પુરોત્તમરાયણ સાથે નવાબ પાસે ગયાની વાત કહેલી છે. પુરોત્તમરાયણએ પોતાની જુઝાનીમાં ભાષણકરણ કરેલ ઉપર મુજબના કથનને ખોટું જણાવેલું છે, અને અમે પશુ કહીએ છીએ કે, ભાષણકરણ કરેલ કથન ખોટું જ છે; કારણકે પુરોત્તમરાયણએ પૂર્વોક્ત મુલાકાતોમાં નવાબ સાહેબ સાથે થયેલ તમામ વાતચીતનો એક સર્વિસ્તર જતાંત ઇ. સ. ૧૯૦૯માં જ લખેલો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ દરેક મુલાકાતને પ્રસંગે જે જૂલજૂલ ગૃહસ્થોને પુરોત્તમરાયણ પોતાની સાથે નવાબ સાહેબ પાસે લઈ ગયલા તે બધાનાં નામો પશુ તેમણે એ જતાંતમાં આપેલાં છે; અને એ નામોમાં ભાષણકરણનું નામ કયાંય પશુ દેખાતું નથી. પૂર્વોક્ત મુલાકાતોનો જતાંત મિ. હેલાંડ કને રજુ કરાયેલો હતો, અને એ જતાંતમાં જૂનાગઢ રાજ્યના કેટલાક જવાબદાર અમલદારો તેમજ મુબાકાના કેટલાક જાણીતા ગૃહસ્થો કે જેઓની હાજરીમાં બધી વાતચીત થયેલી હતી તેમનાં નામો પશુ આપેલાં છે. આમ હોયને આવાં નામોવાળા ગૃહસ્થોમાંથી દરકોઈને અદાલત તરફથી જોલાવીને જે મિ. હેલાંડે પૂછી જોયું હોત, તો સાચી હકીકત અચૂક જણાઈ આવત. પરંતુ મિ. હેલાંડ આટલી હદે જવને તૈયાર થયેલા નહિ; કારણકે પૂર્વોક્ત મુલાકાતોમાં થયેલ વાતચીતને યથા ગણવાથી એ કાર્યસાધક સાહેબના "રાજદ્વારીય" એવને સિદ્ધ કરવાની બાબતે તે બાધક નીચડે એવી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ ભાષણકરણે જેવા

રાજપક્ષના સે નિમિત્તર જૂઠા ફગી જા તો એ તાન પશુ અનિષ્ટ થઈ પડે છે એમ પણ હતું. વળી ઉનઠ તપાસમાં પણ બાધકરણનું વર્તન વિચિત્ર દેખાયતું છે આ ઉપર તપાસમાં બ્યારે બ્યારે બાધકરણથી રચાયલા વાદો તથા તેમણે કરેલ હિમાયની તપાસ પરત્વે તેમના નિશ્ચિત અભિપ્રાયો ખોટા પડતા હતા ત્યારે ત્યારે, એ વાદો તથા અભિપ્રાયો ખોટા છે એનું તેમના મુખેથી કબૂલ કરાવવાનો પ્રયાસ પુરોષોત્તમરાયજીના ધારણાઓ ત કથી થતો પણ રહેતો હતો પરંતુ એ પ્રયાસ નિષ્ફળ જતો હતો; કારણકે બાધકરણ, ‘નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવાનું કામ અદાવતનું છે’ એમ કહી કહીને ફરેક પ્રસંગે છટકી બેઠતા રહેતા હતા । પુરોષોત્તમરાયજીએ સબ્રમથી જે એક ક્ષુલ્લક વાત પરત્વે જવાન દેવામાં જે જૂન કરેની તેને મિં હોલાડે મહેદુ રૂપ આપી પ્રતિજ્ઞાના ભગ રમ ગણેલી છે, તો પછી આ બાધકરણ અનેક વાર ખોટા પડેલા છે છતાં મિં હોલાડે એ પરત્વે મૌન જ સેવેતું છે એટલે અમે અહીં એ મિં હોલાડે ગૃહીત કરી રાખેન “ રાજધારીય ” માન્ય પરત્વે ખેદ બતાવીને આ જુમાનીની ચર્ચા સમાપ્ત કરીએ છીએ

અગ્રીઆરમાં તમા બારમાં સાક્ષીઓને ફક્ત કાગળો રજૂ કરવાને કામે બોલાવાયા હતા

તેરમાં સાક્ષી બિટિશ વાલી-વહીવટદાર મિં રેડોલ હતા મિં રેડોલે કહેન ■ તે પ્રમાણે તેઓ જૂનાગઢ પહોંચેના તે પહેલાં વઝીર સાહેબની તમામ મિલકત ઉપર જપ્તી મૂકાયલ હતી આ જપ્તી મૂકનાર કેપ્ટન કે તથા મેજર રટ્ટોગ હતા એમ રાજ્ય તરફથી મિં રટ્ટોગમેને કૃત્તેલ કથન ઉપરથી અનુમાની શકાય છે, અને કેપ્ટન કે-એ તથા મેજર રટ્ટોગે કેટલાક હિંસાના જવાબો પણ લીધેલા જે આ તપાસ દરમ્યાન બચાવપક્ષ તરફથી મગાયલા છતાં સુપ્ત આપલ છે મિ રેડોલે એ વઝીર સાહેબ સાથે બિખિત ક્રાર કરીને જપ્તીમાં લેવાયન તમામ મિ કનને મુક્ત કરી દીધેલી, અને એ પ્રમાણે મુક્ત કરાયલ મિલકતની નોંધ કરવાનું કામ વઝીર સાહેબની દેખરેખ ન એ મામ કરે તેવા, તેમનો (એટલે કે વઝીરનો) વિશ્વાસ ધરાવનાર આજુસોને મોપવામાં આવેન એમ પણ આ સાહેબે કયુન કરેતું । મિં રેડોલે આવી સમય વઝીર સાહેબને કેમ આપી દશે તે મગ્યનું નથી આ નોંધ કરવાનું કામ સમજાગ આઠ મામ ચાલેતું હતું । વઝીર સાહેબની મગ્ન પોતાના તરફથી

ખુલામા આપવાને માટે સર શીરોઝશાહ મહેન્દા. તથા રાજકોટવાળા વકીલ માધવગય બક્ષીને બેલાવવાની હતી; પણ એ પ્રમાણે પોતે વઝીરને કરવા દીધેલું નહિ, એવું એ માહેબે કબૂલ કરેલું હતું. આ પ્રમાણે વઝીર સાહેબને નિસહાઈ એ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે કરેલ તેવું કારણ તો તેઓ જ કહી શકત. વઝીર પામેથી કેટલાં નાણાં વગેરે પોતે મેળવેલાં તે પણ, મિ. રેડોલ કહી શકેલા નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૧ના સપ્ટેમ્બરની આખરે આ નોંધ વગેરેને લગતું કામ મમાત્ત થયા પછી મિ. રેડોલ નવેમ્બરમાં રજા ઉપર ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. રા. ભાદશંકર સોલિસિટરને પહેલાંથી જ, રાજ્યનો તમામ દિસાબ તપાસી ખામીઓ ગોતવા બતાવવાનું કહેવામાં આવેલ. અમે આ તપાસ અંગે કહીએ છીએ કે, બાર્ડશંકરને તપાસનીસ તરીકે કોની ભલામણથી ગોઠવવામાં આવેલ તે વાત તો અંધારામાં જ રહેલી છે, તોપણ એટલું તો જણાય છે કે, બાર્ડશંકરજીની આ-કામે થયેલ નીમણુંક કાંઈ પૂર્વ-કલ્પિત હોતું નહિ કરવા માટે જ વિચારપૂર્વક થયેલી હતી. પુરોત્તમરાયજીએ ઉત્થાપન કરેલ કહેવાયક એકસો ત્રેપન ચલણ ચિકીઓ પૈકી બાસક નંગ વઝીર સાહેબે 'નાપાક' ગણીને પોતાની કનેથી કાઢી મિ. રેડોલને ઇ. સ. ૧૯૧૧માં જ પહેલાંયાથી દીધેલ તે છતાં તેમણે-ઇંગ્લાંડ પહેલાંયાની ઉતાવળમાં પુરોત્તમરાયજીવાળું કામ બૂલવું રાખી મૂકેલું હતું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં વેગવળ મુકામે પુરોત્તમરાયજી સાથે પોતાને વાતચીત થયેલી એ વાત મિ. રેડોલે કબૂલ રાખેલી છે; તોપણ એ મુલાકાત કોની પ્રેરણાથી થવા પામેલી હતી તે વાત તેમને પોતાને-યાદ ન હોવાથી તેઓ કહી શકેલા નહિ. આ મુલાકાત થયેલી તે પહેલાં તત્કાલ પોતાને પુરોત્તમરાયજી સાથે પત્ર વ્યવહાર થયેલો એમ મિ. રેડોલે કબૂલ કરેલું છે; પરંતુ એ પત્ર વ્યવહારની કલ્પિત થવાનું કાંચુસર ઓપાડ દિશ તરફથી થયેલ સૂચન છે એ વાત તેમને યાદ ન હતી. સોગન ઉપર જવાબ દેવાને બાંધાયેલો ઇનમ મુદ્દાની વાત પરત્વે કે સામાન્ય પ્રકારની વાત પરત્વે જૂઠું બોલે તો તેને કલ્પિત એમ કહેવામાં આવે કે, રાજદારીય શુભતા ખાતર મિ. રેડોલે પૂર્વોક્ત પ્રકારનો વાકજવાતમક જવાબ આપેલો, તો અમે તે સામે એમ કહીએ છીએ કે, મિ. હોલાંડ જે કામ કરી રહેલા હતા તે રાજદારીય તેમજ શુભ વિધિએ જ કરી રહેલા હતા, અને તેથી નહીં સત્ય કહી દેવામાં મિ. રેડોલને લેશ પણ બાધ ન હતો વળી પુરોત્તમરાયજીના વકીલે મુબર્ક સરકારના રાજદારીય કાર્યકર મર રેટિંગ એડવોકેટ અને કાર્ટિવાવાડના એન્ટ હુ ધ ગવર્નર મિ. કિવન વચ્ચે, રાયજી સાહેબે રાજનામું આપેલ તે અસ્માના, જે પત્રવ્યવહાર થયેલો

તે સબધે મિં રેડોન કનેથી કેટલીક 'વિચિત્ર' હકીકત મ્હાવવાને જે પ્રયાસ કરેતો તેને મિં હોસાડે અફસિત રખાવી દીરેતો પણ ખરો ! રાજદારે રમાતી રમતો ગમે તેટલી મેલી હોય તોપણ તે જે કાર્યસાધક બનેતી કે બનતી હોય તો તેને મિં આહેમના 'ઉપયુક્તતાવાદની' દષ્ટિએ શુભ ન ગણવી પડે ! દિલ્લી સરકારે રાજ્ય સાહેબને કામે ફરી તપાસ કરાવવા મટે જે આજ્ઞા કરેલી તે સામે મિં રેડોને વિરોધ દર્શાવવાની બાબતે બીજા દેશીય રાજ્યોની મદદ મેળવવાને માટે જે પ્રયાસ કરેલ તે સબધે પણ તેમને અચાવપક્ષ તત્વથી પૂઠાયતું હતું, પરંતુ મિં હોસાડે એ સત્તાલને પડતો મૂકાવેતો હતો !

ચોક્કસ સાક્ષી વઝીર બહાદુરનબાઈના હાથે પુત્ર ઉસમાનખાન હતા બહાદુરનબાઈ ગતી એક પત્ર લખીને તેમણે સર શીરોઝશાહને જૂનાગઢ ખોલાવેના હતા એ પત્ર એમને બર અદાવતમા અંગ્રેજ તેમજ તેના ગુજરાતી ભાષાતરના રૂપમા વાચી બનાવાયયો હતો તે અસન પત્રમાના મુજબ પરત્વે તેમણે મદિય જવાબ આપેતો છે તે કદાચિત મિં રેડોનની અપ્રીતિના બોક્તા ન થવું પડે એ મત્તે અપાયલ હશે મિ રેડોને વઝીર સાહેબની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એટલે કે અણુઘટ્ટ દમાણ કરીને કરારનામું લખાવી લીધેલ છે એવી મતલબતુ લખાણ એ પત્રમાં છે. વળી વધારે આશ્ચર્યકારક ઘટના તો એ છે કે, મિં રેડોન વઝીરને મળેના તે વખતે 'એ રાજ્યની મિ કત ઉચાપત કરી છે એવું વઝીર સાહેમે કમુન કરેતું હતું એમ કહેવાને ઉસમાનખાનની યાદગરતે તેમને ના પણ પાડેલી હતી ! મતલબ કે, ઉસમાનખાનના કલા પ્રમાણે વઝીર સાહેમે રાજ્યની મિલકત ઉચાપત કર્યાતું કહેતું નહિ અમે પણ કહીએ છીએ કે, એવી કમુનત આપે એવા મૂખ એ પીઠ વઝીર સાહેબ ન હતા પુરુષોત્તમસયદએ ઉચાપત કરેન કહેવાયન ચનણ ચિડીઓને વઝીર સાહેમે નાપાક 'ગાબગોરાળાવાળી' ગણેતી અને તે મિં રેડોનને સોપના માટે વઝીરે પોતાને આપેતી એમ ઉસમાનખાને લખાવેતું છે તોપણ વધારામા આ ઉસમાનખાને જણાવેતું કે, વઝીર મારેમે કયા એકસ રાબ્દો વાપરેના તે મને યાદ નથી' વઝીર સાહેમે એ ચનણચિડીઓને 'નાપાક' ગણીને ઉસમાનખાનને મિં રેડોન કને લઈ જવાને આપેન તે વખતે ઉસમાનખાને એ ચનણચિડીઓને 'નાપાક' ગણવાતું કારણ વઝીરને પૂછેના તેના પુનામમા વઝીરે 'નાપાક' નો અર્થ દુકામા 'ગાબગોરાળાવાળી' કરી બતાવેલ હતો એ વાન ઉસમાનખાન જૂની ગણના હતા, છતાં 'ગાબગોરાળાવાળી

શબ્દનો અર્થ 'રાયજના કામને લગતી એ ચલણ ચિઠ્ઠીઓ છે' એવું વઝીર સાહેબે કહેલું એમ તો ઉસમાનખાન કહી શકેલા હતા. આવી આ વાક્યસાત્મક જુલ્યાની અંગે જે એક ખેડકાર બીના બનેલી છે તે એ કે, આ કામે અદાલતે રાખેલ દુબાઈયાએ પૂર્વોક્ત 'ગરબકગોટાળાવાળી' શબ્દનો અર્થ 'અંધારામાં બાળતો એટલે કે ઉચાપન' કરી બતાવીને રાજ્યપક્ષને સતોષ આપી દીધેલો પણ ખરો ! તથાપિ ઉસમાનખાને આપેલ આ જુલ્યાની પરત્વે અમે હિંમતથી એટલું તો કહી શકીએ છીએ કે, વઝીર સાહેબના સબધે મિં ૩૩૦૫ અને તેમની પહેલાં બે બ્રિટિશ અમલદારોએ જે પ્રકારની જનરાજીથી જે બધું મમ કરેલ છે તે ઉપર આ ઉસમાનખાનની જુલ્યાની ધણી પ્રકારના બે તેવી તો છે જ. પોતાના પિતાને લગતી સાચી હકીકત કહેવાની પોતાની જે ફરજ તે અને બીજી તરફ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના કોપનો ભોગ બનવાનો ભય આ બે બાબતે ઉસમાનખાનને ધર્મસંકટમાં મૂકી દીધેલ એ વાત પરત્વે શકાને સ્થાન આપી શકાય તેમ નથી જ.

૧ પંદરમા, સોળમા, સત્તરમા, અઠારમા અને એગણીશમા સાક્ષીઓ મહત્ત્વના ન હતા.

વીશમા સાક્ષી વકીલ હીરજી વીરજી હતા. પુરોહિતમરાયજના વારામાં એક વધિક ગૃહસ્થનું ખૂન કર્યા બાબતે આ વકીલ હીરજીના એક ભાઈ નામે પરમાણુન હને બીજા ત્રણ ધક્કોની સાથે ફાંસી દેવાયતી હતી આ વકીલના બીજા ભાઈ જમનાદાસ છં સં ૧૯૦૬મા પુરોહિતમરાયવાળા કામને અંગે પહેલા બાતમીદાર બનેલા અને પછી પાટા ખસી પણ ગયલા હતા. આ જમનાદાસે એ પહેલા કામે જે કામજ રલ્લુ કરેલ તે કામજ બોળાવવાની બાબતે આ હીરજી વકીલને સાક્ષી રૂપે આણેલા હતા.

એકવીશમા સાક્ષી અમરજી આણુંદજી કુઝીને અદાલત તરફથી બોલાવાયેલ હતા નવાબ બહાદુરખાનજના ખાનગી તોવાખાના મંબધી જે બધી હકીકત નથુ સીદીએ તથા નથુભાઈ મરપાતમે કહેલી તે બધી બોલી છે એમ આ અમરજીભાઈએ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ગાહપુર ગામને વહીવટ પોતાની માતૃકત ચતો હતો એવું જણાવીને તેમણે, બહાદુરખાનજ ગાહપુરમાં ખાનગી રાખતા હતા એ બાબતે પણ પોતાને

અનુપણું ખતાવેલું હતું. વળી તેમણે, બહાદુરખાનજની દયાતીમા અને તે પછી પણ એ ગામની ઉપજ બારેબાર ટંકચાજે ભરાતી હતી એમ પણ કહેલું છે. શાહપુર ગામનો વહીવટ પચાસ વર્ષ મુઘી મેં કરેલો છે એવું જણાવીને તેમણે એમ પણ કહેલું કે ‘બહાદુરખાનજના દેહાત પછી, બહાદુરખાનજના નાણા છે એમ કહીને મેં બહાઉદીનને કોઈ પણ નાણા આપે નથી

બાવીશમા સાક્ષી મિં. એવં રોબર્ટસન (મુબરક મરકારના મુખ્ય કાર્યદર) હતા, અને તેમને અદાલતે ખોદાવેલા હતા મિ રોબર્ટસને લખાવેલ છે તે પ્રમાણે, વઝીર બહાઉદીનબાદશએ પોતાની પાસે જે બધી મિલકત છે તે રાખ્યતી છે એમ વારવાર મિં. રોબર્ટસન કને કહ્યા કરેલું હતું । પુરોગામ-મરાયે ઉચાપન કરેલ કહેવાયત ચલણ ચિકીઓવાળી રકમનો મનોવેશ બહાઉદીનબાદશ પાસે રાખ્યતી જે મિલકત હતી તેમાં થઈ જાય છે એવી સમજ પણ આ મિં. રોબર્ટસનની થઈ હતી । એ એક લાખ-ત્રેપન હજાર રૂપીઆ રાખ્યતા હતા અને તેના વડે લેવાયત ચલણ ચિકીઓ પૈકી કેટલીક રાખ્યતે કામે વપરાયતી છે એમ વઝીરે પોતાને કહેતું એમ પણ મિ રોબર્ટસને કહેતું । એમના લખાવ્યા પ્રમાણે, એમણે બહાઉદીનબાદશ સાથે બધી વાર બધી વાતચીત ‘ખાનગીમા’ જ કરેતી હતી । આ રથેજે અમારે લખવું પડે છે કે પોતાનો કોઈપણ હેતુ સિધ્ધ કરી લેવાનો હોય છે ત્યારે અમેજ અમનદારો સબધ મરતા મહોટા નાના માથુસો સાથે ધણે ભાગે ‘ખાનગીમા’ જ વાત કરે છે, એ પ્રમાણે ચતી વાતની નોંધ પણ તેઓ પોતે જ કરી રાખે છે, સામા પક્ષની તેવી નોંધ ઉપર ચઢી લેવાની તેમને જરૂર હોતી જ નથી, અને એવી નોંધને તેઓ સાચી હકીકતવાળી ગણાવતા રહેવા પણ છે । બહાઉદીનબાદશ દેહાત પછી ગમે તે માણુમ તેમના નામે ગમે તે કહે તો તેના કહેનારને ‘ખાનગીમા’ થયત ગણાવાતી વાતને પગાતમા સ્તિવાય કોણુ યોગી પાડી શકે!

૨૧વીશમા સાક્ષી (બચાવપક્ષ તરફથી) પુરોગામ ૧૫૯ ૫૬ હતા. ‘મણે જુગાની ન આપી હોત તો ચાલી રાખત પરંતુ અતલતાને પોતાની વિરુદ્ધ અનુમાન કરવાનો અવકાશ ન મળે તેટલા ખાતર તેમના વકીલોએ તેમને જુગાની દેવાની મહાફ આપેલી હતી આ એમણે આપેલ જુગાની અમાધાનુ લાખી, અને ઉંગીય તથા અનુતરીય મુદજો મળ્યા તેમજ તેમના પોતાના બાપ દાદાઓના હવેતાથી માટીને રે છે તેમના પોતાના

ઈ. સ. ૧૯૧૭ સુધીના જીવનકાળને આવરી લેતી અનેક સંગત-અસંગત બાબતોને લગતા સવાલો જવાબોથી ભરેલી છે. એ જુઝાનીએ, અરધા કાગળ જેવડાં ત્રીશ છાપેલ પાનાં રોકેલ છે. રાજ્યપક્ષના વકીલ તરફથી કરાતી રહેલ પ્રશ્નવૃદ્ધિ પુરૂષે સમરાયજીએ કદિ પણ અનુભવેલી નહિ; અદાલતમાં સાક્ષી રૂપે તેઓ કદિ પણ ગયલા નહિ એટલે વકીલો કેવી જાળ પાધરે છે તે વાતનો તેમને ખ્યાલ પણ ન હતો, એમની પોતાની નોકરીનાં સત્તાવીસ વર્ષોને લગતા બહુવિધ તથા ત્રીજા ત્રીજા સંવાલોની ઝડી જીપર ઝડી તેમના ઉપર પડી રહેલી; તેમનાં પૂર્વજોની કમાણી તેમના આપની કમાણી તથા તેમની પોતાની કમાણી વગેરે બાબતોને ઉપરિચિત્ત કરી તે પરત્વે તેમની કનેથી ખુલાસાઓ મંગાવા મંગાવતાં; કેટલાંક રાજ્ય રહસ્યો તેમજ રાજકુટુંબનાં જીવન પરત્વે પણ અયોગ્ય પ્રશ્નો પૂછાવા લાગેલા; અને વળી સૌથી વધારે દુઃખકર યદ્યપે તેવી તેમની કૌટુંબિક નિર્ધનતા રાજ્યપક્ષે ચીંધી બતાવી રહેલો પણ હતો! મતભલ્ય કે, જે મુદ્દા પરત્વે તપાસ કરવાને મિ. હોલ્લાંડ નિયુક્ત થયલ તે મુદ્દાને ગૌણ બનાવી દહને રાયજી સાહેબની તેમજ તેમના પૂર્વજોની જીવનયાત્રાની, જાણે કે, તપાસ કરવાનું કામ મુખ્ય હોય એવો દેખાવ યદ્ય રહેલો હતો ! આ બધી પરિસ્થિતિમાં અદાલતનો અનુભવી સાક્ષી પણ શુંગળાઈ જાય તેમાં નવાઈ ન હતી. તે છતાં સાંખ્યા વખત સુધી તો પુરૂષોત્તમરાયજી પોતાના મનનું સમતોલપણ સાચવી શકેલ હતા. પરંતુ જુઝાની આપવામાં જેમ જેમ દિવસો વધતા ગયલા તેમ તેમ પરિશ્રમની અસર તેમને થવા લાગેલી, અને કુલ્લક પત્રવ્યવહારને નિરૂપયોગી ગણી તેને રજુ કરવાની જરૂર નથી એવી જે સલાહ તેમના વકીલોએ અંગ્રેજી ભાષામાં આપેલી તેનો બાવાર્થ તેઓ અંગ્રેજી ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનને કારણે સમજેલા નહિ તેથી તેમણે, તે પત્રવ્યવહાર પરત્વે પ્રશ્ન જોયો ત્યારે તેવો પત્રવ્યવહાર થયો નથી એવું સમભલ્ય એમ કાંઈક અંદાજત સમક્ષે દલીલો દર્શાવું; પરંતુ તે ખંડી તરત જ તેમણે પોતાથી કરાયેલ આ બૂલ સુધરાવી લેવા માટે પોતાના વકીલો મારફત પ્રયાસ પણ કરી લીધેલો હતો. આ એક જ જૂલને મહેલું રૂપ આપી તેને પ્રતિજ્ઞાભંગ ગણી લેવામાં આવેલ. ન્યાયની અદાલતોમાં એક હજારે નવસો નવાણું જેટલા સાક્ષીઓ કોઈપણ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા ભંગ માટે જવાબદાર નથી યતા એમ કોણ કહી શકે તેમ છે ? અમે તો વળી એમ પણ કહીએ છીએ કે, સાક્ષી અમુક હકીકત જાણે છે અગર જાણી રાકવાની સ્થિતિમાં છે એવું નિશ્ચિત સંયોગોને આધાર અદાલત સમજી શકતી હોય તે છતાં જો સાક્ષી તેને પોતાને પૂછતા સવાલોના રપજ

જવાબ દેનામાં આનાકાની કરતો દેખાય અગર તો 'મને યાદ નથી' એવા એવા શબ્દોમાં જકાવ જવાબો આપતો હોય, નો તેના તેવા વર્તનને પ્રતિગાભગ રૂપે જ ગણી સેવુ જોઈએ મતલબ કે, અમુક બાબતો પરત્વે અગાત હોવાનું કહેનાર સાક્ષી પ્રતિગાભગ નથી કરતો એવું કહેવું કે માનવું એ સુધ્ધ ન્યાયની વિઠળના જ છે પ્રત્યેક સાક્ષી સત્ય કહેવાને અને સત્ય સિવાય બીજું કંઈ ન કહેવાને બંધાયેલો છે જ મિ. હોલોડે આ વાત રા. ભાઈશંકર, મિ. રેડોલ, હસમાનખાન વગેરેની જુથાનીઓની બાબતે સક્ષ્યમાં સેવાની જરૂર સમજવી જોઈતી હતી વળી પુરોગામરમયજીએ સેધ પથ સંક્રમ્ય દાખબ્યા વિના પોતાની કમાણીનો, પોતાને તથા પોતાની ગૃહિણીને મળેલ વારસાનો, પોતાને મળેલ ઇનામ બક્ષીસોનો આકેડો તપસીનવાર રજુ કરી દેને પોતાની આવક જવકનો હિસાબ બેમાડી દેખાડેતો પથ હતો, એટલે વસ્તુન તો આ અપ્રતુન વિષયની આટલેથી જ સમાપ્ત થઈ જવી જોઈતી હતી પરંતુ પુરોગામરમયજીને વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલ નાણાં પરત્વે દસ્તાવેજ જ પુરાવો જોઈતો હતો જે તેઓ આપી શકે તેમ ન હતા આમ હતું એટલે એ નાણા તથા દેહલીક બક્ષીસોને અદાલતે માન્ય ન રાખવાનું ઉચિત ધારી લીધેલું હતું અને એ પરત્વે સાક્ષીઓએ આપેલ મૌખિક પુરાવાને અમાલ ગણી કાઢેતો હતો । આજ કામે અમેજ અમલદારોએ બહાવદીનભાઈ તથા નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીને નામે કરેલ, સહીમિકકા વિનાના સખાણોનો અભાવ હતો છતાં, કેવળ મહેાએ કરાયેલ કહેવાયત કથનોને અદાલતે માલ્ય ગણેનાં હતા એ હકીકતને અમારા આ સેખના પાકે લક્ષમાં સેવી જોઈશે અર્થાત અમેજ અમલદારોથી અપાતી મૌખિક હકીકતને સાચી અને આપણા દેશી, પ્રિથિવાળા ત રૂપી અપાતી મૌખિક હકીકતને ખોટી માની સેવાને આ કામના કાર્યશીલકે પોતાના 'ગજદારીય' હેતુને સફળ કરી સેવાના ઇરાદાથી પ્રયાસ કરેતો છે એમ અમે કહી શકીએ છીએ આ વાગ્સા પરત્વે છે દસ્તાવેજ પુરાવો આપેલ નહિ એમ ન હતું એમણે રાજ્યની નોકરીમાં નાના પગારે પુરાં ત્રણ ચાર વર્ષ ગાળેલ પણ ન હતા ત્યારે તેમણે એક ધર બંધાયવામાં ફરક હજાર રૂપીઆની રકમ ઘરમાંથી કાઢીને લી હતી એ હકીકત તેમણે ચોપડાથી બતાવી આપેલી પણ ખરી; પરંતુ અદાલતે તેની ઉપેક્ષા કરેલી જ વળી 'નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી કહીર હતા કે નહિ ? શાહજાદા રોજુમાખાનને રોષ અદવાના કાણે કયાં કયા હતા ? નવાબ સાહેબ અમલુ બાલિશ પ્રદુનિના અનેવહેની

સ્વભાવના હતા કે નહિ ?' આવા આવા પ્રશ્નો પણ પુરોષોત્તમરાયજીને પૂછવામાં આવેલ અને તે બધાનો જવાબ તેમણે મુત્તમદીને શેઠે તેવા શબ્દોમાં આપેલ પણ છે. પુરોષોત્તમરાયજી નવાબ સાહેબને હાથે તસ્લિ થયેલ હોઈને પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના જવાબ મનુન કામને ઉપકારક નીવડે તેવા પ્રકારના કદાચિત આપશે એવી ધારણાથી-અગર તો એવા ઉપકારક જવાબો આપે તો તેમને રાજકોટી બચાવી શકાશે એવી કલ્પના કરીને પૂર્વોક્ત પ્રશ્નો તેમને ન પૂછાયલા હોય એમ કહી શકાશે નહિ. પરંતુ પુરોષોત્તમરાયજી આ પ્રશ્નોના જવાબ દેવામાં એટલા તો સંભાન રહેલા છે કે. રાજ્યપક્ષ પોતાના પ્રયાસમાં ક્ષાવીશકેસો નથી.

ચોવીશમા સાક્ષી (અચાવપક્ષ તરફથી) પુરોષોત્તમરાયજીના સાહુ જ્યોતિલાલ હરિલાલ વસાવડા હતા. બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના કાળમાં આ જ્યોતિલાલ ઉંચા ફરજની નોકરી મેળવી શકેલા હતા. એમનાં પત્નીને, પુરોષોત્તમરાયજીનાં પત્નીની પેઠે, પોતાના પિતા તરફથી વારસામાં વીશ હજાર રૂપિયા મળેલા હતા એમ જ્યોતિલાલે જણાવેલું છે, છતાં અદાલતે એ હકીકતને માન્ય રાખેલી નહિ.

પચીસમાં સાક્ષી (અચાવ તરફથી) ભુપતરાય ત્રિકમજી ઠોળ્લુવ હતા. તેઓ 'એન્'સી પ્લીડર' હતા, જૂનાગઢ રાજ્યના રાજકોટ ખાતાના મુખ્ય વકીલ હતા, પછીથી વઢવાણ રાજ્યના દીવાન હતા અને તે પછી કચ્છ-નરેશના હજુર કામદાર પણ થયેલા. આવી સ્થિતિના આ સાક્ષીએ જણાવેલું છે તે પ્રમાણે પુરોષોત્તમરાયજીને તેમના માતામહ તરફથી વારસામાં રૂ. ૩૦૦૦૦) તથા પૈતૃક ધનમ.થી રૂ. ૫૦૦૦૦ મળેલા હતા. આ જાળતે ભુપતરાયજી દરતાવેજી પુરાવો બતાવી શકેલા નહિ, કારણ કે એ સમયના અને હાલ પણ પ્રવર્તતા દેશાચાર પ્રમાણે વારસામાં પ્રાપ્ત થતી મિલકત ધણે ભાગે કાગળે અદાવાયલી હેતી નથી. આમ હોઈને રાજ્યપક્ષે તેમજ મિ. હોલાડે ભુપતરાય-જીના કથનને માન્ય રાખેલું નહિ. સામાજિક જીવન પ્રજ્ઞાલિના યુન વિનાના ન્યાય ધીર હોય ત્યારે કેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવે તેવું આ વાત એક સુદર ઉદાહરણ યર્થ પડે છે. આ ભુપતરાયજી અને પુરોષોત્તમરાયજી સમવયસ્ક હતા, સાથે બંનેના અને વળી ઘણા પાસેના સગા પણ હતા. હરિલાલ દીવાનની વગથો તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશેલા, પુરોષોત્તમરાયજીના સગા તરીકે તો નહિ જ. તે પહેલા તેઓ વકીલાત કરતા હતા અને કચ્છ રાજ્યની

નોકરીમાં પણ હતા. આવા આ ભુપતરાયજીએ એક - વકીલ તરીકે સાધાર અતાવી આપેલું કે, પુરુષોત્તમરાયે નોકરીમાં ફાખલ થયા પછી તરતમાં જ રૂા ૩૧૦ (૧૦૦૦૦) દસ હજારની રકમ એક આંકડે ઘરમાંથી કાઢીને પારેખ વંદ્રાવનને આપેલી છે તે નકીકત તેમના ઘરમાં સંચિત રખાયેલ પુંજને સાળીત કરી આપે તેટલી રૂપાટ ૬ જ, પરંતુ રાજ્યપક્ષે તથા મિત્ર હોલાંડે આ દસ્તાવેજ પુરાવાની પણ ઉપેક્ષા કરેલી છે. વળી ભુપતરાયજીએ પુરુષોત્તમરાયજીના પિત્રાધ્યોના વકીલ તરીકે એક કામ પરત્વે તેમના ચોપડાઓ તપાસેલા ત્યારે તેઓ જાણી શકેલ પણ હતા કે, પુરુષોત્તમરાયજીના પિતામહ-દાદા-વહ્લભજી ઝાલા તથા તેમના ગોવિંદજી ઝાલા વગેરે ભાઈઓ અવિલકત હતા અને તેથી ગોવિંદજી ઝાલાનો મહેરો ધનસંચય તેમના અપુત્ર દેહાત પછી બાકીના ભાઈઓને પ્રાપ્ત થયેલો અને તેને પરિણામે વહ્લભજી ઝાલા પાસે જેમો સારા પ્રમાણમાં હોઈને તેઓ આઠ આઠ લાખ જેટલી કોરી રાજ્યમાં ભરીને વેરાવળ જેવા મહાલનો હંજરો રાખી રહેલા હતા. મતભજ કે, પુરુષોત્તમરાયજી ખુદ જો કે કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવો રજુ કરી શકેલા નહિ, તેપણુ આ ભુપતરાયજીએ પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ માર્ગે, પુરુષોત્તમરાયજીના ઘરમાં સંચિત ધન હોવાની વાતને પ્રતિપાદિત કરી આપેલી છે. એ છતાં આ 'રાજદારીય' અદાલતે ન્યાયને અધેદષ્ટિ બનાવી દીધેલો હતો ! દેવત દેવત વચ્ચે રાજ્ય ન્યાયપુરસ્કર વર્તી શકે; પરંતુ જ્યાં એક પક્ષે સંપૂર્ણ રૂપમાં પ્રકટ કરી રહેલ વિરોધ બાવવાળું રાજ્ય હોય અને બીજા પક્ષે બધીય રીતે રાજ્ય તરફથી બેહલ બનાવાયેલ દેવત હોય, ત્યાં ન્યાય બિચારો તેમની બની બેસે તેમાં નવાઈ નથી,

પૂર્વોક્ત તપાસ પંચે પોતાના કાર્યનો આરંભ કરેલો જૂનાગઢમાં પણ રાજ્ય તરફનો એક સાક્ષી તપાસવો બાકી રહેલ તે સાક્ષી મીં એલ રોબર્ટ્સન તે સમયે મુજબ સરકારના ચીફ સેક્રેટરીના હોદ્દાની રૂએ મુંબઈ સરકારના પ્રતિનિધિ હતા એટલે રાજદારી શિશ્ટાચાર પ્રમાણે ઉપરી સરકારને તપાસવા માટે તપાસ પંચને તેલુ કાર્યરથાન જૂનાગઢમાંથી ઉપાડીને મુંબઈ ખસેડવું પડેલું. મુજબની હાવકોટના મકાનમાં મીં રોબર્ટ્સનની જુઝાની લેવામાં આવી તથા બીજી તપાસ પૂરી થયા પછી રાજ્ય પક્ષના બેરીસ્ટર રૂંગબેને પોતાના વાદને લગતું ઉપસંહારાત્મક બાવણુ કરેલું, અને તે પછી ગવજી સાહેબના મોલીસીટર મીં

એકવર્થે, રાયજ સાહેબે પોતાના સામે મૂકાયેલ આરોપને તોડી પાડવા માટે તથા પોતાના ચારિત્ર્ય સંપત્તિને અકલંકિત બતાવવાને માટે પોતાના તન-મન ધનની આહુતી આપીને જે પ્રયામ કર્યો હતો તેવું એવા તો સચોટ અને હિંમતવાન ગ્રામ્યેમાં પ્રત્યુત્તર આપેલું કે અદાલતમાં હાજર રહેતા પૈકી કેટલીક વ્યક્તિઓનાં નેત્રો ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં અશ્રુપૂર્ણ બની ગયેલાં હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ રાજ્યપક્ષના એરીસ્ટર મી. સ્ટ્રેંગમેને અદાલતનું વિસર્જન થયું ત્યારે રાયજ સાહેબ પાસે જઈને હાથ મીલાવેલો અને જે પ્રકારની વીરાચિત સંજ્ઞાનતા તથા નિર્ભયતાથી રાયજ સાહેબે રાજ્ય તરફનો પડકાર ઝીંમેલો તે બદલ મુઆરકબાદી પણ આપેલી હતી.

ઉપર પ્રમાણે આ ઇતિહાસ પાત્ર કાર્યશોધન પૂર્વે થતાં અમે હવે આ કાર્યશોધનને અંતે મિ. હોલાંડે જે નિવેદનલેખ નોંધાર કરીને દિલ્હી સરકાર તરફ મોકલી આપેલ હતો અને જે ઉપરથી દિલ્હી સરકારે જે ફરાવ કરી આપેલ છે તે બધી બાબતનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પછીના પ્રકરણમાં આપી દેશું. દિલ્હી સરકારે શુદ્ધ ન્યાયદાન કર્યાનું ગણાય અને જે બદલ એમને યશ પણ મળે એ સાથે, આંતર વહીવટ પરત્વે સ્વતંત્ર ગણાય તેવું બ્રિટિશ વહીવટી વહીવટદારથી શાસિત થતું રહેલ જૂનાગઢ રાજ્ય પોતાની હકૂમતનો લાભ લઈને ગમે તેટલો અને તેવો અન્યાય કરી પણ શકે, એવા બે માર્ગો આ ‘રાજદારીય’ હોયે ફરાવલ કાર્યશોધન પરત્વે ગૃહીત થયેલ નોંધને હરકોઈ અલ્પ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય પણ આ આખાય પ્રયોગને બે ધારી તરવારની ઉપમા આપી શકે તેમ છે. રાજદારને એક નાટકશાળા રુપે ગણીને કહી શકીએ કે—

“ સુત્ર્ય રંગશાળા છે દશ્યની રમના થકી ”

“ મોહિની મુખભાગે એ પાંડેથી ઝાંકીની નકી ”

આટલું આ પ્રકરણમાં કહીને અમે તેની સનાપ્તિ કરીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧૬ મું

મિં હોલાંડનો નિવેદન લેખ; દિલ્હી સરકારે કરેલ ઠરાવ,
અને રાજ્યના વહીવટદાર મિં રેંડોલે કરેલ આપણુદી નિર્ણય.

તપાસ પચે કરેલા નિવેદન લેખમાંની પુરષોત્તમચાલના જ કામને લગતી
બાબતો પરત્વે જે કાંઈ કહેવાયતું છે તેનું આપણે નિશ્ચય કરીએ તે પહેલાં
આ નિવેદન લેખ મુખ્ય દૃષ્ટિએ કેવા રૂપનો છે તે સંબંધે આપણે થોડી
વિવેચના કરી સેજી આ નિવેદનનેખતે એક ખરેખરા રાજદ્વારીય દૃષ્ટિએ
કાર્યસાધક થાય એવી અસુગત અપ્રામાણિક અને ઇતિહાસને વિકૃત રૂપમાં
દેખાડે એવી હકીકતોના સંભારથી સજ્જ કરવામાં આવેલ છે અને તે વળી
શુદ્ધ મંત્રીનો છે એટલે સાર્વજનિક હયાતી ચર્ચાથી મુક્ત રહી શકેતો છે પુરષો-
ત્તમચાલએ દિલ્હી સરકારમાં નોંધાવેલ વિવાદ ક્ષત એમની પોતાની સામે
૪૦ સં ૧૯૦૬માં જૂનાગઢ રાજ્યે ચનાવેલ એક તત્ત્વી કામ તથા ૪૦ સં
૧૯૧૧-૧૨માં ગળ્યના ક્ષિતિષ વાલી-વહીવટદાર મિં રોબર્ટસને આપેલ ઠરાવ
એ બે બાબતો પરત્વે જ હતો, અને દિલ્હી સરકારે પણ એ બે જ બાબતો
પરત્વે તપાસ કરવાને મિં હોલાંડને નિયુક્ત કરેલા હતા, અને તેમનાથી કરાયેલ
તપાસને અતે જે તે નિષ્કર્ષ આપવાનું કામ એ સર્વોપરિ સરકારે પોતાને
હસ્તક જ રાખી લીધેનું હતું આટલી વાત અમારા આ ગ્રંથના પાંકે ખસખસ
લક્ષ્યમાં રાખવાની છે તપાસપચે કરવાનું કામ સમાપ્ત થયા પછી મિં હોલાંડે
પોતાથી કરાયેલ કામનો એક લેખ તૈયાર કરીને દિલ્હી સરકાર તરફ રવાના
કરવા સાથે મિં રેંડોલને સોંપેલો એટલે મિં રેંડોલે તો તે લેખને ક્ષત
દિલ્હી મરગાર તરફ ચેંગ આર્જે મોકલી આપવાનું કામ કરવાનું હતું, અને તે

ઉપરાંત તેમણે કશું પણ કરવાનું ન હતું એ વાત સમગ્ર ઘટનાની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી ગણાય તેમ છે. છતાં મિં રેડોસે એ લેખની પૂર્તિ કરવાનો પોતાને અધિકાર હોય તેમ વર્તીને તે અંગે પોતાના વિચારો જણાવીને તે લેખ રવાના કરેલો હતો. એક કામની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી કાર્પસણ પક્ષકારને વધારાની હકીકત ઊભેરવાનો અધિકાર હોઈ શકે નહિ; છતાં મિં રેડોસે પૂર્વોક્ત નિવેદન લેખને અંગે પોતાના પક્ષની દૃષ્ટિએ જે કાંઈ વધારામાં જણાવેલું છે તે કેવળ તેમના અધિકાર બહારનું કામ હતું એમ અમે માનીએ છીએ, અર્થાત પૂર્વોક્ત નિવેદન લેખ મિં રેડોસે તેને જોડેલા પોતાના લખાણ સાથે છેવટે દિલ્હી સરકાર તરફ રવાના તો કરાયેલો હતો જ. પરંતુ એ લેખને પોતાના પ્રવાસમાં ધુધવતી એક નદી ઝાળંઘીને આગળ જવાનું હતું । મુબઈ સરકારે લોર્ડ વિલિંગ્ડનના નેતૃત્વ નીચે આ કામે પૂર્ણ વિરોધ પહેલેથી જ ખતાવી રહેલો એ વાત આપણે વાંચી ગયા પણ છીએ, એટલે પૂર્વોક્ત નિવેદનલેખ મુબઈ સરકારમાં પહોંચી ગયેલો એટલે લોર્ડ વિલિંગ્ડન ખુદ પુરષોત્તમરાયજીના સામાવાળા જેવા થઈ જોડેલા હતા અને તેમણે પુરષોત્તમરાયજીને શુધ્ધ ન્યાય મળી ન શકે એવા પ્રકારે આ નિવેદનલેખ પરત્વે અભિપ્રાય આપવા અને પછી તેને દિલ્હી સરકાર તરફ રવાના કરવાની તમવીજ કરેલી પણ હતી । પરંતુ એ મુબઈના હાકેમ તેમાં સહજતા મેળવી શકેલા નહિ; કારણ કે તેમની શાસનકાયદાકારિણી સભા (એકઝીક્યુટિવ કોર્સિલ) એ બહુમતિથી, આ કામે સર્વોપરિ સરકારની જવાબદારી થી છે તે સ્પષ્ટ કરી આપીને તે કામ દિલ્હી તરફ રવાના કરવાનું ઠરાવી દીધેલું હતું. આમ લોર્ડ વિલિંગ્ડનનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો ત્યારે તેમણે ખુદ બહુમતિથી થયેલ પૂર્વોક્ત ઠરાવ પરત્વે પોતાની અસંમતિ દર્શાવનાર ઇલાવદો અભિપ્રાય લખીને તે તમામ કાગળો દિલ્હી સરકાર તરફ મોકલાવી આપેલ હતા. પુરષોત્તમરાયજીને શુદ્ધ ન્યાયલાભ ન થાય એટલા માટે મિં રેડોસ, મિં રોબર્ટસન અને લોર્ડ વિલિંગ્ડન ખુદ આટલા બધા પ્રમાણમાં ‘સંયુક્ત પ્રવાસ’ કયા કારણે કરી રહેલા હશે તે કાણ કહી શકે ! અ.વો ‘સંયુક્ત પ્રવાસ’ કદાચિત્ ‘રાજદ્વારીય’ ઢળે કરાયેલાં હોય તેવાં કૃત્તિત કર્મો ઠાંકી રાખવાનાં હોય તો જ કરવો પડે, એમ અમારું માનવું થાય છે. મતલબ કે, પૂર્વોક્ત નિવેદનલેખ વિદ્યો વટાવતો વટાવતો આખરે દિલ્હીનો દરવાજો દેખી શકેલો તો ખરો જ; અને ત્યાં તે આદર પણ પામેલો છે આ આખોય નિવેદન લેખ અમે અત્ર, રચણ સંક્રયને કારણે, ઊતારી શકીએ તેમ નથી; એટલે અમે તેની થોડીક સમાવેશ્યના અમારા પાઠકયણ પાસે રજુ

કરીને સદુષ્ટ રહેશે. આ નિવે નસેખ મળ્યું છે પ્રથમ તો અમે કહેશું કે કાર્યસાધક
મિં હોવાડે ગત્યપક્ષને ચતુર્તન કુલ્વાની અને એ પ્રમાણે અપ્રતિવાદ વાદો
એક પછી એક એમ આગળ ચાલવાની જે અયોગ્ય છૂટ આપેની છે તેને પરિ-
ણામે પુરોત્તમગત્યવાળું મુખ્ય કામ ગૌણ બની ગયું અને વચ્ચી બહાઉદી
નભાધના જુદેક મામે જાયે કે મુખ્યત કામ ચનાવાઇ રહેન હોય એવો દેખાવ
થઇ હેતો હતો અને એને અનુમરતો જ આ નિવેદનલેખ લખાયતો પણ છે
આ પ્રમાણે શ્રવાણ કારણ એ હતું કે, વચ્ચીર બહાઉદીનભાઈને કાઠપણ માર્ગે
દોષિત કરાવી દીધા વિના તેમના 'મજન' રૂપ ગણી લેવાયક પુરોત્તમગત્યને
કાઠપણ માર્ગે ચપગી જેટલો પણ ગારો છાગી ચકાચ એમ ન હતું, અને એ
ચપગી ગારો પણ મોઢ નિમિત્ત દોષ માટે નહિ પરંતુ પરોમ માર્ગે ગૃહીત
કરી લેવાયક ચકનીય ચારિત્ર્યને ઓઢેજ મનન કે, મિં હોવાડે જે આ
નિવે નસેખ તથા શ્રેયો છે તે તેમના રાજદારીય ખાતાને ઉપકારક થય એ
શ્રદ્ધા જ લખેતો હોય એવું સ્પષ્ટ સમજાઇ આવે તેમ છે પુરોત્તમગત્યને
તો મુખ્ય ન્યાયદાન શ્રવાણ હતું જ અને એમ કરાયડું પણ છે પરંતુ
ગત્યદારીય માર્ગે તેમના ઉપર જે પ્રતિબંધ મૂકાવવાની જરૂર સર્વોપરિ સરકારને
જણ્યતી હશે તે તેમણે ખુદ ન મૂકતા જુનામલ રાજ્ય આગળ મૂકાવી દેવાને
કામે એ નિવેદન લેખનો ઉપયોગ મિં રોકાણ શ્રી શકે એવી યોગ્યતાને જન્મ
આપી દીધેતો હશે એમ આપણે, પછળથી મિં રોકાણ કરેલ અનિમ
હ મ અપરથી કહી શકીએ તેમ છીએ મનમથ કે આ નિવેદન લેખનો
રાજદારીય રંગ બાલું ઉપર રાખીએ તે એને આપણે પુરોત્તમગત્ય પરતે
તો ઉપકારક જ ગણતો પડે તેમ છે આ નિવેદનલેખ માર્ગે પ્રમાણે નિર્ણય
પત્ર પગ નથી જ પુરોત્તમગત્યવાળા કામે જે ખરા અતિમ
નિર્ણય થયેલો છે તે વિદ્વી અગ્રારે ખુદે કરેલો છે અને તે નિર્ણય
કરવામા એ સર્વોપરિ અરમણે જે મુદાઓ પાલ્યે ફરી પાલ્યાય
હરના શ્રેયના મો આજ્ઞા કહેલી તેમને જ લક્ષ્યમા રાખીને પાતાના
દિલ્લે સદગતા આપેલી છે; એટલે કે પુરોત્તમગત્યને નિર્દાર
કળનીને તે અગ્રારે મુખ્ય ન્યાયદાન કહેલું છે. અર્થાત્ મિં દેલ કા રો
નિવેદન લેખ અને છિદો સરકારે તે ઉપરથી કરેલ નિર્ણય એ અવ્ય અને કે
એ બીજાથી નિમ્ન જાણતો છે, તથાપિ પેલીનો અમાનેશ બાદમા મર્ધ જનો
દોવાથી અમાય આ રખતા પાકે નિવેદનખો એક મેમ જ જન ગણને
કેવગ અનિમ નિર્ણયને જ પ્રમાણ્ય આપતું જેટલો આ પ્રાણે અમારે

અપ્રજ્ઞતા કરવી પડી છે તેનું કારણ એ છે કે, દિલ્હી તેમજ મુખ્ય સરકારે દેખાવમાં જૂનાગઢ રાજ્યના ગૌરવનો ભંગ ન થાય. એટલા ખાતર જ આ કામ પરત્વે ખીન્ને અતિમ હુકમ (પહેલા અતિમ નિર્ણયને આધારે) પ્રકટ કરવાની છૂટ જૂનાગઢ રાજ્યને આપેલી છે. હકીકત આમ છે છતાં રેડોલે પોતાની શૂરનાનો નિર્વાહ કરી રાજવાની મજતાને પ્રાધાન્ય આપીને દિલ્હી સરકારના અતિમ નિર્ણયને ગૌણ ગણી કાઢવાની ઘૃષ્ટતા કરેલી છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ કેવળ દિલ્હી સરકારના જ ઉપયોગ માટે જ મિં હોલડિ તૈયાર કરેલ નિવેદન લેખ, જાણે કે, પોતાના ઉપયોગ માટે જ તૈયાર કરાયેલ છે એવું સમજીને એ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર સાહેબે પોતાના તરફથી પુરોગતમરાયજીને અપાયેલ નિર્ણય પત્રમાં એ નિવેદન લેખનો અણુજાળતો ઉપયોગ કરેલો પણ છે । આ મિં હોલડિવાળો નિવેદન લેખ અસંગત હકીકતો, સંભાળ્યતાઓ, શક્યતાઓ, સત્યાભામાત્મક વ્યંજનાઓ, ગૃહીત કરી લેવાયેલ વિધાનો, વિકલ્પાત્મક વાદો, વિસંવાદી કથનો કરનાર સાક્ષીઓમાંથી ગમે તેને અધિય અને ગમે તેને અઅધિય માની લેવાને કામે ઉપયુક્ત કરાયેલ પૂર્વગ્રંથો, નિર્ણય પાત્ર મુદ્દાઓને ઢાંકી દેનારાં સ્પષ્ટનો વગેરે ન્યાયધાતક અનેક બાબતોથી વિકૃત બનેલો હોઇને, બ્રિટિશ રાજદારીય ખાત્રું વર્ષોથી જૂનાગઢ રાજ્ય પરત્વે જે ખટપટ રમી રહેલું હતું તેનું સર્વોચ્ચત્ર પણ તે આપણી સમક્ષ ખડું કરી આપે તેમ છે. આવો આ રાજદારીય દબે તૈયાર કરાયેલ નિવેદન લેખ અને તે સાથે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે જે કોઈ હકીકત પોતાની શ્ચિ પ્રમાણે લખી મોકલેલ તે તમામ, પગથીએ ચઢતી ચઢતી અંતે દિલ્હી સરકારને પહોંચેલ, અને તેમ થયેલું એટલે એ સર્વોપરિ સરકારે એ પરત્વે સંપૂર્ણ વિચારણા કરી તેમાંથી અસંગત બાબતોને ચાળી નાખીને કેવળ પુરોગતમરાયજીના જ કામને લગતી હકીકત લક્ષ્યમાં લીધેલી છે અને તે પરત્વે તેમણે અતિમ નિર્ણય કરી આપીને આ કપાતાયકતા જીવનને ઉજળું બનાવી દીધેલ છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ પુરોગતમરાયજીના એક કાળે રચ્ય ત્રિવ ગમી રહેલ સંજ્ઞાવિ વિરોધી પક્ષે બળી ગયેલ બાદશ કરજીએ ઇ. સ. ૧૯૦૬માં પોતાના એ મિત્ર પુરોગતમરાયજી ઉપરના એક આસ્વામક પત્રમાં બોધેલ ‘સત્યમેવ જયતે’ એ મહામિધ્ધાંતને પ્રતિપાદિત કરી આપેલ પણ છે. ‘હું’ હજી પણ તેમનો (પુરોગતમરાયજીનો) મિત્ર છું.’ એવું જે કથન બાદશ કરજીએ પોતાની જુઝાનામાં કરેલું છે તેને મત્યાત્મક મણવું હોય તો આપણે એમ પણ કહેવું પડે કે, પુરોગતમરાયજીની વિશ્વધ્વનાની તો બાદશ કરજીને

સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી, તોપણ તેમણે દુનિયાને તેની ખાત્રી કરી-
ખતાવવાને માટે જ પોતાના એ જૂના મિત્રને, પોતે તેમના શત્રુપક્ષે બળીને કસો-
ટીએ ચડાવવાનું ઉચિત ધારેલું હતું. આ બધું ગમે તેમ બનેલું હોય,
તોપણ એટલું તો અવિવાદ છે કે, દિલ્હી સરકારે આપેલ નિરપવાદ નિર્ણય
પછી તો મિ. રેડોલની ફરજ એ નિર્ણયને જ અનુવર્તી રહેવાની હતી.
પરંતુ એ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર તો પોતાને એક સ્વતંત્ર રાજકર્તાના અધિ-
કાર સુક્ત ગણી રહેલ એટલે તેણે પોતાના કેષ તથા દર્ષને તોપે તેવો આપણુદી
બરેસો દરાવ કરી પુરુષોત્તમરાયજીને શુદ્ધ ન્યાય ન આપતાં ન્યાયાભાસનો તથા
તેનાં અમિષ્ટ ફળનો લાભ આપેલો છે. આ લાભ વસ્તુતઃ દિલ્હી તથા મુંબઈ
સરકાર તરફથી કરાયેલ નિર્ણયનું અર્થ પ્રતિબિંબ નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ
દિલ્હી સરકારે ન્યાયની વિશુદ્ધતાનું પાલન થઈ રહે તેટલા ખાતર પોતાના
તરફથી કરાયેલ નિર્ણયમાં મિ. હોલાંડવાળા નિવેદન લેખનો લેશમાત્ર પંથ
ઉલ્લેખ કરવાનું અનુચિત ધારેલું છે તેને બદલે મિ. રેડોલે એ 'ગુપ્ત' કાટીના
મનાવાયેલ નિવેદન લેખમાંના 'રાજદારીય' પ્રકારના બાવેનો ઉલ્લેખ પોતાના
તરફથી કરાયેલ નવા દરાવના પ્રસ્તાવમાં કરીને એક રીતે કહીએ તો, દિલ્હી
સરકારની ધૂણાપાત્ર ગણાય તેવી અવગણના કે વિડંબના પણ કરેલી છે. આમ
દિલ્હી સરકારના કુક્રમની યથાર્થ જંગલણી કરવાની જાખતે પોતાના અધિકારનો
દરખેગ કરીને મિ. રેડોલે પોતાને પક્ષે યોડે-ધણે વિજય થયેલો માની
લીધેલો તો ખરો; તથાપિ અમે તો કહીએ છીએ કે, એમ માની લેવામાં
એ સાહેબ આત્મવંચક જ બનેલા છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એમણે પોતાની
વહીવટદારીના સમયમાં એકંદરે જે પ્રકારની વિકૃત મનોદશાનું પાલન કરી
રાખેલું છે તેનું ફળ તેમને આખરે, બ્રિટિશ સરકારની તેમની નોકરીને અંગે
નથી ભોગવવું પડેલ એમ કહી શકાતું પણ નથી. જૂનાગઢ રાજ્યની વહીવટ-
દારીમાંથી સુક્ત થયા પછી આ 'હઝુર' થઈ બેઠેલ મિ. રેડોલને ઇંગ્લાંડનો
કોઠો તરફ જ જોવાનો વારો આવી ગયેલ છે એ હકીકત જ, તેમને તેમના
જૂનાગઢ રાજ્યના શાસનકાર્યના ફળ રૂપે કોઠેલ 'ગાર'ની સ્મરક છે, અને
એવા એ 'ગારની' કલિમા એમના પોતાના મનને દુઃખિત કરી રહેલ દેવ
તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ નથી. દિલ્હી સરકારે તથા મુંબઈ સરકારે કરેલ
દરાવોની ખરી નક્કો રાજી માટેએ ખામેશી તે પણ મિ. રેડોલે આપેલી નથી;
એટલું જ નહિ પરંતુ એ દરાવોની ખરી નક્કો પાછળથી પણ પુરુષોત્તમરાયજી
કે તેમના વંશજોને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવી કોઈ પાકી વ્યવસ્થા એ બ્રિટિશ

year (1896 A. D.) the peaceful solution of the troubles which had arisen between the Hindus and Muhammadans in the town of Prabhas Patan was attributed largely to P's assistance and tact. In 1900 the Nawab, in a resolution dealing with the work of the Alienation Settlement Department, spoke of the "unflagging zeal, untiring energy and diligence of the Naib Dewan, and similar opinions were expressed by Colonel Sealy, the officer in charge of the work, and by the Political Agent, Kathiawar: x"

"ભાવાર્થ:- જે ઉત્તાહ અને શક્તિનો ઉપયોગ પુ. એ રાજ્યકાર્ય વિષયક પ્રશ્નોને ઉકેલ લાવવામાં કરેલ છે તેના પુરાવો રાજ્યનાં દંનરોથી મળી આવે છે, અને તેમણે એકલા જૂનાગઢ રજવારની પ્રશંસા ઉપર પ્રશંસા મેળવેલી છે એટલું જ નથી; પરંતુ તેમના કામથી પરિચિત એવા બ્રિટિશ અમલદારોએ પણ તેમની પ્રશંસાઓ કરેલી છે. x x ■
એ જ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૮૬૬)માં પ્રજાસ પાઠણ શહેરના હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જે કલેશ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો તેનો શાંતિપૂર્વક નિકાલ મોકોટો ભાગે પુ. ની મદદ તથા ક્ષતાથી થવા પામેલો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦માં બહારખર્ચાનિર્ણાયક ખાતાએ કરેલ કામકામની નિરીક્ષા કરીને નવાબે, નાયબ દીવાનનાં 'હા હત્તાહ, અવિશ્રાંત શક્તિ અને ઉદ્યમ' પરત્વે હુજારો (કામળ ઉપર) કાઢેલા, અને એવા જ અભિપ્રાયો એ કામના અમલદાર કર્મલ સીલીએ તથા કાઠિયાવાડના પેસિટિક્સ એજન્ટે પણ રજાવેલ છે.) " x 1 x x

"(7) On the 28th November 1912 Mr. Robertson heard P's solicitor on behalf of his petition of review, and on February the 27th 1913, he passed an order to the effect that the review could not be granted. It appears that, as a result of Mr. Bhaishanker's inquiry into the State Accounts, Mr.

Robertson was in possession of additional information bearing on P's case which suggested, among other things, that there had been a deficit of Rs. 1,25,000 in the State treasury on the death of the Nawab Bahadurkhanji shortly before the date of the alleged embezzlement by P. This must have weighed with the Administrator in refusing to grant a review. P. had been invited to give and gave an explanatory statement in the course of Bhaishankar's inquiry, but his counsel had no opportunity of dealing with the additional information, nor when he was granted a hearing on November the 28th, 1912 did he receive information that the review-petition would be decided on any other grounds than those stated in the 1906 record. The Counsel was not even informed that sixty-two of the currency-notes had been found in the Vazir's possession in 1911.

“(બાવાર્થ:- ઇ. સ. ૧૯૧૨ના નવેમ્બરની ૨૮મી તારીખે, પુ. એ કરેલ ફેર-તપાસની અર્જ પરતે મિ. રોબર્ટસને પુ. ના સોલિસિટરને સાંબોલેલ, અને ઇ. સ. ૧૯૧૩ના ફેબ્રુઆરીની ૨૭મી તારીખે, ફેરતપાસ માટેની માગણી સ્વીકારવામાં નથી આવતી, એવો હુકમ તેમણે (મિ. રોબર્ટસને) કરેલો. એવું જણાય છે કે, બાધશંકર રાજ્યનો હિસાબ તપાસી રહેલ હતા તેના પરિણામમાં પુ. ના કામ ઉપર અસર કરે તેવી વધારાની હકીકત મિ. રોબર્ટસન પાસે રજુ થયેલી હતી, અને તે, ખીજા બાજતો ઉપરાંત, એવું સૂચવતી હતી કે, પુ. એ કરેલ કહેવાયલ ઉચાપતની તારીખ પહેલાં યોગ્ય વખત અગાઉ નવાજ બહાદુરખાનજીનો દેહાંત થયો ત્યારે ખમનામાં રૂ. ૧,૨૫૦૦૦ ખૂટતા હતા. ફેરતપાસ કરવાની ના પાડવામાં આ (બાધશંકર તરફથી રજુ કરાયેલ) બાજતને વળત આપવાની વહીવટદાર (મિ. રોબર્ટસન)ને ફરજ પડેલી હોવી જોઈએ. બાધશંકર તરફથી જે તપાસ થતી હતી તેને અંગે ખુલાસો આપવાને માટે પુ. ને આમંત્રેદા હતા અને તેમણે ખુલાસો આપેલો પણ હતો; પરંતુ એ

વધારાની હકીકત પરત્વે બોલવાની તક તેમના ધારાસભીને અપાયલી નહિ તેમ વળી, ઇ. સ. ૧૯૧૨ના નવેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે પુ. ને સાંભળવામાં આવેલ ત્યારે પણ, ઇ. સ. ૧૯૦૬વાળા કામમાં જે આધારે નિર્ણય કરાયેલો હતો તે આધાર સિવાયના - બીજા કોઈ આધારે પણ ફેરતપાસની અજ પરત્વે નિર્ણય કરવામાં આવશે એવા ખબર તેમને અપાયેલ પણ નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૧માં વઝીરના કબજામાંથી બાસક ચલણ ચિઠીઓ મળી આવેલ છે એ વાતની માહિતી પણ (પુ. ના) ધારાસભીને અપાયેલ ન હતી."

નોંધ:— મિ. હોલોડે પોતાના નિવેદનશ્રેણમાં દાખલ કરેલ પૂર્વોક્તિ હકીકત પરત્વે થોડોક ગોરાંજો થયેલો દેખાય છે. શ. ૧,૨૫૦૦૦)ની રકમ રાજ્યના ખજાનામાં ખૂટતી કહેવાયલી છે તે નવાખ સાહેબ બહાદુરખાનજીના દેહાંત પછી એટલે કે, પુ. માર્ચ ૧૯૧૨માં જ રાજ્યના એકસો ત્રેપન ચલણ ચિઠીઓ-વાળી રકમ ન હતી; પરંતુ પૂર્વોક્તિ રકમ તો નવાખ મેહોબતખાનજીના દેહાંત પછી નવાખ મહાદુરખાનજી ગાદીએ આવેલ તે વખત સાથે-સંબંધ ધરાવનારી છે, એવું તપાસપત્રે તેમજ ઇ. સ. ૧૯૧૨માં મિ. રોબર્ટસને કરેલ એકસી ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨માં જ બાહ્યકરે રાજ્યકોશ તપાસી લીધા પછી આ રકમ પરત્વે મિ. રોબર્ટસને નિવેદનશ્રેણ આપેલો અને મિ. રોબર્ટસને તે ઉપરથી રાજ્યના તોપકમી મહામંજીખાન, અમરજી આચારજી કચ્છી, પુરોહિતમરાયજી, એ વખતના દિસાબી અધિકારી વગેરેની જુખાનીઓ પણ લીધેલી હતી; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ રકમ નવાખ સાહેબ મહાદુરખાનજીની સહીવાળા જે રકમથી તેમજાખાનામાંથી ઉપાગ્રાયલી તે રકમો માટે કરી જતાં એ બદલ અમરજીબાઈ ઉપર મુકાયેલ દોષમાંથી તેમને મુક્તિ રવામાં પણ આવેલા હતા. આ રકમ આ મિ. રોબર્ટસને એકસી કરેલી તે દેહાં વીરુ વર્ષ અગાઉ ઇ. સ. ૧૮૯૨માં દીવાન હરિસચ્ચએ પણ ખૂટતી ખીને તે પરત્વે પાછી તપાસ કરી, તે પરત્વે ચલણ બૂટ પકડીને આવસ્યક માંડમાંડ કગવી લીધેલી હતી. મનલજ કે, આ રકમને લગતી બધી તપાસ આ તે પરત્વે અંતિમ નિર્ણય પણ ઇ. સ. ૧૯૧૨ના એ માસમાં થઈ ફેરલ હતો, એટલે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૨ના નવેમ્બરની આખરે જ્યારે મિ. રોબર્ટસને પુ. ની સુનાવણી લીધેલી હતી ત્યારે પૂર્વોક્તિ રકમ પરત્વે પુ. વાળા મને અંગે કરો પણ વિચાર કરવાનું કારણ મિ. રોબર્ટસને ન હતું. આમ

હોલંડે આ રકમને લગતી વાતને મિં. હોંલાંડે 'વધારાની હકીકત' ગણી તેને 'વજન આપવાની વહીવટદાર (મિં. રોબર્ટ્સન)ને ફરજ પડેલી હોવી જોઈએ' એવું જોઈએ છે તે વાસ્તવિક નથી. ખરી વાત તો એ છે કે પુરોગતમરાયણ-વાળા કામની સુનાવણી તા. ૨૮-૧૧-૧૨ને રોજ થઈ ગયા પછીજ કોઈપણ પ્રકારની 'વધારાની હકીકત' બાધકર તત્કાલી મિં. રોબર્ટ્સન સમક્ષ મૂકાયેલી હતી, અને તેને પરિણામે જ મિં. રોબર્ટ્સન પુરોગતમરાયણને ન્યાયદાન કરતા અટકી પડેલા હતા. આમ હોઈને આ 'વધારાની હકીકત' કેવા પ્રકારની હતી તે આપણે જોતી જણી લેવું પડે. પુરોગતમરાયણ-વાળા કામની સુનાવણી તા. ૨૮-૧૧-૧૨ને રોજ થઈ ગયા પછી તા. ૨-૧૨-૧૨ને રોજ વઝીર સાહેબના ગૃહ-કાર્યભારી નયુબાઇ કરપારામ સામેના કામ પરત્વે એ 'વખતે શોકમાં બોલાઈ રહેલું' હતું તે પ્રમાણે તેમણે. પુરોગતમરાયણને તથા વઝીર સાહેબને હાનિ કરે તેવી શાહપુર ગામવાળી એક લાખ રૂપીઆની રકમ બાબતે ખાતમી-દાર થવાનું કબૂલ પણ કરી દીધેલું હતું ! આ નયુબાઇવાળી નવી હકીકત જ 'વધારાની હકીકત' હતી, અને એ 'વધારાની હકીકત'ને 'વજન' આપવાની મિં. રોબર્ટ્સનને ફરજ પડી ગયેલી હતી ! આ બધી ઘટના આપણને વિચાર કરાવે તેવી છે. પુરોગતમરાયણ મિં. રોબર્ટ્સનને હાથે અચૂક નિર્દોષ કરી જશે એવી રાજ્યપક્ષના સોલિસિટર બાધકરને પાછી ખાત્રી હતી એટલે જ નયુબાઇ કરપારામ સામેનું કામ પાછળ રખાવાયલું હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ નયુબાઇને જાળમાં સપડાવીને તેમને મુખેથી કૃત્રિમ હકીકત કહેવાવવાની યોજના પણ એ વખતે જ કરી લેવાઈ હતી એમ પણ આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ. આમ હોઈ આપણે કહી શકીએ કે, મિં. હોલાંડે રૂ. ૧,૨૫૦૦૦)ની રકમનો 'વધારાની હકીકતમાં' સમાવેશ કરેલો છે તે કાં તો તેમનાથી થયેલ ભૂલ હશે અગર તો મિ. રોબર્ટ્સને એ રકમ સંબંધે કરી લીધેલ તપાસને વગતી હકીકત તેમના લક્ષ્ય બહાર રહી ગયેલી હશે. મતલબ કે, એ 'વધારાની હકીકત' નયુબાઇએ શાહપુરગામવાળા એક લાખ રૂપીઆને લગતી હતી અને એ હકીકતને લીધે જ મિં. રોબર્ટ્સને પુરોગતમરાયણની ફેરવપાસ અંગે થયેલ સુનાવણી લીધા પછી તેમની વિરૂદ્ધ હરાવ આપેલો હતો. હવે આપણે મૂળ વિષય તરફ વળ્યું.

(10) "This outline-sketch of events in their historical sequence places P. in rather a favourable

light A distinguished servant of the state and head of a family which had earned honour from the Nawabs since the foundation of the dynasty, at the summit of his career was cast down, apparently at the whim of his master, with no offence alleged and no opportunity for penitence, if faults there were His 26 years of unremitting work and the numerous written testimonials to his character, abilities and successes counted for nothing, and even a pension such as a far humbler man might expect to receive at the end of his service, was scornfully refused For a man in such a position exile is inevitable, since to remain is to court vengeance from ancient enemies Events followed in their natural sequences First, some of his properties in Junagadh were confiscated, then nearly three years after his fall a criminal charge was launched, a verdict was obtained in his absence and the Nawab, in due course, fulminated a judgment stripping him of all his possessions and grinding him to dust He bore all with resignation and even with dignity, still mindful of his duty to his master Ruler and hoping that the wind might someday change and bring him back to favour At the moment when the outlook seemed to be somewhat brighter the Nawab died and all his hopes were scattered Then he placed his belief in British justice and after disappointments and delays, was granted the further inquiry which he asked '

" This favorable impression is heightened if one

reads the "Decision" of 1906 which, as argument, is poor, unconvincing stuff; if one remembers that the subsequent tracing of a great number of the notes to the Vazir's possession went far to corroborate P.'s version of the transaction, and above all, if one admits, as the counsel for the prosecution has done, that the review-inquiry of 1912 presented unsatisfactory features.

"Finally the forces working in the State had brought about almost precisely similar incidents on previous occasions. Amarji, the greatest and most powerful of the Nagar Brahmin Dewans who served the Rulers of Junagadh was murdered as the result of an intrigue in 1784. Amarji's able son, Raghunathji, was repeatedly disgraced through the machinations of his enemies and re-instated in power when circumstances rendered his re-call inevitable."

"The observer might reasonably conclude that history had repeated itself, as it often does in Native States, and that P. like his predecessors, had fallen a victim to intrigue."

"(બાવાઈ - ઐતિહાસિક અનુક્રમે થયેલ વ્યતિકરોનું' આ રેખાચિત્ર પુઠું ને ભણે કે ઉપકારક પ્રકાશના લાવી મૂકે છે. રાજ્યના એક સુવિખ્યાત નોકર તથા રાજવંશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી નવાબો તરફથી સન્માનિત થતા રહેલ કુટુંબના એક મુખ્ય (પુરુષ)ને, તેની જીવનયાત્રાની શિખર-સ્થનાએથી, દેખીતી રીતે તેના સ્વામીના અનોદ્યોત્યને લીધે, પગારી નાંખવામાં આવેલ છે, કોઈપણ અપરાધ કર્યાનું કહેવાયતું નહિ, અને જે

કોઈપણ આપણે (તેણે કરેલ) હોય તો તે બદલ પશ્ચાત્તાપ બતાવવાની તક (તેને) આપવામાં આવેલ નહિ હવીય વર્ષો પર્વત તેનાથી અવિરત થતા રહેલ કામની તેમજ તેના ચારિત્ર્ય, તેની શક્તિઓ અને તેણે મેળવેલ ફતેહોને લગતા સમ્માનપદ લિખિત પ્રમાણ પત્રોની કશી કિંમત મળ્યું નહિ અને એક પછીજ ઉત્તરી કોઠીનો માણસ પોતાની નોકરીને અતે નિવૃત્તિવેતન મળવાની આશા રાખી શકે તે નિવૃત્તિવેતનની તેણે કરેલ વિનંતિને તિરસ્કાર પૂર્વક નકારવામાં આવી છે આવી સ્થિતિમાં મૂકાયેલ મનુષ્યને સ્વદેશ ત્યાગ કર્યા વિના છુટકો નથી હોતો કારણ કે એવી સ્થિતિમાં (સ્વદેશવાસી થઈને) રહેવું એ વાત, જૂના દુસ્મનોનાં વેરને આમત્રવા બરાબર જ થઈ નહે છે એ પછી જે બનાવો થયેલા તે સ્વાભાવિક છે બનતા ગયેલા પ્રથમ તો તેમની જૂનાગઢમાંની ઝૂનીક મિલ્કતને ખાલસા કરવામાં આવેલી પછી તેમણે પતન થયા બાદ લગભગ ત્રણ વર્ષે ફાજદારી રાહે તેમની ઉપર એક તકેમન મૂકવામાં આવેલું, તેમની ગેરહાજરીમાં તેનો નિર્ણય કરવામાં આવેલો, અને કમાનુસાર નવાબે તેમની તમામ મિલ્કત છીનવી લીધેલી અને તેમને ફક્ત નાખીને ધુળ ભેગા કરી દીધેલા (પણ) છે "

' આ બધું તેમણે સમર્પણભાવથી અને વળી સમૌરવ સહી લીધું તે પણ પોતાના રાજ્ય પ્રતિનો પોતાનો ધર્મ નમજીને અને કબી આશા એ કે, માર્ગ એક દિવસ એવો આવશે કે બ્યારે પવન બદલાશે અને પુનઃ તે પોતે ફાપાત્ર થશે જે ધડીએ તેમને સ્થિતિ-સંધોગ-કાષ્ઠક અધિકતર લગ્નવત દેખાવા લાગેલ તે ધડીએ નવાબનો દેહાત થઈ ગયેલો, અને તેમની બધી આશાઓ વેરાઈ ગયેલી હતી એ પછી એમ્નો, બ્રિટિશ સરકારની ન્યાયગુદિ ઉપર અપ્પા રાખેલી, અને અનેક નિરાશાઓ તથા નિરોધો અનુભવ્યા પછી, તેમણે જે અધિક તપાસ થવા માટે માગણી કરી હતી તે મળુ રખાયેલી હતી "

' ઇ. સ. ૧૮૦૬ની સાંત્રી 'ફેબ્રુઆરી' ને ગાંધ્યા વાયવામાં આવશે તેના મન ઉપર તે ફેનસો આપવામાં કરાયેલ ફત્વાની નિસ્મારકા તથા કોળને ગમે ન હોય એવી તેમની વાતો અગર મ્યાં વિના રહેશે નહિ રૂન એ વાયવી વખતે પુ. એ એ ચણુ-ચિત્રો પડેને જે પ્રાંતો

પહેલેથી જ આપેલો હતો તેને પુષ્ટિ આપે તેની એ ચક્ષુ-ચિરીઓ પેટાની જે મહેદી મખ્યા પાછળથી વઝીરના કબજામાંથી નીલેલી હતી તે દટીત તેણે કબૂલ સખવી પડશે અને જ્યાં જધારમાં, મુઠ્ઠો ચલાવનાર રાજ્યના ધારાશાસ્ત્રીએ કબૂલ કરેલ છે તે પ્રમાણે તો, ઇ. સ. ૧૮૧૨માં જે ફરતપામ કરવામાં આવેલ છે તેનું ૩૫ પૃથ તેને અમંતોપકારક દેખાશે. ”

“ હવે, પૂર્વમળના સચોગો-પ્રમંગોએ રાજ્યમાં કાયમ કરી રહેલ મળોને પશ્ચિમે જે પ્રકારના બનાવો બનેલા તે પ્રકારના બનાવો બનવા પામ્યા હતા. અમગ્ધ કે જે જૂનાગઢના રાજકર્તાઓની નોકરી કરનાર નાગર બ્રાહ્મણ દીવાનોમાં સર્વથી મહેદા અને પ્રજા દીવાન હતા તેમનું મૂળ ઇ. સ. ૧૭૮૪માં કપટ પ્રમથથી કરવામાં આવ્યું હતું. અમરજીના મમથ પુત્ર રઘુનાથજીને પોતાના ચતુઓથી ચતી રહેલ ખટપટને લીધે વારંવાર કક્ષ-અપમાન-વેઠવાના પ્રમંગો આવેલા તેમ સચોગોને લીધે અણુ છુટકે તેમને પાછા બોલાવીને પુનઃ અધિકાર પદે સ્થાપિત થવાના પ્રમંગો પણ આવેલા હતા. ”

મોહપણ આશોચક ન્યાયલુધિથી એવા નિર્ણય હપર આવી શકે તેમ છે કે, દેશીય રાજ્યોમાં ધણીવાર બને છે તેમ, (આ બામનમાં) ઇનિદાસ પુત્ર પુનરાવર્તિને પામેલો છે અને પુનઃ પોતાના પૂર્વકાલીન (રાજપુત્રો)ની પેઠે કપટ પ્રમથનો ભોગ થવાનું બની આવેલું છે ”

(12) “When Nawab Mohabatkhanji died in 1882 his son and successor Bahadurkhanji, on the occasion of his instillation publicly acknowledged his great indebtedness to his maternal uncle Bahaudin for his efficient management of the State and declared to be his wish that he, with the Dewan, should continue to carry on the affairs of the State as they have been doing, in the exercise of full and paramount powers. He continued in the following words -

I will get acquainted with the business of my State in every way through them and then pass orders and obedience to their orders 'on the part of my State-Officers will be regarded by me as respecting my own orders."

(ભાવાર્થ:- ઇ. સ. ૧૮૮૨માં નવાબ મોહોમ્મદખાનજી ગુજરી ગયા ત્યારે તેના પુત્ર તથા વારસ બહાદુરખાનજીએ તખ્તનશીન થયાને પ્રસંગે પોતાના મામા બહાઉદ્દીનનો, તેમનાથી કરાતી રહેલ કાબજીય વ્યવસ્થાને લીધે, તેમની પોતાની ઉપર મહોટો ઉપકાર છે એવું જાહેર રીતે કબુલ કરેલું અને ખુલ્લી રીતે પોતાની ઇચ્છા જણાવી દીધેલી કે, તેઓએ દીવાનની મદદથી સંપૂર્ણ અને સર્વોપરિ, અધિકારો તેઓ જેમ વાપરતા આવેલા તેમ હવે પછી પણ વાપરવાનું ચાલુ રાખવું. તેમણે આ પ્રમાણે શબ્દો વ્યારામાં વાપરેલા:- 'મારા રાજ્યનું કાબજીય, ફરક પ્રકારે, હું તેમની મારફત જાણીશ અને તે પછી ફરમાન કરીશ, અને મારા રાજ્યના અમલદારોએ, એમના તરફથી અપાતા હુકમોને મારા તરફથી અપાયેલા હુકમો પ્રમાણે સમજીને ચાલવાનું છે.'

(13) "In 1881 the office of the Naib Dewan became so important that a firman was issued defining the powers and duties attached to it. It is significant to note that the powers conferred on the Naib Dewan were practically co-extensive with those of the Dewan. The signatures of either seemed to be sufficient warrant for almost everything. ■ x x x

“(ભાવાર્થ:- ઇ. સ. ૧૮૮૧માં નવાબ દીવાનની જગ્યાનું મહત્વ એટલું બધું થઈ ગયલું કે, તે જગ્યાના અધિકારો તથા તેણે જાળવવાની ફરજો દર્શાવનાર એક ફરમાન પ્રકટ કરવું પડેલું હતું. જે એક અર્થે રાજ્ય પાત નોંધવા લાયક છે તે એ કે, નવાબ દીવાનને જે અધિકારો

આપવામાં આવ્યા હતા તે અધિકારો વસ્તુના દીવાનને અપાયલા અધિકારો જેટલા જ વિસ્તૃત હતા. એ બેમાંથી જેની સહી હોય તે ગમે તે બાબતમાં પણ પુરતા પ્રમાણ રૂપ ગણાતી હતી. x x x)”

“(50) If the Junagadh Darbar accept the conclusions arrived at in this Report they will be faced with a situation of some difficulty. On the other hand P. has undoubtedly been treated very unjustly, and has suffered 'great' hardship. It was wrong to try him in the manner in which he was tried in 1906, it was wrong to condemn him on the evidence recorded, and it was wrong to reject his petition for review in the circumstances in which it was rejected in 1913. He has been 'heavily penalized by the confiscation of his property and has lived for many years under the shadow of a wrongful conviction.”

“The Darbar will doubtless welcome the opportunity for expunging what must be regarded as a dark blot on the judicial record of the State.”

“ભાવાર્થ:- આ નિવેદન લેખમાં જતાવવામાં આવેલ અનુમાનોને જૂનાગઢ દરબાર સ્વીકારશે તો તેમને થોડીક મુશ્કેલીવાળી સ્થિતિમાં મુકાવું પડશે ખીજી બાબતોએ, પુઠ તન્ક વણ્ટ અન્યાય ચુકત વર્તન રાખવામાં આવ્યું છે એ નિમદેહ છે, અને તેમને મહોટું કષ્ટ વેઠેલું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં જે વિધિએ તેમની સામે કામ ચલાવવામાં આવેલું તે વિધિ અન્યાય હતા; (એ વખતે) જે પુરાવાને આધારે તેમને દેખિત દરાવવામાં આવેલ તે (વાન પણ) અન્યાયચુકત હતી અને ઇ. સ. ૧૯૧૩ની સહમાં જે પરિસ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિમાં તેમની ફરતપાસનો અર્જ કાઢી નાંખવામાં આવેલ તે પણ અન્યાયચુકત કાર્ય હતું. એમની મિદકત ખાલમા કરીને તેમને બારે

દડ દેવાથી આવેલ છે અને અન્યાય એવા તરફમોતની કાળાશ ભોગવાઈ તેમને વર્ગો પધન્ટ રહેવું પડેલ છે ”

રાજ્યના ન્યાયખાતાના દફતર ઉપર એક કાળા ઠાઠ જેવી જે બાબત ગણાવી જ એકઠે તેને છુસી નાખવાને જે આ તક દરબારને પ્રાપ્ત થયેલી છે તે તકનો તેમણે નિરાક લાભ લેવો જોઈશે જ.”

(51) ‘As regards the action to be taken, if the findings are accepted the Darbar will presumably decide to quash the conviction of 1906 and cancel the sentence passed

In deciding whether any further penalty should be imposed upon P in view of his general complicity with the Vazir, the Darbar will doubtless take into consideration the fact that P though he served the Vazir instead of the Nawab did a great deal of useful work for the State, that he has lost the pension to which other wise his long service would have entitled him and that he has suffered severely through an unjust conviction

‘ ભાવાર્થ - હવે શુ કરવું એ અબધમા એટલું જ કહેનારું કે, જે અનુમાનો કરાયેલ છે તે બે કપુલ રાખવામા આવે તો દરબારે તેમને સત્યવત મદદગીય ગણીને પ્રથમ તો ઇંડ સડ ૧૮૦૬વાગા તરફમોતને અમૂળ કાઢી નાખી (૧૬ ફગી)ને તે બદલ કનાયલ રાજા વિહુપ્ત કરવી પડશે. ’

‘ વઝીરે મરેય કામેમા તેમણે (પૂ એ) તેમને સામાન્ય ને રદામતા આપેલ તે દષ્ટિએ તેમને નવેસરથી મજા કરવી કે નહિ ને બામોતો

નિર્ણય કરવાને પ્રમંત્રે, પુ. એ જો કે નવાબના કરતાં વઝીરની નોકરી કરેલી છે, છતાં તેમણે રાજ્ય માટે મહોદ્દા પ્રમાણમાં ઉપકારક કામો કરેલાં છે, તેમણે પોતે કરેલ હાંખી નોકરી બદલ તેઓ નિવૃત્તિવેતન મેળવવા માટે જે હક ધરાવે તે હક તેમણે ગુમાવેલો છે અને અન્યાય સુક્ત સજ્જ તેમને કરાયેલી છે તેને પરિણામે તેમણે આત્મતિક દુઃખ સહન કરેલું છે; એ (બધી) હકીકત તરફ ધ્યાન દેવું પડશે.”

મિ. આર. ઇ. હોલાંડ જેવા દિલ્હી સરકારના એક રાજદ્વારીય કામચારીને હસ્તે થયેલ કાર્યશોધનને પરિણામે તેમનાથી ત્યારે કરાયેલ નિવેદન લેખમાંથી અમે આપણા કથાનાયક પુરૂષોત્તમરાયજીને જ સ્પર્શતા પૂર્વનિર્દિષ્ટ ફકરાઓ અત્ર જોવાયેલા છે, એ આખોય નિવેદન લેખ અમે અત્ર જોવારી શકીએ તેમ નથી. આ ફકરાઓ મિયાનને નિવેદનલેખ લગભગ વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશને તેમની હયાતી પછી અને તેમના તરફથી પ્રતિવાદ કરનાર ઘોષ ન હતું ત્યારે કલુપિત કરવાને અર્થે ઘડાયેલો છે એમ એ વાંચતાં હરકોઈ પાઠકના મન ઉપર છાપ પડ્યા વિના રહી શકે એમ નથી. નવાબ રસુલખાનજીના અવધાન પછી જૂનાગઢમાં આવેલ ખ્રિસ્તી અમલદારોએ જે અન્યાય વિધિએ વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશને આપેલા તે વિધિને માટે તે અમલદારોને જવાબદારીમાંથી બચાવી લેવા રૂપી રાજદ્વારીય કાળજથી અંતરથી આંખોવાળો ન્યાયાધીશ જે પ્રકારે કાર્યશોધન કરે તે પ્રકારે મિ. હોલાંડે પોતાને સોંપાયેલ કામપાર જોવારી જે નિવેદન લેખ તૈયાર કરેલો છે તેમાં પુરૂષોત્તમરાયજીવાળા મુખ્ય કામને ગૌરુ મનાવી દેવારી બીજી અનેક અસંગત બાબતોને દાખલ કરી તે પરત્વે રાજદ્વારીય હેતુને સાધક થાય તેવા શબ્દોમાં ચર્ચા કરી તે તમામને સંકલિત કરવામાં જે રાજદ્વારીય કુનેહ વાપરી જતાવેલ છે તે જોતાં એ નિવેદન લેખને એક કેવળ મુખ્ય રાજદ્વારીય દસ્તાવેજ રૂપે જ ગણવે પડે તેમ છે. એ આખોય નિવેદન લેખને એકદર ઝોંક વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશને અમે તે પ્રકારે દ્વિપિત મનાવી દેવાનો છે. પુરૂષોત્તમરાયજીવાળા કામનો અંત તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આવી જાય તેવો હતો જ એ વાત રાજ્યપક્ષ જસઅર સમજતો હતો. પરંતુ બરિષ્મમાં પણ પુરૂષોત્તમરાયજીને સંબંધ ગળ્ય સાથે ચલા ન પામે એ પ્રમાણે કરવું એ રાજદ્વારીય દ્રષ્ટિએ મિ. હોલાંડને ઉપકારક લાગેલું હતું અને તેથી તેમણે રાજ્યપક્ષને સ્વકદે ખેલવા માટે, ન્યાયચાબના ગિરિધાંતો વિરૂદ્ધ અને તેટલી બધી મેકળાશ આપેલી હતી. આમ હોદ્દાને પુરૂષોત્તમરાયજીવાળા કામનો

લાભ લઈ વઝીર સાહેબ સામે એક તરફી તો એક એકતરફી પણ કામ ચલાવી તેમને અપરાધી ઠરાવી દેના એ જરૂરની વાત હતી, અને વળી જો વઝીર સાહેબ અપરાધી હરે તો જ પછી તેમના નોકર તરીકે પુરુષોત્તમરાયણને અપરાધી નહિ તો પછી છેવટે ચક્રવીય ચારિત્ર્યનાળા ઠરાવી શકાય તેમ હતું ! પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે, ઇ. સ. ૧૮૮૨માં ખાસ ફરમાન કાઢીને વઝીર બહાઉદીનબાદશને સર્વોપરિ અધિકાર આપી તેમના હુકમ પ્રમાણે રાજ્યના તમામ નોકરોએ પર્તવું એમ જોડાવેલું હતું તે વાતને મિ. હોલાડે જોઈ પોતાના સેપમા લીધેલી છે છતાં પુરુષોત્તમરાયણને વઝીરના જ નોકર ગણાવી દઈ તે મિથે તેમને થોડોક પણ ગારે છાટવાનો પ્રયામ કરેલો છે એ કોઈપણ પ્રકારે ક્ષમ્ય ગણાશે નહિ. રાજ્યનો વિસાલ તપામનાર મોલિસિંગ બાદશાહ હતા એ છતાં એમણે ઇ. સ. ૧૯૧૭ના સપ્ટેમ્બર આખર સુધીમાં વઝીર સાહેબને જવાબદાર ગણાવે એવા નાણાની એકપણ રકમ પરત્વે પુરુષોત્તમરાયણને કબીલો દોષને સૂચના મોકલાવી ખુનામો મેળવેલો ન હતો, તે છતાં બ્યારે પૂર્વોક્ત તપાસપંચ નિયુક્ત થઈ ગયા પછી આ બાદશાહને વઝીર બહાઉદીનબાદશને દોષિત ઠરાવવા માટે નવી નવી બાબતો-નાણાની રકમોની ઉચાપતો મિ. હોલાડે સમક્ષ મૂકાવવા માડેલી હતી અને જેમ જેમ એ નવા વાદો એક પછી એક અમિદ્ય થતા ગયલ તેમ તેમ નવી બાબતો આગળ અણાતી ગયવી પણ ખરી પરંતુ એ બધા પ્રવાસો એક દરે નિષ્ફળ થયા છે કે છપ્પ બાબત પરત્વે વઝીર સાહેબને દોષિત ઠરાવી શકાય એમ ન હતું એ છતાં કેવળ અબજ અને એકિયાત ચર્ગના નથુ સીંગે જેવા એક જ સાક્ષીના કથનને માન્ય રાખીને બહાઉદીનબાદશને દોષિત ગણવાનો પ્રયામ થયેલો છે તે કેવળ એક પરાભ્ય પામેલ પક્ષથી સેરાતા આવીસન જરાબર જ ગણાશે અર્થાત આ તપાસપંચમાં રાજ્યપદ તરફથી રજુ કરાતા રહેન નાણા-વિષયક વાદોનો એક કોઈ પણ માર્ગે વઝીર બહાઉદીનબાદશને અપરાધી ઠરાવી દેવાનો હતો અને એ બધા વાદોના પ્રયોજક બાદશાહ જ હતા, કારણ કે તેમણે જ રાજ્યના ચોપડાઓ વગેરે જોવા તપાસવાનું કામ કરેલું હતું આ હકીકતની દૃષ્ટિએ, એમ કહી શકાય છે કે, પુરુષોત્તમરાયણ વઝીર સાહેબ સામેના માર્ગે રાજ્યને ઉપકારક થાય તો કીક એનું જ સૂચન, અગાઉ મ્હેરાઈ ગયતું છે તે પ્રમાણે, અમદાવાદ મુકામે ઇ. સ. ૧૯૧૧માં રાજમેટના સુપ્રિન્ટેન્ડ વઝીર જાણ ચલાવવાબાદશે બાદશાહને મરજી હોય તો તે વાતને અસંબધિત ગણી શકાશે નહિ છેવટે આ વઝીર સાહેબ સામેના વાદો પરત્વે બંને એમ પણ

કહી દેશું કે, ઇ. સ. ૧૯૦૬માં નવાબ સાહેબ રસુલખાનજીએ બધો દિસાબ સમજી લઈ રૂપીઆ આઠલાખ અને બાસઠ હજારની પહેંચ બહાઉદીનબાઈને આપી દીધા પછી એ નવાબદારીમાંથી મુક્ત કરાયેલ વઝીરને એ પહેંચ પહેલાંની રકમ પરત્વે દોષિત ગણવા ગણાવવાનો અધિકાર કાઢીને પણ ન હતો અને હોદ્દા પણ ન જ શકે. આમ હોઈને, ઇ. સ. ૧૯૦૬માં રામજી સાહેબ સામે ચલાવાયેલ એકતરફી કામ સંબંધે મિ. હોલાડે રાજ્ય વિશ્વ ને ટીકા કરેલી છે અને જેનો ઉલ્લેખ અમે આ જ પ્રકરણમાં કરેલો છે તેવી જ ટીકા ને અમે મિ. હોલાડના નિવેદનલેખ પરત્વે કે પછીથી રાજ્યે કરેલ ઠરાવ સંબંધે કરીએ તો તે બાબતી જ ગણાશે. પૂર્વોક્ત નિવેદનલેખમાં મિ. હોલાડે ખુદે કહેલું છે તે પ્રમાણે તેમણે પોતે કરેલ કામથી પણ 'દેશીય રાજ્યોમાં ઘણીવાર બને છે તેમ (આ બાબતમાં) ઇનિફાસ પોતે પુનરાવૃત્તિને પામેલો છે' એમ આપણે કહી શકીએ. નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજી તખ્ત-નશીન થયેલા તે સમયે તેમણે વઝીર બહાઉદીનબાઈને 'સંપૂર્ણ' અને સર્વોપરિ અધિકારો' આપીને 'તેમના તરફથી અપાતા હુકમોને મારા તરફથી અપાયેલ હુકમો પ્રમાણે ગણીને માની ચાલવાનું છે' એવું પોતાના રાજ્યના અમલદારોને ખુદે ખુદું જણાવી દીધેલું હતું, એ હકીકત મિ. હોલાડે કમુમ-રાએ છે; છતાં પુરોષોત્તમરાયજી કે જેઓ વઝીરના તાબાના એક નોકર હતા તેમને એ સર્વોપરિ અધિકારવાળા વઝીરે પોતાના ખાનગી વ્યવહાર પરત્વે જે કાંઈ દુષિત કામ કરેલ હોય તે બદલ દોષિત ઠરાવવાનો પ્રયાસ એ મિ. હોલાડે કરે છે તે, ખરેખર, એક આત્મચક્રારક થટના ગણાશે જ. પરંતુ 'રાજ્યદારીય' શબ્દ એટલા બધા મહેટા પ્રમાણમાં વિસ્તૃતતાથી વાળો છે કે, તેમાં હરકોઈ બાબતને સરલતાથી સમાવિષ્ટ કરી શકાય છે. અમે આ મંથમાં વઝીર બહાઉદીનબાઈના વકીલ બની તેમનો બચાવ કરતા નથી. તથાપિ વઝીર બહાઉદીનબાઈની 'સંપૂર્ણ' અને સર્વોપરિ અધિકારોવાળી કારકીર્દિને આ તપાસપત્રે કરેલ કામમાં જે મહેટો હિસો આપેલો છે અને તેમ કરીને પુરોષોત્તમરાયજી કે જેઓ કેવળ એક વિવંશીય રાજ્યકાર્યભારી હતા તેમને એ વઝીરના ખાનગી વ્યવહારો પરત્વે પણ તેમના વિશ્વસનીય નોકર જેવા ગણી લઈ તેમને ઘેડોડ પણ મારો છાંટવાને જે પ્રયામ થયેલો છે તે પ્રયાસની નિષ્ફળતા બતાવી દેવી એ અમારું કર્તવ્ય હોઈને અમે પૂર્વોક્ત પ્રકારની વિવેચના કરેલી છે.

હવે આપણે એ નિવેદનલેખમાંની બીજી કેટલીક બાબતોની સમીક્ષા કરી

લેણું. વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈએ મિં રોજાઈસન આગળ જે કહેલું કહેવામાં આવે છે તે, એ જુઝર્મ વઝીર કનેથી મિં રોજાઈ પાછળથી જે કરાવ્યત લખાવી લીધેલું છે તે, તથા વઝીર સાહેબે જે અર્થપૂર્ણ શબ્દોમાં હુંકો ખુલાસો આપેલો છે તે: એ બધી હકીકત જે સંયોગમાં બનેલી છે તે સંયોગ વિચારીએ છીએ ત્યારે, એ વઝીર સાહેબની હયાતી બાદ તેમને અપરાધી કરાવવાનો જે પ્રયાસ મિં હોલાંડવાળી તપાસનો લાભ લઈને બ્રિટિશવાલી-વહીવટદારે કરેલો છે તે તેમણે પોતાનાં સ્વછંદી, અનુચિત અને આપખુદી બરેલાં પૂર્વકૃત્યોને ન્યાયયુક્ત ગણાવી દેવાને મારે કરેલો છે એમ કાંઈપણ સાધારણ સમજનો માણસ કહી શકે તેમ છે. એમ એમ પણ પૂછી શકીએ છીએ કે, જે વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈએ રાજ્યદબ્બની ઉચાપત્ત કરેલી છે એવું બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારને ગણાયું ન હોય, તો પછી એ વઝીરની હયાતીમાં જ તેમની સામે કાયદેસર કામ ચલાવી તેમને સજા કરવામાં મિં રોજાઈને વાંધો શું હતો? વળી કેપ્ટન કે તથા મેજર રૂડોંગે જે બધી નોંધો કરી લીધેલી કહેવાય છે. તેમને આ તપાસપંચ સમક્ષ ખુલ્લી મૂકવામાં આવેલ પણ નથી. નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી અને વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈ એ બે વચ્ચે થયેલ નાણાંના વ્યવહાર પરત્વે ઇ. સ. ૧૮૦૪માં પહોંચેલ કારગતી થઈ ગયા પછી તેર વર્ષે કાંઈ ત્રાંત્ર ઇસમને એ સંબંધે પ્રશ્ન ઊઠાવવાનો અધિકાર ન હતો. એ નાણાં વિષયક વ્યવહાર સંબંધે નવાબ સાહેબને કાંઈ પણ ખબર નહિ હોય અને તેમણે એભાનમાં પહોંચેલ ઉપર પોતાની સહી કરી આપેલી હશે એવી કલ્પના કરવી એ કેવળ નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી જેવા વ્યવહાર-કુશળ રાજાની મંદમતિતા બતાવનારી વાત પણ ગણાશે. નવાબ સાહેબોએ એક બાબીલ મિથે વઝીર બહાઉદ્દીનભાઈને વિધિપૂર્વક ફક્કાઓ કરાવીને નાણાં આપેલાં એ વાત પરત્વે સંકેત નથી જ. પરંતુ એ નાણાં જે નિમિત્તો ખતાવીને અપાંચલાં હતાં-તે નિમિત્તો જ સાચાં હતાં એમ એક તિર્દાંત રૂપે સ્વીકારી શકાય નહિ. રાજ્યોને ગુપ્ત વ્યવહારો તેમજ શિષ્ટચારિક અવસ્થા ઉલ્લંઘના હોય છે. વઝીર સાહેબ પામેથી એવો દિસાખ લેવા સારું બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના વારામાં જે પ્રયાસ થયેલો છે તે વિષાત્મક રાજનૈતિકા તિર્દાંતથી વડુદ કેટીનો છે, અને મિં દોલાડે, વઝીર સાહેબે એવો દિસાખ દેવાની સાબી ના પાટેલી એ વાત સાચી હોય તો પણ એ ખાખતને વધારે એાષ આપીને પોતાના નિવેશલેખમાં એ વઝીર સાહેબના એક અપરાધ રૂપે ગણી લીધેલ છે તે પણ ગેરવ્યાખ્યા ગણાશે. ખાચે કે વઝીરે સાચી હકીકત કહી દાખી દોત, તે મિં દોલાડે ખુદ એમને એ

નીમકદરામ, બેવડા અને ચારીઅ બ્રજ કાર્યભારી રૂપે આલેખ્યા વિના રહેત ખરા ? પુરુષોત્તમરાયજીને પણ 'રાજ્યરહસ્યો' પરત્વે પ્રશ્નો રાજ્યપક્ષે પૂછેલા હતા અને તેમણે એ સવાલો પૂછનારાને સંતોષ થાય તેવા રૂપમાં જવાબો આપેલા નહિ તેથી મિં હોલાંડે એ આપણા કથાનાયકને "એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ફેરનાર (ફિનસર)" ગણેલા છે. મિં હોલાંડ ખુદ રાજદારીય ખાતામાં એક મહોટા જવાબદાર અમલદાર હતા, એટલે જો એમને ખુદને જો કાંઈએ બ્રિટિશ રાજદારીય રહસ્યો પરત્વે પ્રશ્નો પૂછેલા હોત, 'તો તેઓ શું' ખુલા દિલથી ખરી વાતો પ્રકટ કરી દેત ખરા ?

વળી મિં હોલાંડવાળા નિવેદન લેખમાં બીજી એક મહત્વપૂર્ણ વાત છે કે જે બાબતે અમે યોદ્ધા પણ ચર્ચા કર્યા વિના રહી શકતા નથી. રાજ્યના સર ન્યાયાધીશ પારસી ગૃહસ્થ કૌસાભાઈ ગાંધીએ ઇ. સ. ૧૯૦૬-૭માં લખેલ રાજનીતી કે જર્માની નોંધ અમે આ અંશમાં અન્યત્ર આપેલ છે તેની ઉપેક્ષા કરીને મિં હોલાંડે પોતાના નિવેદન લેખમાં શાહમન શેરજમાખા-નજીને રાજ્યોદ્ધારક જિતિવાળા બનાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે તે એક, ખરેખર, આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. 'જડ' (જેવા તંદ્રાણું) નવાજને વિદ્યુત્તળ લગાડી અલ્પસ્થાયી પ્રજ્વલિમાં આજીનાર કિવાશીલ બનાવનાર' શેરજમાખાનજી હતા, એવું આ મિં હોલાંડનું કથન બ્રામક હોય સુક્ષ્મ વિચારણાને પાત્ર બની રહે છે. આવું કથન કરીને મિં હોલાંડે નવાજ રસુલખાનજીને 'જડ' ગણાવીને, એ નવાજ સાહેબ પરત્વે બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાએ પ્રથમથી જ જે પ્રકારનો વિરોધ પૂર્વગૃહ દર્શાવવાનું ચાલુ રાખેલ તેને બ્યાબખી કરાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય એમ અમને સમજાય છે; એણે જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ રાજદારીય ખાતાએ મેજર કાર્નેગી તથા મિં કિવનની માન્ય સધાયલ શાહમન શેરજમાખાને પોતાના પિતા ઉપર દબાવુ કરીને પણ, બ્રિટિશ સરકારે થયેલા ખૂંચી રહેલ રાજ્યના કાર્યભારીમંડળને તેડી પાડવાનું જે મહત્વપૂર્ણ કામ કરી બતાવેલ હતું તે બદલ તે યુવરાજને માનાંજનિ આપવાનું મિં હોલાંડે ઉચિત ગણેલું હોય એમ પણ જણાઈ આવે છે. પરંતુ જે કાંઈ સત્યપ્રેમી લેખક જૂનાગઢની નવાખીનો દતિદાસ લખશે તે મિં હોલાંડે આ શાહમનની કરેલ પ્રશંસાનું મૂલ્ય એક કોડી જેટલું પણ આંકશે નહિ; કારણ કે દતિદાસ માગી કલમ આ શાહમનને એક ચક્રાક, વિલાસી અને સ્વચંદી રહેલીકરણી-વાળા રાજકુમાર તરફિ-આલેખ્યા વિના રહી શકે તેમ નથી જ. મતલબ કે,

અંગ્રીજ અમલદારોનાં કારસ્તાન ઢાંકવા માટે શાહનવાજના ચારિત્ર્યની સર્વવિદિત
 જીજ્ઞાસાની ઉપેક્ષા કરીને પણ તેમને, તેમણે પ્રિદેશ અમલદારોનો હાથે બની
 કરી બતાવેલ સેવાનો થોડોક પણ બદલો આપવો એવા રાજદારીય હેતુથી મિ.
 હોલાડે એ શાહનવાજને 'વિદ્યુત્પણ' રૂપે તથા રાજ્યહિતની માંગે તો પરત્વે હ
 એવા નવાબને 'જડ' જેવા આલેખવાને પ્રેરણા હોય એમ દેખાઈ આવે છે
 પરંતુ આ નવાબ રસુલખાનજીને 'જડ' માની સેવામાં મિ. હોલાડે ભૂલ કરેલી
 છે. અલખન નવાબ સાહેબ રાજ્યનું પ્રત્યેક કામ જાતે કરતા નહિ એ વાત ખરી
 છે. પરંતુ રાજ્યને ખુદે રાજ્યનાં બધાં કામો જાતે જ કરવાં એવું હરેતુ હેય
 તોપણ તે પ્રમાણે થતું અશક્ય જ છે. નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી રાજ્યનું
 કામ કરતા કે જોતા ન હતા એમ હવું જ નહિ. રાજ્યમાં ખર્ચાતાં નાણાંની,
 એકરોડ રૂપિયાની રકમ ઉપરાંતની રકમો પરત્વે મંજૂરી મેળવવા માટે જે રુકડાઓ
 લખાતા હતા તે તમામ ઉપર મોહોર તથા સ્વાદ તેઓ ખુદ કરતા હતા,
 મહત્વવાળાં રાજ્યકાર્યો પરત્વે બધી માહિતી વચીર અને દીવાનની મારફત
 મેળવતા હતા અને જે કામોમાં એમની પોતાની સહીની જરૂર જણાતી તેમાં
 તેઓ સહીઓ પણ કરતા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યને લગતા ગંભીર
 પ્રશ્નો પરત્વે તેઓ પોતે ચિંતન કરતા અને બીજાઓની મસાહ પણ લેતા
 રહેતા. આ હકીકતના દાખલા તરીકે અમે આ નવાબ સાહેબે ૧૭૮૦ સં ૧૬૦૯
 માં મુંબઈ મુગમે પોતાના તે વખતના દીવાન મીરજાં અબ્બાસ અલી બેગની
 હાજરીમાં વેરાવળ બંદર સબધે અને તે પછી, બેગ સાહેબને દરબારમાંથી
 રજા આપી ખાનગીમાં આ કથાવીર પુરષોત્તમરાયજીને બંદર, રૈત્તે, બહાઉદી-
 બાઈ વગેરે બાબતો પરત્વે પૂછી લેધેલ સવાલની વાત અત્ર અમે હસ્તેખી
 બતાવીએ તો તે વાતથી આ નવાબને અર્પાયેલ જડનાની અસંભવિતતા સિધ્ધ
 થવા વિના ગ્વશે નહિ મતનજ કે, આખો દિવસ એક રાજ્યકાર્યબારીની પેઠે
 ગાદીનકીએ બેસી રહીને રાજ્યના બધાં કામો કરનાર રાજા આ નવાબ ન
 હતા એ વાત ખરી છે પરંતુ નિવમજદ આલી રહેતા રાજ્યકાર્યનને જે
 યંત્રણાઓ કાર્યબારી યોગ્યિત પ્રકારે વ્યવસ્થા પુર્વક ચલાવી રહેતો હોય તો
 પછી તે યંત્રના માલિક જેવા રાજ્યને અનાવસ્યક કામ જોડાવી એ યંત્ર
 શાસ્ત્રીના કામમાં હસ્તક્ષેપ કર્યા કરવાનું કાર્ષકારણ હોઈ શકે નહિ હજ્યાંડ
 જેવા બધારજીવાળા મહા રાજ્યમાં પણ રાજા ખુદ હમેશા રાજ્યના આયુ-
 નિત્ય-કાર્યો કરવામાં નિમગ્ન રહેતો હોય એમ દેખાતું નથી. દીવન મોકલજી
 અહાના વારસાથી રચાવા માટે જન્તામદ રાજ્યનું સામનન ન પુરષોત્તમરાયજીના

વારામાં એવું તો નિયમબધ્ધ-સ્વાયત્ત-બની ગયલું હતું કે, નવાબ સાહેબ ખુદથી પણ તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકાતો ન હતો. આમ હોઇ અને કહી શકીએ છીએ કે, મિ. હોલાંડે નવાબ રસુલખાનજીને જિતારી ખાડનારી જે સ્તુતિ શાહનશા શેરજમાખાનજીથી કરેલી છે તે યથાયોગ્ય નથી જ, કારણ કે શાહનશા શેરજમાખાનજીએ નિરંકુશ થવાના લોભમાં આગળ પડીને એ સમ-પના દહમૂળ શાસનતંત્રને તોડી નાંખવાને જે પગલાં ભરેલાં હતાં તેને પરિભામે રાજ્યની હુદ્દા કટલીક યથા જવા પામેલી તે તે સમયના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશની જે રાજનીતીશી મિ હોલાંડ સમક્ષ રજુ કરાયેલી હતી તે ઉપરથી તેમજ ‘હઝુર અદાલત-સભાસદ’ કલ્યાણરાય બક્ષી સર્વગાન્ય રાજપુરે પોતાની નોકરીના આપેલ રાજ-નામાની હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થઇ આવે તેમ છે જ. અર્થાત્ શાહનશા શેરજમાખાનજી ‘વિદ્યુત્તજ’ તેમજ પોતાનું સ્વભાવગનિત ન હતું, પરંતુ તેઓ તો એ વિદ્યુત્તજગ્રાહક એક કુંભિકા-પાત્ર-રૂપ જ હતા. આ વાત તેમના પિતા નવાબ સાહેબ સારી પેઠે સમજતા પણ હતા. પરંતુ પોતાના એ લાડકા પુત્રને નારાજ કરવા જેટલું મનોબળ તેમનું ન હતું એટલે એમણે, ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે પાડી દેવાશે એવી આશાએ પોતાના આ શાહનશાના કલા પ્રમાણે કરી આપેલું હતું. આ સંબંધે તથા તેના પરિણામ પરત્વે આપણે આ ચંચળા પૂર્વભાગમાં વાંચી ગયા છીએ એટલે અને તે બાબતે ચર્ચિત ચર્ચણ કરવાનું બંધ રાખીએ છીએ; તથાપિ એટલું તો અત્ર કહેવું જ કે, મિ. હોલાંડે ન્યારે બીજી અનેક અસંગત બાબતો સંબંધે ન્યૂનાધિક ચર્ચા પોતાના નિવેદન લેખમાં કરેલી છે ત્યારે તેમણે જે એપાંચ શબ્દોમાં શાહનશાના સ્વછંદી વર્તનનાં જે માઠાં ફળ આવેલ છે તેમના સંબંધે તથા તેમને સ્વેચ્છાથી થવા ન દેવા માટે પ્રયાસ કરનાર કાર્યભારી મંડળ તેમજ એ શાહનશાની અસંય-મિત જીવનચર્યા ઉપર અંકુશ ન રાખનાર તેમના અગ્રેજ અને દેશીય સહચરો વગેરેની કર્તવ્ય શૂન્યતા પરત્વે યથાયોગ્ય મતપ્રકાશ કરેલો હોત, તો તેમની ન્યાયપ્રુષ્ઠિને માટે આપણને અધિક જ્ઞાન થઇ આવ્યા વિના રહેત જ નહિ. પણ મિ. હોલાંડનાં રાજદ્વારીય કુશળતા કેટલી ઝીણવટથી આ કાગે ઉદ્ધમ કરી રહેલી તેનું એક બીજું ઉદાહરણ પણ આપણે આખી શકીએ તેમ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૦૯માં પુરે.સમતપજ અને નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી મુંબઈમાં મોકળા મને મળેલા હતા એ વાત જગજગેર હતી તેમ પ્રતિપાદિત થવા જેવી પણ હતી. છતાં એ વાતના મહત્ત્વને ઓછું જતાવવાના હેતુથી મિ. હોલાંડે એ મિશનને ‘કહેવાલ’ ગણી કાઢેલ પણ છે । આમ મિ. હોલાંડે પોતાના

નિવેદન લેખમાં બ્યારે પોતાની રાજદારીય સક્ષમતાનો ઉપયોગ કરેલો છે ત્યારે બીજે પક્ષે રાજ્ય તરફથી એક પછી એક ચલા રહેલ અને પડી બાગેવ વાદના પ્રયોગોના સમયમાં કશી પણ આગળી દીકા ન કરવાનું પણ તેમણે ઉચિત ધારેલું છે. રૂ. ૧,૨૫૦૦૦ ની રકમમાંથી ચલણ ચિડીઓ ખરીદાયલી તથા તે રકમને લગતા રકમો બનાવવી છે એવું વિધાન તૂની પડ્યા પછી 'કુવરમાણા'ને લગતી કોરી દશ લાખ વજીર સાહેબ ખાધ ગયલા છે એવું, બાઇરા કરજો કરી આવેલ હિમાયની તપામને આધારે રાજ્યપક્ષે નવું વિધાન રચેલું હતું. પરંતુ આ વિધાન પણ તૂની પડેલું હતું, કારણ કે 'કુવરમાણા'ની રકમ અમરજીબાઈ એકરી કરતા હતા અને એ રકમ તેઓ ૪૦ સ. ૧૮૮૬ની સાલથી જ ટકરાળમાં બરતા રહેલા અને ટકરાળ તે બધીય રકમ નવાજ સાહેબના ખાનગી હિસાબમાં તેમને આપી દેતી પણ હતી આમ આ 'કુવર માણા'ની રકમ કોઈ દિવસ વજીર સાહેબને મળેલી નહિ એમ ૨૫૪ નજીક આવેલું એટલે પછી એ રકમમાંથી એક લાખ ત્રેપન હજાર રૂપિયાની ચલણ ચિડીઓ ખરીદવાની વાતવાત વિધાન પણ હવામાં ઊડી જવા પામેલું હતું આમ આ વિધાન પડી બાગેલું એટલે પૂર્વોક્ત બે નયુમાઈઓને મુખેથી કહેવાયેલ કોરી સાત લાખ ખાસક હજાર તથા રૂપિયા એમલુપયાશ હજાર પાચસો નવાજ બહાદુરખાનજીના દેહાંતકાળે તેમના ખાનગી ખર્ચનામાં હોવાની વાત આગળ લાવવામાં આવેલી પરંતુ એ હકીકત પણ કોઈ દુનિયારેજ પુરાવાથી સાબીત કરી શકાયલી નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ પૂર્વોક્ત બે નયુમાઈઓ પૈકી નયુમાઈ કુપારામે તો એ પોતાથી કહેવાયલી વાતને પોતે જ ખોળી ઠરાવી દીધેલી પણ ખરી એને પછી એકલા નયુ સીદીના કથનને શ્રદ્ધેય ગણી લીધા મિયામ મિ. હોલાડ વજીર બહાઉદીનભાઈને દોષિત ઠરાવી શકે તેમ ન હતા અને તેથી તેમણે અમલુ, ચોકિયાત વગેરેના નયુ સીદીના કથનને સાચું માની એ રકમમાંથી જે કોરી ૫,૬૪૨૮૫૭૦ની રકમ નવાજ સુલખાનજીગાદીએ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી સ્વીકારાઈ ગયા પછી ટકરાળમાં જમે ઠરાવેલ તે રકમ નાદકરીને બાકીની રકમ વજીર ઉચાપત કરી ગયલ છે એવી કલ્પના કરી લીધેલી છે. આવી બેહુદી કલ્પના તો મિ. હોલાડનું રાજદારીય મગજ જ કરી શકે એમ અમારું માનવું થાય છે, કારણ કે જે વજીરની કિંમતો એ આખીય રકમ ખાધ જવાની થઈ હોત તો તેઓ તેમ કરી ન શકત એમ કદી યકાવ નથી બહાઉદીનભાઈ હયાત ન હતા અને તેમનો બચાવ કરવાને કોઈ મે.ન. પડે એમ પણ ન હતું એટલે મિ. હોલાડનો રાજદારીય પ્રવાસ અરજ

થવામાં કોઈ વિગ્નનડે એમ પણ ન હતું. આમ હોઈને મિં હોલાંડે સોચા વાળીને પણ વજીર સાહેબને દુષિત ઠરાવી દીધેલા તો છે જ અને એમને એ પ્રમાણે દુષિત ગણી લેવામાં આવેલ છે એટલે રાજદારીય દળે પુરુષોત્તમરાયજીને એ વઝીરના “મગજ” રૂપે કદવી લઈને થોડાક પણ શકિત ચારિત્ર્યવાળા ગણાવવાની આશતે મિં હોલાંડને કાંઈક અવકાશ પણ મળી ગયલો છે ! નયુ સીદી જેના રાજ્યપક્ષના અગ્રણ્ય સાક્ષિના મૌખિક કથનને શ્રદ્ધેય અને અને પુરુષોત્તમરાયજી તરફથી આવેલ મોભાદાર શુદ્ધરચોના કથનોને અશ્રદ્ધેય ગણવાને મિં હોલાંડ પ્રેરાયલા દેખાઈ આવે છે એ કથા અરૂપર નવાજ પમાડે તેવી તો છે જ.

મતક્ષપદે, આ રાજદારીય પ્રકારના કામ પરત્વે મિં હોલાંડે ન્યાયક્ષત્રો ને નહિ પરંતુ રાજદાર રચાયલી બાજીને લક્ષ્યમાં રાખીને પોતાનો નિવેદન લેખ તૈયાર કરેલો છે, અને તે લેખ તેમણે તા. ૧૭-૧૨-૧૭ને રાજ જૂનાગઢ રાજ્યના વાલી વહીવટદારને મોકલી આપેલો હતો. એ પછી એ વાલી વહીવટદાર રૂપી વાલીએ એ પરત્વે જે કાંઈ વધારામાં કહેવાનું હતું તે તેમાં ઉમેરીને એ લેખને કાઢિયાવાડના “એન”ટી કુલ ગવર્નર” આરક્ત મુબાઈ સરકારને તેમના અભિપ્રાય સહ દિલ્હી સરકાર તરફ રવાના કરવા માટે મોકલી આપેલો હતો. મુબાઈ સરકારને આ આપુય કામ પહોંચેલું ત્યારે તેમણે એ કામ ગવર્નર સાહેબના કાર્બારીમંડળ પાસે ચર્ચા તથા અભિપ્રાય માટે રજૂ કરવામાં આ વેલ પણ ખરું અને એ કાર્બારીમંડળે બહુમતિથી આ પ્રમાણે નિર્ણય પણ કરેલો :- “તપાસપંચે કરેલ કામને પરિણામે જુનાગઢ ફરખાર જે હુકમ ફરમાવે તે હુકમની જવાબદારીમાંથી (ઘિઠિશ) સરકાર છુટી શકતી નથી.” આવો નિર્ણય કરાયેલો એટલે પુરુષોત્તમરાયજી વિરુદ્ધ પ્રથમથી જ વલણ રાખી રહેલ ગવર્નર સાહેબ લોડ વિલિંગ્ડને પોતાનું મિનમત દર્શાવનાર એક પત્ર એ બહુમતિથી થયેલ અભિપ્રાય સહીત, એ પ્રકણને જોડીને દિલ્હી સરકાર તરફ મોકલી આપેલું હતું, અને તે ઉપરથી દિલ્હી સરકારના “પરદેશીય તથા રાજ્યપ્રકરણીય ખાતા” તરફથી તા. ૧૬-૯-૧૮ ને દિને અંક ૨૮૯૭ વાળા પત્રથી મુબાઈના “પીન્ડી (પેલીટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ)” ને નીચે પ્રમાણે લખી જણાવાયેલું હતું :-

From-Foreign and Political Department

To, Bombay P D

I am directed to acknowledge the receipt of your letter No 5853 dated 11/7/18 re the case of Mr P Zala I am to state in reply that the Government of India agree with the views put forward by the majority of the Government of Bombay viz the Govt. can not divest themselves of the responsibility for the the orders to be passed by the Junagadh State as the result of the commission of Inquiry. They regret that they are unable to endorse the views expressed by H E the Governor in his minute of dissent which formed an enclosure to the letter under acknowledgment. I am, therefore, to suggest that the Govt. of Bombay, should tender an advice to the Junagadh State to grant a pardon to Mr Zala for the offence for which he was convicted in 1906 and to restore to him the property which has since then been confiscated. The Govt of India do not think it necessary that any advice should be given to the Darbar on the question whether any deduction should be made from this property on account of the payment made to Mr Zala for his defence though having regard to all the circumstances of the case it would be more ungenerous to debit him with the amount. As regards the question of his pension I am to say that the Govt of India do not propose to give any advice to the Darbar.

(બાહર - મુબઇ સરકારે અહુપતિથી જે અસિમાય દર્શાવેલ છે

તેને હિંદી સરકાર સંમત થાય છે, એટલે કે તપાસપંચ જે નિર્ણય ઉપર આવેલ હોય તે નિર્ણયને પરિણામે જુનાગઢ દરબાર જે હુકમો કરે તે હુકમો પુરતી જવાબદારીમાંથી સરકાર મુક્ત રહી શકે નહિ. જે પત્રની પહોંચ આપવામાં આવી છે તે પત્રના એક અંતર્ગત પત્ર રૂપે નાં ગવર્નરે પોતાનું લિન્ન ગત લખી મોકલ્યું છે તેને તેઓ દિલ્હીર છે કે, તેઓ (સરકાર) સંમત થઈ શકતા નથી. આમ હોઇને, હું સૂચવું છું કે, મુખ્ય સરકારે રાજ્યને સલાહ આપવી કે, મિંઝ ઝાલાને ઇ. સ. ૧૯૦૬-માં જે ગુન્હા નિમિત્તે સજા થયેલી તે અવગણીને, તેને પરિણામે જે મિલકત ખાલસા કરાયેલી હોય તે તેમને પાછી સોંપી દેવી. મિંઝ ઝાલાને પોતાનો બચાવ કરવાને માટે જે રકમો આપવામાં આવેલ છે તે રકમો તેમને ખાતે ચડાવવી એ, સમગ્ર સંમોગો જોતાં જો કે અધિક અનુદારતાવાળું છે, તથાપિ તેમની મિલકત-માંથી તેમની રકમો કાપી લેવી કે નહિ તે પરત્વે કોઈ પણ સલાહ આપવાની જરૂર હિંદી સરકારને લાગતી નથી. તેમને આપવાના નિવૃત્તિ વેતન પરત્વે, હું જણાવું છું કે હિંદી સરકાર દરબારને કોઈપણ સલાહ આપવાનું ધારતા નથી.

ઉપર મુજબ, દિંદી સરકાર તરફથી તોળીતોળીને લખાયેલ હોય એવા રાખદોમાં જે સક્ષિપ્ત સલાહ-રાજદારીય આદા-જૂનાગઢ રાજ્યને આપાય છે તે સમગ્ર દૃષ્ટિએ ન્યાયપુર સર, આદર્શીય તેમજ વિચારણીય પણ છે. આ હુકમથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે કે, પ્રશ્નોત્તમરાયજી ઉપર ઇ. સ. ૧૯૦૬માં મુકાયેલા તહેમત ઉપરાંતની જે બીજી બાબતોને મે. હોલાંડવાળા નિવેદન લેખમાં સ્થાન આપાય છે તે બાબતોને લક્ષ્યમાં લેતાનું હિંદી સરકારે, જવાબી રીતે તો લખિત ધારેલું નહિ; અને તે પ્રમાણે તેણે લક્ષ્યમાં લીધેલું નથી તે દ્રષ્ટાંત તેમણે તપાસપંચ નિયુક્ત કરતી વેળા જે મુખ્ય આશય રાખેલો હતો તેને અનુસરતી જ છે. દિલ્હી સરકારે પ્રશ્નોત્તમરાયજીને ઇ. સ. ૧૯૦૬માં ચલ અન્વાય પરત્વે જ ફરી તપાસ કરી નિવેદનવેળ રજુ કરવાને માટે મિ. હોલાંડને નિયુક્ત કરેલા હતા. વઝીર બાહાઉદ્દીનજાહના મુદ્દેલ વિરુદ્ધ કામ ચલાવવાને તેમજ પ્રશ્નોત્તમરાયજીના સમગ્ર હવન પરત્વે તપાસ કરવા જેવી આડી અવગણી-અસંબંધ-અમંગલ

બાબનો પરતે વિચાર કરવાને દિલ્હી સરકારે તપાસવાની યોજના કરેલી હતી નહિ જ. આમ હોવાથી દિલ્હી સરકારે જિ હોલાકાવાળા નિવેદનલેખને માળી નાખીને કસ્તર કાઢીએ કાઢી નાખી ગ્રામ્ય અને અનન્ય મુદ્દા ઉપર જ પોતાનો નિર્ણય પોતાના ગવર્નરની ખાતા માં રાખી દીધો છે. દિલ્હી સરકારે એ પ્રમાણે પોતાનો નિર્ણય મુજબ સરકારને જણાવી દીધો છે. એટલે પછી, એ મર્ગોપરિ આગળે અનુમતીને મુજબની રીતે વિલિયમની સરકારને, આપણા આ કથાનાયકના કામ પરતે પુખ્ત અને ઉપરનો ફાવે જરૂર પડે એમ લાગેલું અને તેમ થતા તેમણે પોતાના તત્વથી, કાલિયાવાળા એજન્ટ દ્વારા ગવર્નર માં રાખી દેવાને ઉપરની સલાહ તા. ૨૮-૬-૧૯૧૮ને રોજ, નીચે પ્રમાણે લખી મોકલેલી હતી-

28th September, 1918

To,

The Agent to the Governor,

Kathiawad

Sir,

Please refer to the correspondence ending with your letter No c/26 dated the 25th February, 1918 and its enclosures regarding the case of Mr P S Jhila. The Government of Bombay has given in this case their utmost careful consideration to the report of Mr. R. E Holland and to the remarks of the Administrator of the Junagadh State and have come to the following conclusions

2 They agree with the view expressed by Mr Rendall that the conviction and sentence passed under section 406 of the State's Penal Code against Mr Zala in 1906 should be set aside but they are unable to accept the proposal that the confiscation of Mr Zala's property amounting to Rs 126000/- should be main-

tained. I am further to say that the Government of Bombay while refraining from coming to any definite conclusion as to the question of the deduction of any amount from the value of this property on account of the sums advanced to Mr. Zala for his defence are of opinion that taking into consideration all the circumstances of the case it would be somewhat ungenerous to adopt this course. I am, therefore, to request that the Junagadh Darbar may be advised to grant a pardon to P. S. Zala in respect of the offence for which he was convicted in 1906 and that it should make good to him the property which was then confiscated as the penalty of his conviction.

“ એન્ટ ટુ ધ ગવર્નર, કાઠિયાવાડ, લેગ, ”

‘ સાહેબ, ’

મિ. પુ. સુ. ઝાલાના કામ બાબતનો, આપના અંક સી-૨૬ વાળા તા. ૨૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ સુધીના પત્રવ્યવહારને તથા તેના અંતર્ગત પત્રોને આપ લક્ષ્યમાં લેશે. આ કામ પત્રે મિ. આર. ઇ. હોલાંડે જે નિવેદન કરેલ છે તે સંબંધે તથા જુનાગઢ રાજ્યના વહીવટદારે જે (પિતાના) મતવ્યો બતાવેલ છે તે બાબતે, વધારેમા વધારે સાવધાનતા-પૂર્વક વિચારણા મુબર્ક સરકારે કરેલી છે અને તેમણે નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો કરેલા છે. ”

૨. રાજ્યના શિક્ષાના કાયદાની ૪૦૬ કલમ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૦૬માં મિ. ઝાલા મામે જે તહોમત ધરાવતું અને જે મળ કુવામાં આવેલ છે તે રદ કરવા મિ. રેડાલે જે અભિપ્રાય આપેલ છે તેને તેઓ (મુબર્ક સરકાર) સંમત માય છે પં. રૂ. ૧,૨૬૦૦૦ જેટલી રકમની મિ. ઝાલાની જે મિલકત ખાસસા કરવામાં આવી છે તે ખાસસા

રાખવાની (તેમની-મિ. રેડાલની) દરખાસ્તને તેઓ માદ્ય મળી શકતા નથી. મિ. ગ્રાહને પોતાનો ખર્ચ કરવા માટે જે રકમો ધીરવામાં આવી છે તે રકમને આ મિલકતની કિંમતમાંથી બાદ કરવી કે કેમ એ બાબતને સગતા સવાલ પરત્વે કોઈ નિશ્ચિત નિર્ણય આપવાનું બંધ રાખીને, હું વંશરામાં કહું છું કે, મુંબઈ સરકારનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આ કામની બધી પરિસ્થિતિ વિચારી જોતાં આવે. માર્ગ (ધીરેલાં નાણાં કાપી સેવાનો) પ્રદષ્ટ કરવો એ કાંઈક અનુદારતા જેવું ગણ્યારી આમ હોઈને હું પિનતિ કરું છું કે, જે ગુંદાને માટે ઈ. સ. ૧૯૦૧માં પુ. સુ. ગ્રાહને તહેમનદાર ગણી સજા કરવામાં આવેલ તે ગુંદાની જૂનાગઢ દરખાસ્ત ઉપેક્ષા કરવી એવી તેમને સલાહ આપવી, અને તેમની ઉપર તહેમત મૂકીને સજા કર્યા બદલ જે મિલકત તે વખતે ખાસસા કરવામાં આવેલ તે મિલકત તેમને પુરી કરી આપવી.

ઉપર પ્રમાણે દિલ્હી સરકારની આજ્ઞાને અનુમરીને મુંબઈ સરકારે એક નવી આજ્ઞા લખી કાઢીવાવાડના એજન્ટ હુ. ધ. ગવર્નરને મોકલી આપેલી એટલે એ બ્રિટિશ અધિકારીએ, જૂનાગઢના બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર મિ. રેડાલને જાણ સરકારના પૂર્વોક્ત નિર્ણયથી વાકેફ કરી દેને જૂનાગઢ રાજ્યે અને તે પણ પોતાની જવાબદારી સમજીને જે હુકમ પુરોષોત્તમ-રાયજીના સંબંધમાં કરવો હોય તે કરવાનું કસવી દીધેલું હતું; અને એ સુચનને અનુસરીને મિ. રેડાલે રાજ્યના વહીવટદાર તરીકે એક 'અંતિમ હુકમ' તા. ૨૪-૧૨-૧૯ને રાજ વહીવટદાર કચેરી (એડમિનિસ્ટ્રેટર્સ ઓફીસ)માંથી, નામે પ્રમાણે, પ્રાપ્ત કરીને તે જ દિવસે તે હુકમ પુરોષોત્તમરાયજીના સોલિસિટર 'મેયર્સ સિટસ એન્ડ કો.ને' મુંબઈ મોકલી આપેલો પણ હતો:-

અંતિમ હુકમ

આ આખાય કામના આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અને નિઃશેષ નિર્ણય પરત્વે નામે પ્રમાણે અંતિમ હુકમ કરવામાં આવે છે:-

(૧) ઈ. સ. ૧૯૦૬માં પુ. સુ. ગ્રાહા સામે જે-તહેમત મૂકવામાં આવેલ અને (તે બદલ) સજાકર્યવલ તે જૂનાગઢ દરખાસ્ત રદ કરે છે અને જે બંધ-દાર થયેલો તેની ઉપેક્ષા કરે છે.

(૨) તપાસનીસના નિવેદન લેખમાંથી જે હકીકત જાણી આવે છે તે સંબંધે પુ. સુ. ઝાલા સામે જૂનાગઢ દરબાર કૃપાની રહે વધારે કામ ચલાવશે નહિ, અને જે મિલકત ખાલસા કરવામાં આવી છે તે બદલ રૂ. ૧,૨૬૦૦૦ જેટલી રકમ હાનિપૂરણાર્થ પુ. સુ. ઝાલાને આપશે.

(૩) આ કામમાં તેઓ પોતાનો બચાવ કરી શકે તેટલા માટે તેમને રૂ. ૧૫૦૦૦ની જે રકમ ધીરવામાં આવી છે તે રકમ, જૂનાગઢ દરબાર ઉદારતા બતાવીને વસૂલ કરવાનું અગર તો પૂર્વનિર્દિષ્ટ હાનિપૂરક રકમમાંથી બાક કરવાનું બંધ રાખશે.

(૪) જૂનાગઢ દરબાર ફરમાવે છે કે, હજુર પરવાનગી સિવાય જૂનાગઢ રાજ્યની હદમાં પ્રવેશ ન કરવા સંબંધે જે અંકુશ તેમના ઉપર મૂકવામાં આવેલ છે તે ચાલુ રહેશે જ.

ઉપર મુજબનો હુકમ મિ. રેડોલે આંગ્રેજી ભાષામાં લખેલો છે અટકે અને તેનું ભાષાંતર કરી આ કથામાં તેને લખાવ કરેલું છે, એટલું આ પરત્વે પ્રથમ જણાવીને હવે અમે તે પરત્વે યોડીક વિવેચના કરશું. આ વિવેચનાનો આરંભ અમે, મિ. રેડોલે પૂર્વોક્ત 'અંતિમ હુકમમાં' બતાવેલ અશિષ્ટાચાર ચીંધી બતાવીને કરીએ તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ. દિલ્હી સરકારે તથા મુઝબ સરકારે પોતપોતાના આ કામે અખામલ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આચારવાહક પત્રોમાં આ કથાવીરને 'મિ. ઝાલા' કહેવામાં જે પ્રકારે શિક્ષાચાર શીક્ષતા બતાવેલી છે તે પ્રકારે, પુરોહતમરાયજી દોષમુકત ચઢ ગયલા હતા છતાં મિ. રેડોલ પોતાના 'અંતિમ હુકમમાં' 'મિ. ઝાલા' શબ્દ લખીને કે 'પી. એસ. ઝાલા'ને બદલે 'મિ. પી. એમ. ઝાલા' શબ્દો લખીને બતાવી શકેલા નથી એ ખીના તેમનામાં રહેલ શિષ્ટાચારનો અભાવ તથા તેમના પુરોહતમરાયજી તરફ રહેલ દોષ તથા દર્પન-નિત માનસનું આપણને બાન કરાવે તેવી છે.

પૂર્વોક્ત 'અંતિમ હુકમ'ના પરિચ્છેદમાં મિ. રેડોલ રૂ. ૧,૨૬૦૦૦ની રકમ, પુરોહતમરાયજીને ચલ નુકસાન બચ્ચ આપવાની કૃપા કરે છે એ કૃપાને આપણે 'ધોકે ગાર્વા ધર્મ' જેવી ગણી શકીએ તેમ છીએ. તથાપિ આપણે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી શકીએ છીએ કે, દિલ્હી સરકારે આ કામે ૨૫૯

હુકમ કરેયો ન હોત તો એ મિ. રેડોલ પુરોત્તમરાયની હપર આટલી પણ
 ‘કૃપા’ બતાવવા બેટલું પોતાનું અભિમાન ખડખે મૂકત ખરા કે ? એ એમને
 કૃપા જ કરવી હોત તો તેઓ વિના વિલંબે તથા નાન્યના ધનનો ઘણો મહોટો
 ધૂમાડો કર્યા પછી જ કૃપા કરવાને તૈયાર ન થાત. વળી એ મિ. રેડોલ,
 ‘તપાસનીમના નિવેદન લેખમાથી જે હકીકત જડી આવે છે તે મંબધે પુ. મું
 ગાલા સામે જુનાગઢ દરબાર કૃપાની રાહે વધારે કામ ચલાવશે નહિ’ એ
 પ્રમાણે મોખમ લખીને, પુરોત્તમરાયજી જાણે કે, બીજા કોઇ શુદ્ધ માટે હજી
 પણ જવાબદાર રહેવા હોય એવું બતાવવાને હુકમ કરેયો છે તે તેમનો હુકમ
 કેવળ મિથ્યા છે અને તે હુકમ તેમણે કેવળ પોતાના ખાંડિત થયેલ અહંભાવને
 મંત્રુષ્ટ કરવા માટે કરેયો છે. અમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ તેનું કાન્ય એ
 છે કે, મિ. હોલાડિ ચલાવેલ કામમાં પુરોત્તમરાયજીને ગમે તે માર્ગે દોષિત
 હોવાવા માટે, મનુષ્યથી બેટલા પ્રયત્નો થઈ શકે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં રાજ્યપદે
 કચારા રાખેલી નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ, અમે એમ પણ કહી શકીએ
 છીએ કે, એ તપાસખંચને અંગે મિ. રેડોલની રાજોબ્ધાને પારો એટલો તો ચડી
 ગયયો હતો કે, મિ. હોલાડિ તેમને નિવેદન લેખ હિંદી સરકાર તરફ રવાના
 કરવાને માટે આપેયો ત્યારે તે લેખમાથી જો તેમને પુરોત્તમરાયજીને હાનિ
 પહોંચાડી શકે એવી કોઇપણ હકીકત જડી આવી હોત, તો તેઓ તેની
 હકીકતને બળે, એ નિવેદનલેખ રવાના કરી દીધા પછી પુરોત્તમરાયજી સામે
 બીજું કામ ઉપાડવા વિના શાતિથી બેસી શકત પણ નહિ જ. વળી, મિ.
 રેડોલે પોતાથી કંચલ અંતિમ હુકમના બીજા પાર્ટમેન્ટના મિ. હોલાડિવાળા
 નિવેદનલેખનો જે ઉલ્લેખ કરે છે તેને અમે અસ્થાને તથા એક પ્રકારના
 ઔચિત્યભંગ રૂપે પણ ગણીએ છીએ; કાન્ય કે એ નિવેદનલેખ કેવળ જૂના-
 ગઢ રાજ્યને રજી કરવા માટે લખાયેલો ન હતો, પરંતુ એ હિંદી સરકારને અર્પેલ
 મુખ્યતઃ લખાયેલો હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ લેખ પરવે મનન કર્યા પછી
 હિંદી સરકાર જે આગા કરે તેને અનુમરીને મિ. રેડોલે જૂનાગઢ રાજ્યને
 નામે હેવટનો હુકમ કરવાનો હતો. મુખાઈના ગવર્નર લોર્ડ વિલિંગ્ટન સાહેબ
 પુરોત્તમરાયજી વિરૂધ્ધ એટલા જવા પ્રમાણમાં હતા કે, તેઓ હિંદી સરકારે
 કરેલ આગામાં પોતાને ફાવે તેવો થોડોક ખજાણો વધારો કરી પણ જ.
 પરંતુ એ સરકારે પણ મિ. હોલાડિવાળા નિવેદન લેખનો કલેખ કર્યા સિવાય
 હિંદી મંત્રાંત્રી આગાવરૂપ જ કંચન કરેલો છે. આ મિ. રેડોલ પોતાના પદને
 એટલું તો અવધવાનું અને અમાધારણ કોટીનું માની બેઠેલા હતા કે એમને

મિ. હોલાંડના પૂર્વોક્ત નિવેદનલેખને પોતાના અંતિમ હુકમમાં જોડેલું પ્રાધાન્ય આપેલું છે તેટલું પ્રાધાન્ય મુંબઈ સરકારના કે દિલ્લી સરકારના નિર્ણયને બીલકુલ આપેલું નથી; * અર્થાત્ મિ. હોલાંડના નિવેદનલેખ ઉપરથી દિલ્લી સરકારે નિર્ણય કરેલો છે, એટલે એ નિવેદન લેખનું આદ્યાત્મ બીલકુલ રહેલું નથી એવું મિ. રેડોલે સમજી લેવું જોઈતું હતું. પરંતુ તેઓ તે પ્રમાણે સમજી શકેલા નહિ તેવું કારણ એ કે, તેમને સ્વપ્નમાં પણ પ્રાપ્ત ન થયેલો એવો રાજ્યાધિકાર મળી આવેલો હતો એટલે તેમની અહમહમિકા અમર્યાદ બની ગયેલી હતી અને તેથી તેઓ ખુદ 'હબુર' બની બેસીને રાજ્યમાં ઉચિત ગણ્યામ એવી વાક્ય સ્થનામાં પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર કૃપા કરવાને પ્રેરાયલા હતા પરંતુ એ એમણે બતાવેલી 'કૃપા' પુરુષોત્તમરાયજીને હંમેશને માટે નુકસાન બોગવતા કરી રાખવાના રૂપમાં પરિણમેલી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૬માં પુરુષોત્તમરાયજી સામે ચલાવાયેલ એકતરફી મુકદ્દમાને પરિણામે તેમની જે બધી મિલ્કત ખાલસા કરવામાં આવેલી તે તમામ તેમને 'પાછી સોંપી' દેવાનો હુકમ દિલ્લી તેમજ મુંબઈ મરકારે કરેલો હતો તે છતાં મિ. રેડોલ તે તમામ (સ્થાવર જંગમ) મિલ્કત સોંપી દેવાને તૈયાર થયેલા નહિ. ઈ. સ. ૧૯૦૬માં પુરુષોત્તમરાયજીની તમામ મિલ્કત ખાલસા કરવામાં આવેલ ત્યારે તે તેમની મિલ્કત

* આવું તે વખતના ઉપરોક્ત લોર્ડ એમ્સફોર્ડને પણ લાગેલ અને તે ખાતન તેઓએ મુંબઈના મવનર લોર્ડ વિલીંગડનને એક ખાનગી નંબરવાળો અર્ધ સરકારી પત્ર પણ લખેલ; તે પત્રની એક નકલ પાછળથી સ્વ. રાયજી સાહેબને ઉપલબ્ધ પણ થયેલી પરંતુ ત્યાર પછી તુર્કમાં લોર્ડ વિલીંગડન દિલ્હિસ્તાનના ઉપરોક્ત નરીકે નીમાઈને આવેલ એટલે તે પત્રનો ઉપયોગ થઈ શકેલ નહિ. સદાહુ પત્રની ઉપરોક્ત નકલ સ્વ. રાયજી સાહેબના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મી. જવેરીલાલે શ્રી ઉચ્ચગણાલ સાકરલાલ જુયને તથા સ્વ. પુન્નભાઈ જાદવરાય વસાવડાને સને ૧૯૩૮માં બતાવેલ અને તેઓંની સહયનાનુસાર તેની એક નકલ કાઢીવાડાના રેસીડન્ટ મી. ગીળમનને પણ આપેલ. ઉપરોક્ત પત્રની નકલ પાછળથી મુમ થયેલ દેવાથી તેનું અગ્રે ચાલુસ્ત ઉપરથી ટીપ્પણ કરવા ઉચીત ધાર્યું છે. તે પત્રમાં લોર્ડ એમ્સફોર્ડે એવી મનલગણું લખેલું કે, વસ્તુતઃ તપાસ પંચ તો હીંદી મંદારે નીમેલ અને તે ઉપરી સરકારની બલામણની ઉપેક્ષા મી. રેડોલે કરેલ છે અને તે પરત્વે મુંબઈ સરકાર મુંબઈ રહે છે તે કોઈપણ રીતે ઉચિત કહેવાય નહિ.

મિલકત એકલા સ્થાવર રૂપમાં ન હતી, પરંતુ કેટલીક મિલકત જંગમ રૂપની પણ હતી, અને એ ઉભય પ્રકારની મિલકતનો વિનિયોગ અન્ય કોઇ પ્રકારે થઈ જવા ન હતાં નવાજ સાહેબ સ્વયંજાનજીએ એ તમામ મિલકતને સુરક્ષિત સંભાળી રખાવેલી પણ હતી, અને તેમ કરવાનું કારણ પણ એ તમામ મિલકત પુરોત્તમરાયજીને પાછી સોંપી દેવી એવી એ નવાજ સાહેબનો ઈરાદો હતો. અમારા આ કથનનું પ્રતિપાદન, નવાજ સાહેબે પુરોત્તમરાયજીના ભાઈ જસિંહપ્રસાદને તેમની ખાવસા કરાવેલી મિલકત સોંપી દીધેલી છે એ હકીકતથી અવિવાદ પ્રકારે થઈ શકે છે. પુરોત્તમરાયજીની તમામ મિલકત તેમને સોંપી દેવા મિ. રેડોલ તેમજ થયથા નદિ તેનું કારણ એક તો એવું હતું કે, તેમણે પુરોત્તમરાયજીવાળું કામ અનિર્ણીત સ્થિતિમાં હજી મૂલતું ઉભેલું હતું તે છતાં તેમની જંગમ તેમજ કેટલીક સ્થાવર મિલકતનો ગમે તેવા વિનિયોગ કરી નાખે શો હતો ! મિ. રેડોલે જે આ પગલું બરેલું હતું તેમની પાપમતિનું પ્રતિ-પાદક નથી એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. કોઈપણ ન્યાયાધીશના કામ પરત્વે અંતિમ નિર્ણય થયેલો ન હોય અને તેવા ન્યાયાધીશની મિલકત જપ્તીમાં લેવાયેલી હોય અમર ખાલસા થયેલી હોય તથાપિ તેનો વિનિયોગ કરી નાખવાની આજ્ઞાત મોકુફ રખાયેલી હોય તો કોઈપણ અદાલતનો કેદપણ ન્યાયાધીશ, એ ન્યાયાધીશની મિલકતની અંતિમ વ્યવસ્થા કરી કરાવી શકેલો નથી એમ કાયદો તો કહે છે જ. પણ મિ. રેડોલ તો હજુર હતા એટલે અંગ્રેજ ન્યાય સત્ત્ર પ્રમાણે તેઓ કાયદાથી પર હતા ! આમ હોઇ આપણે મ્હી શકીએ છીએ કે, મિ. રેડોલે પોતાની પાસે પુરોત્તમરાયજીવાળું કામ મૂલતું પડેલું હતું તે છતાં સ્વહંદી જનીને તેમની મિલકતની ગમે તેવી વ્યવસ્થા કરાવી નાખેલી એ હકીકત એવી છે કે, તેને પરિણામે જે જવાબદારી ઉપરિચિત થઇ આવે છે તેમાથી મિ. રેડોલ ખુદ છુટી શકે તેમ નથી જ. મિ. રેડોલ ખુદને પોતાના પૂર્વજીવથી આ જાળતે પોતાનો ઉપર આવી પડનાર જવાબદારીનું ભાન, તપાસપત્રે કરેલ કામ પછી, આવેલું પણ ખરું, અને તેથી તેમણે પૂર્વોક્ત મિ. હોલસિંહજીને નિવેદનરૂપે મુગળ સરકાર તરફ રવાના કરેલ તે વખતે તે સાચે જ, પુરોત્તમરાયજીની ખાલસા થયેલ મિલકતને ખાલસા રાખવાની દરખાસ્ત લખી મોકલેલી પણ હતી પરંતુ મુગળ સરકારે એવી એ મિ. રેડોલની દરખાસ્તને ટાળી ગયેલી નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ એ ખાવસા થયેલ મિલકત પૈકી કોઈ મિલકતનો મદાયિન વિનિયોગ ગમે તે પ્રકારે થઇ ગયેલો હોય તો તે પ્રમાણે રૂપાંતર પામી અવધ મિલકત પુરોત્તમરાયજીને પુરી કરી આપવી

એવો પણ દુકમ મુંબઈ સરકારે અગમ્યેતી વાપરીને કરી દીધેલો હતો. આમ હોઇને જે મિલ્કતનો વિનિયોગ થઇ ગયેલો ન હોય તે મિલ્કત તથા જે મિલ્કતનો વિનિયોગ થઇ ગયેલો હોય તે મિલ્કતનો ખર્ચો એ ઉભય આપીને પુરોત્તમરાયજીને સંતુષ્ટ કરવા એ મિ. રેડોલની નૈતિક તેમજ તેમને થયેલ આજ્ઞા પ્રમાણે ફરજ જ હતી. એ છતાં મિ. રેડોલે, પુરોત્તમરાયજીની ખાલસા થયેલ જે મિલ્કતનો-ધરોનો-વિનિયોગ થઇ ગયેલો નહિ તે બજનસ તેમને સોંપી દઇ બાકીની મિલ્કતનો ખર્ચો આપવાનું ચોખ્ખું ન વિચારતાં રૂ. ૧,૨૬૦૦૦ ઉધમ આપી દેવાની વાતને ઉચિત ગણેલી હતી, અને તે પ્રમાણે તેમણે તે રકમ પુરોત્તમરાયજીના સોલિસિટરને મુંબઈ 'એક (હુડી)' થી મોકલી આપેલી પણ ખરી. અર્થાત્ પુરોત્તમરાયજીના નામ માત્રથી મિ. રેડોલ એટલા બધા તો હંમેશા બહુતા રહેતા હતા કે, એ આપણા કથાપુરણ જૂનાગઢ રાજ્યની હક છોડીને ગળકોટમાં રહેતા એ પણ મિ. રેડોલને અણુગમતી વાત હતી, તો પછી પુરોત્તમરાયજીને તેમનાં મકાનો સોંપી દીધાથી તેઓ જે જૂનાગઢમાં આવીને વસે તો, રખેને પોતાની શી વસ્તે થશે એવી બીતિ મિ. રેડોલને અચૂક ઘેરી રહેલી હશે અને તેથી જ તેમણે પુરોત્તમરાયજીને પોતાની જન્મ-જમિમાં ફરીથી પગ ન મૂકવા દેવાનો નિર્ધાર અગાઉથી કરી રાખીને જ મુંબઈ સરકાર આગળ પુરોત્તમરાયજીની ખાલસા થયેલ મિલ્કતને 'ખાલસા રાખવાની ફરખારત' મૂકેલી હોવી જોઇએ અગર મૂકેલી હતી એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. મિ. રેડોલને આટલા બધા પ્રમાણમાં પુરોત્તમરાયજીથી બચ્ચીત રહેવાનું કાચુ શું દગે તે તો તેમનું પોતાનું મન જ સમજી શકે તેમ હતું. આમ હોઇને તેમજ પોતાની બીતિ ખરી પડવાનો પ્રમંગ બનતાં સુધી ઉપસ્થિત થયા ન પામે એટલા સાર મિ. રેડોલે દાર્ષનિક વાપરીને પોતાથી કરાયેલ 'અંતિમ દુકમમાં' જૂનાગઢ હંખારને નામે ફરમાવેલું છે તે ખરેખર, આપણું લક્ષ્ય એવું છે અને તે તેમની ઘૂંટતાની પગકાંક રૂપે પણ દેખાય છે. 'હજુર પરવાનગી મેળવ્યા સિવાય જૂનાગઢ રાજ્યની હદમાં પ્રવેશ ન કરવા સંબંધે જે અંકુશ તેમના (પુરોત્તમરાયજી) ઉપર મૂકવામાં આવેલ છે તે ચાલુ રહેશે જ' એવા શબ્દો એ મિ. રેડોલે એ 'અંતિમ દુકમ'ના ચોથા પાંચેદમાં વાપરેલા છે તે તેમની અર્વોપરિ બ્રિટિશ સરકારનું સ્પષ્ટ આજ્ઞાનું દલ્લખન કનારી કોષ્ટક પ્રકાશના બચથી ત્રાગિત મનોદશાના, તેમની આપજુદીના તેમજ તેમની અમત્યપ્રિયતાના સ્પષ્ટ છે. આ તેમના શબ્દો ઉપર ટીકા કરતાં અમારે કહેવું પડે છે કે, મિ.

રેડોલ 'હલ્લુર' તો હતા જ નહિ એટલે એમને પૂર્વોક્ત પતિ-છેદના 'હલ્લુર' શબ્દ વાપરીને ઔચિત્યભંગ કર્યો ન હોત તો તે સાત મણાત આ ફરમાન અંગે ખીટ વાત એવી છે કે, પુરોગતમરાયણને જૂનાગઢ ગાંધીની હદમાં પ્રવેશ ન કરવા સંબંધે આ મિ રેડોલે પૂર્વોક્ત ફરમાન કર્યું તે પહેલાં, કોઈપણ સમયે કોઈપણ રૂપમાં કોઈપણ તરફની અકૃશ મુકાબો હોય એવું રાજ્યના દ્વંતરેથી નીકળી શકે તેમ કોઈથી સ્વયં શકાય એમ પણ નથી નવાળ માહેમ સ્મુલખાનદ્યે પુરોગતમરાયણને હડપાર કરેલા નહિ એ તો નિસર્દેહ વાત છે તેમ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર પૈકી કોઈએ પણ તેમને રાજ્યમાં આવતા અટકાવવા માટે કદિ પણ ફરમાન કરેલું ન હતું તેમ વળી મુબારક સરકારે પુરોગતમરાયણને તેમની ખાવમાં ચયન મિલત પછી તેમને સોંપવાનો હુકમ આપીને, તેઓ જે ફરીથી જૂનાગઢમાં રહેવા છૂટતા હોય તો રહી ગઈ એવો માર્ગ પણ કરી આપેલો છે આમ હોઈને આપણે લેશ પણ સંકોચ રાખ્યા વિના એવો અતિમ નિર્ણય, આ બાબત પરત્વે, કરી શકીએ છીએ કે, મિ રેડોલે પોતાથી પ્રાયલ અતિમ હુકમના યોથા પતિ-છેદના જે શબ્દો વાપરીને અત્યાચાર આપેલી છે તે જેમ, એક તરફ તેમના પોતાના ઉપરિ-અધિકારીઓની આજ્ઞાનો ભંગ કરનારી બાબત છે તેમ તે તેમની હપ્તબુદ્ધિ, બીરતા તથા દર્પાગાત મનોભાવને દર્શાવનારી બાબત પણ ગણાશે.

ઉપર મુજબ આપણે આ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદાર મિ રેડોલે કરેલ અતિમ હુકમ તો વાચ્યો અને તે પરત્વે આવશ્યક વિવેચના પણ કરી તથાપિ એ અતિમ હુકમનો જે લાભો ઉપોદ્ધાન મિ રેડોલે લખેલો છે તે ત્યાસુધી આપણાથી અવગણ્ય નહિ, ત્યાસુધી એ કૃપા બતાવનાર દિલી સરકારે તથા મુબારક સરકારે મિ હોલાડવાળા નિવેદનરૂપમાંથી સમજી માહેમને લગતી જે વાતો ન હતી તે ગંભીરી ઉપેક્ષા કરીને નિર્ણય મુખ્ય મુદ્દા પરત્વે આપી દીરેલો હતો તે મિ રેડોલને અસંભવ યદ્ય પડેલો હતો કોઈપણ નિમિત્ત બાબત પરત્વે પુરોગતમરાયણને અપત્તથી ઠરાવી શકાતા નથી એવું સપૂર્ણમાન આવ્યા પછી જ એમને પરીક્ષા માર્ગે શકનીય આત્મચાળા ઠરાવી એ બાબતને એક અપગંધનું રૂપ આપવાનો ભારિય નાત્ન એ બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારને કરવો હતો, અને જે પ્રયાસ કરવામાં તેમનો હેતુ કેમ પણ પ્રકારે પુરોગતમરાયણને દ્વિત જેવા ગણાવી દેખે તેમની તમામ મિ કમ બાબતમાં તખ્તી લેવનો તેમજ તેમને જાન્યની હદમાં પગ મૂકના અટકાવવાનો હતો પરંતુ દિલી સરકારે પ્રત્ય

નિર્ણયથી એ મિ રેડેલની દ્વિત મહેજ્ઞ સફળ થયતી નહિ, એટલે એમનો પ્રાપ્તિ વધી જવા પામેલો હતો મિ રેડેલે હાજર આ આખોય ઉપોદ્ધાત અત્ર જતા રવે એ નિર્ણય છે, કારણ કે પરાબવ પામેન પક્ષકાર વિજ્ઞી પક્ષ મારને ગમે તેટલા પ્રમાણમાં નિદાનો આત્મસ તોષકારક અધિકાર ધરાવે છે આમ હોદ્દાને એ ધોરણે મિ રેડેલે જે આત્માન દ લીધેલો હોય તેમા આપણે ભાગ પડાયો એ ઈષ્ટ નથી મિ રેડેલ ન્યાયખાતામા નોકર હતા અને તેમણે ન્યાયાધીશનું પદ ઠીક ઠીક ભોગવેલું હતું, એટલે તેઓ સમજતા હતા કે, અદાલતમા બોલાયના કે લખાયલા શબ્દો અપરાધતમ હોય તોપણ, કાયદાની નજરે, તે બદનક્ષીની વ્યાખ્યામા આવી શકતા નથી અને તેથી તેમને પોતાને જે કાર્થ કદુવચનો કાગળ ઉપર કાઢતા હોય તેમા વાધો પડ્યું નથી ! ગાલિપ્રદાન મરીને પણ પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખનારાઓ જગતમા કયા નથી હોતા ! અશક્તિમાનનું હથિયાર અશિષ્ટ વાણી જ હોઈ શકે વિવેકદીપ ખૂઝાણા પછી મનુષ્યના મનોદેશમા વ્યાપી રહેતા અધકારમા તે જે ભૂતાવળને જ દેખા કરે તો તેમા નવાઈ નથી મતિપ્રમના લક્ષણો એવાજ હોય છે

ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ મરીને મિ રેડેલે તા ૨૭-૧૨-૧૮ને રાજ મેશર્સ લિટલ એન્ડ કો સોલિસિટર્સ મારફત મિ દેનાડવાળા નિવેદનનેખની બે નકલો તથા રૂ ૧૨૬૦૦૦નો એક (હુડી) પુરોગતમરાયણને મુબમ પહોચાડી દીધેન પરંતુ તે દરમ્યાન તા ૬-૧૧-૧૮ને રાજ મેશર્સ લિટલ એન્ડ કો એ મિ હોલાડના નિવેદનનેખ ઉપરથી દિલ્હી સરકારે કરેલ નિર્ણયની ખરી નકલ મેળવવા માટે મિ રેડેલ પાસે મગણી લખી મોકલેલી હતી પરંતુ એ સાહેબે તેનો કશો જવાબ ન આપવાની કૃપા કરેલી હતી આમ થયલ એટલે તા ૦૨-૧-૧૮ને રાજ એ મેશર્સ લિટલ એન્ડ કો એ પૂર્વોક્ત ખરી નમ્ય મળવા માટે મગણી લખી રૂ ૧,૨૬૦૦૦ની ગમ ખાલસા થયલ મિત્રતાની કિમત જેટલી નહિ હોનાથી તેની તપસીલ ખતાવી વધારે રકમ મળવા માગણી પણ કરી દીધી હતી. આ માગણીના જવાબ મિ રેડેલે તા ૬-૧-૧૮ને રાજ આપેલો છે એ જવાબમા તેમણે, મારેલી ખરી નકલો ન અપરાતુ તેમજ તે સખધે માહિતી પણ ન આપવા । મહીને વધારે ખુનાસો કે ચચા કરવા પડતે આપણુદીથી ના પણ પાડી દીધેલી હો આમ થયુ એટલે પુરોગતમરાયણે પેતાના વાધા ઠેસા રાખીને રૂ ૧,૨૬૦૦૦ સ્વીકારી લીધા હતા મનનમ કે દિલ્હી સરકાર તથા મુબમ સરકારની આસા પ્રમાણે વતારે પુરોગતમરાયણે વમની સ્થાવર જગમનિત

અગર તે પૈકી જેનું વળતર આપતું નોંધ્યું છે તે ન આપવામાં મિ રેડોલે પોતાના સાર્વજનિકકારનો દુરુપયોગ કરેલો છે, પુરોહિતમરાયજીના બાગ, ગામ તથા બીજા એક ગામમાંનો પૂર્વજન્મપરાગત જાગ ન આપવામાં એમણે ન્યાય નોંધ્યો છે, અને વળી મારેલી ખરી નકલો ન આપવામાં પણ તેમણે પોતાના ગૌરવની, માણે કે, ઝક્ષા કરેલી છે ।

ઉપર પ્રમાણે, એક દષ્ટિએ બોલીએ તો, પુરોહિતમરાયજીવાળા મંમનો છેલ્લા આવેલો છે, અને જે કે તત્વતઃ એ મંમમાં પુરોહિતમરાયજીને ન્યાય તેમજ વિનય મળેલ છે તથાપિ તેમને તથા તેમના વશાન્તેને હઠ વિનાની આર્થિક હાનિ બોગવવી પડેલ પણ છે. આ કામમાં સર્વોપરિ પ્રેરિશિ દિદી સરકારની ન્યાયપરાયણતા જેમ પ્રત્યક્ષ થઈ આવી છે તેમ તેના તાબાના મુખ્ય મરમરના સાર્વજનિક આનાથી આતી બાજીએ તેમજ મિં રેડોલે જેવા વાલી-વહીવટદારની ગીદરી બગે તોપણ વળ ન મૂકે' એવી જે અનન્ય અમલવાતો તે પણ સુચકત થઈ આવી છે. આ કામ આટલી હદે પહોંચ્યા પછી તા. ૧૫-૩-૨૦ને રોજ, મિ. રેડોલે કરેલ 'અતિમ દુકમ' તથા એમણે, હિદી મરમરે કરેલ દુકમ વગેરેની ખી નકલ ન આપવા વગેરે બાબત જે ના પાડેલી તે મામે પુરોહિતમરાયજીએ મુખ્ય સરકારના 'પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ'ના મેજેસ્ટરીને એક અર્જ આપેલ છે, પરંતુ એ અર્જનો આજમુધી મોટા તરફનો જવાબ મળેલો નથી. એ પછી જૂનાગઢ સરકાર ઉપરથી બ્રિટિશ વાલી-વહીવટ જાડી ગયેલો, અને મિ રેડોલેને જૂનાગઢમાંથી ખમવાતું બન્યા પછી તેઓ ફરીથી બ્રિટિશ સરકારની ન્યાયખાતાની નોકરીમાં લેવાઈ શકે એવી રિયનિમા ન રહેના એવે તેમજે થયેલે હઠવાડપડોચી ત્યાં પોતે મેન કમ્પ્યુટીંગ ઉપલોગ લેવાતું આવું કરી દીધેલું પણ ખરું । ત્યાં બેઠા બેસ તેમજે જૂન ગઢની મેલીગામમાંના હરિયાળા મેનામાં પોતે ફર્યાદોય એવે સ્વઅનિદાર પણ મદાગિત કરેલો પણ હોય । વળી પોતાને જૂનાગઢ સરકારને લખના પ્રશ્નને અમે નજરહારીય ગારો ઉડી વળગેલો દેવ એવું પણ તેમને લાગેલું હોય, અને તેમના મમનના જૂનાગઢમાંના તેમના કેટલાક મહમરી તાબેતાને વગેરે તરફી તમને લખના જેવ હોય તેવા આસ્વામક પત્રોના પોતાના તરફથી જવાબ આપવાની પ્રતિ કાંતે એ સાહેબે પોત ના ઉદ્ધિઆ મિતને દાનિ પણ આપી હોય । આજ જુ દેવ ક નાં અત્યહતા યને છે, એ પાત ને મિ રેડોલે પડેલી અમળેલા હોત અગર સાર્વજનિક સરકારીઆવી અપ્રમાણિક

પ્રેરણાઓનું પાન કરવામાં તેમને રસ પડેલો ન હોત તો કાઠિયાવાડના રાજદારીય ઇતિહાસમાં તેમના નામને કલુષિત થવાનો વારો આવેલો છે તે તેમજ બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં અધિકાધિક જનત પદ ઉપર ચઢવામાં જે અંતરાય તેમને આવી પડેલો તે આવવાનો પ્રસંગ કદિ પણ ઉદ્ભવત નહિ જ. પુરૂષોત્તમરાયજી પણ કેનાસવાસી થઈ ગયલા છે. તેમની પાછળ તેમના દેવશબ્દો-પુત્રો-પોતાની માતૃભૂમિની શીતલ હાથા જોડી પરજવાસી બની રહેલા છે, અને પોતાના પિતાએ મેળવેલી પરંતુ સભ્યે પગાવી લીધેલી મિશ્રિત પાછી મેળવવા માટે અને તેટલો પ્રયામ કરી રહેલા પણ છે પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્યના કોઈ પણ દીવાને એ બુધન્ય જેવા પુત્રોની વિનતિ લક્ષ્યમાં લેવા જોઈતી ઉદારતા કે ન્યાયવૃત્તિ કે નૈતિક હિંમત હાખવી શકેલા નથી. આ બીના જેમ ખેદાચક છે તેમ તે જે તે સમયના રાજ્યકાર્યભારીને નીચું જોવરાવે તેવી પણ છે. તોપણ અમે કહીએ છીએ કે, બારા અમર છે અને જૂનાગઢ રાજ્યનો ઇતિહાસ કોઈક કાળે પણ પુનરાવૃત્તિને * પામશે. પુરૂષોત્તમરાયજીનો રાજદારીય અધ પાત જૂનાગઢની નવાબીના અસ્તના પૂર્વાચિહ્ન રૂપ નીવડેલો છે. પુરૂષોત્તમરાયજીએ એ રાજ્યના શાસનસૂત્રને પોતાના હાથમાંથી જોડી દીધેલું તે ક્ષણેથી જ એ રાજ્યના દેહમાં ક્ષયરોગની હત્પત્તિ થઈ આવેલી અને પ્રખરે બેદિશ કરનાર શાસનપ્રબંધનક કાર્યો પ્રતિનિતિ વૃદ્ધિ પામતાં ગયલાં પણ ખરાં. રાજકુળ અને પ્રજા વચ્ચે જે એકતાની અંધિ હતી તે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના વારામાં શિથિલ થઈ ગયતી અને નવમા નવાબ મોહોબતખાનજી ગાદીએ આવ્યા પછી તો દિવસે દિવસે એ શિથિલ બની ગયત્ર અંધિ અધિકાધિક પ્રમાણમાં એટલી તો શિથિલ થઈ ગયલી કે, ઇ. સ. ૧૮૪૭માં બ્રિટિશ સરકારે સિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપતાં જે મહાપરિવર્તન થવા પામેલ તેની અમર જૂનાગઢ રાજ્યને યથા વિના રહેતી પણ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે, રાજકુળ અને પ્રજા વચ્ચેની એકતાની અંધિ છૂટી પડેલી, હિંદુ અને મુસલમાન પ્રભુગણે વચ્ચેની એકતાની ગાંઠ પણ વછૂટી ગયતી, અને એ અર્થે પરિણામે નવમા નવાબને પોતાની જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી પાકિસ્તાનમાં બાગી છૂટવાની ફરજ પણ પડી ગયલી છે. વિધિની ગતિ અકળ છે. જૂનાગઢના પહેલા નવાબ સાથે જ ગ્રાહા કુટુંબના જગન્નાથજીએ જૂનાગઢને પોતાનું કરેલું અને રાજ્યના દીવાનના પદને પામેલા હતા એ

* આ વખાણ પડી નવાબીનો અસ્ત થયેલો છે અને જૂનાગઢ રાજ્ય મોરાઈના સંયુક્ત રાજ્ય પેટી એક બની ગયું છે એટલે નવાબીની જવાબદારી સોગપ્ટ રાજ્ય ઉપર આવેલી ગણાને

હકીકત લક્ષ્યમાં રાખીને વિચારીએ છીએ તો સાચી નવાખીનો અંત આવે તે પહેલાં, એ જ જાત્રાકળમાંથી જૂનાગઢ રાજ્યમાં મળીવાન જેવા બની ગયેલ પુરોત્તમરાયજીને મશનો ચાલતો ચોટવાનો વારો ન આવે એવી ધાના વિધિએ કરેલી હતો તેને લીધે જ પુરોત્તમરાયજીને વિચ્છેદ રાજ્યથી વહેતો અને પહેલો થઈ ગયેલો હશે, એમને પાછા રાજ્યમાં બંધ કરવાનો આઠમા નવાળ રમુજખાન હતો. પ્રયાસ અશ્વિત રહી ગયેલો હશે બ્રિટિશ વાલી-વડીવટદારને પણ એ જ વિધિની ઘટનાએ પુરોત્તમરાયજીને સંપૂર્ણ ન્યાય ન આપીને જૂનાગઢથી અનગ પાડી દેવાની યુક્તિ રચવાને પ્રેરેલ હશે, અને નવમા નવાળે રાજ્ય સંભાળી લીધે તો પછી પુરોત્તમરાયજી નવમા નવાળના સંસર્ગમાં આવી શકે એવો સંયોગ ઉપસ્થિત કરવાને પ્રયત્ન થઈ રહેલ નામદાર જ્ઞાનમાહેન રણજિતસિંહનો અકાલ દેહાંત પણ થઈ આવેતો હશે । દૈવિક શક્તિની ગૂંઠ ગતિ પરત્વે સનિશ્ચય અભિપ્રાય આપવાનું કામ કઠિન છે, છતાં તે સાવ અનુમાનગમ્ય નથી એમ તો સ્વીકારવું પડશે જ

1

આ રથએ અમારે આ મથન પાઠકના મનને જમમા પડતું અટકાવવા અર્થે કેટલીક હકીકત ફરીથી દીપી બતાવવી પડશે અમારા પાઠકે જે વાત લક્ષ્યમાં રાખવની છે તે એ કે, મિ હોલાડવાળા તપાસપચમંગે મુખ્યત વઝીર બહાઈદીનભાઈને હરકોઈ મિમે અપરાધી ઠગવવાનો (અને તે પણ નિષ્ણો) પ્રયાસ થયેલો છે અને પુરોત્તમરાયજીવાળા કામ પરત્વે ખાસ મહકરવું પડે તેમ ન હતું એટલે વસ્તુત તેને ગૈય રથાન અપાયલું છે આ આખું કામ રાજદારીય દમે ચલાવાયલું છે દિલ્હી મરકારે આ કામ પરત્વે નિર્ણય કરવાની વાત પોતાના અધિકારમાં રાખેલી હતી, એટલે એ સર્વોચ્ચ સરકારે એ વિવેકનયેખમાંથી નિર્ણય કરવાને કામે અનુપકારક ગણાય તેવી અમગન રાજદારીય હકીકતોમાં જોઈ ગાળી નાખીને જ પુરોત્તમરાયજીવાળા કામ પરત્વે 'નિતાત ખ્યાનપૂર્વક કરાયેલ વિચારણા' કરીને જે નિર્ણય આપેલો છે તે નિર્ણય જ સાચો છે, અને તેને પરિણામે પુરોત્તમરાયજી સમને માટે ઇતિહાસને પાને લખ્યા જ રહે છે પરતુ સચિતિ આવી દેહને જૂનાગઢ રાજ્યના બ્રિટિશ વાલી-વડીવટદારે તો બ્રિટિશ સરકારના એક આગળીઆ નોકર તરીકે કેવળ બાળા ધારક બનીને એ નિર્ણય પ્રમાણે વતનું જોઈતું રતું પરતુ મિ રેડોય તો પોતાના પિત્તે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય 'દરૂર' ગણી રેડોય દત્ત એટલે દિલ્હી સરકારની બાગાને અદાગર અગમ્યાની બાબતને તેમજે અવગણી માગે એ

સ્વતંત્ર ઠરાવ ધડી કાઢેલો છે. આ ઠરાવ અંગે લખેલ અંતિમ હુકમમાં જો કે, આ મિ. રેડોલને પુરોષોત્તમરાયજીને નિર્દોષ જાહેર કરવા મોકલ છે, છતાં એટલું તો કહેવું પડે છે કે, બળબળતે હૈયે લખેલ આ નિર્ણયના ઉપોદ્ધાતવાળા લખાણમાં મિ. રેડોલે પોતાના મનોગત દ્વેષનું અને તેટલું વમન કરવામાં કાંઈ ખાકી રાખેલું નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે ગુપ્ત નિવેદનલેખ ફક્ત દિલ્હી સરકારને માટે જ મિ. હોલાંડે તૈયાર કરેલો છે તેનો તેણે દુરુપયોગ કરીને તેનો હક્તેષ પશુ તેણે પોતાના પૂર્વોક્ત ઉપોદ્ધાતમાં કરેલો છે. અને અરપદ શબ્દો વાપરીને પુરોષોત્તમરાયજીને ગાલિપ્રદાન કરીને આત્મસંતોષ મેળવી લેવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. આમ મિ. રેડોલ દિલ્હી સરકારથી * ઉપરવટ થયેલ તેનું ફળ તેમને ભોગવવું નથી પડ્યું એમ નથી. મિ. રેડોલે પોતાથી કરાયેલ અંતિમ હુકમના ખીળ પરિચ્છેદમાં હિંદી સરકારથી ઉપરવટપણું ખતાવેલ છે તે સંબંધે પુરોષોત્તમરાયજીએ વાંધો ઉઠાવેલો હતો. પરંતુ સર્વથા સ્વચ્છ ન્યાય મળી ન શકે એવી પરિસ્થિતિમાં પુરોષોત્તમરાયજી મૂકાંધ ગયેલા હતા. રાજદારીય મુદ્દો લડીપડીને વિજયપરંપરા મેળવી રહેલ વીર પોતાને હાથે પરાજિત થયેલ પ્રતિપક્ષીને તેને પોતાને યુદ્ધે પોતાનો પરાજય કયુલ સખતો દેખે તો તેવી હકીકતને આપણે એક સાચા પક્ષતા સ્વપ્ન રૂપ જ ગણવી પડે. બ્રિટિશ સરકાર જૂનાગઢ રાજ્યના આંતર વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરી ન શકે, એ પ્રાત નિશ્ચિત થઈ ચૂકેલી હતી, એટલે તેનો લાભ મિ. રેડોલે લીધેલો હતો; અને જો કે એ મિ. રેડોલના હુકમ સામે પુરોષોત્તમરાયજીએ તા. ૧૫-૩-૨૦ને રાજ મુખ્ય સરકાર સમક્ષ વિરોધ રજુ કરી લીધેલો હતો, તોપણ તરતમાં જ જૂનાગઢ રાજ્ય બ્રિટિશ વહીવટમાંથી મુક્ત થઈ ગયેલું હતું એટલે પછી બ્રિટિશ સરકાર પોતાની જ રાજદારી ગણુને આ બાબતે એકદમ કાંઈ પમલું બરી શકે તેમ ન હતા અને વળી જૂનાગઢ રાજ્ય-નરાય તથા તેના કાર્યભારીઓ-તો મિ. રેડોલથી તેમન પહેલાવાલ ચરમાથી અગર પોતાના કુદ હક્ક દૌર્બલ્યને લીધે પુરોષોત્તમરાયજીની માગણીઓ તરફ ઉપેક્ષા બુદ્ધિથી જોઈ રહે એવું બની ગયેલું હતું. આવા સંયોગમાં પુરોષોત્તમરાયજીએ આત્મ-સંતોષ મેળવી લેવો હોય, તો જેમ તેમણે ઈ. સ. ૧૯૦૬વાગા મમ પરતે સુવિખ્યાત ધાગચાસીઓના અભિપ્રાયો મેળવેલા હતા તેમ આ ઈ. સ.

* ઉપનામ લોડ્ એલ્મસ ફોર્ડ તેમજ મિ. હોલાંડે આ સંબંધે મુખ્યના ગવર્નર લોડ્ વિલિંગ્ડનને પત્ર પણ લખેલ છે અને એ પત્રમાં પુરોષોત્તમરાયજીને રૂપિયા પ્રાંચ લાખ ઉપરની રકમ આપવા સચવેલું પણ છે.

૧૯૧૭નાળા મમ પરત્વે પણ, પ્રતિષ્ઠાસની પુનરાવર્તિના નિયમ પ્રમાણે, તેમણે અભિપ્રાય મેળવવાનું ઉચિત ગણી લીધેલું હતું. મુખ્યમંત્રી વર્ણિત અદાલત (હાઇકોર્ટ)ના તથાપિ તત્ત્વવિદની સુધાર્તિ પામેલ તથા સર ન્યાયાધીશને પદેથી નિવૃત્ત થયેલ સર ફ્રેંક બીમન જેવા સર્વમાન્ય પ્રમાણ પુરવ્વેના અભિપ્રાય આ કામે પુરષોત્તમસાચીએ લીધેનો છે અને તે માર્ગે તેમણે, આ તપાસપત્ર મારફત થયેલ આખા કામને તેના ખરા રૂપમા ઉઠાડું પાડી દીધેલ પણ છે. સર ફ્રેંક બીમને તે આખા કામનું તેમજ બિ હોલાડવાળા નિવેદનસેખરું સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ તથા ન્યાયસૂત્રો અને અદાલતોમા થના રહેના કામકાજનીદગ્ધના અનુભવોને આધારે પરિશોધન કરીને એક સચોટ અને “વિમૃષ્ટ તથા સર્વાંશી તર્કસિદ્ધ એવો અભિપ્રાય” લખી આપેલો પણ છે. આ અભિપ્રાય એટલો તો સવિસ્તર રૂપમા છે કે, તેને એક સ્વતંત્ર લઘુગ્રંથ જ ગણવેા પડે આમ હોઈને અમે એ અભિપ્રાયમાથી યોગ્ય ફેરફારો વાતગી તરીકે અમ રજુ કરીને સમુદ રહેશું.

સર ફ્રેંક બીમનનો અભિપ્રાય.

(ના. ૧૭-૨-૧૯૨૦)

(1) It will be noted that the Agent to the Governor, Kathiawar, thus defines the scope of the inquiry, and presumably he was only conveying the orders of the Government of India and the Bombay Government “as regards the scope of the inquiry the matters for investigation are those of which you complained in your original memorial of 1914 addressed to the Government of India. Mr Rendall, Administrator, thus defines the scope of the inquiry in his order of the 11th October 1917 - “The matters for investigation in this inquiry shall be those complained of by Purushottamrao S. Jhalani in his original memorial of 1914 addressed to the

Government of India and such + cognate matters as may be brought forward by the parties," But for the addition of the words italicised (herein underlined) it would have been difficult for the commissioner to find reasonable authority for framing and trying the 4th and 5th issues which were raised at the instance of the State after its own case was closed and must have been hopelessly lost."

"Considering that Mr. Purushottamrai was on trial as an accused before Mr. Holland and had nothing to do but to defend himself, it is clear that the "cognate matters" to be brought forward by the "parties" could only mean further charges which the Junagadh State were prepared to bring and prove against Mr. Purushottamrai (લગ્નમાં રાખવા જેવી વાત એવી છે કે, કાઠિયાવાડના એજન્ટ દ્વારા મળેલા તપાસના કાર્યપ્રદેશની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે અને દિલ્હી સરકારના તથા મુંબઈ સરકારના ટુકમો તેઓ પોતાની માલિક જણાવતા હોય એમ પ્રથમ દર્શાવે જણાવે છે- 'તપાસની કાર્યમર્યાદા સંબંધે એટલું કહેવાનું છે કે, દિલ્હી સરકાર આગળ તમે જે ફરિયાદનામું ઈ. સ. ૧૯૧૪વાળી અમલ અજર દ્વારા રજુ કરેલ છે તેને લગતી હકીકત તપાસવાની છે.' મિ. રેડેલ, વહીવટકાર, તેમના પોતાના તા. ૧૧, એપ્રિલ, ૧૯૧૭વાળા ટુકમમાં તપાસની કાર્યમર્યાદા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે - 'આ તપાસ અંગે જે બાબતોનું અવેપલ્ય થવાનું છે તે બાબતો, પુરોગામીના સુ. ઝાલાએ જે ફરિયાદ કરી છે તથા "પદ્મકારો" તરફથી તેવી સબતીય જે બાબતો આગળ લાવવામાં આવે તે બાબતો છે.' આમાં જે શબ્દો નીચે લીટી દોરવામાં આવેલ છે તે શબ્દો ન હોય તો, કાર્યરોધક (-મિશન)ને માટે, સબ્ય તરફથી કામ ચલાવવાનું બધું પડ્યા પડી અને કોઈપણ પ્રકારની

× મિ. રેડેલે દિલ્હી સરકારના ટુકમની ઉપેક્ષા કરેલી કરેલી છે તે આ શબ્દો દેખાડી આપે છે.

આશા બધાવી ન શકે એટલા પ્રમાણમાં મુકદ્દમો પડી જાવ્યા જેવું દેખાઈ ગયા પછી, રાજ્યના કલ્લા ઉપરથી એથો અને પાચમો મુદ્દો કાઢવા અને તપાસ કરવા માટે બાબતી ગણુાય તેવો આધાર ગોતી કાઢવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડતું "

એક આરોપી તરીકે રા. પુરુષોત્તમરાય મિ. હોલાઃ સમક્ષ તપાસને કામે હાજર થયા હતા એ વાત તથા તેમને પોતાનો જથ્થાવ કરવા ઉપરાંત ખીલું કાઢ કરવાનું ન હતું એ વાત વિચારતા એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, 'સન્નતીન બાબતો પક્ષકારો તરફથી, આગળ લાવવામાં આવે તે (સબ્જે)નો અર્થ' એટલો જ કે, જૂનાગઢ રાજ્ય ને વધારાના તહેમત આગળ લાવે અને પુરુષોત્તમરાયજી નિર્દોષ સાબીત કરવાને તેવાર થાય (તે બાબતો સન્નતીય ગણાશે)

'xxx It is safe to say that no judge of any High Court in India (not to speak of the subordinate mofussil judiciary) would have allowed such a charge to be framed on such materials (તાબાની પ્રાદેશિક અદાલતોની વાત ન કરીએ તો પણ) નિર્ભયતાપુરક એમ કહી શકાય છે કે આવા સાધનોને આધારે હિંદુસ્તાનમાંની કેાઇ પણ વરિષ્ઠ અદાલત આવું તહેમત ધકવાની પત્તાનગી આપત નહિ)

(3) 'Notwithstanding the rather unusual manner in which the special commissioner dealt with the fourth issue (viz Did Mr Purushottamrao during the course of his service misappropriate 1,53 000 rupees thereabouts or any, and if so what sum belonging to the State or the Nawabs (Mohabatkhan, Bala durkhan and Rasulkhan) or both, his finding upon it was in Purushottamrao's favour and there in any ordinary judicial enquiry that charge would have ended For it is a special charge, in one sense,

although in general form to vague. Under it the State accused Mr. Purushottamrai of having at some time during the 26 years of his State-service embzzled some money, amount not known, place and time of embzzlement not known, which belonged to the State or the Nawabs or both. The Commissioner found that Mr. Purushottamrai had not embezzled any money belonging to the State or the Nawabs or both during the period specified. For all the purposes of this issue the state was only concerned with the embezzlement of State money or money belonging to the Nawabs. It had nothing to do with other accumulations whether honestly or dishonestly made. It was most unfair and unjudicial, under cover of such a charge to find even indirectly that Mr. Purushottamrai had received bribes, amount unknown, time and place unknown, from some person or persons unknown. No one ever accused Mr. Purushottamrai of having done so and no one ever has accused him of having done so. It is safe to say that no one has ever yet been convicted in an English Court or before an English officer of having taken bribes without an accuser or without proof (એવા મુદ્દા પરત્વે તપાસ અગ્રણ્ય ને અસાધારણ પદ્ધતિએ કામ ચલાવેલું છે તેને લક્ષ્યમાં લઈને નહિ તોપણ, તેમણે જે નિર્ણય આપેલો છે તે સ. પુરોચતમગલના લાભમાં છે, એટલે હરકોઈ અઘલનમાં સાધારણ રીતિ ચાલતી તપાસ ત્યાંથી જ બાટકી બેસે. કારણ કે જે તહેમત મુકાબામાં આવ્યું હતું તે જો સામાન્ય રૂપમાં અનિશ્ચિત હતું, તથાપિ એક દષ્ટિએ તે વિરિધ કોટીનું હતું. એ રૂપના તહેમતથી ચાલ્યે સ. પુરોચતમગલ ઉપર એવો દેવારોપ કરેલ કે, તેમણે પોતાની ૨૬ વર્ષની ચાલસેવાના કોઈ એક કાળે કાં તે

રાત્રીના અગર તો નવાબોના અગર એ જન્મેના નાણા જેની મુખ જણાયતી નથી, જે ક્યારે તથા ક્યા ઉત્પાત્ત થયલા છે તે જણાયતું નથી તે-ઉત્પાત્ત પ્રેક્ષા છે કાર્યશોધકને જણાયતું છે કે, જે સમયે (નાણાં ઉત્પાત્ત થયેલ બતાવવામાં આવે છે તે સમયે) રાત્રીનાં કે નવાબોનાં કે એ જન્મેનાં કોઈપણ નાણાં રા. પુરોત્તમરાયે ઉત્પાત્ત કરેલ નથી. એ મુદ્દાને લાગતુવળગતું છે ત્યાંસુધી તો રાત્રીના કે નવાબોના કે જન્મેના નાણા ઉત્પાત્ત થયાની વાત રાત્રી કરી રહેલું હતું પ્રમાણિકપણે કે અપ્રમાણિકપણે (પુરોત્તમરાયે) એકલા કરેલ નાણા સાથે તેને (રાત્રીને) યોગ સંબંધ હતો નહિ આવા તકોમતને ઓથ રૂપે વાપરીને (કોઈ) અજ્ઞાત રકમની અજ્ઞાત સ્થળે તથા સમયે, પુરોત્તમરાયે રૂચન લીધેલી અને તે પણ કોઈ અજ્ઞાત માણસ કે માણસો પાસેથી, એવું પરોક્ષ માર્ગે જોતાય એ અત્યંત અયોગ્ય તથા અન્યાયશુકત (પગલું ભરાયતું) છે પુરોત્તમરાયે એ પ્રમાણે કરેલું છે, એવો આક્ષેપ કોઈપણ સમયે કોઈએ કરેલો ન હતો, અને એવો આક્ષેપ કોઈએ કદિ કરેલો પણ નથી (આમ હોઈને) નિર્વિધને એમ કહી શકાય છે કે, આક્ષેપ કરનારને અભાવે અગર તો સાબીતીને અભાવે કોઈપણ અંગ્રેજી અદાલતમાં અગર અંગ્રેજી અમલદાર સમક્ષ કોઈપણ માલસને રૂચત (આધાના તકોમત) બદલ આજ દિવસ સુધીમા કદિ પણ ગુન્હેગાર ઠરાવવામા આવેલ નથી. ૪

(4) 'There was therefore no ground at all for any adverse finding Had the case been tried in any competent Municipal Court there can not be the slightest doubt what the result would have been Mr P would have been acquitted and no oblique reflection would have been cast upon his character' (આમ હોઈને કોઈપણ પ્રકારનો વિપરીત નિર્ણય કરવા માટે કોઈપણ આધાર ન હતો. કોઈપણ અધિકાર સુધન સુધતરૂની અદાલતમા આ મુકદ્દમા ચલાવવામા આવ્યો હોત તો તેનું પર્ણિષ્કામ જે આવત તે પરત્વે જન પદ શંકા ગણી ગણતી નથી. '

રા. પુ. ને નિર્દોષ ઠરાવી છાદી મુકવામાં આવત અને તેમના ચારિત્ર્ય વિષયે એક પણ વાંકો વિચાર દર્શાવવામાં આવત (પણ) નહિ જ. "

પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર ફ્રેંક બીમન જેવા સુવિખ્યાત વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશે જે દીકરા મિ. હોલાંડ તથા તેમના નિવેદનલેખ ઉપર કરેલ છે તે એટલી તો સ્પષ્ટાર્થવાળી ગંભીર તેમજ નિષ્ણાયક છે કે એ પરત્વે ગમે જે કાંઈ અધિક કહીએ તે સોના ઉપર ઢાળ ચડાવવાના મૂર્ખતાસૂચક પ્રયત્ન બરાબર જ થઈ રહે. તોપણ અમે અમારા વક્તવ્યને તદ્દન ખાળી શકતા નથી. સર ફ્રેંક બીમનના અભિપ્રાયમાંના પૂર્વનિર્દિષ્ટ ફકરાઓમાંના પહેલા ફકરાથી જે એક બે વાત સ્પષ્ટતાપૂર્વક દર્શાવેલ થવા પામે છે તે એ કે, મિ. રેડોલે હેતુપૂર્વક આપણી વાપરીને, હિંદી સરકારે નિશ્ચિત કરી આપેલ કાયદેસરની મર્યાદા, કોઈ પણ દષ્ટિએ બ્યાનબી ગણાય તેવું એક પણ કારણ ન હતું છતાં ઉલ્લંઘન કરેલું છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ નિશ્ચિત કરી અપાયેલ કાયદેસરનાં શબ્દોમાં અસ્પષ્ટ અર્થવાળા શબ્દો ઉમેરીને આ આખા કામના રૂપને બંધી નંખાવવાની કુટિલ યુક્તિ પણ રચેલી છે. નવાઈની વાત એ છે કે, હિંદી સરકારના અને વસ્તુતઃ તેમની પોતાની કચેરીના અમલ હુકમના બાબતે હતા એવા મિ. હોલાંડે પણ, ગમે તે કારણે-કદાચિત્ સબકારીય હેતુથી, મિ. રેડોલે હિંદી સરકારે કરેલ હુકમને ભંગ કરેલો તેને સાખી લીધેલો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રકારનો આરામભંગ કબૂલ રાખ્યા ઉપરાંત આગળ વધીને એ મિ. હોલાંડે રાજ્યપક્ષને 'સમતીય બાબતે' એ શબ્દોનો સ્વછંદે અર્થ કરવાની મોટાભાગ આપીને કાયદેસરની સીમા બહારના નવપ્રદેશમાં નિર્ગુણ વિદ્યુત્તાની અન્યાય છૂટ પણ આપેલી છો આટલું કરીને પણ મિ. હોલાંડ અટકેલા હેતુ તો આ તેમના વર્તનને આપણે નભાવી લેત. પરંતુ એ પ્રમાણે એમણે કરેલું નથી. રાજ્યનાં એટલે કે રાજ્યકેશનના કે નવાબોનાં અગર તો એ બ્યમનના નાણાં ઉપર ક્યાંની બળતે સ્વવિખ્યાત નિવેદનમાં નાંખે આપેલ શબ્દો વાપરીને જે કે એ કાયદાધિકે પુરસ્કૃતમતચઢને નિર્દોષ ઠરાવેલા છે, તે પણ તેમણે, આગળ વધીને પરાક્ષ માર્ગે એક તન અમંજન બાબતે કેવળ ના પર્ગતુ તહેમત રચવાની મોટાભાગ રાજ્યપક્ષને આપેલી છે તે પહેલી નવાઈથી ચઢી ગયેલી નવાઈવાળી બાબત તો છે જ. જળને ડેકાણે સ્થળ બહુ કરાને ડુલુત થયેલ રાજ્યપક્ષને આવી અનુદાનતા કરી આપવાને મિ. હોલાંડ શા માટે પ્રેરવા દશે તે તો

તેઓ ન જાણે. પરંતુ એમના એ પ્રકારના વલણથી એમણે ન્યાયને કલંકિત કરેલો છે એમ તો હરકોઈ કહી શકશે. આ નીચે આપેલ શબ્દોમાં તેમણે પુરોગતમચયજીને નિષ્કલંક કરેલા છે તે આપણે હવે વાંચી લેશું —

Babauddin no doubt spoiled the State, but it does not follow that he permitted P. to do the same x x x x x. There can, by the very nature of the case, be no proof that P. defrauded the State of this amount, since there is no evidence of specific defalcations x x x but there is no evidence to prove that P. defrauded the State of the sum x x x x. As regards P.'s honesty, it is not proved that he embezzled or abetted the embezzlement of any specific sums of money from state funds x x x (બહાઉદ્દીને રાજ્યને હુટ્ટેનું એ નિઃશંક, પણ તે ઉપરથી એમ કહી શકાય નહિ કે, તેણે પુઝને પણ તે પ્રમાણે કરવા (પુટવા)ને છૂટ આપેલી હતી કામનો પ્રકાર જ એવો છે કે, પુઝ એ આ રકમ રાજ્યમાંથી કપટ કરીને મેળવેલી છે એવું પ્રતિપાલિત કરી રાખ્યું નહિ કારણ કે નિર્દિષ્ટ યદ્યદે તેવી રકમો ઉપડેલી છે એવો પુઝવો છે નહિ. x x x પરંતુ તે રકમ પુઝ એ રાજ્યને કાઢીને મેળવેલી છે એવો પુઝવો ખીનકુલ નથી. પુઝની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ પરત્વે બોલીએ તો, રાજ્યનાં નાણામાથી પુઝ એ કયાપત કરેલી છે અથવા તો ઉપાચાર કન્યામાં અદા કરેલી છે એવું સાબીત કરાયતું નથી. x x x)

મિ. હોવાડે પેતાના નિવેદનશ્રેણમાં પૂર્વોક્ત પ્રમાણનો અભિપ્રય પુરોગતમચયજીને, રાજ્યના નાણાની ઉપાચાર કર્યાના તદોમતમાંથી સર્વથા મુક્ત કરી દે છે, એ વાત જો કે સ્પષ્ટ છે, તોપણ આવો અભિપ્રય આપવામાં એ મહેલે વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશને તો દેવિન-પુટાગ ઝળી રાખેલા છે ન જ પરંતુ એ પ્રમાણે એટલે કે, 'બહાઉદ્દીને રાજ્યને હુટ્ટેનું એ નિઃશંક' એ શબ્દો પ્રામાણ્ય છે, કાન્ય કે કાન્ય રાજ્યના અમલદારની અનુલે તેવી એક પણ રકમ એ વઝીરે ઉપાડી કે કયાપત કરેલી છે એવું ન્યાયસત્તા જાણતી હશે નહીં.

અને જો નવાબોએ ઉઘાડી રીતે પોતાના ખાનગી ખજાનામાંથી નાણાંની કોઈ પણ રકમ વઝીરને આપેલ હોય તો તેથી કરીને તેનાં નાણાં શુદ્ધ રાજ્યકોશનાં કરી શકતાં નથી, એ વાત મિ. હોલાંડ કેમ બૂલી ગયા હશે તે સમજી ન શકાય તેવી બાબત નથી. ખરી વાત એવી લાગે છે કે, રાજ્યના બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે વઝીર બહાદુરનબાદ ઉપર એકાએક છાપો મારી તેમની તમામ મિલકત પગલી લઈ તેમની કનેથી કહેવાયલ કબૂલત ઉપર અને તે પણ શુભતા પૂર્વક સહી લઈ લીધેલી એટલે એ બહાદુરવાળા બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના પગલાને બ્યાંબ્યાં હરાવી દેવાની આવશ્યકતા હતી જ; કારણ કે એમ કરી લેવામાં ન આવે તો રાજદારીય ઢંગે વઝીરને છુટી લેવાનું જે કામ થયું હતું તે ન્યાય દષ્ટિએ ગેરબ્યાંબ્યાં તેમજ અપરાધાત્મક હોઇને કોઈક કાળે ફરીથી જીવતું થવાનો સંભવ હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ કામમાં સડોવાયલ બ્રિટિશ અમલદારોને એ બદલ જવાબદાર થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ નહિ આવે એવી સંભાવના પણ ખાતરીથી કરી શકાતી ન હતી. મતલબ કે, નવાબો અને બહાદુરનબાદ વચ્ચે થયેલ ખાનગી નાણાંના વ્યવહારને રાજ્યનાં નાણાં સાથે સંકળાવી દેને મિ. હોલાંડે રાજ્યપક્ષના લાભમાં એક ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી આપેલો છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

આ બધી બાબતોને લગતી ચર્ચાને અંતે અમને અત્રે એટલું કહી દેવાનું મન તો થાય છે જ કે, આ કથાવીરનો, કોઈપણ વાંકેચૂકે માર્ગે, ન્યાયના સિદ્ધાંતોનો ભંગ કરીને પણ અને કેવળ રાજદારીય વિચારસરણીને આશ્રયે, આખરે પગભર થયેલો છે એવું બતાવવાને માટે. પંદરપંદર વર્ષો સુધી તેમના વિરોધીઓએ કરેલ પ્રયામો પરત્વે રાજ્યધનનો ધુમાડો કરાયેલો છે તે સંબંધમાં સર ફ્રેંક બીમન જેવા, બ્રિટિશ સરકારના એક સુકીર્તિત તથાપિ નિવૃત્ત થયેલ સરન્યાયાધીશે, વિરૂદ્ધ તથા મુદ્દાવાર સક્ષમ વિચારણા તથા છણાવટ કરીને જે સપ્રમાણ, સારવત અને સખળ અંબિપ્રાય આપેલ છે તેને અમે એક શુદ્ધ, વરિષ્ઠ અદાલત તરફથી અપાયેલ, પક્ષપાત શૂન્ય તથા રાજદારીય રંગથી અલિપ્ત એવા એક નિર્ણય રૂપ જ ગણીએ છીએ. વસ્તુતઃ પુરોગત-રાયજીને જો કે અભિપરીક્ષાને આધીન થવું પડેલું છે, તે પણ તેમને તેમના વિરોધીઓ લેશ માત્ર પણ દમ્પી શકેલા નથી એ હકીકત રાજદારીય દત્તિકાસમાં એવી તો અમાધાન્ય છે કે તે વડે તેમનું ચારિત્ર્ય એક અતુલરૂપીય આદર્શ થઈ પડ્યા વિના રહેતું નથી. એ છતાં આ ચર્ચાનિર્ણયનો કોઈ

હિદાન્વેરી વિશેષી અનુષ્ઠ, મિ. રેડોને પોતાના અધિકારીની રાજ્યશા દ્વારા
 બનાવેલો છે તેવું અતિમ હુકમ મા તો નહિ જ, પરંતુ એ અતિમ
 હુકમના ઉપોદ્ધાતમા પોતાના દ્વયરોપના જે ઉભા ઈન્નેવા છે તેમને ગેર-
 વ્યાજની પ્રાધાન્ય આપીને પુરોત્તમચાલના પરાભવ બતાવવા જેટલું અનિષ્ટ
 માલસ મે તો તેવા એ હુ.અહીં વિ.પીને અને સામેથી એટલું જ ઈ
 દ્વયે છીએ કે, મિ. રેડોને મટેવા ઉમરા, પુરોત્તમચાલના થયલ ક પાચન
 પગભવથી યતા હાના ઉદ્ધારો નથી, પરંતુ એ ઉભરા તો પરાભવ પામેના
 પક્ષ તરફથી કંઠાયના બળાપાના મોનો જ છે એ જતા આવા આ રાજ્યમંત્ર
 સર્વથા તથા સર્વદા કલ્યાણુ ઇચ્છનાર તથા કરનાર પુરોત્તમચાલના
 વિદ્વાંઓને અને ૧૧૬૬૬ અંબળાવી દ્વયે છીએ કે સત્તાવીશ સત્તાવીશ
 વર્ષો પર્ષત સર્વ અધિકાર સપ ન જેવા બની રહેત પુરોત્તમચાલને વહી
 રહેન કાર્યભારનું વનોણુ ચૌદ ચૌદ વર્ષો સુધી અને તે પછી પશુ તેમના
 છ ના ઉંઘાડા, સ્વદેવીય વિશેષીઓએ અવિત્ત પદ્ધતિ વેરીને સખળ સાધનો
 વડે તથા સ્વયમે કે પરનમે મ્યા કરેલું છે તે જતા તેઓ પોતાના મનને
 સતે પ પ્રમોદ પમાડી શકે એનું અને એટલું-એક રતિભાર જેટલું નવનીત
 કે વિપ તેમથી ઉત્પ ન કરી શકેના નથી, એ હકીકત એવી છે કે તેને
 આપણે એ મહાસમર્થ માર્યભારીને હાથે ત્યાતી રહેન સમરોચિત શાસન-
 વ્યવસ્થાની અછિન્તાની, તેમજે શુ. પોતાની નોકરીના વખતમાના સદ્મ
 પ્રસંગોએ દાખવેલ સહનરામિની રાજ્યસેનામાથી મુક્ત થયા પછી ઉભવેલ
 સચટપર પગને કુરેઈ સહી લઈ અ તે પ્રાપ્ત કરેન પિત્રવનો અનુપમતાની તથા
 તે સર્વને પશ્ચિમે તેમને ઉપનબ્ધ થયલ છે એવી પાર્થિવ લાભોથી પશુ થી
 જાય તેી અમર યશોધનસ પતિની રતિપાલક સામગ્રી રૂપે ગણવા તો પડશે
 જ પુરોત્તમચાલના ઝાનો ઉંઘાડો વિદેન કરનાગઓએ ધિટિય સરકારની
 રાજદારીય બાદને ફતેહમદ બાવી દેનાને માટે જે માર્ગે જૂનાગઢ રાજ્યનું
 તેના રાજકુળનું તેમજ તેની સ્વતંત્ર નાણુ થયુ છે કે નહિ અને થયુ હેય
 નો કેટલ એ બાબતનો હિસાબ તો એ અમયની અને તે પછીની તમામ
 કીકતનો સમગ્ર દિએ તથા શુધ્ધ બુધ્ધિએ વિચારના જે મધ હશે તેને હાથે
 નીકળી શકશે તથાપિ હવે તો જૂનાગઢની નાગાંતો અસ્ત થઈ
 પૂરતા છે અને વર્તમાન સૌરાષ્ટ્ર સરકાર એ નાગાંતો ઉત્તરાધિકારી અને
 કે રાયદ સાટે રાણુ કામ સર્વથા તાત્કારીય કામનું ગણ્યુ રહેલ છે
 અને તે આ સુધી ત્રિટિય દિદી મત્કારે ફરેલ તમદાન તથા તે મે

કરેલ અંતિમ આજ્ઞાનો અમલ પૂર્ણ પ્રમાણે જૂનાગઢ રાજ્યે ન કર્યાને કારણે જૂલણ બિનેલું પશુ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ખીજા રજદોમાં કહીએ તો, જૂલતા બિનેલા તથા ન્યાય દષ્ટિએ જે રૂપમાં તે દલિત થવું જોઈએ તે રૂપમાં દલિત ન થયેલ એવા આ કામને, ન્યાયની અદાલતથી સામાન્યતઃ લગાડતો મુદતનો કાયદો લાગુ પાડી તેને 'જૂનું' ગણાવી શકાય એમ પણ નથી. આમ હોઈ, આપણી/લોકકલ્યાણસાધક, લોકતંત્રવાદી તેમજ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતને આદરી રહેલ આધુનિક સૌસજ્જ-સરકારને અમે એવી પણ વિનંતિ કરી શકીએ છીએ કે, પુરોગતમશયથી તમામ મિલકત જૂનાગઢ રાજ્યે ધીર ગેરફાનસાદ કરીને પડાવી લીધેલ છે તે વસ્તુના એક પ્રકારની હુંટનો માલ હોઈને આપણી વર્તમાન સરકારે એ હુંટનો માલ પોતાને ફક્ત ન ગણતાં તેના માથા ધણીને મોપી દેશે જોઈએ ન. અરણ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

બ્રિટિશ વહીવટદાર મિ. રેંડોલે કરેલ રાજ્યનો વહીવટઃ
અને તેની નિષ્ફળતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૧માં જનરલ માર્કેબે સમુદાયનાં જીવનની અવસ્થા ત્યારે તેમના વારસ શાહજાદા મોહોબનખાનજી સગીર હતા એટલે સર્વોપરિ બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈ મિ. એચ. ડી. રેંડોલ નામના, ન્યાયખાતાના અંગ્રેજ અમલદારને રાજ્યના પાકા વહીવટદાર તરીકે નિયુક્ત કરેલા હતા, અને તેમના મદદનીશ તરીકે, કાઠિયાવાડના 'ડેપુટી પોસ્ટિટકલ એજન્ટ'નો હોદ્દો ધરાવનાર રા. જી. એમ. તાણે નામના દક્ષિણી પ્રાકૃત્ય ગૃહસ્થને ગ્રાંટી આપેલા પણ હતા. જૂનાગઢ રાજ્યના ઇતિહાસમાં

રાજ્યનો કુલ વહીવટ અંગ્રેજ અમલદારને સોંપાયો. આ પહેલાં દાખલો છે આ પહેલાં જ્યારે જ્યારે સગીર નવાબને તખ્તનશીન થવાનો વારો આવેલ ત્યારે ત્યારે રાજ્યને વફાદારીથી સંભાળી રાખે એવા બાયાતો, અમીરો તેમજ મુલમલીવર્ગના શિષ્ટ પ્રજાજનોમાંથી પસંદ કરાયેલ વ્યક્તિઓથી રચાઈ ‘રાજપાતક પ્રતિનિધિ-મંડળ (ફોર્મિન ઓફ રીજ સી)’ નિમુક્ત કરાઈ તેની મારફત રાજ્યનો બધો વહીવટ થતો રહેતો હતો, આ પ્રજાસિકાનો ભગ, નવાબ રસુલખાનજીના દેહાંત પછી થઈ આવતાં દિંદુ અને મુસલમાન અમગપૃથ પ્રજાજનો સહકારથી તથા નિર્મલ વફાદારીથી રાજ્યતંત્રનો નિર્વાહ કરી રાખી તેની આંતરે સ્વતંત્રતાની તથા પ્રતિષ્ઠાની જો પ્રકારે રક્ષા કરી શકતા હતા અને જોને પરિણામે તેમને રાજ્યકાર્યો પરત્વે જવાબદારીવાળો જ્ઞાનાનુભવલાભ મળતો રહેતો હતો તે મળતો બધું પડેલ અને તે સાથે સ્વસ્થાનિક અભિમાનની-સ્વદેશ પ્રેમની-ભાવનામાં ઓટ આવવાનો આરંભ પણ થઈ ચૂકેતો હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યનું સ્થાનિક-આંતર-સામર્થ્ય ઓસરવા માણતા રાજ્યને તેના પોતાના ગણાય તેવા ખર્ચેથી વફાદાર અને પાવરધા મુત્સદ્દીઓની ઓટ ભોગવવાનો વારો પણ આવી ગયો હતો. જૂનાગઢ રાજ્યની, ખરી પ્રજાસિકા તો રાજ્યની પ્રજામાંથી જ, અને ત્યાંસુધી, રાજ્ય સેવકો રાખવાની હતી તે, આ મિ રેડોક્સના આગમન પછી ક્ષયાધીન બનીને લગભગ મૃત્યુવદ્ય થઈ પામેલી તેમના વારામાં મહોટામહોટા પગારે આરંભા અંગ્રેજો, યાહુદીઓ તથા ‘એન્ડ સી માના મહોગનાના પગાર ખાનારા બહુસંખ્ય દેશીય શૂદ્રસ્થોની આગાત નિરંકુશ પ્રકારે કરવામાં આવેલ અને આવતી રહેલ પણ હતી અને રાજ્યના પ્રજાજનથી અપરિચિત તથા રાજ્યમાં જન્મેલા સ્વાર્થ લેશ પણ નહિ તેઓના કામમાં મુખ્ય મુખ્ય ખાતાઓનું કામ સોંપી દેવાયતું હતું ! જૂનાગઢ રાજ્યની રેવનુમાં ભરોલા ગણેતા તેમજ રાજ્યકાર્યસમર્થ પુરોનો, જાણે કે અભાવ હેતુ એવું કહી લઈને અગર તો બીજા કોઈ ‘રાજદારીય’ ગુપ્ત હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને એ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે જનતા સુધી પ્રજાગણમાંથી ચેતના પ્રાપ્તનાર ઇસ્મોને પણ રાજ્યની નોકરીમાંથી જાહેરૂત રાખવાનો નિશ્ચય કરી એરો હોય એમ અંદરે અંદરે આવતું હતું આ પ્રકારની એ મિ રેડોક્સની નીતિ સામે પોકાર કરતી અંગ્રેજ પત્રિકાઓ પણ એ જમરે પ્રકટ થયેલી હતી. યાપિ એટલું પણ ખરું છે કે ચેતના પ્રાપ્તનાર જૂના નોકરાને એ સોદેબે ની મૂકેલા નહિ પરંતુ નવા નોકરો રાખવાની જાણનેતેઓ રાજ્યની રેવનુ ની ચેતનાવાળા હોય તેમને રાજ્યની નોકરીમાં અને ત્યાંસુધી દાખલ ન

કરવાના ધોરણને ચીવટથી વળગી રહેલા, એ વાત તો નિઃશંક છે. એમના શાસનકાળમાં રાજ્યની કચેરીઓમાં તેમજ ઇતર પ્રકારે નોકરોની સંખ્યામાં અસાધારણ અને અનાવશ્યક વધારો કરી દેવાયો હતો, અને જે અનેક પરદેશીય અમલદારોની આવાત કરાયેલી તેમના અગાસંબંધીઓ તથા લાગવગવાળાઓનો સમાવેશ રાજ્યમાં કરી લેવાની તક માંડમાંડ સાંપડી હોય એવું પણ તે અમલદારોના વર્તનથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતું હતું. આમ છતાં રાજ્યકાર્યો વધારે ઝડપથી કે વધારે ચોખવટથી કે દોષરહિત થતાં રહેલાં હતાં એમ કહી શકાતું નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ નોકર પગારનું આર્થિક ભારણ રાજ્ય ઉપર ઘણું વધી પડેલ પણ હતું. પરદેશીય ભોક્ષાને રાજ્યના નોકરો તરીકે શુદ્ધ ચરિત અને દેશીય ભોક્ષાને શંકનીય ચરિતવાળા ગણી લેવાની કેવળ કલ્પિત, બેદાત્મક તથા અન્યાયી નીતિનું પરિણામ એ ધિટિસ વાલી-વહીવટમાં કેવું આવેલું તે સર્વવિદિત હકીકત છે. એવા પરદેશીય અમલદારોના પ્રિય જનો પૈકી જે કેટલાક દ્વિપત વર્તનવાળાં સિદ્ધ થયેલા તેમને નોકરીમાં ચાલુ રખાઇ પગારમાં વધારો પણ કરી અપાયેલો એવા દાખલા ઊધાગ પાડવામાં આવેલ છે. જૂનાગઢ રાજ્યની રૈયતમાંથી ધણા ભોક્ષા નોકરી મેળવવા સાફ અજા કરતા ત્યારે તેમને, અગાડથી છપાવી રાખેલ 'તમારે માટે ચોગ્ય જગ્યા ખાલી નથી' એવો જવાબ અંગ્રજી ભાષામાં આપી દેવાતો હતો અને ખીન્ને જ દિવસે ખાલી જગ્યા કોઇ પરદેશીય અમલદારના વગવડસીયાવાળા પરદેશીય ધક્કમથી ભરાઈ જતી પણ હતી અર્થાત્ મિ. રેડોલના મમયમાં રાજ્યની કચેરીઓને પરદેશીય અમલદારોના સંખ્યાગ્રંથ આગ્રહિતો તથા પ્રિયજનોને નબાવવાનાં કાર્યાલયો જેવી બનાવી દેવામાં આવેલ એ વાત નિઃસંદેહ છે.

પુરુષોત્તમરાયજીના વારામાં રાજ્યના શાસનતંત્રનો નિર્વાહ મમયાનુકૂળ કરેકસરથી એટલે કે કેવળ આવશ્યક ખર્ચ કરીને તેમ જ બહુ બાગે રાજ્યની પ્રજામાંથી જ લેવાતા રહેલ અદ્યપનંજ્ય નોકરોથી કરી રખાતો હતો અને તે છતાં આપુરૂં શાસનતંત્ર સંગીન અને અર્વચા કાર્યસાધક બની રહેતું હતું તેને બાદે મિ. રેડોલના વારામાં, જે બહુ બનેલું છે તે અર્થશાસ્ત્રના ક્રોધ પણ ચાતાને રાજ્યધનના દુર્વ્યય જેવું લાગશે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે તેમની નીતિ રાજ્યની રૈયતને સદને માટે હાનિકારક નીવડેલી છે એવું પણ દરકોષને જણાયા વિના નહિ રહે.

(૨) હવે બીજી વાત. આ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે આત્મશત્રુતિ કરીને વર્ણવેલ પોતાના 'હાર્ટ્' ઠાટીના વહીવટે પ્રભાવિતસાધક કોષ્ટકો એક નૂતન સંસ્થાનો ઉમેરે કરેલ હોય એમ પણ દેખાતું નથી. તેમના સમયમાં જો કાંઈ થવા પામ્યું હો તો તે ફક્ત, કાંઈવારે હરવાળા બહારના ભાગમાં પરદેશીય અમલદારોને રહેવા સારું લાગ્યુંને ખરું મહોટામહોટા બંગલાઓ બંધાવવાનું તેમજ તેમના ઉપયોગમાં આવે તેવા મહામાર્ગો સુગંધિત બનાવવાની તેમને દુરસ્ત હાલતમાં રાખવા રખાવવાનું તથા બીજાં અનુપકારક કામો કરાવવાનું કામ થયેલું છે. આ બિ. રેડોસે રાજ્યના શામનતંત્રમાં કોઈપણ નવી વ્યવસ્થા-વાત-કમેઈ હોય અગર તેમણે કોઈ જૂની સંસ્થાનું રૂપાંતર કરી બતાવેલ હોય, તો તે ફક્ત, રાજ્યમાં રખાતા રહેનાર હિમાબની દેશી દબને ઠેકાણે, બ્રિટિશ રાજ્યમાં આસતી હિસાબ રાખવાની પદ્ધતિ લખસ કરેલી છે. આ પ્રકારના ફેરફારથી થયેલ લાભાસાભ પરત્વે અમે કશું બોલવા ચાહતા નથી; તોપણ અમે એટલું તો કહેવું જ કે, દેશીય દબે રખાતા રહેનાર હિસાબને સીમે રાજ્યને કોઈપણ પ્રકારે હાનિ થયેલી હોય એવું કદિપણ નજીવામાં આવેલું નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ નૂતન પરદેશીય દબે હિસાબ આલ્યાથી રાજ્યને શો લાભ થવા પામેલો છે તે પણ નજીવામાં આવી શકેલું નથી. આ હિમાબની પદ્ધતિ ફેરવ્યા ઉપરાંત બિ. રેડોસના વાંચમાં, જમીન મહેસુલ ઉધરાવવાનું જૂનું ધોરણ બહુ ભાગે ભાગજટાર્થના રૂપમાં હવે તેને ઠેકાણે વીધોટીથી સેવાનું કરાવવામાં આવેલું. પરંતુ એ પ્રકારનો ફેરફાર કઈ પહેલાં જમીન માત્રના વર્ગો કરાવવા/જોઈએ તે વિધિપૂર્વક કરાવાયલા નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એકદને પોતાની જમીન પરત્વે જે પ્રકારના માલીકીક મળવા જોઈએ તે તેમણે તેમને આપેલા પણ નહિ. આ વિષય પરત્વે એટલે કે બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના કાળમાં થવા પામેલ જમીન મહેસુલમાં વધારા પરત્વે દીકા કરતાં ચોરવાડ-વાસી રા. પુરુષોત્તમ પાઠક સ્વર્ગમિત 'મહાર' ભુનાગદ' નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કહેવું છે.— જમીનમહેસુલમાં થયેલ વધારા વિચાર કરાવે તેને છે એમ તો ધણાને લાગે, કારણ કે જૂની દબના વહીવટને એકદ ઉપરનો એમ મનોમય હતો તે સુધરેલા વહીવટોમાં (કમ્પ્યુટ મેનેજમેન્ટ) વાણી દારા વ્યક્ત થવાં શ્યો છે. આવડો મહોટો ફેરફાર એક ઝપાટે અને અત્પકાળમાં દમ કરી શકાયો હશે તે અમે તો શમજી શકતા નથી. આ બબને અધિક વિવેચના કરતા આ જ રા. પુરુષોત્તમ પાઠક પૂર્વોક્ત પુસ્તકના પચીસમા પાન ઉપર લખે કે તે પ્રમાણે, બિ. રેડોસના કહેવાના પ્રતિભાવક

શાસનકાળમાં જો કે રાજ્યની આવકમાં વધારો થયો છે, તથાપિ તે વધારાથી લોકોને લાભ થવાને બદલે હાનિ અધિક ભોગવવી પડેલી છે. રાજ્યની ઉપજમાં જો તે માર્ગે થતી વૃદ્ધિને રાજ્યના ઉત્કર્ષ રૂપે વધાવી લેવાય નહિ; કારણ કે એ વૃદ્ધિ અનિષ્ટ માર્ગે થયેલી હોય તો તે જોટલા પ્રમાણમાં રમતનાં અપકર્ષની જનેતા થઈ રહે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે કાષ્ઠપણ પ્રકારના ઉત્કર્ષની ઉપાદ્યયની શકતી નથી. પોતાના વારામાં રાજ્યની ઉપજ વધેલી છે તેથી પોતાની શાસનવાદકતા સફળ થયેલી છે, એવો ઢોલ પીટાવનાર કાર્યભારીઓ ભલેને આત્મસંતોષ મેળવી સ્વાર્થસિધ્ધિ કરી લેતા હોય; પરંતુ જે સમયે ઇતિહાસ એવા ઢોલ પીટાવનાર કાર્યભારીઓની પ્રજાશોષક નીતિની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરે છે તે સમયે એવા કાર્યભારીઓએ વગાડેલો ઢોલ પોતો હતો તેથી વાગેનો હતો એનું જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. રાજ્યની ઉપજમાં જોટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય તેટલા પ્રમાણમાં જો પ્રજાની ઉન્નતિ થાય તો જ ઉપજ વધારો આદરણીય ગણાય. પૂર્વોક્ત રા. પુરુષોત્તમ પાંડે, આ મિ. રેડોલના સમયમાં વધેલ રાજ્યની ઉપજ જાળવે વળી આ પ્રમાણે પણ લખેલું છે - 'આજકારીની આવકમાં મીઠું, માજો, તમાકુ, અરીસુ, દારૂ વગેરેમાંથી થતી પેદાશ ગણાય છે મીઠું પ્રજાની અનિવાર્ય જીવનનિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુ છે, અને બીજી ચીજો ધૂણાસ્પદ તેમજ ત્યાજ્ય છે આ ખાતાની આવક વિ. મ ૧૯૬૮ (ઈ સ ૧૯૧૨)માં રૂ. ૮૬૦૦૦ હતી ત્યાંથી (એટલે કે ખિટિશ વાલી-વહીવટ આરભાયો તે પછીથી) વધીને સ ૧૯૭૮ ઈ સ ૧૯૨૨ માં રૂ. ૨,૨૪૦૦૦૦ સુધી પહોંચી. એટલે ઉપજમાં આ સાધનો દ્વારા એક દાયકામાં ૨૬૦ ટકાનો વધારો મેળવ્યો ! રા. પુરુષોત્તમ પાંડે આટલું જ વર્ણવીને બેઠકેલા નથી તેમજ આગળ વધીને ખતાવેલું પણ છે કે 'રેડોલની આવક સ ૧૯૬૮માં રૂ. ૪૬૦૦૦) ઉપરથી વધીને સ ૧૯૭૮માં રૂ. ૧,૮૬,૪૩૬ થઈ આવકો વધારો કેમ થયો હશે ? હું એક દાયકામાં પ્રજા રેડોલનો વપાડ જમણા કરતા પણ વધારે બઝતા શાખી હશે ? એમ કહી શકાય છે કે, એ આદેશ ઉપજ વધારવાની ધમકીમાં કા તો રેડોલના કાયદાને વિરૂદ્ધ કરેલો આગર તો રેડોલના દરમાં મુબજબાન રટાપ ધારના ધોરણે વધારો કરેલો વળી અમલ મનાવાયલા નવાજ રમુવખાનજીએ પ્રજાસ્થાણુ વિચારીને દારૂનું વેચાણ તદ્દન બંધ કરેલું તે તેમની જૂલ મિ. રેડોલે માદક વસ્તુઓના વેચાણને વિરૂદ્ધ કરીને દુધારી એ બદલ એમને ધન્યવાદ કોણ નહિ આપે ? પ્રજાની સહાયર મંપતિને જો તેટલા માર્ગે

સુરક્ષિત રાખવી એ પહેલા હઠગમનો રાજ્યધર્મ છે, એટલે મનુષ્યને કુટુંબી બનાવનાર માદક પદાર્થોના વેચાણને બંને તરફથી પ્રમાણમાં અંકુશિત કરવાનું હરકોઈ સુસાધિત રાજ્ય પ્રેરણે જ. પરંતુ મિ. રેડેલ-આ કુમાણે પ્રેરણા નહિ તેવું કાઢ્યું. વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં એવું સમજાય છે કે, એમના વારામાં રાજ્યના નોકરોની સંખ્યામાં તેમજ તેમના પગારોમાં ઘણો વધારો થઈ ગયશે તેથી ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે-હાલ આ દેશમાં બની રહ્યું છે તેમ-હરકોઈ માર્ગે રાજ્યની ઉપજ વધારવી એ- તેમણે ધ્યેય થઈ બેઠેલું હતું. મનસખકે, જ્યાં આવકવધિ-ઉપજવધારો- જ-રાજ્યપરહીવટની ઉત્કૃષ્ટતાઈ કે પ્રગતિશીલતાનું મુખ્યલક્ષ્ય મનાઈ રહેલ હોય ત્યાં પછી પ્રજાની નિર્ધનતા, કે સદાચારિક યુનતાનો ભાવ પૂછવાની વાત ઉપેક્ષિત થઈ રહે તેમાં નવાઈ નથી. અર્થાત શ્રીયુત પુરોગતમ પાઠક સંક્ષેપમાં ક્યે છે તેમ, ઉપર આપેલી વિગતો પરથી કોઈનેપણ સમજાશે કે આવકમાં- વધારો, પ્રજાની સમ્રમાણ આબાદીને લીધે નહિ, રાજ્યની કુનેહ કે ત્રેવલને લીધે નહિ, ઉદ્યોગોની સ્થાપના કે ખીલવણીને લીધે નહિ, પણ જમીનમહેસુલમાં બારે વધારો થવાથી, પ્રજાની છુરી આદતો અને આવશ્યકતાનો લાભ લેવાથી, રેલ્વેના દરમાં ઓટો વધારો થવાથી અને સ્ટેમ્પને લગતા ધોરણનું કઠકપણું વધારવાથી થયો છે.”*

પૂર્વોક્ત અંકાર આટલી જ ચર્ચાકરીને અટકેલા નથી. તેમણે વળી “હેલા પાંચદશ વર્ષોમાં દાર, અપ્રીણ, ગાંજો, મેજરવાની જોગવાઈ વધવા લીધી છે” એવા શબ્દોમાં વિલાપ કરીને આ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારની દુરાચારોપક રાજનીતિ પરત્વે આ પ્રમાણે આલેખ્યું પણ છે:-“સં. ૧૯૧૮ રૂ. સ. ૧૯૧૨ માં દારની અપ્રીણની ૪૮ અને ગાંજની ૨૫ દુકાનો હતી અને તેમાંથી રાજ્યને રૂ. ૭૦,૪૨૧ની પેદાશ થઈ હતી તેમાં વધારો થઈ સં. ૧૯૭૮ રૂ. સ. ૧૯૨૨માં દારની ૪૮, અપ્રીણની ૫૨ અને ગાંજની ૩૭ દુકાનો થઈ, અને તેમાંથી ઉપજ રૂ. ૧,૧૭,૭૮૬ની થઈ તુલનાત્મક દષ્ટિએ આ આંકડાઓ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારની શાસન વ્યવસ્થા ખરતે, ખરેખર, ખેદ કરાવે તેવું બાબત સખાવે તેવા છે. જૂનામુઠાના નવાખી રાજ્યની પ્રજાના તન-મન-ધનની ખરેખરી આબાદી પ્રતિદિન વધી પાડતી રહે એવા પ્રકારે આ મિ. રેડેલે

* વધારે હપ્તિત માટે જુઓ ૨૧. મનસુખલાલ ૨૧૧માઈ મહેતા
૧૧ પુસ્તક ‘રેડી રાજ્યોના પ્રશ્નો’ પાન ૮૭, ૧૫૬, ૧૫૭.

સ્વેચ્છ રાજ્યના 'સુધારેલા' વહીવટનું આથી અધિક મીઠું ફળ કયું હોઈ શકે ! પ્રજામાં કુટેવો ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરી શકે એવો નિવારક શાસન પ્રબંધ કરનાર જૂની દળના કાર્યભારીઓને અણસુધારેલા તથા પ્રજાની સ્વતંત્રતાના હારક તો એ મિ. રેડોલે નહિ ગણ્યા હોય ? ! મિ. રેડોલે જોવો અર્થપ્રધાન સંસ્કૃતિનો પૂજક રાજ્યકાર્યભારી આથી અધિક સારી ભેટ સેવા કયા પ્રકારે કરી શકે ? જૂની પ્રશ્નાલિકાને વળગી રહ્યાથી જૂના સંપ્રદાયના ગંધાવી દેવાયલ રચણ સાહેબના વારામાંનાં 'શામનતંત્ર'ને મિ. રેડોલની ખેડે રાજ્યની કપર વધારવાની વૃત્તિ થયેલી નહિ તેથી રાજ્યને મહેાડી અર્થહાનિ થયેલી છે, એવો આક્ષેપ એ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે પોતાના સમયની શાસન વ્યવસ્થાને 'સુધારેલા વહીવટ'વાળી વર્ણવીને ગર્ભિત શબ્દોમાં કરેલો છે તે હકીકત એ સાહેબનું સાચું માનસ દેખાડી આપે તેમ છે.

(૩) વળી આ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના વાસમાં, રાજ્યના જૂની દળના વહીવટને ઠેકાણે એક નવી દળનો સંસોધિત વહીવટ પણ દાખલ કરવામાં આવેલ, આ નવી દળનો વહીવટ પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી ગ્રામ્ય મનાયો હશે કે કેમ એ પ્રશ્નનો જવાબ એ વહીવટદારે ભેટ સમક્ષ મૂકેલો હોય એમ કોઈ ઠેકાણેથી દેખાતું નથી. રાજ્ય તથા પ્રજાને અનેક માર્ગે લાભ-કર થતી રહેલ ટંકશાળ નામની સંસ્થા રાજ્યના કોરી નામથી ઓળખાવણા ચલણના સિક્કાઓ પાડવાનું, કોરીના રૂપિયા અને રૂપિયાની કોરી કરવાનું તથા ધીરંધાર કરવાનું કામ કરતી હતી. આ કોરી સિક્કાનું ચલણ રાજ્યની સ્વતંત્રતાનું સ્વચ્છ ચિહ્ન હતું પરંતુ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટે એ ચલણ બંધ કરીને ભેટલા પુરતી રાજ્યની સ્વતંત્રતાની કપર કાષ મૂકેલો હતો વળી એ "જૂની દળના વહીવટમાં ટંકશાળ નામે ઓળખાતી મરકારી પેદી મારફત રાજ્યની મિલ્કિત રાજ્યમાં વેપારીઓ તથા ખીલ જરૂરીઆતવાળા માણસો પાસે રોકાતી તે સં. ૧૮૬૮ની સાલમાં જૂનામદ અને વેગવળમાં આ પેદી પાસે ૩૪૬ ખાતાઓ હતાં, એમાં રાજ્યે રૂ. ૧૨,૬૦૭૩૧ રૂપયતને ધીરંધારેલ અને આશરે ૮૮૬૬ જેટલું કુલ્યન મેળવ્યું હતું. પછીનાં દસ વર્ષમાં બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારના વારામાં રિયતિ ઘણી પલટાઈ ગઈ છે. સં. ૧૮૭૮ની સાલમાં ટંકશાળ પાસે ૭૭ ખાતાં હતાં અને ધીરંધાર રૂ. ૩,૭૩,૪૧૧ની હતી; બ્યારે મરકારી કામગીરીમાં રૂ. ૩૬,૬૭,૪૦૭ની રકમ રોકાઈ હતી. ઉપરાંત રાજ્ય બહારની બેંકમાં આધી મુલતની અને ચાલુ ખાતાની યાવજી

તરીકે પણ સારી જોવી રકમો ચેકાકા રહે છે " આમ રા. પુરુષોત્તમ પાંદક જોવા કુશળ વેપારીએ સ્વચ્છિત પ્રસ્તુતમાં લખેલું છે અને આ સંબંધે પ્રજા પ્રધાન્યની તેમજ રાજ્યદિતની દૃષ્ટિએ જોયું તો કહેવું જ કે, વઝીર બહા-ઉદ્દીનખાખી અધિકૃત જુની ઢબના ગણાવાયક કાર્યભારીમણે જે પ્રકારની દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને રાજ્ય કલ્યાણને લાભ રાજ્યની રક્ષાને તથા રાજ્ય ખુલ્લે મળતો રહે એવી કોટીની જે વ્યવસ્થા કરેલી અને ચીવટથી નબાવી રાખેલી તે વધારે સારી અને પ્રશસ્ય હતી કે આ મિ રેડોક્સના નવી ઢબના વહીવટના સમયમા રાજ્યનો પૈસો રાજ્યમાના વેપારીઓને તેમજ જરૂરિયાતવાળા ખીજા ઓને ન ધીરતા રાજ્ય બહારની બેંકો માત્રેત રાજ્ય બહારના વેપારીઓ વગેરેને ઉપકારક થાય તેવી રીતે ચેકાયક તે અગર બ્રિટિશ સરકારના કામગીરીમા રોકાયક તે હકીકત વધારે સારી કે પ્રશસ્ય છે, એ પ્રશ્નો જવાબ અમારા આ લેખના પાંદક પોતાની બુદ્ધિ પાસેથી જ મેળવી લેવો જોઈશે

(૪) પૂર્વોક્ત હકીકતને અંગે બીજી એક વાતનો નિર્દેશ અત્ર કંરવાઇ અમને મન થઇ આવે છે એ હકીકત એવી છે કે, વાજના નાણા રાજ્યમા રોકાતા અટકાવીને મિં રેડોક્સ તેમને રાજ્ય બહારની બેંકોમા તેમજ સરકારી બ્રિટિશ કામગીરીમા રોકવાનું અને તેમ કરીને બ્રિટિશ ખાસસા મુદ્દકમાના વેપારને ઉત્તેજવાનું પસંદ કરેલું હતું આ પ્રમાણે કરવામા તેમનો હેતુ પોતાના વારસમા પોતે રાજ્યને લાખો રૂપીઆ પેલા કરી સચિત કરી આપેના છે એવું બહારની દુનિયાને બતાવવાનો ન હેય એમ કહી શકાય નહિ ખરી વાત એ છે કે, મિ રેડોક્સે ચેક નાણાના રૂપમા જે બચત બતાવેલી છે તે બધી વસ્તુના રાજ્યની અબેજ વિખજમાથી કસાયલી બચત નથી નવાજ સાહેબ રસુખમાનજના દેહાત પછી બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારે નવાજ માહેબની ધણી ખાનગી મિત્રતનું, વઝીર બહાઉદ્દીનખાખી ખાસસા કરી તેવાયક ધણી ખરી સ્થાવર જંગમ મિત્રતનું તથા રાજ્યની માલીકીની તરફ તરેદની ધણી સ્થાવર જંગમ મિત્રતનું વેચાણ કરી નાખેલું અને તેમ કરીને તેણે નાણાંનો મહેરો બડોળ હોતો કરેલો હતો આ બિપરાય તેમને ટકરાવ માત્રેત ધીરાયક નાણા વસ્તુ કરી લીધેલા હતા જમીન મહેસુલ વધારી દીધેલી તેમજ રૂપ અને માફક પદાર્થોને પણ મારી કપજ આપનાર માધનો બતાવેલાં હતા આ સર્વ કાલોથી એ સાહેબ પોતાના વારસા ધણી સારો બચત થવાનું બતાવી શકે તેમાં નવાજ નથી પરંતુ ખરી વાત એ છે કે, મિં,

રેડોલના વારામાં થયેલ દેખાડાઓ બંડેળ વળતુન કેવળ નવાં પેદા કરાયેલ નાણાનો બંડેળ નથી, ખરી વાત તો એ છે કે, રૈયતને કોષ્ટપણ પ્રકારે હાનિકર નીતિ નહિ તેની ઢળે અગર તો પ્રજાનો એકંદર ઉત્કર્ષ થાય એવી ઢળે નવા નવા આયત્તો ગોની મદદથી મિત્ર કોષ્ટપણ ગભ્યથી ઉપજ વધાર્યાનો દાવો ખરી રાકાય નહિ અર્થાત્ ગભ્યની પેપરને વાણિજ્યાદિ બાબતો પરતે ગભ્યના નાણાનો જે લાભ મળતો તેનો હતો તે ઝોલો કે અંધ ખરીને ગભ્યના નાણાને ગભ્ય બહાર કાઢી ગભ્ય બહારના લોકોને અગર બ્રિટિશ મંત્રાને લાભ આપવાની જે પંથની મિ રેડોલે ધારણ કરેલી તેને પરિણામે ગભ્યની રૈયતને જ નહિ, પરંતુ ગભ્યને પોતાને પણ નુકસાન થયું છે, એમ કહેવામાં આવે લેશ માત્ર પણ અત્યુક્તિતેય કન્તા નથી ચોરવાડ-વાસી ના પ્રશ્નોત્તરમાં પાઠક જોવા તપ્સ્ય તેમજ વાણિજ્ય કુશળ વિવેચકે પણ આ વિષય સમયે આ પ્રમાણે લખેલું છે - આ ત્રણ દાયકામાં (મં. ૧૯૪૮થી સ ૧૮૭૮ ઇ સ ૧૮૯૪થી ઇ સ ૧૯૨૨) ખૂંટા જેમાં જૂની ઢળનો વહીવટ હતો ત્રીજામાં આશરે આઠ વર્ષ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટ અને ત્રણ વર્ષ (મોહોબતખાનજી ત્રીજાના રાજકાળના આરંભનો) વહીવટ હતો પહેલાં બે દાયકામાં ગભ્યને બંધકર કુષ્ટાગો આમે લડવું પડ્યું હતું, સોનારખાની ગાડી તૈયાર કરાવી, બહાડદીન કોલેજની બધી ઇમારતનો ખર્ચ ઉઠાવી વાર્ષિકરેય સાહેબની મહેમાનગતી કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું, બહેસ્તનશીન મુવરાજ શાહજાન સાહેબના લગ્નો અને કનરકાર્યનો ખર્ચ પણ એ જ કાસાવધિમાં હતો આમ આ સમયમાં નૈમિત્તિક ખર્ચો ઉઠાવવાના હતા, એટલું આ અક-ચિત્ર જોનારે નજરમાં રાખવું રહે છે સં ૧૯૪૮માં ગભ્યની ઉપજ રૂ. ૨૪,૪૦૬૬ અને ખર્ચ રૂ. ૨૧,૧૦૭૮૯ અને આ બે દાયકાન મરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૨૭,૧૨૦૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૨૫,૭૪૦૦૦ હતું પછી પ્રજાના ભાગ્યપણે બ્રિટિશ વાલી વહીવટ આવ્યો એ વખતે એટલે મં ૧૮૬૭માં ગભ્યની ઉપજ રૂ. ૩૩,૮૩૭૭૦ અને ખર્ચ રૂ. ૨૪,૨૩૮૮૫ હતો પછીના આઠ વર્ષના અરસામાં (બ્રિટિશ વાલી-વહીવટના વારામાં) એટલે મ ૧૮૭૫ સુધીમાં ગભ્યની મરેરાશ આવક રૂ. ૪૭,૬૨૦૦૦ની અને ખર્ચ રૂ. ૪૦,૨૧૦૦૦નો હતો જૂની ઢળના બે દાયકાના કારભારમાં આવકમાં ૧૨ ટકાનો અને ખર્ચમાં ૨૨ ટકાનો વધારો થયો. બ્રિટિશ

વાલી વહીવટમાં બને બાબત ૯૦ ટકાનો વધારો દેખાય છે. બે દાયકાના અમલમાં પણ જે વધારો જુની દબના કારભારે કર્યો તે પછીના એ મુધરેલી દબના એક દાયકાથી પણ ઓછા કારભારમાં કરેલા વધારા પાસે કંઈ હિસાબમાં જ નથી. આ સ્થિતિ બોધ પ્રજા જુની દબની નવાબી સરકારો અને જુના કારભારીમંડળને સંભારી સભારી આંમઓ પાડે અને મુધરેલી દબના કારભારોથી દુળે તેમાં કોઈને નવાઈ નહિ લાગે પ્રજાની આખાદીને લીધે ઉપજ વધી હોય તો રાજ થવાનું છે, અને પ્રજાનું દિત સાધવા યયય યોજનાઓને ખાતર ખર્ચ વધ્યુ હોય તો વાદવાદ કહેવાય + + +

ઉપર પ્રમાણે આ પુરોષોત્તમ પાઠકે જો કે સિદ્ધિ ન્યાયે વિવેચના કરેલી છે, તથાપિ તેના ગર્ભમાં ઘણી બાબતો રહેલી છે જૂનામઠ રાજ્ય દાયકાઓથી કરજદાર ન હતુ તેમ કરજદાર અને તેવો સંભવ પણ ન હતો તે છતાં રાજ્યથી વર્ષોથી સંગ્રહીત કરાતી રહેલ લોકભોગ્ય, રાજ્યની ભડોળસાલી ખતાવનાર, રાજ્ય શોભા રૂપ બની રહેન, પ્રજાજનનાથ પ્રદર્શિત કરી રખાતી નાનાવિધ કૌતુકોથી કનાકૃતિઓ તેમજ જાતજાતના પ્રાણીઓનો સમૂહ એ સર્વને અનુત્પાદક ગણી કાઢીને તે સર્વનું દરાજથી વેચાણ કરી તે માગે રોકડ નાણાનો જથ્થો વધાર્યાનો જે યશ મિ રડોતે લીધો છે તે વ્યાજબી હતો એમ કોઈ કહી શકશે નહિ એ સર્વ વેચી નાખ્યાથી તેમની અમત કિંમત હોઇ શકે તેના કરતા વધારે નાણા ઉપજ્યા હોય તે અમર ઓછા ઉપજેલા હોય તો તે તેમણે મેઈ એક પણ વારિક અહેવાલમાં જનારેન નથી પૂત્રી ઉપજના તમામ 'મુધરેલા' ગણના રાજ્યો લોકરજનાથે તથા પ્રજામાં ચાન પ્રચારાર્થ પૂર્વોક્ત પ્રકારના અનુત્પાદક નિર્ણય પદાર્થોના તેમજ સંજવનિર્ણય પ્રાણીઓના સમૂહો ધરાવે છે જ એ વાત આ સ્થિતિ વાલી-વહીવટદાર કેમ જુની ગયા હશે તે સમજાવુ નથી રાજ્યને કરજ કરતુ પડે એવી તેની સ્થિતિ હોત તો મિ રડોતે રોકડ નાણા બેળા કરવાને કરના પૂર્વનિર્દિષ્ટ પ્રયાસો વ્યાજબી ગણાત પગલુ જૂનામઠ રાજ્ય દાયકાઓથી સમૃદ્ધ હતુ જ, એટલે આ નિર્દિષ્ટ વાલી-વહીવટદાર ની નીતિને ગમ્યથે દારક કહીએ તો તે ઓડે ગજારો નહિ

(૫) ઉપર મુજબ - ૧૧૫જે રાજ્યની ઉપજ ગણ્યથે ગચ્ચી કરી

પરંતુ એ ચર્ચાથી આ મિ. રેડોલે કરેલ વહીવટનું આખું ચિત્ર આપણે જોઈ શકેલા છીએ એમ કહી શકાય નહિ. મિ. રેડોલેથી કરાયેલ વહીવટ કેટલા પ્રમાણમાં ગભ્યકાર્ય પરત્વે અમમર્થ કે નિષ્ફળ નીવડેલ છે તે પણ આપણે જાણી લેવું પડે. આ ખિશિટ વાલી-વહીવટદારે રાજ્યના પોલીસ ખાતાને મહોટા પગારદાર અંગ્રેજ અધિકારીના તાબામાં રાખેલું હતું, અને તેની મદદમાં કાઠિયાવાડ એજન્સીના પોલીસ ખાતામાંથી કેટલાક અમલદારોને મહોટા પગારે આણી મુદ્દા પણ હતા. છતાં એ લોકરક્ષક ખાતું જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં કાર્યમિથિ કરી જતાવી મહેલ નથી. આપણા આ ચરિત્રનિરૂપ્ય પુરૂષોત્તમરાયણની સીધી દેખરેખ નીચે કામ કરી ગયેલ જમાનાર સુમેમાન તથા તેમના અંગત બાહોશ મદદનીસ નાગર ગૃહસ્થ મોદનલાલ દુલશંકર જાણાં! એ બેની અધ્યક્ષતા નીચે બ્યારે રાજ્યનું પોલીસખાતા કામ કરી રહેલું હતું ત્યારે એટલે કે ઈ. મ. ૧૯૦૩ સુધીમાં એ ખાતાએ જે કામ કરી બતાવેલ છે તે કેટલું સફળ નીવડેલું છે તેના ખ્યાલ આપણે તે સમયના તે ખાતાને લગતી હકીકતને અંગે અપાયેલ આંકડા જિપરથી લઈ શકીએ તેમ છીએ. રાષ્ટ્ર સભાએ ગણનામું આપ્યું તે જાણી રાજ્યના આ લોકરક્ષક ખાતાની સ્થિતિ પ્રતિજ્ઞા કેટલી અનિચ્છનીય થતી ગયેલી એ વાત તો આપણે એ સમયના પારસી સરન્યાયાધીશની રાજનિશીમાની હકીકતથી જાણી લીધેલી છે એટલે એ વિષયે અત્ર કાંઈ કહેવાનું ન હોય. પરંતુ આ ખિશિટ વાલી-વહીવટદાર મિ. રેડોલેના બદલે ગણ્યાવાયલ શાસનકાળના પોલીસખાતાએ કરેલ કામને આપણે જો આપણા આ કથાવીરના સમયના પોલીસ-ખાતાએ કરી બતાવેલ કામ સાથે સરખાવી જોઈશું તો તે ઉભય વચ્ચે રહેલ મહોટા ફરક આપણને દેખાવા વિના રહેશે નહિ. પુરૂષોત્તમરાયણ રાજ્ય સેવામાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધીનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ચોરાયલ મિલકત પાછી મેળવાયાના ૬૬૩ સરેરાશ ફર ઉપર આવે છે ત્યારે આ ખિશિટ વાલી-વહીવટદાર કહેવાતા ઉત્કૃષ્ટ શાસનકાળમાં તેવી પુનઃ પ્રાપ્ત થયેલ મિલકત પહેલાં પાંચ વર્ષમાં ૩૨૬૩ થી વધારે દેખાતી નથી! ખરેખર, વધારે ખર્ચાળ વ્યવસ્થા રાખ્યા છતાં મિ. રેડોલે પોતાના સમયમાં પોલીસ-ખાતાને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં કાર્યમિથિ જનાવી કે બનાવગવી શકેલા નહિ એ ખીના અત્યંત શોચનીય તો છે જ. પરંતુ તે માથે તે તેમના ગર્વના પારાને હોંચી પાડી નાંખે એટલી ગૈતવણી પણ ગણાશે.

(૧) મિ. રેડોય વાલી વહીવટદાર નિયુક્ત થાને જૂનાગઢ ગમલા તે પછી તા. ૧૧-૨-૧૯૫૧ રોજ રાજ્યના દરજીર અમલગા હુકમ અંક ૪ પ્રકટ કરીને, સરકારી તેમજ ખાનગી કામે સોંપીને સાબળવા માટે તેમજે મુલાકાત આપવાનો વખત દાવેસો હતો આ પ્રકારની જાહેરાતને આપને તેમના એક રજીસ્ટ્રેશન પત્રમાં રૂપે ગણી શકીએ પરંતુ એ એમનું પત્ર ત્રણ ઔપચારિક હતું એમ જણાય છે ગિનિંગમનનાં બજાનબુને દુરપયોગ થતો રહેતો હોવાથી રાજ્યને રૂ. ૫૦૦૦૦૦૦ નું નુકસાન બતાવી આપવાને જૂનાગઢના એક વતની હનિયા હાકાદાસ વેપારે ખાનગી મુલાકાત માગ્યા કરેલી તે મિ રેડોયે તેને આપેની નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ જે હકીકતને "મહત્વવાળી તથા ગુપ્ત" ગણવા માટે પૂર્વોક્ત ગૃહસ્થે મિ રેડોયને વિનંતિ કરેલ તે હકીકત તેમજે જેમની સામે ફરિયાદ હતી તેમને આટલે કે તે સમયના અધિકારી (શ. બ.) કેશવલાલ ત્રિવેદીને જણાવી દીધેની અને તેને પરિણામે જે બજાવી વ્યવસ્થા થઈ શકે તે થઈ ગયતી ! એ પછી હતાશ થઈને પૂર્વોક્ત હરિયાણે તા. ૦-૮-૧૯૫૧ રોજ અંગ્રેજી ભાષામાં એક ખુલ્લો પત્ર, અંક ૨ પ્રકટ કરી તેની વહેવણી સોંકેમાં કરેની આ પત્રમાં એના લેખકે અનેક તરફના આક્ષેપો અનેક ખાતાઓ તન્દ કરેલા પણ છે થણી જ શોચનીય વાત તો એ છે કે, મિ રેડોય ખુલ્લો પોતાના તાબાના અમલદારો વિરુદ્ધ ફરિયાદ સાબળવાને તૈયાર થયેલા નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ એ માહેજ જે અમલદાર સામે ખુલ્લી ફરિયાદ થયેલ તેને ચોકખા-નિષ્કલક થવાની આજ્ઞા પણ આપી શકેલા નહિ બીજા એક પુજા મેધજી નામના ઇસ્તમે પણ રાજ્યમાં આ સમયે પ્રવર્તી નેચ બહોળો પરત્વે છાપેતી પત્રિકાઓમાં હકીકત આપી પોમર દાવેસો હતો પરંતુ આવા ઉપાડા પડકાર ઝીની લઈને તેવા પડકાર કરનારો પૈકી કોઈને નશીઅતે પકડેલાવા અગર તો એ બધા પડકારો ખોટા છે એનું જાહેર કરવા એટલું હલખજી મિ રેડોય તથા તેના સહકારીઓ દાખવી શકે નહિ! વળી મુબતના સુવિખ્યાત વર્તમાન પત્ર ધ બેરોએ કોનિકલમાં રેડોયના પડીદા વિરુદ્ધ અખત લખાણો પ્રકટ થતા હેવા પણ હતા પરંતુ એ લખાણોનો રદીઓ આપવા આપવા એટલું નૈતિક જળ પણ એ સાહેબ બતાવી શકેલા નથી સત્યનિષ્ઠાવાળો મનુષ્ય જ પોતાની વિરુદ્ધ થતી વાતનો નદીઓ આપી શકે છે એ વાત સ્વતઃ મિત્ર જ છે હુકામાં એટલું જ કે એકવાર ન્યાયામલ દાખાવી રહેન મિ. રેડોય ગિનિંગમનની જાહેરાત તનાટવીમાં એવા તો રૂનાર પોતાના રૂના અનુભવવાલ વહીવટી નહિના અગિય પુરતક

ની રાજ્યના પ્રતિનિધિઓના + પાંચમા પત્રમાં લખેલું છે તે પ્રમાણે 'મિ. ની કાર્કિંદો પશ્ચિમી નીકળી નથી એમ જૂનાગઢની પ્રજાનું સામટું વલણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ માન્ય પડે તેવું છે,' અને એમ થયું તેવું મૂળ તેમનો 'અદભાવ' હતો.

નવાબ સાહેબ સુવખાનજીનો દેહાંત થયો ત્યારે તેમના વારસ સાદબાદ હતો, એટલે ગળ્યને સંબાળી લેવા માટે સર્વોપરી સરકાર તરફથી નવાબના એજન્ટ કે ધ ગવર્નરે મેજર રટ્ટોંગ નામના અંગ્રેજ અમલદારને મદ મોકલેલા. પરંતુ કેપ્ટન કે પછી જૂનાગઢ જઈ પહોંચેલા તે ક્યા અને કાના હુકમથી તે જાણી શકાયું નથી. આ સંબંધે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે જ્યારે કોઈ કામને બળથી પાર ઉતારવાનું હોય છે ત્યારે લશ્કરી માણસને, ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તે પ્રમાણે આ પણ બનેલું છે. મેજર રટ્ટોંગ તથા કેપ્ટન કે એ બેએ બેળા મળીને થિયેટ્રિક પમલાં બરવાનાં દતાંમે તેમણે બરી લીધેલાં તે પછી મિ. રેડોલે સી. એસ. રાજ્યના વહીવટદાર તરીકે નિયુક્ત થઈ આવેલા અને વઝીર બહાઉદીનબાદશી ખાનગી મુલાકાતો લઈને તેમજ તેમના તરફથી આપવા માટે બેરિસ્ટર સર શ્રીચાંદ્રાદ મહેતા વગેરેને આવતા અટકાવીને ૧૦-૨-૧૧ને રાજ એક કરારનામા ઉપર એ વઝીર સાહેબની સહી લેતી અને તેના બદલામાં એ સાહેબે એ વઝીરને સાચી કબૂલિયત તે તરીકે લખી આપેલી હતી. આ બંને લેખોમાં સાદીઓ તરીકે કોઈ ઇસમોની સહીઓ લેવાઈ નથી; પરંતુ આ વઝીર સાહેબને લગતા કામમાં જ સંડોવાયેલ કેપ્ટન કે તથા 'ખાસ કામ ઉપર મુકાયેલ' આસિસ્ટન્ટ પોસ્ટલિકલ એજન્ટ એ. એસ. તાંબે એ બે મુદ્દસોની જ રૂપે સહીઓ લેવાયેલી છે ! આ હકીકત એટલી તો વિચિત્ર અને ય છે કે હરકોઈ વિવેચક તેને ઓછી અર્થબોધક તથા ધૂણાપાત્ર ગણી હિંદુ કરારનામું લખાવી લેનાર ખુદ પોતાના જ પક્ષના તથા કરાર લેવાને કામે મદદગાર થયા હોય એવા માણસોની સાક્ષી તરીકે સહીઓ લેનારને નાજદારીય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી વ્યાજબી ગણાવવામાં આવે; ન્યાયની દૃષ્ટિએ એવી ઘટનાને કોઈપણ પ્રકારે આચરણીય તથા

આ પત્ર દૈનિક વર્તમાનપત્ર 'હિંદુસ્તાન' માં તા. ૬-૩-૧૯૨૦ને પ્રકટ થયેલ છે.

આદરણીય ગણવી શકાશે નહિ કોઈનો ધાટ ધડી નાખવાનો હોય છે ત્યારે જ આવી ધોર અને ધૂણાપાત્ર યોજના અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે પ્રસ્તુત વિષયે ખરી વાત તો એ છે કે, જૂનાગઢના નવાજ સાહેબો પ્રજાશ્રીય ખાખતોમાં વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશી અધિષ્ટિત મત્રીમંડળની મદદ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખતા હતા એટલે કાઠિયાવાડ એજ સી જૂનાગઢ રાજ્ય પરતે પોતાનું ધાકું કાઢી શકી શકતી ન હતી. નવાજ રસુનખાન બહેસ્તાનશીત થયા એટલે બહાઉદ્દીનબાદશી એક વિનાના થઈ ગયા અને માદીવારસ યુવરાજ મોહોબનખાન સગીર હતા વળી તેમની પાખો પણ કપાઈ ગયલી હતી આવા સંયોગોમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજદ્વારીય ખાતું પોતાની અનુપ્ત નીચ્છાને વૃદ્ધ કરવાને ચયજ અને એ સ્વાભાવિક જ છે ચાળીશ ચાળીશ વર્ષો સુધી શ્રેષ્ઠાધિકાર સંપન્ન રહીને તથા તથા નવાખોના દ્વિતીય હલ્લ રૂપ જની રહીને જે વઝીર જૂનાગઢ રાજ્યને સુ-વ્યવસ્થિત શાસન વત્રવાળું સમૃદ્ધ, સામર્થ્ય યુક્ત, સમૃદ્ધ તેટલી સ્વાધીનતાવાળું તેમજ અર્વાચીન કાળને હચિત ગણાય એવી પ્રગતિને પથે વિચરતું રાખનાર હતા અને જે વઝીર ચાળીશ ચાળીશ વર્ષો પર્યંત પોતાના સ્વામી નવાખોની તથા શ્રિષ્ટિ સરમરના અને મહોદા અને જવાબદાર અમલદારોની સતત પ્રશસાને પામી રહેતા પણ હતા તે જ વઝીરને નિ સદાય જનાવી તેની નિશ્ચિત્તમ જુધાવસ્થામાં યુક્તતા પૂર્વક બેઠાઈ કરી નાખવાનો જે નિયમ હવે મિ રેડોને કરે છે તેની નોંધ લેવા પરતે ઇતિહાસ કદિ પણ ઉદ્ભસીનના દાખવી નહિ શકે

(૮) વઝીર બહાઉદ્દીનબાદશી સિદ્ધ હતા પણ તે સિદ્ધ જૂનાગઢ રાજ્યના પાલકમાં પ્રચલિત હતા તેથી તેનો ચિકાર સહેજાઈથી થઈ શકે તેમ હતું. પ્રશોત્તમરાયજી પણ સિદ્ધ હતા પરંતુ જે જૂનાગઢ રાજ્યના પાલકમાં ન હોઈ તેમનો ચિકાર કરી લેવાને મિ રેડોને મદાપરિગ્રમ હોવાનો પર તેમ હતું આમ હોઈને આ પ્રશોત્તમરાયજીને લગતું કામ મોડા વહેતુ પણ ઉપડ્યા વિના રહેનાર નથી અને જો ઉપડે તો તે કેવળ રૂપમાં પરિશ્રમજો એ જાખની ચિતા એ મિ રેડોને ધેરી રહેલી હતી, અને તેથી તેઓ રાજ્યના વહીવટમાં જોડાઈ તેમજ ખ્યાન આપી શકતા નહિ પ્રશોત્તમરાયજીનું નામ સ્મરણ પણ એ સાહેબને આક્રમ વ્યાકુલ કરી મૂકતું હતું એમના રોડી સંબંધીઓના જોડાણે તેના પણ મિ રેડોના કોપનો પાસે ચડી જતો હતો । એવા રોડી-સંબંધીઓ નગરથી રતતી વિન વિન અજાણતાને પણ એ વાતી વહીવટને

પુરી ન હતા । અમે પોતે જાણીએ છીએ તેમ મિ. રેડોસના સમયના, નવાજ સાહેબ મોદોબતખાનજી ત્રીજાના સહચર મિ. ઝોવન ટપુર આઈ. સી. એસ. કે જેઓ કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને પદે પધ્ધુ હતા તેમને ઇ. સ. ૧૯૧૪માં સગીર નવાજ સાયેઈઝાંડા જવાનું કરતાં તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યના કુલિયાત ખાજી કેળવણી અધિકારી ગણપતિરાય પોડાને ફરીથી પોતાને ઠેકાણે નિયુક્ત કરાવી દેવા માટે મિ. રેડોસ પાસે ખાસ દરખાસ્ત રજુ કરેલી હતી ત્યારે આ મિ. રેડોસે એ દરખાસ્ત નામંજુર કરેલી અને એ નામંજુર કરવાના કારણ તરીકે એ ગણપતિરાયજીનું નામ ત્યાંજ પુરોની નામાવલિમાં હોવાનું જણાવેલું હતું । બહી કલ્યાણરાયજી જેવા મરાઠુર મહાપુરુષનું રાજ્ય તરફથી બંધાવલ નિયતિવેતન જે કોઈપણ કારણ વિના પાછળથી બંધ કરવામાં આવેલ તે પુનઃ જીવતું કરી આવવામાં પધ્ધુ મિ. રેડોસને એ કલ્યાણરાયજીને રાજ્ય સાહેબ સાથેના સંબંધ આડે આવેલો હતો । અર્થાત્ રાજ્ય સાહેબ સાથે જે કોઈને સ્નેહસંબંધ હોય તે આ વાલી વહીવટદારની નજરે અપરોધી ન હતો । રાજ્ય સાહેબના ધણાખરા સગાસંબંધીઓ તો પોતાના જીવનનિર્વાહ અર્થે જૂનાગઢ રાજ્યની સીમા છોડીને પરદેશમાં જઈ વસેલા હતા; તથાપિ કોઈ સ્થો સ્થો તેમને સગા જૂનાગઢમાં હોય તો તેવાનું ત્યાં હોવાપણું મિ. રેડોસને શક્યવત્ પીડી રહેતું હતું । અર્થાત્ કોઈ એક પ્રકારની બીતિએ મિ. રેડોસના મનોરાજ્યને એવો તો ઘેરો ધાલી દીધેલો હતો કે, એમાંથી છૂટવાનું એમને માટે અશક્ય બની ગયલું હતું. ખરી વાત તો એ છે કે મહુમ નવાજ રસુલખાનજીએ રાજ્ય સાહેબ ખુદને કે તેમના કોઈપણ સ્નેહીસંબંધીને શહેર બહાર રહેવાનું કે શહેરમાં ન આવવાનું ફરમાન કહિયેલું કરેલું નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્ય સાહેબના બાઈ ટ્રસિંદ્રપ્રસાદ તથા તેમના પાસેના સગાઓ પૈકી રવિશંકર ધોડા તથા દુર્ગાપ્રસાદ ખારોડને તેમજ તેમના સ્નેહી જાલવરાય હરિશંકર વસાવડા, મણિલાલ કેરજલાલ નાથુવટી વગેરેને રાજ્યબહારવે પોતાની જાહેર આવકની ફરજ એ બહેતનશીન કરદાન નવાજે સ્વેચ્છાએ આપેલી પધ્ધુ હતી. મિ. રેડોસ આ બંધી વાતની માહિતી મેળવી શકેલા હતા, એટલે પછી રાજ્ય સાહેબના સ્નેહીસંબંધીઓ પૈકી કોઈ જો જૂનાગઢમાં રહીને કે આવીને રાજ્યકુટુંબની કોઈપણ વ્યક્તિને મળે હજો તો તે વાત સંચાલત્યા મિ. રેડોસને અણગમતી યઈ પડતી હતી; અમારા આવા આ કથનને પુષ્ટિ આપે તેનું એક ઉદાહરણ અમે અત્ર આપીએ છીએ. રવિશંકર ધોડા રાજ્ય સાહેબના એક સગા હતા

અને તેમને વર્ષોથી વઝીર બહાદીનબાઈ. નવાબ રસુલખાનજીના સહયોગે મહમદખાનજી વગેરે સાથે ધરોળ ગાઠ સંબંધ હતો. આમ હોય રવિશંકર કોઈ કોઈ વાર તેમને મળવાને માટે તેમને મકાને જતા પણ હતા. આ પ્રકારે રવિશંકરજીનું વર્તન મિ. રેડોલને બેચેન લાગેલું. આ રવિશંકરજી રાત્રી એવામાંથી મુક્ત થયા પછી એક કચી કારીના વેપારી તરીકે ધણા ભાગે વેરાવળમાં જ રહેતા હતા, તોપણ તેમના ઘરવાર તથા તેમનાં છોકરાં બધા જૂનાગઢમાં હોવાથી તેઓ કવચિત્ કવચિત્ વેરાવળથી જૂનાગઢ જતા પણ હતા, અને કોઈ કોઈ વાર વઝીર સાહેબ તેમજ મહમદખાનજીને જોઈને પણ જતા હતા. વળી આ રવિશંકરજીએ વેરાવળના કૌશલ હિંદુ-મુસલમાન વેપારીઓની મદદથી પ્રશ્નોત્તમરાયજીના કામને લગતી કૌશલ ચલણચિકીઓનો ખતો મેળવેલો પણ હતો. આ સર્વ કારણોથી ચીઝવનિ મિ. રેડોલે રવિશંકરજીને જૂનાગઢ શહેર બહાર રહેવાનું ફરમાન કરી દીધેલ હતું. રવિશંકરે કોઈ અવરોધ કરેલો ન હતો તે છતાં મિ. રેડોલે જોડકાની વાપરીને એમને શહેરબહાર કરવાની ફરજ પાડેલી એ ખીના અને પ્રકારની કલ્પના કરાવે તેવી તો ગણાય જ. રવિશંકરજીએ પોતાના જીવન મુશ્કેલી અંકુશ થોડા વખત સુધી તો સહી લીધેલો. પરંતુ આખરે એ સંબંધ નવાય મેળવી લેવાની જરૂર એમને લાગતાં એમના ખીલ પુત્ર સ્વ. રા. મોતીલાલ થોડા, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. કે જેઓ અમદાવાદમાં ફોજદારી વઝીર તરીકે નામકીત થયેલા તેઓ પોતાના પિતાને કરાવવા નગરપાલની મળ રૂઠ કરાવવા માટે મિ. રેડોલને તા. ૭-૧-૧૧ને રાજ એ વાગે મળવાને ગ્યલા હતા. અ. એમની મુલાકાતમાં મિ. રેડોલે જે અસંબંધતાથી તથા આપખુદીથી એમની સાથે વાતચીત કરેલી તે બધી અમે અત્ર તિસ્તારપૂર્વક આપના નધી, તોપણ વાનગી રૂપે અમે તેવાતચીતમાંથી થોડાક ફકરા આ નીચે આપીએ છીએ.

+ + + +

મિ. રેડોલ.-“Yes, he is at present at Veraval; he has played great nuisance. He goes hither and thither and sees the Vazier (ભાવાર્થ:- હા, હાલ એ વેરાવળમાં છે, એને પછો ઉપડવ કરેલો છે. તે જ્યાં ત્યાં જાય છે અને વઝીરને મળે છે)”

મિ. રેડોલના આ કથનનો ખુલાસો આપનાં મોતીલાલે જણાવેલું છે.

મિ. જોષ્ટે એતવણી આપ્યા પછી તેઓ મળતા નથી, એમ મિ. જોષ્ટે પણ કબૂલ કરે છે. આવો ખુલાસો મોતીલાલે આપેલો ત્યારે મિ. રેડોલના રાપત્રું ઉખામાન વધી ગયલું અને તેઓ નીચે પ્રમાણે તકુપી ઉઠેલ:-

"Oh don't bother me for all that. I know all these things Mr. Purushottamrai and his gang have been making Khatpat. Mr. Purushottamrai is poking his nose everywhere. He is playing a game; why should he stay in civil station (Rajkot] in the time of Administration? I know he is making intrigues and says here and there 'Oh, I am patriotic and innocent.

(ભાવાર્થ:-ઓહ, એ બધી વાતથી મારું માથું ન પડવો, હું એ બધી વાત સમજું છું. મિ. પુરુષોત્તમરાય અને તેની ટોળી ખટપટ કરી રહેલ છે. મિ. પુરુષોત્તમરાય દરેક જગ્યાએ માથું મારે છે. એ એક જાણ જોતી રહેલ છે. (ખિશિટ) વાલી વહીવટના સમયમાં તેણે રાજકોટના સદર ભાગમાં શા માટે રહેવું જોઈએ? એ પ્રપંચ કરે છે તે હું જાણું છું, અને 'હું સ્વદેશ પ્રેમી છું, નિરપરાધી છું' એમ જોશ્યાં કરે છે.

રા. મોતીલાલે આ વાતનો જવાબ આપેલો કે:- 'મારે એ વાત સાથે સંબંધ નથી + + મારા પિતાએ આ બધું ક્યાં સુધી વેઠવું ? ' આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપતાં મિ. રેડોલ નીચે મુજબ ગઈ જોડેલા:-

"So long as I choose. I do not want to discuss political matters. If your father misbehaves at Viraval I will drive him out of the State :-

ભાવાર્થ:- મારી મરજીમાં આવે ત્યાંસુધી. રાજદારીય બાબતોની ચર્ચા કરવા હું ઇચ્છતો નથી. જો તમારા પિતા વેરાવળમાં રહીને * જોડું વર્તન કરશે તો હું તેને રાજ્યમાંથી હટાવ કરીશ)

ઉપર પ્રમાણે મિ રેડે લે હુઆરેના આપજુદી ભરતા શબ્દો સામળીને
રા મોતીનાને કહેતુ કે:- ‘હુ દિયગીર છુ કે તમે આત્રો વિરુદ્ધ પૂર્વમુદ્ધ
બાધેતો છે આમ મોતીનાને કહેતુ ત્યારે મિ રેડેવની તોચ્છાઈ ગળકી
હોરેલી અને તેજે મોતીવાવને સમજાવી દીનેતુ કે - ‘જહુ સાર, હુ વધારે
આમળરા માગતો નથી, ચાલ્યા જાઓ (get away)’

મિ રેડેન અને રા મોતીવાવ ધોડા વચ્ચે થયેલ પૂર્વનિર્દિષ્ટ વાર્તાલાપ
ખરેખર, જોડો રમિક છે તેવો જ તે મિ. રેડેનના દર્ષ તથા અપમાનક
અને કોઈ કારણે ભીતિમસ્ત થયેલ માનમનો પ્રદર્શક પણ છે. રવિશંકર ધોડા
વગીર સાહેબને મળે તેથી મિ. રેડેલે શા માટે બડકતુ જોઈએ ? વગીર
સાહેબ સાથેના મિ રેડેલે કરેલો વ્યવહાર શુ કોઈ પ્રકારે અપવિત્ર હતો
કે જે રવિશંકરના જાણુવામ આવે તો હંધાડો પડી જાય ? ખરી વાત એ છે
કે મિ રેડેને વગીર સાહેબ સમુદ્ધે જે બધા પગલા જે અનિષ્ટ વિરિએ
બરેલા હતા તે બધા ગમદારીય ડાંગીના હોઈ ન્યાયપુત્ર હતા જ નહિ
એટલે હરકોઈ માર્ગે એ વગીર સાહેબને હમતા કામતો પોપડો ઉમેડાવા ન
પામે એવી તજવીજ તે સાહેબે પાની પડે જ એમ હતુ અને તેથી મહપણુ
સુત્સદીવર્ગનો પુરુષ એ વગીર સાહેબને મળી ન શકે એ જાણત તેમને આટલી
બધી તમ્દારી રાખવાને ગ્રેરે તેમા નવાઈ ન હતી ! પૂર્વોક્ત મવાદમાથી
એટલુ પણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે, મિ રેડેવના મગજમા તપશ્ચ સાહેબ
જ આપી રહેના હતા અને વાતવાતમા તેમને એમલુ જ રમણુ થઈ આવતુ
હતુ તપશ્ચ સાહેબ વિરુદ્ધ મિ રેડેવનુ મન એટલુ બધુ તો કુતુહિત બની
ગયતુ હતુ કે, નવાજ સાહેબ રસુનખાનડના તાજકાળમા (તપશ્ચ સાહેબ
નિજત થયા પછી) કોઈપણ પ્રકારનો અપરાધ બતાવ્યા વિના જે અનેક દિડ
અને ધુમનમાન પ્રભાવનોની જા રિય તથા સ્થાવર મિ કતો રાને પડાવી
લીંબેની તે બધી પરત્વે મિ રેડેન જ્યારે જોને તેને ન્યાયદાન કરી જેની તેની
જાગીર કે મિ કત પાછી સોપવા મડેવા ત્યારે તેમણે ખામ કરીને પુરોગામ-
તપશ્ચ માથે રનેહમબધ ધરાવનારાઓને ન્યાયદાનની બળતે અપાત ગણી
કાઢનાનુ ઉચિત ધારેતુ પણ હતુ ! પોતાના વિરોધીઓથી ગમે તેવો ખાળાચાળા
ચલા કંતા હોય તોપણ જે કોઈ પુરુષ હુમ્મ ચરિત હોય છે તે સર્વથા હમેશા
નિર્ભય જ રહે છે એ સૂત્ર મિ. રેડેન કેમ જૂની ગયા હશે ? બ્રિટિશ વાલી
વહીવટના સમયમા પુરોગામ તપશ્ચએ ગળગાઈમા પણ રહેતુ ન જોઈએ એવુ
મિ. રેડેન કહે તે એ મરેખરી વિચિત્ર વાત ગણારો

(૯) આ ખિશિટ વાલી-વહીવટદારના સમયમાં જે એક મહાકાર્ય થયું છે તે એ કે, જૂનાગઢના નવાખોની રહેણાંક જે શહેરના મધ્યભાગમાં આવેલ રાજમહાલયમાં વર્ષોથી થતી રહેલી તે ફેરવાધને શહેર બહાર દૂર ભાગમાં લઇ જવામાં આવેલી, અને પછીના નવાખો તેમાં રહે એવી વ્યવસ્થા પણ કરી નાંખાયેલી છે. જૂની નવાખીની લોકોને વિસ્મૃતિ થઈ જાય તેટલાં સારૂ હજારો રૂપિયાને ખર્ચે ચણાવલ શહેરમાના રાજમહાલયને જમીન દોસ્ત કરી દેવાવવામા મિ. રેડોલે સંખ્યનાં નાણાનો સદુપયોગ કરેલો છે । સંખ્યના અનુભવી અમીર હમરાવો તથા પ્રજાજનોના સંસર્ગમાં અમીર નવાખને આવવાના પ્રસંગને બને તેટલે દૂર રાખવાના હેતુથી આ ફેરવણી કરાઈ હશે એવું અનુમાન કરવાને અવકાશ નથી એમ કહી શકાયે નહિ. જે ખિશિટ સંસ્કારના રાજદારીય અમલદારોએ પરોપકારવૃત્તિથી એકેને કરીને નવાખ રક્ષણખાનજીને તેમની કહેવાયેલી પરાધીનતાની શૃંખલા દોડી સ્વાધીન બનાવવા માટે ઇ. સ. ૧૯૦૩માં તે વખતના યુવરાજ ભારત અનિષ્ટ તજવીજ કરેલી હતી તે જ ખિશિટ સંસ્કારથી નિયુક્ત થયેલ વાલી વહીવટદાર નવાખના સગીરપણાનો લાભ લઈને તેને પોતાની ઓફીમાં રાખી પરાધીન બનાવી તેની પ્રજાથી તેનો વિચ્છેદ કરી નાખવાની બાબતને પોતાના એક કર્તવ્ય રૂપે સમજી એ હકીકતને આપણે ખરેખર આ જમાનાની રાજદારીય તથાપિ આશ્ચર્યકારક ઘટના ગણી શકીએ. પૂર્વકાળના નવાખો અનેક માર્ગે પોતાની રૂંતમાના અનેક લોકોના સંસર્ગમાં આવતા હતા અને આવશ્યક બાબતો પરત્વે યથાપ્રમંગ સલાહ આપી શકે તેવા પ્રજાજનોની સલાહ પણ લેતા હતા તેને બદલે મિ. રેડોલે કરેલ વ્યવસ્થાને પરિણામે નવાખ મોહોબતખાનજી ત્રીજા પોતાની પ્રજામાની સુમરૂંત તથા સંખ્યને અનેક પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે તેની વ્યક્તિઓથી તેમજ પોતાના આધાર રૂપ જની મહે તેવા અમીર હમરાવોથી એટલા તો છેલ્લા પડી ગયા કે તેને પરિણામે તેમને ખુદ તેમજ સંખ્યને પણ અતે સહન કરવાનો વારો આવેલો છે. બવિખમાં સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે સંખ્યનો હવાલો સંભાળનાર સગીર નવાખને સંખ્યશામન વિષયક બને તેટલી મપૂર્ણ તાલીમ આપવા અપાવવાને બદલે જૂનાગઢમાંના વિશિષ્ટ કાર્મ હપર તેમની પાસે વિવિધ પ્રકારના કામ કરાવી તેમનામાં મિ. રેડોલે જે સંસ્કાર બીજા રોપેલાં તે બધા અતે દોર ઉઠેર, સ્વાનસેવા તથા સંખ્યહિત અને સંખ્યકાર્યો પરત્વે સવિવેક વિચાર સમિતીની હજુપને લીધે મનની અસિદ્ધતા અને તજજન્ય પરાધીનતાના રૂપમાં જગી નીમરવા પામેલાં એ

હકીકત સર્વવિદિત છે જ. આમ હોઇને એક સગીર રાજકર્તાના નવાબદાર વાલી બનેલ મિ. રેડોલે પોતાની જે પ્રાથમિક રૂઝા બાળ રાજકર્તાને સુશિક્ષિત અને સમર્થ બનાવવાની હતી તેમાંથી સ્પષ્ટિત થઇ રાજ્યને જે મહોટી હાનિ ફરેલી છે તેને માટે દરકોઇ રાજનીતિ વિચારક ઇતિહાસકાર તે સાહેબને અપવાદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.

આ છતાં એમ કહી શકાય છે કે, સગીર નવાબને કૃણવવા માટે મિ. રેડોલે પોતાને છટ લાગ્યો એવો પ્રયાસ નથી કર્યો એમ કહી શકાશે નહિ. સગીર નવાબ મુરોખીય જીવનના સંસ્કાર ગ્રીક્ષી શકે એવા શુભ હેતુથી તેમને તેમના અંગ્રેજ સહચર મિ. જોવન ટયુડર સાથે ઇંગ્લાંડ મોકલી આપેલા હતા એ વાત જો કે ખરી છે, તથાપિ એ સગીર નવાબ સાથે, સ્વદેશીય જીવનથી સુપરિચિત તથા રાજધર્મશિક્ષિક થઇ-શકે એવાં કોઈ નવાબદાર દેશીય સહચરને મોકલવાની એ વાલી વહીવટદારે જો કોઈ યોજના કરેલી હોત તો અમે તેમને કહામિત યોગ્ય પશુ અભિનંદી રાખી પશુ તેમજો એવી કોઈ યોજના કરવા જોઈતી દીર્ઘદષ્ટિ બતાવેલી નથી, એટલે અમારે એમજો રાખેલી ખામી પરત્વે એક બનાવવો પડેલો છે. સ્વદેશીય જીવન પ્રચુર્ધાના યોગ્ય સંસ્કારો હા થવા પામ્યા ન હોય એટલામાં તદ્દન બિન્ન કોટીના ગણાય તેવા જીવનના સંસ્કારો દોમળ બાળચિત ઉપર પડવા દેવામાં આવે તો તેવા અનુપધારક સંસ્કાર યુક્ત થયલ બાળક મહોટી ઉગરે પોતાના દેશના વાતાવરણને કટલા પ્રમાણમાં અનુકૂળ થઈ શકે એ એક, અનોધર્મશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ઉત્તર માગે તેવો પ્રશ્ન છે. અમને આ રથજો યાદ આવે છે કે, સગીર નવાબને ઇંગ્લાંડ મોકલવાનો પ્રમંથ થયેલો તે વખતે પોર્ટુગલ રાજ્યના સગીર મહારાણા સાહેબને પણ ઇંગ્લાંડ મોકલવાની સૂચના કાઢવાવાડ એજરંસી તરફથી થયેલી હતી; પરંતુ એ સમયના એ રાજ્યના સંયુક્ત વાલી વહીવટદારો હડાળા-બગસરાના દસ્તારથી વાળસુરે વાળા તથા બરી કલ્યાણસાથજો તે સૂચના પરત્વે વિરોધ કહાવીને એ સગીર મહારાણા સાહેબને ઇંગ્લાંડ મોકલવાની વાતને માંડી વળાવી પણ હતી. રાજ-કુમારોને તેમની બાળસામાં શિષ્ટ દ્રાટીના પ્રભુધર્મના સમયરુક બાળકોનો સંસ્કાર સાધવા જોઈતી સુચ્ચરિચિત મોકળાયા આપવામાં આવે તો તેનાં માંડાં રૂળ બોગવવાનો વારો રાજ પ્રજાને આપ્યા વિના રહેતો નથી. મિ. રેડોલે આવી કોઈ યોજના ન કરતાં મગીર નવાબને ઇંગ્લાંડ મોકલી આપેલ હતા. પરંતુ બુનાગની રૂઝાને એ વાત ગમેલી નહિ, એટલે તેને 'ધી બોએ કાનિકા'

આદિ વર્તમાન પત્રો માન્ય પરીક્ષા વિરોધ પ્રકટ કરેલો પણ ખરો, અને તેને પરિણામે આ વાલી વહીવટદારને સગીર નવાખને ધુનઃ સ્વદેશમાં લાવવાની દરજ્જા પડેલી પણ હતી. આ પ્રમાણે સગીર નવાખને ધુનઃ સ્વદેશદર્શન કરવાનો યોગ આવેલો તો ખરો, પરંતુ મિ. રેડોલે એ સગીર રાજકર્તાને પ્રજાસંસર્ગ પામવા ન દેવાની જે નીતિ અપ્પત્યાર કરેલી તેમાંથી તે ચલિત થયેલા નહિ અને તેથી તેમણે એ પોતાના પાત્રને રાજકોટવાળી, રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ કરવાનું કાંઈ રાજદ્વારીય હેતુથી અગ્રચિત ધારી કાઠિયાવાડથી દૂર ગણ્યામ તેવી અજમેરની એવો કોલેજમાં ભણવાને મોકલી આપેલ. આમ સગીર નવાખને તેઓ સ્વતંત્ર રાજકર્તા જન્યા ત્યાંસુધીનાં વર્ષોમાં પોતાની પ્રજાથી અસંગ ને અલગ રહેવાનો જે પ્રયોગ બુદ્ધિપુર્વક કરાયેલો તેનાં માઠાં ફળ આવેલાં છે, અને તેવા ફળોદયને માટે મિ. રેડોલે ખુદ જ જવાબદાર ગણાશે. નવાખ મોહોબતખાનજી ત્રીજા એક મુલુમ રૂપે ગમે તેટલા ઉદાર, દયાળુ અને સૌજન્ય વાળા દેખાયા હશે; તોપણ એક સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે તેઓ, તેમને અપાયેલી ખામી ભરેલી તાલીમને લીધે અતિ શરમાળ સ્વભાવના, સમાજોબ ધર્મ આવે તેવી પ્રકૃતિવાળા, પરજન સમાગમતયાગી, મહાજનોને મળવાની બાબતે અણુ-ગમાવાળા, અસ્થિર વિચારવાળા, સ્વજ્ઞદાસક્ત, રાજ્યના હિતાહિત પરત્વે અલ્પજ્ઞ અને દુર્બલ હૃદયવાળા નીસવા પામ્યા તે મિ. રેડોલે જીહ્વિત કરેલ અનિષ્ટ નીતિ રીતિનું જ પરિણામ છે.

(૧૦) (અર્થાત્ બ્રિટિશ વાલી વહીવટ આરંભામસો તે તારીખથી રાજ્યની જે પ્રજાભોગ્યતા હતી તે નષ્ટપ્રાપ્ત જેવી ધર્મ ગણવા અને તેને પરિણામે રાજકુળ તરફ રૈયતની જે આહવા રહેની આવેલી અને રાજ્ય તરફથી તેને પ્રસંગાનુરૂપ મહક મળવાની જે આશા રહેની હતી તેનો લગભગ છંડો પણ આવી ગયેલો હતો. પુરોગાતમસાપજના વારસા રાજ્યના નોકરોમાં લાચરસ્વતની બદોનો લગભગ અભાવ જ હતો તેને બદલે આ નવા બ્રિટિશ વાલી વહીવટના સમયમાં મહેલો મહેલો અમલદારોને મળતું હોય તો છેનટ પટાવાળાને પણ યોગ્ય સતોપવા પડતા હતા અને કચેરીઓમાંથી કાગળો નિકાલ કરાવી લેવો હોય તો કામતો પ્રકાર અને કામને સફળ કરી આપનાર ઇસમોની પદવી એ બધી બાબતો નજરમાં રાખીને કામ કરાવી લેનારાઓએ નેમને યોગ્ય દક્ષિણા આપવી પડતી પણ હતી ! રાજ્યના નાણા ખેત્રોમાંથી વાપરી આવતા આગેના કુલ કળાદોનો ઉપયોગ પણ આ નવા વહીવટમાં મહેલો મહેલો પરદેશીય અમલ-

દારોને અર્થે સગભગ અનામન ન ગ્યાયયો. જૂની નવાખીમાં બાગખાતા પગલે રાત્રે બહુ મહોદુનું ખર્ચ રાખેલું નહિ તે છતાં સંસ્કારી એટલે કે નવાખ સાહેબોના ખાનગી બાગોમાં ટ્રી વગેરે ને ફળો ચતાં હતા તેમની વહેંચણી યથાપ્રમાણ ગણના નાનામહોદા નમામ વર્ગના નોકરો વગેરેમાં તેમના ઉપભોગ માટે નવાખો કરાવતા રહેતા તે પદ્ધતિ આ નવા વહીવટમાં બંધ પાડી દેવામાં આવેલ આ ઉપરાંત પ્રજાની દૈનિક રખાણની ચીજો જેવી કે કુંગનપ વનસ્પતિ, બગનજી, ધામ વગેરે કે જેઓ રાજ્યની બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ વિચારનાં મોંઘી હોવી જોઈએ તે બધીના હક્કર આ નવા વહીવટે આપી દેને તેમને એટલી તો મોઘી કરી દીધેલી કે જેમ તે પદ્ધતિથી ઉત્પન્ન થઈ રહેલ કષ્ટ આજીવધી અનુભવી રહેવ પણ છે.

મિ. રેડોએ પૂર્વોક્ત બાબતોને પોતાના સહ્યમાં લીધેલી નહિ; એટલું નહિ, પરંતુ પૂર્વકાળમાં શામનતંત્રને અંગે લોકહિતાર્થે ગ્યાયય ફટકી સરચાઓને જૂના જમાનાની ગણી મરીને તેમજ નાંદ કરી નાખેલી પણ છે. ગણ્ય અનાજ, ખીજા ખાદ્ય પદાર્થો, કાપડ વગેરે ચીજોને સંગ્રહીત રાખવાની નીતિ અપ્ત્યાર કરી ગણેલી હતી તેને પતિયાએ કુખાણ, મોથવારી અજીત વગેરે પ્રજાપીડક પ્રક્રિયાને તે પહોંચી વળી લોકોને ગદત આપી શકુ હતું. મિ. રેડોએ પોતાના 'સુધરેલા' શામનકાળમાં ગણ્યની આ નીતિને અમાલ ગણી દારેલી હતી આને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પદેવાની બિચિય મગારને તેમજ હાલની બારણ સરકારને, પ્રવર્તતી રહેલ અન્નાદિની તાલુકે પદેગી વળતા માટે ખાદ્ય પદાર્થોને સ્થગિત કરી તેમના અગ્રહો કરતા પોષા છે અને તે હતા લોકોને જોઈએ તેવી વાદન ગણી શકતી નથી, એટલું નહિ પરંતુ પરોષામાં મોટે ભાવે એમની આવાન પણ કરવી પડે છે. દૈનિક જરૂરીયાતોની સીનેના નાનામહોદા સંગ્રહ કરીરાખી રાખવાની નીતિ કામને માટે ને માલ રાજ્ય સ્તીમારી લે તે રાજ્ય ન્યુનાતિક પ્રમાણમાં અન્ન, મોથવારી તથા માલ જાલ થી બચતે બચાવી રાકે એમ અમારું મનનું છે. રાજ્ય ગમે તેટલું શેક નાજી કે મેનારૂપાને સંગ્રહ કરી રાખે, તેજમ્ એટલું તો નિશ્ચય છે કે, એ તેનો ખર્ચનો આવાન કામમાં આવતો નથી, એટલું તો નહિ, પરંતુ વિચારમાં ખાદ્ય પદાર્થો વગેરેની આવાન કવાનો પ્રમથ દુરસ્થિત હો આને છે ત્યારે સમઢીક કારણ નાજી કે એનું રૂપ નજીક જાહેને પડેદવ સી બી જાલ છે પણ ખાદ્ય આપણી જુદી દમની મજાવણી મામનગરતે નવા તે

અવલંબીને ચાલતા રહેલાં રાજ્યકાર્યભારીઓના જોડણી દીર્ઘદષ્ટિ યુરોપીય અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાતા મિ. રેડોલ જતાવી ન શકે એમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી.

(૧૧) મિ. રેડોલને અર્પવાદ અપાવે એવી એ ઘટના તેમની વહિવટ-દારીના આરંભ કાળમાં બનેલી તે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. પહેલી ઘટના આ પ્રકારની છે. નવાજ રસુલખાનજીનો દેહાંત થયા પછી મિ. રેડોલે સોલિસિટર બાઇશંકરજીને હસ્તે આ નવાખના ખાનગી તોપાખાનાનો હિસાબ તપાસાવેલો હતો, અને એ તપાસને પરિણામે એ -ખાનગી ખજાના પરત્વે મહોટા ગોટાળો જણાઇ આવતાં બાઇશંકરજીએ એ સંબંધે એક સવિસ્તર નિવેદનલેખ મિ. રેડોલને રજુ કરેલો પણ હતો. પરંતુ જે અતિ શોચનીય બાબત આ નિવેદન પરત્વે બનવા પામી તે એ કે, મિ. રેડોલે એ ગોટાળા પરત્વે કેવળ મૌન સેવીને તેમાં મડોવાયલ કોઇ પણ વ્યક્તિ સામે પગલું ભરેલું નહિ ! આ પ્રકારની ઉપેક્ષા કરવાનું કારણ શું હશે તે તો તે સાહેબનું મન જ સમજો ! હવે જે બીજી ઘટના બનેલી તે રાજ્યના મહોટા તોપાખાનાને લગતી છે. નવાજ રસુલખાનજી બહેરતનશીન થયા પછી તરત જ તે સમયના રાજ્યના હિસાબી અધિકારી દારકાદાસ બવાનીદાસ વેણુવે, ઇ. સ. ૧૯૧૧ના આરંભમાં જ, રાજ્યના મહોટા તોપાખાનામાં શું શું કેટલું કેટલું સંચિત થયેલું છે તે બતાવી આપનાર રોજકામોના કામગોતું જીથ તથા તેને લગતી બેકાંખાતાની ચોપડી એ ઉભય વસ્તુઓ બ્રિટિશ વાલી વહિવટદારના મદદનીશ રા. ખ. એ.એસ. તાંબેને સોંપી દીધેલ અને તે પછી સદરજુ દારકાદાસજી રાજ્ય સેવામાંથી નિવૃત્ત થયેલા હતા, અને તેમને ડેકાણે એજંસીમાંથી અણ્યાયક રા. મણિશંકર રાજરામ ત્રિવેદીને નિયુક્ત કરવામાં આવેલ. પૂર્વનિર્દિષ્ટ બે વસ્તુઓ કે જેઓ સર્વાંશે અત્યુપેક્ષિતબ્ધ બનકે સર્વથા આવશ્યક અને ઉપકારક ગણાય તેવી હતી તેમને તરત જ ઉપયોગ કરીને મિ. રેડોલે રાજ્ય દ્રવ્યની મેળવણી કરી લેવી જોઈતી હતી અને તેમ કર્ણ પછી જ રા. મણિશંકરને એ ખજાનાનો હવાલો સોંપવો જોઈતો હતો. પરંતુ મિ. રેડોલે એ પ્રમાણે પોતાની રહેલી ફરજ બજાવી હોય એમ બીવકુલ દેખાતું નથી. અમે આમ કહેવાને પ્રેરાયા છીએ તેનું કારણ એ છે કે, રા. મણિશંકરે ઇ. સ. ૧૯૧૭માં મિ. હોલાંડ સમક્ષ આપેલ જુગાનીમાં કહેલું તે પ્રમાણે પૂર્વનિર્દિષ્ટ રોજકામોનું જીથ મિ. રેડોલની કચેરીમાંથી લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી રખાયા પછી ત્યાંથી છેક ઇ. સ. ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમાં રા. મણિશંકરની કચેરીએ પહોંચાડવામાં

આવેન ! પરંતુ એ જુથ ત્યાં પહોંચ્યાડાયતુ ત્યારે પણ જે એક આશ્રય-
કાગક ઘટના બનેલી તે એ કે, આના મહત્વપૂર્ણ કામગીરને જોઈ તપાસી
લેવાની તરદી લેવાનું રા મણિસ કરને યોગ્ય લાગેતુ નહિ, અને એ તે એ
મગગોનુ જુથ મધ્યપણ અયોગ્ય સમયે અને અયોગ્ય માગે એ હિસાબી
ખાતાની ખેરીમાથી શુભ પણ થઈ ગયતુ આ અધી ઘટના જેટલી આશ્ચર્ય-
કારક છે તેટલી જ ગૂઢ બાબતનુ ગોપન કરનારી હોય એમ દેખાઈ આવ્યા
વિના રહેતુ નથી આ આખીય ઘટના એટલી તો અક્ષતત્વ જણાય છે કે
તેને લગતી જવાબદારીમાથી મિ. રેડોક્સને મુક્ત કરી શકાય નહિ રા.
મણિસ મરે એ મહોટા તોષાખાનાને મખાળા લીધેતુ ત્યારે તેમની પામે
પૂર્વાનિર્દિષ્ટ રાજકામોનુ જુથ તથા એકાખાતાંની ચોપડી એ એમ ચીજો ન હતી,
એટલે એમ કહી શકાય છે કે, એ તોષાખાનામા એ વખતે જે જે પ્રકાર
રાજ્ય દ્રવ્ય આ રા મણિસ મરના જોવામા આવ્યુ હતો તે તે તેટલુ જ છે
એમ સમજીને તેમજી નવેસરથી તેની નોંધ કરી લીધેલી હોવી જોઈએ પરંતુ
એ પ્રમાણે નવેસરથી નોંધ મ્યાં મછી પણ જ્યારે પૂર્વોક્ત જુથ તેમની કચેરીએ
પહોંચ્યાડવામા આવેન ત્યારે તેમજી તે રાજકામોને આધારે ચોતાથી કરાવશ
નવી નોંધ ની ખસાઈ કરી લેવાની જાણતે કયા કાણથી ઉપેક્ષાનો આશય
લીવેતો હતો, એ પ્રશ્ન હરકોઈ વિચારકન ખનમા જુદો એ સ્વાભાવિક જ છે
અમુક સમયે તોષાખાનામા રાજ્ય દ્રવ્ય ઇતુ અને કયા કયા રૂપમાં હતુ એ
એ અપજો બતાવનાર કામગીર માર્ક એક સ્થળે લાખા વખત સુધી દટાઈ રહે એ
જ હકીકતે એને ઘણી રાખનાર હંમમ દોરિત કરી જાય છે એટલુ જ નહિ,
પરંતુ પછીથી જ્યારે એવા એ મહત્વપૂર્ણ કામગીર પ્રવૃત્તિ અવરથામાથી
પ્રકટ અવરથામા આવે છે ત્યારે એ પ્રકટ અવરથાનો લાભ લઈને જે કોઈ
હક્કો પોતાનુ મત્વ્ય મરી તેનુ જોઈએ તે કરી લેવા જેટલી નિષ્ઠા તે ફક્ત
જતાવે નહિ તો તેવા હંમમને કેટલા પ્રમાણમાં દોરિત ગણુજો એ પ્રશ્નનો
જવાબ અમારા પાકે જ આપી દેવાનો છે મિ રેડોક્સ આ સંબંધમા કેમ
કોઈ પગતુ બંદેશ નથી એ સવાલનો જવાબ કાં તો એ આદેશ જ આપી
શકે અગર તો રા. મણિસ કર જ આપી શકે

(૧૨) હકામા એટલુ જ કદેરનુ કે મિ રેડોક્સની નવીનદારી નવો
નીરગી ગાંધિનમાધક કે ગાંધિનકામ કે નવો દખાળી પ્રવૃત્તિ મધ્ય
તેમના વારામા નથી રચાઈ મેઈ જા પ્રવેત્તરક સત્થા કે નવો પોતાનો

કોઈ ઉધોગ. એમના સમયમાં જે કેટલાંક મહોટાં મહોટાં કામનો ઉદ્દેશ રાજદ્વારીય દબે અગર તો મુઝી રહે યા તો આપખુદ હાંડુરના અધિકારી કમચલ છે તે બધાં કામોને ફરી તપાસવા માટે જે કોઈ કાળે એક ખાસ કાર્યશોધક નિયુક્ત કરવામાં આવે તો, અમે કહી શકીએ છીએ કે, એ કામોના ઉદ્દેશનું ધૃણારપદ રૂપ ન્યૂનાધિક અંશે પ્રકટ થઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. વળી રાયજી સાહેબવાળા કામને લગતી સમગ્રે હકીકતથી મિં રેડોલે એટલા બધા પ્રમાણમાં વાકેફ હતા કે, તેઓ જે ઈચ્છત તો તેઓ આ કથાનાયકને વિના વિલંબે શુદ્ધ ન્યાયદાન કરી પથુશક્ત. પરંતુ ગમે તે કારણે આ બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારને શુદ્ધ ન્યાયદાતા થવાનું ગમેયું નથી અને તેથી તેમણે કેનળ પોતાની કોઈ અનિષ્ટ કામનાને માટે જ રાયજી સાહેબને અને તેટલો જર-હનસાફ કરાવવા સાથે રાજ્યનાં પુખ્ત નાણાનો ધૂમાડો પથુ કરેલ છે. અમારા મત પ્રમાણે તો, આ રાયજી સાહેબના કામ પરત્વે મિં રેડોલે ગળ્યધનનો જે દુર્બલ્ય કરેલો છે તેને માટે તો તેઓ ખૂબ બધીય દષ્ટિએ જવાબદાર છે. અમે આગળ વધીને એમ પણ કહીએ છીએ કે, પૂર્વાજગત દિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હેલિફોર્ડ સામે ઇંગ્લાંડના કામ ચલાવનાર એડમંડ બર્ક જેવી કોઈ શક્તિશાળી વ્યક્તિ જૂનામુદ્દ રાજ્યની પ્રજામાંથી નીસરી અવી હોત અને તેણે જે મિં રેડોલ સામે તેમની કુશામકતા પરત્વે કામ ચલાવેલું હોત તો, અમને ખાતરી છે કે, આ મિં રેડોલ આપણા આ ચક્તિ નિરૂપ્ય પુરોગતમરાયજીના જેટલી નિર્ભયતાથી પોતાનો બચાવ કરી શકત જ નહિ. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના અદમ્ય અપરાધી ગણાઈને થોડીક પણ મળ પામ્યા વિના ન રહેત.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

નાના મહોદય રાજા મહારાજાઓ તથા દરવારોથી
કરાયલ રાયજી સાહેબની કદર.

રાયજી સાહેબે ઇ. સ. ૧૬૦૩માં જૂનાગઢ રાજ્યની સેવામાંથી મુક્તિ મેળવી ત્યાંમુખીની અને તે પછી તેમને આવરી રહેલ વિપરીત સંયોગોને લગતી હકીકત આપણે ગત પ્રકરણમાં વાંચી લીધી છે. હવે આ પ્રકરણમાં તેમણે પોતાના રાજકારીય જીવનકાળમાં તેમજ તે પછીના સમયમાં ગૂજરાત, દાક્ષિણવાડ અને ધર્ધરકેટલાક ભાગના નાના મહોદય રાજા મહારાજાઓ, દાકર સાહેબો તથા દરવારો વગેરે સાથે જે સ્નેહ સંબંધ બાંધી રાખેલા હતા તેને પરિણામે તેમને પોતાના સેવાભોક્ષ પછીના જીવનમાં પોતાની ઉપર વર્તી રહેલ સંકટ પરંપરાને જીતી સેવા જોડણું ધેરું ધરી રહેવાને કેવા પ્રકારે સમર્થ બનાવેલા હતા તેને લગતી થોડીક પરંતુ ક્ષપકારક તથા એમના જીવન ચારિત્ર્યની પ્રતીપક નીચે એવી હકીકત આપણે જાણી લેશું. એ હકીકત આપણા આ ચરિત્રનિરૂપણની નૈમર્ગિક રાજનીતિશાસ્ત્ર તથા ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય મંપતિનું મુખ્ય આંક વાને કામે એક સપ્રમાણ સાધન છે. જાગતા કે ઉગેલા સંપત્તિ સૌ દોષ નમે, પરંતુ પડતી થયા પછી પૂજના રહેવું, એ એક પ્રકારે મહાભાગ્યવું મિદન જ છે. અમે તો એમ પણ કદીએ છીએ કે, જે પુરોચિતમરાયજીને જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી મુક્ત થવું પડ્યું ન હોત અને એમનો દેદાંત પણ જો એ જ રાજ્યની મેવા કરનાં કર્તાંજલ થયા પાછો હોત અને એજ સ્થિતિમાં જે કદાપિ ગભ્યમાન મદિન એમની મદ્દનાર સમયાનવાચા યોગ્યહતા પ્રસંગ ઉપરિચત ૨૭ આખો હોત તો જૂનાગઢના ચાર ખુબ

વચ્ચે બરાબ રહેલ તેમના પ્રશંસકોની છાતી ગળગળ ઉછળત ખરી; પરંતુ એ જ સ્થળમાંના એમના વિરોધીઓ આ હકીકતને ક્ષુલ્લક નહિ તો અસામાન્ય તો ગણ્યત જ નહિ. મનુષ્યનું દેખાતું સદ્ભાવ્ય તેને તાકાલ જેમ મહાન બનાવે છે તેમ તેનું દેખાતું દુર્ભાવ્ય તેને તેના દેહાંત પછી મહાન બનાવનાર નીવડે છે એ એક અનુભવસિદ્ધ સત્ય છે. પુરુષોત્તમરાયજીનું ભાવ્ય, તેમના શત્રુઓ કદપતા હતા તેના કરનાં ધણું મહોદું હતું. તેઓ જન્મથી જ મહાન હતા; જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીએ તેમને મહાન દેખાડેલા હતા; પરંતુ રાજ્ય સેવામાંથી મુક્ત થયા પછી તેમને જે વિપત્તિ ભોગવવી પડેલ છે તેણે તેમને ‘મહામહાન’ સિધ્ધ કરી આપેલા છે, અને એ પ્રકારે સિધ્ધ થયેલી તેમની મહત્તરતાને લીધેજ એમના વિરોધીઓએ ગમે તેમ કરીને પણ તેમને રાજ્ય સીમા બહાર રાખવા રખાવવાના પ્રયાસો જેમ કરેલા છે તેમ રાજ્યસીમા બહારના તેમના નિઃસ્વાર્થ યુધ્ધિવાળા પ્રશંસકોએ તેમને રાજ્યહિતાર્થ કરીથી રાજ્ય સંબંધ કરવાને શક્ય તેટલા પ્રયાસો પણ કરેલા છે. જે પ્રકારના પ્રયાસો કરવાની જૂલ એમના વિરોધીઓએ કરેલી છે તે જૂલ તેમણે કરી ન હોત અને પુરુષોત્તમરાયજીને પોતાનું નિશ્ચિત્તમય જીવન, પૃથ્વીના હંડા પેટમાં દટાઈ રહેલા રત્નની પેઠે, ગિરનારની ખીણમાં જૂનાગઢના ખૂણા કે ખાડામાં બરાબ પડીને વ્યતીત કરવાનો અધન્ય વારો આવ્યો હોત, તો તેમના શત્રુઓ તથા તેમનું ખરું મૂલ્ય આંકવા જેટલી યથાર્થ સૂક્ષ્મ યુધ્ધ ન ધરાવનારાઓ તેમને જે એક પરાપજીવી કે પરપ્રકાશિત રાજપુરુષ જેવા બણી રહેલા હતા અગર ગણાવવાને મથી રહેલા હતા તેવા જ તેઓ ગણાઈ જવા પામત; એટલું જ નહિ, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના રાજદ્વારીય ઇતિહાસમાં તેમજ પરીક્ષિત ઉદ્ધત ચરિતોવળા પ્રમાણપુરુષોની માળામાં એમના નામને અમર થવાનો જે યોગ આવેલો છે તે આવત પણ નહિ, અને તેઓ એક સાધારણ કોટીના રાજ-પુરુષ રૂપે ગણાઈ જવા પામત પણ ખત. પરંતુ પુરુષોત્તમરાયજીનો આંતર પુરુષ કોણ છે અને કેવો છે તેનું બાન તેમના વિરોધીઓને બરાબર યાવ તથા તેમની પ્રૌઢ રાજ નીનિચ્છાનો પ્રકાશ અધિક વિસ્તૃત પ્રદેશમાં ફેલાય એવી વિધાતાનો વિધિત્સા હશે એટલે જ તેમને તેમના વિરોધીઓને હરતે સંકટ ઋસ્ત બનવાનો વારો આવેલો હતો. સર્વેઈ સહી લેવાતી વિપત્તિપરંપરા રૂપી જનનીતે પેટે જ મહત્તા સુકીર્તિનું જન્મ થઈ આવે છે. વિરોધનો અનુભવ ન યાવ ત્યાંસુધી વાસ્તવિક વિજ્ઞાનિ વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. ત્ય પીસાના નથી ત્યાંસુધી તેનામાં રહેલ તેજનું માપ કાઢી શકાતું નથી. મહોદિત રહેવાને

સર્જાયતો સુધ્ધ આધારો દેખાય છે પણ વસ્તુ તે જોગો જ હોય છે તે જ
 વૃદ્ધિ કે ક્ષતિ અધીન થવાનું હેતુ નથી જ વૃદ્ધિ ક્ષયને અધીન તો ચ-
 છે સુખ કે દુઃખ મયોગો મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતા દેખીને લોકો સામાન્ય-
 તેવા સયોગોને મનુષ્ય પૂર્વજન્મના કૃણ રૂપે ગણે તો બલે પરંતુ એ ઉભય
 પ્રકારના સયોગોની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને તેના પોતાના મત્તની પરિપક્વતાનું
 પ્રમાણ દેખાડી આપવા માટે જ પરીક્ષક શુદ્ધિથી પરમાત્મા તરફથી નિર્માય છે
 એમ આપણે મ્હીએ તો તે જોડું ગણાશે નહિ અર્થાત્ સુખ કે સયોગના
 મૂકાયમ મનુષ્યના સાચા સામર્થ્યનું માપ કાઢી શકાતું નથી

પુરોક્તમત્તમયનું મૂલ્ય તેમના વિષયોએ ગમે તેટલું ઓછું આપ્તા
 હોય, તોપણ બહારની દુનિયામાં તેમના મુખની આમણી જે પ્રમાણમાં થઈ
 રહેતી અગર તો વાસ્તવિક દતિદાસમાં જે પ્રમાણમાં થશે તે તો, ખરેખર
 આખે ચઢે તેવી છે જ આપણા દેશીય સંસ્કૃતિના રાજદાનીવ ક્ષેત્રોમાં રિયલ
 થયના તથા પગનાં માડના બનેન કાર્યભારીઓ રાજમત્રીઓ તથા નાના
 મહોદા રાજમત્રીઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ માર્ગે પુરોક્તમયનું સમજ તથા
 સંજ્ઞા નય પુણ્યને બને માર્ગે આમર્શી આશ્ચર્યવત નેઈ રહેલા હતા, અને
 સર્વોપરિ સ્થિતિ મરકાર પણ તેમની કુટાશદ મુન્સદીગીરીનું આપ ન મંદી
 ગકેન એમ પણ ન હતું

તેમજો કરેન રાજનના શાસનનત્રુ ધકાર તેમજ લોક કષ્ટિએ એમને
 ખુદને મોટા દેખાડી રાખે એવો સ્વાભિમાનપોષક પદ તાજ મેળવી લેવાની
 બાબત પરત્વે તેમની પોતાની ઉદારતા અગર તો એમની પોતાની પ્રજા
 વિરકથી પ્રેમિ રાજા પ્રત્યાણક નીતિ ધારા આ સર્વ તેમજો
 લગતી બાબતોની સ્થિતિ, અબેલ બોલે જૂનાગ રાજનની પ્રજાની પેટે, ગૂંજાન
 મહિયાવાડના ગજભારીય પુરો તથા ગજનીઓ કરી રહેલા હતા અને
 તેથી જે કાર્યભારીઓ તથા ગજ શામકો પોતાથી મેસતા રાજ્યો
 રજાભાવિ ઉત્કર્ષ થતો જોવાને ખસ હગરથી હતા હતા તેઓ પુરાતમ-
 ગયનની વરિષ્ઠતાને સ્વીકારી તેમને મન્માની રહેલા હતા પોતાના ધણી
 નવા રાહમને નામે જોડે જોડે મિત્ર તથા માર્ગ કુટિલ શુદ્ધિના જાણુકા
 તમા રાજવ નોથી પુરાતમ તથા પોતા નમિત થતા હતા હતા, તોપણ
 તેમજો મેં પણ રાજ પાતાના રાજી રિદ્ધ કાવ પખ કલિ નથી ઉચ્ચારેતા

એ વાત, આજના વૈચત્ર્યવિવિધતા જમાનામાં પણ ધ્વંસ સંસ્થાનોના સ્વામીઓ સમજ ન શકેલા અગર તેનું સ્વરૂપ તેમના જાણવામાં આવી ન શકેલું એમ ન હવું. આવું તેમનું જીવન તથા વર્તન અન્ય રાજકર્તાઓ તથા રાજ્ય ભક્તોને તેમની ભણી સન્માન દષ્ટિ રાખવાને પ્રેરે તેમાં નવાઈ ન હતી, અને તેથી, જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાંથી છૂટા થયા પછી તેમણે અન્ય કોઈ રાજ્યની નોકરી કરવાની દિશામાં પોતાના ચિત્તને ચળવા દીધેલું નહિ, જો કે તર્ક કરવામાં કુશળ ગણાતાં વર્તમાન પત્રો તેમને કોઈ વાર ઠગ્ગના, તો કોઈવાર જામનગરના તો કોઈ પ્રસંગે મહોટા ઉદેપુર વગેરે રાજ્યોના દીવાન તરીકે નિયોજવાના કે નિયોજવાના અપર છાપી બેસતાં પણ રહેલાં ! અર્થાત્ વસ્તુ સ્થિતિ એવી હતી કે, પુરુષોત્તમચંદ્રએ ધાણું હોત તો તેઓ કોઈ રાજ્યની નોકરીમાં પ્રવેશી શકત. પરંતુ તે પ્રમાણે ન કરવામાં તેમણે પોતાની સમયસતતાને ઉપયોગ કરેલો હતો. બ્રિટિશ સરકારની કુંદે ઘણાખરા રાજકર્તાઓ અહંભાવી બનીને પોતાના મંત્રીઓથી ઉપદેશ થવામાં પોતાના ગૌરવની ક્ષતિ માનતા થતા ગયલા હતા અને રાજ્યના પોતે જણે કે નિરંકુશ માલીક હોય એમ પણ કલ્પતા હતા. આવા સંયોગોમાં એમના જે પુરામતીઆ કે સ્વાર્થ સાધક કાર્યભારી ન હોય અને જેઓ સમયસત તથા રાજ્યની સંસ્થાનો તેના મર્યાદિત રૂપમાં નિર્વાહ થઈ રહે એમાં પ્રજાહિત છે એમ સમજનારા હોય તેવા કાર્ય-ભારીઓને માટે આપણાં ઘણાંખરા દેશીય રાજ્યોમાં નોકરી કરવાનો અવકાશ લગભગ શૂન્યવત્ જ બની ગયેલો હતો. પુરુષોત્તમચંદ્ર આ વાત બરાબર સમજતા હતા અને એ પોતે એમ સમજતા હતા એ વાતને, આ કંઈમાંના તેમના એક બે પત્રોથી પુષ્ટિ પણ મળે છે. આમ હોઈને એમણે બીજા કયાંય પણ નોકરી ન લેવાનો સંકલ્પ કરેલો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની કને જે કોઈ મિત્ર હોય તેથી સંતુષ્ટ રહીને પોતાના શેષજીવનને આધ્યાત્મિક માર્ગે વાળીને વ્યતીત કરવાની પણ તેમની દૃઢ ઇચ્છા હતી. એ છતાં જો તેમણે બીજા કોઈ કેકાણે નોકરી લીધેલી હોત તો જો કે તેમને આર્થિક સંકટ ભોગવવું ન પડત, તથાપિ તેમ ક્યાંથી એક જ સ્વામીની સેવા એવો જે તેમનો મહાસિધ્ધાંત હતો તે તૂટી જત, નવાજ સ્વરૂપાનજને પાછળથી જે પશ્ચાત્તાપ થયેલો તે ન યાત અને તે નવાળે અંગ્રેજીમાં જણાવી દીધેલું તેમ તેમને પોતાને ખુદા તન્કથી મારી પણ ન મળત ! અર્થવાનમકત વિચારકને અમોએ કરેલ આ કથન હાસ્યારૂપ લાગશે ખરું; તેપણ એ અનારા કથનમાં જે ઉડે અપાત્રમવાદ રહેલો છે તે એટલો મદન છે કે તે સ્વૂળ મતિવાળાથી

એમ્મ અનાયાસે મમજી ગકાશે નહીં એમ માનીએ છીએ કે, નવાળ
 રસુનખાનદને તો તેમની ધૃષ્ટિ ભાવનાને લીધે માગી મગેની હતો જ પરંતુ
 તેમની અશ્વિતે રહી મગન જાવના વામનાને પાછળથી કાઢીને તૃપ્ત કરેલ
 નથી તેવું અનિષ્ટ ક્ષણ નથી આવેન એમ ઓછી કહી શકાય પણ મતલબ
 કે, પુરુષોત્તમરાયજીએ અર્વાચીન અર્થવાદાત્મક સરકૂલીના રાજધારી સિંધ્યાતો
 બંને આપણી સ્વદેશગત આર્થ રાજનીતિના નો જે સક્ષમ મિધ્યાન રીકારેનો
 હતો તેવું રહસ્ય રાજકર્તાઓ મમજી શકેતા હતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ
 પુરુષોત્તમરાયજીએ સ્વાર્થની આદતિ આપીને પણ રાજ્યકલ્પ શુ કરેન છે તે
 વાતથી તેઓ બધા જાણીતા પણ હતા, અને તેથી તેઓ તેમને તેમના મહા
 કાળમા સન્માનવા તથા શક્ય તેમજી માહાત્મ્ય-આપવામા પાછા પડેલા નથી
 પુરુષોત્તમરાયજીના મનની વિશાળતાએ તેમને માટે મુજબતા નાગરિક જીવનનું
 વિસ્તૃત ક્ષેત્ર અગાઉથી જ તૈયાર કરીતાએતુ હતુ એટલેજેવા તેઓ જૂનાગઢના
 છીંડરા અને સાકડા કાવવાહના જલમા પડ્યા રહેવાના કામમાંથી છૂટેલા કે
 તરત જ તેઓ મુજબતા સમુદામા તરનાના કામમા પડી શક્યા હતા તથાપિ
 જૂનાગઢ રાજ્યે બ્યારે એમા પણ નિર્મો નાખવા માટેલાં અને તેને પરિણામે
 તેમને આર્થિક સંકેત જાણના લાગેનો, ત્યારે તેમણે રાજકોટ જઈ રહેવાનું
 પસંદ કરેતુ પણ હતુ પણ જૂનાગઢમાના તેમના વિદેશીઓએ એમને
 રાજકોટમા પણ મુખેથી ન રહી શકાય એવા સક્ષમ મયોગમા મૂકી દીધેલા
 હતા અને તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૬મા તેમને રાજકોટ છોડી દહને પૂન મુજબનો
 આશય ભેવો પડેનો હતો । પરંતુ પરમાત્મા જે કાંઈ કરે કે કરાવે છે તે
 આપણા મ્હાણ અર્થે જ હોય છે એ વાત પરત્વે આપણે અધ્યા ધરાવનાર
 હોશુ, તો પુરુષોત્તમરાયજીને ફરી મુજબમા નિનામ કરવાનો જે યોગ આવેનો
 હતો તે તેમના ધૃમાર્થે જ ઉપસ્થિત થયતો એમ આપણે મ્હી શમ્શુ, ઈ. સ.
 ૧૮૦૬મા જૂનાગઢ રાજ્યે કપા પ્રમથથી પુરુષોત્તમરાયજીને નાણા ઉચાપન
 મનાર દતાવી દઈ તેને જહાને તેમનું મર્વરવ હરી લીધેતુ હતુ અને બની
 શકે તો નાજકોટમાથી તેમને પડી જૂનાગઢ લઈ જવાની તજવીજ પણ માટેલી
 હતી અને એને પરિણામે એમને ત્યાંથી ખસી નીમ વાનો યોગ પ્રાપ્ત થયતો
 હતો, એમ અમે કહીએ છીએ આમ સ્થળાતર કર્યાંથી પુરુષોત્તમરાયજીને જેમ
 અધિક આર્થિક મમ્મામણ જોગવવાનો વાગે આવેતો તેમ બીજી દિગ્ધિએ
 વિચાર ના જણાય કે, એ સ્થળાતર કરાને પરિણામે તેઓ જેતના મર્ગે
 મુલિન ખમી ગઈ । આ એટલું જ નહિ પણ એઓ મુજબ જેત

શહેરમાની પોતાની હાજરીને લીધે ઘણા જ મહેટા પ્રમાણુમા બીજા અનેક લોકો મેળવવાને સમર્થ પણ થયલા. અલબત્ત એમનો આ મુખ્ય-નિનામ આર્થિક દષ્ટિએ ઘણો જ અમારો તો થઈ પડેલો જ, પરંતુ પોતાના 'ચેયને સિંધ કની સેવા માટે જે બધી સક્રિય બોગવી લેવી જોઈએ તે બોગવાની શક્તિ તેમનામા હતી, અને એ એમણે હસતે મુખે અને સુધેર્ષ બોગવી લીધેલ છે, અને તેને પરિણામે તેઓ અંતે 'જીવતો નર ભદ્ર પામે' એ કહેવન પ્રમાણે નિષ્કલ્પ બની શકેના પણ છે. જૂનાગઢ રાજ્યે તેમનું સર્વસ્વ હરી લીધેલું તે પછી આ આપણા કથાવીરે એક આત્મ બહિષ્કૃત પુરૂષની પેઠે પોતાના જીવનને મકેલી લઈને એક પ્રકારે ક્ષેત્ર સન્યાસ સ્વીકારી લીધેના એમ કહી શકાય સ્વમાની હોય તે બીજા 'યુ' કરી શકે ? એવાને તો :
 'દેહં પાત્તયામિ યા ગર્થે સાધયામિ એ સૂત્રનો જ આશ્રય લેવો પડે મુખ્યમા તેમજ અન્ય દેશ ભાગોના પોતાના મહામિત્ર મહાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો પુરૂષોત્તમરાયજી નિર્દોષ જ હતા અને બ્યારે એમને પોતાને ખાત્રી થયેલી કે, રાજમહારાજઓ તરફથી પોતાને ઉપેક્ષિત કે અવગણ થવાનો સંભવ નથી ત્યારે જ તેમણે પોતાના એમની સાથેના જૂના સબંધને આગળ લાવી તેમની મુલાકાતે જવાનું અગર તો તેમની જોડે 'દરીયા પત્ર વ્યવહાર માર્ગે' પોતાનો સ્નેહ સંબંધ જીવતો ગખનાવું પગલું બરેલું હતું.

પુરૂષોત્તમરાયજીએ રાજનામું આપેલ ત્યારે જ ટેલ્યાક નાના મહોટા રાજવીઓ વિશિષ્ટ બની ગયલા હતા, અને ઘણાઓને તો એ રાજનામાને લગતી બીના પ્રથમ સાચી લાગેલી પણ ન હતી, અને જતા તે વાતને સાચી ગણીને ટેલ્યાક રાજકર્તાઓએ પોતપોતાના રાજ્યને 'આપણું' સમજી લેવા માટે પુરૂષોત્તમરાયજીને લખી બજાવેલું પણ ખરું આવા પ્રકારની લાગણી નાના મહોટા રાજવીઓને થઈ આવેલી તેનું કારણ એ હતું કે, પુરૂષોત્તમરાયજીના વારામા જૂનાગઢ રાજ્યની નિર્ભય અને પ્રગળ અગ્રિમરતાએ સંખ્યા રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકારથી પથરાતી રહેતી જળમાથી મુક્ત રાખવા રખાવવાના કામે મહોટા કાજો આપેલા હતા અને તેમા પણ જૂનાગઢ રાજ્યને બ્રિટિશ સમ્રાજ્યું બોગ થતું અટકાવવા તથા તેની આતર રક્ષા ત્રાને સુરક્ષિત રાખવાને માટે પુરૂષોત્તમરાયજીએ તન, મન, તથા ધનથી જે પ્રમાણે રાજ્ય મેળા કરેલી હતી તેનું તે જાને પૂર્ણ બાન હતું આ નાને વાન ૧૩ આપેલ પોઠીઃ
 હકીકતથી, આમાલ તદ્દલો ઉપર પ્રમાણે મન્યન ૫૦ માને કુટિ મળે તેમ છે

જ અનેક રાજકર્તાઓ માથે આ ચત્તિનિરૂપથી ચનાવાતો નેહ પત્ર-વવહાર ધણો વિપુલ હતો, એમ નેહ જોઈએ જાગ મેઈ ત્રીજી વ્યક્તિને માટે માત્ર તેમને લાગેઓ નહિ તેટલાનો તેમણે ખુદ જ નાશ કરેલો છે, એટલે જે પત્રો રેપ રહેવા પામેન છે તેમાંથી પણ બહુ જેડાનો ઉપયોગ અમે આ લેખમાં કરવાનું ઉચિત ધારેનું છે આ પ્રકાર ના તમામ પત્રોનું સમગ્ર અવલોકન કરીને અમારે મહેનું જાહેર કે, નાનામહોદા અને રાજકર્તાઓએ પુરોષોત્તમરાયજીની આશ્ચર્યા તથા રાજકારીય બુદ્ધિ ચક્રિતનો જે લાભ લીધેલો છે તેની ઉડી છાપ સૌરપૂરના એક દર રાજકારી છુ ઉપર નથી પડી એમ મેઘથી કહી શકાય તેમ નથી જ એક શાંતિ સમાધાન સાધક આતર રાષ્ટ્રીય મત્રહાતા તરીકે પુરોષોત્તમરાયજીનું સ્થાન મ્હો કાઠિયાવાડના દત્તિદામમા તો લગભગ અન્નેક હોય એમ, અમારું તન્દ્રથી નિર્દિષ્ટ કતવ્ય પત્રો મ્હી આપે છે પુરોષોત્તમરાયજી મંત્રતા થકેને, પોતાના સબધમાં આવેલ રાજકર્તાઓને જે પ્રકારનું મત્રાન કરેનું છે તે તેમનાથી લખાયેલ એક પત્રમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે આ તેમનો પત્ર અમે આ જ પ્રકારના છેલ્લા ભાગમાં રાજકર્તાઓ તથા અમાત્યમહોને વિનંતિ એવા શિરોલેખ નામે પ્રગટ કરેલો છે આ તેમના મંત્રાપદેશના મહત્વનું મૂલ્ય સૌરપૂરનો કોઈ પણ દત્તિદામમાર ઓછું આગી ચકરો નહિ, એમ અમે લેખક મ્હી રાજીએ છીએ મનલભ કે, પુરોષોત્તમરાયજી જૂનામહના રાજમત્રી હતા એ હકીકત જાણી છે, તોપણ તેઓ તે સમયે અને પછીથી પણ અનેક રાજવીઓ તથા રાજ્યકાર્યભારીઓના મત્રી બની રહેલા હતા એ વાત પરત્વે ચક્ર દેવાય તેમ નથી જ, અને તેથી અ પસે તેમને મત્રીશ્વરની પદ્વીએ સ્થાપીએ તો તેનું આપણું મમ, મેઘ પણ દષ્ટિએ અનુચિત ગણાયે નહિ, હવે અમે અમારો સમગ્ર મધનને પ્રુષ્ટિ આપે તેવી કેટલીક હકીકત આ નામે આપીશું.

(૧) માંગરોળ અને જુનામહ રાજ્ય વન્ને વર્ષોથી પ્રખર મ્હહ આલેલો હેલો હતો જુનામહ નલ્યની અધીશ્વરતા તનેથી નીમરી જવા માટે માંગરોળના રાજકર્તાઓના પ્રયાસો કાઠિયાવાડમાં અમળવા નથી એટલે એ દષ્ટિએ જોતા જુનામહના કાર્યભારી મહાન બણી માંગરોળના રાજકુટુંબની દષ્ટિ ધણી વધે હોય અને તે એવી હતી પણ ખરી તેમાં વળી તપજી મહેમતા વડીત બહુ દીવાન જે કુનજ ઝાલા તો ત્રિશેન માંગરોળના એક કદર દિરોધી મનુષ્ય પણ હતા, અને રાજકારીય દષ્ટિએ પુરોષોત્તમરાયજી ખુબ પણ મનોરોધને ધરાવતા.

કામે અણુનમ. જ દેવા. તે છતાં પુરોત્તમરાયજીની રાજનીતિ કસહાંતક અને શાંતિલાભ સાધક હોઈને તેઓ દંમેશાં. 'ળીલાડી ળીલાડી હડે ત્યારે વાનર ન્યાય' થવા ન દેવાના હેતુથી 'ધરમેજી સમાધાન' કરવાને ઉત્સુક દેવા, અને તે તેમનો સિધ્ધાંત રાજ્યના પ્રતિપક્ષીઓના લક્ષ્ય બહાર - હનો નહી. એમ હોવાથી, પોતાના ક્ષિત્ત્યાતર જૂનાગઢ રાજ્ય સામે લડનારાઓ પશુ રાવજી સાહેબ પુરની સમાધાનકારક નીતિની કદર સારી પેઠે કરી શકતા હતા. અને તેથી તેમની પ્રતિ તેઓ સન્માન દિગ્દિશી તથા સવિધવામ જોતા પશુ હતા. માંગરોળનું રાજકુટુંબ આ પ્રકારની શુભચિંતાના વિષયમાં અપવાદ રૂપ રહી શકેલું નહિ. રાવજી સાહેબ જૂનાગઢ રાજ્યમાં નોકર હતા અને એ તેમની નોકરીના સમયમાં જો કે માંગરોળ અને જૂનાગઢ વચ્ચે પ્રખર વિરોધ આલ્પમાં જ કરતો હતો. છતાં માંગરોળના શેખ સાહેબ હુસેનમીયાં તથા તેમના બાઈ શેખ શી જહાંગીરમીયાં કે જોઓ પાછળથી માંગરોળની ગાદીએ આવેલા તે ઉભયને આ ચરિત્રનિરૂપ્ય બણી એટલો તો સદ્ભાવ હતો કે, પરસ્પર વિરોધો બે પક્ષો વચ્ચે એવો મદભાવ સંભવે નહિ જ. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના સપ્ટેમ્બરની પાંચમી તારીખ ના. શેખ સાહેબ મહંમદ હુસેનમીયાં એઓશ્રીએ ખુદે રાવજી સાહેબ ઉપર કેવ હરતે એક પત્ર લખેલ છે તે આપણા કથાનાયકના માનસ પરત્વે ળીજાઓ શી અભિપ્રાય ધરાવતા હતા તે પરત્વે પ્રકાશ નાંખનારો હોઈ અમે આ નીચે ઉતારીએ છીએ -

“મુશરફ મહેરબાન ન. રા. પુરોત્તમરાવજી સાહેબ,

ઢેલ્યાક વખત પહેલા જૂનાગઢ રોશને આપની સાથે મારે મુલાકાત થઈ ત્યારે આપે માંગરોળ તથા જૂનાગઢ વચ્ચેની તકરોળનું અરમપરમની મમજીતીથી સમાધાન થઈ જવ તથા અહીં અને ત્યાં વચ્ચે દમેશા મલાહસ પ રહે તેમ કરવાને નેક ઇરાદો બતાવેલ તે મુજબ આપ ફરલાક પ્રસંગેમા વત્પાં પશુ છો. આપના ઉંચા ફરજગ તથા માનને જાજો તેવી વનંલુક આપે બતાવી આપી છે તેથી હું આપનો અંતકરણ પૂર્વક એહેશાન માત્રુ છું તથા હવે પછી પશુ આપ આંહી સાથેના જૂનાગઢના કામ પ્રમંગમાં એવા જ નેક તથા લીમરલ (કિદરચિત) ખ્યાલોથી વતંગિ એવી મને ખાત્રી છે + + +.

વળી આ જેખ સાહેબ હુસેનમીયાંના રાજકાળમાં રાજ્યને લગતું બધું કામકાજ તેમના બાઈ જેખ શી જહાંગીરમીયાં માહેજ કરતા હતા, અને તેઓએ

બનતાં સુધી રૂઝડ સાહેબની સલાહ પ્રમાણે જ વર્તી રહેવામાં પોતાનું તેમજ સંસ્થાનું શ્રેય માની લીધેલું હતું. પુરોગતમસયજીએ જુનાગઢ સંસ્થાની નોકરી છોડી ત્યારે આ રોજાઈ જહાંગીરીયાં સાહેબે જે એક પત્ર લખ્યું. ૨૨-૬-૦૩ને રોજ લખેલો છે તેમાં તેમણે આ પ્રમાણે જણાવેલું છે:-

“મારા મુન્ને મેં સં. સં. સયજી સાહેબ,

આપનો હવેનો કૃપાપત્ર પહોંચ્યામાં છે. ત્યાં તરફના ફેટલાક અફર-તફરના સમાચારમાં આપને લગતી અફવા માટે કુદરતી લાગણી થાય ને શીર રહે ને તે માટે જાતે ત્યાં આવવા મન ઉછળે; પરંતુ તેનો દેખાવ વળી કેવા થાય એવા અનેક વીચારથી હવે ભરોસાપાત્ર માણસ મળી આવ્યાથી જ કાગળ લખી તરફી આપી છે. વીશેષ હકીકત રજૂ થાય તરફથી જે સંદેશ રૂપે મોકલી છે તે ફહેવામાં આવશે + + + આપે મારામાં જે કાંઈ શુભ કે અવગુણ જોઈ સ્નેહ બાંધેલા હોય તેને અજમાવવા વખત મળે તો તે માટે જરા પણ આંચકો ન ખાતાં પુરતી રીતે મારી શકતી મુજબ જોઈલું બની શકે તેટલું જેમ હું આપના માટે કરવા બંધા-એલ છું તેવીજ રીતે આપ તે કરાવવા બંધાએલા હો, નહીં તો આપ તેટલે દરજ્જે મારી આપી કદર કરો છો એમ જાણીશ.

‘રહેતાના મામલામાં માણસોને કેવા સંજોગો આવે છે ને તે વખતે ફેટલી ધીરજ રાખવી જોઈએ તે વીશે આપને જે કોઈ ફહેવા આવે તેજ મુજબ છે, કારણ આપના કન્યાં બીજાને તેવો અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી, મારે કોઈ વીનતી કરવા જરૂર નથી + x + મારા જેવું જે કાંઈ કામાલ હોય તે બીન કુદર આપનો જાણી ફરમાવશે તો જ આપની ખરી મોદેબની ખાતો થશે. એમ

લી. ગેખમદમદ જહાંગીરના માનપૂર્વક સહાય

બીજા એક પત્રમાં તા. ૬-૮-૦૪ને રોજ વળી એકો મારેજ, આ પ્રમાણે, પુરોગતમસયજીને લખી જણાવે છે: “+ + સ્વરશાન જુનાગઢ તથા તેના માલિકો તરફ આપની જે વધારાની લાગણી છે ને જેને આપ દરેક વળગી રહેવાનો દર વીચારે સચ્ચ હોવાનો જાણી મુજબ આપને આપનો રહેજો

આવા અનેક પત્રો આ મેળખીને હોતે લખાયેલ છે અને તે પણ તેઓ ગાદી-પતિ થયા પછી લખાયેલા હોય આપણે તેમને અત્રે જોવાની શકીએ. આ નામનાર શેખ સાહેબની મદદનીશના એક ચાલુ ચિહ્ન રૂપે એક વાતનો નિર્દેશ અગે અત્રે કરીએ છીએ, અને તે એ કે, તેઓશ્રીએ પોતાની હયાતી સુધીમાં રામજી સાહેબને પ્રત્યેક વર્ષે માંગરોળની સુવિખ્યાત 'કેમર' (આમડી) નામે ઝોળખાતી ઢેરીઓ તથા બીજાં ફળોના ફરંડીયા મોકલવાનું ચાલુ રાખી પોતાનો મદદનાર આ ચરિતનિરુપ્ય બાબી જનાર્યાં કરેલો હતો; એટલું જ નહિ, પછંતુ માંગરોળ આવવા માટે આમંત્રણ પણ અનેક વાર આપેલાં હતાં. પરંતુ ત્યાં જવાથી જૂનાગઢ રાજ્યને અવગે અર્થ કરવાની તક મળે એવું સાગવાધી પુરોત્તમરામજીએ ત્યાં જવાનું ઉચિત ગણ્યું નહિ. રાજદારીય દૃષ્ટિએ વિચાર્યું તો, જૂનાગઢ રાજ્યના એક હિતપાલક સમર્થ મુત્સદ્દી તરીકે પુરોત્તમરામજીને માંગરોળના જેખ માટેજ પોતાના એક પાત્ર વિરોધી ગણી શકે. એ છતાં એજ શેખસાહેબને આપણે ત્યારે પુરોત્તમરામજીના એક ખરા તથા પ્રશંભક મિત્ર રૂપે, ઉપર પ્રમાણે પોતાની ફરજ બજાવતા દેખીએ છીએ ત્યારે પુરોત્તમરામજીના ચારિત્ર્યમાં રહેલ કોઈ વિચક્ષણ ગુણાકથનાના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યા વિના શકી શકતા નથી.

(૨) જેતપુર-પીઠડીયાના કાવિ દબ્યારથી મૂળપણા સાહેબ, મી. આઇ. ઇ., પણ આપણા આ કથાવીરના એક સાચા પ્રશંભક તથા સદાયક મિત્ર બની રહેલા હતા. સમજ સાહેબને જૂનાગઢમાંથી બને તેટલી પોતાની મિત્રતા ખસેડવાની જરૂર પડેલ ત્યારે આ ગુણપૂજક દબ્યારશ્રીએ, ધડીને ડોકે ભાગે, જોઈએ તેટલા ગાડા વગેરે સાધનોની મગવા મોકલે અને કરી આપીને 'રાજદારે શ્મશાને ચ ય સ્તિષ્ઠતિસ વાંઘવ.' એ સુભાષિત વચનને માર્થ કરી બતાવેલ, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૭માં દિલ્હી સરકારે નિયુક્ત કરેલ મિં. હેલાડવાળા તપાસપંચને પ્રમગે જેટલા વખત સુધી રામજી સાહેબને જૂનાગઢ ગેલું પડેલું તેટલા વખત સુધી તેમને આ દરબારશ્રીએ પોતાના મોટર, ગાડી વગેરે વાહનો આપેલા અને તે ઉપરાંત તે કામને અગે થયેલ મહોટા ખર્ચને પહોંચી વળાય તેટલા સારૂ ગમજ સાહેબને રૂપીઆ બે હજાર ૩૦ ૨૦૦૦ની રોકડ રકમ પણ આર્થિક મદદ રૂપે આપેલી હતી. વળી તેઓ ગમજ સાહેબને ત્યારે ને ત્યારે પીઠડીએ આમત્રી આમંત્રીને તેમની હિતમ ખરદાગત પણ કન્યા જેના હતા.

(૩) લાઠીના નામગર હાકોર સાહેબ શ્રી સુ નિહલ કે જેઓ આપણા વાઙ્મયમાં 'કલાપી' મહાથી સુખીર્તિત છે તેમની સાથે પણ આપણા આ ચરિત્રનિરૂપને ધણો આરો સ્નેહ સખધ હતો નવજી માહેએ આ રાજવીનો સાહિત્યપ્રેમ જોઈને તેઓશ્રીને પોતાના તરફથી પ્રકટ કરાવાયલ 'સુખીજીવન' મંજિત એનેકાના નિમ્મણના ગૂચ્છાતી બાપાતરુ પુસ્તક તથા 'માર્કસ ઓરીલીઅસ'ના ગૂચ્છાતી બાપાતરુ પુસ્તક જે રૂપે મોકલેલાં ત્યારે તેની પહેલ સ્વીકારતા આ નામ 'કલાપી' રાજવીએ તા. ૨૩-૬-૬૩ને રાજ જે એક પત્ર લખેલો છે તેમાં પ્રરોગતમરાયજીની તારીફ આ પ્રમાણે કરેલી છે -

"આપે મોકલેલ એનેકા અને ઓરીલીઅસના બે પુસ્તકો તથા પત્રમળ્યા વ્યવસાય અને ઈતર આવરજોને લીધે વિદ્વદ-સમુદ્ધનો લાભ સર્જ થકાય નહી પણ તેવે સમયે મારા પુસ્તકોનો અભ્યાસ તે ખામી પુરી કરે છે એટલું જ નહી પણ મત્ત્ય જ્ઞાન અને આનંદમાં ઉમેરો કરે છે પરંતુ તેવા લાભ માટે જેમ જનસમુદ્ધમાં સત્ પ્રરોગની સમર્થની નરે તેમ પુસ્તકોમાં પણ ખાસ પમદગી પ્રેરતા પુસ્તકોના અધ્યયન રૂપી સગની આવશ્યકતા છે જે પુસ્તકો આપે અને મોકલ્યા છે તે તેવા કયા પ્રકારના પમદલા છે તેથી જેમ આપની કાચી પમદગી તરફ ખુશી થવાનું છે તેટલે જ હજી એ પુસ્તકો અને મોકલવા માગેલો તમારો માહાત્મ ઉપરનો સદ્ભાવ જોઈ વધારે ખુશ થવાનું મને કાલુ છે "

- 'એનેકાનું પુસ્તક મે વાંચ્યું છે અને તે ખરેખર હરેક મનુષ્યે અને તેની સ્થિતિમાં અહોનિશ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે "

" ઓરીલીઅસનું પુસ્તક મે વાંચ્યું નહી પણ યોગ્ય વખતમાં વાંચી લઉં, પરંતુ તે પુસ્તકની પસદગી સેનેકાની સાથે થઈ છે અને તે જે સદૃશ્યરૂપે માટે મે ઘણાં સારાં સાબળાં છે તેવા સદૃશ્યરૂપે તરફથી અને મને છે એટલે તે પુસ્તક પણ ઘણું ઉપયોગી હશે જ, એમ માનવા સખજ કાળ છે. "

* આ બે પુસ્તકોના અમલ અંગ્રેજી મધ્યો તથા તેના ગૂં બાપાતરના પુસ્તકો અને નાણાંની વાપડા પુ. એ જનતામાં અને નિં ૧૧ વિધાયગીમાં થશે

(૪) સાયલાના મહારાણાથી વખતસિદ્ધએ, ત્યારે આ કથાવીરે આપેલ રાજનામાની વાત વર્તમાન પત્રોમાથી જાણેલી ત્યારે, તા. ૭-૧૦-૦૩ને રાજ સ્વદરે પત્ર લખીને તેમા નીચે પ્રમાણે લેખારો કાઢી પોતાનો આ ચિત્તિ નિરૂપ્ય પ્રતિનો પ્રેમ તથા અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરેલો હતો -

“તમે રાજનામું આપ્યા સર્જાધી ખમગ વાચી દીનગીરી કે તમારા જેવા અનુભવી જુના, રાજના હંકો જાલવવાવાલાને રાજને અતાર સુધી આપ્યા રાખવાપાલા બાહોસ હોસીઆર લાયક માણસનું રાજનામું મંજુર કરું તો રાજ છે, પણ, એ ઠીક કરું નથી, ‘જેનું’ પરજુમ (પરિણામ) આગલ જણાય (જણાઈ) આવશે.”

હવે આ રટે તો નાનું છે તોપણ પોતીકું જાણી કામકાજ ચીજવસ્ત મગાવવી, કોઈ વાતનો અંદેસો ન રાખવો.

x

x

x

તો કોઈ વાતે મુઝાસો નહ, કાષ્ઠપણ કામકાજ હોય તો સુખેથી લખનુ, આ રટે તમારું જ છે, એમ સમજવું. રાજના ઘણા અનુભવી તો તમને ઇશબર રોડલો આપસે પાંતું રાજને ઘણું નુકશાન છે.”

આ નામદાર મહારાણાશ્રીએ પોતાની જૂની યુધ્ધિએ જૂનાગઢ રાજ્યનું જે ભવિષ્ય કહેલું તે ખરૂં પડેલું છે, એમ પુરોગતમતપદના એ રાજ્યમાથી ખસ્યા પછીથી આજસુધીનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કહી આપે છે, એટલે અમે કુપરના પત્રમાની ભવિષ્યવાણી પત્રને બાધ્ય ન વા ઇચ્છતા નથી તોપણ એક નાના રાજવીએ આ કથાવીરની રાજદારીનું મહત્ત્વનું સુ ય આકીને તેમની તરફ હંકો સંભાવ જનાવનારો જે થેડક પણ અર્થગભીર રાખેલો બારફવકે લખેલા છે તે આપણું લક્ષ્ય એવા વિના રહી ગઈ નથી પુરોગતમતપદના રાજદારીય પત્રને જૂનાગઢની નસાખીના અસ્તના આરંભ રૂપે રાજદારીય કુશલો ગણી રહેલા હોય અગર હવે પછીનો ઇતિહાસ ગણી રહે તો તેમા નનાઇ નથી

(૫) વળા (વલ્લીપુર) રાજ્ય સ્થાયે પુરોગતમતપદ લખેલ મળ્યું ધરતી રહેના હતા, અને એ રાજ્યના ક્રાંતીન વસ્તુ મંદિર સ્થાનમા રાખના માટે ત્યાનો નાન દાદર સાહેબ રાખનિ હજી મોઢન નવજી માહેમ મારફત

પ્રાર્થના ૧. ડિ. ડી. ડી. વગેરે જેવાં નામો પછી હતા આ વિષય ક્રેડીટ ૧૦૮૪૧૫
બળતો પરત્વે પણ તેઓ માહેબ આપણા આ ચતિનિર્ણયની સલાહ તથા
મ. ૦. યથાપ્રમાણ લેતા રહેના પણ હતા.

(૧) પોરબંદરના નામદાર રાણા સાહેબ બાવનિંદરનો વિશ્વ સ
પુરોત્તમ ૧૫૭૭ વણા મારા પ્રમાણમાં ધરાવતા હતા એટલે તેઓથી પત્રો દ્વારા
તેમજ ખાસ માણસો મોકલીને પુરોત્તમતાવડે અનેથી કરાવના જેવા મંગે
૩૧વી રેતા હતા રાયજી માટેજ બણી તેમની માનભાવના એટલી મધી તો
પ્રમળ હતી કે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં, રાયજી માહેબ રાજ્યકાર્યભારમાંથી મુક્ત
થઈ આશરે બે વર્ષ પછી શ્રાવણીથી પાછા ફરી દરિયા રસ્તે ચેરબંદર ઉતરેલા
ત્યારે આ ના. ગણા માહેમે એમને બદર હાથે વૃષોચિત માન અપાવીને
મરકારેના હતા આ ના. ગણા સાહેબની ખુની મહીવાળા અને પત્રો આગે
પુરોત્તમગણના પુત્રો પાસે મોજુ પણ છે.

(૭) લીબરીના નામદાર મહારાણા માહેબથી કૌવતસિ હજી કે જેઓ
રા. ૧૫૦ આવ્યા તે પહેલાં જાના દાદાના નામથી આખા દેશમાં બણીના
હતા તેમની માથે પુરોત્તમ ૧૫૮૦નો રનેહ સબધ એક પૂર્ણ વિશ્વામપાત્ર
મિત્રમત્રી રૂપે લાગે જ જૂનો તથા ગાદ ઠેઠ સુધી રહેતો છે આ જાના
માતા ગજા બધા તે પૂર્વે એક મારા લશ્કરી ગણાતા હતા અને તેમજ
બ્રિટિશ મરકારની લશ્કરી પરીક્ષાઓ દત્તમ પ્રકારે ઉત્તીર્ણ પણ કરેલી હતી તેમ
વળી જામનગર પોરબંદર વગેરે રાજ્યોમાં ઇન્સપેરીઅ. લેમર્મના મુખ્ય તરીકે
તથા વડા પોલિસ અમલાર રૂપે પણ મારા કામ કરી કૃતિ પગ મેળવેલી
હતી રાયજી માહેમે આ જાના દાદા માહેબને પૂર્વગણના અનેક પ્રકારે
મહા પ્રેરી હતી અને તેથી તેઓથીએ તા. ૧૫ ૮-૦ ના પત્રથી પુરોત્તમ
ગણને મહારાજ યવાય તે યવા અગ્ર બીજી હકીકત માથે નંગે પ્રમાણે
લખી પોતાનો એમની બણીનો જોગ સંભાવ દર્શાવેનો હતો -

‘ ત્યાના (જૂનાગઢના) વીગીત ખમર આવ્યા છે આ વાત ૧૯૦૭
ઈસા પ્રમળે જોગી દો જ તેણે એ પ્રસંગમાં મારો કાદ પણ આપને
વિશેષ પ્રેરે બણાય નો આ સંગીરને તમે વેચાવું હાં થાય છે અને
તન, મન અને ધનની મારી મગદુર મારું હું તમારી એના કરી મને
દૃતાર્થ થયો આનીગ. ’

નામદાર દૌલતમિંહજીના અનેક પત્રોમાંથી અમે ઉપર આપેલ એક જ ઉતારો અહીં તેઓથીની રાયજ સાહેબ તરફની લાગણીનો પ્રકાર બતાવવા માટે આપેલ છે. આ ઝાલા દાદાબા પાછળથી લીબડી નરેશ થયલા એટલે પણ તેઓથીજે પુરોગતમરાયજને પોતાના ખાસ ધણા જ વિશ્વાસપાત્ર, વરિષ્ઠ મિત્રમંત્રી ગણીને સેંકડો પત્રો તેમના ઉપર અનેક બાબતો પરત્વે લખેલા છે જેમને અમે રાજદારીય ચુસ્તતા વગેરેનું- પાલન કરી રાખવાના હેતુથી અત્ર ઉતારી શકતા નથી. એ છતાં એ પત્રોમાંના કેટલાંના તાત્કાલિક રૂપે અમે એટલું તો સ્પષ્ટ સહીએ છીએ કે, વડવાણના રાજકુટુંબ વચ્ચે નાં દૌલતમિંહજીના રાજકાળમાં જે કંઈક વર્તી રહેતો હતો તેને ઠારી દેવાને કામે આ લીબડી-નરેશ રાયજ માહેબનો ધણો ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક કરેલો હતો. રાયજ સાહેબની રાજનીતિ હંમેશાં કલહાંતક હતી, એ વાતનું પ્રતિપાદન આ એક દષ્ટાંતથી પણ મઠ શકે તેમ છે. આ નરેશ પુરોગતમરાયજને કેટલીક રાજદારીય મદદ પણ કરેલી હતી જેનો પ્રસ્તેદ અત્ર કરી મહાય નહિ. વળી આ શુશુર નરેશ પોતાના આ મદદ દિતેશ્વર રાયજ સાહેબને, જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી અપાયેલ ત્રાપને પશ્ચિમે જે આર્થિક સંકટમાંથી જોગવવી પડતી હતી તેને હળવી કરવાના હેતુથી તેમને અમુક વખત સુધી માસિક રૂપીઆ, એકસો પચીસ અ કે રૂ. ૧૨૫૫૦૦ પૂર્ણવેતન બાંધી આપીને પોતાનું કર્તવ્ય કરી દેખાડેલું પણ છે. પર રાજ્ય તરફથી આટલી પણ કદર થાય તે નું એાહી અર્થબોધક છે. પોતાના ઉપર થયેલ ઉપકારનો બદલો પ્રત્યુપકારથી આપવાનું શૂંકે નહિ એવા મત્તમશું ન પુરોગ, ખરેખર, વિશ્વ જ હોય છે.

(૮) વડવાણ રાજ્યના નાં કાકોર માહેબ બાલસિંહજી પણ પુરોગતમરાયજના એક ચુસ્ત શુશુર તથા પ્રશંસક મિત્ર હતા. આ નરેશ પોતાના આ મિત્રમંત્રીનું મૂલ્ય એટલું તો આકેલું કે, ૪૦ મં ૧૯૦૮માં ગોપેશ-સાહેબના ત્રીજા પુત્ર રવં ચુનીલાલનું લગ્ન વડવાણ મુકામે થયેલું તે પ્રમગે આ રાજ્યથી પોતાના રાજ્ય તરફથી તમામ પ્રકારની મદદ પુરોગતમરાયજને આપી મળ્યને ખર્ચે મહોટા પાયા ઉપર જનની જન્દાગ કરાવે એ લગ્ન-મમા બને ગજકુનોસ્તિ જોબાવાળો બનાવી દીધો હતો; એટલું જ નહિ, પરંતુ રૂપીઆ એક હજારનો આદ્યો તથા પોશાક આપીને પુરોગતમરાયજના ગૌરવને માયવી લીધું પણ ખર્ચ. કેટલાક અનિશ્ચય રાજદારીય અંતગતોને

હીધે પુરોહિતમગ્યજી ખુદ વહવાણ ગયલા નહિ એટલે તેમના પુત્રને કાઢ આણું ન આવે એ બાબતને આ નરેજે પોતાના લક્ષ્યમાં લીધેલી એ હકીકતને આપણે એક સાચા મિત્રધર્મના દૃષ્ટાન્ત રૂપ ગણવી પડેજ. આ નરેશના અવસાન પછી પણ રાયજી માહેમનો રનેહમબધ એ નરેશના વિધવા રાણીએ તથા તેમના ઉત્તાધિકારી થમલ ઠાકોરશ્રી જયવત્સિ હજી સાથે સારા પ્રમાણમાં નબી રહેતો હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ નિમિત્તાન રાણી સાહેબા હોજીયા મુખ્યત્વે પુરોહિતમરાયજીની નનાહ પ્રમાણે વર્તી રહેલા તેને પત્નિમાં રાજકુળમાં કોઈને સચાર થતો આટલી પડેલો પણ હતો જૂનાગઢ રાજ્યમાં મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરનાર જે પદ પુરોહિતમરાયજીને બાગ્યે લખાવતું હતું તે પદ તેમનો દેહાત થયો ત્યાં સુધી પણ તેમનાથી અજણું પડેલું નહિ એ વાતના અનેક ઉદાહરણો જેની પૂર્વોક્ત એક હકીકતને આપણે લક્ષ્યમાં લેવી પડે તેમ છે.

(૯) મોરબી ગાંધીના અનિ વિચારણ ગણાતા નરેશ નાં મહારાજા સર વાવજી પુરોહિતમગ્યજીના એક પરમ મિત્ર અને હિતેચ્છુ હતા, અને એ ઉભય વચ્ચે રાજકર્તા અને મંત્રી એ બે વચ્ચે જે પ્રકારનો ગૂઢ સબંધ હોય છે તે પ્રકારનો સબંધ ઠેર સુધી ટકી રહેતો પણ હતો મહારાજા સર વાવજી સુબંધમાં રહેતું ઘણીવાર ઘણું લાજુ થતું હતું એટલે એ મમયે એ મહારાજા સાહેબ અને રાયજી સાહેબ એ ઉભયનું મિલન લગભગ અવિચ્છિન્ન થયા કરતું હતું આ મોરબી-નરેશના ફેટલાક મહારાજા કામે કરી આપવામાં તેમજ ટેલીફ બાબતો પરત્વે મત્રણા કરવામાં પણ નાયજી સાહેબ જેમ એ રાજકર્તાને ઉપકાર થતા રહેવા તેમ એ પુરવપરીક્ષક મહારાજા માહેબ પણ પુરોહિતમરાયજીના દિનાર્થ પ્રયામ કરવામાં બીનકુલ પાઠળ પડેલા નથી રાયજી સાહેબ રાજકોટમાં હોય અને કોઈ પ્રસંગે ગુપ્ત મગણા કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો આ નરેશ મગ્યજી સાહેબને મો-બી બોલવિતા નહિ, પરંતુ વાકાનેર પાસે આવેલ ઘટેશ્વર મહાદેવને સ્થાનકે આવવાને આમત્રણ આપતા હતા કમ્પ્લેક્ષ નાબૂદ અને મોરબી નાબૂદ વચ્ચે તકાર આપ્યા કમ્પ્લી હતી તેનો સમાધાનથી અંત લાવવાને માટે પુરોહિતમગ્યજીએ એ ઉભય નરેશ વચ્ચે રહીને ખાસ પ્રયામ કરેલો પણ હતો મત્રણ ૩, નાં મહારાજા સર વાવજી જેવા નરેશ વ્યાધિ રાયજી સાહેબ જેવા નર વ્યાધિને પોતાના એક આપ્ત મંત્રી મળી રહેવા હતા અને અમારે કરેલું પણ વેદ્ય એ ૩, સર વાવજી જેવા કુમળ અર્થશાસ્ત્રી મહારાજા મધ્યજી પ્રકારનો આર્થિક વ્યવહાર

કરતાં પહેલાં સોવાર વિચાર કરે એવી પ્રકૃતિના હતા તે છતાં તેઓશ્રીએ આપણા આ કથાનાયક પુરુષોત્તમરાયજીને અર્થસંકટ ભોગવતા દેખીને શક્ય તેટલા બહુ મહોટા પ્રમાણમાં અને તે પણ મોકળા મને આર્થિક મદદ આપેલી પણ છે અને એ હકીકત એવી છે કે, તે વિષયે આપણે એ નરેશની જોટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી પણ ગણાશે. પરંતુ આ તો એક કેવળ અર્થ વિષયક હકીકત છે. બીજી હકીકત એવી છે કે, આ નામદાર મહારાજા સાહેબ પુરુષોત્તમરાયજીની પૌરુષાત્મક ચગર્જન તથા તે વડે તેમણે કરેલ જૂનાગઢની નવાબીની અને તે માર્ગે અખિલ સૌરાષ્ટ્રની સેના જે પ્રકારની વફાદારી તથા સ્વામી ત્યાગ બુદ્ધિનો અખંડિત નિર્વાહ કરીને કરેલી તે બધી વાતનું સાચું-મૂલ્ય એટલું તો આંકી શકેલા કે, એક રાજવી તરીકે બાળે જ કોઈ રાજવી મેદાન પડીને રાજદારીય બાજતે પુરુષોત્તમરાયજીને મદદ કરવાને ઉત્પિત થવાનું પસંદ કરે તેને ઠેકાણે આ મોટી નરેશ બધાની રીતિએ પુરુષોત્તમરાયજીને ન્યાય અપાવવાને શક્ય તેટલાં પગલાં ભરવાનું ઉચિત ગણેલું હતું. સર વાલજી મહારાજા સાહેબે ખુદે તસ્દી લખીને પુરુષોત્તમરાયજીનું બહેતર કરવાને માટે સુખ ધલાકાના હંગામી ગવર્નર સર ક્લૉડ હિલને તેમજ જૂનાગઢ રાજ્યના બ્રિટિશ વહીવટદાર મિ. રેડોલને મળીને પણ યોગ્ય બક્ષામણ કરેલી હતી. એટલે આપણે એ નામદાર મહારાજા સાહેબના પ્રયાસને એમના તરફથી રાયજી સાહેબને અપાયેલ એક પ્રકારની સક્રિય સન્માનાંજલિ રૂપ જ ગણી શકીએ, જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી અપાંધી કસવાયેલ તેમજ એ સમયની કાઠિયાવાડ એજન્સીથી માંડીને સુખ સરકાર સુધી અણગમતા ઘર્ષ રહેલ પુરુષોત્તમરાયજીનો આમ ઉધાડો પક્ષ કંનાર આ નરેશના હૃદયજળને ધન્ય કાણુ નહિ કહે ?

(૧૦) જામનગર રાજ્યના જામસાહેબ ના. મહારાજા રણજિતસિંહજીનો પરિચય રાયજી સાહેબને પૂર્વકાળમાંથી જ હતો. તથાપિ ઇ. સ. ૧૮૨૦ની સાલ પછીથી એ પરિચય ધીમેધીમે અધિકાધિક પાકતો જતો રહીને અંતે પરસ્પર ગાઢ રતેલ સંબંધના રુપમાં પહોંચેલા હતા અને તેને લીધે રાયજી સાહેબ એ મહારાજા સાહેબના એક વિશ્વસનીય મિત્રમંત્રી જેવા બની ગયેલા પણ હતા. મહારાજા જામસાહેબ રણજિતસિંહજીના રાજદારીય વિચારો પ્રથમ જે પ્રકારના હતા તેમા સંયોગવશાત્ રૂઝાતર થવા પામતાં પુરુષોત્તમરાયજીના વિચારો તેઓશ્રીને અધિક વાસ્તવિક લાગેલા અને તેને

પરિણામે એ ઉભયના હ થો એક ખીજની પાસે મારા પ્રમાણમા આવી શકેલા હતા, અને તેથી તેઓ એક ખીજને વધારે ખરા રૂપમા ઝાળખી શકેલા પણ હતા આમ થવામારવ સરચિમનલાલ સેતલવડ એક કડી રૂપ એ ઉભય વચ્ચે બનેલા એમ પણ કહી શકાય તેમ છે આ મહારાજા રણજિતમિહને જૂનાગઢના નવાખી નામકુળ આયેગાદમ બધ હતા, રાયજ સાહેબના વારામા જૂનાગઢ ગભ્યના શામન તત્રેતુ આનુભવસિંધુ જ્ઞાન હતું, અને રાયજ સાહેબના ખરમા પછી નવાખીની રિયતિ પ્રતિદિન બધાવહ બનતી ગયલી એ પણ તેઓ જાણતા હતા, એટલે પછી જ્યારે તેઓશ્રીને પુરે તમરાયજની ગભ્ય-રક્ષક નાજનીતિ પરતવે સ પૂર્ણ આદર થઇ આવેતો ત્યારે તેઓશ્રીએ જૂનાગઢના નવાખ સાહેબ મોહોબતખાનજ ત્રીજ સાથે આપણા આ કથાનાયકનું સમાધાન કરાવી દેવાનો પ્રવાસ આરંભી દીધેતો પણ ખરા, અને એ સમાધાન કરી નાખવા માટે એઓશ્રીએ પોતાના વિશ્વાસ પાત્ર ફત તરીકે પોતાના કમંચારી મુહરથ રેવાસ કરને જૂનાગઢ મોકલીને ત્યાંના તે વખતના દીવાન શેખ મહ મહાબ સ થે વાતચીત પણ ચર કરી દીધેલી હતી પરંતુ દેવેચ્છા જ પુરોત્તમરાયજને પુનર્ચોગ જૂનાગઢની નવાખી સાથે થવા દેવાની નહિ હોય એટલે ગમે તેવો પુરુષ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ નીવડે એમા નવાખ ન હતી આમ ફેરની પરાઃ મુખતાને લીધે નામતર જમમાહેમ જેવા પુરુષાર્થવાદી મહારાજાને પણ સયોગાધીન બનાવેતે પોતાના કાર્યક્રમમા ફેરફાર કરવાની ફરજ પડી જાય તો તે પણ એક નવાખ ન હતી અચાનક ઉપરિચિત થઇ આવેન સયોગોને આધાન થઇને આ મહારાજા સાહેબને ઇચ્છાએ પ્રવાસે જવાનું બની આવેતું, અને તેથી તેમજે ઇચ્છાથી પાછા આવ્યા પછી પુરુષોત્તમરાયજને લગત કામ લખાડવાનો સકલ પણ કરી દીધેતો હતો પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને થઇએસે છે અન્ય કાંઈ નાં મહારાજા સાહેબ ઇચ્છાથી તો પાછા પધારેલા પરંતુ ત ત જ તેમને નરેદ્રમહારાજની બેઠકમા ભાગ લવા માટે દિલ્હી જતું પડેતું હતું અને ત્યાંથી જ કોઈ સુધ પ્રાણુદર વ્યાધિથી મરન બની જઇ જમનગર પહોંચ્યા પછી એ ચક્રિયાળી નરેદ્રે એકાએક કેલામવાસ કરી દીધેતો પણ હતો ! નરેદ્ર મહારાજાને મેઠકમા નાં જમમાહેમ રણજિતમિહજે છેલ્લીવા ૭ માટે હાજરી આપીને પોતાના જે વિચારો પ્રગટ કરવા માડેલા તે તેઓશ્રીના પૂર્વકાળના વિચારોથી ભિન્નફેલીના હતા, અને તેને પરિણામે તે સમયના ઇતિહાસ સામાન્યવાદી ઉપરાજ વોડ' મિલિંગ ન અને નાં મહારાજા સાહેમ રણજિતમિહજે એ બે વચ્ચે વર્ષ થવા પામેતું, અને એ વર્ષે એ મમરે દિલ્હરનાનખાના તથા

તથા ઇંગ્લાંડમાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં બહુરંગી ચર્ચાને જન્મ પણ આપી દીધેલ ! મનુષ્ય કે નાં જન્મસાહેબ એકાએક આ દુનિયા છોડી ગયલા તે દષ્ટાંતની સાથે જ પુરુષોત્તમરામજીની આશાઓ પણ બાષ્પ રૂપ ધરીને તેઓશ્રીને અનુસરી ગયલી ! રામજી સાહેબને આવા આ માઠા બનાવને પશ્ચિમે ઘણોજ આપાત થયેલો અને તેને પશ્ચિમે નાં મહારાજા સાહેબ રણજિતસિંહજીની પાછળ તરતમાં જ પુરુષોત્તમરામજીનો દેહાંત પણ થઈ ગયેલો હતો. દેવગણ હમેશા આશ્ચર્ય છે છતાં આપણે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારી શકીએ તો તેની શક સાચ ન મમજી શકાય તેવી તો નથી જ. જૂનાગઢની નવાબીને હવે રામજી સાહેબનો કે તેમના સંપ્રદાયના મુસદ્દીઓનો ક્ષેત્ર પણ ખપ રહ્યો ન હતો, અને વળી રામજી સાહેબ તે નવાબીને ખપના થઈ શકે તેવા મજદારીય વ્યતિકરો પણ ન હતા; અને તેથી જ તેઓ એકવાર જૂનાગઢ રાજ્યથી વિચૂકત થયા પછી પાછા તેની સાથે સંયુક્ત થઈ ન શકે એવી એક પછી એક ઘટના થતી ગયલી હોય એમ આપણને દેખાઈ આવે છે. નાં જન્મસાહેબ રણજિતસિંહજી જેવા મહારાજાનો ખપ પણ હવે ન હતો. દેશકાળ પરત્વે મહાપરિવર્તન થવાનાં ચિહ્નો દેખાવા માટેલાં હતાં. રાજ્યો પરત્વે કાળજળથી ઉપરિથત થવા પામે તેવા ફેરફારોને નથી ખાળી શકતા રાજકર્તાઓ કે તેમના કુશળ મંત્રીઓ, એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. નાં મહારાજા સાહેબ રણજિતસિંહજી તથા પુરુષોત્તમરામજી રાજવિધામાં ગમે તેટલા કુશળ હતા તોપણ તેઓ મહારાજાનહના ધૂમવતા પાણીના અપરિહાર્ય પ્રવાહને ખાળવા અગર બીજાં માર્ગેં લાળવાને કામે અમમથ જ નીવડે એવી રાજદારીય પરિસ્થિતિ મર્જાતી-વિકસિત-થતી જતી હતી અને તેથી જ તેઓ જન્મે લગભગ દાયાન્નેદી કરીને આ દુનિયાં છોડી ગયલા, એમ કહીએ તો ખોટું નથી, આપણું ભારત નવરૂપ પામવાને માટે કાળની એરણુ ઉપર દીપાઈ રહેલું હતું, અને વિધિકસ્થિત જે પ્રકારના નવરૂપને તે પામવાનું હતું તે પ્રકારના નવરૂપને મર્યાદા કર્યાણુપ્રદ ન ગણનાર રાજકર્તાઓ તથા રાજમંત્રીઓનો ખપ હવે ન જ હતો, અને તેથી તેઓ એક પછી એક એમ તરતમાં જ હિલોક છોડી ગયલા એમ પણ દેખાઈ આવે છે. અમે માનીએ છીએ તેમ આ નામવાર મહારાજા સાહેબ રણજિતસિંહજીને, નરેન્દ્રોએ પોતે મુસદ્દીએની ઝલાહ અવગણીને નરેન્દ્ર મંડળ સ્થાપવામાં કરેલ જૂલનું બાન યનાં તેઓશ્રી આ કથાનાયકની પ્રતિ વધારે આકર્ષાયલા હતા. પરંતુ જે બની ગયલું તે તો બની ગયલું જ વિધિની કીંકા જૂદી બાતની જ હતી. એમ પ્રમાણે જૂનાગઢ રાજ્યે પણ પુરુષોત્તમરામજીને રાજ્ય સેવામાથી દુર

કરીને જૂન કરેલી હતી અને તે જૂન મુખગવી લેવાને આ વિચક્ષણ મદદાળ સાહેબ પ્રયાસ કરી રહેલા હતા પરંતુ એઓશ્રીનો પહેનો પ્રયાસ જેમ નિષ્ફળ થવાને નિર્માયો હતો તેમ નેઓશ્રીનો આ બીજો પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ થવાની ધટના વિધિએ નિશ્ચિત કરી રાખેલી હતી એમ એ ઉભયના લગભગ એક જ કાળે થયેલ દેહાંતને આધારે મ્હી સકાય તેમ છે આ ઉભય વ્યતિરો વચ્ચે રહેલ સામ્ય અર્થબોધક નથી શું ? સમય પનટાતો જતો હતો અને તેથી એ સમયને પનટાતો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરે એવા રાજકર્તાઓ તથા મુત્સદ્દીઓનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ એવી વિધિની ઈચ્છા હતી જ આમ હોયને હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારીય ક્ષેત્રનું પુનર્વિધાન કોઈ નવરૂપમાં થાય તે પુર્વે આ ઉભય અને એવા બીજા, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ, સર પ્રભાસ કરે પાણી આદિ રાજકર્તાઓ તેમજ કાર્યમંથર્થ મંત્રીઓ આ દુનિયાને છોડીને ચાલના થઈ ગયાની હોના જોઈએ એવી વિધાતાની ઈચ્છા હતી એવી કલ્પના આપણે કરી શકીએ પણ ખા.

આપણા આ અગ્નિનિરૂપની આ તે નાન મહારાજ સાહેબ સ્થગિત-મિહનને અનુસરીને અમારે કહેવું જ જોઈએ કે તેઓશ્રીએ પુરૂષોત્તમ-રાયજીનું મૂલ્ય આકીને, એમનું જીનાગઢ રાજ્ય સાથે સમાધાન થઈ જાય તેવડા મુધીના વખતને માટે તેમને વાર્ષિક રૂપીઆ પાંચ હજાર અંકે રૂા ૫૦૦૦૦નું પૂજ્ય વેતન બાધી આપીને એક તરફ જેમ પોતાના વહીલ વૃથ નનાબ સાહેબ અલખાનજીના અર્ક્ષિત સ કલ્પને યથાશક્તિ સંકળ કરી બતાવેલો છે તેમ બીજી તરફ તેઓશ્રીએ એક અમગણ્ય રાજકર્તા તરીકે આગળ આવીને પુરૂષોત્તમરાયજી જેવા કારિયાનાડના સર્વોપરિ સુદ્ધમદશી મુત્સદ્દીની ખરી કદર કરી બતાવેલી પણ છે. યુદ્ધવીર દીવાન અમરજીનો વધ કપટપ્રબધ બી જીનાગઢ રાજ્યના નવાએ કરાવ્યા પછી એ દીવાનજીના કંઠ બને જામ તગર રા થે પોતાને ત્યા જાગીર આદિ આપીને ઉદ્ધૂત કરી રાખેલું હતું એ પ્રત ત આપણે જ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યાર આજમાનાના દીવાન અમરજી રૂપે આનેખાધવા પુરૂષોત્તમરાયજી કે જેમને અજ પૂતાગડના નવાએ કપટ પ્રબધને લીધે જીન-મૃત જેવા કરી દીધવા

હતા તેમને નાં મહારાજ રણજિતસિંહજીએ આશ્રય-પૂજાવેતન-
આપીને ઉદ્ધૃત કરી રાખ્યાનું જે કામ કરેલ છે તે એક પ્રકારે
ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ જ છે. ગયજી સાહેબ ખુદે સ્વહસ્ત લિખિત તા. ૧-૬-૩૧ સનિવારના એક પત્રમાં પોતાના મનોભાવને આશેખી પોતાના
પુત્રોને જે સૂચના સર્વિજ્ઞાસ વાગ્યામાં આપેલ છે તેને ક્ષિપ્ર ચવાનો વારો
આવે કે ન આવે: તોપણ તે મનોભાવ ઇતિહાસપાત્ર હોઈને અમે આ નીચે
હિતારી બતાવીએ છીએ:-

“ઉપરની મતલબે થયેલી વાત પ્રમાણે મમાધાન યનાં પહેલાં મારી હયાતી
પુરી થઇ જાય તો મારો આ પત્ર નામદાર મહારાજાધિરાજ જામ સાહેબને
વંચાવી તેઓ સાહેબને યોગ્ય લાગે તે મુજબ સમાધાન કરાવી
દેવાની કૃપા કરવા અરજ કરવી.

મારી ખાત્રી છે કે, તેઓ સાહેબ તમે ત્રણે ભાઈઓ ઉપર કૃપાદષ્ટિ
કરશે જ, કેમ કે તેમણે મારી ઉપર, મેં તેમની કાઈ પણ સેવા ન કર્યાં
છતાં, પોતાની ઉત્તમ અને અસાધારણ પ્રકારની મહોટાઈ તથા ઉમરાવ
દીક્ષથી જે મહોટી મહેજ્યાની કરી છે તે માટે તેઓ આહેજુ
અહેશાન માનવા મારી પાસે શબ્દો નથી, જેટલું માનું તે યોડું જ છે.
માટે હું તેમનાથીજ સારી આશા રાખી શકું. + + + ”

આ વિષયની સમાપ્તિ કરતા પહેલાં અમે હાલના સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર
રાજ્યના રાજ પ્રમુખ નાં મહારાજ જામ સાહેબને એટલી વિનંતિ તો નહીં
કરી શકીએ કે, તેઓશ્રીએ પોતાના પિતાવત્ કૈશામવાસી મહારાજ સાહેબ
રણજિતસિંહજીની અત્યુત્તમ રહી ગયેલ ઇચ્છાને વૃદ્ધ કરવાને નિમિત્તે પણ
સૌરાષ્ટ્રના પુત્રોનો હાથ ઝાલી તેમને તેમની તમામ નિષ્કલ પાછી
અપાવી દેવાને કામે શક્ય તેટલી મદદ આપવાની કૃપા કરવી જોઈએ, અને
એ પ્રમાણે જો યશો તો તેઓશ્રીએ પિતૃકણ અદા કર્યાનું ઇતિહાસને પાને
નખાગે એ પણ નિઃસંદેહ છે.

(૧૧) કચ્છ-ભુજના કે. નામદાર મહારાજ શ્રી જોગારજી માહેએ
૧. મ. ૧૯૧૧ ની સાલથી માડીને છે, મિ. હોલાડવાળા કાર્યજોધનવાળા
મનો અંત આવેલો ત્યાં સુધીના અત વર્ષો સુધી, મામિક રૂપીઆ બંને
૫૬ શ. ૨૦૦૭ પૂજાવેતન રૂપે આપવાનું માત્ર રાખી આપણા આ કથા

નાયકની અનન્ય સમ્મતિ, રાજ્ય મેલ, શુદ્ધ નિષ્ઠા તથા રાજનીતિગતતાની કદર કરેલી છે. અને તેમના પુત્ર રા. જયપ્રસાદ જાલાને મામિક ત્રીસ રૂપીઆનું વિદ્યાર્થીવેતન આપીને તેમને વિદ્યાભ્યાસ વધાવવાની અનુકૂળતા પણ કરી આપેલી હતી આ મહારાવશ્રીના યુવરાજ સાહેબ માધુભાઈ જે વિજયરાજજી મહાદુર એઓશ્રીએ પણ આપણા આ ધ્યાતીર જીવની પોતાની પ્રીતિ હેવાને કાળે પ્રમોચિત આર્થિક માદાપ્ય આપવાનું આનુ રાખેલું હતું.

આ શ્રી કમ્બ-નરેશની શુભગુણ દર્શાવનાર એક બે વાતોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરજી એકવાર આ ના. નરેશ મુબઈ પધારેલા તે વખતે તેઓશ્રીએ પુરોત્તમરાવજીને આ પ્રમાણે પૂછેલું - રાયજી, મુબઈનું ઘર તમને બહુ નાનું પડતું હશે, ખરું ને? આ પ્રશ્નના જવાબમાં રાયજી માહેબે તેમને આમ જણાવેલું - “નાનું તો પડે જ, પણ ઉપાય શો? હું મહેલું ઘર ગાખી શકું એવી મારી આર્થિક સ્થિતિ નથી, હું તો ગરીબ છું.” કમ્બ-નરેશ તરફ જ કહી દીધેલું કે - “મહેલું ઘર રાખો હું તમને પચાસ હજાર રૂપીઆ આપું છું.” “જેવી હજુરશ્રીની મહેલ્યાની.” આ મિવાય બીજા શબ્દો રાયજી સાહેબ હચ્ચારી ચકેલા નહિ આમ એક સ્વસેવિત ગમ્યથી લુટાર્થ ધરત્યાર વિનાના બની મયમ પુરોત્તમરાવજીને બીજા એક અસેવિત મહેલો રાજ્યના મહામનરક તથા શુભપૂજક રાજ તરફથી રૂપીઆ પચાસ હજાર મળેલા એટલે તે ખર્ચીને પુરોત્તમરાવજીએ મુબઈના ખેતવાડી વિભાગના મુખ્ય માર્ગ ક્ષેત્ર એ જંગલો વેચાતો લઈ તેને “જાલા જીવન” નામ આપેલું અને તેમાં તેઓ સ્થિર નિવાસ કરી રહેલા પણ ખરા તથાપિ એમના ભાગ્યમાં સ્થિતિ હતી નહિ. એમના એક પુત્રને વેપારમાં મહેલો ખોટા આવતાં એ જંગલો વેચી નાખવાની રજા એમને પડી ગઈ અને તેને પરિણામે તેઓ ફરીથી ધન વિનાના થઈ બેરેલા પણ હતા ! ધણ કરીને આજે પણ એ જંગલો જો કે બીજાની માલીકીમાં છે તેપણ “જાલા જીવન” નામથી ઓળખતો જ્યા ત્યા દ્રષ્ટિ એતર યાય છે, અને જો કે તેમાં જાણ કદ જનો વાસ નથી, તેપણ તે “જાલા જીવન” પુરોત્તમરાવજીના દનિદાસ પાત્ર જીવનનું એક રમ્મક ચિહ્ન રહી રહેલું છે. દનિદાસમાં અત્ર યવાને સર્વવશ મદાપુ, તેના સ્મારકો અત્રેનિ પ્રાપ્ત આપેલા જ તથા એમના દેહાંત પછી રમાતા જન છે પુરોત્તમરાવજીનો જ્ઞાતિ.માં એક તથાપિ મહા પણ નામ ન પામેલો જામ હતો આ

બાગ જૂનાગઢ રાજ્યે વિના કારણે પડાવી દીધેલો છે અને વર્ષો વીતી ગયા પછી જ્યારે નવાબ મોહાજતખાનજી ત્રીજા રાજ્ય ત્યાગ કરીને કરાંચીમાં જઈ બેઠેલા અને તેને પરિણામે ભારત સરકારે ૧૯૪૭-૪૮માં જૂનાગઢ રાજ્યને મંજૂરી દીધેલું ત્યારે જો બાગને ઇ. મ. ૧૯૪૮માં જો રાજ્યના શાસનતંત્ર નિવારક (પુરોહિતમગચ્છના પુત્રોએ મિશ્કત મેળવતા માટે પેશ કરેલ અગ્ર પરવે હંડી વિચારણા ક્યાં સિવાય) પેદાશદરના શેઠશ્રી નાનજી કાગીદાસને વેચાતો આપી દીધેલો છે. -પરંતુ આ શેઠશ્રી નાનજીભાઈએ પુરોહિતમગચ્છનું નામ જૂનાગઢમાં ચિસ્તયાથી થવાને પાત્ર હોય તે બાગને સુધારી વધારીને “શ્રી રાજ્ય બાગ” નામ આપીને ગુણપૂર્ણ કરી બતાવેલી છે એ હકીકતની નોંધ પણ અમારે અત્ર લેવી એ અમારી દરજ્જા યદ્ય પડે છે. ક્યાં સૌરાષ્ટ્ર સરકાર સંશિત જૂનાગઢ રાજ્ય ? ક્યાં કચ્છ રાજ્ય ? ક્યાં નવાબી વિનાનો સોરઠ જિલ્લો ? કોના રાજ્ય સેવક ક્યા રાજ્યના ધણીથી તેમજ ક્યા રાજ્યના શ્રીમંત પ્રજાજનથી ક્યા રાજ્યમાં સન્માનિત થયેલા અને શા કારણે એવા જે પુરોહિતમગચ્છ તેમની કથાનું ‘રહસ્ય’ તો, ખરેખર, સમજવાની ખુદ્ધ શક્તિવાળાથી જ સમજી શકાય. કચ્છ નરેશને લગતી બીજી એક વાત પણ અત્ર ઉલ્લેખની પડશે. રાજ્ય સાહેબને ધીર અન્યાય થયેલો તે એક રાજ્ય કલંક છે એમ સમજીને કચ્છ નરેશ એમને ન્યાય અપાવવાને કામે જાતે તરફી દીધેલી હતી અને મોરબી નરેશને પગલે ચાલીને તેઓશ્રી જૂનાગઢ રાજ્યના ક્ષિતિજ વાલી વહીવટદાર જેવા, પોતાનાથી ક્ષિપ્રતા દરજ્જાના અમલદારને-મિ. રેડોલને-રાજ્ય સાહેબ ખાતર ખાસ મજેલા અને રાજ્ય સાહેબને ન્યાયદાન કરી તેમની મિશ્કત તેમને પાછી સોંપવા માટે તેમણે બહામથ પથ કરેલી હતી. પરંતુ પુરોહિતમગચ્છને લગતી બાબતે મિ. રેડોલનું દર્પાધ્યાત માનસ ગમે તેવી કચ્છ કક્ષાના પુરુષનું કહેવું સાંભળવાને અશકત હતું એટલે આ કચ્છ નરેશનો પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ નીવડેલો હતો. રાજ્યોના રાજ્યને રાજી જવાનો કાળ પાડતો આવતો હતો એટલે તે પાકે તે પહેલાં રાજ્યનિષ્ઠ રાજ્યસેવકોનો વર્ગ પણ લય અથ જવા પામે એમાં નવાઈ નથી.

(૧૨) પાલનપુરના શ્રી દીવાન (નવાબ સાહેબ) માહાખાનશ્રી મર શેર મહમદખાનજી સાહેબ, ૭૦ સી. આઈ. ૬૦ સાથે પુરોહિતમગચ્છને ધણો જૂનો તથા માદ રનેદમબંધ હતો, અને તે કાળ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર તથા

મેળાપ પણ મારા પ્રમાણમાં થતો હોયો હતો ગયજી માહેમે જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરી છોડેલી ત્યારે આ મહેલા દિન ૧૧ નવાન માહેમને કુદતી ચિતા થઈ આવેલી હતી પરંતુ તેમને બચ રે બધી કમીનત મળી ગયવી ત્યારે તેઓશ્રીએ તા. ૦૨-૫-૮-૦૩ને રોજ એક પત્ર લખીને નીચે આપેલ શબ્દોમાં પુરોત્તમ-રાયજીની કદર કરવાનું જિજિત્વ ધારેતું હતું -

x x x x

જો કે હ તમોએ પગતુ ભર્યું હસે તે બ ખુદ મમનેહનમાં જ હુ માની રહો છુ સીરાએ હુ ખીન આપનોમીએ કહુ છુ કે દનમાઆલા તમારી ખાએસ રાજધાનીમાં થવાની જ વાસ્તે મમમ સૂચનાઈની આદેશ આપુ છુ રૂઝ જોજાર બનામણ એ જ છે કે તમો સૌને આ દરબારે પોતીકું સમજી લઈ લાઈન કહીઅર સાથ કામકાજ લખવા એક તરેહ પછે દીલતાજગી કરવાનો છે તે બમ છે જ મેએ તમારા સબખમાં કાગળ લખી ખુનાસો પુગવો તે બાબતમાં તમે એ મને મહોટા આકારમાં લાવી જે શબ્દો ટાકા છે તે કુદનમાં હીગ ચમકી રહ્યા છે મમર આ પ્રાણી હમેમે ઉમદા વસ્તુઓની ખીદીમાં સોડીન અને ખુશી છે x x

ખીજી એક પત્ર તા. ૦ ૨-૪-૦૪નું છે તેમાં પણ આ કદરવાનું મુમનમાન નરેશ ખીજી બાબતો પરત્વે લખીને પા મમાપિત કરતા પુરોત્તમ-રાયજીને આ દરબાર તમારો છે. જો કે કામખાવસ હોય તે લખના એ અશ્વેષી કમી દીલતાજગી કરતા રહેશો. ઈનસાઆલા તમદલી અમારી કદીમ તમોને અસરમાં રહિનાની છે પરંતુ અજમાયસ પણ સરત છે જ - એ પ્રમાણે લખીને પોતાની પરીયા કરાવવા જેતુ રા નથી કરતા ? વળી તા. ૦ ૨-૪-૧૦-૦૬ના પત્રમાં આજ રાજ્ય માહેમે 'મુબાઈ મધે ગલીગમવાવા મોતમખામ પ મોનમસયજીને' તેમના ૬૫ જૂનાગઢ રાજ્યે રાખેલ ઈ સ ૧૮૦૬વાળા બનાવગી તકે મને ૮ જેખીને આ પ્રમાણે આજવામન પણ આપેતું હતું - 'દનમાઆલા છેવટે મ ચો મેરી બગવન છે તો ખીજાર મતોમવાન જ કરમે જ કેમકે અદદીમાથી ચોગે વખત મકર-ચેગી આખર મતોમવાતુ થય કોમે છે તો વાલામી પગતી માર ગળ નાને માહેની દેશ કમી છુ જુ સમે એક રજો નથી વસ્તે મન કપર માને નવો લખના પ્રજુદાર તમારે ખુશીમાં ૧ અજવાતુ ૧૪૪

x x x x પરમેસવર તમારી મદદ કરશે. અને સતના બેલી છે તેમ રાજ ધરમીમાં થઈ છે તે જોકારના ડંકા છે.

એક મુસલમાન અને તેપણ કાઠિયાવાડના દ્વિપિત રાજદારીય વાતાવરણથી બિપ્ત નહિ એવા પૂર્વેકિત રાજકર્તા દૂર બેઠે બેઠે અન્ય રાજ્યના ગૃહસ્થો બમજે અને આપણા આ ચરિત્રનિરુપ્ય જેવાની રાજ્ય બકિત તથા રાજ્યમેવાની ખરી કિમત કરી તેમને પોતાના આપ્તજન ગણી લે તે તથા આ દરબાર તમારો છો વગેરે શબ્દો વારંવાર લખીને ચોડામાં લખું સમજાવે એ વાત એ નરેશની આછી હદરદાની બતાવનારી નથી. પુરોહિતમણેજને 'નજરમીમાં' વેળી તેમના 'જોકારના ડંકા' વગડતા સાંભળવાની શુભેચ્છા ધરાવનાર આ સાદુ દિલના નવાબ સાહેબનો આશીર્વાદ આખરે ફોલો છે, એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. અંગ્રેજ સરકારની સર્વેશ્વરતાએ હિંદુસ્તાનના નાના મોઠા દેશીય રાજાઓને એવી તો વિકટ પરિસ્થિતિમાં આણી મૂક્યા હતા કે, તેઓ પોતે ગમે તેટલા સારા હોય કે સારા થવાને ચાહતા હોય તેપણ તેઓ તેવા દેખાઈ કે થઈ શકે નહિ. આવા સંયોગમાં થોડો ભાગે રાજકર્તાઓને નરસીમે પોતાની પ્રજાથી તેમજ પોતાના રાજ્ય બહારની, વસ્તુસ્થિતિથી અગ્ર એવી બ્રિટિશ મુલકની પ્રજાથી નિહાવાના પ્રસંગો પણ આવેલા છે. આપણા દેશીય નજરોના ઇતિહાસ લખનારે, એટલા માટે, પોતાની પ્રથમ ચલાવતા પહેલા, રાજકર્તાઓને વિદ્યુત રૂપમાં દેખાડનાર આવરણને બેઠી શકે એવી તલસ્પર્શી દષ્ટિથી એમના કર્મવિઝ્ઞોની પરીક્ષા કરી લેવાની જરૂર રહે છે.

(૧૩) વડોદરા રાજ્યના કે. પ્રાત સ્મૃત્સૂત્રીય શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓની સાથેના આપણા આ કથાવીરના મળધ પૂરતે આ કથાના પૂર્વભાગમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ રાયજી સાહેબે એ સ્વેચ્છાભિમાની ટ્રેવાગવાસી મહારાજ સાહેબને ગિરિજ ગવમાં શિકારે પધારવા માટે જે આમ ત્રણ આપે તે રાજદારીય રહસ્યપૂર્ણ હતું જૂનાગઢ રાજ્ય અને વડોદરા રાજ્ય વચ્ચે વસ્તુ સમસ્ત કાઠિયાવાડ હવે પોતાનું સાર્વ-ભૌમત્વ રક્ષાયતું જેવાની બાબતે એક પ્રકારની સ્પર્ધા ચાલી રહેલી હતી આ સ્પર્ધા બ્રિટિશ સરકારની અનુસથાના ઉદ્ભવ થતાં જે કે શમી ગયલી હતી, તેપણ એ ઉભય રાજ્યોના પ્રદેશો એક બીજાને સ્પર્ધાતા હાવાને કારણે એ ઉભય વચ્ચે પ્રાદેશિક તકનરો ઉભી થયા પડ્યાં હતાં, અને એ તકરારોના

નિષ્ક્રિયા મણે ભાગે સ્થિતિ સરકારે જૂનાગઢ રાજ્યના લાભમાં કરેલા તેથી એ
 બે રાજ્યો વચ્ચે રાજદ્વારીય વૈમનસ્ય થઈ રહેતું હતું. રાયજી સાહેબની
 અંકરે રાજનીતિ કસકાંતક તથા દેશીય રાજ્યોને દમ્ભૂલ જનાવનારી હતી એટલે
 એઓ અને ત્યાંસુધી ધગેજો અમાધ ન કરી શાંતિશુભ પ્રજાને તેમજ રાજ્યને
 મળી રહે એવું ઇચ્છનારા હતા આમહોંધને પુરોત્તમરાયજીએ શ્રીમંત
 મહારાજ સાહેબના સંસર્ગમાં આવીને જૂનાગઢ રાજ્ય અને વડોદરા રાજ્ય એ
 બે વચ્ચે જે કાંઈ વૈમનસ્ય જેવું હોય તેને ટાળી દેવા એ ગાયકવાડ સરકારને
 જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી યનાર સત્કાર સ્વીકારવાની વિનંતિ, પોતે જાતે અમરેલી
 જઈને કરેલી હતી, અને એ એમનો પ્રયામ સફળ પણ થયેલો હતો. રાયજી
 સાહેબ, આ પ્રમંગ લેલબચો તે પહેલાં ટ્રાઈવાર શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના
 પરિચયને પામેલા નહિ એટલે આ મહા નરેય રાયજી સાહેબને જૂના સંપ્રદાયના
 કાર્યભારી ગણી રહેવા હોય તેમાં નવાઈ પણ ન હતી પરંતુ આ શિકારના
 પ્રસંગે આ મહારાજ સાહેબને પુરોત્તમરાયજીનો જે અનુભવ થયેલો તેથી તે ઉભય
 ‘મહાન’ વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક પ્રકારની મૈત્રીનો લેલબવ થઈ આવેલો હતો અને
 એ મૈત્રી અખ કિત રહેવા પામેલી પણ હતી. પુરોત્તમરાયજી જ્યાં ‘જૂનીકળના’
 કલ્યાયન મુત્સદીની આધુનિકતાવાળી ટબજી તથા સિપાહીગીરીયા આ શ્રીમંત
 મહારાજ સાહેબ એટલા તો મુન્દ્ર જની ગયલા કે, તેઓશ્રીએ વડોદરા પધાર્યા
 પછી ૨૧૦ ૧૦૦૦ એક હજાર રૂપીઆની કિમતની એક હીરાજડિત મુદ્રિકા
 તથા પોતાની સહીવાળું, વડોદરાનાં કસબોનું એક સંમદ પુસ્તક
 પણ સુભારણા તરીકે પુરોત્તમરાયજીને ભેટ મોકલી. નવે આપેલ પત્રદાગ
 પોતાનો સદ્ભાવ પ્રદર્શિત કરેલો પણ છે -

No 217

Biroda. Huzar Office
 5th February 1900

My dear Sir.

His Highness the Maharaja Sahab has directed
 me to convey to you his sense of appreciation and
 gratification at the great pains you undertook to
 secure his comforts and convenience during his re-
 cent tour through the Junagadh territory.

His Highness was much pleased with your arrangements for the Shikar. As a souvenir of His Highness' trip to Junagadh His Highness the Maharaja Sahib has asked me to request you to accept the accompanying Album of Baroda Views. This present will serve the purpose of reminding you of the trip of His Highness the Maharaja Sahib.

Yours sincerely,

Manubhai N.

Private Secretary to H. H. the Maharaja Sahib..

(બાવાઈ) મારા વહાલા સાહેબ,

જૂનાગઢ રાજ્યમાં થઈને નામદાર મહારાજા સાહેબે જે પ્રવાસ હમણાં જ કરેલો છે તે અંગે તેમના આરામ અને તેમની બધી અનુકૂળતાઓ તેઓથીને મળી રહે તેટલા માટે તમે જે મદાપરિશ્રમ વેઠેલો છે તેની કદર તથા તેથી થયેલ પ્રસન્નતાની બાવના તમને જણાવવા માટે નામદાર મહારાજા સાહેબે મને આજ્ઞા કરેલી છે.

શિકાર કરવા માટે આપે જે બંધી વ્યવસ્થા કરેલી તેથી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ ખુબ ખુશ થયા છે. જૂનાગઢની લઘુયાત્રાએ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ પધારેલા તેના સ્મારક ચિહ્ન તરીકે, વડોદરાનાં દરબારનાં એક સંગ્રહપુસ્તક આપને મોકલી તે આપ સ્વીકારશે એવી વિનંતિ કરવાનું મને દરમાવેલું છે તે આ સાથે મોકલું છું. નામદાર મહારાજા સાહેબ એઓથીએ લીધેલી જૂનાગઢની મુલાકાતનું સ્મરણ આપને કરાવવા આ ભેટ નિમિત્ત કાંચુ બનશે.

‘અંતઃકરણથી આપનો’

‘મનુબાઈ ન.’

‘શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો, ખાનગી કાર્યભારી.’

આ પ્રકારે બધાયે સ્નેહ સંબંધને પશ્ચિમે પુરોત્તમતાયજ્ઞ યથા-
 પ્રમાણ વડોદરે જઈને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની મુલાકાતે જતા રહેલા હતા.
 એટલું જ નહિ, પરંતુ મુળર્ષિ પણ અવારનવાર આ હમણે ગાંધીવાદી
 મહાન વ્યક્તિઓનું મિત્રન થયા કરતું અને અમે પોતે જાણીએ છીએ તેમ
 તેઓ પરસ્પર પોતપોતાની હૃદયગત વાતો પણ મ્હી દેતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૦૬માં
 ભારતના રાષ્ટ્રપિતામહ જેવા દાદાબાઈની અવધાના હેઠળ થયેલ સિંદી ગાંધીય
 મહાસભાના અધિવેશનમાં દાદા રહેવાને પુરોત્તમચયજ્ઞ મુળર્ષિના સોદ-
 નેતાઓ આપે મ્હકતે ગયલા ત્યારે તે મહાસભાને અમે બરાબસ ઐથોગિક
 પ્રશ્નની ઉદ્વાદન ક્રિયા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવને શુભ હરતે
 થયેલી હતી એટલે તે પ્રમુખે એ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજી સાહેબને
 પોતાની બેઠા લઈને તે ક્રિયા કરવાને પધારેલા પણ હતા. બ્રિટિશ મરકાર
 આ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને 'દુ સાધ્ય' ગણતા હતા તેમ પુરોત્તમચયજ્ઞને
 પણ અંગ્રેજ રાજદ્વારીય અમલદારો 'દુર્ધર્ષ' ગણી રહેલા હતા, એટલે એ
 દર્શાવતે આ ઉભયના સ્વભાવમાં રહેલ મહત્ત્વપૂર્ણ સમાનશીનતાનું તત્ત્વ હરમોષ
 રાજદ્વારીય વિવેચકની દૃષ્ટિએ અડધા વિના રહે તેમ નથી પુરોત્તમચયજ્ઞએ
 જૂનાગઢ છોડેલું તે પછી અમુક વર્ષે જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી શ્રીમંત મહારાજ
 સાહેબને જૂનાગઢ પધારવા માટે વિનંતિ કરવામાં આવેલ પણ સયાજી સાહેબ
 જેવા રાજ્યનિષ્ઠ પુરુષ હપર જે પ્રદારો કરવામાં આવેલ તેને લીધે આ
 મહાનજ સાહેબને જૂનાગઢ બણી એટલે તો અણગમો થઈ ગયો કે,
 તેઓશ્રીએ તે વિનંતિ સ્વીકારેલી નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઈ.સ.
 ૧૯૦૮-૦૯માં ડેમોન મુકામે, જૂનાગઢના એક વતની પણ વૈરાગ્ય રાજ્યના
 અમલદારને આ મહાનજ સાહેબે વાતચાતમાં પૂછી લીધું પણ ખરું કે -
 Is he [the Dewan] importing coils into Junagadh ?
 (શું તે (દીવાન) જૂનાગઢમાં ઝેલવાની આયાત કરી રહેલ છે ?) અરેબર,
 તેઓશ્રીથી કસાયેલ આ પ્રશ્ન આર્થિક મંત્રીનો હતો જ, મળ્યું કે જૂનાગઢ
 રાજ્યની રૂબરૂ-મળાણ-દેશમાં આ જાણીતી યર્ષ નેરો હતી ૬૫-૬૫થી
 જેનામાં દીકારો કેનીય નામનો પરત્વે અમે તેવા અભિયોગો બાધી રેતા હતા
 તોપણ એટલું તો ધણે ભાગે નિમસ્ય છે કે પોતપોતાના રાજ્યના દિના-
 દિવની જાણતો ન મમજી શરૂ એવી અવિદ્યમતા રાજ્યમાં ન હતી પણ
 બ્રિટિશ મરકારની હતી આજ તેઓ સાચાત જની જતા હતા અને ન
 કરતા જેનું કૌણ તે જાની જાણ પણ તેઓ પરી જાની હતી નામ જાણે

નિર્બળ બની ગયલા તેના કારણે રૂપે આપણે કદાપિ તેમના દેખે ગણાવી શકીએ ખગ; નથાપિ દુરથી રળીઆમણા દેખાતા હુંગર જેવા પ્રિદિશ સરકાર પરત્વે મોંઢાધ દેશીય રાજ્યોની પ્રજાએ વિવેક ભ્રષ્ટ થઈને પોતાના રાજ્યોના રાજ્યત્વને નિર્બળ બનાવવાનાં પગલાં નથી ભરેલાં એમ કોઈથી પણ કહી શકારો નહિ. પુરૂષોત્તમરાયજીના વિરોધીઓએ અંગ્રેજ સરકારની હુકમે અગર તો તે સરકારના હાથા બનીને તેમને જમીનદસ્ત કરવાને આદેશ આપ્યો એવા બ્યતે તેને પરિણામે જૂનાગઢ રાજ્યને જે હાનિ ફરેલી હતી તે વાતથી પૂર્વોક્ત મહારાજા સાહેબ વાકેફ હતા એટલે એઓશ્રીની સહાનુભૂતિના ભોક્તા પુરૂષોત્તમ-રાયજી બની રહે એ સાવ સ્વાભાવિક વાત હતી.

(૧૪) ઉદેપુર મહોદાનાં નામદાર મહારાજા સાહેબની ખાસ મુલાકાતે રાયજ સાહેબ બે વખત ઉદેપુર ગયલા હતા; અને એવા એમના પ્રવાસે, એઓએ રાજ્યના દીવાન નિયુક્ત થાય છે એવી કલ્પના કરવાને ભોક્તાને તેમજ વર્તમાનપત્રોને તક આપેલી પણ હતી. કયા વિષયે મંત્રણા કરવાને આ મુલાકાતો ગોઠવાયલી તે પરત્વે જો કે સનિશ્ચય કાંઈ કહી શકાતું નથી, તોપણ તે મુલાકાતો, પ્રિદિશ સરકારના રાજકારીય ખાતાના કોઈ કાર્યચતુર અમલદારની પ્રેરણાને પરિણામે રચાયલી એમ તો જાણી શકાયલું છેજ. આ મુલાકાતો અંગે થયેલ મંત્રણાનું ફળ નથી આવેલું એમ પણ કહી શકાતું નથી. આ પ્રસંગે એ રાજપૂત કુળસિરોમણિ નામદાર મહારાજા સાહેબે પુરૂષોત્તમરાયજીને, અપવાદ રૂપે, પોતાની સમક્ષ ખામ બેઠક આપીને સન્માનેલા હતા; એટલું જ નહિ. પરંતુ તેમની નીતિચતતાની કદર કરીને એ ના. મહારાજા સાહેબે “મહિકેમે ખાસ” ફરમાન કરીને રૂપીઆ અઢીસો અંકે રૂ. ૨૫૦૦નો પેશાક આપીને તેમને સન્માનેલા પણ હતા.

(૧૫) ભાવનગર રાજ્યે પણ, આપણા આ ચરિત્રનિરૂપકને પોતાની જંગમ મિલકતને જૂનાગઢમાંથી ફેરવવાનો પ્રમંગ આવેલો ત્યારે તે મિલકતને મુજબ મોકલી આપવાની બાબતે સારી મદદ આપેલી હતી, અને એક પ્રસંગે ત્યાંના નામદાર મહારાજા સાહેબ થી ભાવમિંદજીએ રૂપીઆ પાંચસો અંકે રૂ. ૫૦૦૦ બહીસ રૂપે આપીને આ કથાવીરને નવાજેલા પણ હતા. વળી, નવાજ મારેજ રસુલખાનજી બહેસ્તનશીન થયલા તે અરમામાં આ કથાપુરુષને થયેલ ગેરમનમાકે દૂર કરી તેમને મંતોષવાનો જે હક્ક એ નવાજ આદેશ કરી રહેલા

હતા તે ફક્ત કરવાને કામે આ ભાવનગર નરેશે બાગ લેવાનું કહેલું સ્વીકારીને પુરોત્તમરાયજી બણીને પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરી જતાવેલો પણ હતો.

(૧૬) આ ઉપરાંત વડીઆના દબારથી ના. જાવાવાળા સાહેબ તથા જોતપુરના (યાણાદેવળીના) દબારથી ના. લક્ષ્મણવાળાએ પણ પુરોત્તમરાયજીને ન્યાય મેળવવાને કામે ઉપકારક થાય તેટલા સાર એક એક દબારે રૂપીઆની મદદ આપી હતી આ મદદને કાંઈ કદાપિ કિમતી ન ગણે પરંતુ એ મદદના ગર્ભમાં જે ભાવના રહેતી છે તે ભાવનાનું મૂલ્ય આકાશાવનમાં ચાલશે નહિ, કુન નહિ તો પછી કુલની પાખડી વડે પણ પ્રભુની પૂજા થઈ શકે છે એ ઉકિનનું રહસ્ય જૂનના જોતુ નથી કાઢિયાનાડના રાજસ્થાનોમાં પુરોત્તમરાયજીનું માહાત્મ્ય જેવું અને ઈંટનું સમગ્રજી હતું એ વાતનું જ્ઞાન આવી આવી, નાની મહેતી હકીકતથી હરકોઈને આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

ફવોક્ત રાજમહારાજાઓ તરફથી કરાવત કદરે તથા અપાયેલ સન્માન ઉપરાંત ખબત રાજપીપળા, નાદોદ વાસદા, સચીન, ગુણાવાડા વગેરે બીજા કેટલાક નાનામહોટા રાજસ્થાનોના રાજકર્તાઓ તથા રાજસભ્યોએ તેમજ બગસરા, હડાળા વગેરે કાઢિયાનાડના નાનામહોટા તાલુકદારો, મુજગગસીઆઓ વગેરે તરફથી પણ આપણા આ કથાપુરુષને તેમના દેહાંત પર્વત સર્વથા એક રાજદારીય મનોપદેશક રૂપે પૂજના રહેનારું સદ્માત્ર્ય પ્રાપ્ત થયતું હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ એ સર્વ તરફથી થયાપ્રમગ તેઓ શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં મદદ પણ મેળવી શકેના હતા.

સંશેષમાં આ વિષય પરત્વે અમે એટલું જ કહેવા ચાહીએ છીએ કે પુરોત્તમરાયજીનો જૂનાગઢ રાજ્યસાથેનો મળવ જો તે સચોટ વૃત્તે તો ખરો આ એ સબંધ વૃત્તમાં પછી એમના પોતાના ખાનગી હવા તથા રાજ્ય પરત્વે રોચનીય પરિણામો આવેલા પણ છે તથાપિ તાર્તિક બુદ્ધિએ આપણે જ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણી એમ સમગ્રજ છે કે જો એ સબંધ વૃત્તેના ન હોત તો પુરોત્તમરાયજીનું વસ્તવિક સ્થાન રાજદારીય ક્ષેત્રમાં કયા, કેવા પ્રમાણે અને ઈંટનું મહત્વપૂર્ણ હતું તે તથા એમના પોતાના યથાર્થ સામર્થ્યનું મૂલ્ય કેટલા પ્રમાણમાં ધરતે રાજકર્તાઓ તથા રાજદારીઓ આકાશ રહેવા હતા એ જાણી વાન અધ્યયનમાં જ દો જવા પ્રાપ્ત એટલું જ

નહિ, પરંતુ, આપણા એ કથાપુરુષ જૂનાગઢ રાજ્યના સામર્થ્યમુળ તથા તેના ગૌરવ-વર્ધક ન ગણાતાં કેવળ વઝીર બહાહેદીનબાઈના એક આશ્રિત રાજપુરુષ તરીકે અગર તો ખીજા સમર્થ મિત્ર રાજપુરુષોના સાહાય્યથી સખળ જેવા દેખાયલા એક પરોપજીવી કાર્યભારી રૂપે કદાચિત બવિધ્યમાં ગણાઈ જવા પામત પણ ખરા, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના વિદેશીઓ કે જેઓ રાજવિદ્યા સમજી ન શકવાને કારણે, કુદ જાતુઓની પેઠે, ખુલ્લેખાંચરે ભરાઈભરાઈને ઝીણોઝીણો ગણગણાટ કરી તેમને ઊતારી પાડવાનો નીચ પ્રયત્ન કરી રહેલા હતા તેમને પોતાની જાતને હાલતી બંધ કરવાનો જે વારો આવેલ છે તે આવત જ નહિ. ખરેખર, મહાપુરુષોના વિનિષાતનાં અગર તો તેમનાં સંકટોનાં વૃત્તાંતોથી જ માનવ વિભૂતિનો સાચો ઇતિહાસ રચાય છે.

નરેંદ્રમંડલ અને તેની સ્થાપના.

આ પ્રકરણમાં આપણે રાજસાહેબનાં ખીજાં કેટલાંક રાજદારીય મંતવ્યોની સમીક્ષા કરી લેવી જોઈશે. હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં “એમસફોર્ડ-મોટુ-સુધારણા” સંશ્લિષ્ટ યોજનાને નામે રાજદારીય ક્ષેત્રમાં જે નવાંકુરો ફૂટેલા હતા તે પૈકી એક “નરેંદ્ર-મંડળ”ની સ્થાપનાના રૂપમાં દષ્ટિગોચર થઈ રહેલો છે. દેશીય રાજાઓનું એક મંડળ અને ખીજું બ્રિટિશ ખાલસા સુધ્ધના લોક પ્રતિનિધિઓથી બનેલ મંચવર્તિ મંડળ; એ બે સંસ્થાઓને અસ્તિત્વમાં આણી અખંડ હિંદુસ્તાનને, એક ખીજાથી તદત બિન્ન રૂપના ભાગમાં વહેંચી નાંખવું એવી કોઈ બેદાનમક યોજના બ્રિટિશ સરકારે વિચારેલી, અને એ યોજના મુજબ નરેંદ્રમંડળ જેવી સંસ્થાને હયાતીમાં લાવવા માટે તેમણે પ્રયાસ કરેલો પણ હલો. હિંદુસ્તાનનું શાસનતંત્ર લોકમનાધીન હોવું જોઈએ, એ પ્રકારની લોકભાવનાનું પુર ચક્ષુ જણું હતું એટલે કુદરતી રીતે કેટલાક દેશીય રાજકર્તાઓ કે જેઓ પોતાની સાંસ્કૃતિક જૂની પ્રજાવિકા ૭૯લીને બ્રિટિશ સરકારને આશ્રયે, પોતાનાં રાજ્યોમાંનાં મહાજનમંડળોની ઉપેક્ષા કરનારા બની ગયલા હતા તેઓ પોતાના અખંડ પ્રભુત્વ પરંતુ સરાંક તથા બચતમિત ધના જતા પણ હતા, એટલામાં બ્રિટિશ સરકારે પૂર્વનિર્દિષ્ટ નરેંદ્ર-મંડળ જેવી મંસ્થા રચનાની વાત જાહેરમાં મૂકી, અને તે વાત એક પ્રકારે કેટલાક અદોષદષ્ટિ દેશીય રાજકર્તાઓને રૂચતી થઈ પડેલી પણ હતી ! આવી કોઈ સંસ્થા હયાતીમાં આવી જાય તો તેઓ પોતા પોતાની પંધશક્તિને

ગયતાં પણ ખગ, અને કાઠિયાવાડનો એચટ-કુન્ધ ગવર્નર પણ એચટકુન્ધ-ગવર્નરજનરલ (એ. જી. જી.)ના ઉચ્ચતર પદને પામી ગયો હતો । અને એમ પણ બાકે છે કે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં દિ-દી સરકારના ગવર્નરીયખાતાના કર્મચારી (સર) આર. ઇ. હોલાડને, મુળ સરકાર અને પહેલા વર્ગના દેશીય સભ્યો વચ્ચે સામાન્યત રહેના આવેન રાજકારીય વ્યવહાર પદને ને ફેટુક ઉપકારક જ્ઞાન રામજી સાહેબવાળા કામમાંથી ઉપવપ્ત થવા પામેતુ તેના સાબ લખને દિલ્લી સરકારે પહેતાં વર્ગના સભ્યોને પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે લઈ સેવાની યોજના કરેલી પણ હોય । પુરોત્તમગમજવાળા આખાય કામથી ને કોઈ સપૂર્ણ વાકેફ હશે તેને, અમાગથી વ્યક્ત કરાયેલ પૂર્વોક્ત પ્રકારની સંભાવના અયોગ્ય નહિ લાગે એમ અમારું માનતુ છે મતબબ કે, કાર્યભારીઓ રાજ્યના ધણી નથી, પરંતુ તમે રાજકર્તાઓ જ રાજ્યના સ્વતંત્ર સર્વાધિકાર સંપન્ન માણીકો છો એટલે તમારે તમારા કાર્યભારીઓના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી એવી ને મતદીક્ષા બ્રિટિશ સરકારું ગવર્નરીય ખાતું રાજકર્તાઓને ધીરેધીરે વર્ષોથી આપતું રહેતું હતું તેવું ફળ, પૂર્વોક્ત રાજવીઓની સભામાં થયેલ ઉઠાપોઠ, નિર્ણય અને ૧૯૦૭ નરેશ અને કલ્યાણ-રામજી વચ્ચે થયેલ બેઠું * ગામુખ્ય એ મર્વના રૂપમાં ઉદિત થયતુ આપણે દેખી શકીએ છીએ રાજ્યરચાફ રાજકર્તા અર્જુન જેવા વીરજેને પણ કુશળ કાર્યભારી રૂપ કૃષ્ણ સાગિયના મંત્રસાહાય્યની જરૂર રહેલી જ એ વાતનું રહેલ્ય બરાબર સમજ્યા વિના કેવળ આત્મચકિતમાં અતિવિશ્વાસ રાખનાર રાજકર્તાઓની પૂર્વોક્ત સભામાં ને નિર્ણયો થયા તે નિર્ણયોએ રાજકર્તાઓને બીત જ બૂખાવેલી એમ કહી શકાય મતબબ કે, મુખ્યમંત્રીની આ પ્રાથમિક સભાએ કેવેલ નિર્ણયને પરિણામે દેશીય સભ્યોના ઇતિહાસગ્રેષ્ઠમાં નવાકરે ફૂટેના અને રાજકારીય પરિવર્તન થવાનો આરંભ પણ થઈ ચૂકેલો એમ કહી શકાય. ધીમે ધીમે એ નરેદમડળ રૂપી વૃક્ષ ફાલત્રા મારિતુ અને આ તે અમુક વર્ષોના બહાણુ વાઈ ગયા પછી સ્વ. મહારાજા જમસાહેબ રજુનિતસિંહજી જેવા રાજકર્તા પોતાને ઘેરી રહેન મોહનિશમાંથી જાગીને, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદી સરહાકેમ ઉપરજી લોડ વિનિગ્ડન સમક્ષ, નરેદમડળની બેઠકમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાને પ્રેરત થયા ત્યારે એઓથીને એ સરહાકેમની

* ૨૫૦ બક્ષી કન્યાણુ ૧૫૮એ આ અભિવેષક ઉપર, તે વખતે /, લખેલ પત્રને આધારે લખેલી છે.

અપ્રીતિ-જેહુકમી નીતિનો સ્વાદ-આખવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ ગયો.
 પણ હતો ! આ પ્રમાણે જૂની દબની રાજવિધાના ઉપાસકો જેવાં ગણાવના
 પુરોગામીરાયજી, કલ્યાણરાયજી આદિ રાજધારીય પુરોગામી જે આમાલી કરેલી
 હતી તે અતે ખરી પડેલી પણ હતી. લોડ વિલિંગ્ટનના મમ્મમાં નરેદ્રમંડળની
 જે ખેડકમાં કે. મહારાજા રજાનિતસિંહજી સંબંધે જે ઘટના થયેલી તે એટલી
 તો સર્વવિદિત છે કે તે પરત્વે અમે અધિક લખવાનું જિજ્ઞાસુ ધારતા નથી.
 તથાપિ તેના સારાંશ રૂપે એટલો તો નિર્દેશ કર્યું જ કે, આ ઘટનાનો પડો
 છેક છગ્લાંડમાં-પાલમિંટમાં પણ પડેલો હતો અને લોકમુખે તે એક અસામાન્ય
 ચર્ચાનો વિષય પણ બની ગયેલી હતી. દેશીય રાજ્યોના કે રાજકર્તાઓના
 ગૌરવની, તેમના સાચા હિતાધિકારીની નેમજ રાજની સંસ્થાના અસ્તિત્વને
 ઉપકારક માની તેની રક્ષા કરનારી તથાપિ વર્તમાન કાળની આવના પ્રમાણે
 જૂની દબની ગણાઈ અળખામણી બનેલ ત્રુસદીગીરીને કહેવાતાં લોકશાસિત
 રાજ્યતંત્રો સ્થાપવાના અભિલાષ સેવનાર આપણા આ જમાનામાં આજ
 રાખવામાં આવે કે ન આવે એ એક મિત્રાત્મકેદમ્બર વાત છે; તથાપિ
 કહેવાતા લોકશાસિત તંત્રો તેમના ધારકમાં રહેલ અનિષ્ટોને લીધે જેમ મર્વયા
 અને સદાકાળ લોકહિતસાધક નહિ રહે એ વાતનો દંતકાર થઈ શકે તેમ નથી
 તેમ પૂર્વોક્ત પ્રાચીન રાજવિધાને આધારે થતા રહેલા આપણી જૂની
 સંસ્કૃતિથી પ્રુષ્ટ બની રહેતી ત્રુસદીગીરીના પ્રયોગોને પણ આપણે સર્વથા અને
 સદાકાળને માટે વળ્યું ગણી બેસીએ તો તે વાત પણ હિચિત ગણાશે નહિ.
 રાજવિધા બ્યારે સર્વભોગ્યા વેશ્યાનું રૂપ ધારી બેસે છે ત્યારે તેમાં સદાચાર
 હોવાનું બાળ્યે જ મળવે રાજ્યાધિકાર મેળવવા અને મેળવ્યા પછી તેનો
 ન્યુનાધિક લાભ લેવાની કે પોતાના પ્રિયજનોને આપવા અપાવવાની લાલસામાંથી
 મોઢ મુક્ત રહી શકેલું નથી જ. તેમ વળી તેવી લાલસાને તૃપ્ત કરવા માટે
 રાજ્ય તેટલા છટાનિષ્ટ પ્રયોગો, લોકમતાધીન શાસનતંત્રવાળાં રાજ્યોમાં,
 રાજ્યાધિકારના લોભીઓ પોતે લોકમેવકો હોવાનો દંભ કરીને, લોકમાનસને
 પોતાના તરફ મરડવાને અગર તો પ્રાપ્ત થયેલ અધિકારને પકડી રાખવાને
 પ્રયોગો નથી કરતા એમ પણ કોઈથી કહી શકાશે નહિ. જે રાજશાસ્ત્ર એકંદરે
 લોકમાનસને દુષિત થવાના પ્રસંગે વધારે મખ્યામા આપે તેને અમે તો, આ
 નવધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મર્વયા ગદ્ગદીય ગણીએ છીએ. માનવ મણુ ભૌતિક
 વિષયે ગમે તેટલો જ્ઞાનદમ્બ બનેલો હશે અને બનશે; તોપણ એટલું તો
 નિમદેહ છે કે, તે તેવી પોતાની ભૌતિક ઉદ્દૃષ્ટવાના કાંકણ હોવાને

એવો એક દરે વિકાસમય રહેતો આવેતો છે અને ત્યારે એમ કહી શકાય છે
ધાતુ ઉપર મદાવાયલો ઢોળ ધસાઈ જવાનો વારો આવતા ધાતુ તેના અમલ
રૂપમાં દેખાયા વિના રહેશે નહિ. બધા મનુષ્યોને સર્વથા સમાન બુદ્ધિસામર્થ્ય
વાળા કે સમાન સદાચાર સપત્તિવાળા કહી શકાય અને તેમના ઉપરના
મનોની બહુતાને કે મુશ્કેલીને સપ્રાચુ મળી તેને પ્રાધાન્ય આપનારી રાજનીતિમાં
સદાચાર તથા સ્થિરતા અને તે ઉભયને પરિણામે ચિરંજીવી શાંતિસુખની પ્રાપ્તિ
થવાને અવકાશ રહેતો હોય એમ સંભવતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે આપણા આ કથાપુરુષની વિચારમંડળી હોય એવું તેમના
જીવન ઉપરથી અમે અનુમાની શકેના છીએ તથાપિ એવી એ વિચારમંડળી
ઉપરથી આપણે એમ સમજવાનું નથી કે, રાવજી સાહેબ જમાનાને અનુકૂળ
ફેરફાર જુની ઢબના પણ રોગિત જણાતા શાસનતંત્રમાં કરવાના
વિષયે જડતા ધરાવનાર રાજપુરુષ હતા એમની રાજનીતિ કેવળ યુરોપીય
સંસ્થાઓનું અનુકરણ કરનારી કે સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સરકારની પ્રીતિ મેળવાવ-
નારી ન હતી એ વત જોમ સાચી છે તેમ તે પોતાથી સેવાતા રાજ્યમાં
પ્રવિષ્ટ થઈ બેઠેના રોગને દરનારી તેમજ રાજ્યદેહને રોગગ્રસ્ત થવાનો વારો
ખતતા સંધી પાછો ન આવે એવે પ્રકારે તેને ઉત્તર કરાવનારી પણ હતી
જ્યામ દોહને તેમજ આપણા પ્રાચીન નીતિશાસ્ત્રના મૂલાધાર રૂપ મિદ્ધાતેતુ
મુખ્યત્વે અવનર્જન કરીને ગળની સંસ્થાને આબાદ રાખના તથા તેને બને
તેટલા પ્રમાણમાં પ્રગરજક નિયમનિષ્ઠાનાળી ધડતા જવાના પ્રયામે કરેના
હતા જનસમાજને પોતાને અનુકૂળ થાય એ માર્ગે તેને સ્વતંત્રતાપૂર્વક
વિકસના દેવો કે રાજ્યે તેને પોતાની નીતિને અનુમરતી હમે વિકસાવવો આ
પ્રશ્ન એક ટોચા જેવો છે છતાં એ પગલે એમ તો કહી શકાય કે રાજ્ય
જ્યારે અમાજજીવનને ધડવાનું કામ પોતાના હાથમાં લઈએએ છે ત્યારે તે
સોમની સ્વતંત્રતાનું હારક નથી મનનું એમ તો કહી શકાય નહિ જ્યામ
હોઈને પુરોગતમ ૧૫૮૭એ વેગી બનીને યુરોપીય નીતિશાસ્ત્રને અનુમ વાનું સાદગ
ન કરતા શાસનતંત્રમાં સમયોચિત તથાપિ આવશ્યક ફેરફાર કરના રહેવાની
નીતિ અપત્યાર કરેલી હતી મુખ્યત્વે રાજમર્તાઓની પૂર્વોક્ત મના મળી ગયા
પછી એમજે પોતાને મટે 'એક અનુભવી ની મદદા રાખીને પોતાના યોદ્ધા
રાજદારીય વિચારોને એક 'વિનતિ' રૂપે મરૂપિત કરી એમ પત દ્વારા પોતાને
દીક વચ્ચે અમાજે રાજમર્તાઓ તથા અમાજોને ૧૫૫૧ જામ્જાવેના હતા એ
પત નીચે મુજબ લખાયેલા છે -

“રાજકર્તાઓ તથા અમાત્યમંદલને વિનંતિ.”

‘હાલના સમયનું’ પરિવર્તન, જીવકાળને મુકાબલે, બહુજોર અને વેગથી હાથકાની મુસાફરી એક વર્ષમાં કરે છે.’

મુખ્ય વાતમાં જૂના રીવાજ અને માન્યતાને બાળુએ મુકી રાહુરંક સર્વને ન્યાય સુખ તથા સમવડ સરખી રીતે મેળે તેની જ ઉત્કટ અભિલાષા થઈ છે અને સમયની પ્રસંગી પ્રમાણે તેની સ્થાપના થવા માંડી છે.’

તેથી આધુનિક સર્વોપરિ રાજ્યને પણ હોકાના અવાજ સામે જોવું પડે છે અને તેમાં લોકો ધનિકોનું તો શું પણ વંશપરંપરાના બાદશાહ જેવી ઉંચી સ્થિતિની ધણી જોગવો વ્યક્તિઓનું સ્થાનવટીક રહેવા દેતા નથી, એટલે સુધીના બનાવો નજરે જોવાય છે.

આ સમયને બધેએમતા થવામાં પાછળ રહેનારથી પૂર્વની તથા હાલની સ્થિતિ ટકાવી શકાશે નહિ એ વાત નાનામોટા સર્વે રાજ્યોએ, તેના સત્તાધિકારીઓએ અને શ્રીમંતોએ પોતાની અહુઓનાં સઘળાં દરબારોમાં અગ્રભાગે જોવાં કરવી જોઈએ, અંતઃકરણમાં કોતરી સમજી જોઈએ અને કોઈપણ વખત ખોલા વગર અમલમાં મુકે જવી જોઈએ.

સમયનો પ્રચંડ વેગ અને વેગથી પણ વધુ ઝડપવાળો જળવાન છે, અને તે વધુમાં વધુ સાધનચક્રિયવાળા, બહુ લાંબી મુદ્દતના જાગ્રેલા ચક્રવર્તી (સામાન્ય જોગવતા) માણસને પણ એક ક્ષણમાં, અજોદાશ્વર્ય કરાવે તેવી રીતે પાછળ મુકી દે છે, પાડી દે છે એટલું જ નહીં, પણ ને હતો ન હતો દેખાડી દે છે.’

તેથીજ રીતે નાનામાં નાનો અને નખખામાં નખખા માણસને મગકન બનાવી પાડેલાનો વર્ગાએ આગળ મુકે છે એવી કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અને

અન્યથાચર્નુમ્ શક્તિવાળા સર્વશક્તિમાન પરોક્ષની ચિત્રવિચિત્ર ભાસવાળી માપારચનાને પરાણે અધીન થવાનો વખત આવવા દેવો તેના ક્રંતા તે પ્રથમથી સમજીને ખુશીથી અધીન થઇ જવું એજ ઉત્તમોત્તમ અનુકરણ છે.

બહુ યોગ્ય મમય ઉપરના જ્ઞાકાળમા સત્તાસમૃદ્ધિથી વધ્યા મોટા અને બળવાન ગણાતા હતા તે રણિયાના એમ્પરર ત્રાર અને જર્મનીના એમ્પરર કેસરના દૃષ્ટાત મર્વની દૃષ્ટિ આગળ તરી રહ્યા છે તેમાના ત્રારે વખતમર કરવું જોઈએ તે ન કર્યાથી અને ફેસર સમયને અધીન થવાથી જે પશ્ચિમ આવ્યું તે યેની જાણ બહાર છે ? તે હાખલા હમેશા બોધના ગ્રોહને ઉપદેશ આપતા રહેશે જ.

અધકાર, અન્યાય, લુપ્તમ તથા મિથ્યાભિમાનની જગાએ પ્રકાશ, શુદ્ધ ન્યાય અને આત્મચત્ સર્વ મૂલ્યાનિર્મી દૃષ્ટિએ નિયમિત સર્વોત્તમ ચર્ચા તથા કૃતિ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાએ જવા જોઈએ.

ગજમાત્ર અને ધનસત્તાવાળાએ સમજવું જોઈએ કે, - સર્વને ન્યાય તથા સુખ આપવા માટે જનતા કરવા તેઓ બધાએજ છે, તે જ તેનો ધર્મ છે, તે જ તેની ફજ છે, અને તે જ તેની ઉત્તમ ચર્ચા છે, તેમા જ રાજ્યત્વ, પ્રજાત્વ, રાજાત્વ તથા ગજ્ય વહીવટ ચલાવના? મત્રીમંડળ વીગેરે સર્વત્વ હિત છે.

મિથ્યાભિમાને તો તેના બમનીઓનો નાશ જ કરાવ્યો છે અને એ જુલી જનારની છદ્મી પત્ર મીઆવત્ જ છે

સત્ય અને ન્યાયી વર્તનમા સ્વચર્યાની કે પ્રમાણની ઝાંઝ પશુ જીનથી વિતબ કરવામાં જે અનિષ્ટ પશ્ચિમ જોડેતું છે તેનો સાત મને વીચાર કરે જવો એ જ હકાપશ્ચ છે અને એજ બુધ્ધિચાતુર્ય છે

જે સુખ આપણને જોઈએ, અન્યાય અને અપમાનનું જે દુખ આપણને લાગે તે જ સામાને જોઈએ તથા લાગણી કરાવે ન્યાય અને સ્વભાવિક જરૂરીઆત માટે મરં માણ્યો સન્મા જ હકકાર છે

આ વીચાર તથા આ લાગણી દરહંમેશ અંતરમાં તથા દષ્ટિ સમીપ રાખી તે પ્રમાણે કરી દેખાડનાર જ પૂજનીય અને મહાનમાં મહાન કહેવાય; શુદ્ધિમાન, ઝાલા, અલુભવી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા વજીરે તથા દીવાનોએ પણ આવું કરાવવામાં સાધનબૂત થવું જોઈએ.

કુશળ સુકાની અને ધીરવીર સેનાપતી પણ તે જ કહેવાય કે જે ખચાવી શકે, ધારેલું કામ વખતસર કરી શકે, જિતી શકે અને જિતાડી શકે. આવા પુરુષો જ પુરુષ છે.

રાજસન શોભાવવા, સ્થપત્યું ખરું રક્ષણ કરવા, રાજ્યની ઉપજ આપાદી તથા જીંદગી વધારવા અને સાચી કીર્તિ તથા સર્વનો અંતઃ-કરણનો આશીર્વાદ મેળવવા માટે આ તત્વોની જ અનિવાર્ય અમત્ય છે.

કાળચક્ર આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ એમ ત્રણે ભુવનમાં (ત્રણે લોકમાં) જ નહિ પણ અનંત કોટી પ્રહાંડોમાં એવા અકળ વેગથી ફરે છે કે તે સ્થિર જેવું દેખાય છતાં એકપળમાં અગણિત ફેર ફરે જાય છે. કોઈને માટે તે અટક્યું નથી, અટકતું નથી અને અટકશે નહિ.

એવા અતી ખજવાન કાળચક્રની સીનેમાં-પ્રીક્ષમમાં એક જ દેખાવ જોનારના મન ઉપર સારામાં સારી અને કોઈ દીવ્ય ન લુલાય તેથી અસર કરે છે, અને તે એ કે, એક તરફ માતાપિતા સ્ત્રી અને પુત્ર તથા ખીજ તરફ પોતે જેના નોકર હોય તે અને ત્રીજી તરફ દુશ્મન સહિત સર્વને, પોતાનાં મન, વાણી તથા કર્મના એકીકરણે તથા સત્યાચરણે સ્થિર તથા બદાદુરીથી ત્વરિત શુદ્ધ ન્યાયનો દાતા છે તેના સંખ્યાબંધ દાખલાઓથી સર્વના અંતરરણમાં ખાત્રી આપે જાય એવી હક્ય કોટીની શાખવાળું માણસ (પુરુષ કે સ્ત્રી) જ દુનિયામાં અમર રહેલ છે રહેશે અને તેજ તેની ચાહતીરીનો મહોટામાં મહોટો કીર્તિસ્તંભ છે.

ઉપર જતાવાયેલ પુરુષોત્તમચયજના વિચારે તાત્વિક, અર્થઘન તથા સ્પષ્ટ અને ભારવાળી ભાષામાં લખાયેલ હોય અક્ષરશઃ મનનીય જ છે. જે

મિત્રાતો તેઓમાંજે પોતાના ગાંધીવાદમાં ન વળાણમાં તથા યથા અમ્ય
 નિત કરવાને માટે પોતાના નાથની દમન નાખ્યા વિના પ્રયાસ કર્યા
 નેહો હતો તે મિત્રાતોનું આલેખન એમને પૂર્વનિર્દિષ્ટ પાપત્રમાં પ્રત્યુત્તર
 એમ અમે માનીએ છીએ આપણા આ કથાપુસ્તક પુરોત્તમમાં એ કેવળ
 પોતાના સ્વામીના અંગે તે બ્રિટિશ સમજના દૃષ્ટાંત કાર્યભારી બની
 હેવાનું પમદ કરના પોતાના સિદ્ધાંતોને અનુમતી રહી સામન્યમર્મ કરવા
 મારવાની આમનને પ્રધાન્ય આપેતું હતું અને તેને પરિપાત્રને જે કે તેમને એ
 અપ પદ તથા દાનિ મહત્વનો વારો આવેતા છે તે પણ જે આસ્ત્રીને
 એ વળગી રહેતા હતા તે આ રીતે અનુમતા તેમના મારવાને તેઓ
 પોતાના દત્તિદામમાં અમર પ્રતી રાખે છે એ વાત નિશ્ચય છે તાપછ
 કેમે પોતાના પૂર્વોક્ત લેખમાં લખાવેલ છે તે પ્રમાણે, પ્રજાની "સ્વાભાવિક
 રીતિઆત પુરી પાડે એવા પ્રકારની વ્યવસ્થાપક નીતિનું અવલનન કરીને
 અનુ આર્થિક ઘટના યોગ્ય તથા અનન દેતા નેહા કાળચક્રને વક્ષ્યમાં ગમી
 તાના વારામાં, તેમનાં આર્થિક નેહતુ બની શકે તેટલું કરી લેવા સાર જે
 વિષય પ્રમાણે, પોતાના લોકોમાં નાથની કુપેક્ષા કરીને પણ કરેના છે તે
 નેહા ખ્યાલ આપણને એમના પૂર્વનિર્દિષ્ટ વિનિતિપત્રમાંથી વિના તાક્ષીદિ
 ની આવ્યા વિના રહેતો નથી ઉપર જતાવાવલ ભાવનાઓ પુરોત્તમમાં પદમાં
 ભાવિક હતી અને તેમાં જે પ્રકારની તાત્વિકતાનો અભાર મિશ્રિત થયેલો
 વામાં આવે છે તે તેમની જન્મમિદ્ધ મયસિ હતી એમણે ખુદે પોતાની
 વર્ણની ઉમરથી જે પડેલ મન સુખરામમાં આ ઉપર લખવાનું આવું
 પેલ છે તે ઉપરથી તેમજ સેનેગા ઓરીનીઅમ આદિ મહામયો બહુ
 ને પોતાનો આદભાવ જે પ્રકારે જતાવ્યા પ્રેરે છે તે ઉપરથી આપણને
 ના ખરા માનમન દર્શન થઈ આવે તેમ છે ન આજથી લગભગ પચાસ
 પહેલાં પુરોત્તમમાં પદના, જૂનાગઢ રાજ્ય ફરતે સુમતીપણનો કે
 પતિત્વનો અત આવેનો છે પણ એ અત એ સમયે તત્તમા આવરી
 જૂનાગઢ રાજ્યની પ્રજા કે એ રાજ્યથી પરિચિત એવા એ રાજ્ય
 રના લોકો સ્વપ્નમાં પણ ધારી શકેના નહિ, તારે, પોતાના મા મારે
 આવનાની ઘડી નહક અને વધારે નહક આપતી મળ છે એવું પૂર્વગાન
 ના આ મથાપુરે પોતાની આવિદર્શન કે પોની સમિતિને ઉપયોગ કરીને,
 થી સેનાના દેવ ભવના તારનમયધો, પથાત વર્ષ પછી થઈ આવના
 મગીય પરિવર્તનને અનુલેખ ની રહેતેલ ના ના તત્તોવાનું રૂપ આપનામાં

પોતાના કર્તવ્યની મિદ્ધિ દેખેની હતી અર્થાત ન્યાયમર્થમા ગૃહકર્તા કે
 પ્રાપ્તભારીથી હેરા પછી અતગમ નાખી ન શકાય, ચાલકર્તા ગભ્યમગનો
 નિરકુશ મેચ્છા મુજબ ઉપયોગ કરી ન શકે, ગૃહકર્તા તેને બાંધી અપાયલ
 આયભાગની મર્યાદા રહીને પોતાનો ખાનગી વ્યવહાર ચલાવે તેમજ ગૃહ
 માત્રને તેની સ્વાભાવિક જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવામા વિવિધાગ્ર અને નહિ
 તેમા પ્રકારે શામનમર્થો ચલાવે એના બધા પ્રકારનો પ્રમથ પુરોત્તમરાયજીએ
 દંતાપૂર્વક કરી તેમા અમલ પણ દંતાપૂર્વક કરાવેલ છે આ બધી હકીકતનો
 આપણે જો બાજની દ્રષ્ટિએ વિચાર કર્યુ તો એમના એ કૃત્યો એમને
 જન્મ એક પ્રકારના ભવિષ્યનાતાની પાલી અપાવી દે તેમ છે તેમ બીજી તરફ
 એમના એ બધા પગલા એ સમયની અને એ ગભ્યના સંયોગોની તેમજ
 એમના ખુદના સ્વાર્થની દ્રષ્ટિએ, એમના સાહસકર્મો રૂપ ગણવાને કોઈ પ્રેમ
 એમ પણ અને પુરોત્તમરાયજીથી મંત્રિત થતા મહેલજૂનાગઢ ગભ્યના પ્રાપ્તભારી
 નડળને બ્રિટિશ સરકારના રાજદારીય અધિકારીઓ તરફથી જે પ્રકારે શાસન
 પ્રમથ ઉત્પન્ન, સનાદ કે સૂચના મળતી રહેલી અને જેને પુરોત્તમરાયજીએ
 મમયદ્રષ્ટિએ, રાજ્યહિતમાધક માની મક્કળ પણ કરેલી હતી તે જ સવાલ કે
 સૂચનાની સહજતાનો અવગો અર્થ કરી બતાવીને એજ બ્રિટિશ મરમરના
 રાજદારીય અધિકારીઓએ રાજકુળને બમાવેતુ અને પુરોત્તમરાયજી સામે
 ઉંઢેરી મૂકેતુ એ હકીકત એટલી તો દૈધ્યાત્મક અને ધૃણાપાત્ર છે કે, તે
 બ્રિટિશ મરમરનો રાજનીતિને દનિદાસને પાને કમકિત દેખાડ્યા વિના રહી
 શકે તેમ નથી એ જતા એટલુ પણ ખરૂ છે કે, પુરોત્તમરાયજીએ જૂનાગઢ
 રાજ્યના હિતાર્થે શાસન પ્રમથ રચવાને મમે જે પગલા બરેલાહતા તે
 વાસ્તવિક તો હતા જ અને એ પરતે બ્રિટિશ મરમરે એમની પ્રશામા પણ
 મેરી છે પુરોત્તમરાયજીએ જે હમે જૂનાગઢ રાજ્યનુ શાસનત ન થોડુ હતુ
 તે હમે તે જ સમયે આપણા મહિયાવાડના બીજા ગભ્યેએ એટલે કે ગૃહ-
 મર્તાઓ તથા પ્રાપ્તભારીઓએ હિ મત અને જહાડરીથી પોતાના શામનત નોને
 ધોવા હોત, તો આજે દેલીય ગભ્યોની ગૃહમા જે પ્રકારનો અમતોપ,
 મહોબ અને વિધ્યવકારી બાવ ઉપસ્થિત થઈ આવીને રાજની સમ્યા નંક
 ઉદ્દિષ્ટાવી રેલ છે તે ચલાનો પ્રમથ ગાયિન જન્મ પામત પણ નહિ અન્ય

પ્રકરણ ૧૯ મું

પુરુષોત્તમરાયજીનું મિત્રમંડલ તથા સ્વજનમંડલ.

પુરુષોત્તમરાયજીના મિત્રમંડળનો વિસ્તાર માપવાનું કામ, આપણે ધારીએ તેટલું સહેલું અને ટુંકું નથી એમનાં એ મિત્રમંડળને આપણે પણ વર્ગમાં વિભક્ત કરવું પડશે. પહેલા વર્ગમાં એમના સમયના જૂનાગઢ રાજ્યના એટલે કે સૌરાષ્ટ્રમાંના મિત્રોનો સમાવેશ કરીએ તો બીજા વર્ગમાં તે સમયના બાકીના આખા કાઠિયાવાડમાંના તેમના મિત્રોને સ્થાન આપી શકાશે, અને ત્રીજા વર્ગમાં કાઠિયાવાડ બહારના પ્રદેશોમાંના તેમના મિત્રોને આપણે ગોઠવી શકશું. આ પ્રગરના તેમના મિત્રમંડળના પરિધિમાં સમાવિષ્ટ થઈ રહેતા બહુસંખ્યક વિવિધ જાતિના દિ'દુઓ, મુસલમાનો, પારસીઓ અને યુરોપીય ગૃહસ્થોની મહોદી મહોદી નામાવલિઓ અચૂક રચવી પડે બીજાને માટે અને તેટલું સારું કરી જૂટવું એ તેમના જીવનનું પ્રધાન લક્ષણ હતું એટલે એમણે પોતાના રાજ્યાધિકારના કાળમાં અને તે પછી પણ પોતાના ઉત્તરજીવનમાં તન, મન અને ધનથી સમ્ય તેટલો પ્રવાસ કરીને બીજાઓને મદદ આપી ઉન્નત કરવાની પ્રવૃત્તિને લેશ માત્ર પણ શિથિલ થવા દીવેલ નહિ અને તેને પરિણામે તેમનો દેહાંત થયો ત્યાં સુધીના દિવસ સુધી તેમનું ઘર નાના મહોટા ગૃહસ્થો તથા તેમની મદદ લેવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની યાત્રાનું ધામ બની રહેતું પણ હતું રાજ્યાધિકારથી ઉતરેલા નાના-મહોટા અનેક ગૃહસ્થોના ઉત્તરજીવનો અમે જોયેલાં છે આવા ગૃહસ્થોને ત્યાં જનારાઓની સંખ્યા અદ્વપદમ બની જાય છે ત્યારે તે પ્રકાર વિવિધ

યતું તેમનું જીવન તેમને કેટલા મહોટા પ્રમાણમાં નીરસ અને દુઃખકર થઈ પડે છે તે અગર તો તેમને પોતાના તેવા વિવિક્ત જીવનને યોડોડ પથુ ઉલ્લાસ પ્રમાણવાને માટે જે વલખાં મારવાં પડે છે અને તેમ કરવાથી થતી પોતાના સ્વમાનની ક્ષતિનો જે કડવો ધુંટડો ગળે ઉતારી પોતાના મળતાવડા-પણાનો દેખાવ કરવો પડે છે તે વગેરે અમારા અનુભવનો બાબતો છે; અને તેથી અમે કહીએ છીએ કે, પુરુષોત્તમરાયજી જે કે રાજ્યાધિકારહીન બની ગયલા હતા, રાજ્યથી જે કે તેઓ અપરાધી પણ ફરાવાઈ ચૂકેલા હતા અને જેસે ટકે જે કે તેઓ પસાઈ ગયલા હતા, એ બધું હતું છતાં એમનું ઉત્તર-જીવન એમને જેટલા પ્રમાણમાં અરસિક તથા નિરતેજ બનાવનાર નીવડેલું નેહએ તેટલું નીવડેલું નહિ તેમ વિપાદની છાયા તેમની ઉત્પ્લસતાને ઢરી શકેલી પણ નહિ. પરિચય-સાધારણ જોળણાણુ-અને સ્નેહ: એ બે વચ્ચે મહોટા ફરક રહેલો છે. સ્નેહની સંસ્કૃત તથા વિશ્વસનીયતા પરિચયમાં સંભવતી નથી. રાજ્યકાર્યભારીનું પદ ભોગવનાર પુરૂષ બહુસંખ્યક લોકોનો પરિચય ધરાવી શકે: પરંતુ એવો એ રાજ્યકાર્યભારી પોતાને પરિચિત હોય એવા બહુસંખ્યક લોકોમાંથી ગણપાગાંઠવા લોકોનેજ પોતાના સ્નેહી-આત્મજન રૂપે ગણી શકશે, આમ થવાનું કાચુ એવું બતાવી શકાય કે, પદપદવીને ક્ષીપે ઉદભવતા સંબંધો ઘણે ભાગે સ્નેહાભાસાત્મક હોઈને પદપદવીના લોપ સાથે જ તે હુપ્ત અગર હુપ્ત જેવા બની ગયા વિના રહેતા નથી. આ એક લોક-સ્વભાવસિદ્ધ સત્ય છે. તેમાં વળી પુરુષોત્તમરાયજી તો સામાન્યતઃ એક જૂની કબજા કલ્પાતા રાજ્યના અને જૂના મંત્રદાયની રાજનીતિવાળા દરથી દેખાતા રહેલા; એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજાઓ જે ઉમરે કાર્યભારીને પદે વિરાજવાને બાબ્બશાળી બને છે તે ઉમરે તો તેજી મતાવીશ વર્ષો સુધી કાગ્જાર કરીને તેના ત્યાગ પણ કરી દીધેલો હતો અને તેમ કર્યા પછી પણ પોતાની યસ્તાને- પોતાની જાતને-લોકસંગઠ તરની રખવાના લાભથી તેમણે બીજા કોઈ રાજ્યની સેવામાં પ્રવેશ કરવાનો અભિલાષ સરખો પણ રાખ્યો નહિ. આવા સંયોગમાં તેઓ જે જનસમાજ રૂપી મહાસભ્યના તળમાં, શુકિતપુટમાંના મોતીની પેઠે, પડી રહી અદૃશ્ય-અલક્ષ્ય-જેના બની ગયા હોત તો તે પ્રમાણે જનવાનું સંભવિત જ હતું. પરંતુ એમના સંબંધમાં જે બનેલું છે તે પૂર્વોક્ત દર્શકતથી વિરુદ્ધ રૂપનું જ બનેલું છે. એઓ પોતે જૂનાગઢના એક રાજ્યાધિકારી હતા તે સમયે તેમના મિત્રમંડળ પરત્વે જે કોઈએ જે કલ્પના કરેલી હશે તે કોઈએ, તેઓ કાર્યભારીપદથી હનરીને કેળ પદપ્રમશ ચૂંચ નિશ્ચિતપણેજ જીવન ગાળવાને

મંડી પહેલાં હતા ત્યારે તેમના મિત્રમંડળના વિસ્તાર પરત્વે ખરો ખ્યાલ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તો, તેવા પ્રવાસીને પોતાનો પૂર્વકલ્પના અચૂક જોડી કે નિરાધાર દેખાયા વિના રહી પણ નહિ હોય. વસ્તુતઃ પુરુષોત્તમરાયજી જૂનાગઢ રાજ્યની હદમાં જોડલી સંખ્યામાં મિત્રો ધરાવી રહેલા હશે તેના ક્રન્તાં અનેકગણિત સંખ્યા તેમના નિષ્કામ પરદેશીય મિત્રોની હતી, અને તેને પરિણામે તેઓ પોતાના કાર્યની સિધ્ધિ કરવાની બાબતે હિપક્રાન્ત થઈ પડે તેવી પરંતુ ખીજતને અસભ્ય થઈ રહે તેવી પોતાના કામને લગતી બાબતોની માહિતી પણ અભેદ સ્થાનોમાંથી મેળવી શકેલા હતા. મતલબ કે, પુરુષોત્તમરાયજીના હાથમાંથી રાજ્યાધિકાર સરી ગયો હોતો છતાં તેમનું જીવન શુદ્ધ-નીરસ કે વિપાદમય-બની ગયું નહિ તેનું કારણ જોતી કાઢવાનું કામ અધરું નથી. રાજ્યકાર્યભારી તરીકે તેમને જોડણું શુભ કરવાનું શક્ય હતું તેટલું નિષ્કામનાથી એટલે કે રાજ્યાધિકાર પોતાના હાથમાં કામ રહે એવા લેખથી કે સ્વથી રહિત બનીને કરેલું હતું, અને તેથી કરીને, રાજ્યાધિકાર બ્રહ્મવનતા રાજપુરુષો કાર્યભારીઓ વગેરેમાં જે પ્રકારની મ્હાનતા-નિષ્કામતા-નો હુદબ થઈ આવે છે તે તેમનામાં હુદબવી શકેલ નહિ તેમ વગી કેટલાકને જોમ પગણે સરલ બનીને પોતાની નષ્ટ થયેલ મહત્તાને ઠાંકવી પડે છે તેમ તેમને કરવું પડેલ નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ જૂનાગઢમાંના પોતાના સ્વજનો તથા સ્નેહીઓને ઊડીને તેઓ મુંબઈ તેમજ રાજકોટમાં રહેતા બની ગયલા હતા તે છતાં તેમને પ્રકાશમાંથી અધિકારમાં જઈ પડ્યા જેવી લાગણી ખીસકુલ ન થતાં, પોતે જોડે પોતાના ધરના અદ્યપ્રકાશવાળા ખંડમાંથી નીમરી બહુ પ્રકાશમય પ્રાંગણમાં જઈકમેલા દોષ એવું પણ તેમને લાગી રહેલું હતું. આમ થવાનું કારણ એ હતું કે, તેમણે પોતાના પૂર્વજીવનમાં પરદેશ વિશે એક મહામિત્રમંડળ પ્રથમથી જ રચના રહેવાનો કાર્યક્રમ પાળેલો હતો. આમ લોકને જેવા તેઓ જૂનાગઢ ઊડી મુંબઈમાં જઈ વસેલા કે તરત જ તેઓ ત્યાંના મહાનાયકિક જીવનમાં ઝાનપ્રેત થઈ શકેલા હતા. આ વખતે મુંબઈના સિંદ અગર બંજી દાકેમની હાથમાં પામી રહેલ મર શ્રીરામચાંદ મહેતાના નેતૃત્વ નીચે નાં એવાલ કુળ એખતે, મર બાલચંદ્ર બાટવેકર, મર ચિમનલાલ સેનલલ, મર દીનશાહ એલસં વામ્બા, શીયુન દામેદર મણેશ પાધ્યે, મર નારાયણ ચંદાવર, મર વિલસામ દામેદર શાકરસી, મર લક્ષ્મીબાઈ આમળદામ, મર પુરુષોત્તમરાય કાકોરદામ, મર કપાદીમ રહેમજી, મર રેન્વી રીઝ, પાટીસ્તાન અધવારનાર બેન્ટર ઝીન્ડા, ચ. દગરામ દળવી વગેરે અનેક મહાજનો દેવદાસ પ્રાણી કચામાં દીન દામ

રહેના હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે પુરુષોત્તમરાયણ પણ ધીરેધીરે, પોતાના આવા બધા મિત્રોને સગે વિવિધતાવાળા નિશાળ જીવનનો લઢવો લેવામાં વિના તકલીફે પ્રવૃત્ત થઈ શકેલા હતા સમાનશીલતા વિના સાચી મૈત્રી સંભવતી નથી એ સુત્રને આધારે આપણે એમ કહી શકીએ કે પૂર્વોક્ત મહાજનો અને પુરુષોત્તમરાયણ એ બે વચ્ચે રાજધારીય ભાવનાનું જો સામ્ય હતું તેને નીધે તેઓ એ નર અંડોના હૃદયમાં સરલતાથી સ્થાન મેળવી શકેલા હતા વળી અનેક ગેઠીઆ શાહુમયે તથા ઉદ્યોગપતિઓ તેમજ મુખ્યદેના અનેક વર્ગો તથા વૃત્તિના નાનામહોટા બીજા બહુસંખ્ય ગૃહસ્થો માથે પણ પુરુષોત્તમરાયણએ એવો તો સબધ પ્રથમથી જ કેળવી રાખેલો કે, પૂર્વોક્ત મહાજનોના સગથી તેમને સાર્વાજનિં જીવન ગાળવાની બાબતે જેમ મહોટી અનુકૂળતા મળી આવેલી હતી તેમ કેવળ ગૃહસ્થજીવન ગાળવાની બાબતે પણ તેમને આવશ્યક અનુકૂળતા સુમાધ્ય બની ગયલી હતી,

૯૦ મં ૧૯૦૪ના અંત ભાગે અમે પોતે અમારી વિધાર્થી અવસ્થામાં મુખ્ય જઈ તેમને ત્યાં ઉતરેલા હતા એટલે તેમની માથેના અમારા એક માસ સુધીના પહેના પરિચયને પરિણામે અમને તેમના જીવનનો જો અનુભવ મળેતો તેને આધારે અમે કહી શકીએ છીએ કે, દરરોજ પુરુષોત્તમરાયણની મુલાકાતે આવનાર વિવિધ કોટીના ગૃહસ્થોની સખ્યા એટલી તો મહોટી રહેતી હતી કે, એમની સાથે નિરાતે બેસી વાર્તાલાપ કરવાનો અવકાશ અમને બહુ જ યોડે મળતો હતો મુખ્યદેના મહાજનોને ત્યાં ઉજવાતા ભવ્ય લગ્નાદિ સુખ પ્રસંગોએ આમનિત થતા નયજી સાહેબ તેમને ત્યાં જતા ત્યારે અમે પણ તેમની બેળા જતા હતા અને તે પ્રસંગે એમને જો અપૂર્વ સન્માન અપાતું હતું તે અમે પ્રત્યક્ષ અનુભવેતું પણ છે એના પ્રસંગોએ અમે એમને 'જૂનાગઢનો નવાન' એવી કિપમાથી ઓળખાવાતા પણ જાણના છે ! સ્વદેશમાં પ્રાપ્ત થયેલ ઉચ્ચ ગત્યાધિકારવાળા મમયમાં જો તે પુરુષ પૂજ્ય તેમાં નવાઈ નથી પરંતુ એવો પુરુષ એવા પદથી ભ્રષ્ટ થતા પછી પરદેશમાં પૂજ્યતો બની જાય ત્યારે તેનામાં કેમ અસાધારણ વિભૂતિ ઝેરી છે એમ સૌ કોઈએ ધૂન કરતું પડે જ વળી નાના મહોટા ગજકર્તાઓ ગજ્યમર્થભારીએ, દરબારે તેમજ રાષ્ટ્રીય વિદેશીય મહાજનો મુખ્યદેની મુલાકાતે આવતા રહેતા હતા એટલે પણ એમની સાથેના જુના મંથન તાજ કરવાની અને પ્રમગ્નચાત્ર નના મંથન આધવાની તમ પુરુષોત્તમરાયણને મળ્યા જ મરતી હતી તેમાં વળી જૂનાગઢ

રાજ્યમાંના તેમના વિદેશીઓનાં કારસ્તાનોથી તેમના ઉપર જે પ્રદારો થતા ગયલા હતા તેને લીધે વર્તમાનપત્રોમાં જે લેખો આવતા અને જે ચુર્ચા જગતી તેને પરિણામે, આ પ્રદત્ત થના કાર્યભારીને ઝોળખવા માટે પશું ધણાઓને કુતૂહલ થઈ આવતાં તેવાઓ કોઈપણ મિત્રે તેમને મળવાને દોડી જતા હતા, અને જેનું ફળ એ આવેલું કે, એમને જે પ્રકારની મદદની જરૂર પડતી હતી તે તેઓને સુલભ થઈ પડેલી હતી. પરંતુ આ પ્રકારે મુંબઈ તેમને જેમ ઉપકારક થયેલું હતું તેમ બીજે પ્રકારે એમને એમનો મુંબઈ-નિવાસ કેટલાક પ્રમાણમાં હાનિકર નીવડેલો પણ હતો એમ કહી શકાય. આર્થિક દૃષ્ટિએ મુંબઈ નિવાસ તેમને મોથો પડેલો કારણ કે તેમની આવકનાં મૂંઝા જુનાગઢ રાજ્યે કબ્જે કરી લીધેલાં હતા. પરંતુ સમયાનુરૂપ જીવનપ્રણાલી ધડવામાં પુરુષોત્તમ-રાયજીને પોતાની મહોદાઈ આડી આવતી નહીં એટલે એ ધોડાની ગાડી પછી એક ધોડાની ગાડી અને તે પછી ટ્રમ અને પ્રસંગ પ્રમાણે પગનો ઉપયોગ કરવાની હદે તેઓ પહોંચી ગયલા હતાં એ દ્વારારને લીધે એમને માંખા પાડી દીધેલા નહીં એ હકીકતને આપણે તેમના સ્વભાવની અવિશેષક ગણી શકીએ. મુંબઈ-નિવાસે તેમને જે બીજી હાનિ (જે તેને હાનિ ગણીએ તો) કરેલી તે એ કે, તેઓ પોતાના મિત્રો અને સંબંધીઓ કે જેઓ હિંદીરાષ્ટ્રીય મહાસભા (નેશનલ કોંગ્રેસ)ના અગ્રેસરો તથા સભ્યો હતા તેમની સાથે બેસતા ઉઠતા હતા અને વળી મુંબઈમાં તેમજ અન્ય સ્થળે ભરાંતી રાજધારીય સભામાં હાજરી પણ આપતા એ કારણે એમની પ્રતિષ્ઠિતિ સરકારના રાજધારીય ખાતાને અણગમતી થઈ પડેલી પણ ખરી. પુરુષોત્તમરાયજીની પ્રતિષ્ઠિતિ એક રાષ્ટ્રીયતા તરફ હતો એમ આપણે વિના સંકેતે કહી શકીએ છીએ. એમના રાષ્ટ્રવાદે જ એમને જુનાગઢ રાજ્યની સ્વતંત્રતાને માટે બ્રિટિશ સરકાર સામે રાજધારીય કુદ્ધો લડવાને પ્રેરેલા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ ગદરદીન તૈયબજી, અજલા મેહરઅલી, શીરાઝરાહ મહેતા વગેરે મહાસભાવાદીઓને જુનાગઢ રાજ્ય સાથે સંબંધ રાખવાને પણ તેઓ પ્રેરત થયલા હતા, આમ હોયને મુંબઈની બ્રિટિશ સરકારે રાજધારીય ખાતું પુરુષોત્તમરાયજીને સરકાર નિરુદ્ધ પદના ગણી લે તેમાં નવાઈ ન હતી. તેમાં વળી જુનાગઢ રાજ્યને બ્રિટિશ વાલી વહીવટ દેહળ મુકાવાનો વારો આવેલ હતો એટલે પછી ત્યાંના બ્રિટિશ વાલી વહીવટદાર તેમજ કાઠિયાવાડ એજન્સી કોઈ પણ માર્ગે, પુરુષોત્તમરાયજીને જુનાગઢ રાજ્યનાં સંબંધમાં આવવા ન દેવાના કારણે રચી રહેલ અને તે એટલે સુધી કે, એ વખતે સંબંધાત્મક હતું તે પ્રમાણે, પુરુષોત્તમરાયજીને મુંબઈ સરકારમાં “કાઠિયાવાડના તિલક” ગણાવી દેવાનો પ્રયાસ

પણ તેમણે કહેલો હતો ૧. આ વાત સાચી હો કે ન હો. પરંતુ ઇન્સાફ મેળવવાના પ્રયાસમાં પુરુષોત્તમરાયણને નિષ્ફળ કરવા અને તેમ કરીને તેમને જૂનાગઢથી અલગ રાખવા માટે જે બહુવિધ અંતરાયો જૂનાગઢના બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારે, કાઠિયાવાડ એજન્સીએ તથા મુંબઈ સરકારે ઉપરિચિત કરેલા હતા તે જોતાં એમને ગમે તેવા કાળા આલેખવાનો પ્રયાસ ન થયેલો હોય એમ કદાપી શકાતું નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ જે બ્રિટિશ રાજદારીય અમલદારોએ એમને, ખરેખર, 'તિલક' જ ગણાવેલા હોય તો, આપણે કહેવું જોઈએ કે, એમને એવા ગણાવ્યાથી એ પ્રખળ સરકારના અમલદારોએ પુરુષોત્તમરાયણને વરણતઃ અધિક ઉમળા બનાવેલા પણ છે; કારણ કે તિલક મહાશયની હાલ જેમ હિંદુસ્તાનને સ્વાધીનતાવાણું સ્વચ્છ બોગવતું કરવાની બાબતે હતી તેમ પુરુષોત્તમરાયણ પણ પોતાથી સેવાયલા જૂનાગઢ રાજ્યની આંતર સ્વતંત્રતાને સુરક્ષિત રાખવાને માટે, એક અધૃષ્ટ રાજદારીય યોધાની પેઠે જ બ્રિટિશ સરકારને નીતિક્ષેત્રમાં હેરાવી રહેલા હતા, એ વાત એમની જીવનકથા આપણને સ્પષ્ટ કહી આપ્યા વિના રહેતી નથી. બ્રિટિશ ખાલસા મુલકમાં રહીને એ પ્રખળ બ્રિટિશ સરકાર સામે રાજદારીય યુધ્ધ ખેલનારને જે દેટલાક પ્રકારની મોકળાશ, સાધન સામગ્રી તથા અન્ય યુધ્ધિશાળી અને સમર્થ પુરુષોની મદદ મળતી રહેતી હતી તે પ્રકારની મોકળાશ, સાધન સામગ્રી તથા મદદ દેશીય રાજ્યના કાર્યભારીને બ્રિટિશ સરકાર સામે યુધ્ધ ખેલવામાં મળી ન શકે એવી પરિસ્થિતિ જે સમયે દેશીય રાજ્યોને આવરી રહેલ હતી તે સમયે પુરુષોત્તમરાયણ જેવા કાર્યભારી એકલે હાથે પોતાથી સેવાતા રહેલ રાજ્યને શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર તથા સમર્થ બનાવી દેવા તથા રાખવાને ઉદ્ધુક્ત રહીને, એક તરફ પોતાના સેવ્ય રાજ્યમાં ધર કરી બેઠેલા રોગને નષ્ટ કરવા અને બીજી તરફ બ્રિટિશ સરકારની આક્રમકતાને ખાળવા એમ બે દિશામાં લડી રહેલા હતા એ જોતાં એમને આપણે 'તિલક' કહીએ તો તંજોડું ગણાશે નહિ.

એમના ઉપર ઓઢાડાયેલ બનાવટી તહેમતનો પ્રપોટ મુંબઈ આદિ સ્થળોનાં અગ્રગણ્ય તમામ વર્તમાન પત્રોએ લેખમાળા પ્રકટ કરી કરીને ફોડી નાંખેલો એ એમના મુંબઈ નિવાસથી ઉદ્ભવેલ અનુકૂળ પરિસ્થિતિનું ફળ હતું, અને વળી તેમના ઉપર જે સક્રિય ગુન્જિવામાં આવેલ તેણે સામાન્ય જનતાને તેમની બણી વધારે સહાનુભૂતિવાળી બનાવી દીધેલ એમ પણ કહી શકાય. કેટલીકવાર ભવાડો વરસાડો થઈ જાય છે એ વાતનું જ્ઞાન તેવા ભવાડાના

પ્રયોજકોને નહેતુ નથી એ વાતનો દાખલો આપણને આપણા આ કથાપુરુષ
 બણી એમના શત્રુઓએ ચલાવેલ વર્તનથી મળી આવે છે. મતલબ કે,
 પુરુષોત્તમરાયજીની જે મહત્તા મનાવવી હતી તેને તોડી પાડી તેમની પ્રતિષ્ઠાને
 નષ્ટ કરવાના કુદ્દત્ત ધરાવતા એમના શત્રુમયે જૂનાગઢના દરમા બગાડને જે
 બવાબ બગાડેલી તેણે તો ઉવટા એ પુરુષોત્તમરાયજીને અધિક "મહાન" બનાવી
 દીધેલા એ વાત નિશ્ચય છે. જૂનાગઢનો ત્યાગ કર્યા પછી પુરુષોત્તમરાયજીએ
 મુબબ્બા રહેણાક કરી ન હોત તો, તેમના ઉપર આવી પડેલ વિપત્તિને પ્રસંગે
 જે અતુલ્ય મયોગો ઉપલબ્ધ થવા પામેલા તે ચાત નહિ અને ચાત તેપણ
 તેમ થવામા વાર પશુ ધણી લાગત વ્યસનકાળમા મૈત્રીને ક્ષોભિએ ચઢતું પડે છે
 એટલે પુરુષોત્તમરાયજીના મિત્રો હોવાનો દાવો ધરાવનારાઓને એમના ઉપરની
 આફતે કસાવાનો પ્રમગ આણી દીધેલો હતો. પૂર્વનિર્દિષ્ટ મહાજનો ઉપગત
 ખીન્ન અનેક ગૃહસ્થો એમની મદદે આવી જામેલા હતા. આવા ગૃહસ્થોની
 પૂર્ણ નામાવસિ તો અત્ર રચી શકાય નહિ, પરંતુ એમનાં કેટલાક નામે અત્ર
 આપણે ગણાવી શકીએ સોલિસિટર બાઈશ કર નાનાબાઈએ પોતાની નિષ્ણાત
 બુધ્ધિનો લાભ ખાસ કરીને, પુરુષોત્તમરાયજીને આપીને તેમના ઉપર મૂકાયલા
 તહોમતની કૃત્રિમતા ઉઘાડી પાડી આપેલી અને પડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા કે
 જે પુરુષોત્તમરાયજીના કંદેર શત્રુ હતા તેમના માળા બેરિસ્ટર કરમનદામ છાત્રી-
 લદાસ કે જેઓ મુબબ્બા એક પ્રેસીડેન્સી મેજસ્ટ્રેટ હતા તેમણે પણ માગ
 પ્રમાણમા મદદ કરેલી હતી આ ઉપરાંત અધ્યાપક જહાગીર કુવરજી કોપાજી,
 સોલિમિટર હરિ સીનારામ દીક્ષીત, બેન્કિટર વિષ્ણુનાથ પ્રભુગમ, ડો. બાન્નેઝર,
 ડો. પોપટ પ્રભુગમ, રા. જાલાસંકર જાવાબાઈ રાજરેષ, સુદા મન મુખરામ
 સુવર્ગમ ત્રિપાઠી, મુબબ્બા પોલિમખાતાવાળા મિ. રોહન, મિ. મિથમ અને
 અને મિ. પેગીગરા, રા. જ. મુનીનાથ હત્તિલાલ સેનલવડ, મુબબ્બા એકવારના
 નગરપાલ શેઠ ધરમલી મોરારજી એકલદામ. જેઠ દારકાદાસ ધરમલી. શેઠ
 દામોદર મુળજી, રા. જ. શેઠ વસનજી ખીમજી, શેઠ વીરચંદ દાપચંદ, મુબબ્બા
 સરકારના એકવારના પ્રધાનાભાવ શ્રીયુત ચૈબવ, શેઠ હમર જમાલ, નરયન-
 ના. (મચ્છીનસણા) નસરુલ્લાખાનજી, મુબબ્બાની વાંક ન્યાયાધીશીના ગવિરદાર
 મિ. મેળના, ખા. જ. જમશેદજી અગેશર દાસ, મ. રા. જા. આચાર્યમ,
 શ્રીયુત વિદ્યભાઈ પટેલ, રા. જ. હમરજી સુવર્ગમ દેસાઈ, શેખ વાહુજ વઝીર
 મદમદ મુબબ્બા સરકારના ઝોગીએટલ દારજેટ. મિ. દેનિમેન, મેટ્રસ એકવારના
 રા. પોચખાનાવળા વગેરે અનેક મહાપુરુષોની મિત્રતાનો લાભ અનેક માંગે

પુરુષોત્તમરાયણને મળી શકેલા તે તેમના મુંબાઈ નિવાસને લીધે જ. મુંબાઈની ખર્ચાળ રહેણીકરણી તથા પોતાની વિશ્વ જૂનાગઢ રાજ્યે જોપાડેલ મુંબેશનો પ્રતિભર કરવામાં થયેલ મહોટા ધનવ્યયને પરિણામે જ્યારે આપણા આ ચરિત્રનિરૂપને અર્થમ ક્રોધ ભોગવવાનો વારો આવી ગયેલ ત્યારે મુંબાઈ વાસી તેમજ મુંબાઈ બહારનાં સુરત, ભરૂચ, વડોદરા અમદાવાદ રાજકોટ જૂનાગઢ વેગવળ વગેરે સ્થળોના હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી મિત્રો મથાશકિત આર્થિક સાહાય આપી આપીને પુરુષોત્તમરાયણના નિરપરાધી ઠરાવાના પ્રયાસોને પોગેલા હતા; એટલું જ નહિ, પરંતુ જે એકસો ત્રેપન ચલણ ચિઠ્ઠીઓ ઉચાપત કરી ગયાતુ આજ તેમના ઉપર ગોડવાયલું હતું એ ચલણ ચિઠ્ઠીઓનો ઉપયોગ કરીને વઝીર બહાઉદીનભાઈએ કરેલ વ્યવહારો ગોતી કાઢવાને કામે પણ તેઓ સોતસાહ ઉપકારક થયેલા હતા. પુરુષોત્તમરાયણ એવા એ મિત્રોથી કરાયેલ ઉપકાર જૂતેલા નહિ. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મિ. હોલાડ-વાળા કાર્યશોધનને પરિણામે દિલ્હી સરકારે તેમને નિર્દોષ ઠરાવી દીધા પછી પણ જૂનાગઢના ક્ષિતિશવાલી ગહીવટદારે તેમને તેમની બધી ખાલસા થયેલ મિલકત ન સોપતા તે બદલ અને તે પણ થોડીક મિલકત બદલ થોડુંક વળતર રોકડ નાણાના રૂપમાં આપેલું ત્યારે પુરુષોત્તમરાયણએ પોતાના પ્રિયંકર મિત્રોએ આપેલ મદદનાં નાણા તેમને પ્રથમ પાછા આપી દીધેલાં પણ છે. અહીં અમારે ઉમેરવું જોઈશે કે, જે અનેક ગૃહસ્થોએ પુરુષોત્તમરાયણને મદદગાર થવાના ઉચ્ચાશયથી નાણાની નાના મહોટી રકમો ભેટ રૂપે કે ઉઠીની આપેલી હતી તે તમામ પૈકા જે રકમો પાછી દેનાઈ ગયેલી છે અને જે રકમો દેવાયેલી નથી તે તમામની જીદીજીદી યાદીઓ કરીને તેઓ પોતાના પુત્રોને મોપી ગયેલા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અનુદાન સંયોગો આવે ત્યારે જે રકમો અણુઅપાયેલ છે તે બધી તેમના દેનારા ન ભાગતા હોય તોપણ અને ત્યાં સુધી જેને તેને પાછી આપવા માટે સૂચન પણ કરી ગયેલા છે પરંતુ પદ્મે રાયણ સાહેબની દાનત કેટલી શુદ્ધ હતી તે આ, હકીકતથી સ્પષ્ટ સમજાઈ આવશે. અમદાવાદમાંથી પણ સર ચીત્રભાઈ માધવલાલ બેરોનેટ તરફથી સારી આર્થિક મદદ મળેલી હતી અને વળી ત્યાંના બીજા અનેક મિત્રો જેવા કે, શેઠ લાલભાઈ દવપતભાઈ, વડોદરાના માજી સરન્યાયાધીશ અબાલાલ સાકરલાલ દેશાઈ, દીનાનંદુનીવાલ સાગરભાઈ હઝરત, ડૉ. જૂનાગઢવાળા હીરાલાલ રાયલાલ નાણાવટી, સુરતના શુવ બલમ લાલદામ નાણાવટી, ભરૂચના ખા. બ. જોડ અરદેશર કામદીન, વગેરે નાના મહોટા અનેક ગ્રહસ્થો પણ એક પા બીજે

પ્રકારે પુરોત્તમચયજીને મદદમારે થઈ રહેલા હતા. વડોદરા રાજ્યના માજી અમાત્ય દી० બ० વાસુદેવ મ० સમર્થ; દીવાન સર મનુભાઈ નંદરાંકર મહેતા, રા० ખાસેરાવ જાલવ, રા० બ० ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ દેશાઈ. નડિયાદ વાસી સાદારત્વ ગોવર્ધનગમ ત્રિપાઠી, સુતના રા० કૃષ્ણમુખરામ મહેતા, રાંચ માર્કડ નંદરાંકર મહેતા, સુવિખ્યાત રમાયન શાસ્ત્રી અધ્યાપક ત્રિજીવનદાસ ગજ્જર, ખનારસવાળા રાજા મુનસી માધવલાલજી, કલકત્તાના ઝવેરી રામબદરીદાસજી વગેરે સ્થળ સ્થળના અને વિવિધ કોટીના એમના અનેક મિત્રોએ પ્રસંગાનુરૂપ સહાનુભૂતિપૂર્વક સાહાય્ય આપી પુરોત્તમચયજીના મન ઉપરના ભારને હળવે કરવામાં ક્યારા રાખેલી નહિ. કાઠિયાવાડમાંથી ભાવનગરના વતની તથાપી એક કાળે જૂનાગઢ રાજ્યના નાયબ દીવાનનું પદ ભોગવી રહેલ રા० બાપાલાલ માણેકલાલ, રા० શંકરપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેશાઈ, ભાવનગરના માજી દીવાને વીડલદાસ સામળદાસ તથા વીજયશંકર ગૌરીશંકર જોશી વગેરેએ પણ પ્રસંગોચિત સાહાય આપેલ અને વળી દીવાન સર પ્રભાશંકરે પટણીએ તો પુરોત્તમચયજીના દેહાંત પર્વત એક પરમ વિવસનીય બંધુ રૂપે બની રહીને અપ્રતિમ સાહાય આપવાનું ચાલુ રાખીને શક્ય દેટલા પ્રમાણમાં અને શક્ય તેટલા માર્ગે આ દયાનાળકનું કલ્યાણ સાધવાનો સતત પ્રયાસ કરેલો પણ હતો.

આ ઉપરાંત બ્રિટિશ એજન્સીના રાજકોટમાંના ક્ષેતરંદારે રા० બ० ચમનરાય હરરાય, રા० બ० વિંહલરાય હેમતરામ હવે, રા० બ० લાધારામ હરજી, મોરબી તથા ધરના માજી દીવાન કલ્યાણરાય જોશીભાઈ બક્ષી, રાજકોટના સુવિખ્યાત વકીલ અમૃતલાલ કાળીદાસ બક્ષી, રા० માધવરાય બક્ષી, રા० મુલાખરાય વજેશંકરે ળાયા, સ્વ० બેરિસ્ટર સીતારામ હરિ પંડિત, રાજકોટ રાજ્યના દીવાન હરજીવન કોટક, બેરિસ્ટર મિ० જોષી વગેરે અનેક નાના મહોટા પ્રહરયોએ પણ, ખડે પગે, રામજી સાહેબની મદદે ધણેજ શ્રમ કરાવવાનું ચાલુ રાખેલું હતું. ઇ० સ० ૧૯૧૨ની સાલથી પુરોત્તમચયજીએ પોતાના ઉપર ઇ० સ० ૧૯૦૬માં મુકાયેલ તહેમનમાંથી મુક્ત થવા માટે જે પ્રયાસો આરંભેલા હતા તે પ્રયાસો પરત્વે સ્વ० સર ચિમનલાલ હરિલાલ સેનલવડ જેવા નામાંકિત ધારાસભીએ તન, મન અને ધનથી આપણા આ કથાવીરને પક્ષે રહીને એક અનુપમ અને અનુકરણીય મિત્રધર્મી તરીકે, ક્ષેત્રમાત્ર પણ મહેનતાણું લીધા વિના પોતાનું જે કર્તવ્ય નિઃશ્રમ બુદ્ધિથી કરી બતાવેલું છે તે એવા પ્રકારનું છે કે ભવિષ્યની પ્રજા એ સર ચિમનલાલજીના આચરણને

એક આર્ગ્ગ રૂપે ગણી રહેશે જ. આ મંડળ મિત્રનવાવણએ રાવણ સાહેબના એક રહસ્યત્વ પદ્મમયી તરીકે જે અનેક લખાણો તૈયાર કરી આપેલા છે તેના મહેનતાણાની રમ્મ જ દલમે રૂપીઆ થાય તે તો તેમને લીધેલી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ અનેક મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગોએ પુરુષોત્તમરાયણના દ્વત-પ્રતિનિધિ-તરીકે કેટલુંક કામ કરી આપ્યા ઉપરાંત વર્ષો પર્વત પ્રતિમામ રૂપીઆ ત્રણસો અઢે ૩૦ ૩૦૦ની આર્થિક મદદ આપવાનું ચાલુ રાખી, મિત્રધર્મ ન સમજનાર ધનિકોને એક મહુમ્મલખોષપાઠ શીખવેલો પણ છે. મિત્ર કહેવાયું એ ગણેલું છે, મિત્ર બની રહેલું એ થયું જ મુશ્કેલ છે અને મિત્ર ખાતર દેના થઈ જયું એ અતિમાનુષ્ય કર્મ છે. પુરુષોત્તમરાયણ આજે હયાત નથી હતા સર મિત્રનાણાણએ પોતાના એ સ્વર્ગસ્થ મિત્રની પ્રજ્ઞના કબ્જાણાંને બંને તેડ્યો પ્રયામ કરવાના કામ તરફ પોતાની હયાતી સુધીમા કદિ પણ ઉદાસીનતા બતાવેલી નથી * એ દલીલત એમના ઉદાત્ત ચારિત્ર્યને અધિક

* સ્વ સર મિત્રનવાવ સેનના તેવું 'Recollections and Reflection' નામના સરનાણાના ૪૬૬ પાને રાવણ સાહેબ સંબંધી નાંચે પ્રમાણે લખે છે :-

"x x x When I went to Junagadh with Pherozshah I came into contact with the late Purshottamrao Zala who was the Naib Dewan and my association with him lasted till his death somewhere in 1933-34

x x x

Mr Rendall, the Administrator tendered pardon to Purshottamrao and sent him a cheque for Rs. 125,000 which was much less than the real value of the properties confiscated and mesne profits therefrom from 1903 to 1918. Purshottamrao during his life time and his sons after his death from time to time petitioned the state but without success

ઉદાત્ત દર્શાવનાની તેમજ બાંજીઓએ થોડાં વેળા જેવી ગણ્યારો જ. મતભાષ કે અમાત્યવર્મના ગણાય તેવા અનેક મત્સરીઓનાં જીવનવર્તીતું જે જ્ઞાન અમે અમારા પોતાના અનુભવ તથા અનુભવનથી મેળવી શકેલા છીએ તેને આધારે અમે મૃદુતા કર્યા વિના કહી શકીએ છીએ કે, મિત્રમંડળની વિસ્તૃતતા તેમજ અદુર્જ મોડેરી ગણાય તેવી મિત્રોનાથી મેળાતા રહેવાના વિષયમાં પુરોત્તમ-રાયજીને તોમે ખીન્ને કોઈ અર્વાચીન મતભાષો અત્યંત આવેલ હોય એમ અમે જોયું નથી. આમ હોઈને અમે કહીએ છીએ કે, રાયજી સાહેબે પોતાના રાજ્યાધિકારગ્રામમાં જે કોઈ ખરી કમાણી કરેલી હોય તો તે મિત્રધનની જ હતી અને એ મિત્રધનની વિપુલતાએ જ તેમને તેમનાં પોતાનાં કષ્ટો સહી લેવાનું બળ આપેલું હતું; એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા એ ધનને તુંબડે જ તેઓ પોતાના ઉત્તરજીવનના કુલ્લ મમુડને તરી શકેલા પણ હતા. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, પુરોત્તમરાયજીને જે પ્રકારની રાજદારીય વિપત્તિને અધીન થવાનો વારો આવેલો તે જ આવેલો ન હોત તો, તેમને પોતાને પોતાના મિત્રોમાંથી ખરાબોટા કાઢીકાઢી તે જાણવાનો વખત ઓછો મળત બદલે મળત પણ નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એમનું પોતાનું મિત્રમંડળ જે તેની વિપુલતાની બાબતમાં લગભગ અત્યંત અસાધ્યતાવાળું હતું તે અરેખર તેનું જ હતું એ વાતની પ્રતીતિ સામાન્ય જનતાને અને વિરોધતે તેમના વિરોધીઓને થવાનો વારો આવત જ નહિ.

પૂર્વોક્ત અક્ષિપ્ત હકીકતે આપણે પુરોત્તમરાયજીના પરદેશીય મિત્રોનો પરિચય કરી શકેલા છીએ હવે આપણે એમના સ્વદેશીય એટલે કે સોરઠમાંના મિત્રો પરત્વે ચોક્કસ પણ જાણી લેશું. “પુરોત્તમરાય જૂનાગઢ રાજ્યમાં લોકપ્રિય ન હતા” એવા શબ્દો એક પ્રસંગે જૂનાગઢ રાજ્યના વાલી-વહીવટદાર મિ. રેડોલેરા, ડુર્ગાપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ ખારોડ સમક્ષ ઉચ્ચારેલા હતા ત્યારે એ ડુર્ગાપ્રસાદે, “સોરઠની ચાર લાખ ગાણુસની વસતિના મન આ વિષય પરત્વે લેવામાં આવશે તો સાચી વાત તરી આવ્યા વિના નહિ રહે” એવો જે પડકાર મર્યો જવાબ વિનીત ભાવે તથાપિ નિર્ભયતાથી એ સાહેબને આપી દઈને તેમની જીભને વધારે ખોલતા અટકાવી દીધેલ હતી, એ હકીકત એક અવિવાદ્ય સત્યની સ્ફોટક રૂપે જ છે. પોતાના રાજની જે મુખ્ય તરફ પૂર્ણ ધતરાજી ચલત દેખાતી હોય તે મુખ્ય ભણી તે રાજની પ્રખ દેખાડો પ્રેમ બતાવી તેની મદદે રાવા નેટલી સત્વશીલતા ધરાવી શકે નહિ એ વાત, માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલ

સ્વાર્થ-શક દુર્જલતાની દૃષ્ટિએ ડહૂન ગ્યાય તેવી તો છે જ. તોપણ આપણે અત્રે કહેવું જોઈએ કે, જૂનાગઢ રાજ્યના ધણાય મુમવમાન અમીર હમરાવો જેવા કે જમાદાર મુતેમાન ઉમર, આરજ જમાદાર અને જુનાગઢના એક માછ દીવાન ખાં ૧૦ મારેદ દિ દીના પુત્ર જમાદાર અગા પાપમ, નવાય રસુનખાન-જના જ નાનાભાઈ એવખખાનજી આદિ અનેક ગ્રહસ્થોએ તેમજ દિ દુ પ્રજામાના અનેક વર્ણના તથા શાંતિના નાનામહેડા દરજ્જાના ગૃહસ્થોએ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ, જે તે પ્રમ જે તન. મન કે ધનથી, છાને હાડે માર્ગે આપણા આ ચર્ચિતનિરૂપને છેડત સુધી મદદ આપવાનું ચારું રાખેતુ હતું એ વાત નિર્વિવાદ છે. છ સ ૧૯૧૭મા મિં હોવાડવાળા તપામપએ આરબેના કામના દિવસથી તે છેક પુરોત્તમગયજીનો દેહાત થયો ત્યાસુધીના સતર વર્ષોમા જ્યારે જ્યારે આપણા આ ધ્યાનાયક જૂનાગઢ ગયના છે ત્યારે ત્યારે ત્યાની પ્રજાના ટેલા લોકોનો પ્રવાહ તેમના દર્શનાયે તેમના મુકામ બણી રહેતો હતો તેનો અંદાજ કેમજે જો કાઢી ગયેન હશે તો તેને આધારે એમની લોકપ્રિયતાનું મૂલ્ય દરકાષથી આપી પણ સમરો. પુરોત્તમરાયજીનો કાગ્યાર ખંધ પડ્યાની વાત લગભગ પચાસ વર્ષ જેટલી જૂની થઈ ગયલી છે, છતાં આજે પણ પ્રમ જે પ્રસંગે સોરડી પ્રજાની તેમજ જૂનાગઢ રાજ્યને સ્પર્શતા પગરાજ્યોની પ્રજાની જૂની પેઢીને મુખેથી વહેતી રહેય આ કથાવીરના યશસ્વી કાર્યારને લગતી વાતો આપણે સાબળી શખીએ છીએ અને એ હકીકત જ એમની સફળ રાજનીતિ, રાજ્યસેવા, લોકપ્રિયતા તથા ઇતિહાસ પાન થયવી અમરતાની પ્રતિપાદક ગણાયે.

દવે આપણે પુરોત્તમગયજીના જૂનાગઢ વાસી રનેલ સખ ધીઓ પૈકી જે ટેલાકે સ્વાર્થપરાયણતા તથા બીજતાનો ત્યામ કરીને રાજદ્વારે દમશાને જ ચસ્તિદતિ સ ઘાઘવ એ સૂત્રને અનુમરી તેમની સેવા કરેલી તેનું દિગ્દર્શન યોગ્ય શબ્દોમા કરી લેશુ.

રાયજી સાહેબને ગુપ્તમાર્ગે મદદ આપનારાઓ તો જૂનાગઢમા ધણાય હતા અને અમે ખેડક કહીએ છીએ કે, એવી મદદ આપનારાઓ જે ન હોત તો રાયજી સાહેબને પોતાનું ધ્યેય સિંધ કસ્વાની બાળતે અધિક શ્રમ પણ પડત રાયજી સાહેબ ઉપર રાજરોષ ઉતરેતો હતો એટલે ખુલ્લી રીતે એમના પક્ષમા ઉભા રહેવું એ જોખમ ભરેલી વાત હતી, કચ્છ ક રાજરોષ એવો હતો કે, રાયજી સાહેબના નામનો ઉચ્ચાર કરનારને કે તેમની ગેરહાજરીમા

તેમના કુટુંબની બાળ વેવાને તેમને જે જાના ને અદ્યત્ત થવું પડેજ, એવું વાતાવણ્ય જૂનાગઢમાં ઉપસ્થિત થઈ આવેતું હતું આમ હોઇને નિર્ભય તાપૂર્વક તેમનો જમડો પત્ર સેનાગની મધ્યા આગમીને ટેરવે ગણાય તેવી હોય એમાં નવાઈ નથી. આવા હાનિકારક સમયે તો, જે ઘણું સ્નેહીમય થી અગર ન્યાયપ્રેમી એમની સાથે દુર્ગર્હ છુટાઈ જવા નેટલી હશે સાહમ કરી શકે તે જ તેનો પક્ષ પ્રકટ રીતિએ લઈ શકે તેમ હતું પુરુષોત્તમનયણના મેટનાક સ્નેહીમય થીઓએ, આ વિષયે, બચાવક સચોગેની ઉપેક્ષા કરીને પણ પ્રજાત ચિતે નિર્ભયતાનું પાલન કરી તેમની જે પ્રકારે નિષ્કામ સેવા કરી બતાવેલી છે તે અમે અમારૂં પોતાના અનુભવથી કહીએ છીએ કે, એક અનુભવી આદર્શ રૂપ ગણાય તેવી છે અધિક આશ્ચર્યકારક હકીકત તો એ છે કે, પુરુષોત્તમનયણના અધિકારક્ષણમાં એમના સગાસબ થીઓને તથા આમ સ્નેહીઓને ગળ્યના બીજા નોકરોના કરતાં એ કૂચી બાળ નેટતો પણ અધિકે લાભ મેળવે નહિ તે જાત અને તેમને વળી નોકરીમાંથી મુક્ત થઈ જવાનો વારો આવી ગયતો હતો તોપણ, તેઓ ખરેખર અદ્ભુત થી તેમની સેવા કરવાને કટિબદ્ધ થઈ રહેતા હતા, અને એ વખતે તેઓએ પોતાની વિષમ આર્થિક સ્થિતિને એ બાબતે ન્યાડી આણેની પણ નહિ આવા સેવાપરાયણ સગાઓના તથા સ્નેહીઓના આપણે મુખ્યત્વે દુર્માપ્રસાદ લક્ષ્મીદામ ખારોડ, વિશાલ મયાશ કર ધોમ, ભુપતરાય ત્રિકમણ વેણુવ, જાવરાય હરિગક વસાવડા, ગણપતિરાય મયાશ કર ધોડા અને બદભાઈ મણિરાય વૈદ વગેરેનાં નામે ગણાવી શકીએ આ અદસ્તોએ હોયેક અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહીને પણ તન, મન ધનથી પુરુષોત્તમનયણની હાલતી પર્યંત મેવા પ્રેરી છે રાં દુર્માપ્રસાદને તો અમે આ ધ્યાના પૂર્વભાગમાં પુરુષોત્તમનયણના હનુમાનની ઉપમા આપેની છે અને તે સ્વાર્થ પણ છે અમે ખાતરીથી કહીએ છીએ કે કોઈ આધુનિક સસ્ત્રોએ દુર્માપ્રસાદનું દૃશ્ય ચીરી તેને કેઈ અદ્ભુત ઉપાસ્યની મંત્રી નપારસી જોવાનું હોત તો, એ હાલમાં એ પુરુષોત્તમનયણની મૂર્તિનું દર્શન કરી શકત જ સવશ, આદેમની તળીવન અસ્તરથ તથા ચિતાજનક થવો માટેલી તે દિવસથી આ દુર્માપ્રસાદ પોતાનો જોત વ્યવસાય છોડીને રાજપ્રેમ પોતાના સેવની પામે જઈ રહેતા હતા અને તેમના કાર્યપ્રેમીને તેમને પોતાના આગ્રહ્ય દેવ જેવા પુરુષોત્તમનયણને તેમના પોતાના હવનનાટના છે ના અકના છેલ્લા પ્રવેશમાં જે જ્યાં કાર્યો કરી લેવાના હતા તે જ્યાં કરી લેવાના મૂર્તિ સાદા વ્ય આપીને પોતાના કર્તવ્યની સિદ્ધિ કરી લીધી હતી, એટલું નહિ પણ

આર્યણા આં કયાવીર રાજકોટમાંના પોતાના ગણસભા સ્નેહી જનોને છેલ્લા નમસ્કાર કરીને મુંબઈમાં પોતાનો દેહ પાડવાને ગયવા ત્યારે પણ આ દુર્ગાપ્રસાદજી તેમની આંખે મુંબઈ જઈ વસેલા હતા. મુંબઈમાં રહીને દુર્ગાપ્રસાદજીએ પુરુષોત્તમ-ગયજીની જો પ્રમરેસે ૧ કરેલી છે તે, ખરેખર કોઈ જ્ઞાનીવિજ્ઞાનીને આશ્ચર્યમૂઠ કરે તેવી છે. એ મેવાનો એક પ્રકાર અમે અત્ર આવેખીએ છીએ. પુરુષોત્તમરાયજીનો મંદિરાડ જોમ જોમ ઘેરો બનતો ગયેલો તેમ તેમ તેમના મુંબઈ-વાસી વૈધ દાકતરો આવી આવીને ઔષધો આપી જવા મરેલા હતા. પરંતુ પુરુષોત્તમ-ગયજી પોતાનો અંતકાળ પાસે આવેલો છે જ એવું પોતાના મનથી મમજતા હતા એટલે તેઓ ઔષધોનો ઉપયોગ કરવાને ખુશી ન હતા. તોપણ તેઓ પોતાના સ્નેહી વૈધ દાકતરોને મતોથી તેમને પ્રમન્ન રાખવાના હેતુથી તેવાઓથી અપાતાં ઔષધોનો અસ્વીકાર કરતા ન હતા. આમ જો તેઓ ઔષધો ન લેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા હતા તો પછી તેઓ તે ઔષધોને ફેંકાવી દેવા માટે સ્વીકારના હતા શું ? એવો પ્રશ્ન કદાપિ કોઈ કરે; તો તેના જવાબમાં અમે કહીએ છીએ કે, એ ઔષધો એમણે ફેંકાવી દીધેલા નહિ, પરંતુ એ ઔષધોનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના દ્વિતીય દેહ પાસે કરાવેલો હતો એ તેમનો દ્વિતીય દેહ તે દુર્ગાપ્રસાદ. પુરુષોત્તમરાયજી ખુદ દીખળી રમુજ સ્વભાવના હતા. એટલે એમણે એ ઔષધોને ઠેકાણે પાડવાનો માર્ગ જોતી કાઢેલો હતો. દરરોજ એટલે કે તેમના દેહાંત પહેલાના થોડાક દિવસથી તેમણે જ્યારે ઔષધો લેવાનું બંધ કરેલું ત્યારે ઔષધ લેવાનું ટાલું થતું એટલે તેઓ પોતાના આ પરમ બ્રહ્મ બધું દુર્ગાપ્રસાદને આ પ્રમાણે સંબોધતા ‘દુર્ગાપ્રસાદ, હવાનો વખત થયો છે’ આ પ્રમાણે ટાણે ટાણે પુરુષોત્તમરાયજી દુર્ગાપ્રસાદને કહેતા એટલે તેઓ તન્ન પોતાના રામની વતી ઔષધ લઈને તેમને નામે પોતાના પેટમાં નાખના ગેહ્યા, અને એમ કરીને એ ઔષધો જાણે કે પોતાના સેવ્ય બધું પુરુષોત્તમરાયજીએ લીધેલું છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજી પ્રસન્ન પણ રહેતા હતા. દુર્ગાપ્રસાદજીનો સ્વભાવ પણ થોડાક રમુજ હતો, એટલે આ બે રમુજ વ્રજીતિના બધુંઓથી રમાતું નાટક તેના જોનારને અદ્ભુત જ ભાસતું હતું. આ વિષિ છેક પુરુષોત્તમરાયજીના દેહાંત સુધી ચાલુ રહેતો હતો. જાકિતનું પ્રશ્ન ન અગર તેની પ્રતીતિ આથી અધિક રૂપમાં કયે માર્ગે થઈ શકે ? એ વિવિધ ઔષધોએ દુર્ગાપ્રસાદજીને હાનિ કરેલો હોય એવું પાછળથી જણાયલું પણ નથી કાંધાણને બધું સુખકર જ હોય છે.

કરવાનું હતું, અને એ પ્રમણે બે હાથે બે દિશામાં કાંમ કરવું એ બધાવડ પણ હતું. જૂને ચીવે ચાલતા રહેવાનું બહુ બાંહે પમદં કરનાર દુઆરને- રાજકુળ તથા વઝીરને-સમજાવી સમજાવીને નવા ચીવા ઉપર ચાલતા કરવા, ખ્રિશ્ચ મરકારના અમલદારોને સંતુષ્ટ રાખવા, રાજ્યના હક-અધિકારોને અખડિત રાખવા તેમજ મમલાનુકુળ નવાને પ્રાપ્ત કરાવના ન્ના આખા ધ શાસનતંત્રને નીરોગી તથા નિયમનુવર્તી બનાવી દેવું એ તરફ પ્રમુખના કામનો બોજો, રાજ્યના કુળકમાગત રાજપરચ તરફ, નાની કુમરે પણ, પુરોત્તમ-રાયજીએ જાપાડવો જ પડે અને એ કામે, રાજ્યથી અપનિયત હોય એવા પરદેશીય દીવાનથી ઉપકારક ન થવાય એ વાત જાણાઈ હતી. પુરોત્તમરાયજીની મધ્યસ્થતાને લીધે જ જૂનાગઢ રાજ્યનું શાસનતંત્ર ધીમેધીમે કૃત્યતાને પામતુ બધ છે એ વાત દીવાનો તેમજ ખ્રિશ્ચ અંગ્રેજ અધિકારીઓ બરાબર સમજતા હતા. તથાપિ બ્યાસુધી પુરોત્તમરાયજી શાસનસંસ્કારક હશે ત્યાં સુધી ખ્રિશ્ચ મરકાર પોતાને મનમગતા સાબો મેળવી નહિ શકે એવું પણ એ અંગ્રેજ અધિકારીઓ જાણતા હતા, અને તેથી તેઓ તેટલા પુઝા અમંતુષ્ટ ગઢેના પણ હતા. નવાજ મહેમુદ પુરોત્તમરાયજીને રાજ્યસેવાથી દૂર કરે એ વાત લગભગ અસંભવિત હતી. એટલે પછી પુરોત્તમરાયજી પોતે પોતાની મેગે રાજ્યસેવાનો ત્યાગ કરી દે એવો કોઈ કારણે રચવાની તક પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીને માટે ખ્રિશ્ચ અમલદારો કંડે પેટે જોડપુ સાધી શકાય તેટલું સાધી લેતા રહેલા હતા. આખરે એ પ્રમરની તક, એ બાગ્યશાળી ખ્રિશ્ચ સગ્રામે, પુરોત્તમરાયજીએ, શાહજાદા શેરુમાખાનજીના અદીર દખિવાળા વતનથી ઉદભવેલ પનિશ્ચિતિને કારણે જો રાજનામું આપી દીધે તેથી મળી આવેલી હતી. આ બધી વાત આપણે આ અંધના પૂર્વબાગમાં વાચી મવા છીએ. ખ્રિશ્ચ મરકારના રાજદારીય ખાતાની પ્રેરણા મુજબ ગ્યાયત્ર અટપટને કારણેજ પુરોત્તમરાયજીને રાજ્યસેવા મુક્ત થવું પડેનું હતું. પરંતુ પુરવ મામલ્ય પાગખી ન શકે એવા અંગ્રેજ મરકાર ન હતા. જૂનાગઢ રાજ્ય સાથે પુરોત્તમરાયજીને મંબધ ન રહે એટલું જ તેમને જોઈતુ હતું. પુરોત્તમરાયજીની કાર્પશિન, તેમણે બાળવેલી કિંમતી નોકરી, તેમની રાજ્યબક્તિ અને તેમની રૂદરથાઈ એ બધીનું મૂલ્ય ખ્રિશ્ચ સગ્રાર આજી શકેલા હતા. પુરોત્તમરાયજીને કનમાં આપવા અર્થે દિલ્લી સગ્રારે નિયુક્ત કરેલ કાર્પશિન મિં દોલાડે તેમજ પુરોત્તમરાયજીના મદર વિરોધી ચાલ જોડેલ મિં રેડાડે પણ પુરોત્તમરાયજીના પૂર્વોક્ત ગુજેની પ્રથમ કરેલી છે, અ.મ.દે.પ્રને આપણે એટલું નોંધી મળીએ કે.

રાજદારી દૃષ્ટિએ પુરુષોત્તમરાયજી પરત્વે ગમે તેવો પ્રયોગ કરાયતો હોય તો તેને તેમના વ્યક્તિગત ગુણો માથે કર્યો સંબંધ હોઇ શકે નહિ ન. પુરુષોત્તમ-રાયજીના સંસ્પર્શમાં અનેક અંગ્રેજ રાજદારીય પુરુષો તેમજ અન્ય કોનીના અંગ્રેજ ગ્રહસ્થો આવેલા છે, અને તેમણે પુરુષોત્તમરાયજી સંબંધે દ્રવ્ય અભિપ્રાયો દર્શાવેલા પણ છે. આમ હોઇને આપણે આ નીચે એવા કેટલાક અભિપ્રાયો ઉતારી બતાવીએ તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ:-

(૧) કર્નલ હાઇકે કેપ્ટન કે જે મુંબઈ મજદારના રાજદારીયખાતામાં હતો તેમને ૪૦ સં ૧૮૬૩માં નવાબ માહેમ રસુલખાનજીના સહચર તરીકે રાજ્યે રાખેલા હતા, અને એમણે આ નવાબ સાહેબ સાથે હિન્દુસ્તાનમાં મુમાશરી કરેલી પણ હતી. આ મુસાફરી પૈકી એકમા પુરુષોત્તમરાયજી એમની સાથે હતા, એટલે એમને આ કથાવીરનો સારો પરિચય થયેલો હતો, અને તેને પરિણામે તે સાહેબે તા. ૨૦-૨-૬૩ને રાજ પુરુષોત્તમરાયજી સંબંધે આ પ્રમાણે લખેલું પણ છે -

“I have now seen a good deal of Mr. Purusho-
ttamrao, and I find him a very nice agreeable com-
panion, and what is a great thing especially
on these occasions a thorough gentleman (ભાવાર્થ) રા.

પુરુષોત્તમરાયને હવે હું સાચી પેઠે ઓળખી શક્યો છું અને એઓ મને એક ધણા ચાર્યચરિત્ર મિત્ર સહચર જણાયા છે, અને ખાસ કરીને આવા પ્રમોદાના જે એક મહોદીવાત ગણાય તે એ કે, તેઓ એક સ પૂર્ણ સન્નિવૃત્ત છે

(૨) મિર્સ જે. ઇમ્મ્યુ. વેથર, આર્થ. સી. એસ. કે જેઓ ૪ સ. ૧૮૬૫માં કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટના, ન્યાયખાતાના મદદનીશ હતા તેઓ પણ આ રાયજી સાહેબ સંબંધે સારો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, અને લાંબા વખત સુધી આ અંગ્રેજ ગ્રહસ્થ અને પુરુષોત્તમરાયજી વચ્ચે કેટલાક પ્રકારનો ઉપકારક તથા પરસ્પર વિશ્વાસ દાખવનારો પત્રવ્યવહાર પણ ચાલુ રહેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજીએ આ અંગ્રેજ ગ્રહસ્થને ગૂઝરાતી ભાષા શીખવાના કામમાં સખ્તાવલિઓ પુરી પાડીને ઘણી આવકૃતજતા કરી આપેલી પણ હતી,

અને એ મદરથે તેનો મદનો વાળવાને અને- માર્ગે પ્રયામ કરેનો પણ હતો. જે પ્રારની વાતો એ મદરથ ખીજા પાસે કરી ન શકે તેવી વાતો તેઓ પુરોત્તમરાયજીને પત્રો દ્વારા જાણાવીને પોતાના મનને શાંતિ આપતા પણ હતા. રાયજી આદેમ સામે પડિત સ્વામજી કૃષ્ણનર્માએ જે મહોટી ખટપટ ઉપાડેલી હતી તે પરત્વે આ સુણુમ અંગ્રેજ મદરથે એક મિત્ર તરીકે પુરોત્તમરાયજીને કિમતી મદદ આપી હતી સ્વામજી કૃષ્ણનર્માના ખીમા કાગળોથી ફાટુ ફાટુ થઈ રહેલા હતા એવું જે ચિત્ર પડિત જવાહીરલાલ નહેરૂએ પોતાની ટપલકથામાં આનેખેતુ છે તેવું જ ચિત્ર આ મિં વેયરે પણ એ પડિતજી સ્વામજીભાઈતુ ઇ. સં ૧૮૯૫-૯૬માં આનેખેતુ છે, અને તે પ્રકારે આનેખન આપજો, તે સાહેબે રાયજી આદેમ ઉપર લખેલ એક પત્રથી જોઈ શકીએ છીએ

(૩) મિં ઇં એમં પ્રાટ જેઓ બ્રિટિશ ન્યાયખાતામાં હતા તેઓ પણ પુરોત્તમરાયજીના એક મિત્ર હતા, અને તે ઉપર વચ્ચે પત્રવ્યવહારનો સબધ પણ હતો પ્રભાસપાટણના હિં અને મુમલમાન વચ્ચે સમવાન કરાવ્યા બાદ આ મિ પ્રાટે સંલિખિત તા. ૧૦-૪-૮૬ના પત્રથી 'I am are to be much congratulated on bringing about so happy a result & &' (આવું સુખ પરિણામ લાવવા માટે તમને અધિક અભિનંદન આપું છું) એવા શબ્દોથી આપણા આ કથાવીગના પૂર્વોક્ત કાર્યની પ્રશંસા પણ કરેલી છે

(૪) કર્નલ જે. એમં હંટ, સી. એસ. આર્ધ, કાકિયાનાડનો એક ધણે જ લાખો અનુભવ ધરાવનાર અમનદાર તેમજ પાઞ્જથી 'પોલિટિકલ એજન્ટ' પણ હતા, અને તેમને ખામ કરીને જૂનાગઢ રાજ્યની એક દર આતર આખતોતું ઉંડું જ્ઞાન પણ હતું જૂનાગઢ રાજ્યમાં પુરોત્તમરાયજી મમયોચિત સરચાઓ લખન કરવાને હમેશા તેવાર જ રહેતા હતા એ વાતથી આ અંગ્રેજ અમનદાર સુઝાત હતા અને તેમણે રાજ્યના શાસનતંત્રને આધુનિક હોનાણુ બનાવવાના કામમાં પુરોત્તમરાયજીને મારા પ્રમાણમાં સાહાય્ય પણ આપેતું હતું પુરોત્તમરાયજીની 'કાર્યશક્તિ', 'સુદ્ધિમતા', 'વિદ્યના', રાજ્યની આતર સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવામાં ઉપયોગ થાય તેવી તેમની વિરોધાકિત નિર્મળ રાજ્યભક્તિ વગેરે કારણે આ અનુભવસિદ્ધ સજ્જારીય અધિકારીને તેમની બખી ધણ માન હતું પુરોત્તમરાયજીએ રાજનામું આપ્યું છે એના

મમાયાર ત્યારે આ નિહતપ્રવન ગાળના 'પોલિટિક્સ એન્ડ' ને વિનાશમા મને ૧૧
ત્યારે તેમજો તા ૧૮-૧૦-૦૩ના એક પત્રમા આ પ્રમાણે લખી જણાવેલું હતું -
"x x x I am afraid that there are bad times in store,
for Junagadh seems to pass from one political storm
to another x x x" (ખાખ વિશે આવનાર છે એમ મને બીતિ રહે છે,
કાણ કે એ સરકારીય તોફાનમાંથી બીજા સરકારીય તોફાનમા જૂનાગઢ
સંક્રિત થતું જતું હોય એમ દેખાય છે x x x) આ સંબંધ રદગ્ય મમજનાર
અંગે / અમલગની બીતિ ખરી પડેલી છે એમ પણ આપણે કહે જેમ શકીએ
છીએ બીજા એક તા ૨૫-૧૦-૦૩ના પત્રથી એજ ત્રદર્યે આ પ્રમાણે જણા
વેલું છે - x x x) I was surprised to hear by last mail that
Purushottamrai had resigned and that the Nawab had
accepted his resignation x x x If this is true, I do not
know who is to carry on the work of the Admini-
stration. Chaos will soon reign x x x (હવેની ટપાલથી મને
આશ્ચર્યપૂર્વક જણના મળ્યું કે પુરોત્તમરાયે રાજનામું આપેલ છે અને
નવાબે એ રાજનામું સ્વીકારેલું છે + + + આ વાત ખરી હોય, તો
શામનત ત્રવું કામ કોણ ચનાવે તેમ છે તે હું સમજી શકો નથી + + +
અરાજકતા તરત ઉપસ્થિતિ થઈ આવશે. x x. "

પુરોત્તમરાયદની ઉમરની પહેની પચીસીમાંથી જ આ મન'લ ૬૮૨
એમના મુખિ પૌભવતુ નવા હવાળનું નામ કાઢી રહેના હતા અને તે પછી પણ
જેમ જેમ આ બ્રિટિશ અધિકારીને પ્રસંગો મળતા ગયા તો તેમ તેમ તેઓ પુરોત્તમ
રાયદના માનમને વધારે ને વધારે સમજી શકેલા પણ હતા એ સાહેબે
જે અનેક પત્રો લખેન છે તે ઉપરથી અમે ખૂબી શકીએ છીએ કે પુરોત્તમરાયદ
તરફથી આ અંગ્રેજ અમલદારે વિવિધ મનોમા જે ઉંચે સજાવ બતાવેલ
છે તેમજ તેમના આરિયની પ્રસસા કરી તેમને ધેવથી વિધિતમાત્ર સહી રહેવા
તથા નવા : સાહેબ સામે બ્રિટિશ સરકારમા ફર્ગાદ ન નોંધાવવા માટે જે
અમૂલ્ય સનાહ આપેન છે તે આપણા આ ચરિતનિરૂપ્યને ધણાજ પ્રમાણમા
આભાનક તેમજ ઉપકારક નીડયા વિના રહી શકેન નથી ઈ. સ. ૧૯૦૬મા
રાયદ સાહેબ ઉપર જે બનાવની તહોમ્ત મૂકનામા આવેન તે પરત્વે તે જ
મમરે આ મન'લ ૬૮૨ે રપષ્ટ શબ્દોમા આ મુદ્દન લખી ગોમ્લેલું હતું -

"xxx You may console yourself that none of your friends accept the finding of the commission. These misfortunes happen to almost all prominent Darbaris as you know from the history of Kathiawar and especially of Junagadh; VIDE Amarji Diwan and others. They are inseparable from Native State administrations of intrigue; and yet there are those who wish to subvert the British administration and substitute native rule for it. This non-intervention policy is born of ignorance of the condition of Native States x x x There should be no hard and fast rule either of interference in everything or non-interference in anything but each case should be considered on its merits xxx"

(તમારો દોષપિણ્ન મિત્ર તપાસપત્રે ફરેલ નિષ્કર્ષ સ્વીકારતો નથી એ વાત તમને આશ્વાસક થવી જોઈએ. કાઠિયાવાડના અને ખામ કરીને દીવાન અમરજી અને બીજાઓને લગતા જૂનાગઢના ઇતિહાસ ઉપરથી, તમે જાણો છો તે પ્રમાણે લગભગ બધા અમરજીજી દરબારીઓ ઉપર આવી આફતો આવી પડે છે. દેશીય રાજ્યના ખટપટ બધાં વહીવટથી એ (આફતો) અવિચલિત હોય છે, અને તે છતાં બ્રિટિશ વહીવટને ઉચલાવી પાડી તેને ઠેકાણે દેશી વહીવટ સ્થાપવાની ઇચ્છા રાખનારા પણ છે. આ હસ્તક્ષેપ ન કરવાની રાજ નીતિ દેશી રાજ્યના સંયોગોના અગાનમાંથી ઉદભવેલી છે x x x, ફરેલ જાનના હસ્તક્ષેપ કરવો, અગર તો કોઈ એક પણ જાનના ન કરવો એવો દ્વ નિયમ ન હોવો જોઈએ, પરંતુ ફરેલ કામના ગુણદોષો વિચારવા જોઈએ x).

આ કનૈસ હંટર જે સમયે કાઠિયાવાડમાં 'પોલિટિકલ એન્ટ્રી'ને પદે હતા ત્યારે તેમણે, કુમાર્ગે ચઢી ગયેલ પાટવીકુંવર રાજાના ખ્યાનજીતું આકુએ કુંકું થવાનો સમય હોવા સંજયે નવાજ સાહેબને ચેતવેલા પણ હતા, અને ન્યારે એ શાહજાદાનું અવશાન થયાના અભાગ્યાર તેમને મેજના ત્યારે તેમણે બંધેનું છે તે પ્રમાણે 'x x x The late shahzada had so undermined his constitution by youthful dissipation that his early death is not surprising (મરુમ શાહજાદાએ પોતાની જુવાનીમાં લેવારક ભોગવિવાસેથી પોતાના શરારને એટલું તો નષ્ટપ્રાય

કરી દીધેલું હતું કે, તેમના થયેલા વહેલા અવસાને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરેલું નથી.) વળી તે દેશીક મહત્વપૂર્ણ બાબતોની નોંધ આપણને પુરોત્તમરાયણના દક્ષિણમાંથી ઉપલબ્ધ થઈ શકતી નથી તેવી બાબતો ઉપર પણ આ કર્નલ હંટરનાં પત્રો આહોપાતળો પ્રકાર નાંખે પણ છે. નવાબ સાહેબરસુલખાનજીનું અચિંતિત અવસાન થયેલું તે સંબંધે કોઈએ આ કર્નલ હંટરને બાતબી થપ્પી મોકલેલી હતી અને વળી એ નવાબ સાહેબના અવસાન પછી તેમના રહેઠે થઈ ગયેલા ખજાના સંબંધે જોત કરવાને માટે પુરોત્તમરાયણની મદદ બ્રિટિશ વાલી વહીવટદાર જિ. રેડોલે માગેલી તે તેમણે આપેલી નથી એમ પણ એ કર્નલ હંટરને કોઈ માર્ગે જાણાયલું હતું એટલે એ સંબંધે પણ તેમણે પુરોત્તમરાયણને લખેલું છે; પરંતુ પુરોત્તમરાયણએ એ સંબંધમાં કોઈપણ પ્રકારનો જવાબ દીધેલો નથી. પરંતુ બીજી એક હકીકતથી મિ. રેડોલને સ્પર્શતી ખજાનાની જોતને લગતી પૂર્વોક્ત હકીકત યોગ્યપણા પ્રમાણમાં સાચી હશે એમ માનવાનું કારણ આપણને મળી આવે છે. પુરોત્તમરાયણના હિતેશ્વર એક મહોટા રાજ્યના રાજકર્તાએ પુરોત્તમરાયણને ન્યાય અપાવવા સારું મિ. રેડોલને મળીને બહામણ કરેલી હતી ત્યારે આ મિ. રેડોલે, જૂનાગઢ રાજ્યના રહેઠે થયેલા મનાયલા ખજાનાની જોત વગેરે કરવાને કામે મદદગાર થવામાં પુરોત્તમરાયણને ઉદ્દેશીનતા બતાવેલી છે એટલે એ વાત એમને ન્યાય આપવામાં બાધક છે એવી મતલબનો જવાબ એ રાજકર્તાને આપી દીધેલો હતો. આમ હોયને આપણે કહી શકીએ કે, રાજ્યરહસ્યો ઉઘાડા ન પાડવાની બાબતે તેમજ બીજાઓને રાજ્યનાં શ્રમ થયેલા મનાયલાં નાણાં પરત્વે જવાબદાર દેવાવાની બાબતે પુરોત્તમરાયણ બ્રિટિશ વાલી-વહીવટદારને ઉપકારક થયેલા નહિ એ વાતને એમના એક મહાદોષ રૂપે ગણીને તેમને ઈનસાફ ન આપવાનો દુરાશય એ મિ. રેડોલે પકડી રાખેલો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કર્નલ હંટર જૂનાગઢ રાજ્ય પરત્વે એટલો બધો રસ લઈ રહેલા હતા કે, તેમણે પોતાના દેહાંત પર્વાંત એ રાજ્યને અંગે બધી નવાજૂની જાણવાને મુલાકાત તથા પત્ર-વ્યવહાર પોતાના જૂના મિત્રો સાથે ચાલુ રાખેલો હતો એમ આપણે કહી શકીએ છીએ.

(૫) કર્નલ સી. ડબલ્યુ. એચ. સીલી નામના બીજા એક અંગ્રેજ અમલદાર કે જેઓ મહીકાંકમાં તથા કોલ્હાપુરમાં 'પોલિટિકલ એજન્ટ' હતા તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં ચોડાંક વર્ષો રહેલા હતા. તેમણે જૂનાગઢ

રાજ્યના 'બહારખલા નિર્ણાયક ખાતાના' અધિકારી તરીકે તેમજ શાહજાદા જોરજીભાખાનજીના સહયોગ તથા ઉત્તેજા તરીકે કામ કરેલું હતું, અને તેથી તેમને રાજ્યદેહના લગભગ અધાન અગ્રણી હોવાનો ઉડો પસિય થતો શાહજાદા જોરજીભાખાનજી બધા અને બોળા હતા અને તેમની છુદ્ધિ હજી કામી હતી એટલે તેમના એવા સ્વભાવનો લાભ લઈને પોતાનું ધાર્મિક કાર્ય લેવાને ઉત્કુળ મહેનત હજીરીઆ વગેરે તેમને અવગે માર્ગે દોરી રહેના હતા અને તેને પરિણામે તેમનું પોતાનું આયુષ્ય તથા રાજ્યનું ભવિષ્ય નોખમાતું હતું એ બધી વાતો પણ આ બ્રિટિશ અમનદારની નજર બહાર ન હતી અર્થાત્ શાહજાદા જોરજીભાખાનજીનું ખરું હિત ચાહનાર રાજ્યમાં વસ્તુતઃ પ્રયોગમ-સાયજી એમના જ છે અને એઓ એ સુવર્ણને અર્થમાં ઉદ્ધારી લેવા અર્થે બધા પ્રયામ કરી રહેવા છે એ વાત આ અંગ્રેજ અધિકારી બરાબર મમજતા હતા પરંતુ રાજ્યનું ભવિષ્ય શાહજાદા સાહેબને ભીત જુલાવી રહેતું હતું, એટલે પુરોગમગયજીથી કંગાઈ રહેલ પ્રયાસોનો અવલોકા અર્થ એ શાહજાદા કરી રહેના અને સાયજી સાહેબ ઉપર તેમનો રોષ વધતો ગયેલો હતો આ વાતથી મનન સીની વાંચે હતા એટલે બ્યારે તેમને ઇઆડમા, પુરોગમ-સાયજીએ આપેલ રાજનામાને લગતી હબીક્ત પોતાના મેઈ મિત્રના પત્રથી જાણીતી ત્યારે તેમને મહેંદો આઘાત થઈ આવેલો હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ રાજ્યના ભવિષ્ય માટે પણ તેમને ભારે ચિંતા થઈ આવેલી હતી તા. ૪-૧૦-૦૦ને રોજ દીવાન મુનિશ્વારજી ઉપર લખેલ એક પત્રમાં આ ચુચુર અંગ્રેજ ગૃહસ્થે આ વિષય પરત્વે પોતાના ઉદ્ધારે આ પ્રમાણે લખેલા હતા - 'xxx It seems to me a great evil that the State should lose the services of one (Mr P) who has done so much for it xxx The Nub Drwan has always had a difficult position to fill, and has been the butt of calumnies and evil attacks

I can not think he deserved such a treatment or that such a close to his services can redound to the honour of the State xxx

xx I feel sure that the rupture will not make

him abate one iota in his fidelity and devotion to the State in the affairs of which he has hitherts played such a great part. It is said that no man is indispensable, but a Junagadh without Mr. Purushottamrai in the councils thereof seems to me inexplicable.

x x x

I can write no more. The news has so utterly changed the aspect of Junagadh affairs that I at this distance cannot believe it nor appreciate the altered state of affairs properly. I trust the Nawab Sahab will be able to avoid any cliqueship, and that he will yet be able to arrange matters satisfactorily x x x' Where will he find one to replace his old servant? x x x' (જેણે રાજ્યને અર્થે આટલું બધું કર્યું છે તેની નોકરી રાજ્ય શુભાવે એ મને એક મહોલું અનિષ્ટ લાગે છે. નાયબ દીવાનની સ્થિતિ હંમેશાં મુશ્કેલીભરેલી રહેતી આવેલી છે અને તેમને પરિવારો તથા અનિષ્ટ હુમલાઓનું લક્ષ્ય પણ હંમેશાં બની રહેતું પડેલ છે.

એઓ, એમની પોતાની તરફ રખાયેલ વર્તનને પાત્ર હોય એમ હું માની શકતો નથી અમર તો એમનાથી કરાયેલ સેવાઓનો આવો છેડો આવે એ વાત રાજ્યને માટે પ્રતિષ્ઠાપ્રદ થાય એમ હું ધારતો નથી. । । ।

x x x મને ખાતરી છે કે, જે લાગણ્ય પડ્યું છે તેને લીધે, જે રાજ્યના કાર્યોમાં તેમણે આપેલો અધિક મહિસો જણાવેલો છે તે રાજ્ય તરફ તેમની જે વફાદારી તથા લાકિત છે તેમાં એક અછૂ પણ કમી થશે નહિ. કોઈ એક માણસ ન હોય તો ન યાત્રે એમ જો કે કહી શકાતું નથી, તોપણ પુરુષોત્તમરાય વિનાની અંતરસલાઓવાળું જૂનાગઢ મને તો અવ્યાખ્યેય લાગે છે.

હું વધારે લખી શકતો નથી. આ સમાચાર જૂનાગઢ રાજ્યને લગતી

ખાખતોનું રૂપાંતર એટલા બધા પ્રમાણમાં કરી દીધેલું દેખાય છે કે, આટલે દૂર વસીને હું તેને માની શકું તેમ નથી અગર તો બાળવાઈ ગયેલ સ્થિતિનું થોડું મૂલ્ય આંકી શકું તેમ નથી. મને નિશ્વાસ છે કે નવાળા સાહેબ શક-વ્યુદ્ધથી મુક્ત રહી શકશે, અને હજી પણ તેઓ, જે હકીકત બની ગઈ છે તેનો મતોપકારક નીવેડો લાવી શકશે. + + + તેઓ પોતાના (આવા) જીના નોકરનું ઠેકાણું સંભાળી શકે એવો બીજો માણસ ક્યાંથી બાતી કાઢશે ? + + +)

કર્નલ સીક્લીએ લખેલા અનેક પત્રોમાંથી અમે પૂર્વનિર્દિષ્ટ એક જ પત્ર અત્ર વાનગી રૂપે ઉતારેલો છે. એમના બધાજ પત્રો અત્ર ઉતારવા એ એક નાનો સરખો ગ્રંથ લખવા બગબદ થઈ જાય તેમ છે. છતાં અમે એ અર્થ પત્રોના સાર રૂપે એટલું તો કહી દેઈ જ કે, આ કર્નલ સીક્લી રાજ્યમાં હાજરબેલ અનેક પ્રકારે રાજકુટુંબને હાનિકર નીવડે એવી વસ્તુસ્થિતિના સંપૂર્ણ જાણકાર હતા એટલે જ તેમને રાજ્યના ભવિષ્યને માટે વધી જ ચિંતા થઈ આવેલી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ વફાદારી તથા રાજ્ય ભક્તિને વિષયે તેઓ પુરોગતમગણને અગ્રેષ્ઠ પણ માની રહેલા હતા નવાળા માહેબ મુસ્લમાનશની બીજી રાણીથી એમને પ્રાપ્ત થયેલ બીજા સાહજદાના લાભાર્થે પહેલી રાણીને પેટે જન્મેલ સુવરાજ મેઝામાખાનશને હાનિકર નીવડે એવી જાળ પથગતી હોય એવો જે મધ-વડેમ-કર્નલ હન્ટને આવેલો, તેમના એક પત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ કર્નલ સીક્લીને પણ, એમના પોતાના રાજ્ય-સેવાકાળથી એવો જ વહેમ થઈ આવેલો હોય તો તે હકીકતથી, પુરોગતમગણની રાજ્યમાંથી મેઝાદારીને પરિણામે, કેવી અનિષ્ટ સ્થિતિનો જન્મ થઈ આવે એ પ્રત્યે કર્નલ સીક્લીને શીકરમંદ કરી દીધેલ હોય તો તેમાં નવાઈ જતું નથી. જુનાગઢ રાજ્યની તેમજ રાજકુળની રક્ષા કરી રહેવામાં સદા જાગૃત રહીને પુરોગતમગણએ પોતાના આર્થ તથા મુખ્યત્વે જે બલિદાન આપેલું હતું તેનું વધાર્થ અનુભવશાળ આ કર્નલ સીક્લીને હતું અને તે કારણે જ તેમને, પુરોગતમગણની, રાજ્યને હાથે ચલાવેલા અવસ્થાથી હજી લાચી આવેલું હતું. કર્નલ સીક્લી, કર્નલ હન્ટની પેઠે જ ખરી વસ્તુસ્થિતિના જાણકાર તેમજ રાજ્યના ખરા મિત્ર હોઈને પુરોગતમગણએ આપેલ રાજનામની વાતથી કંપી છે એ સ્વભાવિક જ હતું.

જાતાવેની છે મતલબ કે પુરોત્તમગયછતુ સુરોપીય સ્નેહીમળ પશુ મોટું હતું. અને એ જ્યાં સ્નેહીઓ પોતાનો વ્યક્તિગત મદમાવ એમના તરફ ગમે તેવો ધગવી ગેલા હતા તોપણ ત્યાં જાહેરીય જાનતો વચમાં આવી ઉભલી હતી ત્યાં તેઓ નિરૂપાય ગની એમને માહાય આપવામાં લગભગ અશક્ત જની જતા હતા એ પણ નિસદેહ છે સ્નેહમબધની મરિતાને અવિચ્છિન્ન ધા. એ વહેતી અટકાવનાર તાજાહરીય સ્ત્ર સચા ને નવગજના નમસ્કાર છે !

વળી બ્રિટિશ મરગના પશુ પુરોત્તમગયછતી પ્રિનિ, એક ખરેખર રાજનીનિત મહાપુર રૂપે જોટની તેની ન હતી તેનામ જે ઉત્તમ શુભો હતા તેમની કદર તે બ્રિટિશ રાજધારીય ખાતુ ન કરી શકે એવું ત્રિવેક શૂંચપણ ન હતું, અને તેથી જ બ્રિટિશ અમલારો પુરોત્તમગયછતી અભ્યસેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયલા હતા તે પછી પણ તેમના બધી આદરદષ્ટિ ન રાખવા જોટની હનમ્બ જાતાવવાને પ્રેમવા નહિ રાજમેટ એમની તથા ભાતતા દરખારોમાં તથા દત્તિર પ્રમરે રચાતા નહેતા મેળાવડાઓમાં પુરોત્તમગયછતે આમત્રવામાં આવતા હતા અને યથાપ્રમગ 'એન્ટમ દુધ ગવન'ર વગેરે અમનદારો પણ ખાસ કામે તેમને જોવાની મળવાનું ચૂકતા નહિ મુખ્યના ગવન'ર સાટેજો તેમજ હિંદુસ્તાનના કપરાજો અને મ-હામોથી રચાતા મિનન અવમરો (નેવી) મા તેઓ જઈ શકતા હતા અને બ્રિટિશ સગકાર તથા ભગતા દરખારોમાં તથા યોજતા વનમોજનાદિમાં પણ તેમને અચૂર આમત્રજો મળતા હતા હતા આમ અમેજ સગકાર પણ આપણા આ આવીરની મહત્તાનું મૂલ્ય આકી રહેન એ વાત પત્તે શમ નથી જ તથા પિ એટલે પણ ખબ છે જ કે, ત્યાં જ્યારે પુરોત્તમગયછતે પહેલે રહેતા હતા ત્યારે જાહેર તો નિપહે જ રહેતું હતું ! સૂર્ય અમ્નાચજે જઈ કોવેલ હોય તે પણ તે સૂર્ય જ છે અને તે જ પ્રકારે ઉત્પાચજે આવી રાગપૂર્ણ દેખાઈ પૂનઃ જ તેમ તે ગાયકાજે પણ એવો જ રાગપૂર્ણ જની દીને પૂનઃવા વિના ગી રાકતો નથી ખરેખર, મહાપુરોની મહત્તાનું દર્શન તેમની પ્રપાત-જનિત ગોબધી જ થઈ આવે છે અમાધાણ અને અમદ્ય દેખાતા બ્યનિરોના વાણાતાણાથી જ મહાજનોની ઉવનકચાઓના પગે ચતા હોય છે મહાપુરોના ઉવનચરિતોને લગતી અનેક ચૂ જાનતો એમની કાયેજ અસાન પામે છે એટલે માનવ દનિદાસ એટલા પુરતા પનાનું મતાન જની અવધાર્ય જ રહે એ એક સ્વાભાવિક ધમ્મા મણામે જ

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પુરુષોત્તમરાયજીની ધર્મનિષ્ઠા; તેમના પ્રવાસો અને તેમની તીર્થયાત્રા

પુરુષોત્તમરાયજીને ધર્મનિષ્ઠા પોતાના પૂર્વજો તરફથી વારમાં જ પ્રાપ્ત થયેલી હતી. એટલે તેમના મેહશ્વરના ધર્મપાલન રૂઢિપૂર્વક યથાર્થ પ્રકારે થઈ રહેતું હતું. આ સંબંધમાં આપણે પૂર્વે આ કથામાં યોરૂંધણું વાંચી લીધેલું છે. તથાપિ પોતાના દૈનિક ધર્મપરાયણ શ્રવણ આચારધર્મ ઉપરાંત પુરુષોત્તમરાયજીને ધર્મશાસ્ત્રોત્તું જ્ઞાન મેળવવાની બાબતે જે પ્રકારની ઉત્કંઠા રહેતી હતી તેનો યોરૂંધણો ખ્યાલ આપણે લેવો પડશે. જૂનાગઢમાં તેમજ રાજકોટમાં જ્યારે તેઓ રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં તીર્થયાત્રાએ આવતા અનેક આધુર્મન્યામીઓનો સમાગમ સાધવા તથા તેમનો શક્ય તેટલો સત્કાર કરવાને પુરુષોત્તમરાયજી હમેશા તત્પર રહેતા હતા. સ્વામી આત્માનંદ, સ્વામી ભુમાનંદ, સ્વામી કૃષ્ણાનંદ, શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે શ્રી આધવતીર્થ, શુદ્ધ શારદાપીઠાધીકાર (પ્રભામપાટણવાળા) શ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થ તથા શ્રી ભારતીકૃષ્ણ-તીર્થ આદિના પ્રત્યેનો સાબળવા તથા તેમની સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠી કરવામા તેમને ઘણો આનંદ પડતો હતો. જૂનાગઢમા ભાગ્યમાર્તે ૫ ડિગ્રી મહુલાલજીના ઉપદેશ-અનુસંધાન કરવાને પણ તેઓ વારંવાર પ્રવૃત્ત થતા રહેતા હતા, અને રાજકોટ ગયા ત્યારથી ત્યાંના પંચનાથ મહાદેવના સ્થાનમા થતા રહેતા ધર્મવિપલ્લ વ્યાખ્યાનોમાં તેઓ હાજરી અપાવતું બનતાં સુધી ચૂકતા પણ નહિ.

ઇ. સ. ૧૯૦૫માંથી પુરુષોત્તમરાયજીએ પોતાના ચિત્તને વિશેષતઃ જ્ઞાનપ્રેરણાનું અધ્યયન કરવા તરફ વાળ્યું હોય એમ તેમણે સંવત ૧૯૬૨ ભાદ પદી ૯ શુક્રવારે રાજકોટથી મનરુપમગમભાષ ઉપર લખેલ પત્રમાંથી

જણાઇ આવે છે. આ વર્ષમાં એમણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું અન્યથન કરેલું અને બીજાં અસ્તોદય આદિ બોધક પુસ્તકો પણ ઘણા વાંચી નાખેલા હતા. પુરુષોત્તમગયજ્ઞના મનનું પદ્ય પણ પ્રાયશઃ તત્ત્વવિધાની દિશામાં હતું, અને એ વાનની પ્રતીતિ આપણને એમણે ખુદે પોતાના રાજદારીય જીવનકાળમાં મન-સુખરામભાઈ આદિરેનેહીઓ ઉપર લખેલ પત્રોમાંથી થઈ આવે તેમ છે આ કથાએષ્ય કનેથી પણ રાયજી નોદેમ યથાવકાશ ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પુસ્તકો મગાવતા ગ્રેતા.

પુરુષોત્તમરાયજીથી લખાયેલ અનેક પત્રો વાંચના સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે કે, તેઓ પુરુષાર્થવાદી હતા, તથાપ અ તે તો તેઓ પોતાના કાર્યોની બિહિનો આધાર તો પ્રભુ કૃપા ઉપર જ રાખનારા હતા. અર્થાત્ પુરુષોત્તમ-ગયજ્ઞમાં ભક્તિરસનું પ્રાધાન્ય હતું અને તે ભક્તિરસ જ્ઞાનજ્યોત હતો. આમ દોહને આપણે પુરુષોત્તમરાયજીને કર્મકાંડ પરત્વે બહુજ્ઞ ઓછા પ્રમાણમાં રસ લેતા દેખી શકીએ છીએ પુરુષોત્તમરાયજીને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહિવત્ જ હતું એટલે ધર્મશાસ્ત્રો તથા તાત્ત્વિકથાઓ વાંચવા વિચારનાને પ્રયત્ન તેમને એવા મયોના ગુરુગતી અનુનાદોની મદદ લેવી પડતી હતી અને એવા અનુવાદ મેળવનાને તેઓ તમજીત્ત પણ ક્યાં કરતા હતા અર્થાત્ પુરુષોત્તમ-રાયજીનું જીવન, મમમ્ દષ્ટિએ વિચારતા, તત્ત્વજ્ઞાનના રંગે રંગાયેલ ધર્મ-નિષ્ઠાવાળું હતું, અને એ જ પ્રેરક બળને પરિણામે તેમણે મોટોટો ધનવ્યય કરીને તીર્થયાત્રાઓ કરેલી અને પોતાના પત્નીપુત્રાદિ સ્વજનો તેમજ પોતાના અન્ય નગારનેહીઓના યાત્રા લાભ અપાવેલો હતો.

પુરુષોત્તમરાયજીના જીવનનો મોટોટો ભાગ પ્રયાગમાં જ વ્યતીત થવાને નિર્ગાયે દોષ એમ જણાય છે તેઓ કેક અગીઆર વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારથી તેમને દેશાટન યાત્રાનો યોગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. ૧૭ મ્મ ૧૮૦૩માં હિન્દુસ્તાનના ઉપનિવ યોડ નોર્થવુડ મુજર્ પધારેલા ત્યારે મુજર્ પધારના દેશીય રાજ્યોને મુજર્ ગરકાર તત્ત્વથી મુજર્ આવતા મટે આમંત્રણ થયેલા હતા, એટલે એ પ્રયત્ન લુનાગઢના નવજ આદેમ મોદેગનખાનજી બીજા પણ પોતાના મર્ષભારીમંજળ સાથે મુજર્ પધારેલા હતા. આ મર્ષભારી મંજળમાં દીવાન મુજ એકુરજ આગા આદિ ઉચ્ચ પુરુષોત્તમરાયજીના પિતા-દેહજી આગા નવજ આદેજના ખાનગી મર્ષભારી રૂપે મખાવિટ થયા દેહ

તેઓ પોતાના ન્યેષ્ઠ પુત્ર-આ કથાવીર-ને પણ પોતાની સાથે મુંબઈ લઈ ગયલા હતા. મુંબઈમાં પધારેલા નામદાર ઉપરાજના સન્માનાર્થે જે બધા ઉત્સવો આયોજાયા તે બધા અપસોકવાનો તથા તેની મજા ભોગવવાનો લાભ પુરુષોત્તમ-રાયજીને આ પ્રમાણે થયેલો હતો; પરંતુ એ લાભ કરતાં પણ અધિક કોટીનો ગણાય તેવો જે લાભ તેમને મળેલો તે એ કે, તેઓ પોતે પોતાની આટલી કોમળ ઉંમરે મહાજન સમાગમ જનિત સંસ્કારો ઝીંકવાને બાબતશાળી થયેલા હતા સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ । એ વચન આ કથાવીરના મુંબઈમાં સંજ્ઞ થવા પામેલું એમ આપણે તેમના જીવન ઉપરથી કહી શકીએ છીએ. અલ્પકાળ માટે પણ પ્રાપ્ત થતો મહાજન સમાગમ, કેટલીકવાર કોઈ એક સદસેધના પઠનથી પ્રાપ્ત થતા બોધ કરતાં પણ અધિક ઉપકારક-ઉત્કર્ષક-થઈ પડે છે, એ ન્યાયે પુરુષોત્તમરાયજીને આ પ્રસંગે મહોટો લાભ થઈ આવેલો હતો. નવાબ સાહેબ મુંબઈથી માઝા જૂનાગઢ પધારેલા ત્યારે સુર ગોકુલજી-ભાઈ, ભાવનગરના બેગના મહામિત્ર અને સુરસિંધ સ્થામવ્રદામજી, સુરત નિવાસી વિદ્યારામજી, મનઃસુખભાઈ તેમજ સુંદરજી ઝાલા વગેરે નાસિક અંબિકાની યાત્રાએ જતાં પુરુષોત્તમરાયજી પણ તેમની સાથે ત્યાં ગયેલા હતા. આ પ્રસંગે હરિદાસ અંબિકા પુવા નામના એક સુવિખ્યાત કથાકારને મુખેથી શ્રી રામાયણ તથા શ્રી મહાભારતના કેટલાક વિષયોની કથાનું શ્રવણ કરવાનો યોગ આ કથાપુરુષને પ્રાપ્ત થઈ આવેલો હતો. અમને લાગે છે કે, પુરુષોત્તમરાયજીને પોતાના રાજદારીય જીવનમાં પણ કથાશ્રવણ તેમજ ભગવાદિ સાંભળવાને માટે જે ઉત્કટ અભિલાષ મહેલો તેનું મૂળ આ તેમણે કરેલ પ્રથમ પ્રવાસમાં રહેલું આપણે જોઈ શકીએ. હજારો સદ્બોધક ંયોનો સંગ્રહ જે લાભ તેના સંગ્રાહકને આપી શકે તેના કરતાં કોઈવાર કોઈ વિગ્ન મહાજનના યોગક શબ્દોની જે અસર મન ઉપર થવા પામે છે તે એટલી તો પ્રબળ હોય છે કે, તેને પશ્ચિમે તેવી અમર પામનાર મનુષ્યના જીવનનો રંગ બદલાઈ ગયા વિના રહેતો પણ નથી. મનુષ્ય પોતાની બાળ અવસ્થામાં જેટલું જ્ઞાન જેટલી તરાથી મેળવી શકે છે તેટલું જ્ઞાન તેટલી તરાથી તે પોતાની મહોટી ઉંમરે મેળવી શકતો નથી, એ એક બોધર્મ ત્રિપક્ક સિદ્ધાંત છે; એટલે આપણે કહી શકીએ કે, પુરુષોત્તમરાયજીને આવા દુર્લભ પ્રસંગોથી જે લાભ મળ્યો રહેલો હતો તે તેમના બાપિ હિન્દત જીવનની આગાહી કરનાર જ હતો. આ પછી બીજા એક એવી પણ મહોટો ગણાય તેવો પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૭૭માં, લાંબો પ્રવાસ કરવાને માટે પુરુષોત્તમરાયજીને મળી આવેલો હતો. આ વર્ષે

દિલ્હીમાં પહેલી જાનેવારીને દિને એક સાર્વભૌમ રાજ્યદર્શક (અમેરો) શ્રીને મહા રાની (વિક્ટોરિયા) ને હિંદુસ્તાનની “રાજરાજેશ્વરી, અમીશ્વરી કે ચક્રવર્તિની” તરીકે પદ ધારણ કરાવવાનું હતું, અને તેથી ત્યાં અખિન ભક્તબળના રાજમહારાજઓ તથા ખ્રિદિશ રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ એકત્ર થયા. પણ હતા આ પ્રમુખે પણ, આપણે પૂર્વે વાંચી ગયા છીએ નેમ, પુરુષોત્તમગચ્છ દિલ્હી ગયલા હતા. દિલ્હી દરબારનો આ પ્રમુખ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અજોડ હતો, અને પુરુષોત્તમરાયજીને અનુલક્ષીને બેઠાનીએ તો, તેમના બામ્બેનો ઉદય કમ્બારે નસમ પણ એ જ હતો. દિલ્હી દરબાર સમાપ્ત થયા પછી પુરુષોત્તમગચ્છ પોતાના વડીલ બધુ ગોકુલજીભાઈ સાથે રહીને અધિક દેશાટન યાત્રાનો લાભ મેળવી શક્ત પરંતુ એમના પિતાશ્રીના ગભીર મદનાડના ખબર જૂનાગઢથી આવતા એમને તાબડોતો. જૂનાગઢ જવાની ફરજ પડી ગયલી હતી એ છતાં ગોકુલજી ભાઈની ધર્મનિષ્ઠા તેમને કાશી સુધી મોકલ્યા વિના રહી શકેલી નહિ, અને તેથી પુરુષોત્તમરાયજી પહેલીવાર મશી જઈ ગગાર દાન કરીને જ જૂનાગઢ જઈ શકેલા હતા. એ પછી ઈ. સ. ૧૮૬૨માં નવાબ સાહેબ રસુલખાનજી તખ્તનશીન થયા પછી તેમને હિંદુસ્તાનને પ્રવાસે મોકલવાનું કરતા રાયજી સાહેબને પણ તેઓથી સાથે, એક રચાનિક દેશીય જવાબદાર (જપુર) તરીકે નરાસે જવાનો વારો આવેલો હતો. આ પ્રસંગે મુબઈ, જમનપુર, અમદાવાદ, કલકત્તા, લખનૌ, કાનપુર, આગ્રા, દિલ્હી અને અમદાવાદ વગેરે નગરાની મુનાઝાત આપણા આ કથાનાયકે નવાબ સાહેબ સાથે લીધેલી હતી. આ મુમાફરીનો લાભ લઈને પુરુષોત્તમગચ્છજીએ ખીલવાર કાશી જઈને મગાસ્તાન કરી કાશી-રિશ્વેશ્વરના પૂજાર્ય કરીને પોતાની ધર્મભાવનાને તૃપ્ત કરેલી, અને અલાહાબાદ-પ્રયાગ-માં સગમસ્તાન પણ કરેલું હતું. ફરીને ઈ. સ. ૧૮૭૩માં દિલ્હીમાં રાજ્યારોહણ-દરબાર ઉપરાંત તોડી કર્જનના વારમાં બરાખરો ત્યારે પણ પુરુષોત્તમરાયજીએ દિલ્હી સુધી પ્રવાસ કરેલો હતો, અને ત્યાંથી તેઓ પોતાના ભાઈઓ તથા પોતાની મેરીના નોકરાને સાથે લઈને ત્રીજવા કાશીની યાત્રાએ જઈ આવેલા પણ હતા. આ મિલાય જ્યારે તેઓ રાજ્યસેવામાં હતા ત્યારે તેમનો રાજ્યકાર્યાર્થે કલકત્તા, મસુરી, દાઈનિંગ મનપીડી, મદાનપીર માથેગન વગેરે અનેક સ્થળે મુમાફરીઓ કરીને પોતાની રજાવગિદ્દ નિરાપ્ત તથા કુદવત્તાને તૃપ્ત કરેલી પણ ખરી પ્રયત્ન એ પુરુષોત્તમરાયજીનો પ્રિય વ્યવસાય હતો. તેથી તથા ખીજા અનેક મયોગોને લીધે પણ તેમને પોતાની જીવનમાં પછો જામ પ્રવાસમાં જ ગાળવનો વારો આવેલો હતો. મહિનાઓ

આખોય પ્રદેશ તેમણે ફરીફરીને જોયલો. ગુજરાતમાં પણ ભરૂચ, સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા, ડાકોર, નડીઆદ, ચાંદોદ, કરનાળી, પાવાગઢ, કાલોલ, પાલનપુર, વડનગર, સિદ્ધપુર, આણુ વગેરે તમામ જાણીતાં શહેરો તેમણે એક કરતાં વધારે વાર જઈ જઈને જોયલાં હતાં, અને વળી કરાંચી, કમ્પ-ભૂજ વગેરે સ્થળોએ પણ તેમણે પ્રવાસો ફરીફરીને તે પ્રદેશોને લગતી ઘણી માહિતી મેળવી લીધેલી પણ હતી, અને ત્યાં નવાનવા મિત્રો પણ-કરેલા હતાં.

પુરુષોત્તમરાયણને સમુદ્રમાર્ગે પ્રવાસ કરવાનું ખુબ જ ગમતું હતું એમણે પોતે ઇંગ્લાંડને પ્રવાસે જવા માટે જે ત્રણ વાર તૈયારી પણ કરેલી હતી; પરંતુ એમને ઘેરતા રહેતા કેટલાક અનિવાર્ય સંયોગોને લીધે તેઓ પોતાની એ મુરાદને પાર છોડી શકેલા નહિ. ઇ. સ. ૧૬૦૮માં પુરુષોત્તમરાયણ પોતાના કુટુંબ સહિત, ચોથીવાર કાશીમાં જઈ રહેલા હતા, કારણ કે એ વખતે એમને હવાફેર કરવાની જરૂર પડેલી હતી. કાશીપૂરી પુરુષોત્તમરાયણને આકર્ષી રહેલ એ હકીકત આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એકવાર તો પુરુષોત્તમરાયણએ કાયમ નિવાસ કરવાના સ્થળ તરીકે કાશીની ખસંદગી કરી તે સંબંધમાં ત્યાંના હિતેચ્છુ મિત્ર રાજા મુનસી માધવલાલજી આરક્ષત આપસ્યક માહિતી પણ મેળવેલી હતી. પરંતુ એ વિચાર પાછળથી તેમણે સંયોગવશાત્ છોડી દીધેલા હતા,

પૂર્વોક્ત બધા પ્રવાસોને લગતી સવિસ્તર હકીકત આપણને પુરુષોત્તમ-રાયણના દફતરમાથી ઉપલબ્ધ થતી નથી એટલે એ પ્રવાસોને લગતી હકીકત અમે સંક્ષેપમાં આપેલી છે. પરંતુ પુરુષોત્તમરાયણએ ઇ. સ. ૧૬૦૮ના એ પ્રિય માસમા પોતાના આખા કુટુંબ પરિવાર ઉપરાંત પોતાના ભાઈ નરસિંહપ્રસાદ, બનેલી ગુલાબરાંકર કુલસંકર વસાવડા, ફાઇઆઈ બાઈ સદાશંકર મવાશંકર ધોડા, બીજા ફાઇઆઈ બાઈ દુર્ગાપ્રસાદ ખારોડ, જૂનાગઢના નાગર પાડોશી દિસસુખરાય સમર્થરાય વેપ્પુવ, કારકુન કહાનદાસ ધનજી, રસોઈ કરનાર એક નાગર બ્રાહ્મણ તથા જે નોકરો સાથે કૃષ્ણ વીથ માણસોનો સંધ રચીને દક્ષિણ દિ.દુસ્તાનનો યાત્રા પ્રવાસ કરેલો હતો તેની નોંધ તેમણે સ્વ-દસ્તે કરી રાખેલ છે તે આપણને તેમના આ પ્રવાસનું વર્ણન કરવામાં ઉપકારક ઘણું પડે તેવી છે. આ પ્રવાસમાં તેઓ છે. કન્યાકુમારી જૂહીપૂં સુધી એટલે કે રામેશ્વર સુધી ગયલા હતા. આ યાત્રાનો કાર્યક્રમ, મુખ્યદના એ

મમયના નગખાવ (મેયર) શેઠ ધર્મમિત્ર મોગજી જોશ્વદાસે મિત્રભાવે રચી આપેલ તે પ્રમાણે તા. ૬-૪-૦૮ને રોજ પુરોતમગપજીએ રાત્રિના સાડા નવ વાગે મુમર્જીથી હાજરીને તા. ૮-૪-૦૮ને દિને રિવ મચી તથા શ્રી વિષ્ણુ કાચીના દર્શનાર્થે કાનજીવરમ મુકામ કરેલો, અને ત્યાંથી તા. ૯-૪-૦૮ને રોજ નીમરીને ત્રિચિનાપલ્લી પહોંચી શ્રીગજી તથા શ્રી માતૃમૂર્તિવરના દર્શન કરેલા હતા. વળી એ દિવસે ગમનવમીનો માગલિક તહેવાર હતો એટલે તે દિવસ તેમજે ત્યાજ ગાળેલો અને ત્યાંની એક ટેબી હાથે ખાકમાથી કોનરી મ્હાવય મોર છે ત્યાં બાંધેને મહાદેવજીના સિંગણુ દર્શન પણ કરેલું હતું, તા. ૧૧-૪-૦૮ને રોજ ત્રિચિનાપલ્લીથી હાજરી બીજા દિવસે આજોય મધ મહુરા પહોંચી ગયો હતો અને ત્યાં શ્રીમીનાક્ષી માતાજીના તથા સુદેશ્વર મહાદેવજીના દર્શનનો લાભ લઈ તા. ૧૩-૪-૦૮ને રોજ સવારે ચા. ૧૧ માં શ્રી રામેશ્વર બધા પહોંચેલા હતા. શ્રી રામેશ્વરમા રહીને તા. ૧૫-૪-૦૮, અઘત્ર શુદ્ધિ ૧૪નો દિવસ નાગર આહુત્ય રાત્રિના છાંદેશ શ્રી હાટ્ટેશ્વરના પાટાભવનો હોવાથી તે નિમિત્તે શ્રી રામેશ્વર મહોલ પૂજન કરાવીને પુરોતમગપજીએ પોતાની ધર્મભાવનાને સંતુષ્ટ કરેલી હતી તા. ૧૭-૪-૦૮ સુધી ત્યાં રહ્યા પછી આખુલ મડળ મદાસ ગયું અને ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ જવેરી રોકર તરફથી ઘણું રનાગળ પામીને અખરે પાણુ મુબર્ક પહેચી ગયું હતું.

એ પછી ૪૦ મં. ૧૯૧૮ના વર્ષમા પુરોતમગપજીએ પોતાના કુટુંબ પરિવાર સાથે ઉત્તર દિશ્વતાનમાના તીર્થધાનોની યાત્રા કરેલી હતી. મુબધથી નીમરીને પ્રથમ સીધા તેઓ મ્લકતા ગયા હતા અને ત્યાં મુબધવાળા રોક મૂળજી જોશની પેઢીમા મુકામ રાખેલો હતો. મ્લકતામા કચ્છ કાઢિયાવાળા નાગર મુદ્દગ્યે તથા ઇતર જાતિઓના નેપારીઓ ઘણા હતા એટલે એ મુર્વેએ એમની માગ પ્રમાણમા બજારસ્ત કરેલી પણ હતી કલકતામા જવેરી ગય બદરીદાસ બહાદુરુ જૈન મહિર તથા બાપુ રાજેદ્ર મનાકે બનાવગવેન આ સપદ જીવ મહાવય પણ એમજે જોવવ, અને 'દાન ગાર્ડન', તથા હોમ આઈટ, પણ તેમજે બધાને બતાવેલ તા. ૪-૧૧-૧૯ને રોજ આગળોગમા બેસી બોટાનિમ્લ ગાર્ડન, વિન્ટોરિયા એમેગિયલ હોન' વગેરે જૂનાગઢના નાગર મુદ્દસ્ય રાકરમાદ પેલીસ કર ટેમર, બી. એમ. સી. ૩ જેઓ મ્લ નામા એક પ્રનિહિન આપનશાસ્ત્રી તરીકે નોકરી કરી રહેલા હતા તેમની માથે ફળે પુરોતમગપજીએ એઈ લીધેલા અને બીજા દિવસે કલકતામા વળતા કચ્છ કાઢિયાવાડ તથા

ગુજરાતના તમામ નાગર બંધુઓને પોતાને ત્યાં આમંત્રીને એ મર્થને જોશન આપી ગનિએ બધાને 'મહાભારત'નું નાટક પણ દેખાડેલું હતું, કનકતામાં, માગરોળ, વંચળી વગેરે ગામોના વતનીઓ વેપારીઓ તરીકે રહેતા હતા તેમણે બધાએ પણ પોતપોતાને ઘેર પુરુષોત્તમરાયણને આમંત્રીને તેમનો વધાયેલ સત્કાર કરેલો હતો. સગાં ડોક્ટર સંધ્યાકૃષ્ણ સર્વાધિકારી તથા અધ્યાપક જહાંગીર કુવરજી કોયાજીની મુલાકાત પણ આ જ નગરમાં થયેલી હતી. તા. ૮-૧૧-૧૯ની રાત્રિએ પુરુષોત્તમરાયણએ પોતાના કુટુંબ મહિન જમનાથપુરી પહોંચવા સારું પ્રયાણ કરેલું અને રવિવાર તા. ૯-૧૧-૧૯ના સવારમાં તેઓ પુરી પહોંચ્યા પણ હતા. પુરીમાં શેઠ ધનજી મૂળજીની ધર્મશાળામાં ઉતારો ગંભી સાંજે શ્રી જમનાથજીને દર્શન ગયલા અને બીજે દિવસ સવારે ફરીથી શ્રી જમનાથજીને દર્શન જઈ બપોર જોયેલી, અને સાંજે શ્રી શંકરાચાર્યને મઠે તેમને દર્શન જઈ ત્યાંથી મધ્ય તરે ફરવા માટે નીમરી પડેલા હતા. તેઓ પોતે લખી ગયા છે તેમ, ત્યાં શાત અને સ્વચ્છ પાણીનાળા મહામાગરને કાઠે રેતી ઉપર બેસી પરમેશ્વરની અલ્પુન અને અમાપ શક્તિનું મહજ ચિત્તન કરીને પુરુષોત્તમરાયણ પોતાના સર્વમંડળ આથે શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજને મઠે ગયલા અને ત્યાં શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની મૂર્તિનું તથા તે મમયના શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજ મધુસૂદન તીર્થજીનું દર્શન કરીને તેઓ મર્થેએ એ જમનાથજીના આશીર્વાદ મેળવેલો હતો. તા. ૧૧-૧૧-૧૯ને રોજ શ્રી જમનાથજીના નિજમ હિરમા દાખલ થઈને તેમણે શ્રી જમનાથજી શ્રી બલદેવજી અને તેમના બહેન શ્રી સુમદાજી એ મૂર્તિપૂજા દર્શન કરી અંબુસ્પર્શ કરવાનો લાભ લીધેલો હતો તા. ૧૨-૧૧-૧૯ને રોજ આખાય કુટુંબે કનકતા તરફ પાછું પ્રયાણ કરેલું હતું કનકતામાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનું 'ગવર્નમેન્ટ હાઉસ તથા 'હેરિટ'સ હાઉસ' એ બેચથો જોઈને પુરુષોત્તમરાયણએ ફરીથી તત્ત્વનિં કે. મર નંધાકૃષ્ણ સર્વાધિકારીની મુલાકાત લીધેલી હતી અને તે પછી પોતાના તે વખતે હયાત પુત્ર સુનીતાલના મામામમરા કે જેઓ રામપુરવાળી કોયલાની ખાણના વહીવટદાર હતા તેમના તરફથી આગ્રહપૂર્વક થયેલ આમત્રણથી પુરુષોત્તમરાયણનું આખુંય કુટુંબ જોડામપુર અંગાંક્ષેત્ર (કાલિયરી) જોવાને ઉપડી ગયલું હતું. તા. ૧૫-૧૧-૧૯ને રોજ સવારે સવા આઠ બજે ધનયાદ રોડને કારી ત્યાંથી જેરીઆ અંગાંક્ષેત્ર તરફ જતી ગાડીએ ચઢીને પા કનાની અંદર બધા જેરીઆ રોડને હતરી ત્યાંથી ધોડાગાડીમાં નેરમપુર અંગાંક્ષેત્રે પહોંચી મનના હતા. આ નાગર અંદરથ

ગાંધીજીએ તથા તેમના પિતાએ બહુ કાવબધું સ્વાગત કરીને કોયલાની ખાણો દેખાડેલી પણ હતી. પુરોતમગચ્છ સ્વભાવથી કુવદલવાળા તે દના જ, એટલે તેમને આ ખાણો પગલે કરાવાતું સર્વ પ્રમત્તું મામ જોવા મમજવામાં બહુ રસ પડેલો. પુરોતમગચ્છએ આ બાબતે આ પ્રમાણે લખેલું છે - "જેનીઆ, જેમપુર અને લોદના વગેરેની ખાણો, સીમાડામાં ગામે પ્રમાણે મધાએલી છે અને ત્યાં કામ કરનારઓથી લુગં લુગં ગામે જેવી સ્થિતિ જણાય છે, જેનીઆ તે પ્રથમથી જ યુખ્ય ગામ તરીકે છે. આંદીની કોયલાની ખાણો નજરે જોવા વગર તેનો ખગે પચલ આવે નહીં. ખરેખર જોવા લાપક તથા જેની નજર પડે તથા જેની પામે પચાસ દગર જેટલી રકમ હોય તેણે તેણું ખીજનેશ (ધંધો) કરવા જેવું છે. હવે ઇંગ્લેન્ડે બધી ખાણો એક દાથ કરી લેવા ઇચ્છે છે (અને તેમણે ઘણો ભાગ મેળવી લીધો છે.) ખાણમાં પીવાતું પાણી સારું મળે છે બાર્થ-ગ્રેડક્ટ (૬૫-૫૫૦) માપાગ્ય કોલસામાંથી, લોદાને ગાળી નાખે તેવો કંદણ કોલસો (૬૩' કોલ) તે કરે છે, તેના ધૂમાડામાંથી ડામર અને નવમારે કરે છે અને તે જ ધૂમાડાથી બોઇલરમાં સ્ટીમ (વરાળ) ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી આખું કારખાણ ચલાવે છે. આ કારખાણ ઇંગ્લેન્ડનું છે, આજ સવારે (તા. ૧૭-૧૧-૧૯) જેનીઆ ગયા દના અને ત્યાં કચ્છના નાગર મુલસ્થ મૂલશંકર મકનજી ડાયા તથા મગનલાલ જગજીવન આંતાણીને મથાને ચાલુ અને કુટ (મેવા) થી અમારી મેમાનગીરી કરી હતી, અને રોઠ જોડા ગમજી જે કચ્છના ડીસા છે તથા જેનીઆમાં પ્રથમ આવનાર દોઢને દાલ દસ ખાણોની માહીપ્રીવાળા ધીમત થયવા છે તેના પુત્ર કમ્મસીએ પોતાને મથાને આમનીને કેશરીયું દપ પાણું હતું તથા પોતાની એક ખાણ મમનની પામેજ હતી તે બતાવી હતી. જે ખાણમાંથી નીકળતું સ્વચ્છ પાણી આખા જેનીઆને પૂરું પડે છે." પ્રત્યેક જાળને કેટલી સક્કમદિથી જોઈ જાણી લેવાનો સ્વભાવ પુરોતમગચ્છ ધરવના દના એ વાતની પ્રતિનિ આપણને પૂરોતમ અપિલ્લ વચ્ચેનથી થઇ આવે તેમ છે. પુરોતમગચ્છ ધર્મગુદિથી તીર્થયાત્રાએ નીમરેલા દના એ વાત ખરી, તથાથી તેઓ એકમાર્ગી યાત્રિક ન દના અને તેમની પ્રતિ જ્યાં ત્યાંથી રાત લામ મેળવવાની હતી એટલે તેઓ જે કાંઈ જોવા જતા હતા તેણે દોષ તે જોઈ જાણી લેવા તેમજ જ્યાં મગચ જેવા મહાપુરો દોષ ત્યાં તેમને મગચે જેટલા પ્રમાણમાં અપિલ રૂન મેળવી રાખવા તેણે મેળવી લેવાને હમેશા કચ્છ રહેતા દના પણ ખચ. તા. ૧૮-૧૧-૧૯ ને

(બપોરના) એમણે જ્યેષ્ઠમપૂર (જ્યેષ્ઠમપૂર) છોડી પાચમીનાર કાશી તરફ પ્રયાણ કરેલું અને તા. ૧૯-૧૧-૧૯ના (બપોરના) સાંજનાર વાગે તેઓ 'અનારસ કેટોમેટ શેડને' પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં તેમને આવકાર આપવા સાર રાજા મુનસી માધવલાલજીના કુમાર નંદલાલજી તથા રાઓશ્રી ગોપાલદાસ હરિદાસ શાહપુરી હાજર રહેવા હતા, ઉત્તરે રાઓશ્રી ગોપાલદાસજીને મકાને ગોઠવાયો હતો. તેજ દિવસ સાંજે શ્રી કાશીવિશ્વનાથજીને તથા અન્નપૂર્ણા માતાજીને દર્શને જઈને "રાજા માહેજ મુનસી માધવલાલને મળવા માટે જીલનપોર ગયા હતા અને ત્યાંથી રાત્રીના આઠ બજે પાછા ઉતારે" આવેલા. તા. ૨૦-૧૧-૧૯ના સવારમાં શ્રી મણિકર્ણિકા કુંડમાં તથા શ્રી ગંગાજીમાં સ્નાન કરી શ્રી વિશ્વનાથજીના દર્શનપૂર્વક ફરેલ અને માંજે શહેરમાં ફરીને તે જોયલું અને પછી રેવાબાઈ ધર્મશાળાએ જઈ ત્યાં મુખ્યના શેઠ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસના ધર્મયાત્રી શેઠાણી રતન તથા તેના બાબી લેડી જગમોહનદાસ વગેરેને તેઓ મળેલા પશ્ચ હતા. બીજે દિવસે સાંજે ચોખ્ખામાં રાજા માહેજ મુનસીજી માધવલાલજીની કોઠીએ ગયેન અને ત્યાં ડો. સર રાધાકૃષ્ણ મવાધિકારી આવેલા હતા એટલે તેમનો મેળાપ પશ્ચ પુન ત્યાં થવા પામેલો હતો. તે જ દિવસ રાત્રિએ પુરુષોત્તમરાયણએ પોતાના કુટુંબ સહિત જઈને 'મહુર-નર'નું નાટક પશ્ચ જોયતુ હતુ તા. ૨૩-૧૧-૧૯ને રાજ, રમેતા મુખ્ય શ્રી ગંગાજીમાં સ્નાન કરી શ્રી વિશ્વનાથજી તથા અન્નપૂર્ણાજીના દર્શન ફરેલ અને રાત્રિએ પોતાને ત્યાં શાંતિભોજન સમારજી ઉકેરેલો હતો. તા. ૨૪ મીએ સવારે શ્રી ગંગાજીમાં સ્નાન કરી શ્રી વિશ્વનાથજી આદિના દર્શને ગયલા અને માંજે રાજા માહેજ મુનસી માધવલાલબાઈએ સર્વને જીલનપોરમાં પોતાના મહાલયે આમત્રીને ભોજન કરાવેલ તથા કથક અને રામજીણી પાસે ગાયન કરાવીને 'રાતના સાંજ દમ બજ્યા સુધી આનંદ પશ્ચ કરાવેલો હતો. તા. ૨૫-૧૧-૧૯ને દિવસે પુરુષોત્તમરાયણએ શ્રી વિશ્વનાથજીના દર્શન ફરેલ અને માંજે રાઓશ્રી ગોપાલદાસજીને જગમોહનદાસજીને આ કથાપુરૂષના આભાષ મંડળે આનારતાની બંદાસ્ત સ્વીકારેલી પશ્ચ હતી આ રાઓશ્રી ગોપાલદાસજી શાહપુરી પુરુષોત્તમરાયણની પૌત્રી તેમના પુત્રને અપાય ન હોવાથી તેમના વડેવાઈ પના દોષને તેમની બીજી કોઈ પ્રકારની બરદાસ્ત પુરુષોત્તમરાયણ સ્વીકારી શકે તેમ ન હતા એટલું અહીં સમજી લેવાનું છે દીકરીના ઘરનું પાણી પશ્ચ ન પીતાય એવો નાજરોમાં જૂનો રિવાજ છે આ રાઓશ્રીના એક પૂર્વજે હિન્દુ-સ્થાનના પડેના બ્રિટિશ સર હંડેમ (ગર્નર્ જનરલ) વૈન' હેસ્ટિ અને પોતાના

ધ-મા આકાશ આપી તેમનો જીવ બચાવેલો હતો તેના બન્નામા અમાર
 ગરબારે આ નાગ કુટુંબને 'રાઓ' (રાવ સન્ન)નો ખેનાય આપી નન્નાનિવ
 કરેલ છે, એટલું અમે અત્ર કથાપ્રસંગનો લાભ લઈને નોંધીએ છીએ તા. ૦
 ૨૬મીએ શ્રી વિવનાથજીને દર્શને જઈ પુરુષોત્તમરાયજીના આખાય મંડળે,
 રાજ સાહેબ મુનસી માધવનાથજીની કોડીએ જઈને તેમના જમાઈ બળેવદાસજી
 સાથે બોજન લીધેલું હતું અને સાજો રામનગના દીવાન સાહેબ વિવેચરી-
 પ્રમાદની મુનામત લઈને ના. ૦ મહારાજ સાહેમતું મહાદાય લેવડ અને ત્યા-
 બાદ ઉતારે પહોચેલ હતા. તા. ૦ ૨૭મીએ શ્રી વિવનાથજીને દર્શને જઈ ત્યાંથી
 શ્રી બુદ્ધદેવની જૂની મૂર્તિઓ તથા તે અમયની પ્રાચીન વસ્તુઓ કે જેમને
 લોડ કરીને એક બધા મકાનમા મંગળદિત કચેલ છે તે તથા ત્યા આવેલ
 ખંડિયરો જોવાને મનાય ગયા હતા અને એમની નિરીક્ષા થી ૫૪ી આ
 જ્ઞાનગમિક કથાપુરો કાશીની વિદ્યાપીઠ (બનાગમ હિંદુ યુનિવર્સિટી)નું મકાન
 તથા અસ્વતીબવનની મુનામત પણ લીધેલી હતી સાંજે રાજ મુનસી માધવ-
 લાલજીને બુલનપોર મળવા જતાં બાબુ મોનીચંદનો ખંડે તથા બગીચો પણ
 પુરુષોત્તમરાયજીએ જોઈ લીધેલ. તા. ૨૮ મીએ, નિયમ પ્રમણે સંવાતમાં શ્રી
 વિવનાથજીનું દર્શન કરી ગયજી સાહેબ શ્રીમુન જમનાથપ્રમાદને મળવા માટે
 શિવપર ગયા હતા અને માજે આમીથી જ્ઞાનાનંદજીને મળવા અર્થે 'ભાગ
 ધર્મ' મહામંડળની ટ્રીએ યહને રાઓ સાહેબ બોપાલવામંડને જગલે પદોન્ની
 ત્યાં વિશ્રાંતિ લીધેલી હતી તા. ૦ ૨૯ તથા ૩૦મીએ પણ શ્રી કાશીવિવનાથજીનાં
 દર્શનપૂજન કરીને મળીયાત્રાની મમાપિ તેમજે કરેલી, અને તા. ૦ ૩-૧૨-૧૯ને
 રાજ મયાગના ૭ જન્મે પુરુષોત્તમરાયજી પોતાના કુટુંબ મહિન અવાદાબાદ
 નગરે હિંદી ગયલા હતા. કાશીપુરીના અનેક નાગ પ્રદર્યો એમને વિદવાજાન
 આપવાને આવેલા પૈકી રાઓથી ગોપ લલમજી અસાદાબાદ સુધી તેમની સાથે
 ગયલા અસાદાબાદમા ગોદવડામ તેજપાળની ધર્મશાળામા મુમમ થી ૫૪ી
 હોડીમાં ભેરી મગાધમુનાને મંગલે પદોન્ની ત્યા સ્નાન કરેલ અને ત્યાંથી પા. ૧
 ફના શ્રી અસ્વતીના મુખ પ્રગટતું અચમન પણ તેમજે તથા તેમના કુટુંબ
 લીધેલું હતું. તા. ૦ ૩ ૧૨-૧૯ને દિવસ સવારે અખિવ મંડળે પ્રવામવાને દર્શને
 જઈ ૫૪ી મહેરને કોલોક બાગ જોઈ લીધેલો હતો. નાંજે પુરુષોત્તમરાયજી
 એકલા 'અવાદાબાદ યુનિવર્સિટી'ને 'એને દેવ' જેવા ગયલા, અને વચમાં
 'નાગ' નામક અંગ્રેજી વર્ષ નખાના અધિવર્તિ નંબી શ્રીમુન રી. ૦ વા. ૦
 ચિનામગીને મળવા ગયલા હતા અને તે પ્રમને ત્યાં ૬ મ. ૦ નેજા બદાલ

સપ્ત તથા શ્રીગુરુ મહામોહન માલવીયાજીના પુત્ર પંડિત રમાકાન્તને પણ મળી
 લેવાનો સુયોગ પુરોત્તમરાયણને પ્રાપ્ત થઇ આવેલો હતો એજ રાત્રિએ
 અયોધ્યા જવા માટે બહાદુરજીએ જોડેલું અને ગઝોશ્રી ગોપાલરાસજી વગેરે
 મડળી ત્યાંથી પાછા કાશી તરફ ઉપડી ગયલ તા. ૪ ૧૨ ૧૯ના સનારમા
 કુદરતીપ્રભાવે રોગને જારી ધોડાગાડીમા અયોધ્યા પહોંચી ત્યાં શ્રીસરયુનાથ કૃષ્ણ
 આવેલ અયોધ્યાના મહારાણી સાહેબની ટ્રીમા ઉતારે મીને સાન્ને સંકુ
 નદીમા સ્નાન કરેલું, અને ખીજે દિવસે હનુમાન મંડીએ જઈ હનુમાનજીની
 મૂર્તિનું તેમજ શ્રી રામચંદ્રજીની જન્મભૂમિ તથા શ્રી સીતાજીની પાંદશાળા
 જોઈ શ્રી ગમચંદ્રજી આદિ ચારે બાઈઓની તેમજ તેમના માતાપિતાશ્રીની
 મૂર્તિઓના દર્શન કરેલા હતા અને તે પછી તેમણે લખનૌ જવા માટે
 અયોધ્યા જોડેલું હતું લખનૌમા સ્નાન ઉતારે ગોઠાવેલો ન હતો એટલે
 મેરેશને 'વેલ્ટિંગ રૂમ'મા જ મુકામ રાખી પુરોત્તમરાયણએ પોતાના મનમાના
 પુરુષમડળને સાથે રાખી લખનૌ શહેર તથા તેમના પ્રસિદ્ધ સ્થળો જોઈ લીધેના
 હતા એ પછી ડે-ફ્રન જતી ગાડીમા હલ્દાર જવાને માટે લખનૌથી રાયજી
 સાહેબનું આપ્તુય કુટુંબ ઉપડી ગયતું અને તે તા. ૭-૧૨ ૧૯ને રોજ
 સનારે હલ્દારે જઈ પહોંચેલું હતું માર્ગમા સહયનપુર્ણી ખાસ લમકર
 રેશને આવીને મારગદર્શના નાગર મહારથ શાલિનાથ શસ્ત્રલાલે તથા જામનગર
 વળા ફુગારકર મોહનલાલે સરભગ કરીને પુરોત્તમરાયણના મડળને સમાનેતું
 પણ ખરું બનાવવાળા રાજા મુનની માધવનાસહના જમાઈ શ્રીગુરુ બળ-
 દેવદાસજીએ જે દિવસ પહેલા હલ્દાર પહોંચી પોતાના મિત્ર નામદાર લલિતા
 પ્રસાદના પીનીદી હાજર નામના નાન અને મુદર તથા સગવડવાળા મકાનમા
 આવશ્યક બ્યવસ્થા કરી રાખેનો હતી એટલે પુરોત્તમરાયણએ પોતાના
 મડળ સહિત તેમા જ મુકામ મેરેલો હતો તા. ૮ ૧૨ ૧૯ના સનારમા
 પ્રહલકુડના જળનું આચમન થઈ પામેના દેવાલયોમા દર્શન કરેના અને સાન્ને
 કનખળ જઈને શ્રી ગંગાજીના જળનું આચમનાદિ કર્યા પછી દેવદર્શન ઉદ્દેશી
 વિશ્રાંતિ લીધેનો હતી કારણ કે તેમને ખીજેજ દિવસે ધોડાગાડીની મદદથી
 બીજેશ જવાનું હતું કેવળવાળા ઝંઝેરી રાય જર્સીસહજે કરેલ બ્યવસ્થાથી
 હરીજનમા લાલા ચણુદાસના નાના મગનમા ઉતારે કર્યા પછી ત્યાંના 'કામી
 કામળી વાળાનું સ્થાન જોના તથા ત્યાંના બાવાજી રામનાથજીને મળવા ગયના,
 અને પછી આપતા ગંગાધારે જઈ પુરોત્તમરાયણજીએ થી ગંગાજીના જળનું
 આચમન કરી તેમને વલ્ન કરી મતોન પકડેલા હતા આપણા આ મ્થાવીરે

નોંધેલું છે તે પ્રમાણે, હાંપીકેશવાળા પ્રદેશમાં જાણે કે એક ગામ વસી ગયું છે, અને તે સ્થળ ચોતરફ હુંગરો વચ્ચે આવેલ હોય પણ દમણીય પણ બનેલું છે, અને હરદાર કસ્ટો વધારે ઠંડી ત્યાં જણાતી પણ નથી બીજો દિવસ નવારે પુરોત્તમરાયણ પોતાની સાથે શ્રીજીત બળદેવપ્રમાદ તથા પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઝવેરીલાલને લઈને, પગે ચાલી ત્રણ માઈલ દુર આવેલ 'લક્ષ્મણ મૂલા' એ ગમલા, આ સ્થાન દિમાલય પર્વતની તળાટી 'જલાટવી'માં તેમજ ગંગાતટ ઉપર આવેલું છે. માર્ગમાં કાળી કામળીવાળા બાવાજીના બીજા શિષ્ય નામે આત્મપ્રકાશજીએ સ્વેચ્છા ધ્યાન, જમણા હાથ ઉપર પણ ગંગાજીને આમે કાંઠે આવેલ હોય પુરોત્તમરાયણ વગેરે હોડીમાં બેસીને ત્યાં પણ ગયેલા હતા. આ આત્મપ્રકાશજીના સ્થાનકનો વહીવટ એ વખતે પૂર્વાશ્રમમા લીબડીના વતની હતા તે બ્રમ્મચારી શિવસૂતના હાથમાં હતો. ત્યારપછી ત્યાંથી લક્ષ્મણ મૂલાએ જઈ પહોંચીને શ્રી ગંગાજીના જળનું આચમન લઈ, શ્રી લક્ષ્મણજી, શ્રી ગમ ચંદ્રજી તથા શ્રી સીતાજીની મૂર્તિનાં દર્શન કરી, મૂવતો પુલ જોઈ લીધા પછી એ ત્રણે યાત્રિકા પુનઃ હાંપીકેશ પહોંચી ગયલા હતા. બીજો દિવસ મવારે એટલે તા. ૧૧-૧૨-૧૯૬૦ ને ગંગા પુરોત્તમરાયણજીએ શ્રીયુગ બળદેવસહજી તથા પોતાના પુત્ર ઝવેરીલાલને પોતાની સાથે રાખીને આગમાંડીને માર્ગે ડેંગાદાનમા વકીય પહિન આનંદ નારાયણને ઘેર તેમજ ઉતારો કરશે અને પછી મેટરમાં બેસીને આશુ' ગામ જોઈ લીધેલું હતું ખાસ કરીને સરકાર દાકમ, ગવર્નર જનરલને સંદેશનું મોકલ તથા ફરિયાદો જાહેર, ત્યાંથી દેખાતો મસુરીનો પહાડ વગેરે જોઈને બોટાનિકલ ગાર્ડન, નિરંજનપુર આ નો જમીનો તથા કાંખાનું વગેરેની મુલાકાત લીધા બાદ ગમજી સાહેબ આશુ જ્યે.નિમ્વરુપ વહીવટને જગતે તેમને મળવા માટે ગમલા અને ત્યાં તેમને, પંચજના મહારાજના મુજિતમિંદના પ્રવાસમાત્રના પુત્ર ગંગાકુમાર તેમ જલાદુર તથા તેમના કુમાર કેપ્ટન સમગર બદ દુર સાથે ઓળખાણ કરવાનો મુયે મ મળી આવેલો પણ હતો. ડેંગાદાનના શીર્ષત શ્વેત્ય બળાની-મિંદજીએ પોતાની મેટર ત્રણજી સાહેબને મોપી દીધે અનુકૂળતા કરી આપેલી. ડેંગાદાનથી પુન હરદાર આવીને પુરોત્તમરાયણ પોતાના યાત્રિકમણ મદિન મયુ' બવાને તા. ૧૩મીએ કપડેલા હતા અને આ પહોંચીને મેટર કમની હામજની ખર્મસાળામા મુકાન કરેલો હતો. તા. ૧૪ એ થી જમુનાજીમા સ્નાન કરી નાજે શ્રી વનુનાદની આરતિ કરવેલી અને ન કરીને પાંચે આવેલ હારિપિયને મદિર જઈ દર્શન કરેલાં. મયુ' આ પછી પુરોત્તમરાયણના મંથના નાજમ જઈ વ્યક્તિઓને રાત્રેનાઈ

મંદવાઠ જણાવા લાગેલો; પરંતુ મહેમાણાવાળા ગણપતિ મંદિરના સ્વામી ઉમેશ્વરાનંદ બેળા થઈ આવતાં તેમની દ્વાથી બિમારોની સંભાળસારી લેવાણી હતી. પરંતુ હવે અધિક પ્રવાસ કરી જોખમ વેઠવું એ ઠીક ન લાગ્યાથી પુરુષોત્તમરાયણએ પુનઃ રાજકોટ તરફ તા. ૧૭-૧૨-૧૯ને રોજ પ્રયાણ કરી પોતાની આ તીર્થયાત્રાની સાથે પોતાથી કરાતી રહેલ જ્ઞાનવિહારયાત્રાને સમાપ્ત કરી દીધેલી હતી. માર્ગમાં તેઓ અજમેર જતરેલા હતા અને ત્યાં જૂનાગઢના તથા પેટલાદના નાગર ગ્રહસ્થો હતા તેમણે તેમનું સાત્ર આતિથ્ય કરેલું તેમજ બહાઉદીન કોલેજના માણ અધ્યાપકો રા. સાહે તથા સૈયદ ગફાર હુસેન કે જેઓ ખતે 'મેથો રાજકુમાર કોલેજ'માં અધ્યાપકો હતા તેઓ પણ પુરુષોત્તમ-રાયણને દર્શાવે, તેમને ઉતારે જઈ મળતાં તેમનો જૂનો સંબંધ તાજે થયા પામેલો હતો. આ રા. સૈયદ ગફાર હુસેન ગ્રંથગ્રહ હતા એટલે, એઓ પાછળથી પુનઃ જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં આવેલા ત્યારે, પુરુષોત્તમરાયણ જો કે હમાત ન હતા તેપણુ તેમણે એમના પુત્રોને રાજ્ય કનેથી ઇનસાફ અપાવવા માટે શક્ય તેટલી તજવીજ કરીને પોતાના ઉપરનું ઋણ શીટાડવાનો પ્રયાસ કરેલો. એ વાત અમારે, એ પુત્રની કિંમત અંકાવનારી હોઈ તેની નોંધ અહીં લેવી જોઈએ જ. અજમેરથી રાજકોટ જતાં માર્ગમાં મહેમાણા સ્ટેશને ત્યાંના પ્રાંત-ન્યાયાધીશ રૂપશંકર મોરારજી ધોળકીઆ, રાજસ્થાન, પ્રાંત-અધિકારી સવાઈલાલ ગોવિંદરાય વૈષ્ણવ, રા. મોહનલાલ ખુલશંકર ઝાલા તથા તેમના પુત્ર પાછળથી વડોદરાના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ થયેલ તે મળસ્થ મહિલાલ ઝાલા, ખેંકર રામચંદ, સ્વામી ઉમેશ્વરાનંદ વગેરે અનેક ગ્રહસ્થોએ તેમનું તથા તેમના સંઘનું શક્ય સ્વાગત કરી બતાવેલ પણ ખરું.

અહીં અમારે ઉમેરવું જોઈએ કે, ઈ. સ. ૧૯૧૧માં પુરુષોત્તમરાયણ કોઈ કાળે વડોદરે જઈ ત્યાંના અમાત્ય ઈ. બ. વામુદેવ સમર્થ મહેબૂબા પંડેણા થયલા હતા અને તે વખતે એ સમર્થ સાહેબે એમનું તૃપોચિત ભવ્ય સ્વાગત કરેલું પણ હતું આ પ્રવાસમાં પુરુષોત્તમરાયણના રાજ્યસેવાકાળના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પૈકી સુરત નિવાસી ગુલાબદાસ લાલદાસ નાણાવટી, ભરૂચ નિવાસી ખાન બહાદુર અરહેશ્વરજી તથા ગ. બૂખરાય ત્રિકમજી વૈષ્ણવ વગેરે પણ એમની સાથે વડોદરે મળ્યા હતા. વળી ઈ. સ. ૧૯૧૪માં સ્વ. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ૭૨ મથાણરાવ ત્રીજીની અગ્રાહ પ્રતિમાની અના-વંચુકિયા નામદાર ઇંદિર નરેશને ગુબ હસ્તે થયેલી તે પ્રસંગે પણ પુરુષોત્તમ-

૧૮૮૫-૮૬ એ વર્ષે જન્મે તેમના બાપ નીચેના પૃષ્ઠ પર આ પ્રવાસો ઉપરાંત
પ્રવાસ ૧૫૮ એ કેટલાક લઘુપ્રવાસો પણ પ્રયત્ન કરેલી છે ૬૦ ૧૦
૧૮૮૫ માં તેમણે નિર્ધાર કર્યું હતું અને પછી પાછા એ
સ્થળે તેઓ પોતાના રેકર્ડ બાઈ ડુર્ગામદ નામે ૬૦ સં ૧૨૮ મા
ગયા હતા ૬૦ સં ૧૨૦ મા વર્ષે આવી આ વેળાએ ત્યાં બે દિવસ રહી
ત્યાંથી તા. ૨૬ ૩ ૨૦ ને રાજ ડાંગર શ્રી છુહોડગવત્ ને દસને વાગે ત્યાં
આરોગ્ય તેઓ રાજકોટ ગયા આ પ્રયત્ન મુબશ્શી વર્ષે આવી ત્યાં
બધા ઉત્તમને તેમણે નર્મદા સ્થાન કરે અને ત્યાં પોતાના જૂના મિત્ર ના
અંદરના વિધવા પત્ની તનબાદને તેઓ ખામ અને પછી બધા બધા
ત્યાંના ન તર શવનાબદ તેમની મારી બગાળ કોઈ પણ હતી ૬ સં
૧૨૨ મા તેઓ મુબશ્શી મુબશ્શી હારિક તથા બેગની ચાન એ ગયા અને
તે વખતે નામદાર મુબશ્શી નરેશ ૨૦ મહારાજા એ મારણ પણ તેમના મદ
પ્રવાસી બનેલા પરંતુ હારિક માં નવજી મારેજને આત્મ જીવ (દાઈકોટ શીવ)
લાગુ પડી જતા ત્યાં તેમની સ્થિતિ બધા જાણે થઈ પડેલી હતી પરંતુ એ ના
કુલ નરેશ નાં પોતે જરૂરના મહારાજા સાટે મારફત થઈ વ્યવસ્થા કરીને
આ મધ્યપુરને આવવું મહાળ સાથે રાજકોટ પહેચાવી દીધા નામિકની
યાના તો એજે પણ વાં કોઈ છે ૬૦ સં ૧૨૩ મા તેઓ અંદર
નામી પણ ગયા હતા

અર્થાત્ ત્રીજા ના નિમિત્તે એ કે નવાસ જનિત લાભો લેતા ખત
કો, પ તુ પુરોગમ ૧૫૮ એ પર્ષટન તો કુલ કર્યા કરતું છે આ
પ્રકારના પર્ષટનથી તેમની ધર્મભાવના તુલ્ય હતી તેમને આધ્યાત્મિક કામ
મળતો હતો અને તેમના હૃદય પામી કન ચિત્તને શાંતિ પણ મળી દેતી
હતી ઉપ ત તેઓ પોતાના અનેક જૂના સ્નેહીઓ મારેજો પોતાનો જૂનો
મજબે તાન્તે કરી શકેલા અને નવા મિત્રો મરણે બાન્ધવો પણ બને
હતા પોતે ત્યાં મિત્રો અને પત્ની હતા તે સમયે તેમને જે દુઃખો મુશ્કેલી
વિવિધ મેળીના કારણે વર્ષે જે મારામત આપેલ હતી તે ૬૫
તમને પોતાને પોતાનો જીવનબંધ તુલ્યા પછી રેચનો વાં અવગત તેમ
તેમના પ્રવાસ દરમિયાન જે જે જે બધા સ્વાસ્થ્ય થતું તેજુ છે તે ૧૫ મા
આપ કોઈ તરીકે કુલબદ એ નામિક મા ૨૦ થઈ ને પતિ ૬૫
મળીને હતો

૫૦ સં ૧૯૨૧માં “શ્રી ભારત ધર્મ મહામંડળે” તેના સમાપતિ નામદાર મહારાજાધિકાર મિથિલેશ શ્રી રમેશ્વર બહાદુર, જી, સી. આઇ. ઇ. કે. સી. બી. ની સહીથી પુરુષોત્તમરાયણને ધર્મમાનવચમ્ આપેલું હતું; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમને રાજધર્મવિમૂષણ સંજિત ધર્મોપાધિ રૂપ અલંકારથી યુક્ત કરેલા પણ હતા. શ્રી ભારતધર્મ મહામંડળે પસંદ કરેલ શબ્દોવાળી પદવી પ્રેરેખર સર્વથા ચોગ્ય જ છે એટલું અમે અત્ર જણાવી દેએ છીએ.

પુરુષોત્તમરાયણએ કરેલ યાત્રાઓને લગતી પૂર્વોક્ત સંક્ષિપ્ત હકીકત આપણને અનેક દષ્ટિએ વિચારણીય થઈ રહે તેવી છે. એ એમની યાત્રાઓ કાઢને ધર્મશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયેલી લાગશે, તો બીજા કાઢને વિહારાર્થે કરાયેલ પર્યટનો જેવી ભામશે પણ ખરી. પરંતુ વસ્તુતઃ એ બધી યાત્રાઓમાં આપણે પુરુષોત્તમરાયણને પૂર્વનિર્દિષ્ટ અને પ્રકારનાં વલણોવાળા દેખી શકીએ છીએ, અને એ બે પ્રકારનાં વલણો જો કે પરસ્પર વિરુદ્ધ કાઠીનાં કાઢને દેખાશે, તોપણ તે બે વચ્ચે જે અવિરોધતા રહેલી છે તે એવી તો સૂક્ષ્મ છે કે, એ બે પ્રકારનાં વલણોમાંથી કોઈ એકને પ્રધાનતા અને બીજાને ગૌણતા આપવા નેટમે અવકાશ આપણને મળી આવતો નથી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

પુરુષોત્તમરાયણીનું અનસાન; અને ઉપસંહાર.

પુરુષોત્તમરાયણની શરીર મંપતિ તેમના રાજ્યાધિકારકાળમાં અને તે પછી પણ ઘણાં વર્ષો પશ્ચાત્ લગભગ તેમનો દેહાંત થયે તે પહેલાંના યોગ્ય માસ

સુધીમા બાહ્ય દૃષ્ટિએ ખીજને ધર્મી ઉપજાવે એવી દેખાતી રહેલી હતી તેઓ ગૌર વર્ણના, દીર્ઘાયાવાળા, પ્રકુલ અને તેજસ્વી નેત્રોવાળા, પ્રસન્ન મુખ મુદ્રાયુક્ત, લોહીવાળા તથા માસલ, ઝડપથી ચાલવાવાળા, શક્તિસંપન્ન, ઉદ્યમી, અવિરત ઝમ ઉઠાવી શકનાર, સ્ફુર્તિવાળા, સદા જાગરૂક અને એ કદર નીરોગી જેવા દેખાતા પશુ હતા. પરંતુ બાળપણમાંથી જ તેમને બધકોષ (કબજિત)નો વ્યાધિ હતો, અને તેમા વળી તેમને રાજ્યકાર્યો પરત્વે ચિંતામગ્ન થવું પડતું હતું એટલે તે રોગો જેર પશુ કરી દીધેલું હતું તથાપિ એક યા ખીજ પ્રકારના વ્યાયામના તેઓ ઉષામક હતા અને સ્વભાવથી તેઓ દીપ્તગી રમુજ હતા એટલે આ રોગ તેમને તેમની યુવાવસ્થામા અધિક ઉપદ્રવકારક અગર તો તેમના પ્રવૃત્તિમય જીવનને ખામ બાધક થઈ પડેલો નહિ.

એમને કોઈ કોઈવાર લોહીના ક્ષાણુને વશ થઈ જવું પડતું હતું અને તેવે પ્રસંગે તેમની સ્થિતિ ચિંતાજનક પશુ થઈ પડતી હતી. મતલબ કે, રાજ્યકાર્યો પરત્વે જેમ જેમ ચિંતાભાર વધતો ગયતો તેમ તેમ આનન્દિદ્રાવાળા પુરુષોત્તમરાયજી સારીર કચળવા મોડેલું હતું, અને તે કારણે જ તેમણે, એક કક્ષાં વધારે વાર રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થવાને પ્રયાસ કરેલા હતા. પરંતુ એમને જે આરામ જોઈતો હતો તે મળી શકેલો નહિ, અને છેવટે જ્યારે તેઓ રાજ્ય સેવામાંથી મુક્ત થયા અને પોતાને નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની તક મળી એવી કલ્પના કરી રહેના, ત્યારે તેમની ચિંતા ધટવાને બદલે પ્રતિદિન વધતી જાય અને શરીરને પશુ વધારે ને વધારે ઝમ પડતો રહે એવો યોગ ઉપસ્થિત થઈ આવેલો હતો, પુરુષોત્તમરાયજી રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થઈ મુખ્યમાં રહેવાને ગયલા ત્યારે જે કોઈએ તેમને જોયા હશે તે વિના સંકેતે કહી શકશે કે, તેમનો જે આશય, રાજ્યસેવામાંથી મુક્ત થઈને નિવૃત્તિમય જીવનથી પ્રાપ્ત થતા મુખ્ય ભોગવવાનો હતો તે તેઓ અચૂક સફળ કરી શકત જ, એમ તેમની સ્મૃતિ મુખ્યમુદ્રાથી રપજી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટિ થઈ આવતું હતું. પરંતુ એમના વિદેશીઓ જેમની પાછળ એવા પડેલા કે, એમને એ પ્રકારનું સુખ તેમણે ભોગવવા ધિતું નહિ, અને તેને પરિણામે તેમને અધિક વ્યાધિ બિલાધિઓથી મૃત બની પાનો વારો આવી ગયલો હતો. પરિણામ એ આવેલું કે, જે બધકોષનો વ્યાધિ તેમને વરી બેઠેલો હતો તે અધિકાધિક જેર ક્રોધ ગયલો, અને તેનાથી ક્રોધ રહેવાને તેઓ જેમ જેમ કૃત્રિમ ઉષાઓ કરતા ગયલા તેમ તેમ તે વ્યાધિનું જેર વધતું ગયતું હતું અને અંતે તેણે આત્મી ક્ષીણતાનું રૂપ ધારણ

કરી દીધેલું પણ હતું આમ આંતરડાં નળાં પડતાં ગયલાં એટલે પછી, આપણે આગલા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ તેમ જો વ્યાધિશત્રુએ ઇ. સ. ૧૬૨૧માં આંત્ર જ્વર (ટાઇફોઇડ ફીવર)નું ગંભીર રૂપ પકડેલું હતું. પરંતુ પ્રભુકૃપાથી એ વ્યાધિમાથી તેઓ ઉગરી ગયલા તથાપિ તેને પરિણામે તેમના શરીરને ધણી હાનિ પહોંચેલી હતી. તેમાં વળી પોતાના કુટુંબમાં અનેક મરણો થઈ ગયલાં તેને ખેદ પણ તેમને આવરી રહેતો હતો અને વળી વિધાતાની વફતાનો અતઃ પણ દેખાતો ન હતો એટલે નિરાશાની અસર તેમના મનો-બળનો ધામે ધામે ઘાસ કરતી ગયલી હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું ન હતું આ ઉપરાંત કાળ પોતાનું કામ તો કર્યું જ જતો હતો, એટલે એમને સખળ રાખી શકે એવી જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં પણ વિપરીત રૂપાંતર થવા માટેલું હતું. ખરેખરા હિતેશી અને સમર્થ મિત્રો પૈકી ધણાય તેમને આ દુનિયામાં છોડી પરસોઠવાસી થઈ ગયલા, અને તેથી મુશ્કેલીના દુઃખોને સહ બનાવનાર જે મિત્ર સમાગમનું સુખ તેનાથી તેઓ વંચિત થતા ગયલા; આમ કુટુંબનું સુખ તથા સ્નેહીઓ અને મિત્રમંડળનો ક્ષય આ બે બાબતોએ પુરૂષોત્તમરાયણના બન્ધ મનોમંદિરને એવું તો બન્ધ કરી નાખેલું કે, તેમને ડેકાણે બીજા કોઈ પુરૂષ હોય તો તે કેવળ હતાશ બની મૂક જ બની બેસે. છેવટે મુશ્કેલીમાં એક વાર એમના કુટુંબવેધ તરીકે મિત્ર બાવે કામ કરી રહેલ ડૉ. પોપટ પ્રભુરાને તેમને બરાબર તપાસેલા અને તેમણે, તેમના આયુષ્યનો અવધિ ૭ માસથી વધારે નથી લાગતો એમ જણાવી દીધેલું પણ હતું. આમ થયેલું ત્યારે તેમણે મુશ્કેલી ગળકોટ જઈ, પોતાના દેહાત પછી પોતાના પુત્રોએ જે બધું કરવું જોઈએ તે બધા સંબંધે ચોક્કસ અને આવશ્યક વ્યવસ્થા કરવાનું ઉચિત ધારેલું અને બંને તો રાજકોટમાં જ દેહ પાડવાનો સંકલ્પ પણ કરી દીધેલો હતો. પરંતુ ત્યાં પણ વિધાતાનો વિરોધ દેખાયા વિના રહેલો નહિ. ૨૭ નામદાર મહારાજા જામસાહેબ રણજિતસિંહજી કે જેઓશ્રીએ આપણા આ કથાપુરૂષને વાર્ષિક રૂપિયા પાંચદહાનરનું વર્ષાશન બાધી આપેલ તેમજ જૂનાગઢ સાથે એમનું સમાધાન કરાવી નાખવાને આવશ્યક પગલાં પણ ભરેલા તેઓશ્રી એકાએક ગંભીર અસાધ્ય મહવાડને વશ થઈ આ દુનિયા છોડી આપના થઈ ગયલા ! આ બનાવે ગયજી માહેમને અધિક દુઃખમાં નાખી દીધેલા; નામદાર રણજિતસિંહ મહારાજા સાહેબ જેવા સમર્થ રાજકર્તા હિતેશી રૂપી સખળ પડખું આમ અણચિતવ્યુ તૂટી પડે ત્યારે પુરૂષોત્તમરાયણ જેવાનો આશ્ચર્ય દુર્ભાગી રાજાથી અગિયાર યર્ષ જળ્ય તેમાં નવાઈ નહિ. સર્વ દિશાએથી પ્રહાર

ઉપર પ્રકાર ભોગવવાના આને ત્યારે મેં તેનું સળળ હૃદય પણ વિશીલું થયું. વિના ન રહે, તો પછી ઘણા લાખા સમયથી વિશીલું થતું રહેલ હૃદય ડટલું ટકી શકે? પુરુષોત્તમરાયજીની જેની આશા આમ ચપળાની પેઠે યોડીકવાર ચમકી અને પાછી વાદળમા અદસ્ય થઈ એકેલી! ગળકોટ પણ હવે તેમને કરાવા લાગેલું ! ત્યાં તેમને પડ્યો ઉભી મદદ કરનારો તથા સલાહમાહચર્યોના લાભ આપનારાઓ જે બધા હતા તેઓ પણ, કાળપ્રવાહને બને, આ પૃથ્વી-મર્યાદાને ઉત્પન્ન થી ગયલા હતા ! આવી પરિસ્થિતિમાં તેમણે પોતાના અત-કાળને અમીપસ્ય જોઈ લીધેલો, અને તેથી તેમણે પોતાના મહાવિશ્વસનીય ફાઈઆઈ ભાઈ દુર્ગાપ્રસાદ ખાડેડને જુનાગઢથી પોતાની પામે રાજકોટમાં જોલાવી રાખી લીધેલા, અને તેમ કરીને તેમણે પોતાના ઔદિક જીવનને આટોપી લેવાનું કામ શરૂ કરી દીધેલું પણ હતું. શુદ્ધવ્યવસ્થા જે પ્રગટે કરી લેવી જોઈએ તે પ્રકારે કરી લીધા પછી તેમણે, પોતાના શરીરનો અત આવે ત્યારે જે વિધિએ જે ક્રિયાઓ થવી જોઈએ તે સળધે એક લેખ તયાર કરેલો, અને તેમાં તેમણે પોતાના પુત્રોને આવસ્યક સૂચનાઓ આપી દીધેલી પણ હતી આ લેખ અમે અત્ર શબ્દશ ઉતારી અમારા પાઠકને, આ આપણા અગિય નિરૂપ્યના દીર્ઘકાળિવાળા તથા તત્પરતાવાળા માનસનો ખ્યાલ પણ આપી દેશું. એ પછી પોતાના રાજકોટવાસી નાના મહોટા રનેલી જનોને છેલ્લા નમસ્કાર કરીને પુરુષોત્તમરાયજીએ દુર્ગાપ્રસાદજીને પોતાની સાથે રાખીને મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કરેલું હતું, અને ત્યાં થોડા સમય પછી તેમનો દેહાંત પણ થયેલો. એમના મંદવાડને લગતી વાત ત્યારે જાણ દેલાઈ ગયેલી હતી, એટલે એમના સ્વામિના મિત્રો પ્રશ્ન સહો અને કુટુંબજનો વગેરે તેમના ઘરેલે ચિંતાચીત્ત રહેવા લાગેલા પણ ખરા. આ મંદવાડ છેલ્લો છે અને તેને પરિણામે પોતાનો દેહ પડવાનો જ છે એનું બાવિશાન એમને થઈ આવેલું હતું જ, એટલે તેમને મર પ્રભાશંકર પટણી જેવા જે મિત્રો ઈચ્છ્યા આદિ પંદેશ જવાના હતા તેમને છેલ્લા નમસ્કાર વધાપ્રત્યંમ શબ્દોમાં કરી દીધેલા પણ ખરા, અને એવા મિત્રોએ અત્રુપુર્ણ આપે તથા મદમદ કંઠે રાક્ય તેમના આજ્ઞાસક બોલો તેમને સંબળાવી શાંતિ પણ આપેલી હતી, મુંબઈમાંના એમના રનેલી દાકરો તથા પેલો જેવા કે, ડૉ. બાજેકર, ડૉ. રેલે, ડૉ. પ્રભુજીવનવસ, ડૉ. પોપટ, વેપરાજી જાભારકર જાવાબાઈ, શ્રીપુત સિવજીભાઈ વગેરે તેમને જોવાને આવતા અને મિત્રભાવે ઔરોગ્ય મેદલતા રહેવા પણ ખરા, - ૫૨૭ પુરુષોત્તમરાયજીને હવે ઔરોગ્ય સેવાની જાન અણુમળની થઈ પડેલી

હતી; તોપણ પોતાના રનેહી ઉપચારકોના માન ખાતર ક્વચિત્ કાચિત્ તેઓ ઔપધે શ્રેતા રહેલા. પરંતુ એ ઔપધે ઉપદારક નીવડતાં ન હતાં. આમ ચોડાક વખત સુધી ઔપધે લેવાનું ચાલું રાખી આખરે તેં ન લેવાનો પણ સંકલ્પ એમણે પાછળથી કરી નાંખેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયજી પ્રત્યેક વિષયમાં નિશ્ચિત સંકલ્પવાળા હતા તેનાં અનેક ઉદાહરણો તેમની જીવનકથામાંથી આપી શકાય તેમ છે. પરંતુ એવા અનેક હાખવાઓ અમે અત્રે આપવા ઇચ્છતા નથી, એટલે અમે એક જ દૃષ્ટાંત આ વિષય પરત્વે આપીએ છીએ. મુખ્યમાં 'વલ્લભ ભુવન' નામક બાડાના મકાનમાં તેઓશ્રીએ ઘણાં વર્ષો ગાળેલાં હતાં. એ મકાનના અમુક એકજ ઓરડામાં અને તેના અમુક ખુણામાં એમણે પોતાનો ખાટલો ગોઠવાવેલો હતો અને તેમાં જ તેમણે પોતાના દેહાંત પર્વન સુવાનો ફરાવ કરી સ્વર્ગનોને જણાવી દીધેલો પણ હતો. * તેમનો દેહાંત થયેલ તે પહેલાના આઠેક દિવસથી તો તેમણે હવા લેવાની ખાંખતમાં અનિયમિતતા દાખવ કરી દીધેલી અને છેલ્લા ચાર દિવસમાં તો તેમણે હવા નામ માત્ર પણ લીધેલ નહિ. છતાં હવા લેવાનો સમય થતો હતો ત્યારે તેઓ પોતાનો મૂળ રમુજ સ્વભાવ ક્રેટ કર્યા વિના રહેતા નહિ. રાં દુર્ગાપ્રસાદ તો તેમની શાસે હાજર જ રહેતા હતા અને જે હવા પુરુષોત્તમરાયજીએ લેવાની હોય તે તેઓ પોતે, તેમના વતી, પોતાના ગળામાં ઉતારી દેતા હતા. આ ભક્તિ પ્રયોગ ખરેખર અસાધારણ હતો. ક્યાં સુધીની કેટલી ભક્તિ ! આ મંદવાદમાં પુરુષોત્તમ-રાયજીનાં ગૃહજનો ઉપરાંત રાં મુકુંદરાય પ્રતાપરાય, કર્ણુલાલ છાયા, રામ-પ્રસાદ વસાવડા વગેરે મુખ્યધવાસી નાગરબંધુઓએ પણ સારી સેવા કરેલી હતી, તેમનો દેહાંત થયો તે પહેલાં જ એક દિવસથી તેમણે ખોલવાનું લગભગ બંધ જેવું જ કરેલું હતું અને જને ત્યાંસુધી ડોકું દલાવી પૂછનારને, હા, ના, કહેતા હતા. છેલ્લા ચાર દિવસ તો સાવ મૂંગા જ રહેલા અને પાણી પીવા ક્વચિત્ મુખ ઉઘાડતા ત્યારે તેમાં ચોડુંક પાણી સિંચાણ હતું. અર્થાત્ દાષ એક તપસ્વી યોગી સમગ્રિચર્યા જેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ચલ્લચિંતન કરતા પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે તે પ્રમાણે આપણા આ કથાપુરુષ પણ પોતાના અવસાનકાળની પ્રતીક્ષા કરી રહેલા હતા; આત્મસંયમી આથી વધારે ચેષ્ટા શી કરી શકે ? દેહાંત પહેલાં બે દિવસથી તેમના શ્વાસની ગતિ બદલવા માટેલી

* સર પ્રભાચંદ્ર પટ્ટણીએ તેમના મંદવાદ વખતે તેમને રહેલા ખાટે વાલકેશ્વરના ખંભાની સગવડ કરી આપતા કહેલ જા પણ ત્યાં ને (પુ.) ગયા ન હતા.

હતી, અને તેથી ધરનાં તમામ આણુઓ, માસે આવતા જતા તેમના અવમાન કાળને માટે સાવધાન પણ બની ગયાં. અતિ આ સ્વેચ્છાપૂર્વક અવાદ્ બની રહેવ મહાપુરુષનો હવાતા ક્રમશઃ પરમ શાંતિમાં ગળતો ગળતો તા. ૮-૫-૩૩ મોમવા, નૃસિંહ ચૌદશને દિવસે, સાંજના પાંચ વાગ્યાને મમથે પરમાત્મભાવને પામી ગયો. અને એ પ્રમરે, કવિ નાનાલાલે 'એ ગી તવારીખના ઘન'માં એમના સંબંધે કહેલું છે તેમ, આ "આયમનો ય સુધ" આખરે આયમી જતાં શુભરાત કાઠિયાવાડનાં દેશીય ગજ્યોના રાજદારીય જીવનમાં ન પૂરવ તેવી ખોટ પડી ગયી પણ બિગી. પુરુષોત્તમગણજનો દેહાંત એટલે 'ટેક ખાતર બેખ' સેનાર સત્તરીય રાજદારીય જીવનનું અવમાન ! ગમજ આદેખનો દેહાંત એટલે જૂની દબની રાજ્યભક્તિ તથા રાજ્યરક્ષક મુત્તદીગીગીનો દેહોત્તમ ! પુરુષોત્તમગણજનો દેહાંત એટલે શુભરાત કાઠિયાવાડના રાજ્યોમાંથી અનાકમ-શ્ચીય રાજવિદ્યા તથા રાજ્ય પુરુષતાનો અંત ! ગમે તે હપથે રાજ્યમેવાને જળગી રહીને લૌકિક અનિત્ય મુખનો હપભોગ કરી રહેવાની ભોતુપતામાંથી મુખત રહેનાર રાજપુરુષો વિરલ જ હોય છે, અને એવા એ વિરલ મહાતુખાવો પૈકી એક એ આપણા કથાપુરુષ છે એ નિ સદેહ.

હવે આપણે, પુરુષોત્તમગણજને જોતાનો દેહાંત થાય ત્યારે શું શું અને તે પણ કયા કયા સ્પષ્ટમાં તેમના સ્વજનોએ કરવું એ સંબંધે જ કળા-બેખ લખી ગયો. છે તે વાંચી આ મહાવિશ્વનિની સ્વભાવસિદ્ધ સમય-ગતા તથા દીર્ઘદર્શિતાનું અવસોદન કરી લઈએ તો તે અગ્યાને ગણારી નહિ.

★ દિવિશ-લેખ ★

મારા શરીરની મમાપ્તી સંબંધીના તથા મારી ઉત્તરદીવા સંબંધીના આ લેખ હું વધુ આગ કામળમાં માર લખી ન શકું તે આને જ અમલ લેખ મમજવો.

મારા શરીરમાં એવો મૈત્ર્ય હવાતા શરીર છોડી જવ તે વખતે અને તે પછી કમની સુખના નીમ પ્રખળે જાણવું શું.-

- ૧ મારી ભૂતકાળની સ્થિતી કાયમ રહી હોત તો તેને અનુભવતું કરવા જણાવત.
- ૨ ગયા ગયું દાયકાથી પરમેશ્વરની અકૃપામાં ઉમેરો જ થતો રહેતો છે, એટલે મારો કુટુંબને કોઈ વાત વધુ પડતી કે મુશ્કેલીનાળી ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખી આધુનિક સ્થિતી, સમય પ્રમાણે સંચાલના કરી છે.
- ૩ મારા વંશમાંથી જે શુભસંકિતએ મારા માટેનું નિબંધ સ્થાન મેળવી મારામાં શું સારું હતું તે જાણ્યું અને તેનું અનુકરણ કર્યું તથા કુટુંબમાં કરાવશે તેણે મારા માટે સધાઈ કર્યાને મારા અમર આત્માને સંતોષ થશે.
- ૪ સુખદુઃખનાં કારણોમાં ઇચ્છિત અને અનિચ્છિતની પ્રાપ્તિઅપ્રાપ્તિ મુખ્ય તથા સ્વાભાવિક છે.
- ૫ મર્ચંદિમાન પરમેશ્વરે કોઈપણ નીમીત્તે અને વખતે નિર્મેણું જન્મ-મરણ તેના અચળ આકર નીચમે દેવકોટી સહિત સર્વને માટે થયેજ નાય છે અનિવાર્ય છે અને તેને અટકાવવા કોઈ મમય જ નથી.
- ૬ આ નીચમે મારા શરીરનો મૌન્ય જીવાત્મા પણ નક્કી થયેલી પણ શરીર છોડી જશે.
- ૭ આ બનાવથી કુટુંબમાં અને અને જાણનારા ખરા શુભેચ્છકોમાં પ્રસંગે પ્રમંગે મરણ અને લાગણી થયે જશે તે જેમ સ્વાભાવિક છે તેમજ વખત જતા ખંડુ જીવાઈ જશે તે પણ અસ્વાભાવિક નથી.
- ૮ મૌન્ય જીવાત્મા અમર છે, અને શરીરનું મન્ય એ વાસ્તવિક રીતે પાણીના પરપોટાના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે સ્થાતર જ છે.
- ૯ જ્યાં શરીર પડે ત્યાં પામેના કુટુંબીને દેહાંતમગ્યે જોઈતી વસ્તુઓ મેં એક નેતરની પેગીમાં, ઘણા વખતથી તૈયાર રાખી છે તે બધીનો શરીર ઉપર ઉપયોગ કરી નાખતો.
- ૧૦ શરીરને ગંગાજળથી સ્નાન કરાવી વિજુનિ, ચદન, કકુનો ચાદનો કરી મુગંધી તામ્બકુલ અગ્રવત્, અત્તર ચોપડું તથા અમર સુખડ પગેના ધૂપ કર્યા.

૧૧ કુટુંબમાં જે હાજર હોય તેણે ધર્મક્રિયા અને યજ્ઞ સંસ્કાર કરવા
 ૧૨ બાં શરીર પડે એ હોય ત્યાંથી સોનાપુર લઈ જતાં સુધીમાં જે
 એક આના લઈ ફરે ગરીબને હાથેહાથ દીધે જાય.

૧૩ રાજકોટમાં ધર આગળ શરીર પડે તો:-

- ૧ રૂપિયા નવના એક આના ઉપરાંત રૂ. ૨૫૦ના દાણા, રૂ. ૩ રમુનો
 કપડાં અને રૂ. ૨૫ ચોક્કા ખરા અવાચકે ગરીબને તથા મોક્ષ-
 સંતોની યોગ્ય જગ્યામાં તેરમા સુધી વહેંચી દેવાં. ધર્મક્રિયા કરવાળું
 રાજકોટ અનાયાસ પશુ એક યોગ્ય સ્થાન છે.
- ૨ હાથમણી સુધીમાં ધરનાં કુટુંબીઓએ શ્રી શંકરાચાર્યનાં વેદાંતસંતોત્રાણ
 કે પાગડેપગ અને શ્વહ-કપડેરાની અષ્ટાવક્રગીતા કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની
 ગીતાના ગાન ભાગણું વિદ્વાન પ્રાણી પાસે શ્રવણ કરવું અને તે બાજુ
 સીધાં, કપડાં તથા દક્ષિણા સહિત દેશ રૂ. ૨૫૦ દેવા. બીજું
 કાંઈ દેવું નહીં તેમજ ખીજા શ્રવણ કરવા આવનાર પાસેથી અપાવવું
 નહીં; ન દેવા પ્રથમથી જ કહી દેવું.
- ૩ દશમાં, અગીઆરમાં અને બારમાંની આધ્યત્મી ધર્મક્રિયા ગ્રેવહારો
 પંચનાયના મંદિરમાં કરવી. પૂજાસામાન ધરમાંથી આપવો.
- ૪ આધ્યત્મો બધો સામાન, ઉપરકર લાવવા ગ્રેવને જ કહેવું અને તે
 બાજુ ગાંધીમાં ગૃહસ્થો તરફથી રૂ. ૨૦૦ દેવાય છે તેથી પાંચ વધુ
 એટલે પચીસ દેવા, ઉપરાંત ચતા કે લીલા રંગનું એક રેશમી
 અમોઢીયું, પીનાંજર, પિંડને ઓઢાડવા માટે રૂ. ૧૦૦ નૂડું
 આપવું એટલે કુલ રૂ. ૩૫૦ અપાશે.
- ૫ ગૌદાન કે બારમાણું સંખ્યાદાન જે આપેલ છે માટે દેવા નહીં.
- ૬ અગીઆરમું અને બારમું કાઢીને કરવા દેવાં નહીં તેમજ ધરથી
 પણ કંઈ નહીં.
- ૭ રાજકોટના નામરે આપણું મહકુટુંબને આખી જુદીના લોક પુરી,

બે શાક, એક રાયતું, તુરંદાળ, ચોખા, અને કઢેલ દુધથી જમાડી દેવા તથા શ. ૧૧ પ્રમાણે, જનોઘએ કે નામાદીક, રાજકોટના રીવાજ મુજબ દક્ષિણ દેવી. રોવડળી કઠોળને સ્થાને ગણવી.

૮ શાક, આમાન પ્રત્યક્ષ રાજકોટની પ્રાણજી જાતિના ધોરણે છ દેવાં.

૧૪ ઉપાડનાશઓને અબોડીયાં પહેગવવાં.

૧૫ ગોર કે તેના પ્રતિનિધિને જૂનાગઢથી રાજકોટ બોલાવી તેને તથા તેની મદદમાં તે લાવેલા હોય તેને જવા આવવાના થઈ કલાસના રેલમાડા ઉપરાંત શાક, આમાન રાજકોટના ધોરણે અને દક્ષિણ ગોરના ધરના ખાણસ દીક ગણીને દેવી.

૧૬ શાકના દેખાવમાં માત્ર તેરમા સુધીની ધર્મક્રિયા કરનાર એક પુત્રે જ ધોણું બાંધવું તે સિવાય કાંઈપણ કરવું કે કરવા દેવું નહીં, ચૌદને દિવસે ધોણું ઉતારી નાંખવું.

૧૭ શરીર પડ્યાના ખખર બાઇઓમાં તારથી તેમજ ખીજઓમાં જેને તારથી જણાવવાં જોઈએ તેને તારથી જણાવવા. ખરખરા માટે ફેરો ન કરના જેને જણાવવાતું યોગ્ય લાગે તેને તુરંત જ પતાથી જણાવી દેવું.

૧૮ શરીર રાજકોટને બહાર બીજે પડ્યું હોય તો -

૧ ઉદમણા સુધીનો કથાશ્રવણનો બ્યવસાય કરવો નહીં.

૨ દશમાં, અગીયારમાં અને બારમાના આઢની ધર્મક્રિયા મારા મોટા પુત્રે તે જ્યાં હોય ત્યાં થી શ કર મહાદેવના મંદિરમાં કરવી. તે ત્યાંના રિવાજ પ્રાણજી ધાર કરાવતા તેને ઉપસ્કર તે લાવે તે બદલ શ. ૧૦ તથા કિરા કરાવ્યા બદલની દક્ષિણા શ. ૧૦ એમ કુલ શ. ૨૦ આપવા.

૩ તેર આજણોને ત્યાં ઠીક ગણાતા મિટાન્ને જમાડી દેવા.

૧૯ આમ કર્યા છતાં પણ આપણા ગોઠને સસમણા નીમીત્તના ૩૨૦ની

દક્ષિણા દેવી, પણ તેને જૂનાગઢથી જોયાવી રેવભાડાનું ખર્ચ કરવું નહીં, તેમજ રૂા રબી મિવાય ખીજી કાઠ દેવુ નહીં.

૨૦ છમાસી, વરસી, સંવત્સરી, બાદરવાનું આધ્ય અને તથા આધ્ય કરવાની જરૂર સમજવી નહીં. પોતાને ખાતા માટે ખુશીસ પત્તિ પ્રમાણે કરવું માત્ર તિથિએ, સવત્સરીએ ફરેક બાધએ ખગ ગરીબને રૂપીઆ અરધા પ્રમાણેનું ખાવાનું મગાવી રૂબરૂ ખવડાવી દેવું.

૨૧ રાજકોટમાં ઉત્તરક્રિયા કરવા માટે આખા કુટુંબે ભેળા થયા જરૂર સમજવી નહિ હાલના પ્રતિદૂળ મમયમાં રેલભાડા વીગેરેના નકામાં ખરચ ન જ કરવા જરૂર પુરતું જ કરવું જોઈએ વળી નોકરી તે તખીઅત સબાળવાની પણ પહેલી અગત્ય સમજવી

૨૨ રાજકોટના નાગર ધાણણોને મેં મારા નીમીતે જમાડી દીધા છે એટલે બહાર શરીર પડખું હોય તો પગી તેને તેરમાનું ફરી જમાડવા માટે જ રાજકોટનો ફેરો કરવા જરૂર ન માનવી જ્યારે બધી અનુદૂળતાએ રાજકોટ આવવું થાય ત્યારે ફરીથી સમગ્ર પ્રમાણે જમાડવા તે ખુશીની વાત છે

૨૩ મારા ઉત્તરક્રિયાના આખા લખેના બધા ખર્ચ માટે રૂા ૫૫૦૭ પાયસો પચાસ માડાપાયસોની મુદ્દલ રકમ મેં મિં સુનીલાલ મારફત સેદ્દલ બેંકમાં રખાવી છે તેમાથી આ ખર્ચ કરવું. આ રકમનું વ્યાજ આવે તેટલો તેમા વધારો થયો માનવો અને તે પણ ખરચવો

૨૪ રાજકોટના ઘર જોવા તથા સગસામન જોડવવા માટે ત્રણે બાઈઓ સહકુટુંબ રમ્મ અને તમીવનની અનુદૂળતાએ રાજકોટ જઈ આવવું

૨૫ કાજીની કૂતરીની ગૈયતમાં આખા ગામે ભાગ લીધા હતો અને કાજીની ગૈયતમાં ઉપાડનારની સંખ્યા પણ ઓછી થઈ હતી, આ કહેવત દુનિયાનું ખરૂં જ્ઞાન કમવનારી છે, માટે સમયાનુસાર જે બને તેનો હર્ષ કે શોક ન કરવો એજ ખુશી, જ્ઞાન અને અનુભવનું સાર્થક્ય છે.

પુરુષોત્તમગણેશજી ને વિધિએ દેહોત્સર્ગ કરેલ છે તે પૂર્વનિર્દિષ્ટ ધ્યેય લેખમાં ને ભાવના ગર્ભિત થઇ રહેલી છે તે તથા મન સુખરામભાઈ ઉપરના ને યોગાંક પત્રોનો આપણે પૂર્વે ઉપયોગ કરેલો છે તે પત્રોમાંના તેમના ને ઉદગારો આપણા જાણવામાં આવેલ છે તેઃ એ સર્વનો મેળ કરીને આપણે જ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણા આ વીરધીર ચરિતનિરૂપ્યમાં ને પ્રકારની જન્મમિધ્ય ધર્મનિષ્ઠા તથા તત્ત્વચતુ હતી તેની તેમના પોતાના અધાય પ્રકારના પ્રયાસોમાં પુરુષાર્થ સાથે પ્રારબ્ધતાનો ને સમવાય સંબંધ તેઓ સમજી રહેલા હતા તેની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ગજદ્વારે ગળાતા સેવાશ્રવનકાળના પ્રિય અપ્રિય રંગોના પૂર્ણ અનુભવી રાજ-પુરુષમાં ને એક પ્રકારની વિશ્વક્ષણ વિરક્તિનો ઉદભવ વસ્તુતઃ થઈ રહેલો નેધએ તે પ્રકારની વિરક્તિ ગમજી સાહેબમાં સ્વભાવસિધ્ધ થઈ રહેલી એ વાત પરત્વે શંકા નથી જ. 'સત્યનો અંતે જય' એ ત્રિકાલાભાષિત મિધ્યાતમાં તેમની શ્રદ્ધા અચળ હોવાથી તેઓ એટલા તો ઉર્જસ્વી આશાવાદી ખની રહેલા હતા કે તેમને પોતાના દેહાંતકાળ સુધી પણ નિરાશાની હાડી, અંધારી અને અવિતરણીય એવી ગર્ભાંમાં છેક દટાઈ જવાનો વારો આવેલો નહિઃ એમણે જ નહિ પરંતુ નિરાશાને ભારે તેઓ મહોત્સાહ ખની ખેડીને પુરુષાર્થ મિધ્ય કરવાની બાબતે અટકેલા પણ નહિ. તેમણે પોતાના આત્મજન્યને ઉદ્દેશીને ને એક પત્ર તા. ૬-૬-૩૧ને રાજ લખીને આપી રાખેલ છે અને ને અમે અદારમા પ્રકરણમાં ઉતારેલ પણ છે તે પત્ર વાંચવાથી અમારા આ કથનને પુષ્ટિ મળી રહે છે જ. છતાં પડેલા મહાપ્રરુપના મહિમાને ત્વરાથી પરિવર્તન થતા રહેતા કાળચક્રને લીધે બૂલી જનારી આ દુનિયાં કેવી અપાંગ દ્રષ્ટિથી ઉપેક્ષિત કરી રહે છે એ વાત આપણા આ ચરિતનિરૂપ્યની જાણ બદાર ન હતી, એટલે એમણે પોતાની તિતિક્ષા તથા યાનદ્રષ્ટિને બળે પોતાના પૂર્વનિર્દિષ્ટ ધ્યેયલેખને અંતે 'કાજીજીની કુવરીની મૈયત'નાં પ્રયંગનો દ્રષ્ટાંત આપીને આ બૂલકણા બૂલોકની અનાત્મકતાને હસી કાઢી પોતાની પ્રજાને આજ્ઞામન આપવાનું ઉચિત ધારેલું પણ હતું તત્ત્વવેના રાજનીતિય મિવાય આવા ઉદગારો કોણ કાઢી શકે ? દુનિયાંની દ્રષ્ટિએ એકવાર બહુજ મહોટા મનાઈ પૂજના રહેલ ધણાય પુરુષોને બ્યારે તેમને મહોટાઈ અપાવનાર મંયોગોથી વચિન થવાનો વારો આવે ત્યારે તેઓ કંટલા નિમ્તેજ, ટેલા નિર્બળ તથા આત્મકાતી થવાને પ્રેરે એવા ક્ષુદ્ર માનમવાળા ખની ખેસે છે એ વાત ને કોઈ નિરીક્ષક-પરીક્ષક-જાણી શકેલ હશે તે તો અવગમ્ય આપણા

આ ધ્યાવીરે પોતાના અસ્તકાળમા લખવેલા હં યગમ રાગને ની ખીતે તેમને
એક અમાધાન્ય કોમીની પુરુષાર્થભૂતિ ગણી અભિવધા નિના રહી શકશે નહિ

આમ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ તથા આપણા મમસ્ત દેશના દબા બાગોમા
પણ એક મહાન અને અલુનમ મુત્તમી તરીકે પ્રીનિત થયેલ અમાધાન્ય
ગણાય તેવા વિશાળ મિત્રમડળથી વિરાજિત અને જાદુગજપૂજ્ય તેમજ વિશેષતઃ
સૌરથી પ્રજાથી અધાપિ પર્યંત સભાતના રહેલ એવા રાયજી માટેજ બહોતેર
વર્ષની પદ્મ જેવી મનાય તેરી હિમરે આ કાની દનિયાને બનાવી રહેલ
અસ્તોદયના ચક્રને વીધીને સ્વધામ પહોચી ગયલા અને તે તેમજ પ્રસ્થાન
પાક્યુ રહેલ પણ નહિ 'કાજીજીની મયતમા ઉપાડનાગજોની સખ્યા' એાછી
હતી એમ કદાચિત તાયજી સાહેબની સ્મરણ યાત્રાએ જનેલ હશે તથાપિ
૪૦ મં ૧૮૩૦ના મે મામની નવમી તારીખના સવારમા તેા મુબબના
વર્તમાન પત્રોની પાએ ચઢીને આ વીરધી પુરુષના અવસાનને લગતી વાત
ચારે દિશામા ફેલાઇ જતા તેમને નિરાપાજ્ઞતિએ અપાવાનો આરભ થઇ
ચડેના હતો પગ્ગેશમા પણ તાજ દપાલ તથા વર્તમાનપત્રોદ્ધાર આ મે કજનક
વૃત્તાત મરવિહિત થઇ ગયેલ, અને રનેદીએ પ્રમ મકો તથા મુલુજ સજ્જનો
તરુથી તેમના પુત્રો કપર આવાસક સદેશો ભાતભાતના શામેમા સ્વર્ગસ્થના
પ્રીનિગાન કરતા આની પડવા લાગ્યા હતા એ સર્વ અન આતેખી રામય
નહિ 'તહે તહે મતિ મિન્ના' એ ન્યાયે મધ્યએ તેમને 'મિહ'ની કપમા આપી
તો કાઇએ તેમને 'સજનીતિમમડળના હીરા ગણેના કાઇએ તેમને 'મહાન'
ચઢીને એક જ શ દમા તેમના મર્વ મુણેનો સમાવેશ કરી દીધેતો તે બીજા
પાત્રએ તેમને 'અમમકિત ની મૂતિ' રૂપ આતેખી દીધેલ મુબબ દનાકાના
લગભગ તમામ અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી-વર્તમાનપત્રોએ તેમના જીવનમતિ
પગ્ગે લાખ દુકા લેખો પ્રકટ કરી તેમનો મહિમા માઇ તેને તાન્ને કરી
ખતાવેતો હતો આશ્ચર્યપમાડે એની અમાધારણ વાન તેા એ છે કે આ
પુરોહિતમરાયજી કે જેમજુ સજ્જદારીય જીવન ત્રીશત્રીશ વર્ષના કઠિન યરો
નાયે દપાઇ જઈ લગભગ વીસરાઇ ગયા જેવું બની ગયલુ હતુ જેમને
જૂનાગદ ગળ્યે એક મહેલ યતિયનીન તહોમતદર તરીકે ઓળખાવસને
પાલ પાટેતો હતો જેમને એ સજ્જે અન્યાય કરી માધન મપતિદીન બનાવી
ઇ એક નિર્ધન જેવા મહરય રૂપે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરતાની
રિયતિમા ધમ્મલી દોરેલ હતા અને તે જના જેમને મુબબ જેવા મહાનગમ્મા

બાકાના એક નાનકડા મકાનમાં રહીને પણ, અનેક પ્રકારે યાતના ભોગવતાં 'ભોગવતાં સ્વમાન તથા ટેકની રક્ષા કરી ખ્રિષ્ટિય સત્તનતનાં આરણ્યું ઠોકી ઠોકીને 'નાય આપો, નાય આપો', એવો પુકાર નિરંતર યાક્યા જ કરેલો હતો. એમને એવા અભગ્નપૃષ્ઠ પુરુષને દુનિયાં વસ્તુનાઃ ભૂલી શકેલી નહિ જ, અને તેથી જ તેમનો દેહાંત થયાનું જાહેર થયલું કે તરત જ તેમના વિસ્મૃત જેવા બની રહેલ જીવનને ફરીથી ખણી કઢાઇને પ્રકાશમાં મેલાયાનું બની આવેલું હતું. સોક્રમુખ જેવા ગણ્યાતાં આપણાં વર્તમાનપત્રોએ, પુરુષોત્તમરાયણ રાત્ર્ય-સેવામાં હતા ત્યારે તેમનાં મન્યકાર્યોની પ્રશંસા યથાપ્રસંગ સારા પ્રમાણમાં કરેલી; તેમણે રાજનાથું આપેલ ત્યારે પણ વર્તમાનપત્રોએ તેમના રાત્ર્ય-કાર્યભારકાળનો મહિમા ગાઇ બતાવેલો હતો; તેમના ઉપર જૂનાગઢ રાત્ર્યે ખોટું આળ ચઢાવી તેમનું સર્વસ્વ હરી લીધેલું તે પ્રસંગે પણ એ જ વર્તમાનપત્રોએ તેમને પક્ષે રહી જૂનાગઢ રાત્ર્યે ભગેલ પગલાને નિંદી કાઢેલું હતું. આમ હોઇને આ તેમના દેહાંતના છેલ્લા પ્રસંગે એ વર્તમાનપત્ર મષ્ટિ તેમના સમગ્ર જીવનની સમાલોચના કરી તેમને છેવટની ગિવાપાંજલિ ન અપે એ વાત અસંભવિત જ હતી, ત્રીશત્રીશ વર્ષો પહેલ જાે બની રહેલ તે વિસ્મૃતિની ધૂલિ નીચે ઢંકાઈ રહે એ કેવળ એક સાધાણુ ઘટના છે, પરંતુ ત્રીશ વર્ષ પછી પણ એ ધૂલિને ઉઠી જવાનો વારો આવે તો એ શું એક અસાધારણુ ઘટના નથી, અમર તે શું અક્ષર કીર્તિ કે અમરતાની નિશાની નહિ ગણાય? એ ધગનાને આપણે, તેના ગર્ભમાં રહેલ સત્યના એશ્વર્યની પ્રતિપાદક નહિ ગણીએ શું? 'સત્યનો અંતે ક્ય' એ કહેવત જો ખરી જ હોય તો પછી, પુરુષોત્તમરાયણની સત્યનિષ્ઠા જે રૂપમાં વિજ્ઞી થયલી દેખાઇ છે તેના કરતાં અધિક વધી જાય એવા બીજા કયા રૂપમાં તે પ્રકટ વિજ્ઞી થઇ શકવાની હતી? પુરુષોત્તમરાયણએ તા. ૮-૫-૩૩ સોમવાને દિને સાંજે પાંચ વાગે દેહત્યાગ કરી જે સંધ્યારાગ પ્રકટાવેલો તેનું પથાર્થદર્શન તો અનુભવી નિર્મલ ચક્ષુથી જ થઈ શકે.

હવે આપણે, એમના એ અવમાન પ્રસંગે વર્તમાન પત્રોમાંનાં કેટલાંક પત્રોમાં એમના સંબંધે લખાયેલ લેખોના ફરરા અવ આપી એમને અપાયેલ રાખ પુષ્પાંજલિઓનો મુત્તમ આજે પણ ઝીલી લેશું:-

(૧) 'શી-પ્રેમ' નામક અંગ્રેજ દૈનિક પત્રે પોતાના તા. ૧૦-૫-૩૩ના

અંકમાં Purushottamrai S. Jhala Dead (પુરુષોત્તમરાયજી સુંઝે જીવતાં અવસાન) એ મથાળા નીચે એક લાંબો લેખ પ્રકટ કરી તેમને નીચે મુજબ નિવાપાંચલિ આપેલી હતી:-

x

- x

x

xxx "He was a progressive politician and introduced budget-system in the State. Under it the royal civil list was fixed at about Rs. 4 lacs, and Rs. 8 lacs were allocated for the nation-building department. xxx The successive administrations which followed did not reach the high standard which Mr. Purushottamrai had set up. xx His physical form is gone from our midst, and the loss is irreparable. But in the excellence of his personal character he leaves us a rich legacy for fresh inspiration, guidance and consolation (આવાર્ય-એવો એક પ્રગતિકારક રાજનીતિનિપુણ મહત્ત્વ હતા અને તેમણે રાજ્યમાં આયવ્યવદર્શક પત્રક (અંદાજ પત્રક) ઘડવાની પદ્ધતિ હાખલ કરેલી હતી. એ પદ્ધતિને અનુસરીને રાજકુટુંબનું ખાનગી ખર્ચ અશરે રૂપીઆ ચાર લાખ મુધીનું નિમિત્ત કરાયલું હતું અને આઠ લાખ રૂપીઆ પ્રજાકલ્યાણ ખાતાંઓ માટે ફરિયાવસા હતા. x + એમના રાજ્યવહીવટ પછી જે જે રાજ્યવહીવટો થયલા છે તે બધા, રાં ૧૦ પુરુષોત્તમરાયે હયાતીમાં આજેલ હોય કક્ષાએ પહોંચી શકેલા નહિ. x જ શરીર ધારી રૂપે તેઓ આપણી વચ્ચેથી ગયા છે અને (તેથી) જે ખોટ પડી તે પુરાવ એમ પણ નથી. તથાપિ નવપ્રેરણા આપે, આર્ગસ્ટન કંગવે તથા આસ્વામન આપે એવો એક બૃહમ્મ વાર્તો તેઓ પોતાના કૃષ્ટ યાસ્તિવના રૂપમાં મૂકી ગયા તે છે જ.)"

(૨) 'સાંજ વર્તમાન'માં પણ તા. ૯-૫-૩૩ને રાજ 'જૂનાગઢ રાજ્યના એક વખતના પ્રખ્યાત નર શ્રી. પુરુષોત્તમરાય સુંઝે જીવતાં (ગયજી આજેય)નું દીવાળીરી બરેલું મન્ન. ખગારે જોવા અગ્નીપરતીના રાજાના દિવો. જૂનાગઢમાં મેળવેલી આરે ખ્યાતી:- એ ગીર્ક નીચે એક મોટો લેખ આવેલો અને તેમાં તેમના નામ જ વળવનો જગત આગી ને પને તેમના

ચારિત્રને નમુનેદાર અને નકલ કરવા જોગ બતાવી એમના મંચુથી હિંદુ દોષે એક બાહોશ 'રેષ્ટરમેન' (રાજનીતિ) ગુમાવ્યો છે એવા શબ્દોમાં શોકોદગાર કાઢી બતાવેલ હતા.

(૩) 'નવસારત' પત્રે તા. ૧૦-૫-૩૩ને રાજ રાયજી સાહેબનું ખેડનક અવસાન પ્રકટ કરીને બીજી ફેટલીક હકીકત એમના હવન સંમંધે લખી તે સાથે નીચે પ્રમાણે નીવાપાંજલિ આપેલી હતી:-

'૪૪દીવાનની પદવી લેવા તેઓ ઇંતજર નહોતા. દીવાનો તથા ખુદ નવાબો પણ તેનાથી ડરતા એટલું તેઓનું બુધ્ધિબળ અને મુતસદીપણું હતું. બ્રિટિશ કમિશનરે પણ સ્વ. રાયજી સાહેબને ચમકા ગેરમનસાદનો શેરો વડી સરકાર ઉપર લખી મોકલ્યો હતો.'

(૪) 'મુખ્ય સમાચાર' દૈનિક પત્રના તા. ૧૦-૫-૩૩ના અંકમાં રાયજી સાહેબને 'કાઠીયાવાડના એક મહાન મુતસદી અને દુરઅંદેશ રાજદારી' તરીકે વર્ણવવામાં આવેલા, બીજી ફેટલીક હકીકત લખીને આ પત્રે, પુરુષોત્તમ-રાયજી ઉપર જૂનાગઢ રાજ્યે મૂકેલ ખોટા તહોમત પરત્વે દીકા કરી ગણાવેલું પણ ખરું કે.-

"૪૪૪બ્રિટિશ સરકારના અમલદારે તપાસ ચલાવી એવો અભીપ્રાય ઉઠ્યાર્યો હતો કે રાયજી સાહેબ જોડે ગેરવ્યાજબી વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું છે અને તેમને ઘણી મુશ્કેલી વેઠવી પડી છે. તેમની મિલકત જપ્ત કરી તેમને બારે મળા કરવામાં આવી છે જે જાણી નોંધવામાં આવી છે તેને આધારે તેમને શનેહગાર દરાવવાનું ખોટું છે. તેમના મંચુથી કાઠિયાવાડે એક મહાન મુતસદી ગુમાવ્યો છે."

'કેસરે હિંદ' નામક સાપ્તાહિક પત્રે પણ તા. ૧૪-૫-૩૩ના અંકમાં આ પુરુષોત્તમરાયજીના અવસાનની નોંધ આ પ્રમાણે લીધેલી:-

“ સૌરાષ્ટ્રનો સિંહ ગયો !

મી. પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલાના સ્વર્ગવાસથી આખાય કાઠિયાવાડમાં

જોની એકવાર જ્યુદ્ધયાત્રા પહેલા દામ્ય હતી તેવો સીદ ગયો જણાય છે
 x x x તેમના મકાનો ગામે જુનાગઢ ગળે જઈ પડેલા તેના બદનામા (ચિત્રિશ)
 સરખારે જુનાગઢ રાજ્ય પામેથી સવાલાખ રૂપીઓ ધણા વર્ષો પહેલા અપાવેના
 પણ તે પછી વધુ ઇસાઈ મગે તે પહેલા આ એકસરનો સીદ જુનાગઢમાં
 લઈ મોતની મીઠી જોતમાં જઈ સુતો આશા છે કે જુનાગઢ દરબાર એમના
 દીકરાઓને રાજ્ય આપેમની જાત કરેની મિત્ર ઇમાદને ખાતર પાછી
 સોપમે રાજ્ય આપેમની જોડી મગવી મુસ્કેન છે જો મોતે સીદ ખોયો છે
 તો વડનગરા નાગરોએ એક વીર ખેલ્યો છે

(૧) ‘હિંદુસ્તાન’ ટૅલિક વર્તમાનપત્રે પોતાના તા. ૧૧ ૫ ૩૩ના
 અંકમાં આ કથાવીરના ખે જનક અવમાન પરવે વિસ્તાર પૂર્વક લખીને
 કારીયાવાડના અગ્રગણ્ય મહાન મુત્તમદી નર તરીકે રાજ્ય સાહેબને વર્ણવી
 તેમની રાજ્યમેવાઓની કદર કરેની હતી રાજ્યને બહારવગીઆના ત્રામથી તેમજ
 પ્રભામપાટણના કોમી દુ નક પ્રમગે અને રેટના એવીએનેશન એનમેટ તથા
 બીજા આગી ધુ મીને અનઅવડીઆ રાજ્યદારી પ્રસંગેમા તેમજે સીપાહી
 રાજદારી તરીકે રાજ્યની ઉત્તમ મેના કરી હતી, અને સર શીરોજશાહ મહેતા
 અને બ રૂદીન તૈયબજી જેવી ફિદ બરમા પકાયવી વ્યક્તીઓની પ્રમમાને
 પાત્ર થયા હતા x + x ”

“થડતી પાતીના જમાનામાં પસાર થયેલા છતાં પણ હી મત અને
 વફાદારીના નમુના રૂપે તેમનો દર્યાન્ત પ્રજાને નમુના રૂપે કાયમને માટે
 આપણી સમક્ષ મહે છે. તેમની ઉત્તવજ કારખાની અને પાછળના ૫ તીનક
 દીવસોમાં પણ તેમની વફાદારી, કાર્યક્ષતા બુધ્ધિમત્તા વીગેરેના પ્રભાવના
 કારણે સ્થાના હાનના નામના મહાસય (મહોદય) જિલ્લેપુરના મરદુમ મહાસય
 જામનગરના મરદુમ જામ રજુજીત તથા મોરખીના સ્વં સરવાણ અને અન્ય
 રાજકર્તાઓના વીશ્વાસ અને ગીતી સપાદન કરી રાક્યા હતા

‘મરનારે જુનાગઢ રાજ્યની બધું વફાદારી બરી મેતાઓ મરી હતી અને
 એ ખાહોશ રેટએને તરીકે ધણા પ્રખ્યાત હતા

સર મીમનલાલ મેસ્લવ સર લ તુમાઇ સામગાંત્ર, સ રમાસ મર

પટણી જેવા પ્રખ્યાતી પામેલાની મોટી મીત્રતા અને મોહોળત ધરાવતા હતા. મરનારનું ચારિત્ર નમુનેદાર અને નકલ કરવા 'જેવું' 'હવું' જેમના મરણથી કાઠીયાવાડ સમસ્તને એક અળેડ રાજ્યદારી અને રાજનીતિય પુરૂષની પુરી ખોટ પડે છે. x x x"

(૭) "ભાતૃભુમિ" (અમદાવાદ) એ પોતાના તા. ૧૨-૫-૩૩ ના અંકમાં આ સદગત મહાપુરૂષને "કાઠીયાવાડના એક મહાન સુત્રમ્હી" તરીકે ઓળખાવી તેમના જીવનની રૂપરેખા આપતાં-તેમને "રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેને સંતોષ" આપનાર તરીકે વર્ણવીને "તેમના મરણથી કાઠીયાવાડે એક મહાન સુત્રમ્હી ગુમાવ્યો છે" વગેરે શ્લોકોદ્ગાર કાઢેલા છે.

(૮) "ધી ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા" જેવા અગ્રગણ્ય અંગ્રેજી દૈનિક પત્રે તો પોતાના તા. ૧૫-૫-૩૩ના અંકમાં આપણા આ ચિંતિનિરૂપની પ્રતિભાશાળી હબ્બી સાથે એક મહોટો લેખ પ્રકટ કરીને તેમની જીવનચર્યાઓનું અવિસ્તાર વર્ણન કરી તેમનું સ્મરણ દુનિયાને કરાવેલું હતું, પુરુષોત્તમરાયજીના રાજદારીય પૂર્વજીવનને લગતી હકીકતનો નિર્દેશ કરીને તે પત્રે લખેલું કે:-

"x x x On the retirement of Dewan Haridas greater responsibilities fell upon Purushottamrai and he successfully dis-charged them to the entire satisfaction of the ruler and the ruled. He carried out the great task of alienation-settlement. In the year 1897 he introduced the budget-system in the State. The civil list was fixed about four lakhs of rupees, and a much larger sum was allotted to education, sanitation and other departments of public utility."

"As often happens in Indian States those whose personal interests were affected by the stern administration of Purushottamrai began to intrigue against him. x x x On his leaving Junagadh the intrigues

against him thickened and charges were trumped up against him and he was tried in his absence and convicted and his property in the State was confiscated'

'For many years Purushottamrai struggled to obtain justice and ultimately the Government of India appointed Sir Robert Holland as commissioner to inquire into the case. It is sufficient to quote from the Report of Sir Robert Holland the following passage:-

xxx

"On the other hand Purushottamrai Zala has undoubtedly been treated unjustly and suffered great hardships. It was wrong to try him in the manner in which he was tried in 1906. It was wrong to condemn him on the evidences recorded and it was wrong to reject his petition for review in the circumstances in which it was rejected in 1913. He has been heavily penalized by the confiscation of his property and has lived for many years under the shadow of wrongful conviction. The Darbar will doubtless welcome this opportunity for expunging what must be regarded as a dark blot in the judicial record of the State" (the words are underlined by us.)

xyx

"The Nawab who has parted with him was convinced of the loyalty and blameless conduct of Purushottamrai and invited him when in Bombay to see him xxx'

"By his long experience and natural capacity Purushottamrai was regarded as a politician and statesman of the first rank in Kathiwar. In private life, by his affability and sincerity he made life-long friends. He leaves behind a large circle of personal friends like Sir Prabhashanker Pattani, Sir Lallubhai Samaldas and Sir Chimanal H Setalvad who keenly regret the loss. (બાવાઈ - "x x x દીવાન હરિદાસ નિવૃત્ત થયા પછી પુરુષોત્તમરાયને માથે વધારે મહોટી જવાબદારીઓ આવી પડેલી હતી, અને તે બધી તેમણે રાજકર્તાને તથા પ્રત્નને મંપૂર્ણ સંતોષ આપીને ફતેહમંદીથી અદા કરેલી પણ હતી તેમણે બહારખર્ચા સુનિશ્ચિત કરવાનું મહેલું કામ પાર ઉતારેલું, અને ૪ મ. ૧૮૯૭માં રાજ્યમાં (ઉપજ ખર્ચના આંકડાવાળું) અંદાજપત્ર (પ્રતિવર્ષ તૈયાર કરવાની) પદ્ધતિ દાખલ કરેલી હતી. (નવાખ આદેશના) ખાનગી ખર્ચ માટે આશરે ચાર લાખ રૂપીઆની રકમ ઠરાવેલી અને ઘણી વધારે ગણ્યા તેટલી રકમ ફેળવણી આરોગ્ય અને એવાં બીજાં પ્રજાપ્રેમી કાર્યો કરવા માટે વિન્યસ્ત (અલગ નિશ્ચિત) કરવામાં આવેલ."

"હિંદુસ્તાનમાં દેશીય રાજ્યોમાં ઘણીવાર બની આવે છે તેમ પુરુષોત્તમરાયજીની જ્ઞ-અનુદય ધનાય-શાસનવ્યવસ્થાને પશ્ચિમ જે લોકોના સ્વાર્થોને અમર પહોંચેલી તે લોકોએ તેમની મામે કાવતરાં રચવા માટેવાં હતાં+++ તેમણે જૂનાગઢ છોડી દીધું તે પછી તેમની સામે ખટપટ ઘેરી બનતી ગયેલી અને તેમના ઉપર બનાવટી તકોમતો મૂકવામાં આવેલ હતાં, તેમના ગેરહાજરીમાં તેમની વિરૂધ્ધ કામ ચલાવવામાં આવેલું, તેમને દેશિય ઠરાવજ્ઞાન આવેલા અને રાજ્યસભાની સભા સિદ્ધિને ખાલસા કરવામાં આવી હતી."

"ઘણા વર્ષો પર્વન્ત પુરુષોત્તમરાયે ન્યાય મેળવવા માટે પ્રયાસો કરેલા અને છેવટ હિંદુસ્તાનની સરકારે મર રોજટ હોવાડને કાર્યશોધક (મિ.કેન) તરીકે નિયુક્ત કરીને એ કામનું પરિશોધન કરાવેલું હતું. મર રોજટ હોવાડે જે નિવેશન તૈયાર કરેલો છે તેનાથી નાંચે, આપેલ ફકરા ઉતાર્યાથી આપણું કામ સરે તેવું છે--"

બીજી બાબુએ, પુરોહિતમરાય તરફ પાછું અન્યાય ભરેલું વર્તન રાખવામાં આવ્યું છે અને તેમણે મહેલુ કપ્ટ વેંટુ છે ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં જે વિધિએ તેમની સામે કામ ચલાવવામાં આવેલ તે વિધિ અન્યાય હતો (એ વખતે) જે પુરાવાને આધારે એમને દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ તે પણ અન્યાય હતો અને ઇ. સ. ૧૯૧૩માં જે પરિસ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિમાં તેમની ફરી તપાસ મટેની અરજી ઠાકી નાખવામાં આવેલ તે પણ અન્યાય [પગલું] હતું એમની મિલકત ખાદસા કરીને તેમને ભારે હાંસ દેવાયેલો છે અને દુષિત તકોમતની કાલિમાં તેમને ધણી વર્ષો નુકી બોગવની પડી છે. રાજ્યના ન્યાયખાતાના હક્કર ઉપર એક કાળા હાથ રૂપ જે બાબત ગણાવી જે જોઈએ તેને ભુલસી નાંખવાની જે આ તક દરબારને પ્રાપ્ત થયેલ છે તે તકનો લાભ તેમને નિશાંક લેવો પડેલો.

‘તેમના લાખા અનુભવ તથા તેમની નૈમર્ગિક શક્તિને લીધે પુરોહિતમરાય કાઠિયાવાડમાં પહેલી પરિતના રાજ્યકાર્યકુશળ તથા રાજનીતિય પુરુષ મનાયવા હતા તેમણે ખાનગી જીવન સૌન્દર્યવાદી તથા નિષ્પટ હોવાથી તેઓ જ હાજીર ટકે તેવા મિત્રો મેળવી શકેલા હતા. એમના જવાબી જે ખેટ પડી છે તેને માટે તીવ્ર શોક કરતા સર પ્રભાસાર પટ્ટણી, સર લલુભાઈ સામળદાસ અને મ. ચિમનલાલ હ સેનવડ જેવા મિત્રોએ એક મહામંડળ તેઓ પોતાની પાઠ્ય મુદ્રી ગયા છે)’

પૂર્વનિર્દિષ્ટ અગ્રગણ્ય પૈકી કેટલાંક વર્તમાન પદો ઉપરાંત ‘બોમ્બે-હોનિસલ,’ ‘ધ ગુજરાતી,’ ‘શ્રી સમાજ વિજય,’ ‘ગુજરાતી પંચ,’ ‘સૌરાષ્ટ્ર,’ આદિ અનેક દૈનિક તેમજ માસિક અને માસિક પત્રોએ પણ આપણા આ કથાનાયકને, વર્ષોના ગાળા પછી પણ સભારી સભારીને, તેમના યગોધની જીવનના અતપ્રસંગ નિમિત્તે, તેમના પૂર્વજીવનના ફત્તેની પ્રશસ્તિઓ દુપે નિવાપાજ્યિઓ અર્પણ કરેલી છે એ સર્વના ઉનાત અત્ર આપણાં અમે રચણ સંકોચને કાણે ઉચિત ધાતે નથી તથાપિ એ સર્વના અધિક સ્ફુટ સાર રૂપ ગણાય તેવા ‘કુવળજ’ માસિક પત્રના તા ૨૦-૫-૩૩ના અક્રમાં લેખના કેટલાક ખંડો અમે અત્ર ઉતારીને અમારા પાઠગણને, આ ચરિત્ર નિરૂપના ગૌરવમર્ષા જીવનની ઝાંખી કરાવી અમાર કર્તવ્ય, આ નિપય પરત્વે પરિપૂર્ણ કર્યાનો મતોષ લેશુ ‘કુવળજ’માંના છુટા કુવ’ આગ્રમણે છે

‘ગીરનાર અને ગીના જંગલમાં એવા કેમરીઓ ત્રાડતા. જૂનાગઢનાં દિવાન મંઝીયોમાં પણ એકવાર નરકેમરીઓના વિમામા હતા, અને એ જંગલમાંથી કેમરીઓ નાશ પામ્યા છે અને એ મંઝીયોમાંથી નરકેમરીઓની ઓલાદનો છેલ્લો તણખો પણ યુગાર્ધ ગયો છે. જૂનાગઢના નામાંનિત મુસદ્દી દીવાનો આહેના છેલ્લા એવા પુરુષોત્તમરાય મુન્દ્રજી ઝાલા ઉદ્દે રાંધજી સાહેબ મયે અઠાત્રીયે અવમાન પામ્યા છે.’

+ + + ‘જુનાગઢનો એકેય દિવાન આગરમેર નીકળ્યાનો દાખલો ઇનિહાસે નથી નોંધાયો.’

+ + + પુરુષોત્તમરાય ઝાલા પણ એવી જ અવદશાને પાત્ર થયા. જૂનાગઢના દીવાનો નરકેમરી જેમ જીવતા ને છુરે હાલે મરતા પુરુષોત્તમ-રાય ઝાલાના હાલહવાલ કરવામાં નવાળે મણા નહેતી રાખી.’

‘પંદર વર્ષની કુમરે રાજ્યની તોફરીમા નેડાયા. પોતે નાવખ દીવાન તે હતા, પરંતુ રાજ્યનો તમામ મરબાર એ જ ચલાવતા. બહુજ બાહોશ અમલદાર હતા. દૂરઅદેશ પણ હતા. અનેકવાર નવાખની માગણી છતાં, નવાખની ખિજા છતાં, મિત્રોના આગ્રહ છતાં એમણે કેઈવાર દીવાન તરીકે નીમણુંક સ્વીકારી નહોતી. એ દીવાન તો ન હતા, પરંતુ દીવાનોને બનાવનારા હતા. આતંકિ ખટપટને લઈને ઇ. મ. ૧૯૦૪ માં એમને પહેરેયે કપડે જૂનાગઢ છોડ્યું’ પડ્યું.

‘રામજી સાહેબની અમલદારીના મળની કદરંધ કયાઓ પ્રચલિત છે. એ કયાઓ એ મુસદ્દીની દષ્ટિ બરાબર બતાવી દે છે. એ કયાઓ બતાવે છે કે એની દષ્ટિમાં પ્રજાજનોનું નામરિકત્તવ નવાખની નવ ઊંચી જરા પણ દિતરતું નાંકાયું. ‘નવાખ આહેમ, એક વાત જૂવશો નહિ’ રામજી માહેએ નવાખ રસુવખાનજીને સ્પષ્ટ સમ્બોમાં કહેલું: ‘હું રસુવખાનજીનો તોફ નથી; હું જૂનાગઢ રાજ્યનો તોફર છું’ મુસદ્દીની જે જૂની ઓલાદ આજે સાવ લોપ પામી છે એની પાદેખ આ એકજ વાક્યથી બગબર થઈ શકે એમ છે.’

‘રાત્રિજાગવાડાઓમાં ઝોથી પડેનું ‘સીનીન વિસ્ક’ આમ નકળી થયું એ સમજી માહેબે કયું’

‘આખા ગાંધીમા પગદડો જમાવી જામેની ફરતે ખોરી એણે નાણું મરી એ પછી પ્રભાત પાટણમાં ૬૦ સ. ૧૮૮૩માં થયેલ દિલ્હી-મુમલમાન હુલ્લડને લગતી હકીમત લખ્યા પછી આ આપ્તાહિત થયે આ પ્રમાણે લખે છે—

‘આખા ગાંધીમા દિલ્હી મુમલમાનો પત્તે પોલિસ જાતી ગયા કયારે શું થયે એ કહી ન શકાય, ક પી ન શકાય એવી પરિસ્થિતિ બી થઈ ગઈ ત્રાસ, રોડ, ડોમી પક્ષપાત અને ધર્મ ધતાની અધીમાં એક માણસ પોતે નુ મગજ સમતોલ રાખી શકે. એ માણસ ગાયબ સાડિય હતા: ‘પાટણનું હું નહીં એ પોલીસ પ્રમુખ છે હું નહીં તો ધર્મ ગયું પરંતુ બલિષ્ઠતા પાટણમાં તો હું પણ જુનાગઢ ગાંધીમા દિલ્હીમાં અને મુમલમાનો વચ્ચે કામી કડવાસ ન થાય એવી જ તાલીમ થવી જોઈએ કાયદાની ફરજ થયેલા હું નહીં પરંતુ છે ગાંધીની ફરજ બલિષ્ઠતા હું નહીંને અમલવિત બનાવવા પરંતુ છે’

‘અને આ મણસે—જામતોની મરોપિતાના આ અકાલ ઉપાસ—પાટણ હું તાંત્રી તપાસને મટે એક ખામ તપાસપત્ર નીચું એ તપાસપત્રના સરનામીની તરીકે ન દિલ્હી ન મુમલમાન ન જુનાગઢ ગાંધીના વતની એવા સર શ્રીરંગશાહ મહેતાને સ્થાપ્યા શ્રીરંગશાહ મહેતા મુખ્ય કક્ષામાં થયેલા હુલ્લડથી બચે ધર્મ મિલનાદ ગાંધી રંગેના હતા પછી જાગે એ જુનાગઢમાં આવ્યા, રાજમતાને પદાપાત વગર ગઈ છતાં તે જાગે એમણે બરાબર તૈયાર જોઈ અને જ્યારે સમજી માહેબે વિના મમને ગાંધીનું આખું દેનતપાનું પોલીસ ખાતું અને છત્સાઈ ખાતું એમના સ્વતંત્ર હાથમાં મૂકી દીધું ત્યારે એ પાત્સી નરસિંહ તાણુજ ધર્મ ગયો

‘બીજી કામ પાટણના ધર્મસ્થાનોની સ્થપના, હવાતી બિલ્લિકામ વગેરે તપાસની ચોખ્ખા કરવા તપાસપત્ર નીચું મુખ્ય મકામ અમલદાર [કર્નલ હટ્ટન]ની એ તપાસપત્રના મનારીની તરીકે નિર્ણય કરી કોઈ મુલકદી નિરે આ બે તપાસપત્રોની નિમ્ણક્રમાં ગાંધીની નાનરી

વાંચી. રાયજી સાહેબે જવાબ દીધો:- ‘રાજ્ય પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ ન કરે એમાં બહુ નથી ખોટું. અંદર અંદરના ઝગઝગ નંશભાવી શકે ત્યારે જ એમની આખર ખુલે છે.’

‘એકવીસ વર્ષની નાની ઉંમરે જુનાગઢ રાજ્યનું સુકાન આ નાવિકના હાથમાં આવ્યું. એકવીસ વર્ષ સુધી એ જુનાગઢનો રાજ્ય સુકાની રહ્યો.’

‘xx એણે સતત કામ કરી ઠેક ૧૯૧૭માં હિંદી સરકાર પાસેથી ન્યાય મેળવ્યો. એક તપાસખંડ નીમાયું. એમાં રાયજી સાહેબે લેખાપત કરેલી કહેવાતી તોટા નવાબના સાળા [મામા પણ] બહાવદીનબાઈ વજરના ઘરમાંથી જ નીકળ્યાના પુરાવા નીકળ્યા. રાયજી સાહેબ નિર્દોષ ઠર્યા. એમની મિલકત એમને પાછી સુપ્રત કરવાનો હિંદી સરકારે જુનાગઢ રાજ્યને હુકમ કર્યો. + + + જુનાગઢ રાજ્ય સામે કસ્ટાક મેળવી શક્યા હોય તો એક માત્ર રાયજી સાહેબ.’

‘xx એક બધા ઇમારત જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હોય એમ પોતાની પુરાતન જાહેજલાલીના ખડિયેર સમા આ યુગમાં મુત્સદીના છેલ્લા દિવસો જેમણે જોયા હશે એમને સામેસામ વિવાદ અને દરખાસ્તી ચાકરી ઉપર નફરત પેદા થયાં હશે જ. કાઠિયાવાડની જૂની મુત્સદીગીરીની દુબલું પ્રતિભાના છેલ્લા એકાન્ત, ઉજ્જડ અને મમગીન દિવસો દરકોઇને પણ રાજ્યની નોકરી પ્રત્યે કેવળ તિરસ્કાર ઉપજાવે છે.’

અર્વાચીન રાજવિદ્યા, આપણી પ્રાચીન રાજવિદ્યામાં સ્થાન પામેલ શોકપ્રવાને ઠેકાણે વર્તમાનપત્રોને શોકમુખ્ય મણે છે, અને આ તમા પ્રત્યેક પ્રગતિશીલ અને સંસ્કૃત ગણાતા રાજ્યના શામનતંત્રના એક મહત્વપૂર્ણ અંગ રૂપે એ પ્રકારના શોકમુખનો સ્વીકાર પણ થયેલો છે. આ વ્યવસ્થા સર્વથા માન્ય રાખવા જેવી હોય કે ન હોય, તેપણ એ પ્રકારની વ્યવસ્થાને લોકમુખ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે એટલે તેને આપણે ગ્રાહ્ય ગણી લેવી પડે જ. આમ હોઇને આપણે કહી શકીએ કે, આપણા આ કથાપુરુષના સંબંધમાં તો એ શોકમુખમાંથી ઝેરી વાણી પ્રમાણે જ વ્યુત્પત્તિ થતી, અને જે કોઈ

આ આખા ધન સર્વગ્રાહી તથા સાગ્રાહી મુદ્દિથી અધ્યયન કરી તે પરત્વે મનન પણ કરશે તેને આ ચરિતનિરૂપના સમગ્ર જીવન પરત્વે દર્શાવાયેલ અભિપ્રાયો યથાયોગ્ય જણાયા વિના રહેશે પણ નહિ જૂની ઢબની અને નવી ઢબની એમ મુત્સદીગીરીના બે પ્રકારો બતાવવામાં આવે છે તે, કેવળ કલ્પના જનિત હોય એમ અમને બામે છે મુત્સદીગીરી માત્ર એક જ ગંતી સભવી શકે. શાસન વ્યવસ્થા જૂનજૂન રૂપની હોઈ શકે અને હોય પણ છે અને ને પંચાનુસારી હોઈ રૂપાનરને પાત્ર પણ ગણાય છે છતાં પણ સ્વયં સાહેબને એક દષ્ટિએ, જૂની ઢબની રાજનીતિવાળા ગણી લઈએ તો એટલું તો નિશ્ચય છે જ કે, આપણી સ્વદેશગત પ્રાચીન આર્ય રાજવિદ્યા તથા સરકૃતિના દર્શક અને પોષક સિંધાન્તોને એ હા રાખી તેમને આધારે તેમણે કમલ અર્વાચીન કાળમાં ઇષ્ટ ગણાતી શાસનવ્યવસ્થાને અનુસરું ધડતર જૂનાગઢ રાજ્યના શાસનતત્ત્વ કરી એ રાજ્યને ધનર દેખીત રાજ્યો કરતાં વધેલું અને ટેટથી બાનતોમાં તેમના કરતાં તથા બ્રિટિશ શાસનવ્યવસ્થા કરતાં પણ આગળ વધેલું કરી બતાવેલું છે એ વાતને લક્ષ્યમાં લેવા જોઈથી ઉદારતા આપણે જો દેખાડી શકીશું તો, આ ચરિત નિરૂપકો કમલ જૂની અને નવી ઢબની શાસનવ્યવસ્થાના અભ્યાસને કારણે આપણે તેમને, એક તરફ નૂતન ઢબની નહિ તો પછી દેશકાળને અનુરૂપ શાસનવ્યવસ્થાના ત્યાગક તો ગણવા પડશે જ.

પુરુષોત્તમરાયજી રાજ્યમેવામાંથી મૂકત થયા પછી જો કે મર મીનજી આખામ અહીં બેગ જેવા મહોટા બ્રિટિશ સરકારના રાજદ્વારી પાતાના અમલદાર મુસનમાન દીવાન થવા પામેલા હતા, તોપણ તે સમયના નવામ સાહેબ સુનખાનજી પોતાના પૂર્વજોને પગે ચાલનારા હતા એટલે આ બેગ સાહેબ જૂનાગઢ રાજ્યને મુસનમાની રમ ચડાવી શકેલા નહિ પરંતુ આ નવામ સાહેબના અચિતિત દેહાત પછી જે બ્રિટિશ વાલી વહીવટદારો એક પછી એક નિયુક્ત થઈને આવેલ તેમણે સગીર નવામ મોહોળતખાનજી ત્રીજાને એટલા તો 'સુ ક્ષિન' કરી રાખેલ હતા કે, તેઓ પોતાના વયોટક કુટુંબીઓ, અગીર હમરાવો કે પ્રજાનંદોનો સસર્ગ સાધી શકે નહિ આ વાતનું પરિણામ એ આવેલું કે, તેઓ પોતાના પૂર્વજોની સાચી નીતિરીતિથી અસાત જ રહેના એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના અનન્ય દિરોપિ જેવા થઈ બેટન બ્રિટિશ વાલી/મહોટાદારો તેમજ બીજા બ્રિટિશ રાજદ્વારી અમલદારો

તેમને જે ઉપદેશ આપના રહેવા તે ઉપદેશને ઉપકારક માની લે એવી મનોદશા તેમને પ્રાપ્ત થઇ ગયલી પણ ખરી. આનું પરિણામ એ આવેતું કે, આ મોહોત્તમખાનજી સ્વતંત્ર રાજાઓ અને ત્યાગી તેઓ એવા તો પરાધીન બની ગયા કે, બ્રિટિશ મંત્રીઓ રાજદ્વારીયા ખાતુ અંગ્રેજો તથા મુમલમાનોને એક પછી એક એમ દીવાનને પદે અગ્ર તો અન્ય મુખ્ય અધિકારીને પદે ગોઠવાવરાને કામે ફતેહમદ થયતું હતું, અને છેવટે એ મર્વેપરિ સરકાર કે જેણે આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં નિધના મુમલમાનને દીવાનને પદે નિયુક્ત કરાવવા માટે રાજ્યને સ્થરેતું હતું તે સરકાર સિધના જ મુમલમાન શબ્દરેખા ખા. બ. અબ્દુલ માર અને તેમના પછી સર શાહનવાઝ ભુગા એ બેને એક પછી એકને કમે, દીવાનગીરી મોપાની ગડવા હતા. આ પ્રમાણે આ નવાખ મોહોત્તમખાનજી ત્રીજાના ગજકાળમા જૂનાગઢ રાજ્યને ધીમેધીમે ચડાવાતો ગયત મુમલમાની રગ આખરે આ છેના બે મિધી મુસલમાનની દીવાનગીરીના કાળમા પાકો થઇ જના પામતા રાજ્યની હિંદુ પ્રજાને અનેક પ્રકારે બચબીત મની જવાનો વારો આવી ગયયો પણ ખરો, એટલામા બ્રિટિશ માર્ષબૌમત્વનો અત આગ્યો અને હિંદુસ્તાનના બે ભાગ પડી પાકિસ્તાન હયાતીમા પણ આની ચૂકેયુ. આમ થયું એટલે જૂનાગઢ રાજ્યને પાકિસ્તાન માથે જોડાતો કારસો આ સિધી મુસલમાન દીવાને ખીજા કેટલાક સ્થાનિક મુમલમાનોને માધીને રચેનો અને અતે જૂનાગઢ રાજ્યને પાકિસ્તાન માથે જોડી દેવામા આવેતું પણ ખર પતુ જૂનાગઢ રાજ્યની હિંદુ પ્રજા એટલી તો કપી હોની કે તેણે પાતાના વરમારનો ત્યાગ કરી દેશાતર કરવાની પ્રતિભાડી દાધની આ પ્રતિ એક પ્રકારનો બેરો બળવો હતા, અને તે બળરાને પરિણામે હિંદુ પ્રજાએ હાથવાર ઉપાડી રાજ્ય સામે લડાઈ જતું કરી બતાવેતું પણ હતું અતે આ નવાખ નવાખ મોહોત્તમખાનજીએ કમે તો શ્વેચ્છાએ અગ્ર તો પોતાના કાયભારીમડળની મનાદથી પાતાતુ રાજર.છોડી દાંત અને આજે તેઓ પાકિસ્તાનમા જઈ વસના પણ છે હવે પછી જે અને તે ખરુ.

અર્થાત્ જૂનાગઢ રાજ્યને નીચે મુમલમાની રગવાણી બનાવી જે યોજના બ્રિટિશ સરકાર આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં પુરોત્તમરાયજીના વારામા કરેલી હતી તેને જે આપણા આ કથાવીરે સફળ થવા દીધનો નહિ, તથાપિ અંગ્રેજ સરકાર એ પાતાની અસન યોજનાને આ નવાખ સાહેબ મોહોત્તમખાનજી ત્રીજાના ગજકાળમા સફળ કરી રહેના હતા પતુ, 'આઠવું'

અધુર રહે હર કરે સો હોય,' એ સોમેકિ પ્રમાણે છેવટે તો એ પણ ચોજના ફલિત ગ્રી શરેની નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ, પુરોત્તમરાયજીએ રાજનામું આપેલ તે વખતે 'નવમે નવાળે નવાળીનો અસ્ત છે' એવી જે લોકવાણી સંભળાઈ રહેતી હતી તે ખરી પડે એવી પરિસ્થિતિનો ઉભવ થઈ આવેલો પણ છે આ લોકવાણી સાચી પડનાનું નિર્માણ વિધાતાથી થયેલું હશે એટલે જ, નવાળ સંસ્થાનાનંદની વલ્લભ ઇચ્છા હતી તે છતાં પુરોત્તમરાયજી ફરીથી રાજ્યમંજૂર થઈ શકેના નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્યમંજૂરના મુખ્ય સ્તંભરૂપ આ કથાનાયક કોઈપણ માર્ગે ફરીથી રા કુળના સસર્ગમાં આવી ન શકે એટલા માટે, એમને ઇનમ્માફ આપ્યાનો દેખાવ કરીને પણ બ્રિટિશ સરકારના રાજકારીય ખાતાએ જૂનાગઢ રાજ્યના વાલી વહીવટદાર મા ફત, એમને જૂનાગઢ ખહાર જ રહેવું પડે એવો નિવારક ઠરાવ કરાવી નાખેલો હતો. અને વળી એ ઠરાવ વિ હ પુરોત્તમરાયજી વિવાદ કરી ન શકે અને કરે તો તેમાં તે ફાવી શકે નહિ એવી પરિસ્થિતિ તેમણે ડબી કરી દીધેલી પણ છે રાયજી સાહેબ આજે હયાત નથી પરંતુ અત્યુચ્ચ રહેન ન્યાયદેવતા તો અમર જ છે એ ન્યાયદેવતા ભરિખમાં પોતનું સામર્થ્ય બતાવે કે ન બતાવે એ વાતને આપણે બાલુ ઉપર રખી છએ, તોપણ એટલું તો ઇતિહાસ માર્ગે એ ન્યાયદેવતા દુનિયાને જણાવી દેશે જ કે, જે ધડીએ પુરોત્તમરાયજીએ આપેલ રાજનામું મજૂર રખાયું હતું તે ધડીએ જ વસતી સાચી નવાળીનો અત આવી ગયેલો હતો કોઈ કોઈવાર ઇતિહાસમાં આશ્ચર્યકંઠ ધરના પુનરાવૃત્તિને પામે છે અને તે કાઈ નકારના ટેવિક સંકેત રૂપ આપણને બાસે પણ છે અસ્થિર અધિકારવાળી સ્થિતિમાંથી અસ્થિર અધિકારવાળી સ્થિતિને જ મ આપી જૂનાગઢમાં બળી મુમલમાન રાજવંશની સ્થાપના કરવાને મમે પહેલા નવાળ રોજમાન કહે જલદી ખાનજી પહેલને અમલવાદના નાગર ગ્રાહણ ગૃહસ્થ દવપતિરામ મુખ્ય દીવાન તરીકે તેમજ જગન્નાથ ગાના નામક ખીજ એક નાગર ગૃહસ્થ કે જે આ કથાપુરુષના પૂર્વજ છે તે નાયક દીવાન તરીકે ઉપકારક થયેલા હતા એ એક હમીકત છે આ જ ખહાડુખાનજી પહેલા નવાળના વસંત આઠમાં નવાળ સંસ્થાનાનંદના રાજકાળમાં જૂનાગઢના એ જ રાજવંશના અધિકારીને સ્થિર સ્થિતિમાંથી અસ્થિર સ્થિતિમાંથી બનવાનો સમય આવી પડેલોતો હશે એ વે એવા સમયનો આરંભ રહેતો પૂર્વે એ જ અમલવાદના નાગર અલ્લખ ગૃહસ્થ સુનીનાથ એવેલ બ્રિટિશને મુખ્ય દીવાન હતા તે તેમજ એ જ જગ નાય ગાના વસંત

પુરોહતમરાય જાણ કે જેઓ નામજ દીવાન હતા તે કમવના પગ, જુનાગઢ રાજ્યમાંથી ખસી જાય એ એમને માટે યશસ્કર હતું એ બીજી દષ્ટીકત છે. આ બંને દષ્ટીકતોને સંકલિત કરીએ તો એથી કોઈ દેવિક સંકેતનું દર્શન આપણને થઈ આવતું નથી શું ? પહેલા નવાજ ગેમ્બાનજી ઉર્દૂ બહાદુરખાનજી પહેલાને પૂર્વનિર્દિષ્ટ એ સમર્થ કાર્યભારીઓની મંયુક્ત મદદ મળી તે પહેલાં એ નવાજનો અમલ નામનો જ જની રહેવો હતો; આકાશ નવાજ રસુલખાનજીને મળી ગ્રેડ પૂર્વેક એ સમર્થ કાર્યભારીઓની મદદ મળતી બધે પડી કે તરત જ તેમનો અમલ પણ મોટો પડી ગયતો, અને અંતે જે સ્થિતિમાંથી બાબી રાજ્યનો હકબાજ થઈ આવેલો તે સ્થિતિને તે પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ ગયું હતિદાર પુનરાવૃત્તિને નથી પામતો એમ કહેણુ હતી શકે ?

ઉપર પ્રમાણે વર્તમાન પત્રોએ આપણા આ કથાપુરુષના રાજદારીય અધઃપાત પછી વીતેના નીચનીશ વર્ષોને અંતે પણ એમના અવમાન પ્રમંગે એમના અનિરુદ્ધીય વીરકુણ્ડસાત્મક જીવન પગને શોકગીતો લલકારેલાં હો અને ધણી સ્ત્રી પુરોહોએ બાવબર્ષો ગ્રામ ગ્રન્થક પત્રો લખી મોકલીને એમના પુત્રાદિના મનને માત્રના પણ આપેલી છે. અમે એ બધાં પત્રોના ઉતારા અત્ર આપવાનું યોગ્ય ધારતા નથી, એટલે એ પત્રે ના નમૂના તરીકે અમે એકજ તટસ્થ ગણ્યા પેલા પ્રમાણુ પુરુષનું આશુય પત્ર અત્ર ઉતારીને સતુષ્ટ રહીએ છીએ. એ પત્ર કેવળ એક તટસ્થ, નિરપાર્થ અને યથાર્થ સ્પષ્ટવક્તા રૂપે પંકાયેલા સ્વ. મર દીનશાહ એકવજી વાચ્યો જેવા પારની અને મુખર્ષ હસાકામા અર્થશાસ્ત્ર તેમજ ચારિત્રવસ પતિના વિષયોમાં જેઠ ગણ્યાયલા શ્રેષ્ઠસ્થ તરફથી તા. ૬-૫-૩૩ને રોજ લખાઈ પુરોહતમરાયજીના પુત્રોને ટપાલથી મોકલ્યાય છે. એ પત્રનો મજરૂર નીચે મુજબ છે -

“It is with deep regret that I have learnt the sad news of your dear father who was one of my oldest and valued friends. The death of a parent is, indeed an irreparable loss I can, therefore, well understand how great is the loss to you and to your good brother at Gwalior as well as to all the other members of your highly respected family.

Having known the late Mr Purushottamrai for many a long year I could say that he was a fine type of a sagacious amiable and patient Diwan in whom all the people had the greatest confidence. As Diwan, I believe he is still remembered and I am sure they will cherish his memory now that he has gathered to the majority. He often used to see me and to take friendly counsel, and I was uniformly glad to express my humble opinion. In short he was every way a worthy man of the highest integrity and character. As such I greatly esteem and regard him. Allow me, please, to offer my sincere condolence and sympathy to you and all the members of your family and may by the grace of Providence you may all have the strength to bear in silent resignation the great sorrow that has overtaken you.

(બ વાચ - તમારા પ્રિય પિતા કે જે મારા એક જુના માન્યતા અને કિમતી મિત્ર હતા તેમને વ્યગ્રતા બે જનક સમાચાર મને મળતા હું ઘણી ઉડી દિલગીરી અનભવી હો છું અરેખા માન્ય પૂજી શોઈ એમું મગ્જ થાય ત્યારે તમે ખાડે પુર્ણ શક્તિ નથી આમ હોઈને તમને તથા તમારા જે બના બાઈ મનારીઅ મા છે તેમને અને તમારા અત્યંત સમાનિત કુટુંબના મજસોને કેની મહેની જોઈ જણાતી હશે તે હું સમજી શકું છું મહુમ રામ પુરોત્તમગચને સ્વયં વર્ણી હું જોળખી નહેતો હેઠ કહી શકું છું કે, તેઓ એક પ્રાણ, મુમિય અને ધૈર્યવાન દીનાનના જોણન આદર્શ મૂર્તિરૂપ હતા. હું મનુ છું કે દીવાન તરફ હજુ તેઓ સભાઈ રહેના છે, અને મને ખાતરી છે કે હવે તેઓ મુમરી ગયા છે એટલે તો હોમ તેમને નબાર્યા પ્રશે તેઓ અને વારવાર મળવા આવતા અને મારી માથે મિત્ર તરીકે મતજા કરતા અને હું હમેશા મથે વિનીન અભિપ્રાય તેમને ખૂબીથી આપતો કેને અર્થાત્ ઉત્તમોત્તમ સત્યનિશ્ચયના તથા આનિયવાળા તેઓ એક સર્વાંશે માનપાત્ર પુરુષ હતા તેઓ

એવા હતા તેથી હું તેમના બાણી ધણે આદર અને ભાવ રાખી રહેવો છું તમને તથા તમારા કુટુંબજનોને હું મારી શોકભાવના તથા સંતાપ-ભૂતિ જણાવું છું તે સ્વીકારશો, અને તમોને જે મહાભેદ ઘેરી રહેશે છે તે તમો અવાક રહી તિતિલાપૂર્વક વેદી લેવા જોઈશું જીવ પ્રમુદપાથી પ્રાપ્ત કરો.)'

એ પછી, વર્તમાનપત્રો રુપી ફોટો દેશાવરમાં ફરી વળતાં આ દુષ્કાળ અવસાન નિમિત્તે ગોંડળ, રાજકોટ, ભાવનગર, જૂનાગઢ, જામનગર, મુંબઈ આદિ અનેક સ્થળોએ નાગરોની તેમજ પ્રશંસકોની સભાઓ ભરાયલી અને તેમાં શોક પ્રદર્શક તથા આ સદગત મહાપુરુષના કુટુંબને આવાસન આપનારા દર્શાવે થયલા હતા, અને તા. ૨૧-૫-૩૩ને દિને મુંબઈમાં વખતા જૂનાગઢ મન્યના પ્રગ્લનો તથા પુરુષોત્તમરાવણના સ્નેહીઓ અને પ્રશંસકોની એક જાહેર સભા, સી. ૫૦ ટેક ઉપર આવેલ દીરાબામમાં ભરાયલી પણ હતી આ સભામાં પ્રમુખ તરીકે સાક્ષરવર્ધ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી વિરાજેલા હતા અને તેઓએ મહાકાવ્યનો આરંભ કરતાં જે ભાષણ કરેલું તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો.-

"અચ્છ હું બે શબ્દો કહીશ. સને ૧૮૯૦ની સાલથી હું સ્વર્ગસ્થ રાવજી માહેવના પરિચયમાં આવ્યો હતો. મગ્દુમ ૧૫ (૫૬૨) વરસની ઉંમરે રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હતા, અને મારે મેળાપ થયો ત્યારે તેઓ મોટા હોદ્દા ઉપર પહોંચી ગયા હતા. તે વખતે તેમની મુલાકાતથી મારા ઉપર બે ત્રણ છાપ પડી હતી એક તેમનામા વિવેક હતો, વળી એનામાં કાંભાગ બહુ મરસ રીતે ચલાવવાની કુશળતા હતી તેમના જીવનના બે ભાગ પાડી રાકાય: ૨૭ વરસ નોકરી કરી છૂટા થયા અને તે પછીનું જીવન ઉપર જીવ્યાવું તેમ તેમની મુલાકાત થયા પછી હું તેમના ગાઢ પરિચયમાં આવતો ગયો. રાવજી સાહેબ જેવા નોકરીમાં હતા ત્યારે હમમુખા, વ્યવહારકુશળ હતા તેવા જ પાછલા જીવનમાં પણ હતા. એવી જાતના ચારિત્રની આપ કદર કરી શકશો. જુનાગઢ રાજ્યની નોકરી છોડ્યા છતાં પણ વફાદારીમાં કાંઈ ફેરફાર થયો ન હતો. તેમણે કાપડની જોડે કદુ ભાયા વાપરી નથી અને તેમનાથી બની શકતું તેટલું તેમણે દરેકને સાહાય આપેલ છે વગેરે."

આ પ્રમાણે સભાપતિથી સભાકાર્યનો આરંભ થયા પછી અન્ય સભા જનોએ પ્રસંગેચિત બાંણો કરી સદ્ગતને નિવાધાજલિ આપેલી હતી અને નીચે પ્રમાણે શોકદર્શક ઠરાવો વગેરે કાર્યો પણ કરાયયા હતા -

રા. સારાભાઈ (મુકુદરાય) પ્રતાપરાયે નીચે પ્રમાણે પહેલો ઠરાવ સભા સમક્ષ રજુ કરેલો હતો -

‘મુબઈમાં વસતા જૂનાગઢ રાજ્યના પ્રજાજનો, શ્રી મુબઈ વડનગરા નાગરમંડળ અને સમસ્તે નાગર શાંતિ તથા અન્ય રનેહામખ ધીઓ ૧૨૩૫થી ખોલાવાયલી આ જાહેર સભા સ્વ શ્રી પુરુષોત્તમરાય ઉર્ફે રાયજી સાહેબના અવસાન નિમિત્તે પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરે છે શ્રી પુરુષોત્તમરાય સુદરજી ઝાલા ઉર્ફે રાયજી સાહેબના નામથી કચ્છ કાઠિયાવાડનો કોષપથ જણુ ભાગે જ અઘાત હશે તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યના દ્વિતરી દ્વિતરના અધિકારી તરીકે એક જોખમદાર અને બરોસાપાત્ર હોદ્દાથી શરૂઆત કરી પોતાની કાબેલીયત અને કુનેદથી નામખ દિવાનના પદ સુધી વધી તે દરજ્જે રાજ તથા પ્રજાનો સતો ૧ મેજવી ૨૭ વર્ષની લાખી મુ ૧ સુધી રાજ્યની અમૂલ્ય સેવા કર્યા બાદ દારક થયા હતા અને મુબઈ તાજકોટમાં શાનિમય દુવન ગાળના હતા અને લાખી અને યશસ્વી ‘કાનકોઈ’ પછી જે શાત અને એકમાર્ગી જન તેઓએ માગેડુ હતુ એ પણ તેમની રાજ્યના અધિકારી તરીકેની નોકરી જેવુ જ નમુના રૂપ હતુ બાવા પ્રભાવશાળી સદ્ગતરચના અવસાનથી સામાય જનમખાજને અનિવાર્ય ખોટ પડી છે સ્વ રાયજી સાહેબના અવસાનથી થયલા શોકની તથા પડેલી ખોટની આ સભા ખેદ સહીત નોખ લે છે અને તેમના આત્માની સદ્ગતી માટે પ્રાર્થના કરે છે’

ઉપર પ્રમાણે સભા સમક્ષ ઠરાવ મૂકીને તેની પુષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત સારાભાઈએ પુરુષોત્તમરાયજીથી કરાયલા અનેક રાજ્યકાર્યોનું વિરતત, વર્ષન આપી જૂનાગઢ રાજ્યમાં રાયજી પછી બીજે મુત્સદી પાક્યો નથી એવું પોતાનું મતન્ય જણાવીને પોતાના વક્તવ્યની સમાપ્તિ કરેલી હતી અને એક જમનાદાસ હાદિસ રાં દત્તપતરામ દોષતરામ અખરીયા તેમજ રાં પૃથુનાન હરિલાલ વસાવડા, એલ એવ, એમ એકવોકેટ એમ ત્રણ એકસરે એ રિવિધ દિલ્હી મતદૂમના છવનની બોધક સમાવેશના કરી પૂર્વનિર્દિષ્ટ

હરાવને ટેકા આપેમો, અને તે પછી સર્વેએ ઉભા થઇને શાંતિમાં એ હરાવ પસાર કરેલો હતો.

બીજો હરાવ સુસ્તનિવાસી શ્રીયુગ રાંજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ, બી.એ. બે. પી. એમણે નીચે મુજબ રજુ કરતાં તેને મુળે ઐનપુરોશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા, એમ. એ. એ મુદ્દિ આપેલી હતી -

‘ઉપરના હરાવ પોતાની સહીથી મે. પ્રમુખ મહારાવ રવ. રાયજી સાહેબના પુત્ર પર મોકલી આપે એવી આ સભા પ્રમુખ મહારાવને વિનંતી કરે છે.’

રા. રાંજેન્દ્ર દલાલે હરાવ મુકતાં જણાવેલું કે:- જૂનાગઢમાં રાયજી સાહેબે કરેલ કામ તેમના સ્મારક તરીકે મેળવે છે; તેમને જૂનાગઢ રાજ્ય તરફથી ધણે અન્યાય થયો છે. મરદમના આસાનથી હિંદુ કામે મહાન નર ગુમાવ્યો છે વગેરે. આ પ્રમાણે સખાધાર્ય સમાપ્ત થતાં પ્રમુખશીએ, રાયજી સાહેબના આત્મિકતા કુંચી તેમની નેલમિંક બુદ્ધિ હતી વગેરે શબ્દોમાં સહગતને અતિમ પુષ્પાંજલિ આપીને સભાનું કામ પુરું કરેલું હતું. અને સ્ટવના અકસ્માતમાંથી બચવાના શિક્ષણ માટે એક ગ્રંથસ્થે એકસો રૂપિયા મહુમ પુરૂષોત્તમરાય ગ્રાંથા કરુટ એઈડ નામક નિધિ રૂપે આપેલા છે એવું જાહેર કરી સભાને વિલગિત કરેલી હતી.

★ રાયજી સાહેબ-સ્મારક સદન ★

રાયજી સાહેબે કરેલ કામો તથા તે અંગે તેમનું નામ સોરઠના ઇતિહાસમાં તો શું પરંતુ અત્યુકિતનો દોષ કર્યા વિના કહીએ તો, ગૂંચરાત કાઠિયાવાડના રાજદારીય ઇતિહાસમાં એટલા તો હંડા પ્રમાણમાં અક્ષરગિત થઇ રહેલ છે કે, તેમના સ્મરણાર્ય કાંઈ સ્થૂળ, જડ અને નર્ય કીર્તિમંદિર સ્થવાની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર અમે પોતે તો કરતા નથીજ. સર્ગર્ભી અને મંદાગતી જતી સંષ્ટિ અજર, અમર આત્માની પ્રતિમા નથી. પરંતુ તેની તે વ્યંજક વિકૃતિ માત્ર છે. છતાં મુખ્યની અચાનતા એટલી જાણી છે, તે

પોતે મર્ત્ય છે તોપણ તે પોતે કોઈપણ રૂપમાં અમરતા પ્રાપ્ત ન્વાની ઇચ્છા કે આશાના પાશમાંથી છૂટી શકતો નથી અને એ માનવ મનનો એક સાધારણ ધર્મ પણ છે પરંતુ મનુષ્ય એવી કેટલી ઇચ્છા કે આશા રાખીને જ અમરતો હોય તો તેમાં બહુ ખોટું તે કરતો નથી, પરંતુ એ ત્યારે પોતાની ઇચ્છા કે આશાને પોતાની હયાતીમાં પોતાને અમરતા અપાવશે એવી એના પોતાના પ્રશ્નો તરફથી કરાતી પ્રવૃત્તિઓને ખાળી દેવા જોઈશે મહામનરૂપતા બતાવતો નથી ત્યારે આપણને તેમાં મનુષ્યને વરી એના દેહાત્મવાદનો તેમજ તેના અતર્ગત અભિમાનનો પરોક્ષ અનુભવ થયા વિના રહેતો પણ નથી ખરેખર નિષ્કામ પૂરુષ પોતાની હયાતીમાં પોતાને મહેવાતી અમરતા અપાવે એવા પ્રકારના કીર્તિચિન્હનો પોતે તો રચતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પોતાના અમરિઓને હાથે રચાવા દેતો પણ નથી, એમ અમે તો માનીએ છીએ કુનિયામાં જૂના દતિહાસમાં જે મહાપુરુષોના નામ અમર થયેલા છે અને જેમના યોગગાન આપણે આજસુધી પણ કરી રહેલા છીએ તેમના આન્કો તેમની હયાતીમાં તેમણે જોવા હોય એવું ધણે ભાગે તો દેખાતું નથી જ.

મહાપુરુષની હયાતી પડી તેમનું મૂલ્ય આકનાર માનવ સમાજ પોતાની મેળે પ્રત્યક્ષીય થાય તો, એ પ્રમાણે કરાતી વિશ્વતિપુર્ણને માનવ જાતિની યુથ્વરૂપા સ્થાવરારી તથા ઉત્કર્ષક સંસ્થા તરીકે અમે તેને આદરવાને તૈયાર પણ હીએ આપણા આ ચતિનિરૂપના મળધમાં આપણે કદી શકીએ કે, એમણે જે પોતાના અમાધ સંસ્થાધિશાન્ના મમલમાં પોતાનું કોઈપણ તરફનું સ્મારક રચાવવાનો લેશ પણ અભિલાષ રાખેનો હોય, તો તેઓ પોતે ગાય અવગ જેવા રીતે પોતાના અભિનાતને વખત કરી શકત એ વાત અવિવાદ છે પરંતુ એમણે એ પ્રમાણે ક્યું નથી તેમ ખીલ્યોને કરવા દીધેલ નથી એ હકીકત જ એમની નિષ્કામતાની પ્રતિષાદ છે આ દૃષ્ટિએ વિનાશતા એમના સ્મારક મળધે એમની હયાતી પડી જે થેડુંક પણ થયું છે તે ઠીક થયું છે એમ અમે કદીએ હીએ યુથ્વ મનુષ્યો પોતાના મોખાવને નાગર કરી બનાવે છે ત્યારે જ તેમને સતોવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે એ સૂત્ર પ્રમાણે રાવણ સાહેબની હયાતી બાદ એમના સ્મારકાર્થ કાઢક પણ કરવા માટે મુબલ્લમ તેમજ જૂનાગઢમાં વિચારણા થયેલી હતી. બધાને વિચાર એ સ્મારકને વિશાળ રૂપ આપવાનો હતો પરંતુ એ પ્રકારની ચેજનાને નાવનનિક રૂપ આપવામાં જે પ્રકરનો પ્રથમિક ટેક જેના તરફથી આવે

નેધએ-તેમના તરફથી, ગમે તે કારણે મળી શકેલો નહિ એટલે સચવાયેલ વિરાળ યોજના સ્ફૂળ યર્ષ શકેલો નહિ. જો આ સુચનાઓએ ગૃહસ્થોએ ત્રીસી સીધેસી હોત, તો, અમે ખાતરીથી કહીએ છીએ કે, સવજ સાહેબ એટલા બધા મહેટા પ્રમાણમાં સર્વગાતિગાતના લોકોને ઉપકારક થયેલા છે કે, એમનું સ્મારક રચનામાં આપણા મુગર્ષ ઇલાકાના કોઇપણ ભાગના નાના મહેટા બહુમંથ્ર હિંદુઓ, મુસલમાનો, પારસીઓ, અંગ્રેજો તેમજ નાના મહેટા ગણકર્તાઓ, યથાર્થિ નાણાં, તરફે બધા વિના રહેતા નહિ, અને તેને પરિણામે તેમનું કોઇ એક ધણું સારું સાર્વજનિક સ્મારક રચાઈ, પશુ જન. પરંતુ, જે નિષ્કામ સેવા કરનાર હોય છે તેની હયાતી બાદ પશુ બીજાં જોનાં મનની પ્રેરક બને છે એ પ્રકારની વિચારસરણિ પ્રમાણે આપણા આ કથાપુરણનું સ્મારક રચવાને સંકુચિત રૂપની યોજના હોય કમચડી છે અને તેના અમલ પશુ, યદ્ય શૂકેલો છે. જૂનાગઢના કેટલાક કૃત્ત નામરોએ રૂપીઆ ચાર હજાર જેટલી રકમ એકઠી કરીને, જૂનાગઢના નામરવાડામાંના હેઠાણ ફળિયામાંના સ્વામિનારાયણના મંદિર પાસે એક “સવજ-સ્મારક-મંદન” મંજિત મળાક્ષય-અધાવીને તેમના નામને ચિરસ્થાયી કરેલું છે, અને એ કામ એમને શોભાપદ પશુ ગણ્યારે સવજ સાહેબે નાગર ગાંધિને ઉદ્દ્યુત રાખવા માટે જે બહુવિધ પ્રયાસ કરેલ છે તે, ખરેખર, આ જમાનની દૃષ્ટિએ, અદ્વિતીય છે અને અવિષ્કર્ષમાં પશુ તે કલમિત અદ્વિતીયના ધરાવી પશુ રહેશે. જૂનાગઢના નામરોએ આટલી પશુ કૃત્તતા બતાવેલી છે તે બદલ તેમને ધન્ય પશુ કહી શકાય.

પુરોહિત-સવજ-સ્મારક સંઘની ઉદ્દેશ્યલક્ષિયા તા. ૨૧-૫-૪૦ને રોજ જૂનાગઢના નાગર મહામાર્ગ ઉપર આવેલ હેઠાણ ફળિયાના વિરાળ પ્રાગણમાં રચાયેલ એક ખાસ મંડપમાં ભરાયેલ સભા સમક્ષ, અમલપાદવાળા સુવિખ્યાત ડોક્ટર શ્રીયુત હીનલાલ કેશવલાલ નાણાવટીને શુભ હસ્તે યદ્ય હતી અને કેટલાક વક્તાઓ તરફથી એ પ્રમ એ મદગતના શુભેશ્વર સ્મરણ કરવાના ભાવણો થયેલાં પશુ હતા. સભાપતિ શ્રીયુત હીનલાલજીએ પ્રસંગોચિત ભાવણ કરીને પુરોહિતમરાયણના પ્રયોજિત ‘નાગર નિસંચિત દ્યોનિ.ધ’ને રૂપીઆ એક હજાર એ વખતે આપેલા હતા. આ શ્રીયુત હીનલાલજીનું ભાવણ, સવજ સાહેબે તન-મન-ધનથી કરેલ સ્વ યાનિયેચ તથા ગૃહસ્થેવાનો પશુ, ખ્યાલ. આપે તેનું તો છે જ. તથાપિ સ્થળલોક્યને લીધે અમે તે આશુચ્ચ ભાવણ અત ઉતારી શકીએ તેમ નથી, એટલે અમે, આ નામે, એ ભાવણનો ઉપસંહાર

કરતા યોગ્ય ભોલો નોંધીને મંત્રોપધરીએ છીએ. શ્રીયુત હીરાલાલજીએ જે શબ્દોમાં પોતાના વક્તવ્યની સમાપ્તિ કરેલો છે તે એટલા તો અર્થપૂર્ણ છે કે, એથી અધિક કાંઈ કાંઈ કહી શકે નહિ, અને તેમણે જે કહેવું છે તેમયાયોમ્ય પણ છે. આ શબ્દો આ પ્રમાણે છે:-

"Raiji Sahab's straitforward statesmanship was a model for imitation by an amateur politician and it secured for him high respect of his competitors. His physical form is no more with us, but in the excellence of his noblesse oblige and high thought and invariable hospitality he leaves with us a rich legacy for fresh inspiration and guidance for solving many intricate problems of the affairs of the world."

"Great he was amongst the statesmen of his days, and greater he was in his domestic virtues—affabilities and sincerity of purpose, but at his greatest he was in his fortitude, forbearance and patience."

"We may for ever offer up our hearty prayer to the Almighty that in His Grace may his soul rest in eternal peace" (ભાવાર્થ:-યશજી સાહેબની સરસ સમજનીને કોઈ પણ અસિદ્ધ સમસ્યાની પુરવધી અનુમરવા પાત્ર એક આદર્શ રૂપ હતી. અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ તરફથી તે મહોદય આદર પામેલી હતી. તેમનો દેહ હયાત નથી. પરંતુ તેમની ઉદાત્ત પરોપકારકતા, ઉન્નત વિચારમરણિ અને અવિદ્યા આતિથ્યભાવના એટલી તો ઉત્તમ કોરીની હતી કે, તે આપણને, દુનિવાદીને સમતા શુંમવણ બર્બા ધણીય પ્રતો પરત્વે નિર્ણય કરવામાં નવપ્રેરણા આપનાર તથા માર્ગદર્શન કરાવનાર બદ્ધમ્મ્ય વારસાઈ મિલકત રૂપ થઈ પડે છે.)

એમના સમયના રાજનીતિજ્ઞોમાં એઓ મહાન હતા, અને શુદ્ધસ્થિત્વનોચિત ગુણો સન્નતતા અને અસિદ્ધિ પ્રાય આપવામાં નિષ્કપટતા-ની બાબતમાં તેઓ મહત્તર હતા: પરંતુ ધીરતા, ક્ષાંતિ અને સહિષ્ણુતાના વિષયોમાં તો તેઓ મહત્તમ જ હતા.'

તેમનો જીવાત્મા, સર્વશક્તિમાન (પરમાત્માના) અનુગ્રહે શાન્ત શાંતિમાં વિરમી રહે એવી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના આપજો કરીએ.)'

ઉપર પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયજીને હેતુની નિવાર્ણશક્તિ અપાઈ હતી, અને જૂનાગઢની અનેક, એમને હાથે રચાયેલી લેઠકલ્યાણસાધક સંસ્થાઓની શિલાઓમાં અક્ષરોક્તિ પુરુષોત્તમરાયજી નામધારી મહાપુરુષ જેવા, રાજરાજ્ય અને પ્રજાનું નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છનાર તથા કરનાર તપોમૂર્તિ, નાયબ દીવાન નહિ, દીવાન નહી, પરંતુ સર દીવાન રૂપે સર્વોપરિ પદ અવિચ્છિન્ન એકવીશ વર્ષો પર્્યંત ભોગવી રાજ્યવિનુકત થનારું રમરણુ કરાવનારી પૂર્વોક્ત પ્રકારની એક જ સંસ્થા હયાતીમાં આવી ચૂકેલી છે. આપજો હવે એટલો જ વાંછના રાખી શકીએ કે, સર્વભક્ષી કાળદેવ એ સંસ્થાને સર્વદા નબાવી રાખે.

રાયજી સાહેબ આજે હયાત નથી. પુષ્પપદ્મવાદિયાં વિચ્છિન્ન થયતા જુદો જેવાં તેમનાં નિવાસ-બવનો, તેમના બોના પક્ષીઓથી ત્વગ્મયજ્ઞ સ્થિતિમાં ચેતનના ચમકારા વિનાના, સાવ શુન્ય જેવા ઝાખાઝખ, જૂનાગઢના મહામાર્ગે ઉપર ઉભેલાં અને પોતાના સાચા સ્વામીના વિરહદુ:ખથી અદસ્ય અનુપાત કરી રહેતાં આજે આપજો નિઠુર હૃદયે જોઈ શકીએ છીએ! અને પુનઃ કહીએ છીએ કે, રાયજી સાહેબ આજે હયાત નથી. એઓ જૂનાગઢનો ત્યાગ કરી ગયાની વાત લગભગ અરધા સૈકા જેટલી જૂની બની ગયેલી છે, અને એ કાલપરિમાણુ હરકોઈ જ્ઞાનનું વિરમરણુ કરાવવાની બાબતે બસ કરતાં અધિક પણુ છે, તથાપિ સોંઠની પ્રજા નવાળ સાહેબની સાચી રૈયત રાયજી સાહેબને જરાક પણુ જૂની શકી નથી, જૂની શકે એમ પણુ નથી: એમના નામને એ રૈયત પોતાના વંશજોને વારમાં આપતી રહેશે જ; એટલું જ નહિ. પરંતુ કાઠિયાવાડનાં રાજસ્થાનો પરત્વે યથાપ્રસંગ ચર્ચા કરનાર વર્તમાનપત્રો તેમજ રાજદ્વારીય વિચારકો તથા ઇતિહાસજો પણુ તેમને જૂલાવા દેશે નહિ, અને એ હકીકત જ એ અખંડનીય અને અપ્રતિવાચ્ય સત્ય એ મહાપુરુષને હરતેજ

યવા પામેન રાજપ્રજાની સેવાની 'સંસ્મરણીય ગૌભા'નો એક, ઉન્મૂળ થઈ ન શકે તેવો કીર્તિસ્તંભ જ છે, અને યની રહેશે. પુરોહિતમરાયણ હયાત નથી. પરંતુ તેમણે જે રૂપમા જૂનાગઢના નવાખી રાજ્યનું સમયોચિત વિધાન કરવાનું ચાલુ રાખી પ્રજાને સતુષ્ટ રાખેલી હતી તે વિધાન પ્રમાણે જો-તેમની પાઠળ, નવાખી શાસનતંત્રનો નિર્વાહ કરી રખાયો હોત અને એ વિધાનના ગર્ભમા રહેલ કાઠિયાવાડના નાના મહોટા રાજ્યોના ભાવિનું બાન જે કાઠિયાવાડના નાનામહોટા રાજકર્તાઓને તેમજ તેમના કાર્યભારીઓને વખતસર થવા પામેતું હોત તો, કાઠિયાવાડનાં નાનામહોટા રાજ્યોની પ્રજાને અસંતુષ્ટ બની કુપિત થયેલી જોવાનો જે વારો એમને આવેલો છે તે ધણે ભાગે આવત જ નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ આ મંચના અદ્યારમા પ્રકચ્છમા અપાયવ છે તે પ્રકારની રાયણ સાહેબે રાજકર્તાઓ તથા અમાત્યમંડળને જે વિનંતિ કરેલી છે, તે તેમણે લક્ષ્યમા લીધેલી હોત તો, દેશીય રાજ્યોની રેયતને આમાન્યત જે પ્રકારની 'સૂગ' 'રાજ' નામ માત્ર તરફ ચડી એડેલી છે અને તેને પરિણામે જે પ્રકારની પશ્ચિમીતિનો ઉદભવ થઈ આવેલો છે તે યવાનો કહાયિત પ્રસંગ ન આવત.

જૂનાગઢના ખાખી મુમલમાન રાજ્યને રાય તેણા પ્રમાણમા સ્વતંત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કંવા તથા રાખવાની ધમરા ધગવી સ્વાર્ષણ કરનાર ફિદુધર્મી મહામંત્રી રાયણ આદેબ આજે હયાત નથી। ખિટિશ સરકાર સામે સનત ગજદારીય યુદ્ધો લડવાનું ચાલુ રાખ્યા છતાં એકવાર પણ પરાજય ન પમતાં પોતાથી મેરાતા રાજ્યને, રાજકર્તાને તથા પોતાના પિડને અક્ષત રાખી રાકનાર રાયણ આદેબ આજે હયાત નથી। દેશીય રાજ્યના એક અસ્તિત્વિકમ રક્ષક અમાત્ય રૂપે ગણાઈ જવાપાથી ખિટિશ સરકારના રાજદારીય ખાતાની ધ્વંસણ પ્રમન્ન ચિતે ભોગવવામા જ પોતાનું ગૌરવ સમજનાર આ રાયણ સાહેબનું નામ, દેશીય રાજ્યોના તથાપિ ખિટિશ સરકાર તરફથી આનચાદ પામેલા કાર્યભારીઓની નાઆવધીને રોખાવી રહેવું પણ નથી। એ છતાં આ હાયખળની નાકાત પ્રતિમા જેવા રાયણ સાહેબને ન્યાય આપવ અપાવવાને માટે પૂર્વનિર્દિષ્ટ અમાધાત્મ તપાસપંચ નિયુક્ત કરીને સર્વોપરિ ખિટિશ મરમરે તેમને જે અસામાન્ય સન્માન આપી દેખાડેવ છે તે જોતા તે એક વિરલ કોરીનું તેમજ આનચાદ ધવવનારોએને પણ અસંખ્ય એવું ઉત્તમ પ્રમાણ 'પદવીદાન' ગણાશે જ અને એજ હકીકત આપણા આ ચિત્ત-

નિરૂપ્યનો સ્મારક સ્થાપી વિજયધ્વજ બની રહેશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ ખ્રિષ્ટિય સરકારે 'દરી બતાવેલ શૌર્યપૂર્વકની પણ તે દરકે થઈ પડશે.

ઉપસંહાર

ઉપર પ્રમાણે પુરુષોત્તમરાયણનાં ઓગણીસમી સદીના દીવાન અમરજીની આલેખાયત્રી જીવનકલાઓની કથા જ્ઞેવાતેવા રૂપમાં સમાપ્ત પામે છે. નવાબીને લગના સૌરતી ઇતિહાસના દેશીયવિદેશીય જાણુકરો અને વિવેચકોએ દીવાન અમરજી અને આપણા આ કથાપુરુષ પુરુષોત્તમરાયણ એ ક્રમય, નરસિંહવાળા જૂનાગઢના નરસિંહોનાં પરંવે લગભગ સ્વદંસ્ય જ્ઞેયત્વું છે. દીવાન અમરજીએ પોતાની અદાર વર્ષની ઉંમરે રાજ્યસેવામાં પ્રવેશ કરેલો હતો. પુરુષોત્તમરાયણએ પંદર વર્ષની વયે રાજ્યસેવાને વધાવી લીધેલી હતી. રાજ્યસેવાના આરંભકાળમાં અમરજીએ જૂનાગઢનો વાઘેશરી (હાલનો ગિરનાર) ઇસ્લામે તથા 'અપરકોટ'નો દુર્ગ આરબ બંદખોરાના હાથમાંથી છોડાવી નવાબ સાહેબને તથા તેમના રાજ્યને સંકટ અને ભયમાંથી મુક્ત કરી પોતાનો સ્વામીની પ્રસન્નતા સંપાદિત કરેલી હતી. રામજીએ પણ, પોતાની પહેલી વીશીમાં, મૈયા લોકેના વધ પ્રકંજીથી ઉપરિચિત થઈ આવેલ સંકટ અને ભયમાંથી નવાજ સાહેબ ખુલ્લે તથા રાજ્યને ઉગારી લેવાનું કામ પાર કિતારી પોતાના સ્વામીનો પ્રસાદ મેળવેલો છે. એક જન્મ પ્રધાનતઃ બ-છી-પ્રયોગથી રાજ્યોત્તર્ય સાધી ગતાવેલો છે તેમ આ ખીતએ પોતાની કલમ-મુક્તદીવીરી-ના પ્રયોગથી રાજ્યને કત્કુટ સ્થિતિએ મુકેલું છે. આવા આ જૂના અને નવાઃ એવા જે અમરજીએ પોતાનો કિષાત્રકે રાજ વિધાની પ્રતીતિ કરાવી આપાને પોતાનો પ્રભાવ રાજકર્તા અને રેવત ઉપર જમાવેલો; અને પશ્ચિમ ? પશ્ચિમે અમરજી હસકરી કૌજ ખાતામાં સર્વોપરિ અધિકારી સેનાપતિ નિયોગયલા તે પુરુષોત્તમરાયણને દીવાની ખાતામાં સર્વોપનિતા પ્રાપ્ત થઈ આવેલી હતી. અમરજીએ મુખ્યતઃ શત્રુજળથી રાજ્ય સેવા કરવાનો આરંભ કરેલો, એ બળથી એમણે રાજ્ય વ્યવસ્થા ટકાવી રાખેલી એ બધે જ તેમણે સમરાંજણો ખેડેલાં અને એ બળથીજ પ્રાપ્ત કરાતા મયલ

વિનયના ડમ ઉપર ડકા મળવીને સભ્યની સીમાને વધારી જૂતાગદની નવાળીને મહિલાવાડમા સર્વોપરિ બનાવી દેક સાબરમતી સુધી વિસ્તારી દીવેલી હતી આ જુવાન રાયજીએ પણ પોતાના મત્રનજથી સભ્યમેદામા પ્રવૃત્ત રહી સન્દર્શીય ક્ષેત્રમા ખુબ જેનતા જેનતા પ્રાપ્ત થતા ગયલ એક યહી એક વિન્યના ધાબ વગડાવીને સભ્યમામથ્થ તથા સભ્યસપતિમા વૃદ્ધિ મરી આપી તે વાતની પ્રતીતિ આખાય મહિલાવાડને કરી આપેલી છે અમરજીએ મહા રાષ્ટીય આક્રમણોને ખાળી રાખેના-રોળી પણ નાખેન-હતા તો આપણા આ અર્વાચીન અમરજી ખીજએ-ગયજી સાહેબે-બ્રિટિશ સરકારના સન્દર્શીય અધિકારીઓની આક્રમણશીલ પ્રવૃત્તિઓને ખાળી રાખવામ-રોળી નાખવામા ક્ષેત્ર પણ કયાશ રાખેલી નથી એકે ભ્યારે ન ખીની સર્ગૌરવ સર્વોપરિતા સાથે કાઠિયાવાડમા રથાપી આપેલી હતી ત્યારે આ ખીજએ એ જ નવાળીની આતર સર્વોપરિતાને સર્ગૌરવ રક્ષિત નખી તેની અમરજીને કાઠિયાનાડમા સર્વમાન્ય કરી દીધેલી હતી અશાત દેશકાળ પ્રમાણે અમરજી દીવાને મેન્ડ સરકારના સભ્યને ખડિત થતુ શરતનજથી અટકાવીને તેની સીમામા વૃદ્ધિ કરેલી હતી તેમ આપણા કથાપુરે પણ, પ્રશાત દેશકાળને અનુમરીને મુધ્ધનીનિને ઠેમણે સામનીનિનો પ્રયોગ મરી, શમ્ય તેટની વૃદ્ધિ સભ્યની આવસા જુમિમા કરી સભ્યને, ખડીઆ આદીના મૂળ શ્રેસીઆઓનો પક્ષ કનાર બ્રિટિશ સન્દર્શીય અમરજીના હાથથી ખડિત થતુ બચાવી લીડુ છે મળબેને પ્રાપ્તે મુખી બેલીએ તો, અમરજી અને ગયજી એક જ પિડના બે કાઠિયા-અધિયા-હોય એમ દેખાય છે એ ઉભયે દેશકાળને પ્રમાણે એક ખીજની અપૂર્ણતા હશે તેમા પ્રતિ કરેલી પણ છે એકે જ છીના બળને સાધાન્ય આડી મત્રનજને ગોણુ સમ્યુ, તે ખીજએ સમયાનુમાની જતીને મન્યજને મુખ્ય માની બરછીના બળને ગોણુ રૂપમા પણ નભાવી રાખેડુ અને એમ એ કમય નરકોણેએ શા માટે ક તુર આ પ્રશ્નનો જવાબ એક જ દેહ શક, રાને તે આ -“સમયાચાર” છતા આ બને રાજપુરેશુ સુદવીર તથા મનિરપ્ત તો ખાજ અમરજીને દેશજે રાયજી હોત તો, શુ એ સ્થુમળો મળવન આનો જવાબ આ ધ્યાની પૂર્વકાયથી હકારમા જ અપાય તયજીને ઠેમજે અમરજી દેવ તો શુ એ વીરપુરુષ મત્રસકિને પ્રમેતત જવાબ નકા મા ન જ આપી શકાય ‘ગાદીના નોકર પડેતા, નાજની વ્યકિતના-નેના પિ ના-તે પછી’ એવો તે ઉભયનો નીતિસિદ્ધાન્ત મળતાની મદવ મુર્તિસા એ ભય અભ્યનમ્દ ૧૫૪ પણ એવા જ સ્વાર્થ સાધવા ખાતર પોતાના દ્રવ્યનમ આદ્ય અને દિદ તેને

ગમે તેટલું વેદનું પડે તોપણ, ન છોડનાર વીરો તો એ જાને. રાજ્યનું એટલે કે રાજા અને પ્રજા - એ ઉભયનું કલ્યાણ: એજ એવાગમ્યતિઓની સ્વાર્થસિદ્ધિ કે કામલપ્તિ. વિરોધીઓ વિરોધ મુકી દે ત્યારે તેમને આવકાર આપનાર ક્ષમાશીલ પણ એ બે. એકજ સ્વામીની ભક્તિભેદ: એ તે ઉભય કાર્યભારી-ઓના ઇવનનું મહામંગલ સ્વ. બે દેવનો ઉપાસક એકેયનો ભક્ત ન હોય, એવું એમનું મંતવ્ય. આ ઉભય હતા રાજ્યના સેવક રાજાના ભૂતક નહિ જ. સેવકતા અને ભૂતકતા વચ્ચે રહેલ બેદના ગાતા એ બેય. સેવક માનનો બૂખ્યો હોય: ભૂતક પચારનો બૂખ્યો હોય. આથી જ રાજ્યમેવામાંથી મુક્ત થતાં દુઃખિત દશામાં મૂકાયા પછી. તથા અનેક રાજ્યો તરફથી આમંત્રણો મળેલાં તે છતાં અમરજીએ એમાંના કોઈના ધણીને સલામ ન ભરી તે ન જ ભરી, અને રાવજી સાહેબે પણ એમ જ આચરી જતાવેલું છે. નષ્ટપ્રાય: થઈ જવાનો વારો આવી ગયલો તોપણ એ એમાંના એકે પણ ધણીને દોષ ન દીધો, ધણી સામે આંગળી પણ ફેંચી ન કરી-ત્રીજાને વચમાં ન પાડ્યો. ધરમાંનો કંઈએ ધરમાં જ પતાવો જોઈએ: એવી એ ઉભયની વિચારસરણિ. અમરજી ધારત તો પોતાની પ્રભુતાના કાળમાં એક નાનું પણ રાજ્ય પોતાને અર્થે ઉભું કરી શકત; રાવજી સાહેબે ધણી હોત તો દોઢ લાખ નહિ, પણ દોઢસો લાખ રૂપિયા એકઠા કરી તેમને પરદેશમાં સંચિત કરાવી શકત જ. પરંતુ એ બંનેએ પોતાની તમામ મિલકત સ્વદેશમાં જ રાખી, સ્વદેશમાં જ લુંટાવ્યા દીધી અને સમુદ્રમાંથી આવેલ કસ્ટોમીને પુનઃ સમુદ્રમાં જ સમાવ્યા દીધી અમરજી દીવો ઓલાયો અને રાજ્યમાં અધિકાર છવાઈ ગયલો; રાવજી સાહેબ ખગ્યા અને રાજ્યની શામન વ્યવસ્થા શીથળ બની ચૂકી. અમરજી અને રાવજી. એ ઉભયનો દ્વેષ કરનાર, એ ઉભય નિરૂધ નવાળ સાહેબના અને રાજકુળના કાન બંબેરનાર કોણ ? કેટલાક નાગર મુત્તમદીઓ, કેટલાક પરદેશીઓ અને તેમના દાયા બનેલા એવા મુમલમ ન પામવાનો અને હજુગીઆઓ ! એવું મથું વડાયુ અને બીજા સપડાતો બચી ગયો ! એ પરિણામભેનું કાંઈ એકમા નિપાહીગીરીનો તો બીજામાં મુત્તમદીગીરીનો અતિરેક. અમરજી અને રાવજીને પહોંચાડેલી હાનિ માટે પશ્ચાત્તાપ વેદનાર પણ એનો એજ નાના અમરજીને એકવાર અધિકાઃશ્રદ્ધ કર્યા પછી ફરીથી નવાળ સાહેબ પોતાના રાજ્યમાં સર્વોપરિ બનાવી શકેના અને બીજવાર પણ કરત; પણ અમરજી સહવન થાય તેમ ન હતા ! રાવજી સાહેબ પણ પુનઃ રાજ્યમાં સર્વાધિકાર સંપન્ન અચૂક અનત; પરંતુ નવાજ પોતે જ અચિનિત રૂપામ પહોંચી ગયલ ! નાનામહોટા

દરબારોએ, કચ્છ-કાઠિયાવાડના અનેક રાજમહારાજોએ અમરજીની રાજ્ય નિષ્ઠા, રાજ્યભક્તિ, નિષ્કામ કર્તવ્ય પરાયણતા, શૂતા આદિ ગુણોને ચકાસી તેમની કદર કરી બનાવેલી હતી પુરોત્તમરાયજીના એ જ કોટીના એ જ અસાધારણ ગુણોની કદર એ જ દરબારોએ તથા રાજમહારાજોએ અને તે ઉપરાંત આધુનિક લોકોનાઓએ તથા નર્તકોદોએ નથી કરી બતાવી એમ કોણ કહી શકે? અમરજી દીવાનના વધને ૪૦ મં ૧૮૬૨ની સાલમાં બ્રિટિશ સરકારના રાજધારીય પ્રતિનિધિ સર ચાલ્મર્સ ઓતિવટે, રાજ્યને ચોટિન એક 'શાસ્વત ક્લક' રૂપે મૂકી બનાવેલ છે, તેમ ૪૦ મં ૧૯૧૭માં એ જ બ્રિટિશ મગ્સ ના રાજધારીય કર્મચારી સર આર. ૪૦ હેસલોડે, આપણા આ કથાનાયક ઉપર ઓઢાપવ્ય ખેરો તહેમતનું મિથ્યાપણ બતાવી આપી એ પ્રકારના રાજ્યકાર્યને 'રાજ્યના ન્યાયત્ર ઉપરના એક કાળી ડાઘ' રૂપે જ્યાં નથી વર્ણવેલું ? આવા આ એ ધીરવીરના ચરિતોની ધુન્નાત્મક સમીક્ષા અમે કેટલી કરીએ ? જ્યાંથી અમે કરી છે તેટલી જ અમારા આ લેખના પાઠકને મતોર્થજો તો ખસ છે વિજિતિના માનનો અનધિ હોય અરે ?

અર્થાત, અહા કુળના હિતદાસની દૃષ્ટિએ કહીએ તો, જગન્નાથ જાલાતુ જૂનાગઢમાં આગમન એટલે જાણી રાજકુળનું અધિકારમાથી પ્રકાશમાં પ્રયાણ, પુરોત્તમરાય જાલાતુ જૂનાગઢમાંથી નિર્ગમન એટલે એજ રાજ કુળનો પ્રકાશ માથી અધિકારમાં પ્રવેશ । કુળકુળ વચ્ચે જો કોઈ ગૂઢ મબધ હોતો હોય તો તે શુ શું ન કરે ? રાજજી સાહેબ હાલ હયાત નથી, તેની જાહેરાતથી પણ હયાત નથી જૂનાગઢ રાજ્યના લાખો ફરીઆનો અપ-ન્યય કરી પોતાના કિમતી સમયનો દુરુપયોગ કરી, પોતાની બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરી તેમના રવેશીન વિદેશીઓએ તેમજ રાજ્યનો વહીવટ કરનાર અગ્રેજ અધિકારીઓ રાજ્યને નામે રૂઝવણી સાહેબને સર્વથા પાપમાલ-જમીનદોસ્ત-કરવાને અણુબળતા અનેક દોષ અર્થાત્પુત્ર પ્રયાસો કર્યાજ કરેલા, તોપણ સત્યનો સૂર્ય દાકશે ત્હી શકેતો નથી અન્યતઃ, રાજજી સાહેબ નિર્ધન બની ગયા તથાપિ તેઓ નિર્બળ બની ગયલા નહિ, બલકે અધિક યજ્ઞોધની બનેલા છે ધનપૂજ્યને આપણા આ કથાપુત્રની નિર્ધનતા તેમના ગૌરવમાં એક પ્રકારની ક્ષતિ રૂપે કદાપિ દેખાઈ દશે, તથાપિ તે પ્રકારની ક્ષતિ એક મિથ્યા બામ જ છે એ સત્ય છે વસ્તુતઃ એ પ્રકારની ક્ષતિ તો એ મહાપુત્રે પ્રેલ યજ્ઞનો પ્રસાદ જ છે, એ એમની દેવી પત્નિનો પ્રતીક જ છે પાર્થિવ જ્ઞામાનમાં ગૂઢ અવસ્થામાં રહેલ સારખન

મેતનનો ચમકારજ, અતે મર્ત્ય માનવીને અમરતા અપાવી પૂજનીય બનાવે છે. “કીર્તિ” કેરાં કોટડાં પાડ્યાં નહિ પડત” એ એક સનાતન સત્ય નથી શું ? તોપણ રાયણ સાહેબ પરત્વે આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે-‘સત્તા’ સામે મૂકી જાય એવી એની તબિયત નથી. સ્વમાનના પથ પર એ રખડે અને એ તૂટી જાય તોપણ એ મથક આપતો નથી. મોતનો દિવસ આવે ત્યારેય એની શાન ઘટતી નથી અને મોત થઈ બીજા દુનિયામાં એનું સામેયું થતું નથી તો, ફરીવાર અવતાર લેવા એ પૃથ્વી પર આવે છે. આતું નામ, શુસ્મો, આતું નામ, ખૂમારી આતું નામ, મર્ત્ય.

ઇત્યસમ્ ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ સત્યમેવ જયતે ॥

વનસદન, શાંતિકુંજ,

-ધારી

તા. ૧૯-૧૧-૪૮

.જ. પુ. બેળીપુરા.

સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ

(૧)

જૂનાગઢ રાજ્યે કોઈપણ કાનૂન બનાવ્યા વિના પડાવી લીધેલ તથા અત્યાર સુધી તે રાજ્યને અંગે સૌરાષ્ટ્રનાં સંયુક્ત રાજ્યોના એકમતા કબજામાં રહેલ પુરુષોત્તમરાયજીની મિલકત નીચે મુજબની છે. આ બધી મિલકત છીનવી લીધા બદલ થયેલ હોય તે અસલ હુકમની ખરી નહીં. મેળવવા માટે પુ. એ કરેલ અર્જો નિષ્ફળ ગયેલ છે એટલે એ મિલકત પડાવી લીધાનાં કારણો અધિકારમાં જ રહેલાં છે. આ બધી મિલકત પાછી મેળવવાને પુ. ના પુત્રોએ નવમા અને છેલ્લા નવાજ મોહોબતખાનના સંજ્ઞાણમાં, એ નવાજે ગર્ભ્ય ત્યાગ કર્યો તે પછી જૂનાગઢ રાજ્યનો કબજો સંભાળી લેનાર 'ભારત સરકાર' નિયુક્ત કરેલ રાજ્ય વહીવટદારના વારામાં અને તે પછી હાલની 'સૌરાષ્ટ્ર સરકારમાં' અર્જો કર્યા કરેલી છે પરંતુ એ અર્જો નિષ્ફળ ગયેલી છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તે અર્જોના ખોટા તેમજ હિંમત જવાબો પણ મળતા રહેવા છે.

મિલકતની નોંધ

ક બહાદુરપુર ગામ જે સાતમા નવાજ બહાદુરખાનજી તરફથી ઇનામમાં અપાયેલ ખાલી જમીન ઉપર પુ. એ પોતાને અર્જો વસાવેલ છે તે તથા તેમાંની તેમની ખાનગી મિલકત

ચ બાગ જે જૂનાગઢમાં મિલનાથ મહાદેવના સ્થાન પાસે છે અને જોને સમૃદ્ધ કરેવામાં પુ. એ મહોદ્દું ખર્ચ કરેલ છે તે તેમની તમામ પ્રકારની જગમ મિલકત સાથે આ બાગ ભારત સરકાર તરફથી નિયુક્ત

થયલ રાજ્ય પહીવટદારના વાવમાં નાનજી કાળીદાસને વેચી નંખાયો છે અને હાલ તે 'રાયજી ખાગ' નામથી ઝોળખાય છે.

- ગ માળીયા મહાલના 'ગાંગેચા' ગામમાંનો પુઠો દિસ્સો કે જે પુઠી પૂર્વજપરંપરાગત મિલકત છે તે. પુઠો આ દિસ્સો તેમની ઉપર મૂકાયજી બનાવદી તહોમત બદલની સજા રૂપે ઇ. સ. ૧૯૦૬માં રાજ્યે ખાલસા કૌરસ. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૭-૧૮માં દિલ્હી સરકારે ખાસ તપાસપંચ નીમાવીને પુઠોને નિર્દોષ ઠરાવવાલેલો હોઈ આ ગામમાંનો તેમનો દિસ્સો તેમને સોંપાવો જોઈતો હતો, પણ તે હજુ સુધી સોંપાયલો નથી.
- ઘ વેરાવળ બંદરમાંનું ઘર કે જેનું વળતર નથી અપાયું તે.
- ચ જૂનાગઢમાંનાં ઘરો તથા ડેલાનું વળતર આપવામાં તેમની મૂળ ઐટલે કે તે પરત્વે ખર્ચાયલ નાણાંની રકમ જ ગણાઈ છે, ઐટલે એ તમામની-બજાર બાવે જે કિંમત અંકાય તેમાંથી મૂળ કિંમત બાદ કરતાં જે વધારે નાણાં આપવાં પડે તે.
- છ પૂર્વોક્ત ઘરો તથા ડેલાઓ ઇ. સ. ૧૯૦૬માં રાજ્યે જપ્ત કરેલા તે સમયે તેમાંની જે બધી જગમ મિલકતને આઠમા નવાળ રસુલખાનજીએ, તેને પાછી પુઠોને આપી દેવાના ઇરાદાથી, સુરક્ષિત રખાવેલ તે તથા એ ધરો અને ડેલાઓમાંથી રાજ્યે અત્યારસુધીમાં જે ઉત્પન્ન મેળવેલ હોય તે.
- જ બહાદુરપુર ગામ ગાંગેચા ગામમાંનો દિસ્સો તથા ખાગઃ એ ત્રણેમાંથી અત્યાર સુધીમાં રાજ્યે જે ઉત્પન્ન મેળવેલ હોય તે.

ટીપ:- (૧) દિલ્હી મસકારની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને તેમજ દેખાંધતાથી પોતાની જવાબદારી મમળ્યા વિના ઇ. સ. ૧૯૧૮-૧૯માં રાજ્ય પહીવટદાર મિ. રેડફેલે પૂર્વોક્ત ઘરો અને ડેલાઓનાં બહાં અને તેમાંથી જગમ મિલકત વગેરેમાંથી આગરે પચાશ હજાર રૂપીઆનો નફો રાજ્યને કમીને તે પગલે પુઠો ખર્ચેલ કેવળ મુદ્દા રકમ રૂ. ૧,૨૬૦૦૦ આપેલા છે તે

પુઠ્ઠા પોતાના વધો વિધિપૂર્વક ઉભો રાખીને કેવળ પોતાની નાણાંભીડ ટાળવા માટે જ સ્વીકારેલ છે.

(૨) કોઈપણ નવાબે પુઠ્ઠા કોઈપણ પ્રકારની મિલકત વેચી નાંખેલી નહિ એ સ્પષ્ટ હકીકત સર્વથા વિચારણીય છે.

(૩) ઇ. સ. ૧૯૦૪માં બહાદુરપુર તથા બાગ જમીન થયલાં એ હકીકતને, ઇ. સ. ૧૯૦૬માં પુઠ્ઠા સામે ચલાવાયેલ કામના પરિણામે જમીન થયેલ ધરો, ડેલાઓ તથા ગાગિયામાંના દિરસા સાથે કરો સંબંધ નથી, એમ હરકોઇ એ કામના કાગળો જોઈને પ્રથમ દર્શને જ કહી શકે તેમ છે.

(૪) બહાદુરપુર તથા બાગને જમીન કે ખાલસા કરવા માટે થયેલ હોય તે હુકમની ખરી નહોતી પુઠ્ઠા અનેકવાર આગણી છતાં તેમને આપવામાં આવી નથી એટલે પુઠ્ઠા તે પરત્વે દાદ મેળવી શકેલા નથી. ખરી નહોતી જ્યાં સુધી માગનારને અપાય નહિ ત્યાં સુધીની મુદત એ નહોતી માગનારને મજરા મળે છે એમ કાયદો તો કહે છે જ. આમ હોઈ આ મિલકતને લગતું કામ અનિર્ણીત સ્થિતિમાં ચૂકવું હોય છે, એ નિઃશંક છે.

(૫) જુનાગઢ રાજ્યના 'બહારખલાં નિર્ણાયક ખાતાના નિયમ ૧૫ (૫) Alienation Settlement Rule 15 (P)' મુજબ જ્યાં સુધી બહારખલાં ખાનાર ઇસમ સામે રાજક્રોડ અને બેવકાઈ વિધિપૂર્વક સાબીત થાય નહિ તેના ઇસમનું બહારખલાં ખાલસા થઈ શકતું નથી. પ્રયોગમશાયજી તથા તેમના વારસો સામે આજ સુધીમાં રાજક્રોડ અને બેવકાઈનો આરોપ મૂકાયેલો નથી જ, આટલે એ મિલકત ગેરકાયદે ખાલસા થઈ છે એ ઉઘાડી વાત છે,

(૬) નવાળ પાકિસ્તાનમાં ચાલ્યા ગયા પછી પણ પુના પુત્રોએ બાળ સગર તરફથી નિયુક્ત થયેલ નાજ્ય વહીવટદાર મિં જિવેન્દરને પૂર્વોક્ત મિત્ર મંત્રી અર્જ કરેલ. પરંતુ આ રાજ્ય વહીવટદારે કામની વાસ્તવિક તપાસ કર્યા વિના 'આ તમારા મમતા નિકાલ છે. સ. ૧૯૧૮માં થઈ ગયેલ છે.' એવી અવલોકનો અદરિયો નવાળ આપી દીધેલ છે, જે તદ્દન ખોટા છે.

(૭) સૌરાષ્ટ્ર સરકારે પણ પુના પુત્રોની અર્જના મગફળ પત્રે ઉડી તપાસ કર્યા વિના તેનો ઉપર પ્રમાણે મળતો જ નવાળ આપી અન્યાયમાં અન્યાયનો ઉમેરો કરેલો છે તા. ૨-૯-૪૯ વાળી અર્જના નવાળમાં સૌરાષ્ટ્ર સરકારના સ્વદેશપાતા (ગૃહકારીય Home Department (Political)) તરફથી તા. ૨૫-૨-૫૦ના કાગળથી નીચે પ્રમાણે પુ. ના પુત્રોને નવાળ મળેલો છે. - "xxx I am to inform you under direction that it is regretted that the matter which is decided long ago can not now be re-opened by Government." દોસ્તદી મળી છે તે મુજબ કું તમને જણાવું છે કે, જે વાતનો નિર્ણય લાંબા વખત પહેલાં થઈ ગયેલો છે તેને મરકાર ફરીથી હાથ ઉપર હવે લઈ શકી નહિ એ ગોચનીય છે)

નોંધ:- 'જે વાતનો નિર્ણય લાંબા વખત પહેલાં થઈ ગયેલો છે, એ શક્યો સાવ ખોટી રીતે વપસાયેલો છે. બહા-દુરપુર ગામ, ગાંગોચાનો હિસ્સો તથા બાગ વગેરે બાબત કોઈપણ સમયે કોઈપણ રાજ્યાધિકારીથી કરી શકી પણ નિર્ણય થયેલો નથી એ એક અવિચાલ સત્ય છે.

(૮) કલમ ૭માં જણાવ્યા પ્રમાણે નવાળ મળતાં તા. ૨-૪-૫૦ને રેળ પુ.ના પુત્રોએ સૌરાષ્ટ્ર સરકારના સ્વદેશપાતાના

પ્રધાનને ફરી ખુલાસો આપનાર અર્જ કરેલ જેનો જવાબ તે સરકારના 'રિવિયુ-તપાસ (Review Department Political)' ખાતા તરફથી તા. ૨૮-૪-૧૯૫૦ના પત્રથી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે.-

"xxx there is absolutely no reason to re-open your case when full-settlement has been effected. You are also informed that further application if any on the same subject will be filed and not acknowledged." તમારા કામનો સંપૂર્ણ નિર્ણય થઈ ચૂકેલો છે એટલે એને ફરીથી હાથ ઉપર લેવાનું લેશ માત્ર પણ કારણ નથી. વળી તમને એવા પણ ખબર આપવામાં આવે છે કે, આ જ બાબતે જો તમે અધિક અર્જ કરશો તો તેને દફતરે દાખલ કરવામાં આવશે અને તેની પહોંચ પણ આપવામાં આવશે નહિ.)

નોંધ:- ઉપરના કારણમાં જે સમ્પત્તિ નવિ લીટી દોરેલી છે તે સમ્પત્તિ ખોટી રીતે વપરાયેલા છે. પુ.ને જે અપુરવું વળતર અપાયેલું છે તે દેખનાં ધર લેવાઓ બદલ છે. બહાદુરપુર, ગાંધીયાના હિસ્સો તથા બાગ એ વધુ બાબતોનું સંગત્તું કામ ઈ. ૦ સ. ૦ ૧૯૧૭-૧૯૧૮ના કામથી તદ્દન અલગ છે અને તે અનિર્ણીત જ લીધું છે.

અમે પોતે આ આખામ હિસ્સા પરત્વે અમારા તરફથી એટલું તો કહેશું જ કે, પ્રજાસત્તાકીય પાસે જુનાગઢ રાજ્યનું લેણું કલું રહેલ હોત તો તે રાજ્ય અગર તેની હાલની કબ્જેદાર સૌરાષ્ટ્ર સરકાર એ લેણું એમના એટલે પુ.ના વારસો પાસેથી પણ વસૂલ કરવાને અચૂક પ્રેરાત. પ. તં આ બાબતે જે શાયનીય ઘટના બનેલ છે તે એ કે, સત્ત તથા અદિસાના હિમાયતી પૂજ્ય ગાંધીજીથી દીક્ષિત રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સભ્યોથી સન્નિવૃત્ત સૌરાષ્ટ્ર સરકાર, આ હિસ્સામાં પુ.ના પુત્રો લેણુદારની અને જુનાગઢનું નવાખી રાજ્ય

દેવાદારની સ્થિતિમાં છે છતાં પણ પૂર્વોક્ત લેણદારને તેમનું લેણું દેવાને તૈયાર નથી ! વળી જે બાબતો અનિર્ણીત જ છે તે બાબતોને નિર્ણીત કરી લેવાની જે બહુ મોટા પટ્ટ સરકાર કરી બેસી છે તે પણ એક અધિક શોચનીય, અન્યાયકર અને ઇતિહાસમાં અક્ષય ગણાય તેવી બાબત છે. ગાંધીજીએ સમયસર બનીને બ્રિટિશ સરકાર માટે અહિંસક અમલદારની હયાત નીતિનો બોધ ભારત-વાસીઓને કર્યો અને તે બોધ પ્રમાણે વર્તેલા ધણાય લોકોની મિલકત વર્ગે પહેલાં બ્રિટિશ સરકારે જપ્ત કરેલી હતી તે આપણી વર્તમાન રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદી સરકારે જેને તેને પાછી મોંપી દીધેલી છે, એ હકીકત એવી છે કે, એ જ બ્રિટિશ સરકારના હથાણ નીચે જઈ પડેલ નવાખીના સમયમાં પુ ને કોઈપણ પ્રકારના અપરાધી ઠગન્યા વિના તેમની જે બધી મિલકત પડાવી લેવાયલ છે તે તેમના વારસોને આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદી મોગપ્ટ સરકારે મોંપી દેવી જોઈએ જ. ભૂતકાલીન સ્વંશાસક નવાખીના કરતાં મોગપ્ટ રાજ્યની પ્રજાનીય શામન બ્યવસ્થાને અમે બ્યાપક ન્યાય દૃષ્ટિવાળી, પક્ષપાત વિનાની અને વધારે જાણી જોવાની આકાશ રાખીએ છીએ. આ સરકારે એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે, અને તે એ છે કે, સત્ય તથા ન્યાયને 'મુદતનો કાયદો' લાગુ પાડવો એ એક પ્રકારનો અધર્મ છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના ધડવધાઓએ 'મુદતના કાયદાને' કોઈપણ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં કે બ્યવહારમાં સ્થાન આપેલું નથી એ વાત જાણવા જેવી મુલક નથી.

છેવટે અમે એટલું પણ નમ્રભાવે કહીએ છીએ કે, ઇ. સ. ૧૯૦૧માં જૂનાગઢ રાજ્યે રાવજી સાહેબ ઉપર બનાવટી તહેમત મૂકી તેમની તમામ મિલકત પડાવી લીધેલ એ હકીકતને ઇ. સ. ૧૯૧૭માં દિલ્હી સરકારથી નિયુક્ત કરાયેલ કાયદોષક (કમિશનર) મિ. (સર) આર. ઇ. હેલાડે જૂનાગઢની નવાખીના ન્યાયખાતા ઉપર પડેલા એક 'કાળા ડાઘ' જેવી ખબરેલી છે, એટલે એ કાળો ડાઘ જો હાલની સૌરાષ્ટ્ર સરકાર કે જે નવાખીની હત્તરાધિકારી બનેલ છે તે, જો કોઈ ન્યાયવ્યવસ્થાની તરફ નિહાયે રહે, અખરે જાય છે કે, સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર સરકારના ન્યાયખાતાના ઇતિહાસમાં, આ પુના વાસોને કરતો ઘોર અન્યાય એક 'કાળા ડાઘ' રૂપે આલેખાઈ રહેશે જ.

જ. પુ. જોષીપુરા.

પરિશિષ્ટ

(૨)

આ પરિશિષ્ટમાંની દરેક જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ આપણું ધ્યાન એવે તેવી છે. જે કે જ્યોતિષમાં ન માનનારાને અમારા તંકથી અપાયેલી દરીયા અરથાને તેમજ અગ્રાણ પણ લાગશે. આલા કુટુંબની મુસ્લિમીરી તથા લક્ષરી મદદથી જૂનાગઢમાં રચન નવાખીની રચાપના થયેલી હતી, અને આમાં નવાખ રમુલખાનજના દેહાંત સુધીની નવાખીનો દત્તિદાસ ધાવાના તથા તેને સમયોચિત ઉચ્ચવક્ત્રના આપવાના કામમાં જગન્નાથ આલા અને પૂં. આલા જેવા જે દિંદુ કાર્યભારી અને મુસલમાન રાજકર્તાનાં કુટુંબોએ એકમતિ બની રહીને મહેટો કાળો આપેલ છે એમ પણ એ રાજ્યનો દત્તિદાસ કહી આપે છે. મતલબ કે, જ્યાં લગી આલા નાગર કુટુંબ રાજકુટુંબ સંબંધ થઈ રહે ત્યાં લગી જ જાણી રાજકુળનો નિર્વાહ જૂનાગઢમાં થઈ રહે એવી કોઈ ગૂઢ ઘટના વિધાતાએ નિર્મેલી હોય એવું એ રાજ્યના ઉદય અને અસ્તને લગતા સમગ્ર જ્ઞાતિમાંથી નીતરી આવ્યા વિના રહેતું નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૩ અને ૧૯૦૬એ જે સાલના ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબર આખર સુધીના ત્રણ માસના ગાળામાં રૂપણ સાહેબના, કુટુંબને જૂનાગઢ રાજ્યમાંથી નિર્મૂળ કરી નાંખવા માટે સફળતા પૂર્વક જે અનિષ્ટ ઉદય થયેલો છે તે વસ્તુતઃ આ નવાખીના વિનાશના બીજ રૂપ નીવડેલો છે. એમ આપણે ઈ. સ. ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબર આખર સુધીમાં એ સમયના રાજ્યના સ્થિતિ વાલી વડીવટદારે રાજ્ય સાહેબના રાજ્યથી થયેલ વિન્ડેલને કોઈપણ ઉપાયે પાકો કરી લેવા માટે જે પ્રયાસ કરેલો છે તે ઉપરથી તથા ઈ. સ. ૧૯૪૪માં એજ ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબરના અંત સુધીના ત્રણ માસમાં નવાખીને પણ ઉન્મુલ્ય કરી નાંખનાર જે સંયોગો ઉપરિધન થયેલા છે તેને આધારે કહી શકીએ છીએ. આમ આપણે આ જે કુટુંબોને અશુભ નીવડેલ વ્યતિક્રમેની સમાનતાની માસ દૃષ્ટિએ સમાલોચના કરી છે તો ખરી; તોપણ આપણને અધિક આશ્ચર્યમન કરી નાંખે એવી જે એક પૂર્વાનિકા

દેવગતિ સચક ધટના આ બે કુટુંબો પરત્વે બનેલી દેખાય છે તે એ છે કે, પુર્વોક્ત વર્ષોના પુર્વોક્ત મહિનાઓ જેમ એ ઉભયને હાનિકર નીવડેલા છે તેમ એ મહિનાઓની અસુક અસુક તારીખો પણ એમને એક સરખા પ્રકારે રિંછ નીવડેલી છે. રાયજ સાહેબે આપેલ રાજનામાની તા. ૧-૮-૦૩ આ નવાખી રાજ્યના ઇતિહાસમાં અનિષ્ટ પરિણામક દિવસ તરીકે ચિરમભરણીય યર્ષ પડે તેમ છે; કારણ કે એ દિવસેથી એ ઉભય કુટુંબો વચ્ચેની એકતાને પોષના મિત્રમહો પ્રતિદિન અધિકાધિક નબળા પડતા ગયલા હોય અને એ બે વચ્ચે પડેલ ફાટને અધિકાધિક પહોળી કરનાર શત્રુમહોના બળમાં પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી ગયલ હોય એમ નવાખીનો છેક અસ્ત થયો. ત્યાંસુધીની એકંદર હકીકત ઉપરથી દેખાઇ આવે છે. રાયજ સાહેબે રાજનામું પેશ કરેલ તે તારીખથી દોઢ મહિના સુધીમાં, ખ્રિષ્ટિય સરકારના હાથા બનેલ શાહનવાઝ શેરખાખાન તથા તેમના અંગ્રેજ સહયર કેપ્ટન કાર્નેગીઃ એ બે જણે એ રાજનામું સ્વીકારવા માટે નવાખ રસુલખાનજી ઉપર દબાણ કરેલું હતું તેમ ૬૦ સ. ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ માસમાં જ નવાખ મોહોબતખાન ત્રીજા ઉપર. એજ ખ્રિષ્ટિય સરકારે ગોઠવેલ સિંધી મુમલખાન દીવાન સર શાહનવાઝ ખુતો અને શાહનવાઝના મહયર અંગ્રેજ કેપ્ટન હાર્વે બેન્ચ વગેરેએ દબાણ કરીને એમને રાયજ સાહેબની પેઠે પોતાની માતૃભુમિનો ત્યાગ કરવાની રિયતિમાં મુકી દીધેલા હતા. તા. ૧૭-૯-૦૩ને રોજ રાયજ સાહેબના રાજનામાનો સ્વીકાર થતાં તેમનો રાજ્ય માથેનો સંબંધ જેમ તુટેલો તેમ એજ તા. ૧૭-૯-૪૬ને રોજ જનાજ ઝીણાએ બુન ગય રાજ્યનું પાકિસ્તાન સાથેનું જોડણું સ્વીકારેલું હોઇ તે દિવસથી આ નવાખીનો ભારત રાજ્ય સાથેનો સંબંધ પણ તુટેલો છે. આમ એ સપ્ટેમ્બરની સત્તરમી તારીખ જેમ ઝાંઝા કુળ અને બાબી કુળ વચ્ચેનો સંબંધ તોડનારી બની છે તેમ એ જ તારીખ એ ઉભયને સહાને માટે રાજ્યથીથી વિયુક્ત કરનારી પણ નીવડેલી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ તારીખ બાબી રાજકુળના અસ્તના આરંભદિન તરીકે ઓળખાવાય તેમ પણ છે. તા. ૨૭-૧૦-૦૩ને દીને રાયજ સાહેબવાળા કાર્યબારી મંડળે જૂનાગઢનો ત્યાગ કરતા તે જેમ અરક્ષિત બની ગયલું તેમ એજ તારીખે ૬૦ સ. ૧૯૪૭માં નવાખ મોહોબતખાને રાજ્યને અરક્ષિત મૂકી પાકિસ્તાનમાં જઈ વસવા જૂનાગઢનો ત્યાગ કરેલો છે. તા. ૨૮-૧૦-૦૩ને રોજ, નવાખીને અનાકમ્બ બનાવનાર રાયજ સાહેબે જૂનાગઢની જૂમિને છેલ્લા નમસ્કાર કરીને છોડી દીધેલ તેને પરિણામે એ નવાખીને ખ્રિષ્ટિય

સરકારના નયથી આંદાંત થવાનો અશુભ યોગ પ્રાપ્ત થયેલો તેજ પ્રમાણે
 અને તેજ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં એ નવાબીનો લોપ કરવાને સ્થપાયેલ
 'આરઝી હકૂમત' ના સરનશીન સ્વ. શ્રી સામળદાસ ગાંધીની હોસ્વણી
 કેંદળનાં શત્રુપક્ષે રાજકોટમાંના જૂનાગઢ રાજ્યના વડીલ (એલચી), ખાતાની
 ઝમારતનો સંપૂર્ણ કબ્જો લઈ તેને જૂનાગઢ રાજ્ય ઉપર કરવાના આક્રમણના
 મથકના રૂપમાં ફેરવી નાંખેલો. ઈ. સ. ૧૯૪૧માં નવાબ રસુલખાનજીના અચાનક
 'હાંતને સમયે રાજ્યને અનાકૃષ્ણ રાખી શકે એવો કોઈ દુર્ધર્મ' મુત્સદી રાજ્ય-
 સેવામાં ન હોવાથી પરદેશીય મુસલમાન દીવાને રાજ્યનો હવાલો જેમ સર્વોપરિ
 બ્રિટિશ સરકારના એક રાજદ્વારીય અમલદાર મેજર સ્ટ્રોંગ તેમજ લશ્કરી
 અમલદાર કેપ્ટન કે. એ. એને સોંપી દીધેલ હતો તેમ આ નવમા નવાબ
 મોહોખતખાનના રાજદ્વારમાં તેમને પહે કોઈ 'દુર્ધર્મ' મુત્સદી ન હોઈને તેમના
 ઉપર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી લઘુવલ સિંધી મુસલમાન દીવાને પણ નવાબીનો
 હવાલો ભારત સરકારના રાજદ્વારીય અમલદાર થી નીલમ બુચ તથા તેમની
 મદદમાં મોકલાયેલ લશ્કરી અમલદાર ઝિગેડિવર ગુરુદયાલસિંહને સોંપી દીધેલો
 હતો; અને એ પ્રમાણે નવાબીનો ઇતિહાસ પુનરાવર્તિત પામેલો દેખાઈ આવે છે.

વળી બીજી એક ઐતિહાસિક ઘટના પણ આપણી નજરે ચડ્યા વિના
 રહેતી નથી. એ ઘટના પણ કોઈ દેવનિર્મિત વ્યવસ્થાની સૂચક ગણાય તેવી
 છે. જામનગરના સ્વ. મહારાજા શ્રી સ્થુર્નિતસિંહજીએ તથા મોરબીના સ્વ.
 મહારાજા શ્રી વાલજીએ નવાબીનું શુભ ઇચ્છીને રાયજી સાહેબને ફરીથી રાજ્ય
 સંબંધ કરવાને માટે નિષ્ફળ ઉદ્યમ કરેલો હતો તેમ એ ઉલ્ભવ મહારાજાઓના
 ઉત્તરાધિકારી મહારાજા જામસાહેબ દિગ્વિજયસિંહજીએ તથા મોરબીના મહારાજા
 શ્રી લખધીરસિંહજીએ ડાહ્યાની નવાબીને ભારત રાજ્ય સાથે સંબંધ કરી રિયર
 કરવાનો નિષ્ફળ ઉદ્યમ કરેલો છે. મતલબકે નવમા નવાબના રાજકાળમાં
 નવાબીનો લોપ થવાની વાત વિધિનિર્મિત જ હતી. જો તેનો લોપ એ પ્રમાણે
 વિધિનિર્મિત ન હોત તો પચાસ વર્ષ પૂર્વે બ્રિટિશ સરકાર પરદેશીય અને તે
 પણ સિંધના મુસલમાનને દીવાન તરીકે રાખવાને માટે આઠમા નવાબ રસુલ-
 ખાનને સૂચવત જ નહિ, રાયજી સાહેબને રાજ્ય ત્યાગ કરવો પણ નહિ, અને
 એ નવાબના દેહાંત પછી રાજ્યને બ્રિટિશ વાલી વડીવટ નીચે મોકલાવો વાગે
 આવેલો તેને જાહેર નવાબીને ધણે ભાગે 'રાજપાલ પ્રતિનિધિમંડળ' જેવા
 કોઈ સ્વદેશી વડીવટ તંત્રથી શાસિત થવાનો પ્રસંગ રાજ્યના ઇતિહાસમાં ત્રીજી

વાગ પશુ આવત. પરંતુ નવાખીનો અસ્તકાળ પાસે આવી પહોંચેલો એટલે આઠમા નવાખના રાજકાળનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં દિંદુ દીવાન રાખવાની જૂની પ્રથાલિકાનો ભંગ થયેલો, અને એ ભંગથી નવાખી વિનાશને પાયે વિચરતી રહી ગયેલી. વળી, ‘‘તમને થયેલ જે હનમાફ હું જ્યાં સુધી દૂર નહિ કરું ત્યાં સુધી ખુદા મને માફ નહિ કરે’’ એવા જે શબ્દો શુદ્ધ અત કંલુવાળા આઠમા નવાખ રસુલખાનજીએ મુંબઈ મુકામે, ખુદ્વા દરબારમાં, પુઠને કઠી સંભળાવેલ તે શબ્દો પ્રમાણે તે નવાખથી અગર તેના વારસ બનેલ નવાખ નવાખથી વર્તી શકાયું નથી એ હકીકતને હરકોઈ અવાત્મવાદી, નવાખીના દાવના જે બીજાં કારણો દર્શાવે તે ઉપરાંતના એક કારણ રૂપે કદાચિત્ ગણી પણ શકે. હુંકામાં એટલું જ કે, મનવ જીવન પરત્વે દષ્ટિ ગોચર થતાં, મંથોગવિયોગ જનિત પરિણામોનાં પ્રત્યક્ષ કારણો ગમે તે રૂપનાં હોય, તોપણ એ પરિણામોને જન્મ આપવામાં બીજાં અદૃષ્ટ અપ્રત્યક્ષ કારણો નથી હોતાં એમ મોઢથી સનિશ્ચય કહી શકાશે નહિ જ. પ્રસ્તુત વિષયે કહીએ તો, ઇ. સ. ૧૯૦૩ના ઓગસ્ટથી એક્ટોબર માસના અંત સુધીમાં જૂનાગઢ રાજ્યના શામનતત્ત્વ પરત્વે જે ક્રાંતિ ઉદભવેલી તે, તે રાજ્યના અનિષ્ટ ભવિષ્યની પૂર્વજીમિકા નથી બનેલ એમ કોઈ ઇતિહાસખીમામકથી કહી શકાશે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ક્રાંતિ વર્ષ પછીનાં ઇ. સ. ૧૯૦૬, ૧૯૦૮ના ઓગસ્ટમાં થયેલ શાહનગર શેરજમાખાનતું મરણ. ૧૯૧૭ અને ૧૯૪૭ એ તમામ વર્ષોના પૂર્વનિર્દિષ્ટ તથા મહીનાઓમાં રાજ્યને અસર કરે તેવા જે અનેક બનાવો થતા પામેલા છે તે બધાને જે પૂર્વોક્ત ક્રાંતિ સાથે સંકલિત કન્વામાં આવશે તો નવાખીના અસ્તનો સાચો ઇતિહાસ આપણા સમજવામાં આવી પણ શકશે.

જ. પુ. બેપીપુરા.

